مەركىزىي ئاسسىياتار خىغادائىر ماتېرىياللار

ئۇيغۇرلاردىكى غەربىي يۇرتشكى باشقاتۇركىي خەلقلەر ھەققىدە قىسقىچە تارىخى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ISBN 7-228-05621-3
9 787228 056217 >

ISBN 7-228-05621-3
K·766 定价:26.00元

ئۇيغۇرلار ۋە غەربىي يۇرتنىڭ باشقا
تۈركىي خەلقلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەركىزىي ئاسىياتارىخىغا دائىر ماتېرىياللار

ئۇيغۇرلار ۋە غەربىي يۇرتنىڭ باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى

رۇسچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى : ئۇيغۇر سابرانى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

بۇ كىتاب قازاقستان پەن نەشرىياتىنىڭ 1991 ـ يىل 1 ـ نەشرى ، 1991 ـ يىل 1 ـ باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى .

本书根据哈萨克斯坦科学出版社1991年第1版1991年第1次印刷本翻译出版。

مەسئۇل مۇھەررىرى : ئەركىن شېرىپ
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى : ماۋ يۈلوڭ

مەركىزىي ئاسىيا تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار
ئۇيغۇرلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى

قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىنستىتۇتى تۈزگەن
تەرجىمە قىلغۇچى : ئۇيغۇر سايرانى
تەكشۈرگۈچى : ھەببۇللا خوجا لەمجىنى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 №)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى : 850×1168 مىللىمېتىر 32/1
باسما تاۋىقى : 18.875 قىستۇرما ۋاراقى : 3
2000 ـ يىل 3 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2000 ـ يىل 3 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى : 1 — 5,000
ISBN7—228—05621—3/K • 766
باھاسى : 26.00 يۈەن

ئۇيغۇرچە نەشرى ھەققىدە

ئۇيغۇرلار — ئۇلۇغ جۇڭخۇا مىللەتلىرى چوڭ ئائىلىسىنىڭ بىر ئەزاسى. ئۇلار ۋەتىنىمىزنىڭ شانلىق تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا، جۇڭگودىكى ھەرقايسى مىللەتلەر بىلەن بىللە جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ پارلاق مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىشتا، ۋەتىنىمىزنىڭ چېگرىلىرىنى قوغداشتا ۋە گۈللەندۈرۈشتە زور تۆھپىلەرنى قوشقانىدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخى ۋەتىنىمىز تارىخىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى.

خېلى يىللاردىن بېرى، ئېلىمىزدە ئۇيغۇر تارىخى تەتقىقاتى جەھەتتە نۇرغۇن خىزمەتلەر ئىشلىنىپ، خېلى كۆپ نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى ھەمدە بىر مۇنچە ئىلمىي ئەسەر ۋە تەتقىقات ماتېرىياللىرى نەشر قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا بولغان تونۇش ۋە چۈشەنچىلەر چوڭقۇرلاشتى.

يولداش جياڭ زېمىنمۇ تارىخنى ئۆگىنىش ۋە تارىخنى چۈشىنىشنىڭ مۇھىملىقى توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: « بىر رەھبىرىي كادىر تارىختىن ئوزۇق ئېلىشقا ماھىر بولمسا، دانا رەھبەر بولالمايدۇ؛ بىر پارتىيە تارىخنى يەكۈنلەش داۋامىدا ئىجتىمائىي تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى تونۇش ۋە ئىگىلەشكە ماھىر بولمسا، تارىخنىڭ ئېقىمىغا ئۇيغۇنلىشالايدىغان ئاڭلىق پارتىيە بولالمايدۇ؛ بىر مىللەت تارىختىن ئۆز مىللىتى ۋە دۇنيادىكى باشقا مىللەتلەر يارىتقان مۇنەۋۋەر مەدەنىيەتنى نەتىجىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىشقا ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ماھىر بولمسا، دۇنيادىكى مىللەتلەر

قاتارىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرالمايدۇ. مەن پۈتۈن پارتىيىدىكى يولداشلاردىن جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ تارىخىنى، بولۇپمۇ جۇڭگو خەلقىنىڭ يېقىنقى زاماندىن بۇيان مىللەتنىڭ مۇستەقىللىقى ۋە ئازادلىقى ئۈچۈن جاپالىق كۈرەش قىلغان تارىخىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىپ، ئۆتكەنكىلەرگە ۋارىسلىق قىلىپ، كېيىنكىلەرگە يول ئېچىشتەك قۇدرەتلىك مەنىۋى ھەرىكەتلەندۈر-گۈچ كۈچكە ئېرىشىشنى تەلەپ قىلىمەن. چەت ئەلنىڭ تارىخىي بىلىملىرىنىمۇ ئۆگىنىشىمىز كېرەك، تاشقى دۇنيانى تارىخىي جەھەتتىن ھەقىقىي چۈشەنگەندىلا، ئىچكى-تاشقى خىزمەتلەرنى تېخىمۇ ياخشى ئىشلىيەلەيمىز.»① بىز يولداش جياڭ زېمىننىڭ تارىخ ئۆگىنىش تەشەببۇسىغا ماسلىشىش، ئۇيغۇر تارىخى توغرىسىدىكى تەتقىقاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش مەقسىتىدە «ئۇيغۇرلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن بۇ كىتابنى نەشرگە تەييارلىدۇق.

«ئۇيغۇرلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن بۇ كىتاب سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقات ئورنى تەرىپىدىن كوللېكتىپ تۈزۈلۈپ، ئالماتادا رۇسچە نەشر قىلىنغان، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ سابىق مۇئاۋىن باشلىقى، تەتقىقاتچى ئۇيغۇر سايرانى بۇ كىتابنى رۇسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان.

ئەسەردە ئېلىمىزدىكى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ 14-ئەسىرگىچە بولغان قىسقىچە تارىخى نۇرغۇنلىغان خەنزۇچە ھۆججەت-ماتېرىياللار (جۈملىدىن ئېلىمىزنىڭ يېقىنقى ئون يىل ئىچىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى) ھەمدە كۆپلىگەن ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقات ماتېرىياللىرى ئاساسىدا بايان قىلىنغان.

---

① «شىنجاڭ گېزىتى»، 1999-يىلى 1-ئاينىڭ 13-كۈنى سانى.

ئەسەرنى تەرجمە قىلىشتا نەزەرىيە ۋە جۇملە جەھەتلەردە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ سىستېمىلىق پرىنسىپى ۋە ئۇسۇلۇبى قوللىنىلىپ، ئاتالغۇلار ئىمكانقەدەر بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن. مەزكۇر ئەسەرنى تۈزۈشتە، ئېلىمىزدىكى نۇرغۇنلىغان تارىخىي ئەسەرلەردىن پايدىلانغاچقا، بەزى ئىسىم-ئاتالغۇلار كۆپرەك خەنزۇچە تەلەپپۇز قىلىنغان ۋە بىر نەچچە جايدا بىر نەچچە خىل ئېلىنىپ قالغان.

تەھرىرلەش جەريانىدا، ئەسەرنىڭ ئەسلى سىستېمىلىق پرىنسىپى ۋە ئۇسۇلۇبىنى ئەينەن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن بەزى خەنزۇچە ئېلىنغان ئاتالغۇلار ئۆزگەرتىلگەن ۋە بىرلىككە كەلتۈرۈلگەندىن باشقا، قالغان ئاتالغۇلارغا ئاساسسىز تېگىلمىدى، بۇ ئاتالغۇلارغا «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» (1-قىسىم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984-يىل 1-ئاي 1-نەشرى، ئۇيغۇرچە ۋە 1980-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، خەنزۇچە)، «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989-يىل 11-ئاي 1-نەشرى)، «ئۇيغۇر تارىخى» (لىيۇ زىشياۋ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987-يىل 10-ئاي 1-نەشرى)، «خەنزۇچە-ئۇيغۇرچە تارىخىي ئاتالغۇلار لۇغىتى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990-يىل 11-ئاي 1-نەشرى)، «شىنجاڭ مىللەتلىرى لۇغىتى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995-يىل 10-ئاي 1-نەشرى)، «شىنجاڭ تارىخى لۇغىتى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994-يىل 8-ئاي 1-نەشرى) قاتارلىق ئەسەرلەر ۋە پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى ئاساسىدا تېگىشلىك ئىزاھاتلار بېرىلدى.

— مۇھەررىردىن

تەرجىماندىن

قولىڭىزدىكى « ئۇيغۇرلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى » سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مۇخبىر ئەزاسى، تاجىكستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئاكادېمىكى ب. ئا. لىتۋىنسكىيى، قەدىمكى تۈركىي ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يادىكارلىقلىرى مۇتەخەسسىسى، مەشھۇر شەرقشۇناس، يېرىك ئالىم س. گ. كىلياشتورنىيلارنىڭ بېتەكچىلىكى ۋە قاتنىشىشدا، قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىنستىتوتىدا نەشرگە تەييارلانغان. ئەسلىدە بۇ « ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى » ۋە « غەربىي يۇرتتىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخى »دىن ئىبارەت ئىككى كىتاب ئىدى.

« ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى » سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىنستىتوتى تەرىپىدىن تەييارلانغان كوللېكتىپ ئەمگەك بولۇپ، ئەسەر ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن 14-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان دەۋردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتى بىر قەدەر سىستېمىلىق بايان قىلىنغان بۇنداق ئەمگەكنىڭ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشر قىلىنىشى تۇنجى قېتىملىق ئىش. بۇنىڭغىچە سوۋېت ئىتتىپاقىدا شىنجاڭنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتى قاتارلىقلار تەتقىق قىلىنغان ئەسەرلەر كۆپ ئېلان قىلىنغانىدى. مەزكۇر ئەسەر شۇ ئېلان قىلىنغان ماتېرىياللار ئاساسىدا تۈزۈپ چىقىلغان.

ئەسەردە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تېررىتورىيىسىدىكى

ئىپتىدائىي جامائە تۈزۈمىدىن باشلاپ جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيەتلىرى، سىنىپىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى بايان قىلىنغان، ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى، ئېتنىك تارىخىي مەسىللىرى تەپسىلىي ۋە ئېنىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؛ ئۇرخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىغا، ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىگە ۋە قاراخانىيلار سۇلالىلىرىنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلىي شەكىللىرىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەن. شىنجاڭ تارىخىنى، جۈملىدىن ئۇيغۇرلار تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچىلار ۋە تارىخقا قىزىقىدىغان كىتابخانلار ئۈچۈن مەزكۇر كىتابقا يېرىك ئالىم س. گ. كلياشتورنىنىڭ « غەربىي يۇرتتىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخى »، « تېرخىن مەڭگۈ تېشى »، « 〈 تېرخىن مەڭگۈ تېشى 〉 14-قۇرۇنىڭ شەرھى » قاتارلىق ئەمگەكلىرىمۇ كىرگۈزۈلدى. بۇ ئەسەرلەر « ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى »نى تولۇقلاپلا قالماي، تارىخىي ۋەقەلەرنى مۇلاھىزە قىلىشىمىزغىمۇ مۇئەييەن يارىدەم بېرىدۇ. مەلۇم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

مەزكۇر ئەسەرنىڭ ئاپتورلىرى ئەسەردە كەمچىلىكلەر، پىكىر-ئىختىلاپلار بولۇشى مۇمكىن دەپ قارايدۇ ھەمدە بۇ مەسىلەرنىڭ كېيىنكى تەتقىقاتلار داۋامىدا تەدرىجىي ھەل بولۇپ كېتىشىگە ئىشىنىدۇ.

كىتابنىڭ ئايرىم بابلىرىنىڭ ئاپتورلىرى تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى، ئىككىنچى بابلار ئاپتورى: ت. ئا. شېركوۋا

ئۈچىنچى باب 1-پاراگراف ئاپتورى: ل. ئا. بارانكوۋا

ئىككىنچى، تۆتىنچى، بەشىنچى بابلار ئاپتورى: گ. م. ئىسھاقوف

ئىككىنچى، ئۈچىنچى بابلار ئاپتورى: س. گ. كلياشتورنىي

بەشىنچى باب ئاپتورى: ب. ئا. لىتۋىنسكىي

تۆتىنچى باب ئاپتورى: د. ئا. ئىسىپىق
بەشىنچى باب ئاپتورى: مۇنىر ئېرزىن
ئالتىنچى باب 1 - پاراگراف ئاپتۇرى: د. ئا. ئىسىپىق
ئىككىنچى باب ئاپتورى: ئا. ش. قادىربايىق

رۇسچە ئەسەرلەرنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرلىرى:
گ. س. سادىقاقاسوف (قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ مۇخبىر ئەزاسى)
گ. م. ئىسھاقوف (قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى تارىخ پەنلىرى كاندىداتى)

مەزكۇر كىتاب رۇسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىندى. تەرجىمە قىلىش جەريانىدا يەر-جايلارنىڭ تارىخىي ئىسمىنى — توپونىمنى جۇغگو تارىخى مەنبەلىرى بويىچە ئېلىش لازىم كېرەكلىدى، مۇمكىنقەدەر شۇنداق ئېلىندى، ئىشلەش جەريانىدا بەزى زۆرۈر قىسقارتىلىشلارمۇ بولدى.

تارىخچى، ئالىم مەرھۇم لىيۇ زىشياۋ ئەپەندى ۋە تەتقىقاتچى يولداش ئاۋۇت توختىلار خىزمەت داۋامىدا ئوبدان ئىجادىي پىكىرلەرنى بەردى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارغا رەھمەت ئېيتىمەن.

1999-يىل، ئىيۇن

ئاپتوردىن

ئۇيغۇرشۇناسلىق ساھەسىدە گەرچە خېلى نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن ھازىرغا قەدەر ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى تېخى سىستېمىلىق پۈتۈن بايان قىلىنغىنى يوق. بۇ ھەر ساھە ئىلىم ئەھلىدىن تەركىب تاپقان بىر قاتار ئاپتورلارنىڭ بىرلىكتە كۈچ چىقىرىشىنى تەلەپ قىلىدىغان مۇرەككەپ مەسىلە. بۇ ئەسەردە ئۇيغۇرلار تارىخى ئەڭ قەدىمكى دەۋرلەردىن 14-ئەسىرگىچە، يەنى موڭغۇل دەۋرىگىچە قىسقىچە بايان قىلىندى. ئەسەر بىر قاتار ئاپتورلار تەرىپىدىن تەييارلانغاچقا، ھەر بىر بابنىڭ بايان قىلىنىش ئۇسۇلى، ماتېرىياللارنىڭ تەپسىلىلىك دەرىجىسى، ئايرىم مەسىلىلەر ئۈستىدىكى كۆز قاراشلىرى جەھەتلەردە مەلۇم دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ 2-قىسمىدىكى تەتقىقات ئوبيېكتى 14 — 19-ئەسىرلەرگىچە بولغان دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بىز بۇ ئەسەرنى ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت جىمكى مەسىلىلەرنى تەلتۆكۈس يورۇتۇپ بېرىدى دەپ ئېيتالمايمىز. بەزى بىرلىككە كېلىنمىگەن تالاش مەسىلىلەرمۇ بولۇشى مۇمكىن، ئۇ مەسىلىلەر بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىزدىنىشلەر نەتىجىسىدە ھەل قىلىنىشى مۇمكىن دېگەن ئۈمىدتىمىز.

مۇندەرىجە

ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى

كىرىش سۆز..... 1

بىرىنچى باب ئىپتىدائىي جامائە دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت ... 1

§ 1 . تەبىئىي جۇغراپىيە شارائىتى 1

§ 2 . غەربىي يۇرتنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئاھالىلىرى 9

§ 3 . غەربىي يۇرتتا ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنىڭ شەكىللىنىشى 14

ئىككىنچى باب غەربىي يۇرتنىڭ مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى بىرىنچى 1000 يىللىقنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن مىلادىيە بىرىنچى 1000 يىللىقنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئېتنىك تارىخى..... 22

§ 1 . ساكلار 22

§ 2 . ياۋچىلار (توخارلار) 40

§ 3 . ھۇنلار 50

§ 4 . ئۇسۇنلار..... 69

§ 5 . غەربىي يۇرت ئارقىلىق ئۆتكەن سودا يوللىرى 76

ئۇچىنچى باب تۇنجى فېئوداللىق دۆلەتلەر (5 — 10 - ئەسىرلەر) 88

§ 1 . قوچۇ پادىشاھلىقى ۋە ئۇنىڭ قاتقىل، ئېفتالىت، جۇرجان ۋە شىمالىي ۋېي خانلىقلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى (460 — 542) 88

§ 2 . قاتقىل قاغانلىقى 122

§ 3 . تۈرك قاغانلىقى ۋە غەربىي يۇرت..... 133

§ 4 . ئۇيغۇر قاغانلىقى (745 — 840)..... 153

§ 5 . تۈرمۇش ۋە مەدەنىيەت..... 185

تۆتىنچى باب قېئوداللىق دۆلەتلەرنىڭ شەكىللىنىشى ... 206
§ 1 . ئۇيغۇرلارنىڭ 9-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئور-
خون دەرياسى بويىدىن كۇچار، تۇرپان ۋە
گەنجۇ رايونلىرىغا كۆچۈپ كېلىشى 206
§ 2 . قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى 220
قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ
ئىچكى-تاشقى سىياسىتى 220
قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ مەمۇرىيىتى،
قوشۇنى ۋە راھىبلىرى 236
جەمئىيەت تۈزۈلمىسى 258
ئىگىلىك، ئىقتىساد مۇناسىۋەتلىرى 261
§ 3 . گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلى 271
§ 4 . قاراخانىيلار دۆلىتى 294
بەشىنچى باب موڭغۇللار ھاكىمىيىتى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار ... 334
§ 1 . قىتانلار دۆلىتى تەركىبىدىكى ئۇيغۇرلار 334
§ 2 . نايمان - كۈچلۈك خان ھاكىمىيىتى ۋاقتىدىكى
ئۇيغۇرلار 339
§ 3 . قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە
قوشۇلۇشى 341
§ 4 . قەشقەرىيەنىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسى تەركىبىگە
كىرىشى 349
§ 5 . غەربىي يۇرتتىكى ھاكىمىيەتنىڭ مەمۇرىي
تۈزۈلمىسى 353
§ 6 . باج-سېلىق ۋە مەجبۇرىيەتلەر 360
§ 7 . ئىگىلىك 366
§ 8 . موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاقىۋىتى 371
ئالتىنچى باب 9 — 13-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ... 381
§ 1 . 9 — 12-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ... 381

§ 2 . ئۇيغۇرلارنىڭ 13-ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئەسىر مەدەنىيىتى 402

غەربىي يۇرتتىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخى
§ 1 . ئومۇمىي ئەھۋال 427
§ 2 . جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى قەبىلىلەر ۋە ھۇنلار 432
§ 3 . مەركىزىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى تىللار 437
§ 4 . تۈركىي تىللارنىڭ شەكىللىنىشى ۋە غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى تىللارنىڭ تۈركىيلىشىشى ... 438
§ 5 . ھۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى پائالىيەتلىرى ... 441
§ 6 . ئاشىنا قەبىلىسىنىڭ غەربىي يۇرتقا كۆچۈشى ... 447
§ 7 . تۈرك قاغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ ئىگىلىگەن يەرلىرى ... 455
§ 8 . ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇر قاغانلىقى 468
§ 9 . ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ غەربىي يۇرتنى باشقۇرۇشى 474
§ 10 . قارلۇق قاغانلىقى ۋە قارا خانىيلار دۆلىتى... 486

تېرخىن مەكتۇبىشى 507
غەربىي يۇرت ۋە ئۇيغۇر قاغانلىرى 526
تېرخىن مەكتۇبىشى 14-قۇرنىڭ شەرھى 526

« ئۇيغۇرلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى »نى يېزىشتا پايدىلانغان ئەسەرلەر 534

ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى

قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيسى ئۇيغۇرشۇناسلىق
ئىنستىتوتى تەرىپىدىن 1991-يىلى نەشر قىلىنغان

АКАДЕМИЯ НАУК КАЗАХСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ УЙГУРОВЕДЕНИЯ

КРАТКАЯ ИСТОРИЯ УЙГУРОВ

كىرىش سۆز

مەركىزىي ئاسىيا، جەنۇبىي سىبىرىيە رايونلىرى ۋە جۇڭگونىڭ تەتقىق قىلغۇچى كۆپلىگەن شەرقشۇناسلار ئۇيغۇر تارىخىنىمۇ تەتقىق قىلدى. ئۇيغۇر مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تەتقىق قىلىش نەتىجىسىدە شەرقشۇناسلىق ئىلمىنىڭ بىر پۈتۈن تارمىقى بولغان ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىلمى دۇنياغا كەلدى. يۇلئۇس كلاپروت ۋەن. يا. بىچۇرىن (ئىئاكىنف)لار ئۇيغۇرشۇناسلىق پېشۋالىرى قاتارىغا كىرىدۇ. يۇ. كلاپروت خەنزۇچە مەنبەلەرنى تەتقىق قىلىش نەتىجىسىدە، ئۇيغۇرلار تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ بىرى دېگەن خۇلاسىگە كەلدى؛ بىراق بۇ ئالىم جۇڭگونىڭ تارىخ ماتېرىياللىرىدا ئۇچرايدىغان خۇيخۇ (回鶻) قەبىلىسى توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنى ئۇيغۇرلار بىلەن مۇناسىۋەتسىز دەپ قارىدى. ن. يا. بىچۇرىن بولسا خۇيخۇ قەبىلىلىرى ئۇيغۇرلاردۇر، ئۇلار موڭغۇللاردىن كېلىپ چىققان دەپ قارىدى. ئاخىرىدا رۇس شەرقشۇناسى ئا. كازىمبېك خۇيخۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ نەق ئۆزىدۇر، ئۇلار ئەڭ قەدىمكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ بىرى دېگەن خۇلاسىگە كەلدى. «بىز بۇ قەبىلىنى (ئۇيغۇرلارنى دېمەكچى — گ. س. ئىسھاقوف) تەتقىق قىلىشتا قولىمىزدا بار بارلىق ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىشىمىز كېرەك. ئۇيغۇرلار بىزگە نۇرغۇن يازما يادىكارلىقلارنى قالدۇرۇپ كەتتى. بۇ يادىكارلىقلار-نىڭ ھەرقانداق بىر قىسمىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى بارلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخى ئۈچۈن يېڭى سەھىپە ئاچىدۇ»①. ئا. كازىمبېكنىڭ «ئۇيغۇرلار توغرىسىدا تەتقىقات» دېگەن ئەسىرىگە سۆزبېت ئالىمى ئى. ئى. ئۇمنياكوف ناھايىتى يۇقىرى

① ئا. كازىمبېك: «ئۇيغۇرلار توغرىسىدا تەتقىقات»، 1841-يىل، 41-بەت.

باها بېرىپ مۇنداق دېدى: « بۇ ئەسەر ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشقا بىر ئاساس بولۇپ بەردى »①.

19 - ئەسىر — ئۇيغۇر تارىخى ۋە ئېتنوگرافىيىسى قىزغىن تەتقىق قىلىنغان بىر دەۋر بولدى. بۇ دەۋردە تۆۋەندىكى ئاپتورلارنىڭ ئەسەرلىرى بارلىققا كەلدى: چ. ۋەلىخانوفنىڭ قەشقەرىيە توغرىسىدىكى ئەسەرلىرى (1868-يىل)، رېنتېرنىڭ « ئاسىيانىڭ دېھقانچىلىقى » دېگەن ئەسىرىنىڭ رۇس تىلىغا تەرجىمە قىلىنىش مۇناسىۋىتى بىلەن ۋ. گرىگورىيېفنىڭ يازغان « تارىخىي ئىزاھلار » (1869 - 1873-يىللار)، ۋ. رادلوفنىڭ « ئۇيغۇرلار مەسىلىسى توغرىسىدا » (1893-يىل)، د. پوزدنېيېفنىڭ « ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ئوچېركلار » (1899-يىل).

ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىلمى تۆۋەندىكى ئالىملارنىڭ تەكشۈرۈش ئۆمەكلىرى تەرىپىدىن تېپىلغان نۇرغۇنلىغان ماتېرىياللار بىلەن بېيىدى. بۇ ئالىملار چوقان ۋەلىخانوف (1858 — 1859)، ب. ئ. ئا. سوسنوۋسكىي، ئە. ل. ماتۇسوۋسكىي ۋە پ. يا. پلياسېتسكىي (1874 — 1875)، ن. م. پرژېۋالسكىي (1876 — 1878، 1879 — 1880، 1883 — 1885)، ئاكا-ئۆكا گرۇم-گرژىمايلو (1889 — 1890)، م. ۋ. پېۋتسوف (1889 — 1890)، ۋ. ئى. روبروۋسكىي (1893 — 1895)، ن. ف. كاتانوف (1891 — 1892) قاتارلىقلار. دەل مۇشۇ ۋاقىتلاردا شىنجاڭنى ئارخېئولوگىيە-لىك تەتقىق قىلىشمۇ باشلاندى. ئارخېئولوگىيە ساھەسىدىكى مۇھىم بىر نەتىجە بوتانىكا ئالىمى رېگېلگە مەنسۇپتۇر. بۇ كىشى 1879-يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت ئېلىنىڭ پايتەختى بولغان تۇرپاننىڭ يېنىدىكى قەدىمكى بىر شەھەرنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن خەرىتىسىنى سىزىپ چىقتى. ۋ. ئى. روبروۋسكىي

① ئى. ئى. ئۇمنياكوف: « ئاكادېمىك بارتولدنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا دائىر ئەمگەكلىرىنىڭ ئەھمىيىتى »، 676-بەت، 1958-يىل، تاشكەنت.

1895-يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ باشقا شەھەر خارابىلىرىنى تەتقىق قىلدى. قەشقەردە تۇرۇشلۇق رۇس كونسۇلى ن. ف. پېتروۋسكىي قەدىمكى يادىكارلىقلارنى تەتقىق قىلىشقا چوڭ تۆھپە قوشتى. پېتروۋسكىينىڭ تۆھپىسى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنى بىرىنچى بولۇپ توپلاش بىلەن چەكلىنىپ قالمىدى، بەلكى ئۇ يەنە تارىخ، مەدەنىيەتكە دائىر بىر قاتار پەرەزلەرنى — شىنجاڭدا ئىسلام دىنى ھۆكۈمران ئورۇنغا چىققانغا قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى باشقا دىن ۋە ئېتىقادلارنمۇ تەتقىق قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى.

ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىلمىنىڭ تەرەققىياتىدىكى مۇھىم بىر باسقۇچ 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا موڭغۇلىيە ۋە شىنجاڭدىكى قەدىمكى تۇركچە ۋە ئۇيغۇرچە تېكستلەرنىڭ تېپىلىشى ۋە تەتقىق قىلىنىشى بولدى. بۇلار رۇنىك يېزىقىدىكى قوليازما ۋە كىسلوگرافىك يادىكارلىقلار ئىدى.

1889-يىلى رۇس ئارخېئولوگى ن. م. يادرىنتسېۋ ئورخۇن دەريا-سى ۋادىسىدىن چوڭ ئىككى مەڭگۈتاشنى تاپتى. ئالىمنىڭ مۇشۇ يادىكارلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك تەتقىقاتى تۆۋەندىكى بىر نۇقتىنى چۈشىنىشكە يارىدەم بەردى، ئۇ بولسىمۇ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى ۋە تىل تارىخىنىڭ كىشىنى ئالاھىدە قىزىقتۇرىدىغان ۋە تەرىبىۋى ئەھمىيىتى بولغان بىر سەھىپىسىنى چۈشىنىشتىن ئىبارەت. چۈنكى، قەدىمكى تۈرك تىلىنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىشنىڭ ئاچقۇچىنى ئىككى جايدىن — بىرى، موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىي شىمالى، بولۇپمۇ ئورخۇن دەريا-سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىن؛ يەنە بىرى، شىنجاڭ دائىر-سىدىكى قوچۇ شەھىرىنىڭ ئورنىدىن ئىزدەش كېرەكلىكىنى چۈشىنىشكە يارىدەم بەردى①. تېپىلغان مۇشۇ يادىكارلىقلار ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي

① ق. پوياركوف، ۋ. لادىگىن: «سالالار (ئېتنوگرافىيىلىك بايان)»، 4-بەت، 1893 - يىل.

تەرەققیات جەریانىدىكى ئۇرخۇندىن شىنجاڭغىچە بولغان جەريانىنى ماكان ۋە زامان نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىشقا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى. دەسلەپتە رۇس تۈركولوگلىرى ۋە شەرقشۇناسلىرى، كېيىنچە غەربىي ياۋروپا تۈركولوگلىرى ۋە شەرقشۇناسلىرىنىڭ دىققەت تلىرىنى موڭغۇلىيىدىن شىنجاڭغا، يەنى «تۈرك-ئوغۇزلاردىن تۈرك-ئۇيغۇرلار» غا يۆتكىگەنلىكىنى مۇشۇ ئەھۋاللارغا قاراپ چۈشەندۈرگىلى بولسا كېرەك①.

ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنى تەتقىق قىلىشتا ۋ. رادلوف، پاۋې دې كۇرتېيل ۋە گ. ۋامبېرىلار يېتەكچى رول ئوينىدى. پاۋې دې كۇرتېيل 15-ئەسىرگە تەئەللۇق ئۇيغۇرچە ئەسەرلەرنىڭ تەرجىمىسىنى نەشر قىلدۇردى. ۋ. رادلوف، گ. ۋامبېرىلار يۇسۇپ خاس ھاجىبنىڭ «قۇتادغۇبلىك» ئەسىرىنى تەرجىمە ۋە نەشر قىلدۇردى. ۋېنگرىيە تۈركولوگى بۇ يادىكارلىقنىڭ ئايرىم قىسىملىرىنى نەشر قىلدۇرغان بولسا، رادلوف قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تېكستنى تولۇق نەشر قىلدۇردى، ئۇنىڭ ترانسكرىپسىيىسىنى بەردى ۋە نېمىس تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان تولۇق تەرجىمىسىنى نەشردىن چىقاردى. رادلوف ئەسەرنىڭ نېمىسچە نەشرىگە «ئۇيغۇرلار مەسىلىسى توغرىسىدا» ناملىق ئۇزۇن ئىلمىي ماقالىسىنى قوشۇمچە قىلدى. مۇشۇ ماقالىدە رادلوف ئورخۇن ئۇيغۇرلىرى بىلەن شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى بىر دېگەن كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە «قۇتادغۇبلىك» داستانىنىڭ تىلىنى ئۇيغۇر تىلى دەپ مۇقەملاشتۇردى②. 1861-يىلى ئى. ئى. ئىلمىنسكىي «قۇتادغۇبلىك»نىڭ تىلىنى «ئۇيغۇر تىلىنىڭ نەمۇنىسى

---

① ساموىلوۋىچنىڭ 1914 - يىلدىكى كىتابى، 18 - بەت.

② ۋ. ۋ. رادلوف: «ئۇيغۇرلار مەسىلىسى توغرىسىدا»، 1893 - يىل، سانكت پېتېربۇرگ.

دەپ قاراشقا بولىدۇ » دەپ تەكتلىدى①. 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغان ئىلمىي تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىلمىنىڭ تەرەققىياتىغا مەلۇم تۆھپە قوشتى. بۇ جايدىن بىناكارلىق مەدەنىيىتىگە دائىر يادنكارلىقلار تېپىلدى. خەنزۇ، تىبەت، سوغد، خوتەن ساك تىلىدىكى ھۆججەتلەر ھەمدە تۈرك-رۇنىك يېزىقى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىل-يېزىقىدىكى تېكستلەر تېپىلدى.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋە باشقا تىللاردىكى مەدەنىيەت يادنكارلىقلىرىنى تەتقىق قىلىشتا ئىسمى يۇقىرىدا ئاتالغان رۇس ئالىملىرى ۋە سايياھەتچىلىرى چوڭ تۆھپە قوشتى. بۇ ماتېرىياللار روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى. مەزكۇر ئاكادېمىيە 1898-يىلى د. كلېمېنتس باشچىلىقىدا مەخسۇس تارىخىي-ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئۆمىكىنى ئەۋەتتى. د. كلېمېنتسنىڭ مۇشۇ قېتىملىق تەكشۈرۈش جەريانىدا يازغان ئىلمىي ماقالىلىرى ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە. كلېمېنتسنىڭ ئەسەرلىرى « تۇرپان رايونى توغرىسىدا تارىخىي مەلۇماتلار »، « شىنجاڭنىڭ مەدەنىيىتىگە دائىر ماتېرىياللارنىڭ قىسقىچە تىزىملىكى » دېگەنلەردىن ئىبارەت. بۇ ئالىمنىڭ پىكرىچە، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ يۇقىرى سەۋىيىدە ئىكەنلىكىنى بىر چاغلاردا تۇرپاندا توپلىنىپ قالغان نۇرغۇنلىغان كىتابلارنىڭ ئۆزىلا ئىسپاتلايدىكەن. يەنە سۇلالىسى (1280 — 1367) دەۋرىدە خەنزۇچە، تىبەتچە تېكستلەرنى بۇددا دىنى مەزمۇنىدىكى تېكستلەر بىلەن سېلىشتۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن بىر ئىلمىي كومىتېت تەشكىللەنگەن بولۇپ، مانا مۇشۇ كومىتېت تەركىبىگە ئۇيغۇر ئالىملىرىمۇ كىرگۈزۈلگەنىدى. كلېمېنتس مانا مۇشۇ ۋە بۇنىڭدىن باشقا كۆپلىگەن يادنكارلىقلارنى

① ئى. ئى. ئىلمىنسكىينىڭ 1861-يىلدىكى كىتابى، 28-بەت.

تەتقىق قىلىپ: «بىزگە يېتىپ كەلگەن ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى كىشىنى بۇ يادىكارلىقلار ئەقىل-پاراسەتلىك ئۇيغۇرلارنىڭ يازغانلىرىنىڭ ناھايىتى ئاز بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى، دېگەن ئويغا مەجبۇر قىلىدۇ» دېگەن خۇلاسىگە كەلگەنىدى. (شەرقشۇناسلىق ئىنستىتوتى لېنىنگراد شۆبىسىنىڭ شەرقشۇناسلىققا دائىر ئارخىپ ماتېرىياللىرى). كېيىنچىسىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا يازغان پىكرى مۇئەييەن قىزىقىش پەيدا قىلدى: «نۇرغۇنلىغان يادىكارلىقلار ئىچىدە تۇرپانلىقلار (تۇرپانلىق ئۇيغۇرلار) ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادلىرىنى ئۇنتۇپ قالمىغان. تۇرپانلىقلارنىڭ يادىدا ئۇيغۇرلار تۇرۇپتۇ. ئەمما، تۇرپانلىقلارنىڭ قارىشىچە، ئۇلار (ئۇيغۇرلار) ئەسلىدە مۇسۇلمان ئىدى، قەدىمكى يادىكارلىقلار موڭغۇللارنىڭ ئىكەن» (شەرقشۇناسلىق ئىنستىتوتى لېنىنگراد شۆبىسىنىڭ شەرقشۇناسلىققا دائىر ئارخىپ ماتېرىياللىرى). مەلۇمكى، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى (ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى) يەنىلا بۇددا دىنىدا تۇرۇۋەردى. مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار بىلەن بۇددىست ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى بىر. تارىختا تۇرلۇك دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ ئېتنىك جەھەتتە بىر ئومۇمىي خەلق بولسىمۇ، لېكىن دىنىي ئېتىقادىنىڭ ئوخشىماسلىقى تۈپەيلىدىن، ئۆزلىرىنى بىر مىللەت دەپ قاراشقا مايىل بولمايدىغانلارمۇ بولدى. شۇڭا، «ئۇيغۇر» ئاتالغۇسىنى بىردىنلا پۈتۈن خەلق تەڭلا قوللىنىپ كېتەلمىدى.

مەركىزىي ئاسىيا، بولۇپمۇ شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا رۇس شەرقشۇناسلىرىنىڭ قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرى 1899-يىلى رەسىم شەھىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقىي ئاسىيانىڭ تارىخى-ئارخېئولوگىيىسى، تىللىرى ھەمدە ئېتنوگرافىيىسىنى تەتقىق قىلىدىغان خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ قۇرۇلۇشىغا تۈرتكە بولدى. روسىيىدە مەزكۇر جەمئىيەتنىڭ رۇس كومىتېتى قۇرۇلدى.

رۇس ئۇيغۇرشۇناسلىقىنىڭ پىشۋاسى س. ي. مالوف مەزكۇر كومىتېتنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن 1909 — 1911-يىللىرى ۋە ئىككىنچى قېتىم 1913 — 1914-يىللىرى شىنجاڭغا بىرنەچچە قېتىم بارىدى. مالوف ئۇيغۇرلار، بولۇپمۇ سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنوگرافىيەسىگە دائىر نۇرغۇن ماتېرىياللارنى توپلىدى. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قوليازمىلارنى، جۈملىدىن «ئالتۇن يارۇق» نىڭ ئۇيغۇرچە بىرىدىنبىر نۇسخىسىنى تاپتى. س. ف. ئولدېنبۇرگ ۋە م. م. بېرېزوۋسكىيلارمۇ شىنجاڭنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشقا چوڭ تۆھپە قوشتى. ئولدېنبۇرگ شىنجاڭنى ئارخېئولوگىيە، ئېتنوگرافىيە جەھەتلەردە ئەتراپلىق تەكشۈرۈش تەرەپدارى ئىدى. كلىمېنتسنىڭ ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىلىرى ئولدېنبۇرگقا شىنجاڭغا بىر ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئۆمىكى تەشكىللەپ ئەۋەتىش ژۆرۈرلۈكىنى چوڭقۇر تونۇتقانىدى. ئولدېنبۇرگ شىنجاڭ مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىغا قوشۇلغان چوڭ بىر تۆھپە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى مۇشۇ مەدەنىيەتنى يارىتقان خەلقنىڭ پۈتكۈل ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئورنىنى بەلگىلەيدۇ، دەپ ھېسابلىدى ۋە مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «ئىنسانىيەت تارىخى ئۇستىدە سۆز ئېچىشقا توغرا كەلسە، ئالدى بىلەن، بۇ تارىخقا شەرق خەلقلىرىنىڭ تارىخى تولۇق ھوقۇقلۇق بولۇپ كىرگەندىلا، ئۇنىڭدىن كېيىن سۆز ئېچىشقا بولىدۇ. بۇ جەھەتتە ئوتتۇرا ئاسىيا، بولۇپمۇ شىنجاڭ تارىخى پەۋقۇلئاددە چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە»①.

س. ف. ئولدېنبۇرگ 1909 — 1910- ۋە 1914 — 1915 - يىللاردىكى ئېكسپېدىتسىيە جەريانىدا ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى ۋە مەدەنىيەت تارىخىغا دائىر نۇرغۇن ماتېرىياللارنى توپلىدى. ئۇنىڭدىن سەل ئىلگىرى، يەنە 1906 - يىلى، م. بېرېزوۋسكىي شىنجاڭغا

---

① س. ف. ئولدېنبۇرگ: «رۇسلارنىڭ غەربىي يۇرتتا ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلىرى» («قازان مۇزېيى ئاخباراتى»)، 30-بەت، 1921-يىل.

بېرىپ تۇرپاندىكى مىڭئۆيى تام رەسىملىرىنىڭ كۆپىيىسىنى ئالدى ۋە كۇچارنىڭ قەدىمكى سۇغرىش سىستېمىسىنى تەتقىق قىلدى.

ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ كېيىنكى تەتقىقاتلىرى سوۋېت ھاكىمىيىتى دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەشھۇر شەرقشۇناس ئالىمى ئا. ن. بېرنشتام شىنجاڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتى توغرىسىدىكى ئاساسىي مەسىلىلەرنى بىرىنچى بولۇپ كۆرسەتتى: «غەربىي يۇرتنىڭ مۇرەككەپ تارىخىدا بۇ يۇرت خەلقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى بىلەن بولغان ھەر تەرەپلىمە مۇناسىۋەتلىرى ناھايىتى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخىي تەرەققىيات ئالاھىدىلىكلىرى بۇ خەلقنى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى بىلەن مەدەنىيەت ۋە ئېتنىك جەھەتتە كۈنسېرى كۆچىيۋاتقان ئۇمۇمىيلىققا ئېلىپ كەلدى. بۇ ئۇمۇمىيلىق ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى، تەرەققىياتى ۋە مەدەنىيىتىدە ئۆز ئىپادىسىنى تېخىمۇ ئوچۇق كۆرسەتتى. ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ، يەنى ھازىرقى قازاق، ئۆزبېك، قىرغىزلارنىڭ تارىخىي تەقدىرى بىلەن تولۇق ۋە تەلتۆكۈس باغلىنىشلىق بولۇپ كەلدى»①.

«ئىسلام - پەننىڭ بۈگۈنكى تەرەققىيات سەۋىيىسى مىللەتلەرنىڭ شەكىللىنىشىدىكى ئاساسلارنىڭ مەنبەسى ۋە ماھىيىتى توغرىسىدىكى كونا كۆز قاراشلارغا مۇھىم تۈزىتىشلەر كىرگۈزۈشنى ئوتتۇرىغا قويماقتا. بۇ مەسىلىدە ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىيات يوللىرىنىڭ ئۆزئارا يېقىنلىقى ياكى بىرلىكىنىڭ ئەھمىيىتىنى قاتتىق تەكتىلەشنى، نۇرغۇن ئەسەرلەرگە سىڭىپ كەتكەن مەلۇم دەۋردىكى بىر تەرەپلىمىلىك ۋە قەتئىيلىكتىن ۋاز كېچىشنى تەلەپ قىلماقتا»②. گەرچە

① ئا. ن. بېرنشتام: «غەربىي يۇرت تارىخىنىڭ مەسىللىرى» («قەدىمكى تارىخ خەۋەرچىسى»)، 2-سان، 71-بەت، 1947-يىل.

② ب. ئا. لىتۋىنسكىي: «غەربىي يۇرت ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تارىخىي مەدەنىيەت باغلىنىشلار»، 9-بەت، 1984-يىل.

ئەھۋال شۇنداق بولسىمۇ، بېرنشتامنىڭ شۇ چاغدا يازغان خەتلىرى ھازىرمۇ ئۆزىنىڭ ئەھمىيتىنى يوقاتقىنى يوق.

سوۋېت ئالىملىرىنىڭ ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى تېمىلىرى كۆپ نەرسىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، يەنى قەدىمكى دەۋر، ئوتتۇرا ئەسىر، يېقىنقى زامان ۋە ھازىرقى زامان تارىخلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمما، بۇ تېمىلار ئىچىدە ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى، مانجۇلارنىڭ جۇڭغارىيە ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنى بويسۇندۇرۇشى، ئۇيغۇرلارنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرى، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ روسىيە تېررىتورىيىسىگە كۆچۈرۈلۈش تارىخى قاتارلىق تېمىلار مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

20-ئەسىرنىڭ 60 — 80 - يىللىرى ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلىشنىڭ مۇھىم بىر باسقۇچى بولدى. د. ئى. تىخونوفنىڭ ئەسەرلىرىدە 10 — 14 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىيات مەسىلىلىرى داۋاملىق تەتقىق قىلىندى. تىخونوفنىڭ تارىخىي مەنبەلەر ۋە باشقا ماتېرىياللار ئۇستىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتى ئۇنىڭ ئۇيغۇر تارىخىنىڭ ئايرىم ساھەلىرى توغرىسىدا ئەتراپلىق بىر مەخسۇس ئەسەر يېزىپ چىقىشىغا تۈرتكە بولدى①. ئا. ياكۇبوۋسكىي، ل. دۇمان، ل. ئى. گۇمىلىيوف، س. گ. كلياشتورنىي، ئا. گ. مالياۋكىن، ب. ئا. لىتۋىنسكىي، ل. ئا. چۆبر، يې. ئى. كىچانوف، ل. ر. قىزلاسوف، ۋ. س. كۇزنېتسوفلارنىڭ ئەسەرلىرىمۇ ئۇيغۇر تارىخىي تەتقىقاتىدىكى مۇھىم تۆھپىلەردۇر. ل. ن. گومىلىيوف، ئا. س. مالياۋكىنلەرنىڭ ئەسەرلىرىدە ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشىغا دائىر

① د. ئى. تىخونوف: « 10 — 14 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى »، موسكۋا - لېنىنگراد، 1966 - يىل.

مەسللەر ۋە ئۇيغۇر قەبللىرىنىڭ 840-يىلدىن كېيىنكى تەقدىرى قاتارلىق مەسللەر تەتقىق قىلىندى. موسكۋا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى ل. ر. قىزلاسوفنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ مەركىزىي ئاسىيا تېررىتورىيىسىدىكى خەلقلەرنىڭ ئېتنىك تەركىبىدە ئوينىغان رولى ۋە ئۇيغۇر قاغانلىقى تارىخىغا دائىر مەسللەر ناھايىتى چوڭقۇر تەتقىق قىلىندى. قىزلاسوفنىڭ 14 — 15-ئەسەرلەردىكى ئۇيغۇرچە ۋە پارسچە مەنبەلەرگە بەرگەن چۈشەندۈرۈشلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبى ۋە سىياسىي تارىخىنى تېخىمۇ روشەنلەشتۈرۈپ بەردى. قىزلاسوف ئېنىقلىغان مەسللەر ۋ. پ. يۇدىن، ئو. ف. ئاكىمۇشكىن، ئا. م. موكېيېف، ئا. ئا. سېمېنوفلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئېتنىك تەركىبىدە موڭغۇللار-نىڭ بولغانلىق مەسلىسىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى دىققەتكە سازاۋەردۇر①.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ ئالدى-كەينىدىكى ئىچكى ئۇرۇش، ۋەتەن ئۇرۇشى ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش دەۋرىدىكى تارىخىنى ئە. ھىدايەتوف، م. كەبروف. م. روزىيېف، ق. ھەسەنوفلار تەتقىق قىلدى.

مەشھۇر سوۋېت شەرقشۇناسى تۈركولوگ س. گ. كلياشتورنىي قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تارىخىنى خېلى ئەتراپلىق تەتقىق قىلدى. لىتۋىنسكىينىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئېتنىك تەركىبى ناھايىتى چوڭقۇر تەتقىق قىلىنغان. «يېراق قەدىمكى دەۋرلەردىن يېڭى دەۋرگىچە شىنجاڭ

① ۋ. پ. يۇدىن: «موغۇلستان ۋە موغۇلستانداكى موغۇللارنىڭ ئۇرۇق-قەبىلە تەركىبى ۋە ئۇلارنىڭ قازاقلار ھەمدە باشقا قوشنا خەلقلەر بىلەن بولغان ئېتنىك مۇناسىۋەتلىرى توغرىسىدا»، 1965-يىل؛ ئو ف. ئاكىمۇشكىن: «شاھ مەھمۇد ئىبنى مىرزا فازىل چوراس»، موسكۋا، 1976-يىل.

بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا ئېتنىك، مەدەنىيەت، تارىخ ئومۇميلىق يېتەكچى ئورۇندىكى ئاساسىي ئامىل بولۇپ كەلگەن. قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ ئۆز ئالدىغا بىر ئېتنىك مەدەنىيەت رايونى بولۇپ شەكىللەنگەن ۋە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن①.

خېلىدىن بېرى چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ شىنجاڭغا بولغان قىزىقىشى سۇسلاشقىنى يوق. مەسىلەن، 1748-يىلى دېگىننىڭ « ھۇن، تۈرك، موڭغۇل ۋە غەربىي تاتارلارنىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ ئومۇمىي تارىخى » دېگەن ئەسىرى نەشر دىن چىقتى. ۋەسىلىۋ « تاتار تارىخى » ناملىق كىتابىنى نەشر قىلدۇردى. كېيىنرەك ي. بريتشنېيدېر، دوسسونلارنىڭ ئەسەرلىرى مەيدانغا كەلدى.

ئا. ستەين باشچىلىقىدىكى ئەنگلىيە تەكشۈرۈش ئۆمىكى 1900 — 1901 - ، 1906 — 1908 - ، 1913 — 1915 - يىللىرى شىنجاڭدا تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ستەيننىڭ بۇ تەكشۈرۈشلىرى بۇ ئەلنىڭ ھەممە يېرىنى دېگۈدەك ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ستەين ئارخېئولوگىيىلىك قىزىش ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى ۋە تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تەتقىق قىلدى، ئۇنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى ئارقا-ئارقىدىن ئېلان قىلىندى. نېمىس تەكشۈرگۈچىلىرى- مۇ بۇ رايوندا ئۇزۇن ۋاقىت ئىشلىدى. نېمىسلار دېققىتىنى ئاۋۋال تۇرپانغا، كېيىنرەك قۇمۇل، كۇچار، قاراشەھەر ۋە مارالبېشىدىكى قەدىمكى يادىكارلىقلارغا قارىتتى. نېمىس تەكشۈرگۈچىلىرى بۇ يەرلەردىن تېپىلغان تام رەسىملىرى، ھەيكەللەر، ياغاچ ۋە مېتالدىن ياسالغان بۇيۇملار، قەدىمكى ساپال بۇيۇم نەمۇنىلىرىنى 430 نەچچە سانduqqa قاچلاپ ئېلىپ ماڭدى②. فرانسۇز،

---

① ② ب. ئا. لىتۋىنسكىي: « غەربىي يۇرت ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخىي تەقدىرى (ئېتنىك مەدەنىيەتنىڭ ئومۇميلىقى مەسىلىلىرى) » (« شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تارىخىي ۋە مەدەنىي باغلىنىشلار »)، موسكۋا، 1984 - يىل، 23 - ، 27 - ، 259 - بەتلەر.

شۇبىد، ياپون ۋە خەنزۇ ئالىملىرىمۇ شىنجاڭنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلدى...

تارىخچى پاكىتلار شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، خەنزۇلار مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 77-يىلدىن مىلادىيە 131-يىلغىچە تەڭرىتاغ ئېتىكىدىكى ئالدى قوش، ئارقا قوش زېمىنلىرىدا جەمئىي 11 ئورۇندا دېھقانچىلىق مەيدانى بەرپا قىلغان، لېكىن بۇ يەرگە كېلىپ ئىشلىگۈچىلەرنىڭ سانى ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى①. شىنجاڭ ئاھالىسىنىڭ ئېتنىك تەركىبىدە خەنزۇلار مۇھىم رول ئويناپغان، بۇنى ئېتنىك كېلىپ چىقىش تەرەققىياتىنىڭ ئاخىرقى يەكۈنىمۇ كۆرسىتىپ تۇرىدۇ②.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەرەققىيات جەريانى ناھايىتى ئۇزۇن ۋە مۇرەككەپ جەريان بولدى. ئۇلارنىڭ ئەڭ بالدۇرقى ئەجدادلىرى خەنزۇ مەنبەلىرىدىكى قىزىل دى (赤狄)، دىڭلىڭ (丁零) قاتارلىق قەبىلىلەر ئىدى. كېيىن بۇ قەبىلىلەر قاڭگىل (高车) ۋە تېلې (铁勒) دەپ ئاتالدى. 6-ئەسىردە تېلې قەبىلىلىرىدىن ئۇيغۇر (袁纥)، بۆكۈ، توڭرا، بايىرقۇ قەبىلىلىرى ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ باشچىلىقىدا بىر ئىتتىپاق تۈزدى. ئۇيغۇر قەبىلىسى شۇ چاغدا كۈچلۈك قەبىلە ئىدى، كېيىن بۇ ئىتتىپاق خۇيخې (回纥 — مۇھەررىردىن) دەپ ئاتالدى. مۇشۇ ئاتالغۇ ئۇيغۇرلار قايسى قەبىلىدىن كېلىپ چىققاندۇ، دېگەن مەسىلە توغرىسىدا بىر-بىرىگە ئوخشاش بولمىغان نۇرغۇن كۆز

---

① ب. ئا. لىتۋىنسكىي: «غەربىي يۇرت ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخىي تەقدىرى (ئېتنىك مەدەنىيەتنىڭ ئومۇميلىقى مەسىلىلىرى)»، («شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تارىخىي ۋە مەدەنىي باغلىنىشلار»)، موسكۋا، 1984-يىل، 23 - 27، 259 - بەتلەر.

② ب. ئا. لىتۋىنسكىي: «غەربىي يۇرت ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخىي تەقدىرى (ئېتنىك مەدەنىيەتنىڭ ئومۇميلىقى مەسىلىلىرى)»، 14 — 15 - بەتلەر، 1984 - يىل.

قاراشلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولدى. بىز بۇ ھەقتىكى بەزى مۇنازىرىلەرنى بايان قىلدۇق، بۇنىڭغا تۆۋەندىكى مۇنازىرىلەرنى قوشۇمچە قىلىش مۇمكىن.

مەشھۇر رۇس شەرقشۇناسى ۋ. پ. ۋاسىلييف خۇيخې دېگىنىمىز ئۇيغۇرلارنىڭ نەق ئۆزىدۇر، دەپ ھېسابلىدى. بۇ ئالىمنىڭ پىكرىچە خۇيخې سۆزى خەنزۇ تىلىدا « ئۇيۇشۇش » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىكەن، بۇ ئۇيغۇرچە « ئۇيۇماق » پىئىلىنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى ئىكەن. راشىددىننىڭ يازغىنىدەك، ئۇيغۇر سۆزى « ئۇيۇماق » سۆزىدىن كېلىپ چىققان بولسا، ئۇنداقتا ۋاسىلييفنىڭ پىكرىگە قوشۇلۇشقا توغرا كېلىدۇ①.

ۋ. ۋ. رادلوف « ئۇيغۇرلار ئەڭ قەدىمكى تۈركىي قەبىلىلەرگە مەنسۇپتۇر، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇيغۇرلار ئەڭ كەڭ تارقالغان تۈركىي خەلقتۇر »② دەپ يازغانىدى. رۇس جۇڭگوشۇناسى د. پوزدنىيېفمۇ ئۇيغۇرلارنى تۈركىي تىللىق قەبىلە دەپ ھېسابلىدى ۋە شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇيغۇر تارىخىنى داۋاملىق تەتقىق قىلىش لازىملىقىنى تەكىتلەپ ئۆتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرۇلۇق ھەر خىل كۆز قاراشلارنىڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇگۈنكى كۈندە شۇنى قاتتىق ئىشەنچ بىلەن تەكىتلەش كېرەككى، شىنجاڭ تېررىتورىيىسىدە 9-ئەسىردىن ئىلگىرىلا ئۇيغۇرلار مەۋجۇت ئىدى. ۋ. گرىگورىيېف پىتولېمېينىڭ ئوتتۇرىغا قويغانلىرىغا ۋاربىسلىق قىلىش ئاساسىدا مۇنداق يازغانىدى: « مەن شۇنىڭغا قەتئىي ئىشىنىمەنكى، شەرقىي تەڭرىتاغ سايلىرى ۋە ئېتەكلىرىدە ئۇيغۇرلار ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىن تارتىپلا ياشاپ

---

① د. ئى. تىخونوف: « 10 — 14 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى »، 23-، 24 - بەتلەر. 1966 - يىل، موسكۋا-لېنىنگراد.

② ۋ. ۋ. رادلوف: « ئۇيغۇرلار مەسىلىسى توغرىسىدا »، 20-بەت، 1893-يىل.

كەلگەن. ئاز دېگەندىمۇ 〈خەنئامە〉دە تىلغا ئېلىنغان مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1-ئەسىرلەردىكى قوش (车师)، بىلۇ (卑路)، پۇلى (蒲犁 — مۇھەررىردىن) ۋە بۇنىڭدىن باشقا يەرلەرنىڭ ئاھالىسىمۇ ئۇيغۇرلاردىن ئىبارەت ئىدى»①.

قاڭقىل قەبىلىلىرى جۇرجانلار بىلەن بولغان كۈرەشلەردىن كېيىن (5-ئەسىر) ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئورخۇن، سېلىنگا دەريالىرى ۋادىلىرىغا — شىمالغا كۆچۈپ كەتتى، قالغان بىر قىسمى ئالتاي ۋە تەڭرىتاغ ئەتراپىغا كۆچۈپ كەتتى. ئون ئۇيغۇرلار (جەنۇبىي ئىتتىپاق) 3-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا غەرب تەرەپكە سۈرۈلدى. توققۇز ئۇيغۇرلار بولسا شىمال تەرەپكە يۈرۈپ كەتتى، دېگەن مەلۇماتلار مانا مۇشۇنىڭغا باغلىق بولسا كېرەك②. قاڭقىل قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا ئۇيغۇر (يۇەنخې) قەبىلىلەر بىرلەشمىسى يېتەكچىلىك قىلدى. ئۇيغۇر ئىتتىپاقى توققۇز ئۇرۇقتىن ئىبارەت ئىدى، بۇلارنىڭ ئىچىدە ياغلاقار قەبىلىسى ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى.

مويۇنچۇر قاغان مەڭگۈتېشى (8-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى)دا تۆۋەندىكىلەر يېزىلغان: «قالغان ئون ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇز خەلقىنى يۇز يىلدىن ئوشۇق ئىدارە قىلدۇق»③. مانا بۇ بايانلار ئۇيغۇر ئىتتىپاقىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى مەلۇم بىر باسقۇچنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يېڭى ئاتالغۇ پۈتكۈل ئىتتىپاققا ۋە ئىتتىپاقنىڭ ھەربىر تەركىبىي قىسمىغىمۇ قارىتىلغانىدى. شۇنىڭسىزكى، سىياسىي ئىتتىپاق نامىنىڭ مىللەتنىڭ ئېتنىك نامى بولۇشى

---

① ۋ. ۋ. گىرىگورىيېف: «شەرقىي ياكى چىنى تۈركستان»، 75-بەت.

② د. ئى. تىخنوف: «10 — 14-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى»، 23-، 24-بەتلەر، 1966-يىل، موسكۋا-لېنىنگراد.

③ س. يې. مالوف: «موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈركىي يېزىق يادىكارلىقلىرى»، 30-، 34-، 38-بەتلەر.

ئۇچۇن ناھايىتى ئۇزۇن جەريان كېرەك①. مەسىلەن، ئۇيغۇر نامى دەسلەپتە شەرقىي تەڭرىتاغدىكى قوچۇ شەھرىنى پايتەخت قىلىپ دۆلەت قۇرغان خەلقنىڭ نامى ئىدى. بۇ ئەھۋالنى بۇددىزم مەزمۇنىدىكى ئۇيغۇرچە تېكستلەر ئىسپاتلاپ بېرىدۇ: « ئۇيغۇر ئېلى ... ئۇلۇستا ئېلىك بار »، « ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى »②.

ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرى قوچۇنى 9 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئىدارە قىلىپ تۇردى. « تۇرپان ۋادىسىدىكى شەھەرلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى ۋىلايەتلەردە ياشىغۇچى تۇركىي قەبىلەر ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ قوغدىشىدا بولۇپ كەلدى »③. شۇنداق قىلىپ، تۇرپان ۋادىسىدا ئىدىقۇت خانلىقى تەشكىل قىلىنغۇچە، بۇ يەردىكى ھاكىمىيەت ئۇيغۇرلارنىڭ قولىدا ئىدى. « ماخرنا-ماگ » (808 — 821-يىللىرى) ناملىق ئەسەرنىڭ ئاخىرقى بېتىگە « قوچۇ دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان چوڭ شەھەرنى ياغلاقار ئىنال ئىدارە قىلىپ تۇردى، ئۇيغۇرلارنىڭ باشقا ئىككى قاغانى قاراشەھەرنى ئىدارە قىلىپ تۇردى » دېگەن سۆزلەر يېزىلغانىكەن. تۇرپان ۋە شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدىن تۇرغۇنلىغان ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىقلار تېپىلدى. بۇ يادىكارلىقلار ئىچىدە دىنىي مەزمۇنىدىكى ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋە 9 — 13 - ئەسىرلەرگە ئائىت ھۆججەتلەر بار ئىدى. بۇ قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورلىرى ئۆزلىرى ئىشلىتىۋاتقان تىلنى تۇركچە (Türkča, Türk tilinta) دەپ يازىدۇ. ئۆزلىرىنىڭ ئېتنىك سىياسىي ئەھۋالىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن باشقىچە ئاتالغۇلارنى، جۈملىدىن « ئون ئۇيغۇر » دېگەندەك ئاتالغۇلارنى

---

① ② د. ئى. تېخونوف: « 10 — 14-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى »، 24-، 25-بەتلەر.

③ س. گ. كلياشتورنىينىڭ 1980-يىلدىكى كىتابى 93-بەت.

ئىشلىتىدۇ. ئۆز دۆلتىنى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتايدۇ. مەھمۇد قەشقەرى «ئۇيغۇر — بىر ئەلنىڭ نامى، ئۇلارنىڭ بەش شەھەرى بار»① دەپ يازىدۇ. مانا مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك جەھەتتە كۆچلۈك ئۇيۇشقانلىقى ۋە ئاڭ سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى دەرىجىدە راۋاجلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئېتنىك جەھەتتە ئۇيۇشۇپ بىرلىككە كېلىش دۆلەتنىڭ مۇستەھكەملىنىشىگە خېلىلا قولايلىق تۇغدۇرۇپ بەردى. «ئۇيغۇر» دېگەن ئېتنىك نام 16-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغىچە ساقلىنىپ كەلدى. ئۇيغۇر ئېلىنى قەشقەرىيىدە ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان مۇسۇلمانلار بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، ئۇلار بۇ يەردىكى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنى قاتتىق قىستاققا ئالدى، بۇددىستلارنى زورموزور ئىسلام دىنىغا كىرگۈزدى. ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن ئۇيغۇرلارغا قارىتىلغان قاتتىق كۆرەش ۋە بۇ كۆرەش تۈپەيلى كېلىپ چىققان جېدەل-ماجرالار ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز نامىنى ئاتىماسلىقىغا ۋە بۇ نامنى ئۇنتۇپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولدى. نەتىجىدە ئۇيغۇر نامىنىڭ ئورنىغا دىنىي نام «مۇسۇلمان» دېگەن سۆز دەسسىتىلدى، ياكى ئۆز يۇرتلىرىنىڭ نامى بىلەن قەشقەرلىك، تۇرپانلىق، خوتەنلىك دەپ ئاتىلىدىغان بولدى.

10 — 11 - ئەسىرلەردە، ئۇيغۇر دۆلتى قايتا ئەسلىگە كېلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر خەلقىمۇ قايتىدىن روناق تاپتى. ئۇيغۇرلار تەركىبىگە كۆچمەن ۋە ئولتۇراق ئاھالىلەر كىرىپلا قالماستىن، يەنە تۇرپان رايونىدا بۇرۇندىن ياشاپ كەلگەن، كېيىن تۈركىيىلىشىپ كەتكەن خەلقەرمۇ كىردى. تۇرپان ۋادىسىدىكى ھاياتتا ئۆز دەۋرىدە بۇ جايدا قەدىمدىن ياشاپ كېلىۋاتقان ھىندى-ياۋروپا تىللىق ئاھالىلەر، بولۇپمۇ

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1-توم، 151-بەت.

توخارلار خېلى رول ئوينىغانىدى. بۇ نۇقتىنى ئالدى-ساتتىغا دائىر ھۆججەتلەرمۇ ئىسپاتلايدۇ①.

قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى شەرقىي شىنجاڭ زېمىنىدا ئىران تىللىق قەبىلىلەر بىلەن تەڭ مەۋجۇت ئىدى. خەنزۇچە مەنبەلەرگە قارىغاندا، «ئالدى ۋە ئارقا قوشلار زېمىنى 〈گاۋچاڭ〉 دەپ ئاتىلاتتى (گاۋچې 〈高车 — مۇھەررىردىن〉 دەپ ئاتالغان بولسا تېخىمۇ ياخشى بولاتتى — گ. م. ئىسھاقوف). مانا مۇشۇ جايلار ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنلىرى ئىدى. مىلادىيەدىن بۇرۇنمۇ بۇ جايدا قاغانلىق بار ئىدى، بۇ خانلىق ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئوخشاشلا قوش (姑师, 车师 — مۇھەررىردىن) دەپ ئاتىلاتتى②. قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىران تىللىق قەبىلىلەر بىلەن بولغان ئېتنىك مەدەنىيەت ئالاقىلىرى شىنجاڭدىكى تۈركىيلىشىشنىڭ باشلىنىشى بولدى. بۇ تۈركىيلىشىش تۈرك قاغانلىقى تىكلىنىشتىن بۇرۇنلا باشلانغانىدى. بۇ تۈركىيلىشىش جەريانى مىلادىيە 10-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كۆچەيدى. بۇ چاغدا بۇ ئەل ئۇيغۇرلارنىڭ بالدۇرراق شەكىللەنگەن دۆلەت تەشكىللىرى قاتقىل، تۈرك قاغانلىقى ۋە ئۇيغۇر قاغانلىقلىرىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرىپ كەتتى. بۇ رايونغا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي قەبىلەرنىڭ ئېقىپ كىرىشى كۆپەيدى. شۇنداق قىلىپ، شىنجاڭ تۈركىي تىل ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان رايونغا ئايلاندى.

دەل مۇشۇ ۋاقىتتا ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ يەرلىك ئاھالە بىلەن شەرق ۋە شىمال تەرەپتىن مۇشۇ رايونغا كىرگەن

---

① س. گ. كلياشتورنىي، ئا. ل. كولىسنىكوف: «19-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى رۇس ساياھەتچىلىرىنىڭ نەزىرىدىكى غەربىي يۇرت»، 1988-يىل، ئالمۇتا.

② ن. يا. بىچۇرىن: «قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى»، 1-توم، 376 — 377-بەتلەر، موسكۋا، 1950-يىل.

موڭغۇل ئىرقىغا مەنسۇپ ئاھالىلەر ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا سىڭىشىش يۈز بەردى (ئالتاي رايونىدىن ئەڭ دەسلەپ بۇ جايغا كۆچۈپ كەلگەن موڭغۇل ئىرقىغا مەنسۇپ ئاھالە ھۇنلار، شەرقىي ئاسىيا رايونىدىن كەلگەنلەر خەنزۇلار)، مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن تەتقىقاتچىلار تۆۋەندىكىلەرنى تەكىتلەيدۇ: ئىنسانشۇناسلىق جەھەتتە موڭغۇللىشىش بىلەن تىل جەھەتتە تۈركىيلىشىش جەريانلىرى ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بولغان. بىراق، تىل جەھەتتە تۈركىيلىشىش بىلەن ئىرق جەھەتتە موڭغۇللىشىش دەۋر نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، مۇتلەق بىر دەۋر ئىچىدە يۈز بەرگەن ئەمەس ۋە پاراللېل بولغانمۇ ئەمەس. چۈنكى، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھەممىسلا موڭغۇل ئىرقىنى كېلىپ چىقىش مەنبەسى قىلغان ئەمەس. ئالىملارنىڭ پەرىزىچە، تىل جەھەتتە تۈركىيلىشىش جەريانى ئىرق جەھەتتە موڭغۇللىشىشقا قارىغاندا خېلى دەرىجىدە كەڭ ۋە چوڭقۇر بولغان. بۇ يەردە ئا. ن. بېرنشتامنىڭ مۇشۇ ھەقتىكى قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتكىنىمىز مۇۋاپىق بولسا كېرەك. ئۇنىڭ پىكرىچە، تارىم دەرياسىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى قەشقەردىن كۆچارغىچە بولغان جايلاردا تۈركىيلىشىش جەريانى پەقەت ھۇنلار دەۋرىدىن باشلانغانىكەن. شۇڭا، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىش مەسىلىسىنى يازما تارىخىي مەنبەلەردە كۆرسىتىلگەن 3000 يىلدىن ئارتۇق دەۋردىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان كېلىپ چىقىش، سىڭىشىش مەسىللىرىگە بىرلەشتۈرۈپ ھەل قىلىش كېرەك.

« قولىمىزدىكى تولۇقسىز مەلۇماتلارغا قارىغاندا، شىنجاڭدا مىس قورال دەۋرىدە ئاز دېگەندە ئىككى خىل مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقىنى روشەن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇنىڭ بىرسى، ياۋروپا-ئاسىيا دالىسىدىكى ئېتنىك ئەنئەنىدۇر، بۇ خىل مەدەنىيەت ئەنئەنىسىدە ئاندرونوۋو مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭغا يېقىن بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت (تازاباغ،

قاراقۇم ۋە باشقىلار) رايونى ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدۇ؛ ئىككىنچى خىل مەدەنىيەت ئەنئەنىسى، سۈرەتلىك ساپال بۇيۇملار مەدەنىيىتى بولۇپ، مەزكۇر ئەنئەنە مىس قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدا يېيىلىدىن ئەۋج ئالدى. بۇ چاغلاردا مۇشۇ خىل مەدەنىيەتنىڭ بىر تۈركۈم يەرلىك ئۇچاقلىرى پەيدا بولغانىدى... »①.

شىنجاڭنىڭ دەسلەپكى تارىخى كېلىپ چىقىش جەھەتتە ھىندى-ياۋروپالىقلارغا مەنسۇپ بولغان توخار قەبىلىلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ب. ئا. لىتۋىنسكىينىڭ پىكرىچە، ئەڭ دەسلەپكى توخار ئېتنىك دولقۇنى شۇنچىلىك چوڭ بولغانكى، مۇشۇ دولقۇندا كەلگەن قەدىمكى توخارلار شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىگە دېگۈدەك يېيىلغانىدى.

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2000-يىل بىلەن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى بىرىنچى 1000 يىل ئارىلىقىدا شىنجاڭغا بىر تۈركۈم ساك قەبىلىلىرى كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئۇلارنىڭ تىلىنى كېيىنكى ئالىملار «خوتەن ساك تىلى» دەپ ئاتىدى. تارىخىي مەنبەلەردە مىلادىيەنىڭ باشلىرىدا شىنجاڭ زېمىنىدا توخارلار (ياۋچى)، ھۇن، ۋۇخۇ قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقى تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ قەبىلىلەر مۇشۇ رايوندىكى ئاھالىلەر بىلەن ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مۇناسىۋەتلىرى ئورناتقان.

10-ئەسىر بىر كەسكىن بۇرۇلۇش مەزگىلى بولدى. بۇ چاغدا خوتەن رايونىنى تۈركىلەر بېسىۋالدى. ئايرىم جايلاردىلا خوتەن تىلىغا يېقىن بولغان ساك تىلى دېئالېكتلىرى ساقلىنىپ قالدى، نەتىجىدە بۇلارنىڭ ھەممىسى تەدرىجىي تۈركىي تىل تەرىپىدىن سىڭىپ چىقىرىلدى. ئەھۋالغا قارىغاندا، بۇ ۋەقەلەر

① ب. ئا. لىتۋىنسكىي: «غەربىي يۇرت ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخىي تەقدىرى (ئېتنىك مەدەنىيەتنىڭ ئومۇميلىقى مەسىلىلىرى)»، 9 — 10-بەتلەر، 1984-يىل.

يۈز بېرىشتىن ئىلگىرى بىر ئۆتكۈنچى دەۋر، يەنى خوتەن ساك تىلى بىلەن تۇركىي تىل تەك قوللىنىلغان بىر دەۋر بولغان بولسا كېرەك. كېيىن بۇ رايوندا كەك كۆلەملىك تۇركىيلىشىش جەريانى يۈز بەردى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تارىخىنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقى (744 — 840-يىللىرى) غا مۇناسىۋەتلىك. مانا مۇشۇ دۆلەتتە فېئوداللىق مۇناسىۋەتلەر بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىقتىسادىي تۇرمۇشتىمۇ بىر قاتار ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى: شەھەر قۇرۇلۇشلىرى، قول ھۈنەرۋەنچىلىك تەرەققىي قىلدى، سۇ ئىنشائاتى يولغا قويۇلدى. مەملىكەت مىقياسىدا مانى دىنى دۆلەت دىنى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىندى (762 - يىلى). ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ 100 يىلغا سوزۇلغان سەلتەنىتى 840-يىلى ئۆزۈلۈپ قالدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەرەققىياتىنىڭ ئەمدىلىكتىكى باسقۇچى تۇرپاننى مەركەز قىلغان دۆلەتنىڭ بارلىققا كېلىشى (9 — 14 - ئەسىرلەر) بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولدى. بۇ دۆلەت دائىر بىسىدە شەكىللەنگەن مىللىي ئومۇمىيلىقتا تېررىتورىيە بىرلىكى، يېتەرلىك نوپۇس، ئىقتىسادىي بىرلىك ۋە مۇئەييەن دەرىجىدىكى مەدەنىيەت بىرلىكى مەۋجۇت ئىدى. ئىككىنچى تۇرلۇك قىلىپ ئېيتقاندا، شۇ چاغدىكى ئۇيغۇر دۆلىتىدە بىر خەلقنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئۈچۈن لازىم بولغان شەرت-شارائىتلارنىڭ ھەممىسى ھازىرلانغانىدى.

12-ئەسىردە ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى بىلەن قاراخانىيلار دۆلىتى قاراقىتانلار (قاراختايلار) غا ۋاسسال بولۇپ قالدى.

13-ئەسىرنىڭ 30-يىللىرى ئىدىقۇت ئېلى چىڭگىزخان قۇرغان ئىمپېرىيىنىڭ تەركىبىگە 5-ئۇلۇس سۈپىتىدە قوشۇلدى. قەشقەرىيىنىڭ كۆپ قىسمى چاغاتاي ئۇلۇسى تەركىبىگە كىردى.

14-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، شىنجاڭدا ئولتۇراق دېھقانچىلىق

رايونى ۋه كۆچمەن چارۋىچىلىق رايونىدىن ئىبارەت ئىككى تارىخىي ئېتنوگرافىيىلىك رايون شەكىللەندى. بۇ ئىككى رايوندا كېلىپ چىقىشى بىر خىل بولغان ئاھالىلەر ياشاپ كەلدى.

سۇ باشلاپ سۇغۇرلىدىغان دېھقانچىلىق ئىگىلىكى يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. بۇ دەۋردە شىنجاڭ «موغۇلستان» دەپ ئاتالغان سىياسىي ئىتتىپاق تەركىبىگە كىردى ۋە بىر پۈتۈن ئىقتىسادىي بىرلىك دەپ ھېسابلاندى.

ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى، بىزنىڭ قارىشىمىزچە، ئاساسەن بۇنىڭدىن 3000 يىل ئىلگىرى شىنجاڭ تېررىتورىيىسىدە باشلىنىپ 14-ئەسىردە تولۇق تاماملاندى. ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تەركىبىگە يەرلىك شەرقىي ئىران تىللىق قەبىلىلەر، قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ۋە باشقا تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر كىردى. ئۇنىڭدىن ئەسىرلەردىلا مىللىي سىياسىي ئومۇمىيلىق ئۇقۇمىغا ئىگە بولغان «ئۇيغۇر» ئېتنونىمى شىنجاڭنىڭ يەرلىك تۇپ ئاھالىسىنىڭ مۇستەھكەم نامى بولۇپ قالدى.

تارىخ پەنلىرى كاندىداتى: گ. ئىسھاقوف

بىرىنچى باب

ئىپتىدائىي جامائە دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت

1 §. تەبئىي جۇغراپىيە شارائىتى

مەركىزىي ئاسىيانىڭ پامىر تاغلىرى ۋە شەرقىي تەڭرىتاغنىڭ غەربىي چېگرىسىدىن جۇڭگونىڭ گەنسۇ، سىچۈەن ئۆلكىلىرىگىچە، كوئىنلۇن تاغلىرىدىن ئالتايغىچە بولغان بۇ كەڭ زېمىن غەربىي يۇرتتىن ئىبارەت. جۇغراپىيىلىك جايلىشىش جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ زېمىن ئىككى قىسمغا بۆلۈنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ غەربىي قىسمى تاغلىق، شەرقىي قىسمى تۈزلەڭلىكتىن ئىبارەت. شىمالدىن جەنۇبقا جۇڭغار تۈزلەڭلىكى، شەرقىي تەڭرىتاغ تاغلىرى ۋە تارىم ۋادىلىرى جايلاشقان. غەربىي يۇرت ئاھالىسىنىڭ قەدىمكى زامانلاردىكى ئۇلتۇراقلىشىش ئەھۋالى ۋە ئۇلارنىڭ ھەر خىل ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىنى بىر قەدەر تولۇق كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، بۇ رايونلارنىڭ تەبئىي جۇغراپىيىلىك شارائىتى ۋە كىلىماتى ھەققىدە ئەڭ بولمىغاندا ئومۇمىي بىر مەلۇماتقا ئىگە بولۇشىمىز زۆرۈر.

غەربىي يۇرتنىڭ يەر تۈزۈلۈشىدە تاغلار خېلى چوڭ سالماقنى ئىگىلىگەن، لېكىن ئۇلار قەدىمكى زامانلاردىلا تۈرلۈك قەبىلە ۋە خەلقلەرنىڭ بۇ زېمىنغا كېلىپ ماكانلىشىشىغا توسالغۇ بولغان ئەمەس. نۇرغۇن كۆچمەن خەلقلەر شىمال ۋە غەرب تەرەپتىن يايلاق قوغلىشىپ پامىر، تەڭرىتاغ ۋە ئالتاي داۋانلىرىدىن ئېشىپ بۇ يەرگە كېلىپ ئېگىز تاغلىق رايونلارغا، تاغ

ئېتەكلىرىدىكى تۈزلەڭلىكلەرگە ئورۇنلاشقان ۋە ئۇ يەرلەرنى ئۆزلەشتۈرگەن. بىرقانچە مىڭ يىل داۋامىدا ھەرقايسى رايونلارنى بىر - بىرى بىلەن تۇتاشتۇرىدىغان قاشتېشى (نېفرىت) يولى، ئۇلۇغ يىپەك يولى ۋە شىمالدىن جەنۇبقا سوزۇلغان يوللار بارلىققا كەلگەن.

شەرقىي تەڭرىتاغ تىزمىلىرى تەخمىنەن 80° — 105° مىرىدىئانغا سوزۇلغان. 84° — 85° مىرىدىئانلار ئارىلىقىدا ئۇلار ئېرەن قابىرغا تاغ تۈگىنى ھاسىل قىلىپ، ئىلى دەريا‌سى بىلەن خايدىكغول (قاراشەھەر دەريا‌سى) دەريالىرى ئوتتۇرىسىدىكى سۇ بۆلگۈچ رولىنى ئۆتەيدۇ. شەرق تەرەپكە سوزۇلغانسېرى، بۇ تاغ تىزمىلىرى بارغانسېرى يېيىلىپ، تۇرپان - قۇمۇل ئويمانلىقىنى ھاسىل قىلىدۇ. شىمالىي ۋە جەنۇبىي تاغ تىزمىلىرىنى تەشكىل قىلىدىغان تاشقى تاغلار ئانچە ئېگىز بولمىغان چوققا ۋە ۋادىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىچكى تاغلارغا قارىغاندا خېلىلا ئېگىز بولۇپ، 4500 — 5000 مېتىردىن ئاشىدۇ. شىمالىي ۋە جەنۇبىي تاغ تىزمىلىرىنىڭ يان باغرىلىرى بىر-بىرىگە تامامەن ئوخشاش ئەمەس، جۈملىغار ۋە تارىم ئويمانلىقلىرى تەرەپكە قارىغانلىرى ئېگىز ۋە ئۇزۇن، ئىچكى تەرەپكە قارىغانلىرى قىسقا ۋە بىر قەدەر پەس. جەنۇبىي تاغ تىزمىلىرى باغراش كۆلى ئويمانلىقىغا يەتكەندە بىردىن ئۇزۇلۇپ قالىدۇ، شىمالىي تاغ تىزمىلىرى بولسا بارغانسېرى تۆۋەنلەپ گوبى — ئالتاي تاغلىرىغا ئۇلىشىدۇ①.

شەرقىي تەڭرىتاغنىڭ جايلىشىشى بۇ رايونىنىڭ كىلىمات تۈزۈلۈشىنى بەلگىلىگەن. جەنۇبىي ۋە شىمالىي تاغ تىزمىلىرى غەربتە خېلى يېيىلىپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ، ئېرەن قابىرغا تاغ

---

① ۋ. م. سىنتسىن: «مەركىزىي ئاسىيا»، 154 ـ 162 ـ بەتلەر، موسكۋا، 1959-يىل.

تۇگىنگە كەلگەندە تەدرىجىي ئېگىزلەپ، خايدىكغول دەريا سىنىڭ باشلىنىش جايىدا قايتا تۇتىشىدۇ. بۇ غەرب تەرەپتىن ئىلى ۋادىسىغا نەم ھاۋانىڭ ئەركىن ئېقىپ كىرىشى ئۈچۈن شارائىت ھازىرلاپ بېرىش بىلەن بىرگە، شەرقتىكى چۆللەردىن كېلىدىغان قۇرغاق شامالالارنىڭ كىرىشىنى توسۇپ تۇرىدۇ. بۇ قۇرغاق شامالالار پەقەت ئېرەن قابىرغا تاغ تۇگىنىنىڭ شەرقىدە شەرقىي تەڭرىتاغنىڭ بىر قىسمىغىلا تەسىر قىلىپ تۇرىدۇ. ئېرەن قابىرغانىڭ شەرقىي قىسمىدا تاغ تىزمىلىرى يەنە يېيىلىدۇ. ئىلى دەريا سى ۋە ئۇنىڭ تارماقلىرىدىكى ۋادىلاردا، چوڭ ۋە كىچىك يۇلتۇزنىڭ ئېگىز تاغ تۇزلەڭلىكلىرىدە يامغۇر-يېشىنلار ناھايىتى كۆپ بولىدۇ. چوڭ ۋە كىچىك يۇلتۇزدىن باشلانغان خايدىكغول دەريا سى (باغراش كۆلىنى تەمىنلەيدۇ) تارىم ۋادىسىدا كۆنچى دەريا سىغا ئۇلۇشۇپ، لوپنۇر كۆلىنى تەمىنلەيدۇ. شەرقىي تەڭرىتاغ بويلىرىدىكى دەريالارنىڭ سۇيى ئېگىز تاغ بەلباغلىرىدىكى مۇزلۇق ۋە قار سۇلىرىنى مەنبە قىلىدۇ. شۇڭا 7- ۋە 8- ئايلاردا قار-مۇزلار ئېرىگەندە سۇ كۆپىيىپ تاشىدۇ. شەرقىي تەڭرىتاغ تېررىتورىيىسى گىدروگرافىيە (سۇ جۇغراپىيىسى) جەھەتتە تارىم، باغراش، جۇڭغار ۋە تۇرپان - قۇمۇل ئويمانلىقلىرىدىن ئىبارەت تۆت ئويمانلىقتا بۆلۈنگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ سۇيى سىرتقا ئېقىپ چىقمايدۇ①. شىمالىي تاغ تىزمىلىرىنىڭ جۇڭغار تەرەپ يان باغرىلىرىدىكى يەرلەر سۇغا ناھايىتى باي. تەڭرىتاغنىڭ شىمال يان باغرىلىرى نەم ۋە بىرقەدەر سالقىن بولغان جۇڭغار تۇزلەڭلىكى بىلەن تۇتاشقاچقا، ئىقلىمى شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ ئېنىق بەلباغلارغا ئايرىلغان. تاغ ئېتەكلىرىدە چۆللەر ئوتلاقلارغا ئورۇن بەرگەن، بۇلارنىڭ ئوتتۇرا قىسمى ھەر خىل ئوت - چۆپلەر بىلەن قاپلانغان. يايلاق

① ۋ. م. سىنتسىن: «مەركىزىي ئاسىيا»، 167 — 170 - بەتلەر، موسكۋا، 1959-يىل.

ۋە ئورمانلىقلار، يۇقىرى كۆتۈرۈلگەنسېرى ئالىپ (ئېگىز تاغ) ئوتلاقلىرى، ئۇلارنىڭ ئۈستىدە قىيا چوققىلار — سۇ بۆلگۈچىلەر، جەنۇبىي تاغ تىزمىلىرى داۋاملىق قۇرغاق شامال تەسىرىگە ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن، ئىقلىمنىڭ بەلباغلارغا ئايرىلىشى ئانچە روشەن ئىپادىلەنمەيدۇ①.

ئومۇمەن، شەرقىي تەكرىتاغلىرى ئىقلىمى قۇرغاق قەشقەرىيە بىلەن بىر قەدەر نەم بولغان جۇڭغار ئوتتۇرىسىدىكى مۇھىم كىلىمات بۆلگۈچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ تاغ سىستېمىسىدىكى تاغلارنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىي يان باغرىلىرى ئۆزىنىڭ شەكلى تەبىئىي زونىلاغا ئايرىلىش دەرىجىسى، قار بەلباغنىڭ چېگرىسى ۋە مۇزلۇقلارنىڭ تۆۋەنلىشىش دەرىجىسى جەھەتلەردە بىر-بىرىدىن خېلىلا پەرقلىنىدۇ. تەكرىتاغلىرى شەرق ۋە جەنۇب تەرەپكە سوزۇلۇپ، گوبى ۋە تەكلىماكان چۆللىرى تەۋەسىگە كىرگەنسېرى بۇ تەبىئىي بەلباغلار تەدرىجىي يۇقىرىغا ئۆرلەپ بارىدۇ②.

شەرقىي تەكرىتاغلىرىنىڭ ئۆسۈملۈك ۋە ھايۋانات جۇغراپىيىسى ئۇنىڭ كىلىمات بەلباغلىرى تەرىپىنى بەلگىلەن. ئۇنىڭ جۇڭغار تەرەپ تاغ باغرىلىرى، ئىلى دەريا سى ۋادىسى ھەر خىل ئۆسۈملۈك ۋە ئورمانلىقلارغا باي③. تەكرىتاغنىڭ جۇڭغار تەرەپ يان باغرىلىرىغا جايلاشقان ياپىلاق ۋە ئالپ ئوتلاقلىرىنىڭ ئوت-چۆپلەرگە ناھايىتى موللۇقى قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا چارۋىچىلارنى ئۆزىگە تارتىپ كەلگەن. شۇڭلاشقىمۇ جۇڭغاردا كىلىماتنىڭ سوغۇقلىقىغا قارىماستىن،

① ۋ. م. سىنتسىن: «مەركىزىي ئاسىيا»، 167-بەت، موسكۋا، 1959-يىل.

② ۋ. م. سىنتسىننىڭ 1980-يىلقى ئەسىرى، 10-بەت.

③ ۋ. م. سىنتسىن: «مەركىزىي ئاسىيا»، 170-، 172-بەتلەر، موسكۋا، 1959-يىل.

ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا ئاھالە ياشاپ كەلگەن، بولۇپمۇ جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمى ھاياتلىق ئۈچۈن ناھايىتى قولايلىق شارائىتلارنى ھازىرلىغانلىقى، يەر ئاستى سۇلىرىنىڭ ئانچە چوڭقۇر ئەمەسلىكى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا مۇمكىن بولغان بوستانلىقلارنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا تۈرتكە بولغان. بۇ بوستانلىقلارنىڭ سۇغۇرۇلۇشى ئىلى ۋادىسىدىكىدەك غەربىي ھاۋا ئېقىمىغا تايانماستىن، بەلكى شىمالىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ چوققىسىدىكى قار سۈيىدىن تەمىنلىنىدىغان دەريا ۋە باشقا سىرت ئېقىنلارغا تايىنىدۇ. جۇڭغار چېگرىسىغا جايلاشقان تاغ تىزمىلىرى غەرب تەرەپتىن كېلىدىغان نەم شامالنى ئۆتكۈزمىگەنلىكى ئۈچۈن، غەربتىن شەرققە قاراپ ھاۋانىڭ كونتىنىتاللىق دەرىجىسى ئۆسۈپ بارىدۇ. شەرقىي جۇڭغارنىڭ تاغلىق رايونلىرىدا ئارىلاپ - ئارىلاپ ياغىدىغان يامغۇرلار بۇ يەردىكى نەملىكنىڭ مەنبەسى. بۇ يامغۇر سۇلىرى ئوي - چوڭقۇرلاردا كىچىك كۆلچەكلەر ۋە ئانچە ئۇزۇن دەۋر سۇرەلمەيدىغان ئېقىن سۇلارنى پەيدا قىلىپ، ئويمان ۋە تاقىرلىقلارغا ئېقىپ كېتىدۇ. بوستانلىقلارنىڭ يەر ئاستى سۇلىرىنىڭ يەر ئۈستىگە كۆتۈرۈلگەن يەرلىرىنى قۇمۇش، يۇلغۇنلار قاپلىغان بولىدۇ. جۇڭغارنىڭ ئەڭ شەرقىي تەرىپىگە جايلاشقان نوم چۆلىدە سۇمۇ، ئۆسۈملۈكمۇ ئومۇمەن يوق. جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ ئاساسىي قىسمى قۇم بارخانلىرى بىلەن قاپلانغان، لېكىن ئۇ يەردە ئانچە-مۇنچە ئۆسۈملۈكلەرمۇ ئۆسىدۇ. سۇ مەنبەلىرىنىڭ كەملىكى ۋە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئازلىقىغا قارىماي، بۇ يەردە تۆگە، جەرەن، تۈلكە، قاۋان ۋە باشقا ھايۋانلار كۆپ ①.

① ۋ. م. سىنتسىن: «مەركىزىي ئاسىيا»، 276 ـ 292-بەتلەر، موسكۋا، 1959-يىل.

تارىم ئويمانلىقى يەنە باشقا بىر كىلىمات بەلبىغىغا جايلاشقان. بۇ يەرنىڭ تەبىئىي شارائىتى تارىختا ۋادىلاردىكى نۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭ شەكىللىنىشىگە قولايلىق تۇغدۇرغان. تارىم ئويمانلىقى تاغلار بىلەن قورشالغان، ئۇنىڭ شەرقىي تەرىپىدىلا بۇ ئويمانلىقنى ئالاشەن چۆلى بىلەن تۇتاشتۇرىدىغان كارىدور بار. تارىم ئويمانلىقى شىمال ۋە شەرق تەرەپكە قاراپ تەدرىجىي پەسىيىپ بارىدۇ. شۇڭا، تارىم ئويمانلىقىدىكى ئاساسلىق سۇ تۇڭىنى — تارىم دەرياسىنىڭ سۈيى شەرقىي تەكلىماكانغا جەنۇبىي قىسمىغا قاراپ ئاقىدۇ. سۈيى سىرتقا ئېقىپ چىقمايدىغان لوپنۇر كۆلى ۋادىسىنىڭ مەركىزىمۇ تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي چېتىگە جايلاشقان①.

تاغ ئېتەكلىرىدىكى تاشلىق چۆللەر بىلەن تەكلىماكان قۇملۇقى ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان مۇنبەت تۇزلاقلىكىنىڭ يەر ئاستى سۈيى ناھايىتى مول. تارىم ئويمانلىقىنىڭ يەر شەكلىدە يۇز بەرگەن ئۆزگىرىشلەر خرونولوگىيە جەھەتتىن ئېيتقاندا، يېقىنقى زامانلارغىمۇ چېتىلىدۇ. خوتەن ۋە يەركەن دەريالىرى ئوتتۇرىسىدا ياي شەكلىدە سوزۇلغان مازار تاغ ئېتەكلىرىدىكى قۇم بارخانلىرى ئارىلىقىدىكى كەڭ مەيدانلار ناھايىتى قېلىن لاتقا قاتلىمى بىلەن قاپلانغان. قاراقاش، يۇرۇڭقاش ۋە كېرىيە دەريالىرىنىڭ سۈيى، شۇنداقلا گۇما رايونىدىكى نۇرغۇن دەريالار (ھازىر قۇرۇپ كەتكەن) ئەنە شۇ قەدىمكى سۇ ئامبىرىغا قاراپ ئاقىدۇ. بۇنىڭدىن يۇقىرىدا ئېيتىلغان بۇ قۇرۇق دەريالارنىڭ سۇلىرى يەر ئاستى ئېقىنى بىلەن ھازىرمۇ ئەنە شۇ قەدىمكى كۆل ئاغزىغا قۇيۇلىدۇ، دېگەن پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويۇش مۇمكىن. بۇنداق پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىكى يەنە

① ۋ. م. سىنتسىن: «مەركىزىي ئاسىيا»، 190-بەت، موسكۋا، 1959-يىل.

بىر ئاساس شۇكى، بۇ رايوندىكى يەر ئاستى سۇلىرىنىڭ جايلىشىشى ئانچە چوڭقۇر ئەمەس. مىلادىيە 3 — 5 - ئەسىرلەرگىچە بۇ قەدىمكى كۆلنىڭ شەرقىي جەنۇبىي چېتىگە جايلاشقان دەندەن ئۆيلۈك ۋە قارا دۆڭ مەھەللىرىدىكى ئاھالە يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللانغان①. بۇ يەرلەرنى كېيىنكى چاغلاردا قۇم بېسىپ كەتكەنلىكىنى جۇڭگونىڭ يازما مەنبەلىرىمۇ ئىسپاتلايدۇ.

«خەننامە»نىڭ ئاپتورى بەن گۇ غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەرنى كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا بىۋاسىتە چېگرىداش ئىكەنلىكىنى يازىدۇ. ئۇنىڭ بۇ بايانلىرىغا دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. چۈنكى، بۇ بايانلاردىن تارىم دەرياسىنىڭ مەركىزىي قىسمىدا شۇ چاغلاردا ئادەملەر ئولتۇراقلىشىپ ھايات كەچۈرۈشكە بولىدىغان يەرلەر بولغان، دېگەن خۇلاسىنى چىقارغىلى بولىدۇ. خەن دەۋرىدىكى ئاپتورلارنىڭ ھېچبىرى بۇ يەرلەردە چۆل بارلىقىنى تىلغا ئالمىغان. بۇمۇ بىر مۇھىم ئىسپات (تەكلىماكان رايونىدا چۆل بارلىقى ھەققىدە 5-ئەسىردە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە يېزىلغان ماتېرىياللاردا تۇنجى مەلۇمات بېرىلگەن)②. قەدىمكى كروران دۆلىتىنىڭ پايتەختى كروراينانى ئۇنىڭ ئاھالىسى 5-ئەسىردە تاشلاپ جەنۇبقا كۆچكەن③.

«500 چاقىرىم يۈرگەندىمۇ ئوت-چۆپ ۋە سۇلار يولۇقمايدىغان» بايلۇندۇي چۆلى مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 1-ئەسىردىكى خەنزۇچە ھۆججەتلەردە تىلغا ئېلىنىدۇ. 5-ئەسىرلەرگە كەلگەندە بولسا، بۇ چۆل پۈتۈنلەي ئۆتكىلى بولمايدىغان دەرىجىدىكى

---

① ۋ. م. سىنىتسىن: «مەركىزىي ئاسىيا»، 194 _ 195 - بەتلەر، موسكۋا، 1959 - يىل.

② ب. ئا. لىتۋىنسكىي: «قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى غەربىي يۇرت: تارىخىي ئوچېركلار»، 249 - بەت، موسكۋا، 1988 - يىل.

③ يۇقىرىقى كىتاب، 265 - ، 372 - بەتلەر.

توسالغۇغا ئايلانغان①. فاشىن بۇ چۆل ھەققىدە: «قۇشلارمۇ يوق، ئۇياق-بۇياقتا چېچەك يۇرگەن ھايۋانلارمۇ يوق، كۆز يەتكۈدەك بىرەر يەردە بەلگە قىلىشقا بولىدىغان نىشانمۇ يوق. يوللارنى پەقەت ئۆلگەن ئادەملەرنىڭ سۆڭىكىلىرىگە قاراپ بىلگىلى بولىدۇ» دەپ يازغانىدى②. ئەمما لوپنۇر كۆلىنىڭ قۇرۇشقا باشلىنىشى ئۇنىڭدىن بۇرۇن، ئاز دېگەندە 3-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا باشلانغان. تارىخىي مەنبەلەر شۇنى ئىسپاتلايدۇ③.

كرورانىنىڭ داۋاملىق قۇرۇپ تۇرىدىغان ۋە «كۆچمە كۆل» (ئورۇن ئالمىشىپ تۇرىدىغان) لوپنۇر كۆلىنىڭ ئەتراپىدىكى دېھقانچىلىققا يارايدىغان ئاز قىسىم مۇنبەت يەرلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قۇملۇق تۇپراقلار ناھايىتى شورلۇق بولغاچقا، تېرىقچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۇچۇن پايدىسىز ئىدى. شۇڭا، بۇ يەرنىڭ ئاھالىسى كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. دېھقانچىلىققا قولايلىق يەرلەر پەقەت تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمال تەرىپىگىلا جايلاشقانىدى. مەسىلەن، جۇڭگو مەنبەلىرىگە قارىغاندا، كۇچار ئاھالىسى پەقەت دېھقانچىلىق بىلەنلا مەشغۇل بولۇپ، ئولتۇراق ھايات كەچۈرگەن. بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ئىللىق، يەرلىرى سۇ ۋە ئوت-چۆپلەرگە باي ئىدى. بۇ يەردە تېرىق، بۇغداي ۋە شال، شۇنداقلا ھەر خىل مېۋە-چېۋىلەر يېتىشتۇرۇلەتتى④. قاراشەھەر ئاھالىسىمۇ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. كۇچارنىڭ شەرق تەرىپىگە جايلاشقان قاراشەھەر ئاھالىسى، شارائىتى دېھقانچىلىق تەرەققىياتىغا قولايلىق بولغان تۇرپان ئاھالىسىمۇ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى.

---

① خۇاڭ ۋېنبېي: «لوپنۇردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، 196-بەت، بېيجىڭ، 1948-يىل.

② ③ ④ ب. ئا. لىتۋىنسكىي: «قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى غەربىي يۇرت: تارىخىي ئوچېركلار»، 372 ـ 282 ـ بەتلەر، موسكۋا، 1988 ـ يىل.

تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىقلار ئاساسەن ۋادىلارغا، تاغ ئېتەكلىرىدىكى يۇمشاق توپا بەلۋاغلىرىغا مەركەزلەشكەن. تاغلاردىن كېلىدىغان سۇلار بىلەن يەر سۇغۇراتتى. شۇنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، قۇم بېسىپ كېتىشتىن بۇرۇن، تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى ۋادىلار خېلىلا كەڭ بولغان شۇڭلاشقا قەدىمدىن تارتىپ ھەر خىل مەدەنىيەتكە ۋەكىللىك قىلغۇچى نۇرغۇنلىغان خەلقلەر بۇ يەرلەرنى ئۆزلەشتۈرۈپ دېھقانچىلىق قىلغان.

2 § . غەربىي يۇرتنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئاھالىلىرى

غەربىي يۇرتنىڭ تاش دەۋرىگە ئائىت يادىكارلىقلارنى تەتقىق قىلىش ئىشى ھازىر باشلىنىش باسقۇچىدا تۇرماقتا. چۈنكى، بۇ تېررىتورىيىنىڭ پالېئولىت دەۋرى (قەدىمكى تاش قورال دەۋرى) تېخى مەخسۇس تەتقىق قىلىنغىنى يوق. ھازىر مەلۇم بولغان تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت ئىسپاتلار س. ھېدىن ۋە ئا. ستەين، شۇنداقلا جۇڭگو ئالىمى تەتقىقات ئورۇنلىرىنىڭ ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلىرى نەتىجىسىدە قولغا كەلگەن مەلۇماتلاردىن ئىبارەت. بۇ تەكشۈرۈش ئۆمەكلىرىنىڭ ئالدىغا قەدىمكى كىشىلەرنىڭ پالېئولىت دەۋرىگە ئائىت تۇرار جايلىرىنى تېپىش ۋەزىپىسى قويۇلغان ئەمەس. ئەمما، تاش دەۋرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئادەملىرى ئەڭ يىراق زامانلاردىن تارتىپلا بۇ تېررىتورىيىلەرنى ئۆزلەشتۈرگەن دەپ ھېسابلاشقا تولۇق ئاساسلار بار. بۇنداق ھۆكۈم قىلىش ئۈچۈن ماددىي مەدەنىيەتكە ئائىت بۇۋاستە ئىسپاتلاردىن باشقا يەنە بىرقەدەر ئومۇمىي بولغان ئاساسلارمۇ مەۋجۇت. غەربىي يۇرت تېررىتورىيىسىگە چېگرىداش بولغان موڭغۇلىيە، شىمالىي جۇڭگو ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىن تېپىلغان تاش دەۋرىگە ئائىت

يادىكارلىقلار ۋە ئۇنىڭ يېقىن ئەترايىدىن تېپىلغان بۇيۇملار شۇ دەۋر مەدەنىيىتىنىڭ خاراكتېرى توغرىسىدا مەلۇم پەرەزلەرنى قويۇشقا ئىمكان بېرىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي يۇرت دائىرىسىدە ئېلىپ بېرىلغان قەدىمكى ئۆسۈملۈكلەر (پالېئوبوتانىكا) توغرىسىدىكى ئىزدىنىشلەر (بۇ ئىزدىنىشنى يېتەرلىك دېگىلى بولمايدۇ) بۇ تېررىتورىيىلەرنىڭ قەدىمكى تۇپراق قاتلىمى خاراكتېرىدە مەلۇم ئوخشاشلىقلارنىڭ بارلىقىنى كۆرسەتتى. غەربىي يۇرتنىڭ تۆتلەمچى دەۋرىدىكى يەر شەكلى تارىخىغا ئائىت ناھايىتى يېتەرلىك بولمىغان ماتېرىياللار بۇ يەرنىڭ چۆللۈك رايونلىرىدا ئارىلاپ پلېيىستوتسېن ئادىمىنىڭ دەۋرمۇ دەۋر ياشاپ كەلگەنلىكىدىن بېشارەت بېرىدۇ.

تاش دەۋرىگە ئائىت خېلى بىر قىسىم ماتېرىياللار ئا. ستەينىنىڭ 1906 — 1908-يىللىرى غەربىي يۇرتتا ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيىلىك ئىزدىنىشلىرى نەتىجىسىدە قولغا كەلگەن①. شۇ قېتىم ئۇلار قەشقەر بىلەن خوتەن ئارىلىقىدىكى تەكلىماكان چۆلىنىڭ بىر قىسمىنى تەكشۈرگەنىدى. بۇيۇملار ئىككى چوڭ قۇم بارخانىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئويمانلىقتىن تېپىلغان. تېپىلغان ئەمگەك قوراللىرى كرېمنىي ئارىلاشقان ھاك تېشى ۋە كرېمنىي ئارىلاشقان سلانتس، ياشما ۋە كۆارتسلاردىن ياسالغانىكەن②.

ئا. ستەين لوپنۇر كۆلى ئەترايىدىكى چۆللەردىنمۇ تاش قوراللارنى تاپقان③. تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت بۇيۇملار تېپىلغان جايلارنىڭ تۈزۈلۈشىدىكى ئالاھىدىلىكلەر قۇم دۆۋىلىرىدىن ئىبارەت. بۇ دۆۋىلەر ئارىلىقىدىكى ئويمانلىقلار، تاقىرلىقلار، شورلۇق تۇپراقلار، دەريالار ۋە چۆل ئۆسۈملۈكلىرى ئۆسكەن

① ئا. ستەينىنىڭ 1907- ۋە 1928-يىللاردىكى ئەسەرلىرى، 1-بەت.

② ب. ئا. لىتۋىنسكىي: «قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى غەربىي يۇرت: تارىخىي ئوچېركلار»، 91-، 95-بەتلەر، موسكۋا، 1988-يىل.

③ ئا. ستەينىنىڭ 1921-يىلدىكى ئەسىرى، 1-بەت.

پارچه - پارچه مەيدانلاردىن تەركىب تاپقان.

بۇ قوراللار كرېمنىي (چاقماق تېشى) ۋە كرېمنىي ئاربلاشقان هاك تېشى، ياكى سلانتس، سىردولىك، سېرپېنتىنا قاتارلىق مىنېراللاردىن ياسالغان ①. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن ماتېرىياللار لوپنۇر ئەتراپىدىكى چۆللەردە يوق، بۇنىڭدىن شۇ تاش دەۋرى مەزگىللىرىمۇ غەربىي يۇرتنىڭ ئاھالىسىنىڭ ئەڭ بولمىغاندا شۇ رايون دائىرىسى ئىچىدە ئۆزئارا ئالاقىدە بولۇپ كەلگەن دەپ ئېيتىش مۇمكىن. مەسىلەن، ياشما ۋە خالتسىدون تاشلىرى كوئىنلۇن تاغ ئېتەكلىرىدىن ئېلىناتتى ②. ياشما تاش بايلىقى خوتەن رايونىدىمۇ كۆپ ئىدى③. قاشتېشى تارىم چۆلىنىڭ غەربىي قىسمىدا ۋە كوئىنلۇن تاغلىرىدا كۆپ ئىدى④. ۋ. ئا. رانوف ستەپىنىڭ غەربىي يۇرتتىن تاپقان تاش قوراللىرىنى سۈرەتلەپ كېلىپ، بۇ قوراللارنىڭ ئۇتتۇرا ئاسىيا ۋە سىبىرىيەدىن تېپىلغان يېڭى تاش دەۋرى (نېئولىت) قوراللىرى بىلەن ئوخشاش ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، غەربىي يۇرتتىن تېپىلغان بۇيۇملار ئۆزىگە خاس ئالاھىلىكلەرگە ئىگە بولۇپ، كىچىك ياپىلاق پارچىلار ئانچە كەڭ ئەمەس، شەكىللىرىمۇ قېلىپلىق ئەمەس⑤.

ف. بېرگمانىنىڭ 1928 ـ ۋە 1931 - يىللىرى غەربىي يۇرتتا ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلىرىمۇ كىشىلەرنىڭ

---

① ئا. ستەپىنىڭ 1921-يىلدىكى ئەسىرى، 1-توم، 357-بەت.

② «ماركو پولو»، 79-بەت، 1955-يىل.

③ مىرسكىي ئەپەندىنىڭ 1977-يىلدىكى ئەسىرى، 151 ـ 152-بەتلەر.

④ ئى. ۋ. مۇشكېتوف: «1874- ۋە 1880-يىللاردىكى سايامەتلەر جەريانىدا تېپىلغان ماتېرىياللار بويىچە يېزىلغان تۈركىستاننىڭ گېئولوگىيىلىك ۋە جۇغراپىيىلىك بايانى»، 1915-يىل، 1 - توم، 1 - قىسىم؛ مۇشكېتوفنىڭ 1882-يىلدىكى ئەسىرى.

⑤ ب. ئا. لىتۋىنسكىي: «قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى غەربىي يۇرت: تارىخىي ئوچېركلار»، 96 ـ 104 - بەتلەر، موسكۋا، 1988 - يىل.

دىققىتىنى قوزغايدۇ. ئۇ تەڭرىتاغدىكى سەيۇپو (ئۇرۇمچىنىڭ شەرقىدە)، قۇرۇق تاغدىكى سىڭسىر، لوپنۇر چۆلى ۋە چەرچەندىكى ئالتۇنتاغ قاتارلىق تۆت ئورۇننى بايان قىلىدۇ. بۇ جايلاردا تاش دەۋرىگە ئائىت بۇيۇملار بىلەن بىللە، يەنە قوپالراق ئىشلەنگەن رەڭسىز ساپاللارمۇ تېپىلغان. مەسىلەن، سىڭىردا ئانچە ئېگىز بولمىغان بىر قۇم دۆڭىسىنىڭ يان باغرىدا ئۇچ يەردىن كۆيگەن قۇم ۋە كۆل قالدۇقلىرى كۆرۈلگەن، بۇلارنى قەدىمكى ئادەملەرنىڭ ئىشلەتكەن ئوچاقلىرى دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇ يەردە يەنە قوڭۇر ۋە قىزغۇچ لايدا ئىشلەنگەن قوپال ساپاللار تېپىلغان. ئەمگەك قوراللىرىدىن: ياپىلاق تاشلار، چېپىندىلار، بۇرغا، باشاق (ئوقيا ئۇچى)، پىچاق، قىرغۇچ قاتارلىق بۇيۇملار تېپىلغان. بۇ بۇيۇملار كرېمنىي، كۋارتس، ئاگات، فېلزىت، پورفىر قاتارلىق مىنېراللاردىن ياسالغان. تېپىلغان بۇيۇملار ئىچىدە يۇزى سۇركەپ سىلىقلاشتۇرۇلغان گرانىت ئارىلاشقان سلانتس تاختىمۇ بار، بۇ تاش تاختا ئېھتىمال يارغۇنچاق ئورنىدا ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن. گەرچە بۇنىڭ بىلەن ئەينى ۋاقىتتا ئۇلار دېھقانچىلىق قىلغان دېيىشكە بولمىسىمۇ، بۇ تاختىلار يېيىشكە بولىدىغان ياۋا ئۆسۈملۈك ئۇرۇقلىرىنى تالقانلاش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن. يىغىشتۇرۇپ ئېيتقاندا، بۇ بۇيۇملار ئاھالىنىڭ ئاساسلىق مەشغۇلاتى ئوۋچىلىق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ تېپىلغان نەرسىلەر موڭغۇل - مانجۇرىيەلەردىن تېپىلغان ئاخىرقى يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ماتېرىياللىرىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

تاش دەۋرىدە ياشىغان ئادەملەرنىڭ تۇرار جايى قالدۇقلىرى لوپنۇر چۆلىدىنمۇ تېپىلغان، ھازىر ئۇلارنىڭ دەۋرى يېڭى تاش قوراللار دەۋرى (يېڭى تاش دەۋرى)گە مەنسۇپ، دەپ ھېسابلانماقتا①. ف. ببرگمان غەربىي يۇرتتىن تېپىلغان تاش

① ب. ئا. لىتۋىنسكىي: «قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى غەربىي يۇرت: تارىخىي ئوچېركلار»، 133 - بەت، موسكۋا، 1988 - يىل.

دەۋرىگە ئائىت ماتېرىياللارنى خۇلاسىلاپ كېلىپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىدۇ: لوپنۇر بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ باشقا رايونلىرىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلار ئوتتۇرىسىدا ئانچە-مۇنچە پەرق بولسىمۇ، لېكىن بۇ پەرقلەر ئاساسىي ئورۇندا تۇرمايدۇ، پەقەت بىر ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەتنىڭ يەرلىك ۋاريانتى، خالاس. بۇ مەدەنىيەتنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسىمۇ ئوخشاش، يەنى بۇ مەدەنىيەت مەركىزىي ئاسىيانىڭ كەڭ ئوتلاق ۋە چۆللىرىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلاردىن قالغان①. لېكىن، بۇ يەردە شۇ دەۋرلەردە ھايۋانلارنىڭ ئۆگىتىلگەنلىكى، بولۇپمۇ كۆچمەن ئىگىلىكىنىڭ بولغان-بولمىغانلىقى، كىشىنى خېلى گۇمانغا سالىدىغان بىر مەسىلە بولۇپ قالدى. چۈنكى، ئارال دېڭىزى ئەتراپىدىكى دېلتىلاردىن تېپىلغان يېڭى تاش قورال دەۋرى ماتېرىياللار ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلاردىن ئېنىق كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، تەبىئىي شارائىتى يۇقىرىدىكى جايلارغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان خارازىمدا ئىگىلىكىنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى ئۆي ھايۋانلىرىنى ئۆگىتىش ۋە ئۇلاردىن پايدىلىنىش بولماستىن، بەلكى ئوۋچىلىق ۋە بېلىقچىلىق بولغان②.

مەيلى ياۋروپا ئالىملىرى ياكى جۇڭگو ئارخېئولوگلىرى بولسۇن، غەربىي يۇرتتىن كونا تاش قورال دەۋرىدە ياشىغان ئادەملەرنىڭ پائالىيەت ئىزىنى تېپىشقا مۇۋەپپەق بولالمىدى. ئالىملارنىڭ تاش دەۋرى ئادەملىرىنىڭ بۇ يەرگە دەسلەپكى كەلگەن چاغلىرىنى يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدە يۈز بەرگەن دەپ قارىشىنى تامامەن توغرا دېيىشكە بولىدۇ③. شۇڭا،

---

① ف. بېرگمان: «شىنجاڭنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقاتى — لوپنۇر ئارخېئولوگىيىسى»، 36-بەت، ستوكھولم، 1939-يىل.

② ئا. ۋ. ۋىناگرادوف: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىككى دەريا ئارىسىدىكى قەدىمكى ئوۋچىلار ۋە بېلىقچىلار»، 196 - بەت، موسكۋا، 1981 - يىل.

③ ب. ئا. لىتۋىنسكىي: «قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى غەربىي يۇرت: تارىخىي ئوچېرىكلار»، 120 - بەت، موسكۋا، 1988 - يىل.

غەربىي يۇرتنىڭ تەڭرىتاغ ۋە كوئىنلۇن تاغلىرى ئارىلىقىدىكى ۋادىلارنىڭ تاغ ئېتەكلىرىدىكى يۇمشاق تۇپراق بەلباغلىرىدا ئەڭ دەسلەپكى چاغلاردا چارۋىچىلىقلا ئەمەس، بەلكى دېھقانچىلىقمۇ تەرەققىي قىلغان بولۇشى مۇمكىن.

غەربىي يۇرتنىڭ تاش دەۋرى مەدەنىيىتىگە شۇ چاغلاردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا (ئالدى بىلەن بۇگۇنكى تاجىكستان رايونلىرى)، جۈملىدىن يۇمشاق تۇپراقلىق رايونلىرى ۋە موڭغۇلىيە چۆللۈكلىرىدىكى مەدەنىيەتلەر ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، غەربىي يۇرت تاش دەۋرىدىن باشلاپلا مۇشۇ رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتا ۋاستىچىلىق رولىنى ئوينىغان بولۇشى مۇمكىن.

3 §. غەربىي يۇرتتا ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنىڭ شەكىللىنىشى

غەربىي يۇرتتا ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنىڭ شەكىللىنىشىنى ۋە تەرەققىياتىنى يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. يارغۇنچاق، ھاۋانچا تېشى، دان ساقلايدىغان ئورەكلەر، تاشتىن قوپۇرۇلۇپ ياسالغان ئوچاقلار، لايدىن ياسالغان بەزى سايمانلار بۇ يەردىكى ئىگىلىك يۈنىلىشىنىڭ دېھقانچىلىقتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا تېپىلغان ماتېرىياللار غەربىي يۇرت تېررىتورىيىسىدە ئېتىدائىي مېتال قوراللار دەۋرىدە ئۇۋچى ۋە بېلىقچىلارنىڭ ياشىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرى مەزمۇنىدا دەۋرىگە خاس خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا ئولتۇراق دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىگە ۋەكىللىك قىلغۇچى چارۋىچىلارنىڭمۇ ياشىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى

بۇ يەرلەرنىڭ مۇرەككەپ ئىستراتېگرافىيىسى مەدەنىيەت قاتلاملىرىنىڭ ئىزچىللىققا ئىگە ئەمەسلىكى، مەدەنىيەت قاتلاملىرىدىكى ۋە باشقا يەنە بىر قاتار سەۋەبلەر بۇ ماتېرىياللارنىڭ دەۋرىنى بىرقەدەر كەڭرەك خرونولوگىيىلىك دەۋرگە، يەنى مىلادىيەدىن 2000 يىل ئىلگىرىكى مەزگىلنىڭ ئاخىرىدىن 1000 يىل ئىلگىرىكى مەزگىلنىڭ باشلىرىغىچە بولغان دەۋرگە مەنسۇپ دەپ ھېسابلاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدۇ.

غەربىي يۇرتنىڭ تەبىئىي شارائىتى دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىقنىڭ بۇ يەردە تۇنجى ئىقتىسادىي پائالىيەت ئوچاقلىرى سۈپىتىدە پەيدا بولۇش ئېھتىمالىنى تولۇق رەت قىلدۇ. ي. ۋ. ئانتونوۋانىڭ پىكرىچە، بۇ ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر بۇ يەرگە قوشنا رايونلاردىن — جۈڭگو ياكى ئوتتۇرا ئاسىيادىن مىلادىيەدىن 3000 يىل ئىلگىرىكى چاغدا كىرگەن①.

ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى ئىپتىدائىي ئادەملەرنى ئانچە چوڭ بولمىسمۇ، لېكىن ئاۋۇالقى دەۋرلەرگە نىسبەتەن خېلى چوڭ دەرىجىدە تەبىئەتكە بېقىنماي مۇستەقىل ھايات كەچۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغانىدى. يېمەك-ئىچمەك مەھسۇلاتلىرىنىڭ كۆپىيىشى ۋە كاپالەتكە ئىگە بولۇشى ئاھالىنىڭ تېز سۈرئەت بىلەن كۆپىيىشىگە، جۈملىدىن بىر قىسىم ئاھالىنىڭ يېڭى يەرلەرگە كۆچۈپ بېرىپ ماكانلىشىشىغا سەۋەب بولدى. جۈڭگودا رەڭلىك ساپال مەدەنىيىتىگە ۋەكىللىك قىلغۇچىلارمۇ ئەنە شۇنداق جەريانىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەنىدى، يەنى ئۇلار ياڭزى دەرياسى (چاڭجياڭ دەرياسى — ت.) ۋادىلىرىدىن ۋېيخې دەرياسى ۋادىسىغا يۆتكەلگەن (مىلادىيەدىن 5000 يىل ئىلگىرىكى مەزگىلنىڭ ئاخىرىلىرىدىن 4000 يىل ئىلگىرىكى

---

① ب. ئا. لىتۋىنسكىي: «قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى غەربىي يۇرت: تارىخىي ئوچېركلار»، 150-بەت، موسكۋا، 1988-يىل.

يىللارنىڭ باشلىرىغا توغرا كېلىدۇ)، كېيىن ئۇ يەردىن غەرب ۋە شەرق تەرەپلەرگە، ھازىرقى شەنشى، خېنەن ئۆلكىلىرىگە يۆتكىلگەنىدى. مىلادىيەدىن 3000 يىل ئىلگىرىكى مەزگىلنىڭ باشلىرىدا، ئاخىرقى ياڭشاۋ مەدەنىيىتىگە ۋەكىللىك قىلغۇچىلار خۇاڭخې دەريا سىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىنلىرىغىچە كەلگەن ۋە بۇگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ تېررىتورىيىلىرىنى ئۆزلەشتۇرگەن①.

شۇنداق قىلىپ، بۇگۈنكى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ياڭشاۋ مەدەنىيەت تېپىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى يېراق غەرب مەدەنىيەتلىرى بىلەن ئەمەس، بەلكى بۇلارغا خېلىلا يېقىن بولغان جەنۇب مەدەنىيەتلىرى بىلەن باغلاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. جەنۇب مەدەنىيىتىگە ۋەكىللىك قىلغۇچىلار بولسا، جەنۇب تەرەپتىن يۆتكىلىپ شىمال ۋە غەربىي شىمال تەرەپلەرگە جايلاشقان ۋە يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدىكى شۇ مەدەنىيەتكە ۋەكىللىك قىلغۇچىلار بىلەن ئىشلەپ دېھقانچىلىق قىلغانىكەن. گەنسۇنىڭ غەربىدىكى يەرلەرنى تەبىئىي ۋە ئىقلىم شارائىتى ناچار بولغاچقا، ئىزچىل ھالدا ئۆزلەشتۇرمىگەن.

مىلادىيەدىن 2000 يىل ئىلگىرىكى مەزگىللەرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى قەبىلىلەر چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا ئۆتتى، برونزا (مىس) مەدەنىيىتىنى ئۆزلەشتۇردى، ئايرىم رايونلارنىڭ ئاھالىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر كۆچەيدى، ئۇ يەرلەردىن تېپىلغان قورال-جابدۇقلار، ئەمگەك قوراللىرى، تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ شەكىل جەھەتتىن ئوخشاشلىقىمۇ ئەنە شۇنى ئىسپاتلايدۇ. جەنۇبىي سىبىرىيە، مەركىزىي ئاسىيا، شۇنداقلا يېڭى سۇلالىسى دەۋرىدىكى جۇڭگو ئاھالىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى دائىملىق ۋە مۇقىم ئالاقىلار نەتىجىسىدە ئۇلارنىڭ ماددىي مەدەنىيىتىدىكى ئامىللىرى ئۆزئارا

① م. ۋ. كرىۋكوف: «قەدىمكى خەنزۇلارنىڭ كېلىپ چىقىش مەسىلىلىرى»، 147 ـ 149-بەتلەر، موسكۋا، 1978-يىل.

ئوخشىشىپ كەتكەن①. لېكىن، غەربىي يۇرتتىن تېپىلغان ماتېرىياللار زېمىنى كەڭ ۋە قاتنىشى قېيىن بولغان تېررىتورىيلەر-نىڭ بۇ ئالاقىلاردا باغلىغۇچى ۋاستە بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان ماتېرىياللار تېپىلمىدى. شۇڭا، بۇ ئالاقىلار ئاسىيانىڭ ئورمان-ئوتلاق بەلباغلىرى ئارقىلىق بولغان بولسا كېرەك، دەپ پەرەز قىلىنىدۇ②. قارىغاندا، شۇ چاغلاردا غەربىي يۇرت ئاھالىسىنىڭ جايلىشىشى ناھايىتى تەكشى بولمىغان، يەنى ئادەملەر ئاددىي ئۇسۇللار بىلەن دېھقانچىلىق، ئووچىلىق ۋە بېلىقچىلىق قىلالايدىغان يەرلەردىلا ياشىغان. قۇرۇق كىلىماتلىق كەڭ زېمىنلار بولسا، كېيىنكى دەۋرلەردە يىلقىچىلار ۋە كۆچمەنلەر تەرىپىدىن ئۆزلەشتۈرۈلگەن. غەربىي يۇرتتىن تېپىلغان بۇيۇملار تەسۋىر-لەنگەندە قولدا پىشۇرۇپ ياسالغان نەقىشلىق ساپاللار تىلغا ئېلىنىدۇ. ئۇلار تېپقا ئايرىلغاندا، بۇ بۇ رايون مەدەنىيىتىنىڭ ئېتىبتدائىي بەلگىسى، مېتال بۇيۇملار بولسا نىسبەتەن كېيىنكى دەۋرلەرنىڭ بەلگىسى دەپ قارىلىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادا ئاخىرقى بىرونزا دەۋرىدىكى نەقىشلىق ساپاللارنىڭ كېلىپ چىقىش مەسىلىسى ئوتلاق مەدەنىيىتى بىلەن ئولتۇراق دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرگە چېتىشلىق. بۇ مەدەنىيەتلەرنىڭ بىرى — فەرغانە ۋادىسىدىكى چۈس مەدەنىيىتى بولۇپ، بۇ يەردىكى قولدا يېپىشتۇرۇپ ياسالغان سۈرەتلىك ساپاللار غەربىي يۇرتنىڭ غەرب تەرەپ چېگرىلىرىغا بۇۋاستە يېقىن جايلارغىچە تارالغان③.

---

① ۋ. ۋ. ۋولكوف: «شىمالىي موڭغۇلىيەدىكى بىرونزا ۋە ئېتىبتدائىي تۆمۈر دەۋرى»، ئۈلان-باتۇر، 1967-يىل؛ ئە. ئا. نوۋگورودوۋا: «مەركىزىي ئاسىيا ۋە قاراسۇق مەسىلىسى»، موسكۋا، 1970-يىل.

② ئا. ۋ. ۋارېنوفنىڭ 1963-يىلدىكى ئەسىرى.

③ يو ئا. زادنېپروۋسكىي: «فەرغانىدىكى قەدىمكى دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى» («س س س ر نىڭ ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقاتى ۋە ماتېرىياللىرى»)، موسكۋا-لېنىنگراد، 1962-يىل.

ئۆزبېكستاننىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى ساپاللىتۆپە (ساپاللىق تۆپە) مەھەللىسىگە يېقىن جايدىكى قەبرىلەردىن تېپىلغان يېپەك رەختلەرنىڭ قالدۇقلىرى، بولۇپمۇ ياڭشاۋ مەدەنىيىتىگە ئائىت تېپىلغان پىلە قۇرتى غوزەكلىرى ئۆزبېكستان بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشلارنى ئىسپاتلايدۇ①.

مۇشۇ ئەسىرنىڭ 20-يىللىرى مىسسىئونېرلار تەرىپىدىن ئوردۇستا تېپىلغان بىرونزا تامغىلار بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبى ۋە ئافغانىستاننىڭ شىمال تەرىپىدىن تېپىلغان ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى بىرونزا دەۋرىگە ئائىت تامغىلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا گېنتىك مۇناسىۋەت بارمۇ-يوق دېگەن مەسىلە ھازىرچە ئۇزۇل-كېسىل ئېنىقلانمىدى②. ھەر ئىككىلا يەردىن چىققان تامغىلارغا كرېست بەلگىسى چۈشۈرۈلگەن، كرېست ئېتەكلىرى كەڭ قىلىپ ياسالغان. جۇڭگودىن تېپىلغان شۇ خىلدىكى تامغىلار نىستۇرىئانلارغا مەنسۇپ دەپ پەرەز قىلىنغانىدى، لېكىن بۇ پەرەز ئۇستىدە كېيىن يەنە گۇمان تۇغۇلۇپ قالدى، چۈنكى كەڭ ئېتەكلىك كرېست بەلگىسى خرىستىئان دىنىنىڭ سىمۋولى ئەمەس③. جۇڭگودىن تېپىلغان بۇ تامغىلارنىڭ ئەھۋالى ئېنىق ئەمەس. ئوتتۇرا ئاسىيادا بولسا بۇ تامغىلارنىڭ يەرلىك ئەنئەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىدە گۇمان يوق. غەربىي يۇرتتا مۇشۇنداق بۇيۇملار مەلۇم بىر ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ئىچىدە چېقىپ قالغان بولسا، بۇلارنىڭ جۇڭگودا پەيدا بولۇش مەسىلىسىنى ھەم يورۇتۇپ بەرگەن بولاتتى. مۇشۇنداق ئىمكانىيەتنىڭ بولۇپ قېلىشىدىن پايدىلىنىپ، پ. ئامېيې ئۇلۇغ يېپەك يولى بىرونزا دەۋرىدە شەكىللەنگەن، دېگەن پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ④.

---

① ئا. ئا. ئاسقاروف: «ساپاللىتۆپە»، 133 — 134-بەتلەر، تاشكەنت، 1973-يىل.

② پ. پېللىئوتنىڭ 1931 — 1932-يىللىرى نەشر قىلىنغان ئەسىرى.

③ خامبىسنىڭ 1956-يىلدىكى ئەسىرى، 279-بەت.

④ كولنىڭ 1977-يىلدىكى ئەسىرى، 120-بەت.

ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە جۇڭگودا كرېست شەكلىدە ياكى شۇنىڭغا مايىل شەكىلدە ياسالغان تامغىلارنىڭ پەيدا بولۇشىنى مۇستەقىل خاراكتېردىكى بىر ھادىسە دېيىشكىمۇ بولىدۇ. چۈنكى، ھەر ئىككى مەدەنىيەتتە كرېست بەلگىسى دۇنيادىكى مىفلەشتۈرۈلگەن تۆت مەملىكەت توغرىسىدىكى قاراش بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالدا ھەرقايسى جايلاردا تارقالغان، لېكىن بۇ قاراشلارنىڭ بىر-بىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولۇش ئېھتىمالى ناھايىتىمۇ ئاز ياكى ئومۇمەن يوق دېيەرلىك①.

ئوتتۇرا ئاسىيادىن تېپىلغان مىلادىيەدىن 2000 يىل ئىلگىرىكى مەزگىلنىڭ ئاخىرىلىرىدىن 1000 يىل ئىلگىرىكى مەزگىلنىڭ باشلىرىغا ئائىت ماتېرىياللار ئۇ يەرنىڭ غەربىي يۇرت بىلەن بولغان ئالاقىلىرىنى ئىسپاتلاپلا قالماستىن، بەلكى غەربىي يۇرت تېررىتورىيىسىگە بىر تۈركۈم ئاھالىنىڭ كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلاشقانلىقىمۇ ئىسپاتلايدۇ. مىلادىيەدىن 2000 يىل ئىلگىرىكى مەزگىلنىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە ئۇنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇنىڭغا قوشنا رايونلاردا خېلى زور تۈركۈم ئاھالىنىڭ كۆچۈش جەريانلىرى يۈز بەرگەن. ئەزەلدىن دېھقانچىلىق قىلىپ كەلگەن ئادەملەر شىمال تەرەپكە، يەنى بۈگۈنكى ئۆزبېكىستان تېررىتورىيىسى ۋە تاجىكىستان ۋادىلىرىغا كۆچكەن②. يايلاقتىكى چارۋىچى قەبىلىلەر شىمال تەرەپتىن جەنۇب ۋە شەرق

---

① يې. ۋ. ئانتونوۋا: «ئانائۇس مەدەنىيىتىدىكى قاچا-قۇچىلاردىكى نەقىشلەر ۋە كىچىك ھەيكەللەردىكى بەلگىلەر» («قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇنىڭ قوشنىلىرى»)، 14 _ 16-بەتلەر، موسكۋا، 1981-يىل.

② لىتۋىنسكىي: «مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 2000-يىلغا قەدەر بولغان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئېتنىك تارىخىنىڭ مەسىلىلىرى (ئارىيا ئىرقى مەسىلىسىگە ئوتتۇرا ئاسىياچە قاراش)» («مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ قەدىمكى ئېتنىك مەسىلىلىرى»)، موسكۋا، 1981-يىل؛ ئانتونوۋا: «شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئارخېئولوگىيىسى توغرىسىدا بىرنەچچە ئېغىز سۆز» («غەربىي يۇرت ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا») توپلام، موسكۋا، 1984-يىل؛ ۋىنوگرادوۋانىڭ 1934-يىلدىكى ئەسىرى؛ ۋىنوگرادوۋا قاتارلىقلارنىڭ «تاجىكىستاننىڭ جەنۇبىدىكى برونزا دەۋرىگە ئائىت دېھقانچىلىق مەھەللىلىرىنى تەكشۈرۈش نەتىجىلىرى»، موسكۋا، 1979-يىل قاتارلىق ئەسەرلەر.

تەرەپكە كۆچۈپ جايلاشقان. كۆپ ساندىكى تەتقاتچىلار ئۇلارنى ھىندى-ئىرانلىقلار دەپ قارايدۇ.

شۇنداق دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇكى، ئوتلاق مەدەنىيىتى ئاساسەن چارۋىچىلىق مەدەنىيىتى بىلەن ئولتۇراق دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلدى. بۇ خىل مەدەنىيەت ئاخىرقى بىرونزا دەۋرىدىكى بىر قاتار مەدەنىيەتلەرگە ئورتاق بولغان ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئىدى. قول بىلەن يېپىشتۇرۇپ سۇرەت چۈشۈرۈلگەن قەدىمكى ساپاللار، تەرەققىي قىلغان بىرونزا مېتالچىلىقى، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئانچە چوڭ بولمىغان مەھەللىلەر، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ يەردە كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى شەكىللەنگەن①.

شىمالدىن كۆچۈپ كەلگەن قەبىلىلەر بىلەن يەرلىك ئاھالە ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ خاراكتېرى كۆپ ئەسىرلەر داۋامىدا ھەر خىل بولۇپ كەلگەن. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، شۇنداق بىر ۋەزىيەت شەكىللەنگەن ئىدىكى، شىمالدىن بۇرۇنراق كېلىپ يەرلىك خەلق بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن قەبىلىلەر بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، شىمال تەرەپتىن يېڭىدىن كەلگەن قەبىلىلەرنىڭ قىستىشى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ تۇرغان ئورۇنلىرىدىن ئاشۇ يەرلىك قەبىلىلەر بىلەن بىللە يەنە باشقا يەرلەرگە كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان. كۆچمەنلەر-نىڭ مەلۇم قىسمى جەنۇب تەرەپكە ئەمەس، شەرق تەرەپكە كۆچكەن. پامىر ۋە تەڭرىتاغنىڭ ئېگىز تاغلىق رايونلىرىدا چارۋىچىلىق قىلىپ تەدرىجىي شۇ شارائىتقا ماسلاشقان.

كۆچمەنلەر جۇڭغار دەرۋازىسى ئارقىلىق ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا — غەربىي يۇرت تېررىتورىيىسىگە كىرگەن. ئېھتىمال، غەربىي يۇرتقا قارا سۇق مەدەنىيىتىگە ۋەكىللىك قىلغۇچى قەبىلەرمۇ

---

① ب. ئا. لىتۋىنسكىي: «قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى غەربىي يۇرت: تارىخىي ئوچېركلار»، 155-بەت، موسكۋا، 1988-يىل.

كەلگەن بولسا كېرەك. ئۇلارنىڭ ئىزلىرى ئىچكى موڭغۇلىيىدە، جەنۇبىي مانجۇرىيە ۋە ئوردۇس رايونلىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ①.

بىرونزا دەۋرىلىرىدىلا ھىندى - ياۋروپالىقلارنىڭ غەربىي يۇرتقا كەلگەنلىكلىرىنى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىنلا ئەمەس، بەلكى تىل ئىلمىگە ئائىت ماتېرىياللاردىنمۇ كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. مەلۇم بولۇشچە، ھىندى-ئىرانلىقلار كېلىشتىن بۇرۇنلا بۇ يەردە باشقا تىللاردا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر پەيدا بولغان، ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى كېيىن توخارلار دەپ ئاتالغان. ئالىملارنىڭ قارىشىچە، قەدىمكى توخار تىللىرى ھىندى - ياۋروپا تىلى ئائىلىسىدىكى تىللارغا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇلارنى خېت تىللىرىغا ئوخشىتىش مۇمكىن. بۇ تىللارنىڭ يەنە دراۋىت تىللىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنمۇ كۆرگىلى بولىدۇ②. چۈنكى، ئالىملارنىڭ قارىشىچە، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىدىكى قەدىمدىن دېھقانچىلىق قىلىپ كېلىۋاتقان ئاھالىنىڭ تىلى دراۋىت تىلىغا مەنسۇپ ئىدى③.

ئېھتىمال، ھىندى - ئىرانلىقلارنىڭ ياكى قانداقتۇر باشقا بىرەر خەلقنىڭ كېلىشى بىلەن (بۇ ئىككى خەلقنىڭ بىر خەلق ئىكەنلىكى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار بىلەن ھازىرچە ئىسپاتلانمىدى)، توخارلار ئوتتۇرا ئاسىيانى تاشلاپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. ئۇلار ئاۋۋال غەربىي يۇرتنىڭ غەربىگە، كېيىن شەرق تەرەپتىكى دەريا ۋادىلىرىغا جايلاشقان. بۇ خەلقلەر ئەۋلادلىرىنىڭ پائالىيەتلىرى تۆمۇر دەۋرىگە مەنسۇپ.

① ن. ل. چلېنوۋا: «قارا سۇق دەۋرى يادىكارلىقلىرىنىڭ خرونولوگىيىسى» («س س س ر نىڭ ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقاتى ۋە ماتېرىياللىرى»)، موسكۋا - لېنىنگراد، 1972-يىل.

② ۋ. كراۋۇزى: «توخار تىللىرى»، 80-بەت، موسكۋا، 1959-يىل.

③ ب. ئا. لىتۋىنسكىي: «ملادىيەدىن ئاۋۋالقى 2000-يىلغا قەدەر بولغان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئېتنىك تارىخىنىڭ مەسىللىرى (ئاريا ئىرقى مەسىلىسىگە ئوتتۇرا ئاسىياچە قاراش)» («مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ قەدىمكى ئېتنىك مەسىللىرى»)، 162 ـ 163-بەتلەر؛ ۋ. م. ماسسون: «ئالتۇن دېپكتىن تېپىلغان قەدىمكى ھىندىلار تېپىدىكى تامغىلار» («قەدىمكى تارىخ خەۋەرچىسى»)، 1977-يىل، 4-سان؛ گ. م. بونگارد - لېۋىن: «ھىندىستانىدىكى ئېتنىك جەريانلار»، 301-بەت، 1981-يىل.

ئىككىنچى باب

غەربىي يۇرتنىڭ مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى بىرىنچى 1000 يىللىقنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن مىلادىيە بىرىنچى 1000 يىللىقنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئېتنىك تارىخى

§ 1. ساكلار

غەربىي يۇرتنىڭ مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى بىرىنچى 1000 يىللىقتىن مىلادىيە بىرىنچى 1000 يىللىقنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئېتنىك ۋە مەدەنىيەت تارىخىنى ئوتتۇرا ئاسىيا، قازاقستان، موڭغۇلىيە ۋە جۇڭگونىڭ غەربى ۋە غەربىي شىمال تېررىتورىيىلىرىگە چېگرىداش يەرلەردىكى ئېتنىك تارىخىي ئەھۋالىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. چۈنكى، بۇ رايوننىڭ مۇشۇ ئارىلىقتىكى تارىخى مەركىزىي ئاسىيانىڭ بۇ يەرلەرگە چېگرىداش رايونلىرىدا ياشىغان كۆچمەن خەلقلەرنىڭ بۇ يەرلەرگە تۇركۈملەپ كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلىشىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، قەدىمكى ھەر خىل يازما ھۆججەتلەردە ساك دەپ نام ئالغان ئىران تىللىق خەلقلەرنىڭ بۇ يەرگە كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلىشىشى ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر.

ھازىر، بۇگۈنكى كۈندە ساكلارنىڭ ئاخىرقى بىرونزا دەۋرىدىكى ئاندرونوۋو مەدەنىيىتىگە ۋەكىللىك قىلغۇچى يايلاق

قەبللىرى بىلەن گېنېتىك مۇناسىۋەتتى بار دېگەن كۆز قاراشنى ھەممەيلەن ئېتىراپ قىلماقتا. مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى ئىككىنچى 1000 يىللىقنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا بۇ قەبللەر ئاندرونوۋو مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزىي نۇقتىلىرى بولغان ھازىرقى قازاقستان ۋە ئۇرال تاغلىرى ئېتەكلىرىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئارال دېڭىزى ئەتراپلىرىغا، شۇنداقلا قازاقستان، جەنۇبىي سىبىرىيىدىن قازاقستانىنىڭ يەتتە سۇ، ھازىرقى تاشكەنت ۋە قىرغىزستان رايونلىرىغىچە كەلگەن. ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنىڭ كۆرسىتىشىچە، ئاندرونوۋو مەدەنىيىتىگە ۋەكىللىك قىلغۇچى قەبللەرنىڭ ئەۋلادلىرى، يەنى شىمال ۋە غەربىي شىمال قەبللىرىنىڭ كۆچۈشى مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 10 — 8 - ئەسىرلەردىن مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 7 — 5 - ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ، دەپ قارالماقتا. ئاندرونوۋو مەدەنىيىتىنىڭ ئوچاقلىرىدىلا مۇشۇ مەدەنىيەتنىڭ بىر تۈرى سۇپىتىدە ساك مەدەنىيىتى شەكىللىنىشكە باشلىغان. مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 5 — 7 - ئەسىرلەرگە كەلگەندە، يەتتە سۇ ۋە جەنۇبىي قازاقستاندا ساك مەدەنىيىتى تېپى تولۇق شەكىللىنىپ بولغان①. جۇغرافىيىلىك ئوبزوردا قىسقىچە بايان قىلىنغىنىدەك، ساك قەبللىرىنىڭ داۋاملىق شەرق تەرەپكە سىلجىپ غەربىي يۇرتقا تارقىلىشى كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ تىرىكچىلىق قىلىشى ئۈچۈن قولايلىق بولغان ئىلى دەرياسى ۋادىسى ئارقىلىقلا بولۇشى مۇمكىن.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ساكلار توغرىسىدا قەدىمكى يۇنان ۋە قەدىمكى پارسلارنىڭ يازما مەنبەلىرىدىمۇ مەلۇماتلار بېرىلىدۇ. ھېرودوت ساكلارنى سكىفلار بىلەن بىر خەلق، دەپ قارايدۇ②. ئۇ بۇنداق ھۆكۈم قىلىشتا، ئېھتىمال پارس ئەنئەنىلىرىگە

① ئاكىشېۋ، كۇشايېۋ: «ئىلى دەرياسى ۋادىسىدىكى ساك ۋە ئۇسۇنلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى»، 121-بەت، 1963-يىل، ئالمۇتا.

② ھېرودوتنىڭ 1972-يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرى، 7-كىتاب، 64-بەت.

ئاساسلانغان بولسا كېرەك. ملادىيەدىن ئاۋۋالقى بىرىنچى 1000 يىللىقتا ئائىت ھەر خىل تىللاردىكى تارىخىي ھۆججەتلەردە- مۇ « ساك » دېگەن بۇ ئېتنونىم ئۇچرايدۇ، يەنى ھىندىچە ھۆججەتلەردە « شاكا » (Шака) خەنزۇچە ھۆججەتلەردە « Cэ » (人塞 , 塞种人 — مۇھەررىردىن) دەپ يېزىلىدۇ.

ھازىرقى ۋاقىتتا، كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلار « ساك » ئاتالغۇسى ئەسلى بىر مەنبەدىن چىققان، يەنى ئۇ ئەسلى شۇ خەلقنىڭ ئىسمى بولۇپ، باشقىلار تەرىپىدىن قويۇلغان ئەمەس① دېگەن قاراشنى قۇۋۋەتلەشمەكتە. ئەگەر مۇشۇ قاراش ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولىدىغان بولسا، غەربىي يۇرتتا ياشاپ كەلگەن ۋە بىز قىزىقىۋاتقان ئاھالىلارمۇ ساكلار بولغان بولىدۇ. ساك قەبىلىلىرىنىڭ جايلىشىش ئەھۋالى توغرىسىدا قەدىمكى پارسچە تېكستلەردە ناھايىتى تەپسىلىي مەلۇماتلار بېرىلگەن. بۇ تېكستلەردە « ساك » دېگەن ئېتنونىم بىلەن بىر قاتاردا، ساك قەبىلىرىنىڭ بىر نەچچە گۇرۇپپىلىرى، مەسىلەن، ساك تىگراخاۋدلار (ئۇچلۇق قالپاقلىق ساكلار)، ساك خاۋماۋارگالار، سوغدلارنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى ساكلار ۋە دېگىزنىڭ ئۇ قېتىدىكى ساكلار تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ ھەرقايسى ساك قەبىلىرىنىڭ قايسىسىنىڭ قايسى رايونلاردا ياشىغانلىقى توغرىسىدا ئالىملار ئوتتۇرىسىدا بىرلىككە كەلگەن قاراش يوق. بەزىدە بۇ جەھەتتە ئىختىلاپلار خېلىلا چوڭ②. ئومۇمەن، ساك قەبىلىرىنىڭ تارقالغان تېررىتورىيىسى قارا دېگىزنىڭ شىمالىي قىرغاقلىرىدىن باشلاپ ياۋروپا-ئاسىيا قىتئەسىدىكى ئوتلاق-يايلاقلار، شۇنداقلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي رايونلىرى،

---

① پىيانكوف: « پامىردىكى ساكلار توغرىسىدا »، 158 — 159-بەتلەر، دۇشەنبە، 1985-يىل، 2-نەشرى.

② ب. ئا. لىتۋىنسكىي: « غەربىي فەرغانىدىكى قورغانلار »، 158-بەت، موسكۋا، 1972-يىل.

جۇملىدىن پامىر، بەزىدە غەربىي يۇرتقىچە بولغان دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ف. زارىي (Ф. Заре) ۋە ئە. خېرتسفېلد (Herzfeld, Херцфельд) قاتارلىق تەتقىقاتچىلار بىر قىسىم ساك تىگراخاۋدلار غەربىي يۇرتقا جايلاشقان، دەپ كۆرسەتسە ①، ب. ئا. لىتۋىنسكىي ساك خاۋماۋارگالارنىڭ بىر قىسمىنى غەربىي يۇرتتا ياشىغان، دەپ كۆرسىتىدۇ②. ھازىر، پەن ساھەسىدە ئومۇم ئېتىراپ قىلغان بىر قاراش سكىف - ساك قەبىلىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ھەممە تېكستلەر ياكى چەت تىللاردا ساقلىنىپ قالغان ئادەم ۋە يەر ئىسىملىرى، ھىندى-ياۋروپا تىل ئائىلىسىنىڭ ھىندى-ئىران گۇرۇپپىسىنىڭ شەرقىي ئىران تىلىغا مەنسۇپ دېگەندىن ئىبارەت.

غەربىي يۇرت تېررىتورىيىسىدىن تېپىلغان، خوتەن-ساك تىلىدا يېزىلغان دەپ ئېتىراپ قىلىنغان ۋە مۇشۇ تىل گۇرۇپپىسىدىن باشقا بىر دىئالېكتتا يېزىلغان دەپ تونۇلغان نۇرغۇنلىغان ھۆججەتلەر غەربىي يۇرتتا مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى بىرىنچى 1000 يىللىق ۋە مىلادىيە بىرىنچى 1000 يىللىقلاردا ساك قەبىلىلىرىنىڭ ياشاپ كەلگەنلىكىنى ئېنىقلاشتا ناھايىتى مۇھىم رول ئويناپىدۇ. ئۇ ھۆججەتلەردىكى تىل ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىران تىلى دەپ قارالماقتا. مەزكۇر ھۆججەتلەرنىڭ بەزىلىرى مىلادىيە 4 — 5 - ئەسىرلەرگە، خېلى كۆپ قىسمى مىلادىيە 7 — 10 - ئەسىرلەرگە مەنسۇپ بولسىمۇ، لېكىن بۇ يازما يادىكارلىقلار تىلىنىڭ لېكسىكىلىق - مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرى، شۇنداقلا تارىخ-تىل ئاساسىدىكى بەزى مۇلاھىزىلەر، مۇشۇ تېكستلەرنىڭ ئۆزىلا مىلادىيەدىن 1000

---

① ف. زارىي، ئە. خېرتسفېلدلارنىڭ 1910-يىلدىكى ئەسىرى، 30-بەت.

② ب. ئا. لىتۋىنسكىي: « غەربىي فەرغانىدىكى قورغانلار »، موسكۋا، 1972 - يىل، 174 - بەت.

يل ئىلگىرىكى غەربىي يۇرتتىكى ئېتنىك تارىخىي ۋەقەلەرنى تەھلىل قىلىشتا ئۆزىنىڭ تەسىرىنى كۆرسىتىپ كەلمەكتە دېيىشىمىزگە ئاساس بولىدۇ. خوتەن-ساك تىلىدىكى تېكستلەر غەربىي يۇرتنىڭ غەربىي قىسمىدىن، ئاساسەن خوتەن ۋادىسىدىن تېپىلدى. ئۇنىڭغا يېقىن تىللاردا يېزىلغان ھۆججەتلەر يەنە شۇ مەزگىللەردە خوتەنگە قوشنا رايونلار (تۇمشۇق ۋەقەشقەر) دىنمۇ تېپىلدى①. خوتەن-ساك تىلىدىكى سىرتتىن قوبۇل قىلىنغان دەپ قارىلىۋاتقان ئايرىم سۆزلەر خوتەن رايونىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى يەرلەردە مىلادىيە 2 — 3 - ئەسىرلەردە ئىشلىتىلگەن②. مۇشۇ تېكستلەرنى تەھلىل قىلغان تەتقىقاتچىلار بۇ تېكستلەرنى قالدۇرۇپ كەتكەن ئادەملەرنىڭ ئەجدادلىرى ئىران قەبىلىلىرىنىڭ كىممېرىي-سكىف (Киммерийско–скиф) تارمىقىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ۋە مۇشۇ تارماق قەبىلەر مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى بىرىنچى 1000 يىللىقنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ياۋروپانىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىدا ياشىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ③. غەربىي يۇرتتا مىلادىيە بىرىنچى 1000 يىللىقتا ياشىغان ساكلارنىڭ ئەجدادلىرىمۇ مۇشۇ كىممېرىي-سكىف تارىخىغا مەنسۇپ. نۇرغۇن تارىخشۇناسلار تىللاردا ساقلىنىپ قالغان كونا ئىبارىلەرنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، غەربىي يۇرتتىكى ساك تىلى، دىئالېكتلىرىدا سۆزلەشكۈچى كىشىلەر باشقا سكىف - ساك

---

① ئى. م. ئۇرانسكىي: «ئىران تىللىرىنى تارىخ جەھەتتىن بايان قىلىش»، موسكۋا، 1979-يىل، 15 — 16-بەتلەر؛ گېرتسېنبېرگ: «خوتەن — ساك تىلى»، 1965-يىل، موسكۋا، 8-بەتتىن كېيىنكى بەتلەرگە، خەرىتىلەرگە ۋە «ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىران تىللىرى»، 1981-يىل نەشرى، 233 - بەتلىرى.

② گېرتسېنبېرگنىڭ يۇقىرىقى كىتابى، 35-بەت.

③ ۋ. ئى. ئاباييف: «قەدىمكى ھىندى - ئىران خەلقلىرىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى يۇرتى ۋە ئۇلارنىڭ قەدىمكى كۆچۈشلىرىگە دائىر مەسىلىلەر» («قەدىمكى شەرق ۋە ئانتىك دۇنيا»)، 33 - بەت، موسكۋا، 1972 - يىل.

قەبللىرىدىن خېلى بالدۇرلا ئايرىلىپ كەتكەن، دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن. ئاباييف مۇشۇنداق تەخمىنىلەر ئاساسىدا ملادىيەدىن ئاۋۋالقى بىرىنچى 1000 يىللىقنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا بۇ قەبللەر گۇرۇپپىسى « سكىفلارنىڭ ئاساسىي توپىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، يىراق يوللارنى بېسىپ، شەرقتە جۇڭگونىڭ (خەنزۇلارنىڭ) چېگرىلىرىغىچە يېتىپ كەلگەن » دەپ كۆرسىتىدۇ① . م. ن. پوگرېبوۋوي (M.H. Погребовой)، د. س. رايېۋسكىي (Д.С. Раевский)لار ساكلارنىڭ غەربىي يۇرتتا پەيدا بولغان ۋاقىتلىرىنى ئاباييف ماتېريالىلار ئاساسىدا خېلى توغرا كۆرسىتىپ بەرگەن، دەپ قارايدۇ. ساكلار غەربىي يۇرتنىڭ ھەممىلا تېررىتورىيىسىدە دېمىگەندەمۇ ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا ملادىيەدىن ئاۋۋالقى بىرىنچى 1000 يىللىقنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا پەيدا بولغان.

ئومۇمەن، تارىخ ۋە تىلغا ئائىت ماتېريالىلارنى تەھلىل قىلىش ئاساسىدا شۇنداق خۇلاسىگە كېلىشكە بولىدۇكى، ملادىيەدىن ئاۋۋالقى بىرىنچى 1000 يىللىقتا غەربىي يۇرتتا ياۋروپانىڭ شەرقىي جەنۇبىي رايونلىرىدىن كەلگەن شەرقىي ئىران گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ قەبللەر ياشىغان. بۇ قەبللەر ئېتنىك ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردە شۇ دەۋردە ياۋروپا-ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ يايلاقلىرىدا ياشىغان خەلقلەر بىلەن يېقىن بولغان. باشقا ماتېريالىلارمۇ مانا مۇشۇ پەرەزلەرنى ئىسپاتلايدۇ ۋە كونكرېتلاشتۇرىدۇ. مەلۇمكى، خوتەن-ساك تىلىدا سۆزلەشكۈچى قەبللەر ئۆزلىرىنى Hvatana دەپ ئاتاپ كەلگەن. بۇ ئاتالغۇ يەر ئىسمى بولغان « خوتەن » سۆزىگە بەك يېقىندۇر. « خوتەن » دېگەن يەر ئىسمى خەنزۇ مەنبەلىرىدە

① ۋ. ئى. ئاباييف: « قەدىمكى ھىندى - ئىران خەلقلىرىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى يۇرتى ۋە ئۇلارنىڭ قەدىمكى كۆچۈشلىرىگە دائىر مەسىلىلەر » (« قەدىمكى شەرق ۋە ئانتىك دۇنيا ») ، 37-بەت، موسكۋا ، 1972-يىل.

ملادىيەدىن ئاۋۋالقى 2-ئەسىردىلا مەلۇم ئىدى①. پتولېمېي (Птолемей)نىڭ خوتەنلىكلەرنىڭ سكىنى - خاتا قەبىلىلىرى (سكىفلارنىڭ بىر تارمىقى) بىلەن ئوخشاشلىقى توغرىسىدىكى يەكۈنى كىشىنى بەك قايىل قىلىدۇ②. بۇ يەكۈننىڭ ئەقىلگە مۇۋاپىق ئىكەنلىكىنى پتولېمېي كۆرسەتكەن سكىنى - خاتىلارنىڭ جايلىشىشىغا ئائىت ماتېرىياللارمۇ ئىسپاتلايدۇ. پتولېمېينىڭ كۆرسىتىشچە، خاتىلار «ئىماي تاغلىرىنىڭ نېرىقى تەرىپىدىكى سكىفىيە» (Скифйя)دە ياشىغۇچى خەلقلەر ئىكەن. ئىككىنچى تۈرلۈك ئېيتقاندا، سكىنى - خاتىلار ياۋروپا-ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ئوتتۇراقلارنىڭ شەرقىدە، يەنى قەدىمكى يۇنانلىقلارنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە سكىنى قەبىلىلىرى ياشايدۇ، دەپ كۆرسىتىلگەن جايلارنىڭ شەرقىدە ئىكەن. پتولېمېينىڭ كۆرسىتىشچە، سكىفىيەنىڭ مۇشۇ رايونى شەرقتە سېرىكا (Серика)دېگەن يەر بىلەن چېگرىداش ئىكەن. خاتىلارنىڭ شىمال تەرىپىدىكى قوشنىسى كاسىيە (Касия) دېگەن يەر ئىكەن. كاسىيەنى ئىسلىم ساھەسىدىكىلەر ھازىرقى قەشقەر دەپ قارايدۇ③. خاتىلارنىڭ ياشاپ تۇرغان يەرلىرى پاراللېل سىزىقى بويىچە ئېيتقاندا، سوغدىيانا بىلەن باكتريانا چېگرىسىغا توغرا كېلىدىكەن. مىردىئان سىزىقى بويىچە ئېيتقاندا، گانگا دەريا سىستېمىسىنىڭ ئۇ چېتىدىكى ھىندىستانغا توغرا كېلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ھازىر

---

① پ. پېللىئوتنىڭ 1959-يىلدىكى كىتابى، 408-، 412 -، 413-بەتلەر.

② ۋ. ئى. ئاباييف: «ئەستىن تىلى ۋە فولكلورى»، 1-توم، 186-بەت، موسكۋا - لېنىنگراد، 1949-يىل؛ ئە. ئا. گرانتوۋسكىي: «سكىفلاردىكى ھىندى-ياۋروپالىق ئۇرۇق-قەبىلىلەر» («25 - قېتىملىق خەلقئارا شەرقشۇناسلار يىغىنى، س س س ر ۋەكىللىرىنىڭ دوكلاتلىرى»)، موسكۋا، 1960-يىل؛ ئە ئا. گرانتوۋسكىي: «ئالدىنقى ئاسىيادىكى ئىران قەبىلىلىرىنىڭ دەسلەپكى تارىخى»، 98-بەت، موسكۋا، 1970-يىل قاتارلىق ئەسەرلەر.

③ رونكانىڭ 1971-يىلى نەشر قىلىنغان كىتابى.

قولىمىزدىكى بار پاكىتلار پتولۇمېي كۆرسەتكەن خاتالارنىڭ جايلاشقان ئورنى بۇگۈنكى خوتەن رايونى تەۋەسىدە ئىكەنلىكىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ. بايلېي (Bailey) پتولۇمېي كۆرسىتىپ ئۆتكەن سكىف - خات ئېتنونىمى خوتەن-ساك تىلىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ ئۆزلىرىگە بەرگەن نامى ۋە شۇ خەلق ياشاۋاتقان يەرنىڭ ئىسمىدۇر، دەپ قارايدۇ①. جۇڭگو مەنبەلىرىدە كۆرسىتىلگەن مەلۇماتلار بىلەن پتولۇمېينىڭ يازغانلىرىنى جەمئىيلەشتۈرۈپ ئەسىردە خوتەن-ساك تېكىستلىرىنى ياراتقان خەلق ئۆزلىرىنى قانداق دەپ ئاتىغان بولسا، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى بىرقانچە ئەسىرلەردە ۋە مىلادىيەنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە ياشىغان ئەشۇ خەلقنىڭ ئەجدادلىرىمۇ ئۆزلىرىنى يەنىلا شۇ نامدا ئاتاپ كەلگەن. خوتەن تېكىستلىرىنى يازغان كىشىلەر كېيىنكى ۋاقىتلاردىمۇ ئۆز تەررىتورىيىسىدە ياشاپ كەلگەن②.

ساك قەبىلىلىرىنىڭ غەربىي يۇرتتا ياشىغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان تىل ۋە ئېتنونىمىكىلىق ماتېرىيال-مەلۇماتلارنى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارمۇ تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. يەنە شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، سكىف-ساك دەۋرىدىن خېلىلا بۇرۇنقى دەۋرلەرگە، يەنى بىرونزا ۋە ئېتىدائىي تۆمۈر دەۋرىگە ئائىت تېپىلمىلارمۇ مەلۇم. بۇلارنىڭ ئانالوگىيىلىرى ياۋروپا-ئاسىيا ئوتلاق مەدەنىيىتىگە ئائىت بۇيۇملار ئىچىدە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئابىدىلىرىدە ئۇچرايدۇ.

چۈشىنىشلىكلىكى، تاسادىپىي تېپىلىپ قالغان بىرقانچە

---

① بايلېينىڭ 1979-يىلى نەشر قىلىنغان كىتابى، 502-بەت.

② ب. ئا. لىتۋىنسكىي: «قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى غەربىي يۇرت: تارىخىي ئوچېركلار»، موسكۋا، 1988-يىل، 161 _ 163-، 166-، 168-بەتلەر.

بۇيۇملار بىر قەدەر كەڭ دائىرىدىكى مەدەنىي، تارىخىي خۇلاسىلەرنى چىقىرىش ئۈچۈن يېتەرلىك بولمىسمۇ، لېكىن شۇ تېپىلمىلار غەربىي يۇرت تېررىتورىيىسىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ياۋروپا-ئاسىيا ئوتلاقلىرىدىكى خەلقلەر بىلەن بىرونزا ۋە تۆمۈر دەۋرىگە ئۆتۈش مەزگىللىرىدىلا مۇئەييەن باغلىنىشلىرى بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

سكىف - ساك دەۋرلىرىگە ئائىت ماتېرىياللار خېلىلا كۆپ تېپىلدى①. باشاق (ئوقيا ئوقى) شۇ ماتېرىياللار قاتارىغا كىرىدۇ. ھازىرغا قەدەر بىزگە مەلۇم بولغان باشاقلار ك. ف. سىمىرنوفنىڭ تۇرلەرگە بۆلۈشىچە، باشاقنىڭ سېپىنى ئورۇنلاشتۇرىدىغان تۆشۈكىنىڭ بار-يوقلىقىنى تۇپ بەلگە قىلغان ھالدا چوڭ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ②. ئۇنىڭ بىرىنچى خىلى يەنە ئىككى تىپقا بۆلۈنىدۇ. كورراندىكى قۇم قۇدۇقتىن تېپىلغان باشاقلار بىرىنچى تىپقا كىرىدۇ③. ئۇنىڭ ئۈچى، ئومۇمەن ئۈچى قىرلىق، بىرونزدىن ياسالغان، ساپ سالىدىغان يوشۇرۇن تۆشۈكى بار. ئوق گەۋدىسىنىڭ قىرلىرى ئارىسىدا ئانچە چوڭ بولمىغان تۆشۈكلەر بار. ئېھتىمال بۇ ئوق سېپىنى چىڭىتىش ئۈچۈن قىلىنغان بولسا كېرەك. مۇشۇ خىلدىكى باشاقلار ياۋروپا ۋە ئاسىيا دالىسىنىڭ غەربىي قىسىملىرىدا، ئاساسەن قارا دېڭىز بويىدىكى سكىفىيىدە كۆپرەك ئۇچرايدۇ. ئۇلار مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 6-ئەسىرلەردىلا مەلۇم بولغان، مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 9-ئەسىرلەردە كۆپلەپ تارقالغان. بۇ باشاقلار بۇ يەرلەردىن شەرققە، جۇملىدىن جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى ساۋرۇماتلار

---

① ب. ئا. لىتۋىنسكىي: «قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى غەربىي يۇرت: تارىخىي ئوچېركلار»، 168-بەت، موسكۋا، 1988-يىل.

② ك. ف. سىمىرنوفنىڭ 1961-يىلدىكى ئەسىرى، 3 - جەدۋەل، 11-، 12-تىپلار.

③ ئا. ستەپىن: 1928-يىلدىكى ئەسىرى، 23-جەدۋەل.

رايونلرىغچه تارقالغان①. بۇ خىلدىكى باشاقلار مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 5-ئەسىرلەرگە ئائىت ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ساكلارنىڭ يادىكارلىقلىرىدىمۇ كۆپ يولۇقىدۇ②. غەربىي يۇرتتىن تېپىلغان بىر قىسىم ئوقلار بۇ ئوقلارنىڭ ئەشۇ يايلاقلاردىن تارقىلىپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. سىرتقى كۆرۈنىشى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئوقلارغا ئوخشاش ئوقلار موڭغۇلىيە تېررىتورىيىسىدىمۇ ئۇچرايدۇ③.

باشقا تېپتىكى باشاقلارمۇ يوشۇرۇن تۆشۈكلۈك، لېكىن بۇلار باشاقنىڭ ئىگىسى كەلتۇرۇلگەنلىكى ۋە سەل تۆۋەن تەرەپكە تارتىلىپ ياسالغانلىقى بىلەن پەرقلىنىدۇ④. ف. بېرگمان بۇ خىل باشاقلار ۋېنگرىيە، جەنۇبىي ۋە شەرقىي روسىيىدىن، سىبىرىيە ۋە موڭغۇلىيىدىن تېپىلغان باشاقلارغا ناھايىتى ئوخشايدىغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ⑤. غەربىي يۇرتتىن تېپىلغان يادىكارلىقلار توغرىسىدا س. ھېدىن، كونرادولارنىڭ ئەسەرلىرىگە قارالسۇن، دەيدۇ ⑥. بۇ خىلدىكى باشاقلار مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 5-ئەسىردە ياسىلىپ، مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 5 - ئەسىردە كەڭ تارقالغان⑦. مانا شۇ شەكىلدىكى،

---

① ك. ف. سمىرنوفنىڭ 1961-يىلدىكى ئەسىرى، 49-بەت.

② ۋىشنېۋسكىي (Вишневский)نىڭ 1973-يىلدىكى كىتابى، 90-بەت، 20-جەدۋەل.

③ ۋ. ۋ. ۋولكوف: «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى مۇزېيىدىكى برونزلاردىن ئىشلەنگەن باشاقلار» («موڭغۇلىيە ئارخېئولوگىيىلىك ماقالىلەر توپلىمى»)، 1962-يىل، 21-بەت، 3-، 12-رەسىملەر.

④ ئا. ستەين: «قەدىمكى خوتەن»، 1907-يىل، ئوكسفورد، 24-جەدۋەل؛ 1921-يىلدىكى ئەسەر، 29-، XIV. 008؛ 1928-يىلدىكى ئەسەر، C 11-جەدۋەل.

⑤ ف. بېرگماننىڭ 1935-يىلدىكى ئەسىرى، 102-بەت.

⑥ سمىرنوفنىڭ 1961 - يىلدىكى ئەسىرى، 50 - بەت.

⑦ كونرادونىڭ 1920-يىلدىكى ئەسىرى، 2-جەدۋەل، 1 - 2-لەر.

لېكىن سەل سوزۇنچاقراق نىسبەتتىكى نۇسخىلار موڭغۇلىيەدىمۇ ئۇچرايدۇ①.

غەربىي يۇرتتىن تېپىلغان باشاقلارنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ ساپ تۆشۈكى باشاقتىن سەل ئۈستىگە چىقىرىلغانلىقى ئېنىق، ئۇچ قىرلىقلىقى رۇشەن. مەسىلەن، كروراندىكى قۇم قۇدۇق دېگەن يەردىن ستەين تېپىلغان باشاقلار شۇ تىپلارغا ياتىدۇ②. باشاقلارنىڭ كەڭلىكى بىلەن ئۇزۇنلۇقى نىسبىي ھالدا ئۇزگىرىپ تۇرىدۇ. بەزى ئوق قىرلىرى ئوق گەۋدىسىدىن سەل چىقىپ تۇرىدۇ، بەزىلىرىنىڭ قىرلىرى ئوق گەۋدىسى بىلەن تەڭ بولىدۇ، ساپ تۆشۈكىمۇ مۇئەييەن شەكىلدە قىرلىق ياسىلىدۇ. مۇشۇ تىپتىكى ئوقلار موڭغۇلىيەدە كۆپ چىقىدۇ③. مانا مۇشۇ تىپتىكى باشاقلارنىڭ، ئومۇمەن ياۋروپا-ئاسىيا يايلاقلىرىدىكى باشاقلار بىلەن بىر تىپتا ئىكەنلىكى ئېنىق. ياۋروپا-ئاسىيا ئوتلاق مەدەنىيىتىنىڭ برونزىدىن ياسالغان ئۇچ قىرلىق ۋە ئۇچ قاناتلىق باشاقلار سكىف دەۋرىنىڭ ئەڭ باشلىرىدىلا پەيدا بولغان. بۇنىڭ كېيىنچە سكىف-ساك مەدەنىيىتى رايونى ئاساسەن غەربىي قىسمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارىلىدۇ. مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى بىرىنچى 1000 يىللىقنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بۇ خىل شەكىل ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان.

غەربىي يۇرتتىن تېپىلغان باشاقلارنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى،

---

① ۋولكوف: «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى مۇزېيىدىكى برونزىدىن ئىشلەنگەن باشاقلار»، 1962-يىل ئۈلان-باتۇر، 21-بەت، 3-، 10 _ 11-رەسىملەر.

② ئا. ستەين: 1928-يىلدىكى ئەسىرى XXIII جەدۋەل؛ 1921-يىلدىكى ئەسىرى، IV ۋە XXIX، XXXVI جەدۋەل؛ 1928-يىلدىكى ئەسىرى، XVIII، XXIII، X، VII، GXI؛ 1907-يىلدىكى ئەسىرى، XXIX جەدۋەل؛ بېرگماننىڭ 1939-يىلدىكى ئەسىرى، XXX جەدۋەل.

③ ۋولكوف: 1962-يىلدىكى ئەسىرى، 4-، 10 _ 11-رەسىملەر.

برونزىدىن ياسالغان باشاقنىڭ ساپ تۆشۈكىگە تۆمۈردىن ياسالغان هالقا بېكىتىلگەن، بۇ تۆمۈر هالقا باشاق سېپى بىلەن باغلىنىدىغان چىڭ تۇتاشتۇرۇش رولىنى ئۆتىگەن. بۇ خىل ئۇسۇل بىلەن ساپنى تۇتاشتۇرۇش ئۇسۇلى سكىف-ساك دەرياسىنىڭ شەرقىي قىسمىدا، بولۇپمۇ پامىردىكى ساكلاردا كۆپرەك ئۇچرايدۇ①. بۇ خىلدىكى ئوقلار يەنە موڭغۇلىيەدىمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ②. شۇنىسى بەك روشەنكى، مۇشۇ ئۇسۇلدا باشاقنى بېكىتىش ئەنئەنىۋى ئۇسۇللار ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان رايون ۋە تۆشۈكلۈك، هالقىلىق ئوق ئۇچىدىن پايدىلىنىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

بۇ مۇناسىۋەت بىلەن غەربىي يۇرتتىن تېپىلغان برونزا باشاقلاردىن كۆپچىلىكى خەن سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ غەربىي يۇرتتا ئىشلەتكەن ئوقيالىرىدىن قالغان، دېگەن بايانلار ئۇستىدىمۇ توختىلىپ ئۆتكەن تۇرۇق③. جۇڭگودا برونزىدىن ياسالغان تۆشۈكلۈك باشاقلار ۋە ساپقا تۆمۈر ئۇزۇق بېكىتىلىشى جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى شۇ تېپتىكى باشاقلار بىلەن تامامەن ئوخشاش بولۇپ، ئۇ ئەمنىيە دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا پەيدا بولغان ۋە يېغىلىق دەۋرى (ميلادىيەدىن ئاۋۋالقى 5 — 3 - ئەسىرلەر) دە كەڭ تارقالغان ④. ئەمما، مۇشۇ تېپتىكى باشاقلار تارقالغان

① ب. ئا. لىتۋىنسكىي: «غەربىي فەرغانىدىكى قورغانلار»، 1972-يىل، موسكۋا، 100-بەت.

② ۋ. ۋ. ۋولكوف: «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى مۇزېيىدىكى برونزىدىن ئىشلەنگەن باشاقلار» («موڭغۇلىيە ئارخېئولوگىيىلىك ماقالىلەر توپلىمى»)، 1962-يىل، ئۇلان-باتۇر. 23-، 24-بەتلەر.

③ ئا. ستەين: 1921-يىلدىكى ئەسىرى، 358-بەت؛ بېرگمان: 1939-يىلدىكى ئەسىرى، 149-بەت، 1935-يىلدىكى ئەسىرى، 103-بەت.

④ س. ۋ. كىسىلېۋ: «جۇڭگونىڭ يېڭى تاش قورال ۋە برونزا دەۋرى» («سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى»)، 1960-يىل 4-سان، 265-بەت؛ ب. ئا. لىتۋىنسكىي: «قايراق قۇمنىڭ قەدىمكى يادىكارلىقلىرى»، 1962-يىل، دۇشەنبە نەشرى، 221-بەت.

رايونلاردىكى ماتېرىياللارنىڭ يىغىندىسى ۋە ئۇلارنىڭ يىل تەرتىپلىرىدىن قارىغاندا، جۇڭگودا مۇشۇ تېپتىكى باشاقلارنىڭ تارقىلىشىنى يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ كۆچلۈك تەسىرىدىن بولغان دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. بۇ پەرەزنى جۇڭگودا تارقالغان باشاق تۇرلىرىمۇ ئىسپاتلايدۇ. غەربىي يۇرت جۇڭگو مەدەنىيىتى بىلەن ياۋروپا-ئاسىيا يايلاق مەدەنىيىتىدىن ئىبارەت ئىككى خىل مەدەنىيەتنىڭ ئۆزئارا ئۆچرىشىش رايونى بولغاچقا، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئارىلاشما شەكىلدىكى باشاقلارنىڭ كېلىپ چىقىشىنى مۇشۇ رايونغا باغلاشقا بولىدۇ. بۇنداق بولغاندا، مەزكۇر باشاقلار تەتقىقاتچىلارنىڭ دىققىتىنى تېخىمۇ ئۆزىگە جەلب قىلىدۇ...

لىتۇنسكىي شەرقىي پامىرىدىكى ساك دەۋرىگە ئائىت قەبرىلەردىن تېپىلغان جەڭ قوراللىرى، ئايپالتا قاتارلىق بۇيۇملارنى بۇ تېپتىكى قوراللار غەربتە قارا دېڭىز بويىدىكى سكىفىيىدىن، شىمالدا ئانانىن مەدەنىيىتىگىچە، شەرقتە مىنۇسىن ئويمانلىقىغىچە تارقالغان. شەرقىي پامىردىن چىققان، ئويۇپ ياسالغان بۇيۇملار سەل پەرقلىق، غەربىي يۇرتتىكىلەردە يىرتقۇچ هايۋان ئۇسلۇبى كۆپرەك ئۇچرايدۇ دەپ، تەخمىنلەيدۇ...

1909 — 1910 - يىللىرى س. ف. ئولدېنبۇرگ باشچىلىقىدىكى ئېكسپېدىتسىيە (تۇرپان ۋە كۇچار رايونلىرىدىن) تاپقان برونزىدىن ياسالغان، ئېرمىتاژدا ساقلىنىۋاتقان تامغىلار ھەققىدىمۇ توختىلىپ ئۆتۈش زۆرۈر. بۇ تامغىلار دۇگلەك ۋە چاسا شەكىلدە، يېنىغا ئىككى مۇنەك تۇتقۇچ ئورنىتىلغان بولۇپ، شەكلى سكىف-ساك مەدەنىيىتى تېپىگە ئائىت ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلگەن تامغىلاردىن سەل باشقىچىرەك بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن كۆرۈنۈشلەر سكىف مەدەنىيىتىنىڭ « يىرتقۇچ هايۋانلار ئۇسلۇبى » گە مەنسۇپ (تاغلىق ئالتايدىكى قەبرىلەردىن چىققان

ماتېريالالارغا قارالسۇن)①. شۇنىڭغا ئاساسەن بۇ تامغىلارنى ساكلارغا مەنسۇپ دەپ مۇقىملاشتۇرۇشقا ۋە ۋاقىت جەھەتتە ئۇلارنى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2-ئەسىرلەرگە تەۋە دەپ قاراشقا بولىدۇ. لېكىن، دىياكونوفنىڭ كۆرسەتكەن يىل دەۋرى مەزكۇر يادىكارلىقلارنىڭ خاراكتېرىگە ياكى ئۇلاردىكى كۆرۈنۈشلەرگە ئاساسەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولماستىن، بەلكى پەقەت ساكلار شۇ يىللاردا غەربىي يۇرتقا كەلگەن، دېگەن پەرەز بىلەن ئېيتىلغان. يۇقىرىدا كۆرسەتكىنىمىزدەك، ساكلارنىڭ بۇ جايغا كېلىشى بۇنىڭدىن كۆپ ئىلگىرى بولغان. غەربىي يۇرتتىن تېپىلغان تامغىلاردىكى كۆرۈنۈشنىڭ ياۋروپا-ئاسىيا ئوتلاقلىرىنىڭكىگە تامامەن ئوخشايدىغانلىقى مۇشۇنى كۆرسىتىدۇ.

جۇڭگو ئارخېئولوگىيە چىڭ گې تاشقورغان تاجىك ناھىيىسىنىڭ شامبابا دېگەن يېرىدە (سوۋېت، جۇڭگو، ئافغانستان چېگرىسىدا) 19 قەبرىنى قازغان. بۇ قەبرىلەر تاشقورغان دەريا سىنىڭ ياقىسىدىكى تاغ باغرىغا — پەلەمپەي شەكىلدىكى يەرلەرگە قويۇلغان. قەبرىلەر ئوستىگە دۆۋىلەنگەن توپىنىڭ دىئامېترى 1.6 ~ 5.4 مېتىر ئېگىزلىكتە تاش دۆۋىلەنگەن. چىڭ گې قەبرىلەرنى تەكشۈرۈپ (يادروكاربون ئۇسۇلى بىلەن ئانالىز قىلىپ)، بۇ قەبرىلەر مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 8 — 7-ئەسىرلەر ئارىلىقىدىكى قەبرىلەر، دەپ ئېنىقلىغان ۋە ئۇنى ساك قەبرىسى، دەپ كۆرسەتكەن. تاشقورغاندىكى بۇ قەبرىلەرنى سوۋېت ئالىملىرىدىن بېرنىشتام ۋە لىتۋىنسكىيلار سوۋېت تاشقورغانىدىن تېپىلغان ماتېريالالارغا سېلىشتۇرۇپ كۆرگەن. ئەمەلىيەتتە، مەزكۇر قەبرىلەرنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە جەسەت كۆمۈش ئەھۋاللىرى سوۋېت پامىرىدىكى ساك قەبىلىلىرىنىڭكىگە تامامەن ئوخشاش چىققان. ئوخشىمايدىغان بىر يېرى، جۇڭگو تاشقورغانىدا جەسەتلەرنى ئاۋۋال كۆيدۈرۈپ،

① ن. ۋ. دياكونوف: «ساكلارنىڭ سېرىندىيىدىن تېپىلغان تامغىلىرى» («قەدىمكى تارىخ خەۋەرچىسى»)، 2-سان، موسكۋا، 1967-يىل، 176 — 177-بەتلەر.

ئاندىن دەپنە قىلغان. بۇ ئەھۋال پامىر ساكلىرىدا ۋە ساكلار تارقالغان باشقا رايونلاردىكى قەبرىلەردە ئۇچرىمايدىكەن. ئومۇمەن ئالغاندا، پامىردىكى ساكلار رايونىدا كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلىش ئەھۋالى خېلى كەڭ تارقالغان. تاشقورغاندىكى قەبرىلەردە جەسەت ۋە ئاخىرەتلىك بۇيۇملارنىڭ كۆيدۈرۈلۈشى دەپنىدىكى ئالاھىدە خۇسۇسىيەت بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تېخىچە ئېنىق ئەمەس. لىتۋىنسكىي 1985-يىلى ئېلان قىلغان ئەسىرىدە، تاشقورغاندىكى قەبرىلەردىن تېپىلغان تۇرلۇك بۇيۇملارنى ئانالىز قىلىپ، بۇ نەرسىلەر شەرقىي پامىردىكى ساكلارنىڭ يادىكارلىقلىرى بىلەن بىر مەدەنىيەتكە مەنسۇپ، دېگەن قارارغا كەلگەن. بۇ يەر (تاشقورغان)دىن چىققان قاچا-كوزىلارنىڭ شەكىللىرى ۋە ئۇلاردىكى نەقىشلەر پامىرنىڭ باشقا جايلىرىنىڭكىگىمۇ تامامەن ئوخشاش. تاشقورغان قەبرىلىرىدىن تېپىلغان تۆشۈكلۈك تۆمۈر پىچاق پامىرنىڭ باشقا جايلىرىدىن تېپىلغانلىرى بىلەنمۇ تامامەن ئوخشاش. ئوت قالاشقا لازىملىق ياغاچ تاختىلار بىلەن جەسەتنى بىللە كۆمۈشمۇ پامىر ساكلىرىنىڭ ئادىتىگە ئويغۇن كېلىدۇ. بۇ ئوخشاشلىقنى شۇنداق چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇكى، تاشقورغاندىكى قەبرىلەر يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ساك قەبرىلىرى بىلەن تارىخ ۋە جۇغراپىيە جەھەتلەردە بىر تۇتاش بولغان پامىر رايونىغا جايلاشقان. شۇنمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، تاشقورغان قەبرىستانلىقى يەركەن دەرياسىنىڭ بىر تارمىقىنىڭ ۋادىسىغا، يەنى پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان. بۇ يەردىن غەربىي يۇرتقا چىقىدىغان يول بار. باشقىچە ئېيتقاندا، بۇ يادىكارلىقلار پامىردىكى ساكلارنىڭ پامىردىن ئېقىپ چۈشكەن دەريا ۋادىلىرىدىكى شۇ يوللارنى بويلاپ شەرقتە قاراپ سىلجىپ، غەربىي يۇرتقا كېلىپ ئورۇنلاشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. جۈڭگو شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي خىزمەتچىلىرى

1976 — 1978 - يىللىرى تۇرپان ئويمانلىقى، ئالغۇي، ئۇرۇمچى، توقسۇن، خوتۇنسۇمۇل قاتارلىق جايلاردىن تاپقان يادىكارلىقلارمۇ كىشىنى قىزىقتۇرىدۇ. ئىلان قىلىنغان ماتېرىياللارغا قارىغاندا، بۇ جايلاردا 85 قەبرە قېزىلغان، پەقەت ئىككى قەبرە توغرىسىدىلا بىر قەدەر تەپسىلىي مەلۇمات بېرىلگەن.

ئالغۇي قەبرىلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى تاشقورغان رايونىدىكى قەبرىلەرنىڭكىگە ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇ قەبرىلەر تاش بىلەن قورشالغان، ئوتتۇرىسىغا گۆر جايلاشقان، گۆرنىڭ ئاستىغا ياغاچ ياتقۇزۇلغان، قەبرىنىڭ ئوستىنىڭ سەل غەربىگە تاشلار دۆۋىلەنگەن. بۇ خىل شەكىل ساكلار ئارىسىدا كەڭ تارقالغان ئىدى. ئالتايدىكى پازىرىق قەبرىلىرى، يەتتەسۇ ئۆلكىسىدىكى ئىسسىق (ئىشىك)، بەش شاتىر (بەش چېدىر) قاتارلىق جايلاردىكى قەبرىلەر مۇشۇ تىپقا كىرىدۇ. بۇ قەبرىلەر ساكلارنىڭ يۇقىرى تەبىقىسىدىكىلەرگە مەنسۇپ.

بۇ قورغانلاردىن تېپىلغان مېتال، ياغاچ ۋە رەختتىن يۇقىرى ماھارەت بىلەن ياسالغان گۈزەل-سەنئەت بۇيۇملىرى، شۇنداقلا قەدىمكى ياغاچ مىمارچىلىق بۇيۇملىرى ئىلىم-پەن دۇنياسىنى بېيىتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى مەشھۇرراقى ئىسسىقتىكى قەبرە بولۇپ، ئۇنىڭدىن «ئالتۇن كىيىملىك» شاھزادىنىڭ جەسىتى چىقتى. بۇ يەردىن ساك ئوستىلىرى ئالتۇندىن ۋە باشقا مېتالدىن ھەمدە ياغاچ ۋە رەختتىن ياسىغان نۇرغۇن زىننەت بۇيۇملىرى چىقتى.

بۇلارنى ئىنچىكە ئىشلەش ئارقىلىق، ساك پادىشاھىنىڭ باش-ئاياغ كىيىمى، ئومۇمەن ھەممە كىيىم-كېچەكلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. بۇ يەردىن تېپىلغان بۇيۇملارنىڭ ھەممىسىلا سكىف - سىبىرىيىنىڭ يىرتقۇچ ھايۋان ئىستىلىدا ئىشلەنگەن. تاشقورغان بىلەن ئالغۇيدىكى قەبرىلەرنى سېلىشتۇرغاندا، ئالغۇيدىكى قەبرىلەر نۇرغۇن كۈچ ۋە نۇرغۇن

سەرپىياتلار بىلەن ياسالغان. بۇ ئالغۇيدىكىلەرنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىنىڭ خېلى يۇقىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. مانا شۇ ئىككى ئورۇندىكى قەبرىلەرنى، ئومۇمەن ساك يادىكارلىقلىرىنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق شۇنداق خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇكى، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا گەرچە ئانچە-مۇنچە پەرقلەر بولسىمۇ، ئۇ پەرقلەر چوڭ ئەمەس. شۇڭا، غەربىي يۇرت (تاشقورغان، ئالغۇي) دىن تېپىلغان قەبرىلەرنى ساك قەبرىلىرى دېيىشكە تولۇق ئاساس بار. بۇ خۇلاسىنى ئالغۇي قەبرىستانلىقى بىلەن ئىسسىقتىكى قەبرىستانلىقتىن تېپىلغان بۇيۇملارنىڭ تەھلىلىمۇ ئىسپاتلايدۇ...

ئالغۇي قەبرىلىرىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ يەتتە سۈدىكى ساكلار مەدەنىيىتىگە مەنسۇپ يادىكارلىقلار بىلەن تامامەن ئوخشايدىغانلىقىنى شۇ يەردىن تېپىلغان ماتېرىياللارمۇ ئىسپاتلايدۇ. ئالغۇي قەبرىلىرى تەگرىتاغنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇ يەر ئالتايغا ئەڭ يېقىن. شۇڭا، ئالتايدىكى پازىرىق مەدەنىيىتى بىلەنمۇ يېقىنچىلىقى بار. مەركىزىي ئاسىيانىڭ تاغلىق رايونلىرىنى تۇتاشتۇرىدىغان بىر قانچە دەريا ۋادىلىرى شەرقىي قازاقستان، ئالتاي ۋە غەربىي يۇرتنىڭ تۈزلەڭ رايونلىرىغا چىقىدىغان ئاسان يول ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، ئالغۇي قەبرىلىرىمۇ ساك قەبىلىلىرىنىڭ شەرقىي قازاقستان ۋە ئالتاي تاغلىرى ئارقىلىق غەربىي يۇرتقا كېلىپ ئورۇنلاشقانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان دەلىللەرنىڭ بىرىدۇر.

ساك قەبىلىلىرىنىڭ كۆچۈپ كەلگەن ۋاقتىنى يادرو كاربون ماتېرىياللىرىغا تايىنىپ ئېنىقلاشقا توغرا كېلىدۇ. ئالغۇيدىكى 30-نومۇرلۇق قەبرىدىن چىققان ئىككى بۇيۇمنىڭ بىرىنچىسىنىڭ يىلى 75 ± 2345؛ ئىككىنچىسى 95 ± 2040 ئەتراپىدا، يەنى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 5-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا ۋە مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 3-ئەسىرنىڭ باشلىرىغا؛ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسى ۋە 1-ئەسىرنىڭ باشلىرىغا توغرا

كېلىدۇ. ئىسسىقتىن تېپىلغان قەبرىلەرنىڭ يىللىرى ئۇستىدە بىرلىككە كېلىنگەن قاراش بولمىغاچقا، مۇشۇ يىللارنى ئىسسىق ۋە پازىرىقتىن چىققان بۇيۇملارنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك يىللىرىغا سېلىشتۇرۇپ، ئېنىقلاشقا هازىرچە مۇمكىن بولمايۋاتىدۇ. ك. ئاكىشېف دەسلەپتە 1978-يىلى ئېلان قىلغان كىتابىدا ئۇنىڭ يىلنى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 5-ئەسىر دەپ ئېلان قىلغانىدى. 1980-يىلى ئېلان قىلغان كىتابىدا بولسا، ئۇنىڭ يىلنى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 4 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىكى بىلەن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3 - ئەسىرنىڭ 1 - چارىكى ئارىلىقىدا، دەپ ئېلان قىلدى. پازىرىقتىن چىققان قەبرىلەرنىڭ يىل دەۋرى بولسا، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 5 — 4 - ئەسىرلەرگە مەنسۇپتۇر.

تەتقىقات جەريانىدا مۇشۇ ئۇچ رايوندىكى قەبرىلەر ۋەكىللىك قىلغان مەدەنىيەتنىڭ يىللىرىغا ئۇنداق-بۇنداق تۇزىتىش كىرگۈزۈلۈشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ ئۇچ قورغان ئېتنىك مەدەنىيەت جەهەتتە، بىر قەبىلىلەر گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇلار ئۆزئارا زىچ باغلانغان.

ئالغۇيدىن تېپىلغان ماتېرىياللار ئۇستىدىكى تەتقىقات بۇرۇن پارچە-پۇرات ماتېرىياللار ئاساسىدا تەخمىن قىلىنغان بىر پەرەزنى، يەنى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 11 — 10 - ئەسىرلەردە ياۋروپا-ئاسىيا يايلاق ئاهالىسى بىلەن غەربىي يۇرت ئوتتۇرىسىدا قويۇق مۇناسىۋەتلەر بولغان دېگەن پەرەزنى ئىسپاتلىدى، يەنى شۇ دەۋرلەردە غەربىي يۇرتقا بۇرۇن ئالتاي، تەڭرىتاغ، پامىر رايونلىرىدا ياشاپ كەلگەن قەبىلىلەرگە قېرىنداش بولغان مۇئەييەن ساندىكى قەبىلىلەرنىڭ كېلىپ جايلىشىشى تاماملاندى. خوتەن ساك تىلىدا ۋە شۇ تىلغا يېقىن تىلدا سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنى مانا مۇشۇ ماتېرىياللارغا سېلىشتۇرغاندا، شۇنداق يەكۈن چىقىرىشقا بولىدۇكى، مۇشۇ كۆچۈپ كەلگۈچىلەر ساكلارنىڭ غەربىي يۇرتتا دەسلەپكى

ئوتتۇرا ئەسرلەردە ياشاپ كەلگەن ئەجدادلىرى ئىدى.

2 §. ياۋچىلار (توخارلار)

ساك قەبىلىلىرى غەربىي يۇرتقا كەلگەندىلا تارىخىي ۋەزىيەت جۇڭگونىڭ يازما مەنبەلىرىدە ئۆز ئىنكاسىنى تاپتى. مەسىلەن، يىن دەۋرى (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 14 — 11-ئەسرلەر) دىكى يازمىلاردا چاڭلار (羌)، رۇڭلار (戎) بايان قىلىنىدۇ. تېكستلەردە ئۇلار «ئاتلىق چاڭلار» دەپ كۆرسىتىلىدۇ①. مۇشۇنداق ئاتلىشىنىڭ ئۆزى بۇ قەبىلەرنىڭ كۆچمەن هايات كەچۈرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. دى (狄) نامىدىكى قەبىلەر مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 8 — 7-ئەسرلەردىكى خەنزۇ بەگلىكلىرىنىڭ شىمالىدىكى قوشنىلىرى، دەپ كۆرسىتىلىدۇ. دىلارمۇ سكىف-ساك قەبىلىلىرى دائىرىسىدىكى قەبىلەردۇر. سىما چيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» دە رۇڭ ۋە دى قەبىلىلىرى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 7 — 6-ئەسرلەردىكى مەركىزىي ئاسىيادىكى كۆچمەن قەبىلەر، دەپ كۆرسىتىلىدۇ. كېيىنكىرەك تارىخىي مەنبەلەردە ئۇلار «خۇ» دەپ ئىزاهلىنىدۇ. دەل مۇشۇ دەۋرلەردە ئىچكى موڭغۇل، جەنۇبىي مانجۇرىيە ۋە چوڭ هىنگان تاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىدە شەنرۇڭ (戎山) ۋە دۇڭخۇ (东胡 ② شەرقىي ۋارۋارلار—مۇهەررىردىن) نامىدىكى

① كرىۋكوف، سوفرونوف، چىباكساروف: «قەدىمكى خەنزۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشى»، 175-بەت، موسكۋا، 1987-يىل.

② جۇڭگو تارىخىي مەنبەلىرىگە قارىغاندا، دۇڭخۇ (东胡) گۇرۇپپىسىدىكى خەلقلەر موڭغۇل تىللىق بولۇپ، بۇلارنىڭ تەركىبىگە ئۇخۇەن (乌桓)، شىيەنبى (鲜卑 سيانپي)، چىفۇ (乞伏)، توفا (秃发)، شۇبي (室韦 شىرۇبي) كوموسى (库莫)، قىتان (契丹)، تۇيۇخۇن (吐谷浑 تۇيغۇنلار)، جۇرجان (蠕蠕) قاتارلىق قەبىلەر كىرىدۇ. «دۇڭخو گۇرۇپپىسىدىكى قەدىمكى كۆچمەن خەلقلەر تارىخىي ماتېرىياللىرى» موسكۋا، 1989-يىل 4-بەت.

قەبللەر ياشىغان①. رۇك ۋە دۇكخۇلارنىڭ ئىقتسادىي ھاياتى توغرىسىدا جۇكگونىڭ ئەنئەنىۋى يازما مەنبەلىرىدە تۆۋەندىكىلەر بېرىلغان: « بۇ قەبللەر ئوت-چۆپ ۋە سۇلارنىڭ ئەھمىيىتى قاراپ كۆچۈپ يۈرۈيدۇ، بىر ئورۇندا ئۇزۇن تۇرمايدۇ، يۇمۇلاق كىگىز ئۆيلەردە ئولتۇرىدۇ، ئۆيلىرىنىڭ ئىشىكى كۈنچىقىش تەرەپكە قارايدۇ، گۆش بىلەن ئوزۇقلىنىدۇ، قىمىز ئىچىدۇ، رەڭلىك يۈڭ توقۇلمىلاردىن كىيىم كىيىدۇ... كىم باتۇر، كۈچلۈك ۋە جېدەل-ماجرالارنى بىر تەرەپ قىلىشقا قابىل بولسا، شۇنى ئۆزلىرىگە ئاقساقال قىلىۋالىدۇ. ئاقساقاللىق ئورۇن مىراس قالمايدۇ. ھەر بىر جامائەنىڭ باشلىقى بار. بىر جامائەدە 100 دىن 1000غىچە ئادەم بولىدۇ... ئاقساقاللاردىن ئادەتتىكى پۇقرالارغىچە ھەممىسى ئۆز چارۋىلىرىنى ئۆزلىرى باقىدۇ. ئۆزىنىڭ مال-مۈلۈكلىرىنى ئۆزلىرى غەملەيدۇ. باشقىلارنى يالالاپ ئۆزىنىڭ خىزمەتلىرىگە سالمايدۇ... ئىشلارنى ئايالىلارنىڭ دېگىنى بويىچە ئىشلەيدۇ، پەقەت ھەربىي ئىشلارنىلا ئەرلەر ئۆز ئالدىغا قىلىدۇ. سوقۇشنى مۇھىم ئىش دەپ بىلىدۇ »②. بۇ قەبللەر تاغ ئېتەكلىرىگە تارقالغان، ئۆزلىرىنىڭ باشلىقلىرى بار، بەزىدە بىرەر يۇز رۇك (قەبىلىلەرى) بىر يەرگە توپلىشىپ قالغاندىمۇ، بىر پۈتۈن بولۇپ ئۇيۇشۇپ كېتەلمەيدۇ »③.

ئارىدىن ئۇچ ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن، مەركىزىي ئاسىيادىكى كۆچمەن قەبىلەرنىڭ بىرلىشىپ كېتىشى خەن سۇلالىسىغا، شۇنىڭدەك غەربىي يۇرت ئاھالىسىگە چوڭ بىر

① س. گ. كلياشتورنىي، ئا. ل. كولېسنىكوف: « 19-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى رۇس ساياھەتچىلىرى نەزەرىدىكى غەربىي يۇرت »، ئالمۇتا، 1988-يىل، 12-بەت.

② ن. يا. بىچۇرىن: « قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى »، 1950-يىل، موسكۋا-لېنىنگراد، 1-توم، 142 — 143-بەتلەر.

③ تاسكىن: « ھۇنلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللىرى » (جۇڭگو مەنبەلىرى ئاساسىدا يېزىلغان)، 1968-يىل، 36-بەت.

تەھدىت بولدى. رۇڭلارنىڭ ئورنىنى جۇڭگونىڭ شىمالى ۋە غەربىدە ياشايدىغان ھۇن ۋە ياۋچى نامىدىكى كۆچمەن قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئىگىلىدى. بۇ قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئۆزئارا سوقۇشتى، دەسلەپتە ياۋچىلار ئۈستۈنلۈك قازاندى. نەتىجىدە ھۇنلارنىڭ ھۆكۈمرانى ئۆز ئوغلىنى ياۋچىلارغا كۆرەگە قويۇشقا مەجبۇر بولدى. ھۇن دۆلىتىنىڭ ئاساسچىسى مەتەتەڭرىقۇت (冒顿单于 — مۇھەررىردىن)①، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى رۇشات تەڭرىقۇت (老上单于 〈 — مۇھەررىردىن〉 مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 177 — 176 - يىللىرى) غەلىبىلىك ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بېرىپ، ياۋچىلارنى موڭغۇل دالاسىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي يۇرتقا كۆچۈشكە مەجبۇر قىلدى. شۇنىڭ بىلەن، ياۋچىلار ئۇسۇنلار ياشاپ كەلگەن رايونلارغا سىلجىپ كىردى. شۇ چاغلاردا مەركىزىي موڭغۇلىيىدىن ئوتتۇرا تەڭرىتاغقىچە بولغان كەڭ جايلاردا ياشاپ يۈرگەن ياۋچىلار ئۇسۇنلارنى مەغلۇب قىلدى، كېيىن ياۋچىلار ساك قەبىلىلىرىنى مەغلۇب قىلدى. ساكلار مەغلۇب بولۇپ جەنۇبقا چېكىندى ۋە شەرقىي جەنۇبىي پامىردىن ئۆتۈپ، ھىندىستاننىڭ ھەربىي شىمالى (كەشمىر رايونى — مۇھەررىردىن) غا ئورۇنلاشتى. كېيىن ياۋچىلارمۇ ئۇسۇنلارنىڭ قىستىشى بىلەن غەرب تەرەپكە — باكترىيە (大夏 — مۇھەررىردىن) گە چېكىندى. جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى يازما ھۆججەتلىرىدە ھۇن، ياۋچى ۋە ئۇسۇن قەبىلىلىرىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئۇرۇشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك ۋەقەلەر مانا مۇشۇنداق بايان قىلىنىدۇ ②.

---

② مەتە تەڭرىقۇت (冒顿单于) — ماۋدۇن (冒顿) ئاتالغۇسىنىڭ تەلەپپۇزى توغرىسىدا ئالىملار ئوتتۇرىسىدا بىرلىككە كەلگەن پىكىر يوق. بەزىلەر «ماۋدۇن»، بەزىلەر «مەتە»، ئايرىملار «باتۇر» دەپ ئالىدۇ (سېن جۇڭمىيەن (岑仲勉) نىڭ «ماۋدۇن سۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەلەپپۇزى» 〈«ھۇنلار تارىخى توغرىسىدىكى ماقالىلەر توپلىمى»〉، بېيجىڭ، 1983 - يىل نەشرى).

مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى بىرىنچى 1000 يىللىقنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن مىلادىيە بىرىنچى 1000 يىللىقنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى غەربىي يۇرتنىڭ تارىخىي تەقدىرىدە مۇھىم رول ئويناغان بۇ خەلقلەرنىڭ تارىخىنى يەنە بىر قەدەر ئىلگىرىلەپ تەپسىلىي تەتقىق قىلىش ئۈچۈن، تارىخىي مەنبەلەرنىڭ باشقا كاتېگورىيىلىرىگمۇ، غەربىي يۇرتنىڭ شۇنىڭدىن كېيىنكى ئېتنىك مەدەنىيىتىدە چوڭقۇر ئىز قالدۇرغان مۇشۇ قەبىلىلەرگە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارغمۇ مۇراجىئەت قىلىپ كۆرەيلى.

ئانتىك (قەدىمكى) ئاپتورلار — قەدىمكى رىم، يۇنان ئاپتورلىرى « ياۋچى »(氏月 — مۇھەررىردىن) ئېتنونىمنى تىلغا ئالمايدۇ. لېكىن، شۇنداق بولسىمۇ قەدىمكى ئاپتورلارنىڭ مەلۇماتلىرىغا دىققەت قىلماي بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي يۇرتنىڭ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2-ئەسىردىن مىلادىيە 1-ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى « قاراڭغۇ دەۋر » دەپ ئاتالغان دەۋر ئەھۋالى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. سترابون (Страбон مىلادىيە 1-ئەسىردە ياشىغان تارىخشۇناس — ت.) بۇ توغرۇلۇق تۆۋەندىكىلەرنى يازغان: « كۆچمەنلەر ئىچىدە گرېكلارنىڭ قولىدىن باكتېرىيىنى تارتىۋالغانلار، يەنى ئاسىيلار-ئاسىيانىلار، توخارلار ۋە ساكارائۇكلار ئالاھىدە تونۇلغان. بۇ قەبىلىلەر ياكسارت دەرياسى (سىر دەرياسى) نىڭ نېرىقى قىرغىقىدىكى ساكلار زېمىنى بىلەن تۇتاش يەرلەردىن ۋە ساكلار ئىشغال قىلىۋالغان سوغدىيانادىن كۆچۈپ كەلگەن »①. بۇ جەھەتتە پومپېيا تروگا (Помпея Трога)②نىڭ ئەسىرىدىن بەزى ئۈزۈندىلەرنى كۆرسىتىش مەلۇم ئەھمىيەتكە ئىگە:

① سترابون: « جۇغراپىيە »، 1964-يىل، لېنىنگراد نەشرى، 82-بەت.

② پومپېيا تروگا — مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1-ئەسىردە ياشىغان تارىخچى.

« ئاسىيلار-توخارلارنىڭ پادىشاھلىرى ۋە سارائۈكلارنىڭ ھالاك بولۇشى » (10- كىتاب، 2-قىسىم) دا « ... باكتريە ۋە سوغدىيانانى سكىف قەبىلىلىرىدىن سارائۈكلار ۋە ئاسىيانىلار بېسىۋالدى » (10-كىتاب، 1-قىسىم). مۇشۇ ناھايىتى بالدۇرقى مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنغان قەبىلىلەر نامىنى ئالىملار جۇڭگونىڭ يازما مەنبەلىرىدە كۆرسىتىلگەن مۇشۇ ۋەقەگە مۇناسىۋەتلىك ئېتنونىملارنى تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن سېلىشتۇردى. ئۇنى سېلىشتۇرۇشتا تاۋۇش ئوخشاشلىقى پرىنسىپ قىلىندى. ئەمما، تارىخىي مەلۇماتلاردىن ئايرىلغان بۇ سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىنى، بولۇپمۇ جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ياۋچىلارنى قەدىمكى ئاپتورلار كۆرسەتكەن قەبىلىلەرنىڭ بىرسىگە ئوخشىتىشقا ئىنتىلىشنى مۇكەممەل ئۇسۇل دېگىلى بولمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ ئۇسۇلدا شۇ ئېتنونىم قەدىمكى ۋاقىتتا قانداق تەلەپپۇز قىلىنغانلىقى ئالاھىدە رەڭ رول ئوينىغان① . ياۋچىلار توغرىسىدا تارىخىي ئەسەرلەردە ھەممىگە مەلۇم بولغان پەرەزلەر ئىچىدە ئەمەلىيەتكە بىر قەدەر يېقىنراق دېيىلگىنى مەزكۇر ئېتنونىم خەنزۇچە « ywati » دېگەنگە ئۇيغۇن كېلىدۇ دېگەن قاراشتىن ئىبارەت② . بۇنىڭدا، پېتولېمېي (12, VI) توخارلار بىلەن بىر قاتاردا قويۇپ يازغان ياتى « Яти » دېگەن قەبىلىنىڭ نامى ئەكس ئېتىدۇ③ .

« توخار » ئېتنونىمى « داۋەن » (大碗 فەرغانە — مۇھەررىردىن) نامىدىكى دۆلەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. ھەر قانداق تەتقىقاتچى بۇ سۆزنىڭ فەرغانىنىڭ خەنزۇچە نامى ئىكەنلىكىگە گۇمان قىلمايدۇ. قەدىمدە بۇ توپونىم « da-iwan » دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان. ئۇ ئىسىم

① ③ ب. گ. غافۇروف: « تاجىكلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى، قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى تارىخى » موسكۋا، 1972-يىل، 131-، 132-بەتلەر.

② پۇللىبي بلانك: « جۇڭگو، ھىندى - ياۋروپا » ژۇرنىلى، 1966-يىل،

يەرلىك « taxwar » دېگەن سۆزنىڭ خەنزۇچە تەلەپپۇزىدۇر، دەپ تەخمىن قىلىنىدۇ. « ياۋچى » ئېتنونىمى تېكستلەردە 4-ئەسىردىن باشلاپ « توخار » دەپ تەرجىمە قىلىپ كېلىندى. مۇشۇ ئەھۋالنىڭ ئۆزىلا بۇلارنىڭ بىرلىكىنى ئىسپاتلايدۇ①. ھېچبولمىغاندا ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئەنئەنىسىدىكى بىرلىكنى ئىسپاتلايدۇ. ھازىرقى زامان تەتقىقاتچىلىرى ئارىسىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئاھالىسى ياۋچىلار (توخارلار)، يەنى ئاتالمىش « توخار تىلى »دا سۆزلىغان قولىيازمىلىرىغا ئاساسەن بۇ خىل قاراش (توخارلار) بىلەن بىۋاسىتە باغلىنىدۇ. ھازىرغىچە ئېلىنغان ماتېرىياللار ئاساسىدا ئېيتقاندا، بۇ خىل قاراش ئاساسلىق ئىلمىي پىكىر بولۇپ قالماقتا.

كۇچار، قاراشەھەر ۋە تۇرپانلاردىن 6 — 8-ئەسىرلەرگە ئائىت قولىيازمىلار تېپىلدى. ئۇلار ئىككى خىل تىلدا يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ بىرىنچىسى، « توخار تىلى A »؛ ئىككىنچىسى، « توخار تىلى B » دەپ ئاتالدى②. تىل ساھەسىدىكى تەتقىقاتلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، توخار تىللىرى ھىندى-ياۋروپا تىلى ئائىلىسىگە مەنسۇپ بولۇشى بىلەن بىرگە، بۇ تىل ئائىلىسىنىڭ ئالاھىدە بىر تارمىقىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ تارماق ئۆزىگە يېقىن بولمىغان تىللار بىلەن ئالاقىدە بولۇپ كەلگەن. قەدىمكى توخار تىلى ئومۇمىي ھىندى-ياۋروپا تىلىدىكى ئەڭ قەدىمكى تىلنىڭ ئالاھىدە بىر دىئالېكتىغا مەنسۇپ. قەدىمكى

---

① ب. گ. غافۇروف: « تاجىكلار تارىخى »، موسكۋا، 1979-يىل، 132-بەت.

② ب. ئا. لىتۋىنسكىي: « غەربىي يۇرت ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخىي تەقدىرى (ئېنىك مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇمىيلىقى مەسىلىلىرى) » (« شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تارىخىي ۋە مەدەنىي باغلىنىشلار »)، 10 — 11-بەتلەر، موسكۋا، 1984-يىل.

هندى-ياۋروپا تىلى دىئالېكتى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 7 — 5-ئەسىرلەردە مەۋجۇت بولۇپ، بۇ تىلدا سۆزلەشكۈچىلەر مەركىزىي ئاسىيادىن يىراق جايلاردا ياشاپ كەلگەن. قەدىمكى ئومۇمىي هندى-ياۋروپا تىلىنىڭ كېلىپ چىقىش مەسىلىسىنىڭ قانداق هەل قىلىنىشىدىن قەتئىينەزەر، قەدىمكى توخار تىللىق ئاهالىلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ۋە غەربىي يۇرتنىڭ شىمالىدا ياشاپ كەلگەنلىكىدە هېچقانداق گۇمان يوق. تىلغا ئالىنىت تەتقىقاتلار شۇنى كۆرسىتىدۇكى، مانا مۇشۇ يەرلەردە مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 2000 يىلدىن مىلادىيە 10-يىلغىچە بولغان مەزگىلدە قەدىمكى ئومۇمىي هندى-ياۋروپا تىلى، شەرقىي ئىران تىللىرى، ئومۇمىي ئۇگور تىلى، ئەڭ قەدىمكى تۈركىي تىللار، دراۋىت تىلى ۋە قەدىمكى خەنزۇ تىللىرى بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرغان.

يۇ. ن. رېرىخ، ئىۋانوفلار توخارلار بىلەن ياۋچىلارنىڭ ئۆزئارا باغلىنىشلىقىنى قۇۋۋەتلىگۈچىلەردۇر. رېرىخ 1964-يىلى يازغان بىر ئەسىرىدە توخارلارنىڭ ياۋچىلارنىڭ قەبىلە ئىتتىپاقىغا كىرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا كىرگەن توخارلار مىلادىيەدىن بۇرۇنقى بىرىنچى 1000 يىللىقتا (مىلادىيەدىن 100 يىل ئاۋۋالقى مەزگىلدە — ت.) شىمالغا ۋە شەرقىي شىمالغا، كېيىن يىراق غەربكە كۆچكەن.

بۇ ئاپتورلارنىڭ ئەسەرلىرىدە توخار ۋە ياۋچىلارنىڭ تارىخىي تەقدىرى مۇئەييەن بىر دەۋردە بىر-بىرىگە باغلىنىشلىق بولۇپ كەلگەن دەپ كۆرسىتىلىدۇ. پۈللىبي بلانكنىڭ تەتقىقاتلىرىدا بولسا، توخارلار بىلەن ياۋچىلارنىڭ تاماماەن بىر ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى پىكىر كۆرسىتىلگەن. ۋ. ۋ. ئىۋانوف تۈرلۈك تىللاردىكى «توخار» دېگەن ئاتالغۇ ئەينى ۋاقىتتا، ئوتتۇرا ئاسىيا (تارىختىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئىران) دىكى توخارىستان — باكتىرىيەدىكى توخارلارنى ۋە غەربىي يۇرتتىكى توخارلارنى

كۆرسىتىدۇ، دەيدۇ. ئۈستىدە مۇلاھىزە بولۇۋاتقان، تۈرلۈك خەلقلەر ۋە تىللار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان، كېلىپ چىقىشى بىر بولغان بۇ ئاتالغۇنى دەسلەپتە بىر خەلقنىڭ ياكى قەبىلىنىڭ ئىسمى، دەپ پەرەز قىلىشقىمۇ بولىدۇ. مۇشۇنداق بولسا، مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 2-ئەسىردە ياۋچىلارنىڭ غەربكە كۆچكەنلىكى ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى توخارلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تېررىتورىيىسىدىكى تەخمىن قىلىنىۋاتقان ئىزلىرىنى ئىسپاتلايدىغان ماتېرىياللار بىلەن سېلىشتۇرۇشقا بولىدۇ. « توخار » دېگەن ئىسىم تارقالغان تەخمىنىي رايونلار ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي يۇرتتا كۇشانلار (贵霜 — مۇھەررىردىن) تەسىرى يەتكەن يەرلەرگە توغرا كېلىدۇ. بۇنداق يېقىنلىقنىڭ قانچىلىك ئاساسقا ئىگە ئىكەنلىكى توغرىسىدا ھازىرچە بىر نەرسە دېيىش تەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە ۋ. ۋ. ئىۋانوف (1967-يىلى) كۇشانلار دۆلىتىنى ئىدارە قىلغۇچىلار توخارلاردىن كېلىپ چىققان، دېگەن پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئەمما، خېلى كۆپ تەتقىقاتچىلار بۇ پىكىرگە قوشۇلمىدى①.

« ياۋچىلار مەسىلىسى » توغرىسىدا ھەر خىل پەرەزلەرنىڭ بولغانلىقىدىن قەتئىينەزەر، ھازىر شۇ نەرسە ناھايىتى ئېنىقكى، ئۇلارنىڭ نامى تارىخ كىتابلىرىدا مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1000-يىلنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ كۆرۈلگەن. غەربىي يۇرتنىڭ شەرقى، دۇنخۇاڭ بىلەن گەنجۇ ئارىلىقىنى ماكان تۇتۇپ ياشىغان. ياۋچى قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ گۇبى ئالتىيىنىڭ

---

① ۋ. ئا. لىۋشىتس: « كۇشانلارنىڭ يېزىقى ۋە تىلى » (« كۇشانلار دەۋرىدىكى مەركىزىي ئاسىيا »)، موسكۋا، 1974-يىل، 1-توم، 321-بەت؛ ل. گ. گرتسېنبېرگ: « كۇشان ۋە ساك تىلى » (« كۇشانلار دەۋرىدىكى مەركىزىي ئاسىيا »)، موسكۋا، 1974-يىل، 1-توم، 345-بەت؛ ئى. م. ستېبلىن-كامىنسكىي: « باكترىيە تىلى » (« ئىرانشۇناسلىقنىڭ ئاساسلىرى. ئوتتۇرا ئاسىيا تىللىرى »)، موسكۋا، 1981-يىل، 321-بەت.

چاغانغول جلغسىدىكى تاشلاردا كۆرۈلگەن تامغىسى ياۋچىلارنىڭ جەنۇبىي چېگرىسىنىڭ شۇ جاي بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ①. ياۋچىلار غەربىي يۇرتقا كۆچۈپ ئۇسۇن قەبىلىلىرى بىلەن قوشنا بولغانىدى. ھۇنلارنىڭ قىستاپ كېلىشى بىلەن ئۇلار غەرب تەرەپكە كۆچتى. كېيىن ئوتتۇرا ئاسىياغا ئۆتۈپ، ئۇ يەردىكى گرېك-باكتىرىيە پادىشاھلىقىنىڭ ئورنىغا ئۇلۇغ كۇشانلار پادىشاھلىقىنى قۇردى. جۇڭگولۇقلارنىڭ «كېيىنكى خەننامە»سىدىكى مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، بۇ دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنى ھەممىلا دۆلەتلەر كۇشانلار پادىشاھلىقى دەپ ئاتىغان. خەن سۇلالىسى دائىرىسىدە بولسا، ئۇلارنىڭ بۇرۇنقى ئىسىملىرىغا ئاساسلىنىپ «ئۇلۇغ ياۋچىلار پادىشاھلىقى» دەپ ئاتالدى②. ياۋچىلارنىڭ مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 2-ئەسىردە، غەربىي يۇرت دائىرىسىدە — نەنشەن تېررىتورىيىسىدە كۆچمەي قېپقالغانلىرى «كىچىك ياۋچىلار» (祆胡 — مۇھەررىردىن) دەپ ئاتالدى. بۇددا راھىبى كۇمۇراجىۋا (鸠摩罗什 — مۇھەررىردىن) بۇددا نوملىرىنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغاندا، تېكستلەردە يولۇققان «توخار» ئېتنونىمىنى «كىچىك ياۋچىلار» دەپ تەرجىمە قىلغان③. كۇشان سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرى ئۇلۇغ كۇشانلار دۆلىتى سەلتەنەت سۈرگەن تارىختا غەربىي يۇرتتىكى سىياسىي ۋەقەلەرگە ئاكتىپ قاتناشتى. ئۇلار غەربىي يۇرتقا ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتىش ئۈچۈن ھۇنلار ۋە خەن سۇلالىسى بىلەن

① ب. ئى. ۋاينبېرگ، ئى. ئا. نوۋگورودوۋا: «موگۇنۇلىيىدىكى تامغا ۋە بەلگىلەر توغرىسىدا پاراگلار» («ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتى»)، موسكۋا، 1976-يىل، 66-، 74-بەتلەر.

② م. ۋ. كرىۋكوف، ئا. س. پېرېلوموف، م. ۋ. سوفرونوف، ن. ن. چېباكساروف: «مەركەزلەشكەن ئىمپېرىيىلەر دەۋرىدىكى قەدىمكى خەنزۇلار»، موسكۋا، 1983-يىل، 57-بەت.

③ يۇ ن. رېرىخ: «تىبەتتىكى توخارلار توغرىسىدا خاتىرە»، موسكۋا، 1964-يىل، 120-بەت.

سوقۇشتى. كادفىز (Кадфиз) II ھۆكۈم سۈرگەن دەۋردە، كۇشانلار دۆلتىنىڭ چېگرىسى ئەسلىدىكى باكتىرىيە دائىرىسىدىن ئېشىپ كەتتى. بەن چاۋنىڭ پادىشاھقا يازغان خېتىدە كۇشانلار ئۇسۇنلار ۋە تارىم دەريا سى ۋادىسىدىكى بىرقانچە پادىشاھلىقلار بىلەن بىرگە، جۇڭگو تەرەپتە تۇرۇپ سۇجۇنى بويسۇندۇرۇشقا يارىدەم قىلدى، دەپ كۆرسىتىلگەن①. كېيىن 90-يىللارغا كەلگەندە، كۇشانلار جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرت نائىبى بەن چاۋ بىلەن سوقۇشتى. بۇ سوقۇشتا كۇشانلار مەغلۇب بولدى. مىلادىيە 2-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جۇڭگونىڭ ئاجىزلىشىشى ئۇلۇغ كۇشانلارنىڭ غەربىي يۇرتقا كىرىشىگە ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بەردى. بۇددا سەنئىتى بىناكارلىقى تارىم ۋادىسىنىڭ ئەتراپىدىكى تېررىتورىيىلەرگە كىرىشىگە ئاسانلىق تۇغدۇردى. كارۇشتى يېزىقىدا يېزىلغان نۇرغۇنلىغان قەدىمكى ھۆججەتلەرنىڭ بۇ يەردىن تېپىلىشى، كۇشان پادىشاھى ئەمەل ناملىرىنىڭ بۇ يەردە قوللىنىلىشى كۇشانلار دۆلتىنىڭ غەربىي يۇرتقا كۆرسەتكەن مەدەنىيەت تەسىرىدۇر. ئۇ دائىرە جەھەتتىن كەڭ، ۋاقىت جەھەتتىن خېلى ئۇزۇن داۋام قىلدى. كانىشكا I ۋە خۇۋىشكالار سەلتەنەت سۈرگەن دەۋردە كۇشانلار غەربىي يۇرتتا ئوڭۇشلۇق ھەربىكەت ئېلىپ باردى. بۇ مەسىلىرنى ۋە كۇشانلارنىڭ تارىم ۋادىسىدا زور كۆلەمدىكى سودا-تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى تېپىلغان پۇللار ئىسپاتلايدۇ. يۇقىرىقى ئىككى پادىشاھنىڭ مېتال پۇللىرى تارىم ۋادىسىدىن كۆپ تېپىلدى. خوتەندە « چىن-قارۇشتى » يېزىقلىرى چۇشۇرۇلگەن پۇل بېسىلدى. بۇ مېتال پۇللارنىڭ ئىچىدە كۇمۇشتىن ياسالغانلىرى

---

① س. ل. تىخۇنسكىي، ب. ئا. لىتۋىنسكىي: « قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى غەربىي يۇرت: تارىخىي ئوچېركلار »، موسكۋا، 1988-يىل، 258 _ 259-بەتلەر.

هازىرچە ئىككى خىل، قالغانلىرى مىستىن ياسالغان. بۇلارنىڭ ئېغىرلىقى ۋە ياسىلىش ئۇسۇلى، قارۇشتى يېزىقىدا يېزىلىشلىرى، ئەمەل ئىسىملىرى كۇشان پادىشاھلىقىنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. ي. ۋ. زىمال ئۇ پۇللاردىكى ماتېرىياللارنى خوتەننىڭ تارىخىي ئەھۋالى بىلەن سېلىشتۇرۇپ چىقىپ، بۇ پۇللار مىلادىيە 2 — 3-ئەسىرلەردە قۇيۇلغان دەپ كۆرسەتكەن.

§ 3. ھۇنلار

مەركىزىي ئاسىيادىكى كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ سىياسىي جەھەتتە ئۆزئارا سىڭىشىپ، ھۇنلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ئۆتكەنلىكى توغرىسىدا ھۇنلارنىڭ دەسلەپكى تەڭرىقۇتلىرىنىڭ بىرى مەتەنىڭ مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 176-يىلى جۇڭگو خانىغا يازغان بىر مەكتۇبىدە: «بارچە ئوقيا تۇتقان خەلق بىر ئائىلە بولۇپ ئۆيۈشتى» دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇ ئوبرازلىق سېلىشتۇرما شۇ دەۋردىكى سىياسىي ساھەدە يۈز بەرگەن ئەھمىيەتلىك ۋەقەلىنىڭ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3 — 2-ئەسىرلەردە مەركىزىي ئاسىيادا يۈز بەرگەن ئېتنىك جەريانلارنىڭ ئىنكاسى.

ھۇنلارنىڭ چوڭ دۆلتى ياۋچىلار بىلەن قاتتىق ئېلىشىش جەريانىدا مەيدانغا كەلدى. سىما چيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» دە كۆرسىتىلىشىچە، بۇ ياۋچىلارنىڭ «كامالەتكە يېتىپ، گۈللەپ ياشنىغان دەۋرى» ئىكەن. ھۇنلارنىڭ يەنە بىر رەقىبى دوڭخۇ (东胡 توڭغۇسلار، شەرقىي خۇلار — مۇھەررىردىن) لارمۇ «كۆچلۈك ئىكەن». ھۇنلار غەربىي يۇرتنىڭ تولۇق خوجىلىرى بولۇپ قالدى. مەتە تەڭرىقۇتنىڭ مەكتۇبىدا يەنە مۇنداق دەپ يېزىلغان: «تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن سىپاھ-بەگلەرنىڭ خىل، ئاتلارنىڭ قاۋۇللۇقى ئارقىسىدا،

ياۋچىلار تارمار قىلىندى، قىرىپ تاشلاندى، قالغانلىرى ئەسىرگە ئېلىندى. جۇرجان، ئۇسۇن، ئوغۇز ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى 26 ئەل تىنچىتىلدى. ھەممىسى ھۇنلارغا تەۋە بولدى »①. ياش ھۇن دۆلىتى گەنسۇ ۋە شەنشى زېمىنلىرىنى ئۆزىگە قارىتىۋالغاندىن كېيىن، بۇ دۆلەت خەن سۇلالىسىنىڭ قورقۇنچلۇق قوشنىسى ۋە ھەربىي جەھەتتە كۈچلۈك رەقىبى بولۇپ قالدى. غەربىي يۇرتتىكى دېھقانچىلىق قىلىدىغان ھەممىلا خەلقنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇۋالغان ھۇنلار كىم ئىدى؟ شۇنداق دەپ قارىلىدۇكى، ھۇن ئىمپېرىيىسى دائىرىسىگە كىرگەن قەبىلىلەرنىڭ تەركىبى ھېچقاچان بىر خىل بولغان ئەمەس. گەرچە ھۇن ئىتتىپاقىدا ئەڭ قەدىمكى تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچىلەر كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلسىمۇ، ئەسلى ھۇن تىلىنىڭ قانداق تىل ئىكەنلىكى ئېنىق ئەمەس. قەدىمكى ئۇگۇر قەبىلىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ ھىندى-ياۋروپا تىلىدا سۆزلەشكۈچىلەر ياشىغان جايلارغا مىلادىيەدىن بۇرۇنقى بىرىنچى 1000 يىللىق بىلەن مىلادىيە بىرىنچى 1000 يىللىق ئارىلىقىدىلا غەربىي سىبىرىيە، ئورال بويلىرىدىن تۈركۈم-تۈركۈم-لەپ كۆچۈپ كېلىشكە باشلىغان. ئۇ يەرگە يەنە شەرقىي سىبىرىيىدىن ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ شەرقىدىن « ئالتاي قەبىلىلىرى » دېگەن قەبىلىلەر كۆچۈپ كەلگەن. كېيىنچە بۇ رايوندا ئەڭ قەدىمكى تۈرك-موڭغۇل ۋە ئەڭ قەدىمكى توڭغۇس-مانجۇ تىل ئومۇمىيلىقى شەكىللەنگەن. مىلادىيەدىن

① ۋ. س. تاسكىن: « ھۇنلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار » (جۇڭگو مەنبەلىرى ئاساسىدا يېزىلغان)، موسكۋا، 1968-يىل، 57-بەت.

(تاسكىن تەرجىمە قىلغان « تارىخىي خاتىرىلەر »دىكى بۇ بايان ئاساسەن توغرا تەرجىمە قىلىنغان، بىز سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق يەنىلا شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان « تارىخىي خاتىرىلەر »نىڭ تەرجىمە نۇسخىسىنى قوبۇل قىلدۇق. ـــ مۇھەررىردىن)

بۇرۇنقى بىرىنچى 1000 يىللىقنىڭ ئوتتۇرلىرىدا ئەڭ قەدىمكى تۈرك-موڭغۇل تىل ئومۇميلىقىدىن قەدىمكى تۈركىي تىل ۋە قەدىمكى موڭغۇل تىللىرى شەكىللىنىشكە باشلىغان. قەدىمكى تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكۈچىلەر شىمالىي مانجۇرىيە ۋە موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىي شىمالىدا ئۇيۇشۇشقا باشلىغان. قەدىمكى موڭغۇل تىلىدا سۆزلەشكۈچىلەر مەركىزىي ۋە ئىچكى موڭغۇلىيە، بايقال كۆلىدىن ئوردۇسقىچە بولغان يەرلەرنى ئىگىلىگەن. باشقا تېررىتورىيىلەردە بولسا، بۇ قەبىلىلەر يەنە باشقا قەبىلىلەر بىلەن ئارىلاش ياشىغان. غەربىي موڭغۇلىيە ۋە مەركىزىي موڭغۇلىيىدە قەدىمكى تۈركىي قەبىلىلەر ئىران تىللىق قەبىلىلەر بىلەن قوشنا ياشىغان.

مىلادىيە 2 — 5-ئەسىرلەردە شەرقىي قازاقىستاندا ياپبانلار (倭般 — مۇھەررىردىن) دەپ ئاتالغان ھۇن دۆلىتى مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. بۇ دۆلەت ئاھالىسىنىڭ تىلى قاڭقىل (高车 — مۇھەررىردىن) قەبىلىلىرىنىڭ تىلىغا يېقىن كېلىدۇ. قاڭقىل قەبىلىلىرى بولسا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىدۇر. شۇڭا، ياپبانلار ئاھالىسىنىڭ تىلى تۈركىي تىل دەپ قارالماقتا.

ھۇنلارنىڭ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا غەربىي يۈرتتا پەيدا بولغانلىقىنى جۇڭگو مەنبەلىرىدە سىما چىەن ھۇنلارنىڭ تارىخىنى ئەڭ قەدىمكى چاغلارغىچە سۈرۈشتۈرۈپ كېلىپ، بۇلارنىڭ « ھاكىمىيىتىنىڭ قايسى ھۆكۈمرانىنىڭ قولىدىن قايسى ھۆكۈمرانىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەلگەنلىكىنى ئىزچىل بايان قىلىشقا ۋە ئۇنى ئېنىقلاشقا ئىمكان يوق » دەپ ئىزاھلايدۇ①. بىز نەقىل ئالغان شۇ ئەسەردە ھۇن دۆلىتىنىڭ تۇمەن تەڭرىقۇت زامانىدىن باشلاپ ئۆتكەن تارىخىي ۋەقەلەر تەپسىلىي بايان قىلىنغان. تۇمەن تەڭرىقۇت چوڭ ئوغلى مەتە

① ۋ. س. تاسكىن: « ھۇنلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار » (جۇڭگو مەنبەلىرى ئاساسىدا يېزىلغان)، موسكۋا، 1986-يىل، 39-بەت.

تەڭرىقۇتنى تەخت ۋاقىسى قىلىشقا بولمايدۇ دەپ قاراپ، ياۋچىلارغا تۇرغاقلىققا بېرىپ، ياۋچىلارنىڭ ئۆزىگە بولغان ھوشيارلىقىنى بوشاتماقچى بولغاندى. كېيىن تۇمەن ئۇشتۇمتۇت ئۆزىنىڭ دۇشمىنى ياۋچىلارغا ھۇجۇم قىلدى. مەتە مۇشۇ جەددىي پەيتتە، بىر ئامال قىلىپ، تۇرغاقلىقتا تۇرۇۋاتقان جايىدىن چېقىپ كەتتى. يۇرتىغا قايتقاندىن كېيىن، ئۆزىنى تۇرغاقلىققا بەرگەن ئاتىسىنى ۋە ئوكىلىرىنى، تەخت ۋاقىسى بولۇپ قېلىش ئېھتىمالى بولغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئولتۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئۆزىنىڭ تەختكە چىقىش يولىنى ئاچىدۇ. مەتە تەڭرىقۇت زامانىدا ھۇن دۆلىتىنىڭ شانۇشەۋكىتى ناھايىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن ۋە بۇ كۈچلۈك دۆلەت ۋە سەلتەنەت مەتە تەڭرىقۇتتىن كېيىنكى تەخت ۋاقىسلىرىغمۇ ئۆتكەندى. ئارقا بايقال، ئالتاي، جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە موڭغۇلىيە ھۇن قەبىلىلىرىنىڭ بۇرۇنقى يەرلىرى ئىدى. مەتە تەڭرىقۇت دەۋرىگە كەلگەندە، ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ زېمىنى غەرب تەرەپتە غەربىي يۇرت بىلەن، شىمالدا بايقال كۆلى، شەرقتە لياۋخې (辽河 — مۇھەررىردىن)، جەنۇبتا سەددىچىن بىلەن چېگرىلىنىدىغان بولدى①. ئارىدىن ئۆزۈن ئۆتمەيلا مەتە تەڭرىقۇت تەڭرىتاغ بويلىرىنى، تارىم دەرياسى ۋادىسىنى ۋە گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ قىسمەن جايلىرىنى ئىگىلىۋالدى (گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى بەزى يەر ناملىرىنىڭ ھۇنچە ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبلىرىنى كىلىياشتۇرنىي، كولېسنېكوفلارنىڭ 1988-يىلى نەشر قىلىغان كىتابىنىڭ 19-، 20-بەتلىرىدىن كۆرۈڭ).

جۇڭگو مەنبەلىرىدە ھۇنلارنىڭ ياشاپ كەلگەن جايلىرى، ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرى ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرى توغرىسىدا مەلۇماتلار بار. يازما مەنبەدىكى ماتېرىياللارنى تولۇقلايدىغان

① كرىۋكوف قاتارلىقلارنىڭ «مەركەزلەشكەن ئىمپېرىيەلەر دەۋرىدىكى قەدىمكى خەنزۇلار»، 1983-يىل، 113-بەت.

ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارمۇ كۆپ. مەسىلەن، سىما چېيەن ھۇنلارنىڭ ئىقتىسادىي ھاياتىنى بايان قىلغاندا، ھۇنلار دېھقانچىلىق قىلمايدۇ، دەپ بايان قىلىدۇ. ھۇنلار «ئوت-چۆپ، سۇلارنى قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرەتتى. شەھەر ۋە مۇقىم تۇرىدىغان جايلىرى يوق ئىدى. دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانمايتتى. شۇنداق بولسىمۇ، ھەركىمنىڭ ئۆزىگە تەۋە يېرى بولاتتى»①. بۇ ھۇن قەبىلىلىرىنىڭ تىپىك كۆچمەنلىك بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. لېكىن، ھۇنلارنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىغىمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدىغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار بار. ھۇنلار دېھقانچىلىق قىلغاندا ساپان-سوقا ئىشلەتكەن. بۇنى ئارقا بايقالدىكى بىرقانچە ئورۇنلار ۋە ئۇۋولگا شەھەر خارابىلىرىدىن تېپىلغان ساپان چىشلىرى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، چېرېمۇخوۋوي ۋە ئىلمۇۋوي دېگەن يەرلەردىكى ھۇن قەبرىلىرىدىن ياسالغان ئىدىش، كوزىلارغا قاچىلانغان تېرىقلار چىققان. بۇ ئىدىش، كوزىلارنىڭ دۇئارلىرىغا مەخسۇس شامال توشۇكلىرى قويۇلغان②. «تارىخىي خاتىرىلەر»-نىڭ بىر يېرىدە سىما چېيەن ھۇنلارنىڭ تېرىق تېرىيدىغانلىقىنى تىلغا ئېلىپ، «شىمالدىكى جايلارغا بالدۇر سوغۇق چۈشىدۇ، تېرىق تېرىشقا قولايسىز. لېكىن، ھۇنلار ئۆز يەرلىرىدە تېرىق تېرىيدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ③. ھۇنلارنىڭ ئىقتىسادىدا

① سىما چېيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر»، 110-جىلد، «ھۇنلار تەزكىرىسى»، ئۇيغۇرچە، 391-بەت؛ تاسكىن: «ھۇنلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» (چۆگگو مەنبەلىرى ئاساسىدا يېزىلغان)، 1968-يىل، موسكۋا، رۇسچە نەشرى، 43-بەت (بىز ھەر ئىككى تەرجىمىنى سېلىشتۇرۇپ كۆردۇق، مەزمۇنى ئوخشاش ئىكەن. بىز بۇ كىتابتا «تارىخىي خاتىرىلەر»نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمە نۇسخىسىنى قوبۇل قىلدۇق.)

② پ. ب. كونوۋالوف: «ئارقا بايقالدىكى ھۇنلار»، ئۇلان-ئۇدې، 1976-يىل، 210-بەت.

③ ن. يا. بىچۇرىن: «قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى»، 1-توم 76-بەت.

دېھقانچىلىقنىڭ سالمىقىدىن چارۋىچىلىقنىڭ سالمىقى كۆپ ئۈستۈن تۇرىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ھونلارنىڭ تۇرمۇش شەرت-شارائىتى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ۋە پۈتكۈل ھۇن مەدەنىيىتىنىڭ كۆرۈنىشىدە ئۆز ئىپادىسىنى كۆرسىتىدۇ. ھونلار دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئۆزلىرىگە يېتىشمىگەن قىسمىنى ئۆزلىرىگە قوشنا ئولتۇراق قەبىلىلەردىن مال ئالماشتۇرۇش ئۈسۈلى ئارقىلىق تولۇقلاپ كەلگەن. ئۆزلىرى قۇدرەت تاپقاندا بولسا، ئىگىلۋالغان رايون ئاھالىلىرىدىن غەيرىي ئىقتىسادىي ۋاستىلەر ئارقىلىق ئالغان. ھونلارنىڭ غەربىي يۇرتقا بولغان سىياسىي كونترول‌لۇقىنى تالىشىش يۈزىسىدىن خەن سۇلالىسى بىلەن قاتتىق ئۇرۇش قىلغانلىقى مانا شۇنى چۈشەندۈرىدۇ. لېكىن، ھونلارنى غەربىي يۇرتنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىلا ئەمەس، بەلكى غەربىي يۇرتنىڭ مۇنبەت ئوتلاقلىرىمۇ ئۆزىگە جەلب قىلىپ كەلگەن. ھۇن چارۋىچىلىرى ئۇچۇن بۇ رايوننىڭ ئەھمىيىتى خەن سۇلالىسى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 121-يىلى ھونلارنى چىلەنشەن تېغى رايونىدىن قوغلاپ چىقارغاندا، ھۇن چارۋىچىلىرى تەرىپىدىن توقۇلغان قوشاقلاردىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. بۇ قوشاقلارنى خەنزۇ ئوبزورچىلىرىنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن «چىلەنشەن تېغى قولدىن كەتكەچكە، بىزدىكى ئالتە خىل چارۋا كۆپىيىشتىن توختىدى» دېگەن بايانلىرىدىن كۆرەلەيمىز. سىما چيەن: «ھونلاردا ئۆي ھايۋانلىرىدىن ھەممىدىن كۆپى يىلقا، ئۇنىڭدىن قالسا، چوڭ مۈڭگۈزلۈك ھايۋان ۋە قويلار بولۇپ، تۆگە، ئېشەك، قېچىر، تۈتى ۋە تانىلار ئاز ئىدى» دەپ كۆرسىتىدۇ①. ئۇلارنىڭ شەھەر خارابىسىدىن چىققان ھايۋان ئۈستىخانلىرىنى تەكشۈرۈش جۈڭگو مەنبەلىرىدىكى مۇشۇ مەلۇماتنى ئىسپاتلىدى: ئۇ يەردىن قوي، كالا، قوتاز،

① ۋ. س. تاسكىن: «ھونلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» (جۈڭگو مەنبەلىرى ئاساسىدا يېزىلغان)، موسكۋا، 1968-يىل، 34-بەت.

توگۈز، ئات، ئۆچكه، تۆگه ۋه ئىتنىڭ ئۇستىخانلىرى چىققان. ئىلمۇۋوي دېگه‌ن يه‌ردىن ئۆچكه، قوي، كالا، ئات، قۇلان، ئىت ۋه ياۋايى هايۋانلاردىن بۇغا، ئىلىك ۋه هه‌ر خىل قۇش ئۇستىخانلىرى چىققان①. بۇ هۇنلار جه‌مئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي هاياتىدا ئۇۋچىلىقنىڭمۇ مۇهىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بىرمۇنچه ته‌تقىقاتلار هۇنلار تۇرمۇشىدا، كۆپچىلىك بىلله چىقىپ قورشاپ ئۇۋ قىلىشنىڭ مۇهىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. توپلىشىپ ئۇۋلاشنى ئوردىدىكى ئه‌مه‌لدارلارمۇ ئېلىپ بارغان②. هۇنلارنىڭ ئۇۋدا ئىشلىتىدىغان ئوقيالىرى مۇره‌ككه‌پ ياسالغان. بۇنداق ئوقيالار نويىنئولادىكى قه‌بىرىله‌ردىن تېپىلدى. چارۋىچىلىق مه‌هسۇلاتلىرى ۋه ئوۋ غه‌نىيمه‌تلىرى هۇنلارنىڭ ئاساسىي تامىقى بولۇپ كه‌لگه‌ن. «هۆكۈمرانلاردىن تارتىپ پۇقرالارغىچه ئۆي هايۋانلىرىنىڭ گۆشىنى يه‌يدۇ، تېرىسىدىن جۇۋا تىكىدۇ، كىگىزله‌ردىنمۇ قېلىن جۇۋىلار تىكىدۇ»③.

هۇنلارنىڭ كه‌م دېگه‌نده مىلادىيه‌دىن بۇرۇنقى 3-ئه‌سىرنىڭ باشلىرىدىن باشلانغان جه‌مئىيىتىنى كۆچمه‌ن قه‌بىلىله‌رنىڭ به‌ك ئاددىي، قالاق ئىتتىپاقى دەپ كۆز ئالدىمىزغا كه‌لتۇرسه‌ك، خاتا قىلغان بولىمىز. ئارقا بايقالدىكى ۋه شىمالىي موڭغۇلىيەدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلار شۇنى كۆرسه‌تتىكى، هۇنلار جه‌مئىيىتىدىكى ئاھالىنىڭ بىر قىسمى ئولتۇراق هايات كه‌چۈرگه‌نىكه‌ن. مه‌سىله‌ن، بۇريات موڭغۇلىيەدىن ئىۋولگا ۋه دورىنا دېگه‌ن ئىككى شه‌هه‌ر خارابىسى تېپىلدى. موڭغۇلىيەده مۇشۇنداق نۇقتىلاردىن 11 ى مه‌لۇم بولدى. مۇشۇ قېزىش

---

① كونوۋالوف: «ئارقا بايقالدىكى هۇنلار»، 209-به‌ت.

② س. ئى. رۇدېنكو: «مه‌ركىزىي ئالتاي ئاھالىسىنىڭ سكىف دەۋرىدىكى مه‌دەنىيىتى»، موسكۋا-لېنىنگراد، 1962-يىل، 25-به‌ت.

③ ۋ. س. تاسكىن: «هۇنلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» (جۆگۈ مه‌نبه‌لىرى ئاساسىدا يېزىلغان)، 1968-يىل، موسكۋا، 34-به‌ت.

جەريانىدا تېپىلغان بۇيۇملارنى تەتقىق قىلىش بىزنىڭ ھۇنلاردىكى بىناكارلىق تېخنىكا سەۋىيىسى، ئولتۇراق ئۆي، ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرى، قورۇلۇشلىرىنىڭ جايلاشتۇرۇلۇشى ۋە قول ھۈنەر-ۋەنچىلىكىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنلىكى ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشىمىزگە ئىمكانىيەت بېرىدۇ. ئولتۇراق ئۆيلەر تۆت چاسىلىق گەمە ئۆيلەردۇر. ئادەتتە، ئۇزۇنلۇقى 6 مېتىر، كەڭلىكى 4 مېتىر (6×4 m) كېلىدۇ. ئۇنىڭ تاملىرى كېسەكتىن قويۇرۇلغان، لاي بىلەن سۇۋالغان، ئۆينىڭ تورۇسىغا لىم قويۇلغان، لىملار تۆۋرۈك بىلەن تىرەلگەن، لىم ئوستىگە قېيىن قوۋزىقى قويۇلۇپ، ئوستىگە چىم ئېلىنغان①. نوۋىنئولا قەبرىستانلىقىدىكى گۆرلۈكلەر تەتقىقاتى شۇنى كۆرسەتتىكى، گۆرلەر ياغاچتىن خۇددى ھۇنلارنىڭ ئولتۇراق ئۆيلىرى شەكلىدە ياسالغان. ئىشۇلگا شەھەر خارابىسىدە ھەر خىل قول ھۈنەرۋەنچىلىكتە مەخسۇس ياسالغان ئۆي خارابىلىرى ئۇچرايدۇ. يەرلىك مېتال تاۋلاش ۋە مېتالدىن ئىشلەنگەن نەرسىلەر قالدۇقى شۇ چاغدىكى قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ سەۋىيىسىنى نامايەن قىلىدۇ. بۇلاردىن باشقا، سۆڭەكتىن، ياغاچتىن، تاشتىن ياسالغان ماددىي بۇيۇملارمۇ تېپىلدى ۋە ساپالچىلىق دۇكانلىرىمۇ ئۇچرىدى②. بۇ يەرلەردىن تېپىلغان ئارپا ۋە بۇغداي دانلىرى ئارپا ۋە بۇغداينىڭ مۇشۇ يەردىكى ئولتۇراقلاشقان ئاھالە تەرىپىدىن يېتىشتۇرۇلگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇرماقتا. ئارخېئولوگىيىلىك ۋە يازما ھۆججەتلەرنىڭ يېغىندىسى ھۇنلارنىڭ ھاياتىدا ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇش بىلەن كۆچمەن تۇرمۇشنىڭ ئۆزئارا ماسلىشىپ كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. سىما چىيەن تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ: « تىنچ چاغلاردا ھۇنلار چارۋىلىرىغا

① س. ئى. رۇدېنكو: « مەركىزىي ئالتاي ئاھالىسىنىڭ سكىف دەۋرىدىكى مەدەنىيىتى »، موسكۋا-لېنىنگراد، 30-، 31-بەتلەر.

② پ. ب. كونوۋالوف: « ئارقا بايقالدىكى ھۇنلار »، 1976-يىل، 211-بەت.

ئەگشىپ كۆچۈپ يۈرۈيدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئۆز تۇرمۇشلىرىنى قامدايدۇ». قوشنا خەلق ۋە قەبىلىلەر بىلەن بولىدىغان ھەربىي توقۇنۇشلارنىڭ رېئال تەھدىدى ئۇلارنى «ھۇجۇم قىلىش مەقسىتىدە ھەربىي ئىشلارنى ئۆگىنىشكە مەجبۇر قىلدى»①. بالىلىرىنى كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپلا ئات مىنىشكە ئۆگىتىدۇ. ئۇۋچىلىق قىلىش ۋە يىراقتا تۇرۇپ سوقۇشۇش ئۇچۇن ئوقيا ئىشلىتىدۇ. يېقىن تۇرۇپ قىلىنغان جەڭلەردە قىلىچ ۋە نەيزىلەر ئىشلىتىدۇ.

ھۇن قوشۇنلىرى مەملىكەتنىڭ مەمۇرىي جەھەتتىكى بۆلۈنۈش ئەھۋالىغا لايىقلاشتۇرۇلۇپ سول تەرەپ (شەرق)، ئوڭ تەرەپ (غەرب) دەپ ئىككىگە ئاجرىتىلغان. بۇ قوشۇنلارنىڭ شۇ نامدىكى سەركەردىلىرى بولغان. «ئوڭ قول ۋە سول قول بىلىگخانلار (左右贤王 — مۇھەررىرىدىن) دىن داڭخۇلارغا قەدەر 24 دەرىجە ھەربىي ئەمەل بولغان. بۇلارنىڭ يۇقىرىلىرى 10 مىڭ ئاتلىق ئەسكەرگە، تۆۋەنلىرى بىرنەچچە مىڭ ئاتلىق ئەسكەرگە ئىگە. بۇلارغا 〈تۇمەن چەۋاندار〉 (万骑 — مۇھەررىرىدىن) دەپ ئۇنۋان بېرىلگەن»②. ھۇنلارنىڭ قوراللىق كۈچلىرى ۋە سەركەردىلەرنىڭ بۆلۈنۈشلىرى مانا مۇشۇنداق بولغان. سىما چيەن سۆزلىرىنى تۆۋەندىكىچە داۋام قىلدۇ: «سول قول بىلىگخانلار (左贤王 — مۇھەررىرىدىن) ۋە ھەربىي سەركەردىلەر مەملىكەتنىڭ شەرق تەرىپىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۇلارشەنگۇ ۋىلايىتى ۋە ئۇنىڭ نېرىسىدا تۇرىدۇ. شەرقتە خۇيچى ۋە چاۋشيەنلەر بىلەن چېگرىلىنىدۇ. ئوڭ قول بىلىگخانلار ۋە ھەربىي سەركەردىلەر شەنجۇن ۋىلايىتى ئەتراپى ۋە ئۇنىڭ غەرب تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، ياۋچىلار، دى ۋە چاڭلار بىلەن چېگرىلىنىدۇ. تەڭرىقۇتنىڭ قارارگاھى يۇنجۇڭ ۋە دەي ۋىلايەتلىرى ئەتراپىغا

① ② ۋ. س. تاسكىن: «ھۇنلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» (جۇڭگو مەنبەلىرى ئاساسىدا يېزىلغان)، 1968-يىل، 4 ـ 3ـ، 40-بەتلەر.

جايلاشقان. ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزلىرىگە تەۋە يەرلىرى بار. ئۇلار ئۆز يېرىدە ئوت، سۇلارنى قوغلىشىپ كۆچۈپ تۇرىدۇ. ئوك قول ۋە سول قول بىلىگخانلارنىڭ يەرلىرى ھەممىسىنىڭكىدىن كۆپ، ئوك قول ۋە سول قول قوتىبەگلەر تەڭرىقوتنىڭ دۆلەتنى باشقۇرۇش ئىشلىرىغا ياردەم قىلىدۇ. مۇشۇ 24 سەركەردە مىڭبېشى، يۈزبېشى، ئونبېشىنى سايلايدۇ ۋە كىچىكرەك بەگلەرنى تەينىلەيدۇ. ئۆزلىرىگە ئاساسىي ياردەمچىلەرنى — كاھىبەگلىرى، بەگلەر ۋە تۆرىلەرنى بەلگىلەيدۇ »①.

ھۇنلارنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي جەھەتلەردىكى بۆلۈنۈشى ئۇلاردىكى ھەربىي خەلقچىل تۈزۈمىدىن كەلگەن. بۇ تۈزۈم ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ بۇزۇلۇشى تاماملانغاندىن كېيىن باشلانغان. بېيىپ كەتكەن ئۇرۇق باشلىقلىرى ئۆزلىرىگە قاراشلىق تېررىتورىيىنىڭ ھوقۇقلۇق خوجايىنلىرى ئىدى. جەمئىيەتتىكى ئاددىيپۇقرالار تىنچ چاغلاردا چارۋىچىلىق، ئېكىنچىلىك ۋە قول ھۈنەر بىلەن شۇغۇللىناتتى. سوقۇش بولۇپ قالسا، ئۇلار ئەسكەر بولاتتى. جۇڭگو مەنبەلىرىدە كۆرسىتىلىشچە، بېسىۋالغان يەرلەردىكى ئاھالىلەرمۇ ھۈن ئەسكەرلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلەتتى ۋە ھۇنلار بىلەن « بىر ئائىلە » بولۇپ كېتەتتى②. ھۈن قاغانلىرى ئاقساقاللار كېڭىشىنىڭ ئەزالىرى بولۇپ، تەڭرىقوت بىلەن بىرگە دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى مۇزاكىرە قىلاتتى. تەڭرىقوتنىڭ تەخت ۋارىسى دۆلەتنىڭ شەرقىي قىسمىنىڭ نائىبى بولاتتى. ئۇمۇمەن دۆلەت باشقۇرۇش ۋەزىپىسى ئاتىدىن بالىغا مىراس قالاتتى. يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارغا ھەر يىلى كۈزدە

---

① ۋ. س. تاسكىن: « ھۇنلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار » (جۇڭگو مەنبەلىرى ئاساسىدا يېزىلغان)، 40-بەت، 1968-يىل.

② ن. يا. بىچۇرىن: « قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى »، 1950-يىل، 1-توم، 50-بەت.

ئۆتكۈزىلىدىغان قۇرۇلتايدا مەملىكەتتىكى ئادەم ۋە چارۋىلارنىڭ سانلىرىدىن ھېساب بېرىلەتتى.

مادداي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ھۇن مەدەنىيىتىنىڭ سەۋىيىسىدىن سۆز ئېچىشقا ئىمكان بېرىدۇ. شۇنداق يادىكارلىقلار قاتارىغا نۇرغۇن بايلىق توپلىۋالغان ئۇرۇق باشلىقلىرىنىڭ ئاخىرەتلىك بۇيۇملىرى، شىمالىي مۇڭغولىيەدىكى (مەسىلەن، نوۋىنئولادىكى قەبرىلەردىن چىققان بۇيۇملار)، شۇنىڭدەك چەت ئەل تىللىرىدىكى يازما ھۆججەتلەر، ئاساسەن خەنزۇچە ھۆججەتلەر كىرىدۇ①. نوۋىنئولادىكى قەبرىلەرنىڭ تۈپ بەلگىلىرىنىڭ بىرسى، قەبرە ئۈستىگە چاسا شەكلىدە توپا دۆۋىلەنگەن، چاسا توپا دۆۋىسىنىڭ ھەر بىر تەرىپى روشەن ھالدا شىمال، جەنۇب، شەرق ۋە غەرب تەرەپلەرگە قارىتىلغان. جەسەت ياغاچتىن ياسالغان ساندۇقتا سېلىنغان، جەسەت ساندۇقلىرى قەبرە تېگىگە يېيىتىلغان ياغاچ ئۈستىگە قويغان بولۇپ، ئۇ قىزىل قارىغاي ياغىچىدىن تەييارلانغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، گۆرنىڭ يان تامىلىرى قارىغاي ياغىچىدىن ياسالغان. جەسەت سېلىنغان ساندۇق بىلەن ياغاچ ئارقىلىق قىرلاپ چىقىلغان لەھەت تېمى ئارىلىقىدىكى بوش ئورۇنغا ئۆلگۈچىنىڭ ئاخىرەتلىك بۇيۇملىرى قويۇلغان. لەھەت تامىلىرىغا گىلەم، رەختلەر ئېسىلغان. ئاستىغا ساگگىلغان قىسمى يەرگە سېلىنغان. جەسەت دەپنە قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن، شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا نەزىر-چىراغ ئۆتكۈزگەن. نەزىر-چىراغ ئۆتكۈزۈلگەنلىكىنى قەبرىنىڭ ئۈستىگە تاشلانغان توپا ئارىسىدىكى ئۈستەخانلار ئىسپاتلاپ تۇرىدۇ②. س. ئى. رۇدېنكو قەبرە

① ئا. ن. بېرنشتام: «ھۇنلار تارىخىنىڭ ئوچېركى»، لېنىنگراد، 1951-يىل، 38-بەت؛ س. ئى. رۇدېنكونىڭ 1962-يىلدىكى ئەسىرى، 5-، 22-بەتلىرى.

② س. ئى. رۇدېنكو: «مەركىزىي ئالتاي ئاھالىسىنىڭ سكىف دەۋرىدىكى مەدەنىيىتى» موسكۋا-لېنىنگراد، 8-، 20-بەتلەر، 1962-يىل.

گۆرگه ۋه ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىكى جەمسەت سىلىنغان ساندۇققا) ئالاهىده دىققەت قىلغان. مۇشۇ خىلدىكى قۇرۇلۇش تېخنىكىسى نويىنئولا قەبرىستانلىقىدىكى هەممىلا قەبرىلەرگە ئورتاق ئىكەن. رۇدىنكونىڭ قارىشىچە، جەمسەت سالىدىغان ساندۇق ۋە ئۇنى قويىدىغان ياغاچتىن ياسالغان گۆرنى خەنزۇ ئۇستىلىرى هۇنلارنىڭ يۇقىرى قاتلىمى ئۈچۈن ياساپ بەرگەن. جەمسەت ساندۇقى ئۇستىگە هەر خىل سۈرەت- بەلگىلەر ئويۇلغان، كېيىن ئۇلارغا لاك بېرىلگەن. ئومۇمەن ئالغاندا، خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ هۇنلارنىڭ تۇرمۇشىغا زور تەسىر كۆرسەتكەنلىكىگە گۇمانلانغىدەك ۋە ئۇنىڭغا ئەجەپلەنگىدەك هېچقانداق ئورۇن يوق. چۈنكى، خەنزۇلار هۇنلار بىلەن بىرگە ياشىغان، خەنزۇلار هۇن ئەمەلدارلىرىنىڭ يېنىدا كاتىپلىق قىلغان ۋە هۇنلارنىڭ هاكىمىيەت ئورگانلىرىدا تۇرلۇك ئەمەلىرنى تۇتقان. ئېهتىمال ئۇلارنىڭ ئارىسىدا هۆنەرۋەنلەر بولسا كېرەك. شۇڭا، خەنزۇلار هۇنلارنىڭ ئىچكى تۇرمۇشلىرىنى، مەشغۇلاتلىرىنى، ئۆرپ-ئادەتلىرىنى، شۇنداقلا هۇنلارنىڭ دەپنە قىلىش ئادەتلىرىنى ئوبدان بىلگەن. «هۇنلار ئۆلۈكنى دەپنە قىلىشتا، ئىچ-تاش قىلىپ، قوش قەۋەت ياغاچ ساندۇق ياساپ، ئۇنىڭغا ئۆلۈكنى ئالتۇن-كۈمۈش، كىيىم-كېچەكلەر بىلەن بىللە سالاتتى. ئۇلاردا گۆر ئۇستىگە دەرەخ تىكىش، هازا كىيىمى كىيىش ئادىتى يوق ئىدى. ئۆلگۈچى بىلەن ئۇنىڭ يېقىن خىزمەتچىلىرى، كېنىزەكلىرى بىللە كۆمۈلەتتى. مۇنداق بىللە كۆمۈلگۈچىلەر كۆپ بولغاندا، بىرنەچچە 10 ياكى 100 كىشىگە يېتەتتى»①.

بىز يۇقىردا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن نويىنئولا قەبرىستانلىقىدىكى

---

① سىما چىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر»، 110-جىلد، «هۇنلار تەزكىرىسى»، ئۇيغۇرچە، 391-بەت؛ تاسكىن: «هۇنلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، 48-بەت. (بىز بۇ كىتابتا «تارىخىي خاتىرىلەر»نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنى ئاساس قىلدۇق. — مۇهەررىردىن)

ئۇستىگە توپا دۆۋىلىنىپ ياسالغان قەبرىلەر قۇرۇلۇش جەھەتتىن ئېيتقاندا، بەك كاتتىدۇر. چۈنكى، «كۆچمەن خەلقلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، يەرنىڭ ئۆزىگىلا كۆمۈش كۆپرەك ئۇچرايتتى»①. سىما چېيەن ھۇنلارنىڭ دەپنە مۇراسىمىنىڭ بەك سەلتەنەتلىك بولىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن. ئۇنىڭ بۇ توغرىدىكى بايانلىرىنى نوينئولا قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك بۇيۇملار ئىسپاتلاپ تۇرىدۇ (سىما چېيەننىڭ بۇ ئېيتقانلىرى ئادەتتىكى ھۇن پۇقرالىرىغا ئەمەس، بەلكى ھۇن يۇقىرى قاتلامدىكىلىرى، ھەتتا پادىشاھلىرىغا قارىتىلغان، ئەلۋەتتە). بۇ قەبرىلەردىن نۇرغۇنلىغان رەخت، كىيىم-كېچەكلەر-نىڭ پارچىلىرى، مېتالدىن ياسالغان بۇيۇملار چىققان. بۇ قەبرىلەر مەڭگۈلۈك مۇزلۇقلار (ياز پەسلىدىمۇ تولۇق ئېرىپ كەتمەيدىغان يەرلەر)دا بولغاچقا، ئورگانىك ماددىلار ئۆز پېتى تۇرغان. مەسىلەن، كىگىزدىن تىكىلگەن كىيىم-كېچەك، كىگىز، گىلەم ۋە رەختلەرگە سۈرەت چۈشۈرۈپ ئىشلەنگەن كەشتىلەر، ياغاچقا ئويۇلغان گۈل نۇسخىلىرى قاتارلىقلار ئوبدان ساقلىنىپ قالغان. نوينئولادىكى قەبرىلەردىن تاختا ئالتۇندىن ياسالغان زىننەت بۇيۇم ۋە برونزىدىن ياسالغان بۇيۇملار چىقتى. برونزىدىن قۇيۇپ ياسالغان بۇيۇملارنىڭ ئىشلەپ چىقىرىلغان مەركىزىي ئورنى ئوردۇس دەپ ھېسابلانماقتا. بۇ نەرسىلەر ئوردۇستىن موڭغۇلىيە ۋە شىمالىي جۇڭگوغا تارقالغان②. ئوردۇستا ياسالغان برونزا بۇيۇملار ھۇنلارنىڭ مەدەنىيىتىگە مەنسۇپ، دېگەن قاراشلار مۇ بار.

ھۇنلاردىكى دەپنە قىلىشقا دائىر ماتېرىياللارنى ئومۇملاشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش بىزنى ھۇنلارنىڭ قەبرە قۇرۇلۇشلىرى قەدىمكى

① تاسكىن: «ھۇنلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، 1968-يىل، 107-بەت.

② س. ئى رۇدېنكو: «مەركىزىي ئالتاي ئاھالىسىنىڭ سكىف دەۋرىدىكى مەدەنىيىتى»، موسكۋا-لېنىنگراد، 1962-يىل، 72-بەت.

دەۋرىدىكى ئالتايدا يولۇققان قەبرىلەر قۇرۇلۇشىغا، مىنوسىن ئويمانلىقىدىكى تاغارغا، تاشلىق دەۋرىلىرىدىكى قەبرىلەرگە، تۇۋادىكى سكىف دەۋرىدىكى ياغاچ گۆرلەر (گۆرنىڭ تۆت ئەتراپى ۋە تېمى ياغاچ بىلەن ياسالغان)گە ۋە شەرقىي جەنۇبىي قازاقستاندىكى لىمدىن ياسىلىپ، ئۈستىگە توپا دۆۋىلەنگەن ساك قەبرىلىرىگە ئوخشاپ كېتىدۇ دېگەن خۇلاسىگە ئېلىپ كېلىندۇ. مانا مۇشۇ ئەھۋاللار ھۇن مەدەنىيىتىنى مەركىزىي ئاسىيا، جەنۇبىي سىبىرىيە، ئوتتۇرا ئاسىيا، موڭغۇلىيە ۋە ئارقا بايقالدىكى يايلاق مەدەنىيىتى دائىرىسىگە كىرگۈزۈشكە ئىمكان بېرىدۇ. تەبىئىيكى، بۇنداق دېگەنلىك، ھۇنلارنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيىتى يوق ئىدى دېگەنلىك ئەمەس، ئەلۋەتتە. گۆرلەرنىڭ ئىككى، ئۈچ كىشىلىك بولۇشى، تۇرلۇك ئۆيي ھايۋانلىرىنى دەپنە قىلىنغۇچى بىلەن بىرگە كۆمۈش قاتارلىقلار ھۇنلارنىڭ خاس ئادەتلىرى ئىدى①.

ھۇن مەدەنىيىتى بىلەن سكىف دۇنياسىنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتكەنلىكىگە ئىسپات بولىدىغان بىر نەرسە سەنئەت بۇيۇمى، يەنى «يىرتقۇچ ھايۋانلار» ئوبرازى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن سەنئەتتۇر. نۇرغۇنلىغان تەتقىقاتچىلار ھۇنلارنىڭ مۇشۇ خىلدىكى سەنئەت بۇيۇملىرىنى يېقىن شەرق مەدەنىيىتىنىڭ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا، شۇنداقلا جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى ئوتلاق-دالالار مەدەنىيىتىگە كۆرسىتكەن تەسىرىنىڭ نەتىجىسى دەپ قارايدۇ. پ. ن كونوۋالوف بولسا، ئارقا بايقال، ئوردۇس ۋە مىنوسىن ئويمانلىقىنى، يەنى ھۇنلار ياشاپ كەلگەن يەرلەرنى سكىف - سىبىرىيە ئۇسلۇبىنىڭ ئۆز ئالدىغا مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن شەرقىي رايونى دەپ قارايدۇ②. بىز ھۇنلار

---

① ② پ. ب. كونوۋالوف: «ئارقا بايقالدىكى ھۇنلار»، 1976-يىل، 213 _ 216-بەتلەر.

رايونددن تېپىلغان سه‌ئه‌ت بۇيۇملىرىنىڭ يىرتقۇچ هايۋان ئۇسلۇبىدا بولۇشى ۋه سكىنى - سىبىرىيه دۇنياسىدا هازىرچه مه‌لۇم بولغان به‌زى ئوبرازلارنىڭ قايتا ئىنچىكىله‌پ ته‌كرارلىنىشى دىن بۇ مه‌ده‌نىيه‌تله‌ر ئوتتۇرىسىدا رېئال بىر باغلىنىش بار، ده‌پ قارايمىز. ئۇ سه‌ئه‌ت بۇيۇملىرىنىڭ به‌دىئىي قۇرۇلمىسى، سيۇژىتى، بۇيۇملارنىڭ شه‌كلى ۋه ئۇلارنىڭ چوڭ-كىچىكلىك دائىرىسى ئوخشاش ته‌كرارلانغان. بۇ خىل ئوخشاشلىقلار ئۇلار ئوتتۇرىسىدا يېقىن بىر مۇناسىۋه‌تنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ. هۆن يادىكارلىقلىرى ده‌پ قارىلىۋاتقان بۇ بۇيۇملارنى ته‌تقىق قىلىشنىڭ نه‌تىجىسى كونكرېت دېتاللار شۇ يه‌رنىڭ ئۆزىده ئىشله‌پ چىقىرىلغان ده‌پ قاراشقا تولۇق ئىمكان بېرىدۇ. مه‌سىله‌ن، دېرېستۇيسك (Дэрестуйск) تىكى قه‌برىستانلىقتىن تېپىلغان، ئالتۇن يالتىلغان، بىر يىرتقۇچ هايۋاننىڭ باشقا بىر ئوت-چۆپ يه‌يدىغان هايۋانغا هۇجۇم قىلىۋاتقانلىقى ته‌سۋىرلەنگه‌ن مېتال بۇيۇم ساق-سكىنى ئۇسلۇبىدىكى ئالاهىده بىر بۇيۇم بولۇپ، پىرسۇناژى، سيۇژىتىنىڭ كومپۇزىتسىيىلىك ئالاهىدىلىكى ئوردۇستىكى بۇيۇملارغا به‌ك ئوخشايدۇ①. بۇنداق ئوخشاشلىقنى رۇدېنكو غه‌ربىي سىبىرىيه ۋه تاغلىق ئالتاي سه‌ئىتىنىڭ هۇنلار سه‌ئىتىگه بولغان بۇۋاستە ته‌سىرى، غه‌ربىي سكىنى ته‌سىرى ئه‌مه‌س ده‌پ كۆرسىتىدۇ. رۇدېنكونىڭ بۇ كۆزقارىشى ئه‌قىلگه مۇۋاپىقتۇر. بۇ ئىككى خىل مه‌ده‌نىيه‌تنىڭ ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان ئورنى غه‌ربىي يۇرتتۇر. بۇ يه‌رده كۆچمه‌ن ئاهالىله‌ر ۋه ئولتۇراق ئاهالىله‌ر بىله‌نمۇ مۇناسىۋه‌ت قىلىنغان. جۇڭگو مه‌نبه‌لىرىده بويسۇندۇرۇلغان قه‌بىلىله‌ردىن ئېلىنىدىغان ئولپان ئه‌هۋالى كۆرسىتىلگه‌ن: « هۇنلار... مىڭغا يېقىن خوتۇن-قىزلار، قېرىلار ۋه بالىلارنى ئه‌سىرگه ئېلىپ كه‌تتى. ئۇلار ئوغانلارغا

---

① پ. ب. كونوۋالوف: « ئارقا بايقالدىكى هۇنلار »، 1976-يىل، 186-، 188-بەتلەر.

بۇ ئەسىرلەرنى سېتىۋېلىش ئۈچۈن چارۋا، تېرە-تەسەك ۋە رەختلەرنى ئېلىپ كېلىكلار دېدى »①. كېيىنكى مەلۇماتلاردىن ئوغانلارنىڭ ھونلارغا ئات، كالا، تېرىلەردىن سېلىق تۆلىگەنلىكى، بۇ سېلىقنى ۋاقتىدا تاپشۇرمىغانلارنىڭ خوتۇن-بالىلىرىنى تارتىۋېلىپ قۇل قىلغانلىقى مەلۇم②. ھۇنلار باشقا قەبىلە ۋە خەلقلەر بىلەنمۇ ئىتتىپاق تۈزگەن. بۇنداق ئىتتىپاق توختام ۋە قەسەم بىلەن بېكىتىلگەن. توختام تۈزۈشىشنىڭ قائىدە-تۈزۈملىرى رۇدېنكونىڭ تەكشۈرۈشچە، سكىف ۋە ھۇنلاردىمۇ بولغان. سكىفلار توختام تۈزۈشكەندە چوڭ ھەجرغا شاراب قۇيۇپ، ئۇنىڭغا ئىتتىپاق تۈزۈشكەن ئىككى تەرەپ بارماقلىرىنى كېسىپ قانلىرىنى تېمىتىدىكەن. كېيىن ھەجرغا قىلىچ، باشاق، نەيزە، پالتا قاتارلىقلارنى سېلىپ قويىدىكەن③. ھۇنلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى توختام تۈزۈەندىكىچە تۈزۈلگەن ئىدى: تەڭرىقۇت ۋە ئاقساقاللار « ئىدزىنغول (水溺 — مۇھەررىردىن) دەريا سىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى ھۇن تېغىغا چىقىپ، بوز ئاتنى ئۆلتۈردى. كېيىن تەڭرىقۇت يېنىدىن ئايرىمايدىغان قىممەتلىك قىلىچنى ئېلىپ، ئۇنىڭ ئۇچىنى قاچىدا تۇرغان شارابقا تېقتى ۋە بۇ قەسەم شارابنى رۇشات تەڭرىقۇت تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن ياۋچىلار ھۆكۈمرانىنىڭ باش سۆڭىكىدىن ياسالغان قەدەھكە قۇيۇپ ئىچتى »④. دۆلەتلەر بىلەن

---

① ن. يا. بىچۇرىن: « قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى »، 1950-يىل، 1-توم، 103-بەت.

② ن. يا. بىچۇرىن: « قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى »، 1950-يىل، 1-توم، 50-بەت.

③ س. ئى. رۇدېنكو: « مەركىزىي ئالتاي ئاھالىسىنىڭ سكىف دەۋرىدىكى مەدەنىيىتى » (ھېرودوتنىڭ ئەسىرى، 4 - توم، 70 - بەتتىكى ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ يېزىلغان).

④ ن. يا. بىچۇرىن: « قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى »، 1950-يىل، 1-توم، 92-بەت

دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا تىنچلىق توختىمى تۈزۈلگەندە، ئومۇم قوبۇل قىلىنغان بىر ئۇسۇل (جۈملىدىن ھۇنلاردىمۇ) شۇ دۆلەتتە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان ھۆكۈمراننىڭ قارشى تەرەپ خان جەمەتىنىڭ ئايالىرى بىلەن نىكاھ تۈزۈشى ئىدى.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ھۇنلار ئۇچۇن غەربىي يۇرتنىڭ ۋادىلىرى ۋە يايلاقلىرى ئىقتىسادىي جەھەتتىن بەك چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. غەربىي يۇرتتا مەتە تەڭرىقۇت ۋە ئۇنىڭ تەختى ۋارىسى قۇتتۇش تەڭرىقۇت (郅支单于 — مۇھەررىردىن) غەربىي يۇرتتا ئۆز ھاكىمىيىتىنى ئورناتقاندىن كېيىن، «ھۇنلارنىڭ باتسىقانى غەربىي يۇرتتىكى بويسۇندۇرۇلغان يەرلەرنى باشقۇرۇش ئۇچۇن، ئۇ يەردە «چاكارلار كاھىبگى» (都尉仆 — مۇھەررىردىن) مەھكىمىسىنى قۇردى. ھۇنلارنىڭ بۇ يەردىكى ھۆكۈمرانى قارا شەھەردە تۇراتتى ۋە بەگلىكلەردىن ئالۋاڭ-سىپلىسقلار ئالاتتى»①. ھۇنلار ئۇستا قول ھۈنەرۋەنلەرگە موھتاج ئىدى. شۇڭا، ئۇلار بويسۇندۇرۇلغان رايونلاردىن نۇرغۇن ئۇستىلارنى ئېلىپ كېتەتتى. «كېيىنكى خەننامە»دە مۇنداق بىر مەلۇمات بېرىلىدۇ: «باركۆل (蒲类 — مۇھەررىردىن) دەسلەپتە چوڭ بىر بەگلىك ئىدى. غەربىي يۇرت ھۇنلار ھاكىمىيىتى ئاستىدا تۇرغاندا باركۆل ھۆكۈمدارى مەلۇم بىر ئىش سەۋەبىدىن تەڭرىقۇتقا ياقماي قالغان. تەڭرىقۇت ئۇنىڭغا خاپا بولۇپ، 6000 دىن ئارتۇق باركۆللۈكنى ھۇنلار ھاكىمىيىتى جايلاشقان يەرنىڭ ئەڭ غەربىدىكى ئاگې دېگەن يەرگە كۆچۈرۈۋەتكەن»②.

---

① خۇلىۋې: 1979-يىل، 73-بەت؛ س. گ. كلياشتورنىي، ئا. ل. كولىسنېكوف: «19-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى رۇس سايياھەتچىلىرىنىڭ نەزىرىدىكى غەربىي يۇرت»، ئالمۇتا، 1988-يىل، 19-بەت.

② ۋالىخانوف: «كېيىنكى خەننامە» گە بېرىلگەن ئىزاھلار»، شاڭخەي، 1959-يىل، 4-توم، 3263-بەت؛ س. ل. تىخۇنسكىي، ب. ئا. لىتۋىنسكىي: «قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىكى غەربىي يۇرت: تارىخىي ئوچېركلار»، 1988-يىل، موسكۋا، 251-بەت.

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ غەربىي يۇرت ھۇنلار بىلەن خەن سۇلالىسى تالىشىدىغان رايون بولۇپ قالدى. خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى غەربىي يۇرتقا جاڭ چيەننى ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. جاڭ چيەن غەربىي يۇرتتا 10 يىلدىن ئارتۇق تۇرۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشىدا ئىتتىپاقچى بولىدۇ، دەپ ياۋچىلارغا باردى. ئۇ بۇ ئىشىدىن ھېچقانداق نەتىجە چىقمىغىنىغا قارىماي، ئىمپېراتورغا باكترىيە، فەرغانە ۋە سۇغدىلارنىڭ ئەھۋاللىرىنى تونۇشتۇرۇپ دوكلات يازدى. ھۇنلار مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 60-يىللاردا تارىم دەرياسى ۋادىسىدىن ئۈزۈل-كېسىل سىقىپ چىقىرىلدى. ھۇنلارنىڭ ۋاڭى تەڭرىقۇتقا خائىنلىق قىلىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى قوشۇنلىرى تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن، مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 59-يىلى ھۇنلارنىڭ چاكارلار كاھېگى ئەمەلدىن قالدى. ھۇنلار ئاجىزلىشىپ، غەربىي يۇرتنى تاشلاپ چىقتى①. غەربىي يۇرتتا جۇڭگونىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئورنىتىلغانلىقى تارىم ۋادىسىدىكى ھەممىلا دۆلەتلەرنىڭ خەن سۇلالىسى ھاكىمىيىتىگە رەسمىي ئىتائەت قىلغانلىقىدىن دېرەك بەردى.

« خەننامە »نىڭ ئاپتورى بەن گۇنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، غەربىي يۇرتتا دەسلەپتە 36 دۆلەت بولغان، كېيىنچە ئۇ پارچىلىنىپ 50 نەچچىگە يەتكەن. ئەمەلىيەتتە، بەن گۇنىڭ ساناپ كۆرسەتكىنى 48 دۇر. بۇ 48 دۆلەتنىڭ 14ى ھىندىقۇش تاغلىرى ۋە غەربىي يۇرت دائىرىسىدىكى 34 دۆلەت ئىكەن②.

---

① خۇلسېۋې (Hulsewe)، 1979-يىل، 73-بەت؛ كلياشتورنىي، كولېسنېكوف: « 19-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى رۇس ساياھەتچىلىرىنىڭ نەزەرىدىكى غەربىي يۇرت »، ئالمۇتا، 1988-يىل، 19-بەت.

② بۇنى تەپسىلىيراق بىلىش ئۈچۈن، س. ل. تىخۋىنسكىي، ب. ئا. لىتۋىنسكىيلار يازغان، 1988-يىلى نەشر قىلىنغان « قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىكى غەربىي يۇرت: تارىخىي ئوچېركلار » ناملىق كىتابىنىڭ 242-بېتىگە قارالسۇن.

بۇ بەگلىكلەرنىڭ سىياسىي تارىخىدىكى ۋەقەلەر ھەر خىلدۇر. يەركەن بەگلىكى مىلادىيە 1-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا خەن سۇلالىسىنى ئارقا تەرەك قىلىپ، پۈتۈن غەربىي يۇرت بويىچە ئاساسىي ئورۇندا تۇردى. «تەڭرىتاغ بويىدىكى يەرلەر ۋە «شىمالىي يول» ئەتراپىدىكى تېررىتورىيىلەر ھۇنلار ھاكىمىيىتى ئاستىدا قېلىۋەردى. غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەرنىڭ تەقدىرى يەركەن دۆلىتى بىلەن ھۇنلار ئوتتۇرىسىدىكى سوقۇش ئارقىلىق ھەل قىلىندى. خەن سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ يەركەننىڭ ھۆكۈمرانى شىيەن(Сян)گە ھاكىمىيەتنى بېرىشتە ئىككىلەنگەنلىكى يەركەننىڭ تاشقى سىياسىتىنى قايتا ئۆزگەرتىشگە سەۋەب بولدى. بۇ ئارىلىقتا كوروان، قارا شەھەرلەر ۋە باشقا بەزى دۆلەتلەر بۇرۇنقىدەك ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قېلىش كويىدا بولدى. بۇنىڭدا ئۇلار خەن سۇلالىسىنىڭ سىياسىي جەھەتتە ياردەم قىلىشىغا مۇھتاج ئىدى. ئەمەلىيەتتە، بۇ ئىش ئۇلارنىڭ ۋاسسالىلىق مۇناسىۋەتتە بولغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. مانا مۇشۇ ئىنتىپاق يەركەن ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇ شەھەر دۆلەتلىرى ھۇنلاردىن ياردەم سوراشقا مۇراجىئەت قىلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ چاغلاردا ھۇن دۆلىتى ئىچىدىمۇ بەزى ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. قاتتىق قۇرغاقچىلىق يۈز بېرىپ، كۆچمەنلەر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىغا زور تەسىر كۆرسەتتى. كۆچمەنلەر ماكان تۇتقان يەرلىردىن كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى جەنۇب تەرەپكە كۆچۈپ بېرىپ، جۇڭگونىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلدى؛ يەنە بىر قىسمى غەربىي شىمال تەرەپكە كۆچۈپ، نەزەرلىرىنى غەربىي يۇرتقا تاشلىدى. ھۇنلارنىڭ مانا مۇشۇ قىسمى «شىمالىي ھۇنلار» (北匈奴—مۇھەررىردىن) دەپ ئاتالدى. «شىمالىي ھۇنلار» بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ سىياسىي تارىخىنىڭ ۋاراقلىرى باغلىنىپ كەلدى. مىلادىيە 1-ئەسىرنىڭ

ئوتتۇرىلىرىدا ، ھۇنلار غەربىي يۇرتقا بولغان ئاخىرقى قېتىملىق سىياسىي ھۇجۇمىرانلىقىنى مۇستەھكەملىدى. لېكىن ، مىلادىيە 94-يىلىغا كەلگەندە ، بۇ رايون جۇڭگوغا تولۇق بويسۇندۇرۇلدى.

§ 4 . ئۇسۇنلار

ئۇسۇنلار توغرىسىدىكى مەلۇماتلار جۇڭگونىڭ يازما مەنبەلىرىدە ، شۇنىڭدەك يەتتەسۇدىكى ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلاردىمۇ ئۇچرايدۇ. تارىخىي كىتابلاردا جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ئۇسۇنلارنى قەدىمكى يۇنان ۋە رىم ئاپتورلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئاسىيلار-پاسىئانلار دەپ كۆرسىتىلگەن خەلقلەر بىلەن بىر دەپ ئىسپاتلاشقا ئىنتىلىشلار بولدى. گەپ شۇنىڭدىكى ، بۇ ئېتنونىم ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى خەنزۇ تىلىدا « ۋۇسۇن » « Vosun » （乌孙 — مۇھەررىرىدىن） دەپ تەلەپپۇز قىلىناتتى. قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا بولسا « O-Swan » دەپ تەلەپپۇز قىلىناتتى①. بۇ تەلەپپۇز ستىرابون ۋە پومپېي تروگانىڭ ئەسەرلىرىدىكى « ئاسىي » دېگەن ئېتنونىمغا تەلەپپۇز جەھەتتىن يېقىن ئىدى②. تەلەپپۇز جەھەتتىكى ئوخشاشلىقتىن باشقا ، جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى مەلۇماتلار بىلەن قەدىمكى دەۋر مەنبەلىرىدىكى مەلۇماتلاردا مۇئەييەن بىر پارالېللىقنىڭ بارلىقى قەيت قىلىنغانىدى. مەسىلەن ، جۇڭگو يىلناملىرىدا ئۇسۇنلار ياۋچىلارنى تارمار قىلدى دەپ كۆرسىتىلسە ، پومپېي تروگانىڭ ماتېرىياللىرىدا « ئاسىيلار-تۇخارلارنىڭ پادىشاھلىرى » ساكارائۇكلارنى يوقاتتى

① غافۇروف: « تاجىكلار تارىخى » ، 1972-يىل، 131-بەت.

② ئا. ن. بېرنشتام: « غەربىي يۇرت تارىخى مەسىللىرى » (« قەدىمكى تارىخ خەۋەرچىسى ») ، 1947-يىل، 43-بەت؛ س ف. تولستوف: « قەدىمكى خارازم » ، موسكۋا ، 1948-يىل، 245-بەت.

دەپ يېزىلغان. ئۇسۇنلار بىلەن ئاسىيلارنى بىر خەلق دەپ تەكىتلەشتۇرۇشكە قارشى پىكىردىكى تەتقىقاتچىلار تارىخ - تىل جەھەتتىكى ماتېرىياللارنى، بولۇپمۇ جۇڭگو مەنبەلىرىدە ئۇسۇنلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىغا سۈرۈلۈپ بارغانلىقىغا دائىر ھېچقانداق مەلۇمات بېرىلمىگەنلىكى، قەدىمكى ئاپتورلارنىڭ، مەسىلەن، سترابوننىڭ ئەسەرلىرىدە باكتىرىيەگە قەدەر بېرىپ، گرېك-باكتىرىيە دۆلتىگە ھۇجۇم قىلغان قەبىلىلەر قاتارىغا ئاسىيلارنىمۇ كىرگۈزگەنلىكىدەك پاكىتلارنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، بۇ ئىككىسىنىڭ بىر خەلق ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ①.

بۇنىڭدىن باشقا كۆز قاراشلارمۇ بار. ئۇسۇنلار بىلەن تۇخارلارنىڭ يېقىن مۇناسىۋىتى بار ئىدى دېگەن قاراشلارمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ۋ. ۋ. ئىۋانوف ئۇلاردا «پادىشاھ» دېگەن سۆزنى جۇملىدە كەلتۈرگەن چاغدا ئوخشاشلىق بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ. پومپېي تروگانىڭ «ئاسىيلار-توخارلارنىڭ پادىشاھلىرى» دېگەن ئىبارىسى كىشىنى ئالاھىدە قىزىقتۇرىدۇ. بۇ يەردە ئۇ «ئاسىيلار ئۇسۇنلار دېمەكتۇر» دېگەن پەرەزنى تەكرارلايدۇ. ئەمما، مۇنداق مۇلچەر ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار تەرىپىدىن ئىسپاتلانمىدى. ئۇسۇنلارنىڭ يادىكارلىقلىرى ئۇسۇنلارغا ئائىت قەبرىلەردە كۆرۈلمەكتە. ئۇلارغا ئائىت قەبرىلەر، يەتتەسۇ دائىرىسىگە مەركەزلەشكەن بولۇپ، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدە ۋە شەرقىي تەڭرىتاغ رايونلىرىدىمۇ، ئىلى دەرياسى ۋادىلىرىدىمۇ بار. يەتتەسۇ رايونىدىكى ئۇسۇنلارنىڭ يادىكارلىقلىرى ئىلى ۋادىسىدىكى يادىكارلىقلارغا ئۇلىشىپ كېتىدۇ. غەربىي يۇرتتىكى ئىلى دەرياسى ئەتراپىدىكى ئۇسۇنلارنىڭ قەبرىلىرى تەتقىق قىلىندى. ئەمما، ئۇ يەردىن چىققان ماتېرىياللار بەك ئاز. ئۇستىگە توپا دۆۋىلەپ ياسالغان قەبرىلەر شىمال تەرەپتىن باشلاپ جەنۇب

① غافۇروف: «تاجىكلار تارىخى»، 1972-يىل، 131-بەت.

تەرەپكە قارىتا زەنجىرسىمان ئۇلاشتۇرۇپ ياسالغان. موكۇلكۈرە ناھىيىسىدىكى قەبرىلەرنىڭ گۈرى شەرقتىن غەربكە قاراتما تىزلىپ ئۇستىگە توپا دۆۋىلەنگەن. يالغۇز بىر قەبرىدە جەسەت غەربكە قارىتىپ قويۇلغان بولۇپ، بۇ قەبرىنىڭ ئىچىدىن ساپال قاتارلىق بەزى بۇيۇملار چىققان. يەتتە سۇدىكى ئۇسۇن قەبرىلىرىدىن چىققان ماتېرىياللار توغرىسىدا يۇقىرىقىغا نسبەتەن كۆپرەك مەلۇمات بېرىلگەن ۋە تەتقىق قىلىنغان.

جۇڭگونىڭ يازما مەنبەلىرىدىكى ماتېرىياللارنى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار بىلەن بىرلەشتۇرۇپ تەتقىق قىلغاندا، ئۇسۇنلارنىڭ ئىقتىسادىي ھاياتى، ئىجتىمائىي تۈزۈمى ۋە قەدىمكى كۆزقاراشلىرى ئۇستىدە خېلى مەلۇماتلارغا ئىگە بولغىلى بولىدۇ.

يۇقىرىقى جايلاردىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار ئۇسۇنلار ھاياتىدىكى مۇناسىق ئۇچ خرونولوگىيىلىك دەۋرنى كۆرسەتتى: 1. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 3 — 2 - ئەسىرلەر؛ 2. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 3 — 1 - ئەسىر بىلەن مىلادىيە 1 - ئەسىرلەر؛ 3. مىلادىيە 2 — 3 - ئەسىرلەر①. ئۇسۇن قەبرىلىرىگە قويۇلغان ئاخىرەتلىك بۇيۇملار، ئۇستىگە توپا دۆۋىلەپ ياسالغان قەبرە-قورغانلار ئۇنىڭ قۇرۇلۇش تەرىكىبىدىكى ئاممىلار، گۈرلەرنىڭ ياسىلىشى قاتارلىقلار ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار ئۇسۇنلارنىڭ شۇ چاغدىكى مەدەنىيىتى ساق مەدەنىيىتىگە قېرىنداش مەدەنىيەت ئىدى، دەپ قاراشقا ئىمكان بەردى. ئۇسۇن مەدەنىيىتى دەۋر جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، كېيىنكىرەك دەۋرلەرگە مەنسۇپ بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىككى مەدەنىيەتنى ئومۇملاشتۇرۇپ ساق-ئۇسۇن مەدەنىيىتى دەپ ئاتاشقا، بۇ ئىككى مەدەنىيەتنى بىر پۈتۈن تارىخىي مەدەنىيەت جەريانىنىڭ مۇئەييەن بىر

---

① ك. ئا. ئاكىشېۋ، ك. ئا. كۇشايېۋ: «ئىلى دەريا سى ۋادىسىدىكى ساق ۋە ئۇسۇنلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى»، 1963-يىل، ئالمۇتا، 139-، 234-بەتلەر.

خرونولوگىيىلىك دەۋرى ۋە ئۇنىڭ تەركىبىي قىسمى، دەپ قاراشقا بولىدۇ.

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن خرونولوگىيىلىك دەۋرلەر مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 3- ئەسىردىن مىلادىيە 3-ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا يۈز بەرگەن ئۇسۇن قەبىلىسى ئىتتىپاقىدىكى مەدەنىيەت، ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە ئىدىئولوگىيىلىك كۆز قاراشلاردىكى ئۆزگىرىشلەرنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ①. ئۇسۇنلارنىڭ ئىقتىسادىنىڭ ئاساسى دەسلەپكى چاغلاردا چارۋىچىلىق ئىدى. مىلادىيەنىڭ باشلىرىدا خېلىلا ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. بۇ ئۆزگىرىشلەر ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ داۋاملىق تەرەققىي قىلىشىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە جۇڭگوداكى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خەلقلەر بىلەن بولغان ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جەھەتلەردىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ قويۇقلىشىشىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. بۇ ئۆزگىرىشلەر ئۇسۇنلارنىڭ دېھقانچىلىق قىلىشقا شەرت-شارائىتى قولايلىق رايونلاردا ئولتۇراق ھايات كەچۈرۈشىنىڭ باشلىنىشى ئىدى. ئەمما، بۇ خۇلاسىنى تەبىئىي شارائىتى بەك قولاي تېررىتورىيەلەرگە بېرىپ ئورۇنلىشىپ دېھقانچىلىق قىلغان ئۇسۇنلار گۇرۇپپىسىغا، يەنى ھازىرقى تىل بىلەن ئېيتقاندا، دېھقانچىلىق قىلىپ ئۇنۇمىنى كۆرگەن ئۇسۇنلار گۇرۇپپىسىغىلا ئېيتىش مۇمكىن. يەتتە سۇدا ھازىرغا قەدەر قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ سۇ باشلاپ دېھقانچىلىق قىلغان ئىزلىرى كۆرۈلمىدى. ئۇ يەردە مەلۇم دائىرىدە بىنەم سۇلىرى بىلەن قىلىنىدىغان دېھقانچىلىق بولسىمۇ، ئومۇمەن ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىدە چارۋىچىلىق ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان (يەتتەسۇ رايونىدا قەدىمكى قول تۇگمىنى — يارغۇنچاقلارنىڭ تېپىلىشى بىنەم دېھقانچىلىقنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ). ئۇسۇن قەبىلىسىدىن نۇرغۇن قوي

① ئاكىشېف، كۇشايېف: «ئىلى دەريالىسى ۋادىسىدىكى ساك ۋە ئۇسۇنلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى»، ئالمۇتا، 1963-يىل، 253 — 254-بەتلەر.

ئۇستىخانلىرىنىڭ چىققانلىقىغا قاراپ، ئۇلارنىڭ چارۋىلىرىنىڭ تۇرلىرىنىمۇ بىگىلى بولىدۇ. قىش پەسلىدە چارۋىلارنى سۇ-چۆپلىرى مول تاغ ئېتەكلىرىدە ياكى ئوت-چۆپلىرى مۇنبەت ئېگىز تاغلىق رايونلاردا قىشلاتقان، باھار ۋە ياز پەسلىلىرىدە بولسا، دەريا بويلىرىغا كېلىپ، ئۇ يەردىكى تۇرلۇك ئوت-چۆپلەر بىلەن مال باققان. ئۇسۇنلارنىڭ مەشغۇلاتى تۇغرۇلۇق جۇڭگو مەنبەلىرىدە تۆۋەندىكىدەك مەلۇمات بېرىلگەن: ئۇسۇنلارنىڭ يەرلىرى تۈزلەڭ، ئوت-چۆپلىرى مول، يامغۇر-يېشىنلار كۆپ، ھاۋاسى سوغۇق، تاغلىرىدا يىگىنە يوپۇرماقلىق دەرەخ كۆپ. ئۇسۇنلار دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانمايدۇ. ئوت-چۆپ ۋە سۇلارنى قوغلىشىپ چارۋىچىلىق قىلىدۇ①.

ئۇسۇنلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي يۇرت ئاھالىلىرى بىلەن بولغان ئالاقىلىرى ۋە نەرسە-كېرەك ئالماشتۇرۇشلىرى ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي جەھەتتە تەبىقىلەرگە بۆلۈنىشىنى تېزلەتتى. ئۇرۇق يۇقىرى قاتلىمدا بايلىقلار توپلاندى. ئۇسۇنلار جەمئىيىتىدىكى بۇ مۇھىم ئۆزگىرىشلەر ماددىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. بۇ ماددىي يادىكارلىقلار جەمئىيەتتە باراۋەرسىزلىكنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلىدى، بولۇپمۇ بەزى قەبرىلەردە ئەر-ئاياللارنىڭ بىرگە كۆمۈلۈشى، قەبرە قۇرۇلۇشلىرىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىدىكى پەرقلەر، ئاخىرەتلىك بۇيۇملارنىڭ ئاز-كۆپلىكى مانا شۇ باراۋەرسىزلىكلەرنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئىلى دەرياسى بويىدىكى ئۇسۇن قەبرىلىرىنى قېزىپ تەتقىق قىلغان ئاپتورلار شۇنداق خۇلاسىگە كەلگەنكى، كېيىنكىرەك دەۋرلەرگە ئائىت دەپنە مۇراسىمىغا مۇناسىۋەتلىك يادىكارلىقلار «بايلىق جەمئىيەتتىكى تەبىقىلەرنىڭ زور دەرىجىدە پەرقلەنـ

① ن. يا. بىچۇرىن: «قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى»، 1950-يىل، 2-توم، 190-بەت.

گەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ »①. ھازىرقى ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقاتلار ئۇسۇنلار جەمئىيىتىدە بايلىق جەھەتتە، بارا-ۋەرسىزلىكنىڭ مەۋجۇت ۋە ئىجتىمائىي بۆلۈنۈشلەرنىڭ يۇقىرى ئىكەنلىكىنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلىدى. ئەمما، ھازىرچە قولغا كەلگەن ماتېرىياللار ئۇسۇنلاردا سىنىپىي مۇناسىۋەتلەر ۋە دۆلەت تەشكىلى مەۋجۇت دەپ خۇلاسە چىقىرىشقا كەملىك قىلىدۇ. مۇشۇنداق خۇلاسە چىقىرىشقا ئاساس بولغىدەك ھۆججەتلەرمۇ يوق. ئۇسۇن قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئۇرۇقچىلىق مۇناسىۋەتلەر بۇزۇلۇشقا باشلىغان دەۋردە مۇشۇ دەۋرگە مۇناسىپ ئىجتىمائىي تەرەققىياتتىكى بەگچىلىك قائىدە-تۈزۈملەر مەۋجۇت جەمئىيەتتە تۇراتتى دەيدىغان قاراش بىر قەدەر توغرا قاراش ھېسابلىنىدۇ.

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 3- ئەسىردە، ساكلار يەتتەسۇدىكى ھەربىي ۋە سىياسىي جەھەتلەردىكى يېتەكچىلىك رولىنى تاپتى. ئۇسۇنلار شۇ ساك قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ ئەزالىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئەمدىلىكتە مۇشۇ يېتەكچىلىك ئورۇن ئۇسۇنلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. جۇڭگونىڭ يىلنامىلىرىدا « دەسلەپتە بۇ ئەل سې (塞 ساك — مۇھەررىردىن) دېگەن خەلققە مەنسۇپ ئىدى. مۇشۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئۇسۇنلار ئىچىدە ساك قەبىلىسىنىڭ بىر تارمىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان »②. ئۇسۇن قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ غەرب تەرەپتىكى چېگرىسى چۇ ۋە تالاستىن ئىبارەت ئىككى دەريا ئارىلىقىدىن ئۆتەتتى. شەرقىي چېگرىسى تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىگە، شىمالىي چېگرىسى بالقاش كۆلىگە قەدەر يېتىپ باراتتى. جەنۇب تەرەپتە بولسا

---

① ئاكشېڭ، كۇشايېڭ: « ئىلى دەرياسى ۋادىسىدىكى ساك ۋە ئۇسۇنلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى »، ئالمۇتا، 1963-يىل، 253 _ 254-بەتلەر.

② ن. يا. بىچۇرىن: « قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى »، 2-توم، 150-بەت.

ئىسسىقكۆل بىلەن چەكلىنەتتى. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2 — 1 - ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شىمالىدىكى تېررىتورىيىلەرنى ۋە جۇڭغار يايلاقلىرىنى كونترول قىلىپ تۇردى.

جۇڭگو مەنبەلىرىنىڭ كۆرسىتىشچە، ئۇسۇنلار ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي پائالىيىتىنىڭ پۈتۈن جەريانىدا ھۇنلارنىڭ ئىتتىپاقچىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان. ئۇنىڭغا ئاساس بولغان نەرسە ئۇسۇنلارنىڭ ھۇنلار بىلەن بولغان ۋاسسالىلىق مۇناسىۋىتى ئىدى①. ئېغىزدىن ئېغىزغا تارقىلىپ كەلگەن رىۋايەتلەرنىڭ بىر ۋاريانتىدا، ئۇسۇنلار موگۇلىيىدە تۇرغان، شۇڭا ئۇسۇنلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ھۇنلارغا مۇناسىۋەتلىك دەپ قارىلىدۇ. ئۇسۇنلارنىڭ نەندومو دېگەن كۇنىيىي ياۋچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. ئۇسۇنلار ھۇنلاردىن يارەەم سوراپ ئۇلارنىڭ يېرىگە كۆچۈپ كەلگەن. ياۋچىلار ئۆلتۈرۈلگەن كۇنىيىنىڭ يېڭى تۇغۇلغان بىر بالىسىنى جاڭگالغا تاشلۇۋېتىدىكەن. كېچىك بالىنىڭ يۇزىگە قۇرت-قوڭغۇز، پاشا-چۈنلار قونۇۋالسا، قۇشلار كېلىپ ئۇنى ئېلىۋېتىدىكەن. تاشلۇۋېتىلگەن بالىنىڭ قورسىقى ئاچسا بۆرە كېلىپ ئۇنى ئېمىتىدىكەن. كېيىن تەقدىرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن، ئۇنى ھۇن تەگرىقۇتى بېقىۋالغان. بالا چوڭ بولۇپ يېتىلگەندىن كېيىن، ئۆز ئېلىگە نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن قايتىپ بېرىپ، ئۆزىنىڭ غەربىدىكى ياۋچىلار بىلەن ئېلىشىپ، ئۇلار ئۇستىدىن غالىپ كەلگەن②. خەنزۇ مەنبەلىرىدە يەنە ئۇسۇن ھۆكۈمرانلىرىنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى ئۆزئارا يول قويۇشۇپ كېلىشىملىرى توغرۇلۇق مەلۇماتلار بار. ھۇنلارنىڭ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 108-يىلى، غەربىي يۇرتتا جۇڭگو بىلەن بولغان

① يۇ. ئا. زۇيېف: «جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ياۋچىلار ۋە كۇشانلار» («كۇشانلار دەۋرىدىكى مەركىزىي ئاسىيا»)، موسكۋا، 1974-يىل، 199 — 200-بەتلەر.

② ن. يا. بىچۇرىن: «قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى» 2-توم، 155-بەت.

توقۇنۇشىدا ئۇسۇنلار بىتەرەپ تۇرۇشنى ئەلا كۆردى. بۇ ئىش كۈنبېيىنىڭ ھۇن ۋە جۇڭگو مەلىكىلىرى بىلەن قۇدىلىشىدا ئۆز ئىپادىسىنى كۆرسەتتى.

جۇڭگو مەنبەلىرىنىڭ ئۇسۇنلار توغرىسىدىكى ئەڭ ئاخىرقى مەلۇماتى مىلادىيە 425-يىلى چىگۇ شەھرى (〈 赤谷城 قىزىل قورغان؛ ئىسسىقكۆل شەھرى — مۇھەررىردىن 〉 قىزىل ساي شەھرى، ئۇسۇنلارنىڭ پايتەختى) گە ئېلىپ كەلگەن دۇندىن دېگەن ئەلچىنىڭ يازغان دوكلاتىدا بېرىلگەن. بۇ چاغلاردا جۇرجانلار (ئاۋارلار) ئۇسۇنلارنى قاتتىق قىستاققا ئېلىپ تۇرغانىدى. ئارىدىن ئۆزۈن ئۆتمەي، ئۇسۇنلار ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي مۇستەقىللىقىنى پۈتۈنلەي يوقاتتى①.

5 §. غەربىي يۇرت ئارقىلىق ئۆتكەن سودا يوللىرى

غەربىي يۇرت ئارقىلىق ئۆتكەن تۇنجى سودا يولى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 3000-يىللار بىلەن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2000-يىللار ئارىلىقىدا ئېچىلدى. بۇ تۇرلۇك قەبىلىلەر-نىڭ كۆچۈشى ۋە مۇشۇ رايوندىكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ ئۆزلىرىگە قوشنا تېررىتورىيە ئاھالىلىرى بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىشلىرىنى ئالدىنقى شەرت قىلغان. مۇشۇ خىلدىكى ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشلەر نەتىجىسىدە، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى بىرىنچى 1000 يىللىقنىڭ ئاخىرلىرىدا غەربىي يۇرت تېررىتورىيىسى ئارقىلىق سودا يوللىرى ئۆتتى. بۇ سودا يوللىرى جۇڭگو ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىنى ئوتتۇرا ئاسىيا، ھىندىستان، ئىران، رىم ۋە گرېتسىيىلەر بىلەن باغلاپ تۇرىدۇ.

قاشتېشى سودا يولىنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن خوتەن ۋە يەركەنلەر شىمالىي جۇڭگو بىلەن تۇتاشتى. بۇ يول تۇرلۇك

① غافۇروف: « تاجىكلار تارىخى »، 1972-يىل، 139-بەت.

ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، نېئولت دەۋرىدە ئېچىلغان بولسا كېرەك① . مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى بىرىنچى 1000 يىللىقتا كۆپ مىقداردىكى خوتەن قاشتېشى جۇڭگو (خەنزۇلار ئولتۇراقلاشقان ئىچكىرى رايونلار) غا كەلتۈرۈلگەن. بۇ يەردە قاشتېشىدىن پادىشاھلارغا ۋە پادىشاھ جەمەتىگە خاس تۈرلۈك بەلگە ھەمدە زىننەت بۇيۇملىرى ۋە تەنتەنىلىك دىنىي مۇراسىملاردا ئىشلىتىلىدىغان بۇيۇملار ياسالغان. تارىخ كىتابلىرىدا ، ياۋچىلار قاشتېشى سودىسىدا ۋاستىچىلىق رول ئوينىغان، دېيىلگەن. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن كۆچمەن خەلقلەرگە يىپەك رەختلەر ئېلىپ كەلگەن، ئۇنى كۆچمەنلەرنىڭ باشلىقلىرى ۋە يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر ئىشلەتكەن. بۇ يەردىن قېزىۋېلىنغان يادىكارلىقلار-نىڭ توپۇگرافىيىسى (قېزىۋېلىنغان نەرسىلەرنىڭ تارقىلىش ئەھۋالىنى كۆرسىتىدىغان خەرىتە) بۇ سودا يوللىرىنىڭ قانداق يەرلەردىن ئۆتكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسىتىدۇ. بۇ سودا يولى غەربىي يۇرت ئارقىلىق شەندۇڭغا ۋە ئۇ يەردىن خېنەن ئارقىلىق گۇاڭدۇڭغا يېتىپ بارغان. مانا بۇنىڭ ئۆزى بىرونزا ئەينەك سودىسى يولى بىلەن قاشتېشى سودىسى يوللىرىنىڭ بىر يول ئارقىلىق ماڭغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ②.

قېزىۋېلىنغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار بۇ يولنىڭ مەركىزىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىنى جۇڭگونىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمى بىلەن تۇتاشتۇرىدىغانلىقىدىن ئىبارەت مۇھىم بىر ئىزنى ئېنىقلاشقا ئىمكان بەردى. ئادەتتە بۇ يول ئوردۇس،

---

① س. ل. تىخۇنسكىي، ب. ئا. لىتۋىنسكىي: « قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلەپكى غەربىي يۇرت: تارىخىي ئوچېركلار »، 1 - باب، 3-پاراگراف، 352-بەتلەر.

② س. ل. تىخۇنسكىي، ب. ئا. لىتۋىنسكىي: « قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلەپكى غەربىي يۇرت: تارىخىي ئوچېركلار »، 1988-يىل، موسكۋا، 356-بەت.

گەنسۇ، شەنشى ئۆلكىلىرىدىن ئۆتۈپ، بىرمىغا يېتىپ بېرىپ ئاياغلىشىدۇ. بۇ يولنىڭ شىمالىي بۆلىكىدىن مەركىزىي ئاسىيادىكى كۆچمەن قەبىلىلەر پايدىلىنىپ تۇراتتى، ياۋچىلارمۇ مۇشۇ يول بىلەن ماڭغانىدى. غەربىي مىردىئان بويلاپ ماڭىدىغان بۇ يولدىن خوتەن قاشتېشى چۆ بەگلىكىگە توشۇلۇپ تۇراتتى، شۇنداقلا سكىف - سىبىرىيىنىڭ «يىرتقۇچ هايۋان ئۇسلۇبى» دا ئىشلەنگەن بۇيۇملىرىمۇ توشۇلاتتى. كارۋانلار جۇڭگودىن قايتقاندا، جۇڭگودا ئىشلەنگەن بىرونزا ئەينەك ۋە يىپەك رەختلەرنى جەنۇبىي سىبىرىيە، ئالتاي ۋە قازاقستانلارغا ئېلىپ باراتتى. جۇڭگونىڭ يازما تارىخىي مەنبەلىرى بىلەن بۇ يولغا ئالاقىدار ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى بىرىنچى 1000 يىللىقنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا قەبىلىلەرنىڭ تۈركۈم-تۈركۈملەپ كۆچكەنلىكىنى ۋە سودا-تىجارەت ئىشلىرىنىڭ بەك ئاۋات بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ئەينى ۋاقىتتا، ئوتلاق-دالا يوللىرىمۇ بەك ئاۋات ئىدى. بۇ يوللار مەركىزىي ئاسىيا (قازاقستان، موڭغۇلىيە، جەنۇبىي سىبىرىيە، ئالتاي)نى قارا دېڭىز بويلىرى بىلەن باغلاپ تۇراتتى. يەنە بىر يول غەربىي يۇرتنىڭ شەرقىي شىمال قىسمى ئارقىلىق ئۆتەتتى. بۇ يول جەنۇبىي سىبىرىيە، ئالتاي ۋە موڭغۇلىيەنى ئاخمانىيلار، ئىران ۋە يېقىن شەرق بىلەن تۇتاشتۇراتتى. بۇ يول ئارقىلىق قىلىنغان مۇناسىۋەتلەرنى پازىرىق قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان ئاخمانىيلار دەۋرىنىڭ سەنئەت بۇيۇملىرى ۋە يېقىن شەرق ئەللىرىنىڭ گىلەملىرى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ①. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2 - ئەسىردە قۇدرەت تاپقان هۇنلار مۇشۇ يولنىڭ

① س. ل. تىخۇنسكىي، ب. ئا. لىتۋىنسكىي: «قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىكى غەربىي يۇرت: تارىخىي ئوچېركلار»، موسكۋا، 1988-يىل، 360-بەت.

غەربىي يۇرتتىن ئۆتىدىغان قىسمىنى ئىگىلىۋالغاندى. ھۇنلارنىڭ بۇ يوللارنى ئۆز ئىلكىدە تۇتۇپ تۇرغانلىقىنى نوينئولا قەبرىلىرىدىن چىققان ناھايىتى كۆركەم توقۇلغان يۇڭ رەختلەر، تام گىلەملىرى، سۇرىيىلىك، سوغد، گرېك، باكتىرىيىلىك ھۆنەرۋەنلەرنىڭ ئىشلىگەن كەشتىلىرى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ①.

غەربىي يۇرت تېررىتورىيىسى ئۇچۇن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2-ئەسىرلەردە ئۇلۇغ يىپەك يولى ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. تارىم ۋادىسىدىن ئۆتىدىغان بۇ يىپەك يولى جۇڭگونى يۇنان ۋە رىم ئىمپېرىيىسى ھەمدە كېيىنرەك ۋىزانتىيە بىلەن تۇتاشتۇرغانىدى. يىپەك يولى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار قەدىمكى يۇنان، رىم مەنبەلىرىدە ۋە جۇڭگونىڭ قەدىمكى يازما تارىخ مەنبەلىرىدە بېرىلگەن. بۇ مەلۇماتلار ماددىي مەدەنىيەت بۇيۇملىرى بىلەن ئىسپاتلىنىدۇ. ئۇ بۇيۇملار ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان ئىنچىكە تەھلىللەر ئۇ بۇيۇملارنىڭ قايسى تېررىتورىيىگە، قايسى يىل - دەۋرلەرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى، يىپەك يولىنىڭ تارماق يوللىرىنىڭ قايسى يەرلەردىن ئۆتكەنلىكىنى، شۇنچە يىراق ۋە خەتەرلىك يوللاردىن سايا ھەت قىلىشقا جۇرئەت قىلغان سودىگەرلەرنىڭ قانداق تاۋار-ماللار بىلەن سودا قىلغانلىقىنى ياكى قانداق ماللارنى ئۆزئارا ئالماشتۇرغانلىقلىرىنى ئېنىقلاشقا ئىمكان بېرىدۇ.

غەربىي يۇرتتىن ئاساسەن ئىككى يول — جەنۇبىي يول ۋە شىمالىي يول كېسىپ ئۆتكەن. «ئالدىنقى خەننامە» دە جۇڭگودىن غەربتىكى ئەللەرگە بارىدىغان يوللار تۆۋەندىكىچە بايان قىلىنىدۇ: «يۇمىنگۇەن ۋە ياڭگۇەن ئارقىلىق ئىككى يول غەربىي يۇرتقا بارىدۇ. بۇ يوللارنىڭ بىرسى تەكرىتاغ ئارقىلىق (كروراينا — لوپنۇر كۆلى رايونى) جەنۇبىي تاغ (كوئىنلۇن

---

① س. ئى. رۇدېنكوف: «مەركىزىي ئالتاي ئاھالىسىنىڭ سكىف دەۋرىدىكى مەدەنىيىتى»، 1962-يىل، موسكۋا - لېنىنگراد، 97-بەت.

تېغى)نىڭ شىمالىي تەرىپى بىلەن يەركەن دەريا سىنى بويلاپ، غەربتە يەركەن شەھىرىگە يېتىدۇ، بۇ جەنۇبىي يول دەپ ئاتىلىدۇ. جەنۇبىي يول پامىردىن ئۆتۈپ ئۇلۇغ ياۋچىلار (باكترىيە)غا ۋە ئەنشى (پارفىيە)گە بارىدۇ. ئىككىنچى يول غەربىي قوش (师车 — مۇھەررىردىن) لارنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئوردىسىنىڭ يېنىدىن ئۆتۈپ، شىمالىي تاغ(天山 — مۇھەررىردىن) نىڭ باغرى ئارقىلىق تارىمنى بويلاپ غەربكە قاراپ قەشقەرگە كېلىدۇ. شىمالىي يول سۇڭلىڭ(葱岭 پامىر — مۇھەررىردىن) دىن ئۆتكەندىن كېيىن، فەرغانە (费尔干纳 — مۇھەررىردىن)، يەنسەي كانجۇي (康居 سوغديانا — مۇھەررىردىن)، يەنسەي (奄蔡 ئاۋرىسى — مۇھەررىردىن)ۋە يەنجىلەرگە بارىدۇ①. مۇشۇ يوللار «كېينكى خەننامە»دىمۇ كۆرسىتىلىدۇ. جەنۇبىي يېپەك يولى غەربىي يۈرت تېررىتورىيىسىنى كېسىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا تەۋەسىدىكى تاشقورغان ۋە ۋاخان ئارقىلىق ئۆتىدۇ. بىر يول ۋاخاندىن ئۆتۈپ بەلخكە ۋە ئۇ يەردىن مەرۋ شەھىرىگە، پارفىيىلىكلەرنىڭ پايتەختى بولغان گېكا تومپىلغا ۋە ئىسكاتانغا بارىدۇ. بۇ شەھەرلەرنىڭ بىرسى پارفىيە پادىشاھلىقىنىڭ يازلىق ئوردىسى، يەنە بىرسى بولسا قىشلىق ئوردىسى ئىدى. كېيىن بۇ يول كىتسفون ۋە ئانتوخىيەلەرگە بارىدۇ. ئۇ يەردىن ئۆتۈپ قۇرۇقلۇق ياكى دېڭىز ئارقىلىق مىسىرغا بارىدۇ. ۋاخان ئارقىلىق ئۆتىدىغان يول جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، گىلگىت ئارقىلىق كەشمىر ۋە قەندىھارغا بارىدۇ ھەمدە باربارىكون پورتى ۋە بارىغاس (ھىندىستاننىڭ غەربىدە) شەھىرىگىچە يېتىپ بېرىپ شۇ يەردە ئاخىرلىشىدۇ. شىمالىي يېپەك يولى غەربىي يۈرتتىكى قەشقەردىن ئۆتكەندىن كېيىن، تەكرىتاغدىكى تېرەك داۋاندىن ئۆتۈپ، فەرغانە ۋادىسىغا،

① ن. يا. بىچۇرىن: «قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى»، 1950-يىل، موسكۋا - لېنىنگراد، 2-توم، 170-بەت.

ماۋارائوننه هرگه ، ۋولگا دەريا سىنىڭ جەنۇبىي قسمىغا ، قارا دېڭىزنىڭ شىمالىي قىرغاقلىرىغا قەدەر يېتىپ بارىدۇ. شۇنداق قىلىپ ، شىمالىي يېپەك يولىنىڭ بىر قسمى ئوتلاق-دالا يوللىرىنىڭ بىرقسمىغا توغرا كېلىدۇ.

پتولېمېي باكتريىيەدىن جۇڭگوغا كېلىدىغان يولنى (ميلادىيە 177-يىلى) تەكشۈرگەن. ئۇ ئاساسلانغان ماتېرىياللار ئۆز دەۋرىدىن خېلى ئىلگىرىكى (ميلادىيەدىن بۇرۇنقى 1 - ئەسىردىكى) ماتېرىياللار ئىدى. قەدىمكى زامانداياشىغان بۇ ئۇلۇغ جۇغرافىيە ئالىمى بۇ يولنىڭ بەش قسمىنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتكەن. بىرىنچى بۆلۈكى باكتريىنىڭ مەركىزى باكتر شەھىرىدىن باشلىنىپ ، كۆچمەنلەر تاغ دۆلىتىنىڭ ئېگىزلىكىنى كېسىپ ئۆتىدىغان چارۋىچىلار جىلغىسىدىن تاشقورغانغىچە بولغان ئارىلىق (جۇڭگودىكى تاشقورغان ئەمەس بولۇشى مۇمكىن؟ — مۇھەررىردىن) ، تاشقورغاندىن « سىرالار بىلەن سودا قىلىدىغان » سودىگەرلەر بېكىتكەن بولغان ئارىلىق ، ئۇ يەردىن سىرىكانىڭ پايتەختىگىچە بارىدىغان يول بۆلۈكى. پتولېمېي تاشقورغان (تاش راۋاق) ۋە سودىگەرلەر بېكىتىنى ساكلار قارىمىقىدىكى يەرلەر دائىرىسىگە كىرگۈزىدۇ. پتولېمېينىڭ بۇ مەلۇماتلىرىنى بۇگۈنكى خەرىتە بىلەن سېلىشتۇرۇپ ئېنىقلاش نۇرغۇن خىزمەت ئىشلەشنى ۋە چۈشەندۈرۈشنى تەلەپ قىلماقتا ، يەنى بۇ ئىزاھاتلار يىغىشتۇرۇپ ئېيتقاندا ، باكتردىن باشلىنىپ سودىگەرلەر بېكىتكىچە بولغان يوللارنىڭ كونكرېت نەلەردىن ئۆتكەنلىكىنى ئېنىقلاشقا قارىتىلىدۇ. ئۇ يول قارا تېگىن ۋە ئالاي ۋادىلىرىدىن ئۆتكەن دېيىلىدۇ. سەمەرقەنت ، فەرغانە ئارقىلىق پامىر (شىمالىي يول)غا كېلىپ جەنۇبقا ئۆتۈش. كۆپ يىللارغا سوزۇلغان مۇنازىرىلەرنىڭ نەتىجىسى سوۋېت تەتقىقاتچىلىرىنىڭ كېيىنكى يىللاردىكى ئەمگەكلىرىدە كۆرسىتىلدى. ئې. ئى. لۇبو-لېسنىچېنكو تۆۋەندىكىلەرنى

كۆرسىتىدۇ: « باكتردىن سودىگەرلەر بېكتىگىچە بولغان يولنىڭ بۇ تەرىپىدىكى بەلختىن (باكتردىن) ئەركەشتامغىچە بولغان ئىككى يول توغرىسىدا قاتار مەلۇمات بېرىلگەن. بىرى، شىمالىي يول بولۇپ، سەمەرقەنت ۋە فەرغانە ئارقىلىق بارىدۇ. يەنە بىرى، جەنۇبىي يول بولۇپ، قارا تېگىن ۋادىسى ئارقىلىق بارىدۇ. ئاساسلىق يول شىمالىي يولدۇر »①. پامىر يولى گەرچە بۇ يول پىتولېمېينىڭ زامانىدا ۋە ئۇنىڭدىنمۇ بالدۇرقى دەۋرلەردە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بولسىمۇ، بۇ كىشىنىڭ ئەمگىكى تىلغا ئېلىنمايدۇ، ئى. ۋ. پيانكو تاشقورغاننى « داراۋۇت قورغان » دەپ قارايدۇ. داراۋۇت قورغاندىن كۇشان دەۋرىدىن ئىلگىرىكى ۋە كۇشان دەۋرىدىكى كەنتلەرنىڭ خارابىلىرى تېپىلغان. پيانكو سودىگەر بېكتىنى ئەركەشتام رايونىدىكى بىر جاي، دەپ كۆرسىتىدۇ. ئەركەشتامدىن قەشقەرگە بارغىلى بولىدۇ.

ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار پتولېمېينىڭ مەلۇماتلىرىنى پيانكوچە ئىزاھلاشنى قۇۋۋەتلەيدۇ. ھېچبولمىغاندا، مىسىردىن ئىمپورت قىلىپ كىرگۈزۈلگەن تاۋارلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا تارقىلىش توپوگرافىيەسىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ خىل ئىمپورت قىلىنغان تاۋارلار سۇغدىيانا، باكترىيەدە (كۇشان دەۋرى يادىكارلىقلىرىدا) ئۇچرايدۇ. بۇلار يەنە سۇرقان دەريا سى بويلىرى ۋە بۇ دەريانىڭ شەرق تەرىپىگە تۇتاش تېررىتورىيەلەر-دە، سەمەرقەنت، فەرغانە ۋە ماۋارائۇننەھر رايونلىرىدا يولۇقىدۇ (بۇ ماتېرىياللار مىسر قول ھۈنەرۋەنلىرى تەرىپىدىن ياسالغان تۇرلۇك ئۇششاق زىننەت بۇيۇملىرىدىن ئىبارەت). مىسىردىن كىرگۈزۈلگەن تاۋارلار غەربىي يۇرتنىڭ شىمالىي

---

① ئې. ئى. لۇبو - لېسنىچېنكو: « ئۇلۇغ يېپەك يولى » (« تارىخ مەسىللىرى » ژۇرنىلى)، 1985-يىل، 9-سان، 132 ـ 136-بەتلەر.

ۋە جەنۇبىي يېپەك يولى بويىدىكى ئۆتەڭلەردە يولۇقىدۇ. بۇنىڭدىن ئۇ بۇيۇملارنىڭ مىلادىيە 1-ئەسىردە ناھايىتى ئەتىۋارلىق بۇيۇم ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. بۇ ئەھۋالنى 1 — 3 - ئەسىرلەر ئارىلىقىدىكى يېپەك سودىسىغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنىڭ تەھلىلىمۇ ئىسپاتلايدۇ①. غەربىي يۇرتتىكى سودا يوللىرىنىڭ راۋان بولۇشىنىڭ ئەڭ مۇھىم تارىخىي مەدەنىيەت نەتىجىسى ھىندىستان، سوغد ۋە ۋىزانتىيىلەردە 5 — 7 - ئەسىرلەردە پىلە بېقىش ۋە يېپەك توقۇمچىلىقىنىڭ شەكىللىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

غەربىي يۇرت ئۇچۇن جەنۇبىي ۋە شىمالىي يېپەك يولىنىڭ ئەھمىيىتى تۇرلۇك تارىخىي دەۋرلەردىكى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۆزگىرىپ باردى. بۇ تۇرلۇك ئامىللارغا مۇناسىۋەتلىك ئىدى: سىياسىي ۋەقەلەر ياكى كىلىمات، مۇھىتنىڭ ئۆزگىرىشى، يولنىڭ مەلۇم بۆلۈكىدە ياكى بەزىدە پۈتۈن يول سىستېمىسىدا بولغان ئۆزگىرىش قاتارلىقلار. مەسىلەن، مىلادىيە 3 — 4-ئەسىرلەردە جەنۇبىي يېپەك يولىنىڭ چەرچەندىن خوتەنگىچە بولغان قىسمىدا قاتناش ئىشلىرى توختاپ كەتتى. جەنۇبىي يول يەنمۇ جەنۇبقىراق سۇرۇلۇپ، كوئىنلۇن تېغىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىنى بويلايدىغان بولدى. « ۋېينامە » مىلادىيە 3-ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا يېزىلغان، ئۇنىڭدا ئوتتۇرا يول ياكى تۈز يول بايان قىلىنىدۇ. بۇ تۈز يولنىڭ بەزى بۆلەكلىرى مىلادىيە 1 - ئەسىردىكى « خەنناما » دە بايان قىلىنغان شىمالىي يولغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. بۇ يول يۇمېنگۇەندىن چىقىپ، قاقاس چۆلىدىن ئۆتۈپ، لىۇ جۇڭ (لۇكچۇن؟ — مۇھەررىدىن) گە كېلىدۇ. ئۇ

① ن. ۋ. پىگۇلېۋسكايا: « ۋىزانتىيە - ھىندىستانغا باردىغان يوللاردا »، 1951-يىلى، موسكۋا-لېنىنگراد، 199-بەت؛ راشېك (Rascheke) نىڭ 1978-يىلدىكى ئەسىرى، 638-بەت.

يەردىن چىقىپ يارغولغا كېلىدۇ، ئاندىن كۈچارغا بارىدۇ. كېيىن غەربكە بۇرۇلۇپ، شىمالىي يول بىلەن تۇتۇشىدۇ. مۇشۇ مەنبەدە يەنە يېڭى بىر شىمالىي يولنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكى توغرىسىدا گەپ بار. بۇ يولمۇ يۇمىنگۇەندىن باشلىنىپ چۆلنى شەرق تەرەپتىن ئايلىنىپ قۇمۇلغا چىقىدۇ. قۇمۇلدىن ئۆتۈپ، شەرقىي تەكرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرى بىلەن غەرب تەرەپكە بارىدۇ①.

5 — 7 - ئەسىرلەردە غەربىي يۇرتتا بىر پۈتۈن يول سىستېمىسى شەكىللىنىپ بولغانىدى. بۇ توغرۇلۇق پېيي جۇي تۆۋەندىكىلەرنى يازغانىدى: « دۇنخۇاڭدىن ئابسكۇن دېڭىزى(كاسپىي دېڭىزى)غا ئۇچ يول بارىدۇ؛ بۇ يوللارنىڭ ئۆز ئالدىغا تارماق يولى بار. شىمالىي يول ئىۋرغۇل (قۇمۇل)دىن باشلىنىپ، باركۆلدىن، تېلې② قەبىلىلىرىدىن ئۆتۈپ، تۈرك قاغانىنىڭ ئوردىسى (ئىسسىقكۆل يېنىدا)نىڭ يېنىدىن ئۆتۈپ، لیۇخېشۇي ئارقىلىق فۇلىڭ تەرەپكە بېرىپ، كاسپىي دېڭىزىغا كېلىدۇ. ئوتتۇرا يول ئىدىقۇتتىن باشلىنىپ قارا شەھەر، كۇچار، تېلې قەبىلىلىرى ئارقىلىق پامىرىدىن ئۆتۈپ كابۇدان، ئۇراتۆپە، بۇخارا ۋە سەمەرقەنت، مەرۋ ئارقىلىق ئىرانغا بارىدۇ. بۇ يەردىن كاسپىي دېڭىزغا يېتىپ بارىدۇ. جەنۇبىي يول بولسا، پىشامشان (لوپنۇركۆلى) دىن چىقىپ خوتەن، قارغىلىق، كاۋانتا (葱岭 تاشقورغان — مۇھەررىردىن)، سۇگىلىك (渴盘陀

---

① س. ئا. تىخۇنسكىي، ب. ئا. لىتۋىنسكىي: « قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلىك دەسلىپىدىكى غەربىي يۇرت: تارىخىي ئوچېركلار »، 1988-يىل، موسكۋا، 364 — 365-بەتلەر.

② تېلې — يەنى « تۈركلەر » دېگەن سۆزنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى. چىن جۇگمىيەننىڭ « 突厥集史 » (« تۈركلەرگە ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار توپلىمى »)، 2-قىسىم، 715-بەت. — تەرجىماندىن

پامىر — مۇھەررىردىن) ۋە ۋاخان(护密 — مۇھەررىردىن)، تۇخار (吐呼罗 تۇخارىستان — مۇھەررىردىن)، ئېفتالىتلار (呔哒— مۇھەررىردىن)، بامىيان (范阳, 范延, 范延失 — مۇھەررىردىن)، غەزنى (哥疾宁 — مۇھەررىردىن) لەردىن ئۆتۈپ، ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالغا بارىدۇ، كېيىن ئەرەب دېگىزىغا بارىدۇ. تارماق يوللار بۇ ئەللەرنىڭ ھەرقايسىسىدىن يەنە ئۇياق-بۇياققا سوزۇلۇپ شىمال ۋە جەنۇبلاردا ئۆزئارا كېسىشىدۇ. شۇ يوللار بىلەن خالىغان جايغا يەتكىلى بولىدۇ. شۇڭا، ئىتىرغول، قوچۇ، پىشامشانلار غەربىي يۇرت تەرەپلەرگە چىقىدىغان دەرۋازىلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ①.

مانا مۇشۇ تېكستلەردىن مەلۇم بولىدۇكى، قارا دېگىز قىرغاقلىرىغىچە بارىدىغان يول قەشقەر، فەرغانە ۋادىسى ئارقىلىق قۇمۇل، ئىسسىقكۆل، تالاس، ئامۇ دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنى ۋە ۋولگا بويلىرىدىن ئۆتكەن. يېيى جۇينىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، كونا شىمالىي يېپەك يولىنىڭ شەرقىي قىسمى بىلەن بىر بولۇپ كەلگەن ئوتتۇرا يول كېيىن ئايرىلىپ غەربىي جەنۇبتىكى مەرۋ شەھرىگە قاراپ بۆلۈنۈپ، ئۇ يەردىن ئىران، ئەرمىنىيە ئارقىلىق كونستانتىنوپول شەھرىگە بارىدۇ. يېي جۇينىڭ جەنۇبىي يول دېگىنى، ئەمەلىيەتتە، جەنۇبىي يېپەك يولىنىڭ ئۆزى بولۇپ، ئىككىسى بىر يولدۇر.

« خاتىرە » دىكى ماتېرىياللارنى « خەننامە » ۋە « ۋېينامە » دىكى ماتېرىياللار بىلەن سېلىشتۇرۇپ، ئۇنىڭغا: « يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن دەۋردە قۇمۇل، تالاس ۋە ۋولگا دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىن ئۆتىدىغان يوللار تازا ئاۋاتلاشقان، قەشقەر ۋە فەرغانە ۋادىسىدىن ئۆتىدىغان يوللار زاۋاللىقا

① س. ل. تىخۇنسكىي، ب. ئا. لىتۋىنسكىي: « قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلەپكى غەربىي يۇرت: تارىخىي ئوچېركلار »، 1988-يىل، 371 — 372-بەتلەر.

يۇزلەنگەن » دەيدىغان بەزى تۇزىتىشلەرنى كىرگۈزۈش مۇمكىن. 8 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا خەلقئارا يوللار سىستېمىسىدا خېلى ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. تىبەتلىكلەر غەربىي يۇرتقا ۋە غەربىي جۇڭگوغا كىرىش بىلەن ئۇلۇغ يىپەك يولىنىڭ غەربىي يۇرتتىن ئۆتىدىغان خېلى بىر قىسمىنى ئۇيغۇرغول ۋە گەنسۇ بۆلۈكىنى كونترول قىلدى. ئۇلار مۇشۇ يول ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدىغان پائالىيەتلەرنى توستى. نەتىجىدە شىمالىي يولدا سودا ئاۋاتلاشتى. مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ مۇشۇ يولنى بويلاپ تۇركۈم-تۇركۈملەپ كۆچۈشلىرى ئەسلىگە كەلدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، بۇ يول « ئۇيغۇرىيە يولى » دەپ ئاتالدى. « ئۇيغۇرىيە يولى » بەشبالىق (北庭 — مۇھەررىردىن) تىن باشلىنىپ بارىكۆلگە، ئاندىن شەرقىي شىمالغا — ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارا بالغاسقا يېتىپ بارىدى①. « ئۇيغۇرىيە يولى »نىڭ جەنۇبىي تارمىقى بەشبالىقتىن چىقىپ، قارا خوتو (哈喇和屯 — مۇھەررىردىن) ۋە ئوردۇس ئارقىلىق مەركىزىي جۇڭگوغىچە يېتىپ بارىدى. بۇ يول « شامال يولى » دەپ ئاتالدى②.

قىرغىز — خاكاسلارنىڭ ھەربىي-سىياسىي جەھەتلەردە ئۈستۈنلۈك قازىنىشى غەربىي يۇرتتىن جەنۇبىي سىبىرىيىگە بارىدىغان قەدىمكى يولنىڭ ئەسلىگە كېلىشىگە سەۋەب بولدى. گەردىزى قىرغىز يوللىرى توغرىسىدىكى مۇھىم مەلۇماتلارنى

---

① س. ل. تىخۇنسكىي، ب. ئا. لىتۋىنسكىي: « قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىكى غەربىي يۇرت: تارىخىي ئوچېركلار »، موسكۋا، 1988-يىل، 38-بەت.

② س. گ. كلياشتورنىي: « قەدىمكى تۈرك - رۇنىك پىزىقىدىكى يادىكارلىقلار ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنىڭ مەنبەسىدۇر »، 1964-يىل، موسكۋا، 100 — 101-بەتلەر. كىچانوفنىڭ 1959-يىلدىكى كىتابى، 204 — 212-بەتلەر.

ئۆزىنىڭ «زەينۇل ئەخبار» («مەلۇماتلار زىننىتى») دېگەن كىتابى (11-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يېزىلغان) دا بېرىدۇ①. قىزلاسوق مۇشۇ مەنبەلەردە كۆرسىتىلگەن نۇقتىلارنى ئېنىقلاش مەقسىتىدە تۇرپاندىن چىقىپ، جۇڭغار ئارقىلىق موڭغۇل ئالتىبېشىنىڭ ئېتەكلىرىگە باردى، ئۇ يەردىن ئالتاي، سايانلاردىن ئۆتۈپ، مىنوسىن ئويمانلىقىغا باردى. لۇبولبسىنچېنكونىڭ پىكرىچە، قىرغىزلار 9-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا كۈچەيگەن چاغلاردا، غەربىي يۇرتقا مۇشۇ يول ئارقىلىق ھۇجۇم قىلىپ تۇرغان.

قەدىمكى قىرغىز دۆلىتى تاڭ سۇلالىسى ۋاقتىدا مۇشۇ قىرغىز يولى ئارقىلىق تاڭ سۇلالىسى بىلەن سودا قىلىشىپ تۇرغان. قىرغىزلارنىڭ غەربىي يۇرت ۋە ئوتتۇرا شەرق دۆلەتلىرى بىلەن بولغان سودا ئالاقىسىمۇ مۇشۇ يول بىلەن بولغان. كېيىن خاكاس دۆلىتىنىڭ زاۋاللىقا يۈز تۇتۇشى بىلەن قىرغىز يولىدىكى سودىمۇ چۈشكۈنلەشكەن. دەل بۇنىڭ ئەكسىچە، «ئۇيغۇرىيە يولى» شەرق بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان مۇشۇ رايوندىكى ئاساسىي يول بولۇپ قالغان، بولۇپمۇ 13 — 14 - ئەسىرلەردە موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ چەت ئەللەر بىلەن بولغان ئالاقىلىرى مۇشۇ يول ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان.

① بارتولدنىڭ 1973-يىلى نەشر قىلىنغان كىتابى، 47-بەت.

ئۇچىنچى باب

تۇنجى فېئوداللىق دۆلەتلەر

(5 — 10-ئەسىرلەر)

§ 1. قوچۇ پادىشاھلىقى ۋە ئۇنىڭ قاتقىل، ئېغتالىت، جۇرجان ۋە شىمالىي ۋېي خانلىقلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى (460 — 542)

466-يىلى، قوچۇ پادىشاھلىقى (王高昌 — مۇھەررىردىن) جۇرجانلار تەرىپىدىن بېسىۋېلىندى. شۇنىڭدىن باشلاپ، قوچۇ جۇرجانلارنىڭ ماقۇللۇقى بىلەن، كەن بوجۇ (周阚伯 — مۇھەررىردىن) ئىسىملىك ئادەمنىڭ ئىدارە قىلىشىغا ئۆتتى. كەن بوجۇ قوچۇنىڭ پادىشاھى دەپ ئاتالدى. مانا مۇشۇ ۋەقەدىن ئېتىبارەن، قوچۇ پادىشاھلىقىنىڭ تارىخى باشلاندى.

كەن بوجۇ تەخمىنەن 477-يىلى ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ۋارىسلىق قىلدى. ئوغلىدىن كېيىن، كەن بوجۇنىڭ چوڭ ئاكىسى تەختكە ئولتۇردى. 481-يىلى قاتقىل (高车 — مۇھەررىردىن) قەبىلىرىنىڭ باشلىقى ئاۋۇزلۇ (阿伏至罗 ئاپۇرغۇر — مۇھەررىردىن) قوچۇنىڭ ھۆكۈمرانىنى ئۆلتۈرۈپ، قوچۇدا دۇنخۇاڭلىق جاڭ مېڭمىڭ دېگەن ئادەمنى ئولتۇرغۇزدى. ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، جاڭ مۇڭمىڭ قول ئاستىدىكى ئادەملىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ماروۇ دېگەن كىشى چىقتى. ئۇنىڭ يارداەمچىلىكىگە گەگۈل (Гэ гул)، جۇچە (Шюй чэ) دېگەنلەر تەيىنلەندى①.

---

① «ۋېينامە»، 101-جىلد، 2244-بەتلەر.

شۇنداق قىلىپ، قوچۇ 20 يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىت جۇرجانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان. 481-يىلى، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، قاڭقىل قەبىلىلىرى تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنغان.

قاڭقىللار كىملەر؟ ئۇلار بۇ يەردە قانداق پەيدا بولۇپ قالدى؟ «ۋېينامە» دە قاڭقىللار توغرۇلۇق بايان بار. ئۇنىڭدا مۇشۇ خەلق ۋە ئۇلارنىڭ دۆلتىنىڭ ۋېي سۇلالىسى دەۋرى (386 — 534 - يىللىرى) دىكى ئەھۋالى بايان قىلىنغان. ئۇنىڭ بېشىدىلا: «قاڭقىللار قەدىمكى قىزىل دى (赤狄) قاڭقىللار — مۇھەررىردىن) لارنىڭ قالدۇق قوۋمىدۇر. دەسلەپتە ئۇلار دىلى (狄历 قاڭقىللار — مۇھەررىردىن) دەپ ئاتالغان. شىمال تەرەپتە چىلې (勒刺 قاڭقىللار — مۇھەررىردىن) دەپ ئاتالدى. شيا (جۇڭگو) لىقلار قاڭقىل، دىڭلىڭلار دەپ ئاتىدى. ئۇلارنىڭ تىلى ھۇنلارنىڭ تىلىدىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ... كېيىن ئۇلار لىخۇڭخەي كۆلىنىڭ 100 چاقىرىمچە غەربىي شىمالىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. بۇ قەبىلە-ئۇرۇقلار كۆپەيىپ، جۇرجانلار بىلەن دائىم دۇشمەنلىشىپ تۇردى ۋە ئىمپېرىيە دائىرىسىگە باستۇرۇپ كىرىپ، بۇلاڭ-تالاڭ يۇرگۈزدى. ۋېي تەيزۇ (386 — 404-يىللىرى) ئۇلارغا قارشى ئەسكەر ئاتلاندۇرۇپ، ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇب قىلدى»① دەپ يېزىلغان.

«ۋېينامە» دە 363-يىلدىن باشلاپ قاڭقىللار توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلىشكە باشلىدى. 397-يىلدىن باشلاپ دىڭلىڭلار توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلدى. 430-يىلدىن كېيىنلا چىلې توغرىسىدا مەلۇماتلار بېرىلىشكە باشلىدى. قاڭقىللار بىرىنچى قېتىم 363 - يىلى ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئاساسچىسى توغبات گۇي (拓跋硅 — مەررىردىن) نىڭ ئاتىسى توغبات چىجىيەن ئۇلارغا قارشى ھۇجۇم باشلىغاندا تىلغا ئېلىنىدۇ. توغبات گۇيىنىڭ ئۇلارغا قارشى ئىككىنچى قېتىملىق ھۇجۇمى 371-يىلى يۈز بەردى، دەپ ھېسابلىنىدۇ②.

---

① «ۋېينامە»، 103-جىلد، 2307 _ 2908-بەتلەر.

② «ۋېينامە»، 1-جىلد، 14 _ 15-بەتلەر.

376-يىلى، ئالدىنقى چىن (前秦 — مۇھەررىردىن) ھۆكۈمرانى فۇجيەن دەي (代) ۋاكالىتىنىڭ يەرلىرىنى ئىگىلىۋالدى. چجيەن (Ши цэянь) مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئادەملىرىنى باشلاپ چوغاي (يىنشەن) تاغلىرىنىڭ شىمالىغا كۆچۈپ كەتتى. ئۇ يەردە ئۇنىڭغا قارشى قاكقللار قوزغالدى. فۇجيەن تېزلا ئارقىغا چېكىنگەچكە، چجيەن (بۇ يەردە Ши чэянь شجيەن دەپ ئېلىنغان، بىر خىل بولۇش ئۈچۈن چجيەن دەپ ئېلىنىدى — مۇھەررىردىن) جەنۇبقا — يۈنجۈكغا قايتىپ كەلدى①. مانا مۇشۇ مەلۇماتلاردىن شۇ چاغلاردا قاكقللار چوغاي تېغىنىڭ شىمال تەرىپىدە ياشىغان، چجيەن باشچىلىقىدىكى توغباتلار بولسا چوغاي تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى يۈنجۈكنىڭ شەھىرىنىڭ يېنىدا ئىدى دېگەن خۇلاسىغا كېلىش مۇمكىن. يۈنجۈكنىڭ خۇاكخې دەريا سىي ئەگمىسىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىگە جايلاشقان بىر شەھەرنىڭ نامى ئىدى.

توغبات چجيەن 386-يىلى دەي ۋاكالىتىنىڭ يېرىدە ۋېي پادىشاھلىقىنى تىكلىدى ھەمدە ئۆزىنىڭ زېمىنىنى كېڭەيتىشكە كىرىشتى. 388 — 389-يىللىرى قاكقللارغا قارشى ھۇجۇم باشلاپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى. مۇشۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ھەممىدىن كۆپ چىقىمغا ئۇچراپ ھالسىرىغان قەبىلە يۈەنخې (袁佐 — مۇھەررىردىن) قەبىلىسى ئىدى②.

390 — 391 - يىللىرى توغبات گۈي قاكقللارغا زور كۆلەملىك ھۇجۇم قوزغاپ، ئۇلارنى ئارقا-ئارقىدىن لىخۇكخەي كۆلىنىڭ يېنىدا يېسىشەن ۋە لەنشەن تاغلىرىنىڭ ئىچىدە تارمار كەلتۈردى③. بۇ جايلارنىڭ بۈگۈنكى جۇغراپىيىلىك ئورنىنى كونكرېت كۆرسىتىپ بېرىش تەس. ئۇ جايلارنىڭ تەخمىنەن قايسى يەرگە توغرا كېلىدىغانلىقىنى ئېنىقلاشقا بولىدۇ. بۇ چاغلاردا ئىمپېراتور بىر

① «ۋېينامە»، 1-جىلد، 16-بەت.

② ③ «ۋېينامە»، 2-جىلد، 22-، 23-، 24-بەتلەر.

دەم يۇنجۇڭدا ، بىر دەم چىچىڭ (赤城 قىزىل شەھەر — مۇھەررىردىن) دا تۇراتتى. ئۆزى چىچىڭدا تۇرۇشنى ياخشى كۆرەتتى. ھازىرقى زامان جۇڭگو تارىخچىلىرى چىچىڭنى ھازىرقى بېيجىڭنىڭ شىمالىدىكى بەيخې دەريا‌سى بويىغا جايلاشقان جاڭجياكۇ شەھىرى، دەپ ھېسابلايدۇ. توغبات گۈي مانا مۇشۇ يەردىن قاڭقىللارغا قارشى ئۇرۇش قوزغىغان. قاڭقىللار ئەھۋالغا قارىغاندا ، شۇ چاغلاردا يەنىلا چوغاي تاغلىرىنىڭ ئەتراپىدا تۇرغان، توغبات گۈيلەر بولسا ، جۇڭگونىڭ(خەنزۇلار جايلاشقان) يەرلىرىنى ئىگىلۋېلىش بىلەن بەنت ئىدى. ئۇلارنىڭ بۇ چاغدا چوڭ قوشۇن تەييارلاپ، يىراق شىمال تەرەپلەرگە ھۇجۇم قىلغىدەك ئىمكانىيىتى يوق ئىدى.

394-يىلى جۇرجانلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرىشى كەسكىنلەشتى. بۇ كۈرەشتە سەللان (社仑 — مۇھەررىردىن) غەلبە قىلدى. ۋۇيۇەننىڭ غەربىي قىسمىنى بۇلاپ تالىدى، كېيىن گوبى چۆللۈكىنىڭ شىمالىغا ئۆتۈپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىدا قاڭقىللارنىڭ يەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇۋالدى. سەللاننىڭ كۈچ - قۇۋۋىتى ئاشتى. كېيىن قاڭقىللارنىڭ شىمالىي تەرىپىگە ئۆتۈپ، ئۆز قوشۇنلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ، چوڭ قوشۇن تەشكىل قىلدى، شۇنداقلا دۆلەت تەشكىل قىلىش ئۈچۈن بىر قاتار چارىلارنى قوللاندى①.

398-يىلى توغبات گۈي ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى دېگەن ئۇنۋاننى قوبۇل قىلدى. 399-يىلى ۋۇچۇەن(川午 — مۇھەررىردىن) ۋادىسىدىن قاڭقىللارغا قارشى چوڭ كۆلەملىك ھۇجۇم باشلىدى. بۇ جاي دەي ۋاڭلىقى تېررىتورىيىسى ئىچىدە بولۇپ، 386-يىلى، توغباتلار مۇشۇ جايدا قۇرۇلتاي ئېچىپ، توغبات گۈينى « دەيۋاڭ » دەپ ئېلان قىلغانىدى②. مانا

① « ۋېينامە » ، 103-جىلد ، 2290-بەت.

② « ۋېينامە » ، 2-جىلد ، 20-بەت.

مۇشۇ ھۇجۇم ۋاقتىدا ۋېي قوشۇنلىرى جۇرجانلار بىلەن توقۇنۇشۇپ قالدى. بۇ چاغدا جۇرجانلار قاتقاللارنىڭ يەرلىرىنى تېخى بېسىۋالمغانىدى. نۇرغۇنلىغان چارۋا ماللار ۋە مىڭلىغان ئادەملەرنى ئەسىرگە ئېلىپ، ئۆز يەرلىرىگە قايتىپ كەلدى. ۋۇچۇەن دەرياسىنىڭ سۈيىنى لۇيۇەنگە باشلاش ئۈچۈن، ئەسىرلەرنى ششەن (山西 غەربىي تاغ ‹ تەيخاڭشەن رايونى — مۇھەررىردىن ›) نى بويلاپ چوڭ ئۆستەڭ چېپىشقا مەجبۇرلىدى ①. بۇ يەردىكى « شەششەن » تېغى خېبىي ئۆلكىسىدىكى تەيخاڭشەن تېغىنى كۆرسىتىدۇ.

ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ بۇ يەردىكى قەبىلىلەر ئۈستىدىن قىلغان غەلىبىسى مۇشۇ ئۇرۇشلار جەريانىدا ئاجىزلىشىپ كەتكەن قاتقىل قەبىلىلەرنىڭ يەرلىرىنى جۇرجانلارنىڭ بېسۇبلىشىنىڭ مۇقەددىمىسى بولدى. بۇ ۋەقە 400-يىللاردا يۈز بەرگەن بولسا كېرەك.

بۇ ۋەقە بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي، مۇشۇ رايونلاردا چىلې قەبىلىسى توغرىسىدا مەلۇماتلار پەيدا بولدى. 430-يىلى چىلېلاردىن 1000 تۇتۇن يۇنجۇڭدا ئىسيان كۆتەردى②. چىلې قەبىلىرىنىڭ 471-، 472-، 473-، 498- ۋە 526-يىللاردىكى قوزغىلاڭلىرىمۇ « ۋېينامە »دە قەيت قىلىنغان. چىلېلارنىڭ ۋېي پادىشاھلىقىغا قارشى قوزغىلاڭلىرى جۇرجانلارنىڭ ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ چېگرىسىغا قىلغان ھۇجۇمى بىلەن بىر ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ. مەنبەلەرنىڭ بىر يېرىدە، چىلېلار جۇرجانلار تەرەپكە قېچىپ كەتتى، دەپ كۆرسىتىلسە، ئىككىنچى بىر يېرىدە، چىلېلار جۇرجانلارنى « قارشى ئېلىپ ئالدىغا چىقتى » دەپ يېزىلىدۇ. ئەگەردە ۋېي پادىشاھلىقى چېگرىسى ئىچىدىكى چىلېلار 399-يىلى توغبات گۇي ھۇجۇم قىلغاندا جۇرجانلارغا

① « ۋېينامە »، 2-جىلد، 34-بەت.

② « ۋېينامە »، $^{4}/_{1}$ جىلد، 76-بەت.

تەسلىم بولغان قاڭقىل قەبىللىرى بولۇپ، كېيىن ئۇلار چېگرا رايونلارغا بۆلۈپ جايلاشتۇرۇلغاندى دېيىلسە، ئۇ ھالدا بۇ مەنتىقە ئۇيغۇن كېلىدۇ. بۇندىن باشقا، 397 — 456-يىللار ئارىلىقىدا، «ۋېينامە»دە دېگلىكلار تىلغا ئېلىنىپ، ئۇلارنىڭ جۇڭشەن ۋە شىشەننىڭ يېنىدا، يەنى بېيجىڭنىڭ جەنۇبىدا ياشاپ كەلگەنلىكى سۆزلىنىدۇ.

«ۋېينامە»دە يۈجۇ（幽州 — مۇھەررىردىن）غا سىيانپى ۋە دېگلىكلارنىڭ باشلىقلىرىدىن ئىككى كىشىنىڭ تاللانغان ياخشى ئاتلارنى تەقدىم قىلىپ كەلگەنلىكى بايان قىلىنىدۇ. بۇنىڭدىن شۇ چاغلاردا دېگلىكلارنىڭ يەنىلا شەرق تەرەپتىكى مەلۇم بىر يەردە ياشاپ كەلگەنلىكىنى مۆلچەرلەشكە بولىدۇ.

4-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، دېگلىكلارنىڭ خېدۇڭ（河东 — مۇھەررىردىن）ئۆلكىسىدە يۇرگەنلىكلىرى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار كۆزىمىزگە چېلىقىدۇ. مۇيۇنجۇەننىڭ（Муюнцзюан）تەرجىمھالىدا دېگلىكلارنىڭ جۇڭشەن ۋە چاڭشەن（بۇگۇنكى شىجياجۇاڭ رايونى، بېيجىڭنىڭ غەربىي جەنۇبى）دە 350-يىلى يۇز بەرگەن ۋەقەلەرگە قاتناشقانلىقى كۆرسىتىلىدۇ①. 383-يىلى، لياڭجۇ（凉州 — مۇھەررىردىن）ئايمىقىنىڭ باشلىقى ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىنىڭ ئەھۋالىنى سۆزلەپ كېلىپ، دېگلىكلار لۇجۇ ۋىلايىتىگىچە كەلگەندى، دەپ مۇقىملاشتۇرغان. لۇجۇ — خېنەن ئۆلكىسىنىڭ ياڭشەن ناھىيىسى تەۋەسىدە②. 397-يىلىدىكى دېگلىكلار توغرىسىدىكى مەلۇماتلاردىن ئوچۇق كۆرۈنىدۇكى، چىن سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ دېگلىكلار جۇڭشەن رايونىدا پائالىيەت قىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، شىشەندىمۇ پائالىيەت ئېلىپ بارغان③. 399-، 402- ۋە 410-يىللاردىكى

① «جىن سۇلالىسى تارىخى»، 110-جىلد، 3 / 1376-بەت.
② «جىن سۇلالىسى تارىخى»، 115-جىلد، 1 / 1379-بەت.
③ «ۋېينامە»، 3-جىلد، 33-بەت.

مەلۇماتلارغا قارىغاندا، دىڭلىڭلار يەنە بىڭجۇ، لىڭجۇ ۋە شىخې، يەنى خېدۇڭ ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي ۋە شەرقىي تەرەپلىرىدە ياشىغانلىقى تىلغا ئېلىنىدۇ①. دېمەك، 4 — 5-ئەسىرلەردە دىڭلىڭلار خېدۇڭدا كەڭ تارقىلىپ ياشىغان.

مۇشۇ مەلۇماتلارنىڭ ھەممىسىدىلا دىڭلىڭلارنىڭ ۋېي سۇلالىسىنىڭ باشقىلارنى بويسۇندۇرۇۋېلىشقا قارشى كۈرەش قىلغانلىقلىرى سۆزلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە، دىڭلىڭلارنىڭ دىدۇ ۋە دىشۇ ئىسىملىك باشلىقلىرى تىلغا ئېلىنىدۇ. مەسىلەن، «417-يىلى ۋېي پادىشاھى دىشۇ باشچىلىقىدىكى دىڭلىڭلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن شىشەن تېغىغا قوشۇن ئەۋەتتى. ۋېي ئەسكەرلىرى دىڭلىڭلارنى بويسۇندۇرۇپ قايتتى. بارلىق ۋىلايەتلەر قايتىدىن باج تۆلەيدىغان بولدى»②. مانا مۇشۇ مەلۇماتقا قارىغاندا، شىشەندىكى دىڭلىڭلار ۋېي سۇلالىسى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلۇپ، يەرلىك خەنزۇلارغا ئوخشاشلا ئادەتتىكى ئالۋاڭ-سېلىق تۆلەيدىغان بولغان.

418-يىلى، قاڭقىللار ۋە دىڭلىڭلارنىڭ 12 قەبىلىسى ئۆزلىرىنىڭ باشلىقلىرى رەھبەرلىكىدە ۋېي ئەسكەرلىرىگە قوشۇلۇپ، شىمال تەرەپكە — شۇ ۋاقىتتا جۇرجانلار تۇرغان ئىدزىنغول دەرياسى تەرەپكە ھۇجۇم قىلىشقا مەجبۇر قىلىندى. لېكىن، ئۇلار مۇشۇ يۇرۇشتە ئېغىر چىقىمغا ئۇچرىدى. قارىماققا مۇشۇ ۋەقە بىلەن باشقا ۋەقەلەرنى بايانلاش بىر-بىرسىدىن پەرقلەندۈرۈلمەيدۇ. ئەمما، بۇ يەردە بېرىلگەن مەلۇمات بىردىنبىر مەلۇمات بولۇپ، بۇ يەردە قاڭقىل قەبىلىلىرى بىلەن دىڭلىڭلار بىر قاتاردا قويۇلۇپ ئېيتىلىۋاتىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈلىدۇكى، ۋېي سۇلالىسىدىكىلەر دىڭلىڭلار بىلەن قاڭقىللارنى بىر-بىرىدىن

---

① «ۋېينامە»، 2-جىلد، 36-، 40-، 51-بەتلەر.

② «ۋېينامە»، 3-جىلد، 57-، 58-بەتلەر.

پەرقلەندۇرۇپ قارىغان. بۇنىڭدىن باشقا، شۇ چاغلاردا ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ دائىرىسىدە ياشاپ كەلگەن قاڭقىل قەبىلىلىرى مۇ بىرىنچى قېتىم تىلغا ئېلىنىپ، ئۇلارنىڭ ۋېي پادىشاھلىقىغا قاراشلىق تېررىتورىيىدە ياشىغانلىقى كۆرسىتىلىدۇ. ئەھۋالغا قارىغاندا، كىشىلەر ئۇلارنى 430-يىلىدىن باشلاپ جۇرجانلار تەرىپىدىن قۇللۇققا چۈشۈرۈلگەن قاڭقىللاردىن پەرق ئېتىش ئۈچۈن «چىلې» دەپ ئاتىغان بولسا كېرەك.

428-يىلى، دىڭجۇدىكى دېچاۋ (翟乔 — مۇھەررىردىن) باشچىلىقىدىكى دىڭلىڭلار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، شىشەن تېغىغا چىقىپ كەتتى، 429-يىلى دىڭلىڭلارغا قارشى ئەسكەر ئەۋەتىلدى. ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى بىلەن كۈچ سىنىشتۇرمىسى ئوخشاش بولمىغاچقا، دىڭلىڭلار تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولدى.

447-يىلى، دىڭجۇدىكى 3000 تۈتۈن دىڭلىڭ پايتەختكە كۆچۈرۈلدى. 456-يىلى دىڭجۇدا يەنە بىرنەچچە مىڭ تۈتۈن دىڭلىڭ تارمار قىلىندى. بۇ تۈتۈنلەر تاغ ئارىسىدا قېچىپ يۈرۈپ ئامان قالدى①. مانا مۇشۇ مەلۇمات، مۇشۇ رايوندىكى دىڭلىڭلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قېتىم تىلغا ئېلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەھۋالغا قارىغاندا، دىڭلىڭلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى يوقىتىلغان بولسا كېرەك. ئامان قالغانلىرى بولسا، ئۆزلىرىنىڭ قەبىلە ئالاھىدىلىكلىرىنى يوقاتقان. كۆرۈپ تۇرىمىزكى، ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئوردا تارىخچىلىرى خېدۇڭنىڭ مەركىزىي رايونلىرىدىكى دىڭلىڭ قەبىلىلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ شىمالىدا ياشاپ كەلگەن چىلې قەبىلىلىرىنى ۋە ۋېي سۇلالىسىغا بويسۇنمىغان قاڭقىل قەبىلىلىرىنى بىر-بىرىدىن ئېنىق پەرقلەندۈرگەن. دەسلەپتە «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە قاڭقىللار، چىلېلار ۋە دىڭلىڭلار بىر خەلقنىڭ بىرقانچە خىل ئاتىلىشى

① «ۋېينامە»، 5-جىلد، 115-بەت.

دەپ مۇقىملاشتۇرۇلغان. بۇ ئىزاھات «ۋېينامە»نىڭ ئاپتورى ۋېي شۇ ئۆزىنىڭ قەلىمى بىلەن بەرگەن ئىزاھاتتۇر. ۋېي شۇنىڭ تەرجىمھالىدىن مەلۇم بولىدىكى، بۇ ئادەمنىڭ بوۋىسى ۋە ئاتىسى ۋېي سۇلالىسىدە دېڭجۇ ئايمىقىنىڭ باشلىقلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. بۇ ئايماق بولسا، دېڭلىڭلار خېلى دەرىجىدە توپلىشىپ ياشىغان ئايماق ئىدى. كېيىن بۇ يەردىكى دېڭلىڭلار ئۇزۇل-كېسىل يوقىتىلدى. شۇنداق قىياس قىلىشقا بولىدۇكى، بۇ ئادەملەر دېڭلىڭلارنىمۇ، قاڭقىللارنىمۇ چىلىپلارنىمۇ ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن. شۇڭا، بىز يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، ئۇلارنىڭ ئېتنىك جەھەتتىكى ئوخشاشلىقىنى مۇقەملاشتۇرۇش ئەقىلغا مۇۋاپىق. شۇڭا، ئاپتور ۋېي شۇنىڭ بۇلار توغرىسىدىكى بەرگەن مەلۇماتى ئىشەنچلىك. ئەگەر مۇشۇنداق بولسا، شەرقتىكى دېڭلىڭ - قاڭقىللارنىڭ تارىخىنى كەم دېگەندىمۇ 3-ئەسىرگە «سۇرۇش» كېرەك. «ۋېينامە» نىڭ ئاپتورلىرى دېڭلىڭلار قىزىل دىلارنىڭ ئەۋلادى ئىدى، قىزىل دى قەبىلىلىرى مۇشۇ رايونغا مىلادىيەدىن 1000 يىل ئىلگىرى كەلگەن دەيدۇ①. چىن ۋە خەن سۇلالىسى ۋاقتلىرىدا، خەنزۇلار خېدۇڭدىكى ۋە ئۇنىڭغا يېقىن جايلاشقان شىمالدىكى خەلقلەرنى ئوبدان بىلەتتى. لېكىن، ئۇ يەردە دېڭلىڭلار بارلىقىنى چىن، خەن ئوردا تارىخچىلىرى تىلغا ئالمىغان. چىن ۋە خەن سۇلالىسىدىكىلەرگە ئۇسۇنلارنىڭ شىمال تەرىپىدە، يەنى ئىلى دەرياسى ۋادىسىنىڭ شىمالىدا ياشاپ كەلگەن دېڭلىڭلارلا مەلۇم ئىدى. گەرچە مۇشۇ يەردە ياشىغان دېڭلىڭلارنىڭ ئەڭ غەرب تەرەپتىكى ئۆلكىلەردىن يىراق شەرق تەرەپكە كۆچۈپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان كونكرېت

---

① م. ۋ. كرىۋكوف: «قەدىمكى خەنزۇلارنىڭ كېلىپ چىقىش مەسىلىلىرى»، موسكۋا، 1978-يىل، 180 _ 181-بەتلەر.

ماتېريياللار هازىرچە تېپىلمىسمۇ، بەزى تەتقىقاتچىلار دىڭلىڭلار غەربتىن شەرققە كۆچۈپ بارغان، دېگەن كۆز قاراشنى قۇۋۋەتلەيدۇ. مەسىلەن، گۈمىلېۋ①.

جۇرجانلار توغرۇلۇق يەنە توختىلىپ ئۆتەيلى. جۇرجانلار ئاربىدا بىر مەزگىل تىلغا ئېلىنمايدۇ، 429-يىلىغا كەلگەندە يەنە سۆزلىنىدۇ. بۇ ۋاقىتلاردا ۋېي پادىشاھلىقى جۇرجانلارغا قارشى زور كۆلەملىك ھۇجۇم باشلايدۇ. بۇ ھەربىي ھەرىكەتلەر غەرب تەرەپتىلا ئەمەس، بەلكى ئىدزىنغول دەرياسى بويىدىمۇ ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ جۇرجانلارنىڭ غەرب تەرەپتىمۇ ئۆزلىرىگە قاراشلىق يەرلىرى بارلىقىنى كۆرسىتىدىغان بىرىنچى پاكىتتۇر. بۇ چاغلاردا پۈتۈن خېشى كارىدورى خېشى ۋاڭى جۇچۇي مېڭسۇننىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى. مەنبەلەردە مۇشۇ سوقۇش جەريانىدىكى بىر ۋەقە بايان قىلىنغاندا توساتتىنلا تۆۋەندىكى بىر جۈملە سۆزنى يولۇقتۇرىمىز: «قاڭقىللار داتەن خەلقىگە ھۇجۇم قىلدى»②. ھالبۇكى، داتەن جۇرجانلارنىڭ بىر خانىنىڭ ئىسمى ئىدى. قاڭقىللارنىڭ بۇنداق قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىشىدىكى سەۋەبىنى بۇنىڭدىن 30 يىل بۇرۇن قۇللۇق ئاساسىدىكە چۈشۈرۈلگەن قاڭقىللارنىڭ جۇرجانلارنىڭ مۇشۇ قېتىمقى كىرزىسقا ئۇچرىشىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى مۇستەقىللىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش يولىدا ئېلىپ بارغان ئۇرۇشى ئىدى دەپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن. دەل مۇشۇ يىلى، ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى يىنىپو (بۇ جاي ھازىرغا قەدەر ئېنىقلانمىدى) نىڭ يېنىدىكى قاڭقىللارنىڭ شەرقىي قەبىلىلىرىنىڭ گۈللەپ ياشناۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇلارغا قارشى نۇرغۇن

---

① ل. ن. گۈمىلېۋ: «دىڭلىڭ مەسىلىرى» («سوۋېت ئىتتىپاقى جۇغراپىيە ئىلمى جەمئىيىتىنىڭ ئاخباراتى»)، موسكۋا، 1959-يىل، 91-، 17 ـ 26-بەتلەر.

② «ۋېينامە»، 103-جىلد، 2393-بەت.

ئەسكەر ئەۋەتىپ، قاڭقاللارنى قاتتىق مەغلۇب قىلغانىدى①.

ئەھۋاللارغا قارىغاندا، شۇ چاغلاردا قاڭقال قەبىلىلىرى غەربىي قاڭقاللار ۋە شەرقىي قاڭقاللار دەپ بۆلۈنگەن بولسا كېرەك. گەرچە غەربتىكىلىرىمۇ، شەرقتىكىلىرىمۇ جۇرجان قاغانلىقىنىڭ تەركىبىگە كىرگەن بولسىمۇ، ئەمما قاڭقاللار ئۆزلىرىنىڭ ئېتنىك ئالاھىدىلىكلىرىنى ۋە تەشكىلىنى ساقلاپ كەلگەن، لېكىن ئۆز ئالدىغا دۆلتى بولمىغان. بۇ ئەھۋال قاڭقاللار توغرىسىدىكى بايانلىرىمۇ مۇقىملاشتۇرۇلغان. شۇڭا، شىزۇنىڭ تارىخىدىكى مەلۇماتلاردا ئېيتىلغان 436-يىلى قاڭقاللار دۆلتىنىڭ ئەلچىلىرى ۋېي پادىشاھلىقىغا سوۋغا-سالاملار ئېلىپ كەلدى دېگەن سۆز، شەك-شۈبھىسىزكى، خاتادۇر. ھېچبولمىغاندا، 481-يىلدىن كېيىن، قاڭقال قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسمى ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى يەرلىرىدە بولغان. مەسىلەن، قاڭقاللار توغرىسىدىكى بايانلا تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىلىدۇ: ئاۋۇزلۇ كىچىك ئۇكسى چۆكچى (穷奇 — مۇھەررىردىن) بىلەن 100 مىڭدىن ئارتۇق قاڭقال ئۇرۇقلىرىنى باشقۇرۇپ تۇردى②. مانا مۇشۇ مەلۇماتلار قاڭقاللارنىڭ بەك كۆپ سانداً ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

485-يىلى، مىجەزى كەسكىن دۇلۇن (豆仑 — مۇھەررىردىن) جۇرجانلارغا قاغان بولغاندىن كېيىن، ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ چېگرا رايونلىرىغا چېقىلدى. شۇ چاقىچە جۇرجانلار ۋېي پادىشاھلىقى بىلەن ئىناق مۇناسىۋەتتە بولۇپ، ئۆزئارا ئەلچى ئالماشتۇرۇپ تۇراتتى. 486-، 487-يىللىرى دۇلۇن يەنە ۋېي پادىشاھلىقىغا يەرلىرىگە باستۇرۇپ كىردى. «جۇرجانلار ھەققىدە قىسسە» دە بۇ ئەھۋال جۇرجانلارنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدا نارازىلىق پەيدا قىلغان، دەپ بايان قىلىنغان.

---

① «ۋېينامە»، 103-جىلد، 2293-بەت.

② «ۋېينامە»، 2310-بەت.

جۇرجانلارنىڭ يۇقىرى قاتلىمى ۋېي پادىشاھلىقى بىلەن ئىناق ئۆتۈشنى قۇۋۋەتلىگەن. «قاڭقللار ھەققىدە قىسسە» دە «487-يىلى دۇلۇن ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ چېگرىلىرىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغاندا ئاۋۇزلۇ ۋە باشقىلار دۇلۇننى ئۇنداق قىلماسلىققا دەۋەت قىلدى. دۇلۇن ئاۋۇزلۇنىڭ سۆزىگە كىرمىگەچكە، ئاۋۇزلۇ قاتتىق خاپا بولدى ۋە ئۆزىگە قارىشىلىق قەبىلىلەرنى باشلاپ غەربكە كۆچۈپ، ئالدى قوش (前车师—مۇھەررىردىن) نىڭ غەربىي شىمالىدىكى يەرلەرگە كېلىپ ئورۇنلاشتى ۋە شۇ يەردە ئۆزىنى پادىشاھ دەپ ئېلان قىلدى. ئاۋۇزلۇنىڭ قول ئاستىدىكى كىشىلەر ئۇنى «تەڭرىنىڭ ئوغلى» دەپ ئاتىدى، ۋېي تىلىدا خۇلوفۇلې (侯罗匐勒 كۇل بىلگە — مۇھەررىردىن) دېيىلىدىكەن. چۈنكى، تەخت ۋارىسى ۋېي تىلىدا خۇپېي (侯倍 يابغۇ — مۇھەررىردىن) دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى شىمال تەرەپتە ياشىدى. چۈڭچى ئاۋۇزلۇدىن سەل جەنۇبقىراق جايلاشتى. دۇلۇن ئاۋۇزلۇغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ئۆزىگە بويسۇندۇرماقچى بولدى. ئەمما، ئاۋۇزلۇدىن يېڭىلىپ قالدى ۋە ئۆزىنىڭ ئەسكەرلىرىنى شەرق تەرەپكە ئېلىپ كەتتى»①.

مانا بۇ مەلۇمات قوچۇنىڭ جايلاشقان ئورنى ھەققىدە كۆپ مەسىلىلەرنى روشەنلەشتۇرۇپ بېرىدۇ. بۇنىڭدىن شۇ مەلۇم بولدىكى، 487-يىلى قاڭقىل قەبىلىلىرى ئاۋۇزلۇ ۋە چۆڭچىلارنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئۆزلىرىنىڭ جۇرجانلارنىڭ غەربىدىكى ياشاپ تۇرغان يەرلىرى (بۇ يەرلەرنىڭ ئىچىگە قوچۇمۇ كىرىدۇ) نى تاشلاپ، ئالدى قوشلارنىڭ غەربىي شىمالىدىكى يەرلەرگە بېرىپ ئورۇنلاشقان ھەم بۇ يەردە ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىل دۆلتىنى قۇرغان. قاڭقىللارنىڭ ئالدىنقى قوشلارنىڭ يەرلىرىنى ئىگىلىمگە نلىكىگە قارىغاندا، قوشلار قانداقتۇر

① «ۋېينامە»، 103-جىلد، 2310-بەت.

بىرسىنىڭ قول ئاستىدا بولغان بولسا كېرەك. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، مۇشۇ مەلۇماتلار ئاساسىدا قاڭقىل قەبىلىلىرىنى يالغۇز ئۇرۇمچىگىلا ئەمەس، بەلكى غەرب تەرەپكە تاكى بالقاش كۆلىگىچە بولغان تېررىتورىيىلەرگە جايلاشقان دەپ مۆلچەرلەش مۇمكىن (تارىختا قاڭقىللار غەرب تەرەپكە، شۇنچە ئۇزۇن يەرلەرگە كېلىپ ئورۇنلاشقانلىقى توغرىسىدا يۇقىرىقى مەلۇماتتىن باشقا مەلۇمات يوق). بۇنىڭدىن باشقا، شۇمۇ ناھايىتى روشەنكى، بۇ قەبىلىلەر شەرقتىن غەربكە قاراپ پاراللېل بەلباغ بويىچە ئورۇنلاشقان بولماستىن، شىمالدىن جەنۇبقا بولغان يۆنىلىشتە ئورۇنلاشقان، ئۇنىڭ ئۇستىگە، چۆكچى باشچىلىقىدىكى قەبىلىلەر جەنۇب تەرەپكە جايلاشقان.

ئەھۋاللارغا قارىغاندا، دۇلۇن ئۇستىدىن قازانغان غەلىبە ئاۋۇزلۇنى جۇرجانلارغا قارشى كۈرەشتە ۋېيي پادىشاھلىقى بىلەن ئىتتىپاقلىشىشقا رىغبەتلەندۈرگەن بولسا كېرەك. مۇشۇ مەقسەت بىلەن ئاۋۇزلۇ 490-يىلى ئۆز ئەلچىلىرىنى ۋېيي پادىشاھلىقىغا ئەۋەتتى. ۋېيي پادىشاھلىقى ھۆكۈمدارلىرى قاڭقىللارنىڭ خېلىلا كۈچلى بارلىقىغا ئىشەنمىدى. ۋېيي پادىشاھلىقىمۇ ئەلچىلىرىنى قاڭقىللارغا ئەۋەتتى. بۇ ئەلچىلەر قاڭقىللارنىڭ ئەلچىلىرى بىلەن بىللە قايتىپ كەلدى①. ئەمما، ۋېيي پادىشاھلىقىدىكى گاۋزۇڭ ھەققىدىكى خاتىرىلەردە قاڭقىللاردىن ئۇنىڭغا ۋەكىل كەلگەنلىكىنى ۋە قاڭقىللارغا ئۆزىنىڭ ئەلچىلەر ئەۋەتكەنلىكى ئۇستىدە ھېچقانداق گەپ-سۆزلەر يوق. «ئاۋۇزلۇ دۆلتى» دىن بىرىنچى قېتىم كەلگەن ئەلچىلەر 508-يىل كەلدى، دېيىلگەن. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، بۇ يەردە بىر خاتالىق يۈز بەرگەن بولسا كېرەك. چۈنكى، ئاۋۇزلۇ 508-يىلى ھايات ئەمەس ئىدى. قانداقكى بولمىسۇن، ئاۋۇزلۇدىن

① «ۋېينامە»، 103-جىلد، 2310-بەت.

ۋېي پادىشاھلىقىغا ئەلچىلەرنىڭ كەلگەنلىكى راست، ئەمما بۇ 508-يىلى ئەمەس، 490-يىلى يۈز بەرگەن ئىش ئىدى. لېكىن، بۇ باغلىنىشلارنىڭ ھېچقانداق رېئال نەتىجىسى بولغان ئەمەس. قاڭقىللاردىكى ۋەقەلەر 490-يىلدىن كېيىن، تۆۋەندىكىچە تەرەققىي قىلدى: قاڭقىل قەبىلىرىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنى باشقۇرۇپ تۇرغان چۈگچى يادا (ئېفتالىتلار) تەرىپىدىن تارمار كەلتۈرۈلدى. ئېفتالىتلار چۈگچىنىڭ ئوغلى مىئوتۇ (弥俄突—مۇھەررىردىن) نى ئەسىرگە ئېلىپ كەتتى. چۈگچى قارىمىقىدىكى خەلقلەرنىڭ بىر قىسمى جۇرجانلارغا تەسلىم بولدى، بىر قىسمى ۋېي پادىشاھلىقىغا تەسلىم بولدى. ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى مېڭ ۋېي دېگەن كىشىگە بويسۇنغان قاڭقىللارنى ئوردۇستىكى (خېشى كارىدورىدىكى — مۇھەررىدىن) گاۋپىڭجىڭ دېگەن يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇشقا بۇيرۇق چۈشۈرۈلدى.

بىزنىڭ قارىشىمىزچە، چۈگچىنىڭ قول ئاستىدىكى خەلقلەرنى ۋېي پادىشاھلىقىغا ۋە جۇرجانلار تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى، دەپ ھۆكۈم چىقىرىش ئەمەلىي ئەھۋالغا ئۇيغۇن ئەمەستەك تۇرىدۇ. قاڭقىللاردا نېمە ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ شۇنچە يىراق بولغان ۋېي سۇلالىسىنىڭ يەرلىرىگە قېچىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلۇپ قالدى؟ نېمە ئۈچۈن ئۆزلىرىگە دۈشمەن بولۇپ كەلگەن جۇرجانلارغا قېچىپ بارىدۇ؟ ئەگەر ۋېي ۋە جۇرجانلارنىڭ شىمال تەرىپىگە كەلدى دېيىلسە، يەنە ئۆزلىرىنىڭ ئاۋۇزلۇ باشچىلىقىدىكى قاڭقىل قەبىلىرى تۇراتتىغۇ؟ روشەنكى، ئېفتالىتلار چۈگچىنىڭ قاڭقىل قەبىلىرىگە جەنۇب تەرەپتىن ھۇجۇم قىلغان. چۈنكى، بۇ قەبىلەرنى شىمال تەرەپتە ئاۋۇزلۇ قارىمىقىدىكى قەبىلەر دالدىلاپ تۇراتتى. ئەمما، ئاۋۇزلۇنىڭ قەبىلىرى ئۆزلىرىنىڭ قېرىنداشلىرىغا ياردەم كۆرسەتمىگەن.

چۈگچى تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، قاڭقىل قەبىلىرىنىڭ بىردىنبىر باشلىقى بولۇپ قالغان ئاۋۇزلۇنىڭ چۈگچىنىڭ ھالاك

بولۇشىغا مەلۇم دەرىجىدە سەۋەبلىك ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت پاكىت قاڭقىللارنىڭ ئاۋۇزلۇغا بولغان نارازىلىقىنى قوزغىغان بولۇشى كېرەك. مانا مۇشۇ ئەھۋال ئاۋۇزلۇ بىلەن ئۆز خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى جىددىيلەشتۈرۈپ قويدى. نەتىجىدە ئاۋۇزلۇ ئۆز خەلقى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ تۇغقىنى باليان (跋利延 — مۇھەممەدىن) ئولتۇرغۇزۇلدى. بىر يىلدىن كېيىن، ئېفتالىتلار قاڭقىللارغا قارشى يەنە ھۇجۇم باشلىدى. ئۆزلىرى بىلەن بىللە چۆكچىنىڭ ئوغلى مىئوتۇنى ئېلىپ كەلدى ۋە ئۇنى قاڭقىللارنىڭ باشلىقى قىلىشنى تەلەپ قىلدى. قاڭقىل قەبىلىلىرى ئېفتالىتلارنىڭ بېسىمى ئاستىدا باليانىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا مىئوتۇنى سايلىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، مىئوتۇ ئۇزۇن ئۆتمەي، ۋېي سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتكەن.

شۇنداق قىلىپ، ئېفتالىتلار بىر يېرىم يىل ئىچىدە قاڭقىللارغا قارشى ئىككى قېتىم ئۇرۇش قوزغىغان. ئەمما، بۇ سوقۇشلارنىڭ قاچان، قايەردە يۈز بەرگەنلىكىنى بۇ مەلۇماتتىن ئۇققىلى بولمايدۇ. لېكىن، مانا مۇشۇ ۋەقەلەر توغرىسىدىكى ماتېرىياللارنى قوچۇدىن تېپىلغان ماتېرىياللارغا سېلىشتۇرۇش، قاڭقىللار بىلەن قوچۇنىڭ شۇ چاغدىكى ئورۇنلىرىنى ئېنىقلاش مەسىلىسىدە ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. قوچۇدىن ئېلىنغان ماتېرىياللارنى بىز تۆۋەندە سېلىشتۇرۇپ كۆرىمىز.

شۇنداق قىلىپ، 481 — 487-يىللار ئارىلىقىدا، قوچۇ قاڭقىل قەبىلىرىنىڭ بۇۋاستە تەسىرى ئاستىدا تۇردى. ئۇ چاغدا قاڭقىل قەبىلىرى شەكىلەن جۇرجانلار ئىتائىتىدە ئىدى. قاڭقىل قەبىلىرى غەرب تەرەپكە كەلگەندىن كېيىن، قوچۇ بىرىنچى قېتىم مۇستەقىل بولۇپ قالدى. مارۇ ئۆز ئەھۋالىنىڭ ئاجىزلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ (قاڭقىللار ۋە جۇرجانلار ئۇ يەرنى ئىگىلەپ تۇرغان ئەھۋالدا)، 497-يىلى ۋېي پادىشاھلىقىغا

ئەلچىلەر ئەۋەتىپ، ئۆزىنى ۋېي پادىشاھلىقى دائىرىسىگە قوشۇۋېلىشقا مۇراجىئەت قىلدى. ۋېي پادىشاھلىقى مارۇغا ئىۋىرغولنى بۆلۈپ بەردى. لېكىن، قوچۇ خەلقى قۇمۇلغا كۆچۈپ بېرىشقا ئۇنىمىدى ۋە مارۇنىمۇ ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا چۈجا (麹嘉— مۇھەررىردىن) نى ئولتۇرغۇزدى. چۈجا ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ جۇرجانلار ئىتائىتىدە بولىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ قوچۇنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشۋېلىشىدىن ساقلانماقچى بولدى. شۇنىسى ئەجەپكى، ئۈستىدە سۆز كېتىۋاتقان قوچۇلۇقلارنىڭ شۇ چاغدىكى خېلى قىسمى خەنزۇلار بولسىمۇ، ئۇلار خەنزۇ پادىشاھلىقلىرى تەرەپكە (دائىرىسىگە) كۆچۈشنى رەت قىلىپ، جۇرجانلارنىڭ ئىتائىتىدە بولۇشنى ئەلا كۆرگەنىدى. چۈجانىڭ قوچۇنى ئىدارە قىلىپ تۇرغان يىللىرى («جۇنامە» دىكى قوچۇ تەزكىرىسىدە تەيخې (477 — 499-يىللىرى) يىللىرىنىڭ ئاخىرىغا توغرا كېلىدۇ، دەپ خاتىرىلەنگەن، يەنى 499-يىلىغا توغرا كېلىدۇ. «لياڭنامە»دە كۆرسىتىلىشىچە، چۈجا قوچۇنى 24 يىل ئىدارە قىلغانىكەن①.

تەتقىقات جەريانىدا كىشىنى مەلۇم دەرىجىدە قىزىقتۇرىدىغان بىر ئىش شۇكى، ئالدى قوش دۆلىتىنىڭ تارىخى بىلەن قوچۇنىڭ مۇناسىۋىتىدۇر. «ۋېينامە» دە ئالدى قوشنىڭ ھالاكىتى توغرىسىدا ئىككى خىل يىل كۆرسىتىلىدۇ. بىرىنچىسىدە ئۇنى 450-يىلى ھالاك بولغان، دېيىلىدۇ. ئىككىنچىسىدە 4-ئەسىر بىلەن 5-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھالاك بولغان دېيىلىدۇ.

بىرىنچى خىلدىكى ماتېرىيالغا ئاساسلانغاندا، جۈچۈ ئۇخۇي (沮曲无讳 جۇرچى ئۇرغۇ — مۇھەررىردىن) 442-يىلى ئالدى قوشنى تارمار قىلغان. يەنە ئارىدىن سەككىز يىل ئۆتكەندىن كېيىن، 450-يىلى يەنە قانداقتۇر بۇلاڭچى دەپ ئاتالغانلار

① «لياڭنامە»، 54-جىلد، 811-بەت؛ «جۇنامە»، 50-جىلد، 914-بەت.

ئالدى قوشنى ئۇزۇل-كېسىل يوقاتقان. ئۇنىڭ خەلقى ئاگىنى (焉者 قاراشەھەر — مۇھەررىردىن) نىڭ شەرقىي چېگرىلىرىغا قېچىپ كەلگەن ۋە شۇ يەردە تۇرۇپ ۋېي پادىشاھلىقىدىن ياردەم سورىغان.

يەنە بىر خىل بايانداﺍ، يەنى قوچۇ ۋە قاڭقاللار ھەققىدە توختالغاندا ئېنىقلانغان ماتېرىياللار بويىچە، ئالدى قوشلار ئاۋۋال قاڭقىل قەبىلىلىرىنى تارمار قىلغانىكەن. چۈنكى، قاڭقاللار ئالدى قوش قەبىلىلىرىنى ئاگىنغا كۆچۈرگەنىكەن. ئېنتالىتلار ئاگىنىنى تارمار قىلغاندىن كېيىن، بۇ يەردە تۇرۇپ قالغان، قوشلار تارقىلىپ كەتكەن ۋە قوچۇنىڭ ھۆكۈمرانى چۈجاغا مۇراجىئەت قىلىپ ياردەم سورىغان. «ۋېينامە» دە قوچۇنى ئاگىنىڭ شەرق تەرىپىدە دەپ كۆرسىتىدۇ. ئۇنداقتا، قوشلارمۇ ئاگىنىڭ شەرق تەرەپ چېگرىلىرىدا بولغان بولىدۇ.

كۆرۈنۈپ تۇرىدۇكى، بۇ بايانلار كۆپ جەھەتلەردە بىر-بىرىگە ئوخشاشتۇر. ھەر ئىككى خىل بايانداﺍكى ئوخشاشلىق شۇكى، ئالدى-ئارقا قوشلارنىڭ ئىككىلىسىنىڭ ئورۇنلاشقان جايلىرى ئاگىنى بىلەن قوچۇنىڭ ئارىلىقىدىكى يەرلەردۇر. ماتېرىياللارنىڭ بىرىنچى خىلدىكى ئالدى قوشلار جۇرچى ئوخۇي تەرىپىدىن تارمار قىلىنىدى، دېگەن مەلۇمات يالغانەﺍ قىلىدۇ. ئالدى قوشلار ئارىدىن سەككىز يىل ئۆتكەندىن كېيىن، 450-يىلى ئۇزۇل-كېسىل يوقىتىلدى، دېگەن گەپلەرنىمۇ چۈشەنگىلى بولمايدۇ. ۋېي سۇلالىسى 450-يىلى قوشلارغا ياردەم قىلىدى، دەپ «ۋېينامە» دە مۇقىملاشتۇرۇلغان سۆزلەرمۇ شۇ كىتابتىكى باشقا ماتېرىياللارغا زىت كېلىدۇ. ئىككىنچى خىلدىكى بايان بىزنىڭچە، بىر ئاز مەنتىقىرەﺍ ۋە ئەمەلىيەتكە يېقىنراق تۇرىدۇ.

قوشلارنىڭ ئاگىنىڭ شەرق تەرىپىدە قوچۇ بىلەن قوشنا تۇرۇپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان باشقا تارىخىي ماتېرىياللارمۇ

بارمۇ؟ مۇشۇ پاكتتىن ئىسپاتلايدىغان مەلۇماتلار «لياڭنامە» دە بار. بۇ ئەسەر 7-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يېزىلغان. بۇ ئەسەردە لياڭ سۇلالىسى زېمىنىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە 502 —557-يىللار ئارىلىقىدا بولغان ۋەقەلەر ئاساسەن تولۇق كۆرسىتىلگەن. «قوچۇ تەزكىرىسى» دە قوچۇدا يارغول، تىيەندى، گاۋنىڭ، شىچىيەن قاتارلىق 46 بازار، قورغان بار، دېيىلگەن①. بۇ يەردە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى بۇنىڭ بىرىنچىسىدۇر. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1-ئەسىردىن باشلاپ، ئالدى قوشنىڭ پايتەختى يارغول شەھىرى بولۇپ كەلگەنىدى. كۆرۈنۈپ تۇرىدۇكى، ئالدى قوشنىڭ پايتەختىنىڭ نامى قوچۇدىكى مۇستەھكەم قەلئەنىڭ نامى بىلەنمۇ ئوخشاشتۇر. قاڭقىل قەبىلىرى ئالدى قوشنىڭ يەرلىرىنى ئىگىلىۋالغاچقا، ئالدى قوشنىڭ پايتەختى يارغولمۇ قوچۇ دۆلىتىنىڭ زېمىنى دائىرىسىدە بولۇپ قالغان. دېمەك، قوچۇدا يەنە شۇ نامدا قەلئە پەيدا بولۇپ قالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان باشقا ماتېرىيالنى تېپىش كېرەك. چۈنكى، قوشلۇقلارنىڭ ئاگىنىنىڭ شەرقىي تەرەپلىرىگە قېچىپ كەتكەنلىكى توغرىسىدا ۋە ئۇلارنىڭ قوچۇغا مۇراجىئەت قىلىپ، بىزگە بىر باشلىق بېرىشلىرى دەپ ئىلتىماس بەرگەنلىكى توغرىسىدىمۇ مەلۇمات بار. تولۇق چۈشىنىشلىكلىكى شۇكى، قوچۇ ھاكىمىيىتى ئاستىغا چۈشۈپ قالغان قوشلۇقلار ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى پايتەختىنىڭ نامىنى خاتىرلەپ، يېڭىدىن كۆچۈپ بارغان مەھەللىلىرىنىڭ بىرىنى يەنە شۇنداق دەپ ئاتىغان بولسا كېرەك.

شۇنىسى ئېھتىمالغا يېقىنكى، 6-ئەسىرنىڭ بېشىدا، قوچۇنىڭ غەرب تەرىپىدىكى زېمىنلىرى قوشلار ياشاپ كەلگەن يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا كېڭەيدى. بۇ قوشلۇقلار قاڭقىللار ۋە ئېفتالىتلاردىن قېچىپ بارغانىدى. قوچۇدىكى خەنزۇ ئاھالىلىرى قوشتىن بارغان خۇلار ھېسابىغا كۆپەيدى.

① «لياڭنامە»، 54-جىلد، 811-بەت.

6-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، بۇ رايوندىكى ۋەقەلەر مۇنداق راۋاجلاندى: قاڭقىللارنى باشقۇرۇپ تۇرغان مىئوتۇ جۇرجانلارغا قارشى سوقۇش قىلدى. لېكىن، بارسكۆل (باركۆل) نىڭ شىمالىدا جۇرجانلارنىڭ قاغانى تەرىپىدىن مەغلۇب قىلىندى ھەم غەرب تەرەپكە 300 چاقىرىم (157 كىلومېتر) چېكىندى. شۇنىڭدىن كېيىن، فۇتۇ (伏图 جۇرجانلار خانى — تەرجىمانىدىن) ئۈتۈرغول (伊吾 — مۇھەررىردىن) نىڭ شىمالىدىكى تاغدا قېپقالغان. بىزنىڭ ئېنىقلىشىمىزچە، 509-يىلى مىڭۈيى ئۈتۈرغولغا كېلىپ قوچۇلۇقلارنى قارشى ئالغاندا، فۇتۇ قورقۇپ قېچىپ كەتكەن. مىئوتۇ بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، فۇتۇنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ، ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنى تارمار قىلغان. بارسكۆلنىڭ شىمالىدا فۇتۇنىڭ ئۆزىنمۇ ئۆلتۈرگەن①. جۇرجانلار بىلەن قاڭقىللار ئوتتۇرىسىدا بولغان بىرىنچى قېتىملىق ئۇرۇش، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، 508-يىلى، يەنى مىڭۈيىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىدىن بۇرۇن يۈز بەرگەن بولۇشى، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق ئۇرۇش 509 — 510-يىللىرى يۈز بەرگەن بولۇشى كېرەك. چۈنكى، 511-يىلى جۇرجانلارنىڭ باشقا بىر قاغانى ۋېبي پادىشاھلىقىغا ئەلچى ئەۋەتكەن②.

جۇرجانلار بىلەن بولغان بىرىنچى قېتىملىق ئۇرۇشتا مىئوتۇنىڭ 157 كىلومېتر شىمالغا چېكىنگەنلىكىگە قارىغاندا، قاڭقىللار شۇ چاغلاردە تۇرپاننىڭ شەرقىدىكى خېلى كەڭ يەرلەرگە تارقالغان بولسا كېرەك، بارسكۆلدىنمۇ ئانچە يىراق بولمىسا كېرەك، دېگەن خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىن. جۇرجانلارنىڭ شەرقىي چېگرىسىنىڭ ئۈتۈرغولنىڭ شىمال تەرىپىدە ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭدىن كېيىن، قاڭقىللارنىڭ يەرلىرىنىڭ جۇرجانلارنىڭ غەرب تەرىپىدە ئىكەنلىكىنى، قانداقلا بولسۇن، تۇرپانغىچە سوزۇلغانلىقىنى

① «ۋېينامە»، 103-جىلد، 2311-بەت.

② «ۋېينامە»، 103-جىلد، 2297-بەت.

بىلۋالدۇق، ئەمدى «ۋېينامە» ۋە «لياڭنامە» دىكى مانا مۇشۇ پادىشاھلىقلار بايان قىلىنغان مەخسۇس مەلۇماتلارنى تەھلىل قىلىشقا كىرىشىمىز.

«قوچۇ تەزكىرىسى» دە قوچۇنىڭ شىمال تەرىپىدە تىيەنخەنشان (تەڭرىتاغ — ت.) تاغلىرىنىڭ كەينىدە تېلېلار بولۇپ، ئۇلار بىلەن چېگرىلىنىدىكەن①. «لياڭنامە» دە تېلېلار «چىلې» دەپ ئېلىنغان②. روشەنكى، بىزنىڭ ئالدىمىزدا قوچۇنىڭ شىمالىدىكى ئوخشاش بىر خەلقنىڭ ياكى دۆلەتنىڭ ئىككى خىل قىلىنغان تەلەپپۇزى تۇرماقتا.

مۇشۇ يۇقىرىدا كەلتۇرۇلگەن تەتقىقات ماتېرىياللىرى «ۋېينامە. قاڭگىللار ھەققىدە» دىكى «چىلې» دېگەن سۆز قاڭگىل قەبىلىلىرىنىڭ ئىككىنچى بىر خىل ئاتىلىشىدۇر، دېگەن سۆزنى ئىسپاتلاپ بېرىدى. دېمەك، «قاڭگىل»، «چىلې» ۋە «تېلې» دېگەن سۆزلەر ئەسلى بىر خەلقنىڭ ئوچ خىل نام بىلەن ئاتىلىشىدۇر.

قوچۇغا قاراشلىق يەرلەر تېلې - قاڭگىللارنىڭ جەنۇب تەرىپىدە بولغاچقا، ئۇلار (تېلې-قاڭگىللار) نىڭ قوچۇدا بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

«ۋېينامە» دە قوچۇنىڭ قەيەرگە جايلاشقانلىقى توغرىسىدا باشقا مەلۇماتلار مۇ بار. مەسىلەن، «ۋېينامە» دە چاڭئەن بىلەن قوچۇنىڭ ئارىلىقى 4900 چاقىرىم كېلىدۇ، دەپ كۆرسىتىلگەن. دۇنخۇاڭدىن قوچۇغا 13 كۈنلۈك يول ئىدى③. دېمەك، چاڭئەندىن قوچۇغا دۇنخۇاڭ ئارقىلىق كەلگىلى بولاتتى. ئەمما، بۇ قايسى تەرەپتە؟ قوچۇ شەرق تەرەپتە دۇنخۇاڭ بىلەن تۇتۇشىدىغان بولغاچقا، قوچۇ دۇنخۇاڭنىڭ غەرب تەرىپىدە بولغان بولىدۇ④.

---

① «ۋېينامە»، 101-جىلد، 2243-بەت.

② «لياڭنامە»، 54-جىلد، 811-بەت.

③ «ۋېينامە»، 101-جىلد، 2243-بەت.

④ «لياڭنامە»، 54-جىلد، 811-بەت.

دۇنخۇاڭدىن قوچۇغا باردىغان يولنى ئېنىقلاشقا بولىدۇ. چۈنكى، چاڭئەندىن دۇنخۇاڭغىچە بۇ ئارىلىق ئېنىق. دۇنخۇاڭ بىلەن قوش (تۇرپان) نىڭ ئارىلىقى 1100 كىلومېتىر، قوچۇغا 650 كىلومېتىر. مۇنداق پەرق قوچۇنىڭ قوشقا باردىغان يولنىڭ ئۇستىگە جايلاشقانلىقىنى ئىنكار قىلمايدۇ.

ئاگىنى توغرۇلۇق: « قوشنىڭ جەنۇبىدا، قوچۇ ئۇنىڭدىن 900 چاقىرىم شەرق تەرەپكە جايلاشقان » دەپ كۆرسىتىلگەن①. شۇنداق قىلىپ، ئاگىننىڭ شىمالىغا ئالدى قوش جايلاشقان، ئۇنىڭ شەرقىگە قوچۇ جايلاشقان بولىدۇ. كۆرۈنۈپ تۇرىدۇكى، قوچۇنىڭ تۇرپانغا جايلاشقان بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. مانا بۇ قىياسلار تۆۋەندىكى ماتېرىياللار ئارقىلىق ئىسپاتلىنىدۇ: مۇشۇ بايانلارغا ئاساسلانغاندا، ئاگىنى دۇنخۇاڭدىن 2200 چاقىرىم يىراقلىققا جايلاشقان، يەنى قوشلار قانچىلىك يىراقلىققا جايلاشقان بولسا، ئاگىنمۇ شۇنچىلىك يىراقلىققا جايلاشقان. جۇغراپىيىلىك مەلۇماتلار شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، دۇنخۇاڭدىن ئاگىنغا ۋە دۇنخۇاڭدىن قوچۇغا بىر يول بىلەن (ئوخشاش يول بىلەن) بارغىلى بولسمۇ، ئۇلارنىڭ ئارىلىقىنىڭ تەپمۇتەكە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. شۇنداق بولغاچقا، دۇنخۇاڭ بىلەن ئاگىننىڭ ۋە دۇنخۇاڭ بىلەن تۇرپاننىڭ ئارىلىقىدىكى يوللار بىر يول ئەمەس. بۇ ئارىلىق ئوخشاش بولمىغان يوللار بىلەن ئۇلىچەنگەن. بۇ يوللارنىڭ بىرى قوچۇغا ئېلىپ كېلىدۇ؛ يەنە بىرى ئاگىنغا ئېلىپ كېلىدۇ، دۇنخۇاڭ (ۋېي سۇلالىسى بۇ جايىنىڭ ئىسمىنى كېيىن « گۇاجۇ » دەپ ئۆزگەرتكەن) دىن ئاگىنغا كېلىدىغان يول قوچۇ ئارقىلىق ئۆتكەنمىدۇ؟ يۇقىرىدا دۇنخۇاڭ بىلەن قوچۇنىڭ ئارىلىقى 1300 چاقىرىم② دەپ كۆرسىتىلدى.

---

① « ۋېينامە »، 102-جىلد، 2265-بەت.

② ئالدى تەرەپتە 13 كۈنلۈك يول دېيىلگەن، لېكىن بۇ يەرگە كەلگەندە 1300 چاقىرىم دېيىلگەن، قايسىسىنى ئاساس قىلىش « ۋېينامە »گە قاراشقا توغرا كېلىدۇ. — مۇھەررىردىن

« ۋېينامە . ئاگىنى تەزكىرىسى » دە ، دۇنخۇاڭدىن قوچۇغىچە 900 چاقىرىم كېلىدۇ . دۇنخۇڭدىن قوچۇ ئارقىلىق ئاگىنغىچە 2200 چاقىرىم كېلىدۇ ، دەپ كۆرسىتىلگەن . مۇشۇ تەھلىل قىلىنغان ماتېرىياللارنىڭ يېغىندىسى قوچۇنىڭ دۇنخۇاڭنىڭ غەربىدە ئاگىنغا بارىدىغان يول ئۈستىگە جايلاشقانلىقى بۇ يولنىڭ دۇنخۇاڭدىن ئۈرغول ئارقىلىق ئالدى قوشقا بارىدىغان يولدىن پەرقلىق ئىكەنلىكىگە شۇبھە تۇغدۇرارمۇ؟

« ۋېينامە » دىكى قوچۇنىڭ غەربىگە ئاگىنى جايلاشقان ، دېگەن مەلۇمات « لياڭنامە » دىكى قوچۇنىڭ غەربىگە كۆچار جايلاشقان ، دېگەن مەلۇماتقا زىت كېلىپ تۇرامدۇ؟① بۇ يەردە شۇ نەرسىنى ئۇنتۇماسلىقىمىز كېرەككى ، 448-يىلى ۋەندۇگۇي （万度归 — مۇھەررىردىن） باشچىلىقىدىكى ۋېي قوشۇنلىرى ئاگىندا تارمار كەلتۈرگەندىن كېيىن ، ئاگىنى خانى كۆچارغا قېچىپ كەتكەنىدى . ۋېي قوشۇنلىرى گەرچە ئاگىننى تاشلاپ كەتكەن بولسىمۇ ، ئاگىنى بىر مۇستەقىل دۆلەت سۈپىتىدە كۆچارغا قاراپ كېيىن يوقالغان . ئەھۋالنى مۇشۇنداق چۈشەنسەك ، « ۋېينامە » بىلەن « لياڭنامە » نىڭ ئوتتۇرىسىدا ئاندىن زىددىيەت كۆرۈلمەيدۇ .

شۇنداق قىلىپ ، بىز « ۋېينامە » دىكى ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ شۇنى ئېنىقلىدۇقكى ، قوچۇ شەھىرى قاڭقىللار （تۇرپان） نىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان . دۇنخۇاڭدىن غەربكە 650 كىلومېتىر ، ئاگىنىدىن شەرققە 450 كىلومېتىر كېلىدۇ .

قوچۇنىڭ ئورنىنى ئېنىقلاشتا تۆۋەندىكى مەلۇمات مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە . بۇ مەلۇمات بويىچە ، قوچۇ خېمەن （ Хэман ） دۆلىتىنىڭ شىمالىغا جايلاشقانكەن②. « ۋېينامە » دە خېمەن دۆلىتىنىڭ نامى « تۇگۇخۇن » دەپ ئېلىنغان ، شۇنداقلا

① « لياڭنامە » ، 54-جىلد ، 811-بەت .

② « لياڭنامە » ، 54-جىلد ، 881-بەت .

قوچۇغا بېغىشلانغان جلدتا ئۇ (تۇگۇخۇن) بايان قىلغان. «لياڭنامە» دىكى خېمەن توغرىسىدىكى ماتېرىياللارغا قارىغاندا، خېمەن جاڭيېنىڭ جەنۇبىغا، لۇڭشىنىڭ غەربىگە، خۇاڭخېنىڭ جەنۇب تەرىپىگە جايلاشقان. غەربتە خوتەن (于闐 — مۇھەررىردىن) گىچە سوزۇلغان، شىمالدا بولسا قوچۇ بىلەن قوشنا①. مانا مۇشۇ ماتېرىياللارغا قارىغاندا، خېمەن — تۇگۇخۇن دۆلتى 6-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا بۇگۇنكى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ يەرلىرىنى، تىبەتنىڭ شىمالىدىكى بەزى جايلارنى ئىگىلەپ تۇرغانلىقى روشەن.

بۇ يەردە پىشامشان (چارقىلىق) دۆلتىنىڭ تارىخ سەھنىسىدىن يوقالغان ئەھۋالىنمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك. 4-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پىشامشان دۆلتى چەرچەن دۆلتى دائىرىسىگە كىرگەنىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، «ۋېينامە» دىكى تۇگۇخۇن توغرىسىدىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، پىشامشانمۇ، چەرچەنمۇ تۇگۇخۇن دۆلتىنىڭ دائىرىسىگە كىرگەن. شۇنداق قىلىپ، تۇگۇخۇن دۆلتىنىڭ غەربىي تەرەپ دائىرىسى ھازىرقى لوپنۇر كۆلىنىڭ جەنۇبىي قىرغاقلىرىغا قەدەر يېتىپ بارغان. لوپنۇر كۆلى خەن دەۋرىدە لوپنۇر كۆلى (蒲昌海 — مۇھەررىردىن) نامىدا مەلۇم ئىدى. دېمەك، لوپنۇر كۆلىنىڭ يېنىدىكى تۇگۇخۇن — خېمەن دۆلتى شىمال تەرەپتە قوچۇ بىلەن قوشنا بولۇپ تۇرغان. قوچۇنىڭ جەنۇبىي چېگرىسى يەنە مۇشۇ كۆلدىن باشلانغان.

لوپنۇر كۆلىنىڭ كۆلىمى 13-ئەسىردىكى ماتېرىياللارغا قارىغاندا، مىلادىيە نىڭ باشلىرىدا 19-ئەسىردىكى، بولۇپمۇ 20-ئەسىردىكى لوپنۇر كۆلىنىڭ دائىرىسىدىن قارىغاندا كۆپ دەرىجىدە چوڭ بولغان، شۇ چاغلاردا لوپنۇر كۆلى دەپ ئاتالغان.

① «لياڭنامە»، 54-جىلد، 813-بەت.

بۇ كۆلنىڭ ئەترابى ناھايىتى كۆپ قۇمۇشلۇق بولغان. كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 300 چاقىرىم، كەڭلىكى 400 چاقىرىم، يەنى 160×120 كىلومېتر كېلەتتى. 13-ئەسىردە مانا مۇشۇ كۆلگە غەربىي يۇرتنى قاپ ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتىدىغان، غەرب تەرەپتىن كېلىدىغان چوڭ بىر دەريا قۇيۇلىدىغانلىقى توغرىسىدا مەلۇمات بار. 13-ئەسىردىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، تارىم دەرياسىنىڭ سۈيى ھەر بىر پەسلىدە مۇقىم بىر پەسەللىك سەۋىيىنى ساقلاپ كەلگەن. شۇنداق قىلىپ، چوڭ لوپنۇرنىڭ ئورنى مىلادىيە نىڭ باشلىرىدا لوپنۇر ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇب قىسمىدىكى ئەڭ تۆۋەن جايلارنى ئىگىلىگەن، يەنى ھازىرقى قارا بوران كۆلىدىن تا لوپنۇرنىڭ «كونا ئورنى»نىڭ شەرقىي قىرغاقلىرىغىچە بولغان جايلارنى ئىگىلەپ تۇرغان، يەنى 1884-يىلى ن. م. پرژېۋالسكىي (Пржевальский) بايانلاپ كۆرسەتكەن جايلارنى ئىگىلەپ تۇرغان. بۇرۇنقى لوپنۇر كۆلى بەك كەڭ بولغاچقا، ئۇ كۆلنىڭ شىمالىي قىرغىقى كونا ئورۇننىڭ شىمالىي قىرغىقىدىن خېلىلا ئېگىز بولۇپ، ھازىرقى لوپنۇر كۆلىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىن جەنۇبتەرەك ئىدى. قوچۇنىڭ يەرلىرى مانا شۇ شىمالىي قىرغاقتىن ھېسابلىناتتى.

5-ئەسىردىن 6-ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان قوچۇ دۆلىتىگە كەلسەك، ئۇ كىچىككىنە بىر پادىشاھلىق ئىدى. «ۋېينامە» دىكى بۇ ھەقتىكى بايانلارغا قارىغاندا، قوچۇدا سەككىز شەھەر بولغان. ئۇنىڭ يەرلىرى جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ 500 چاقىرىم (250 كىلومېتر)، شەرقتىن غەربكە 2000 چاقىرىم (1000 كىلومېتر) سوزۇلغان. مۇشۇ كېيىنكى سان خاتا يېزىلىپ قالغان. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قوچۇ تەزكىرىسى» دە «ۋېينامە» دە يېزىلغان نەرسىلەر ئەينەن تەكرارلانغان، ئەمما سانلارغا كەلسەك، 2000 چاقىرىم 200 چاقىرىم، دەپ ئېلىنغان. ۋېي سۇلالىسىدىن

كېينكى دەۋرلەرنىڭ تارىخلىرىدا كۆرسىتىلگەن ماتېرىياللار شۇ چاغدىكى قوچۇ دۆلىتىنىڭ بەك كىچىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ ھال «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» نىڭ ئاپتورلىرىنىڭ يۇقىرىقى سانىنى ئۆزگەرتىشىدە ئۆزلىرىگە چۈشلۈق ئاساسى بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

دېمەك، قوچۇنىڭ يەرلىرى جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ تار، ئۇزۇن سوزۇلۇپ كەتكەن. قەدىمكى لوپنۇر كۆلى جەنۇبتىرەك بولغان. بۇ ئەھۋالنى ستەيىنىڭ كروران شەھىرىدە ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلىرىدە تاپقان ماتېرىياللىرى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. دېمەك، قوچۇ پادىشاھلىقىنىڭ دائىرىسىگە تۇرپان كىرمىگەن. قوچۇنىڭ يەرلىرى تۇرپانىنىڭ جەنۇبى بىلەن چەكلەنگەن.

قوچۇنىڭ ئەتراپى تاغلار بىلەن قورشالغان. ئۇنىڭ يەرلىرى تاشلىق ۋە سېرىق توپلىق. ئاھالىسى «ئېرىق چېپىپ، سۇ باشلاپ ئېتىز سۇغۇرىدۇ. بۇ يەرنىڭ ئىقلىمى ئىللىق، يەرلىرى مۇنبەت، دانلىق زىرائەتتىن يىلغا ئىككى قېتىم ھوسۇل ئالىدۇ، يەل-يېمىشلەر كۆپ»①. ئىككىنچى تۇرلۇك قىلىپ ئېيتقاندا، قوچۇ ئاھاللىرى سۇنئى ئۇسۇلدا يەر سۇغۇرۇپ دېھقانچىلىق قىلىدۇ. تاغ ئېتەكلىرىدە قىسمەن چارۋىچىلىق قىلىدۇ.

قوچۇنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ يەردىكى ئاھالە ئاساسەن خەنزۇلاردۇر. «ۋېينامە» دە بىر مەلۇمات بولۇپ، ئۇنىڭدا: «قوچۇدا سەككىز شەھەر بار. بۇ شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىدە خۇالىق (华人)لار بار» دېيىلگەن. «ۋېينامە» نىڭ 54-جىلد 811-بېتىدە: «بۇ يەردىكى ئاھالىنىڭ تىلى خەنزۇلارنىڭ تىلىغا بەك يېقىن، بۇ يەردە 〈بەش دەستۇر〉 نىڭ

① «ۋېينامە»، 102-جىلد، 2243-بەت.

هەممسى بار ، تۇرلۇك دەۋرلەرنىڭ تارىخى بار ، ھەممە پەيلاسوپلارنىڭ ئەسەرلىرى بارئىكەن » دەپ يېزىلغان.

مانا مۇشۇ مەلۇماتلار « ۋېينامە . ئۇدۇن تەزكىرىسى » دىكى بايانلار بىلەن ئوخشاش. « ۋېينامە » دە : قوچۇنىڭ غەربىدىكى دۆلەتلەرنىڭ ئاھاللىرى كۆك كۆزلۈك، قاڭشارلىق كېلىدۇ » دېيىلگەن. دېمەك، ئۇلار ياۋروپىئىدلار (ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ)دۇر. قوچۇنىڭ ئاھاللىرى بولسا موڭغۇل ئىرقىغا مەنسۇپ بولۇپ، غەربتىكىلەردىن پەرقلىنىدۇ.

قوچۇ ۋىلايىتى (高昌郡 — مۇھەررىردىن) نىڭ باشلىقلىرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى قوچۇ پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى خەنزۇلار ئىدى. ئۇلارنىڭ دەسلەپكىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىچكىرىدىكى بۇرۇنقى يۇرتلىرىنىڭ ئىسمىنمۇ (مەسلەن، دۇنخۇاڭ، جىنچىڭ دېگەندەك) بىلەتتى. مانا مۇشۇ مەلۇماتلارنىڭ ئۆزىلا ئۇلارنىڭ قوچۇغا يېقىندىلا كېلىپ ئورۇنلاشقانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، جۇرجانلار، قاڭقىللار قوچۇنى ئارقىمۇئارقا ئۆزلىرىگە بويسۇندۇرۇپ ئىدارە قىلىپ كەلدى، قوچۇنى ئىدارە قىلغۇچى كونكرېت شەخسلەردىن خەنزۇلارنى خىزمەتكە تەينلەپ كەلدى. خەنزۇ ئاھاللىرى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئەتراپىدىكى كۆچمەنلەرنى بولسا دېھقانچىلىق قىلىشقا مەجبۇرلايتتى.

6 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى قوچۇنىڭ ئەھۋالى يۇقىرىقىدەك ئىدى. 510 — 520-يىللار ئارىلىقىدا قاڭقىللار يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىللىقىنى بىرقانچە قېتىم يوقاتتى ۋە قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈردى. مەسلەن، 516 - يىلى ئۇلار جۇرجانلار تەرىپىدىن تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، شۇنداق بولدى. ئېفتالىتلار مىئوتۇنىڭ كىچىك ئوكسى يىغۇ (伊蜀 — مۇھەررىردىن)غا ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە يول قويدى، شۇنداقلا يىغۇنىڭ ئۆز دۆلىتىگە

قايتىشغا رۇخسەت قىلدى. يەنۇ دەرھال ۋېي ئوردىسغا ئەلچى ئەۋەتتى. ۋېي ئوردىسى يەنۇغا قاڭقىل ۋاڭنى دەپ نام باردى①.

قاڭقىللار ۋېي ئوردىسغا تۆت قېتىم ئەلچى ئەۋەتتى. ئۇلارنىڭ يىللىرى تۆۋەندىكىچە خاتىرىلەنگەن: 516-يىلى، 518-يىلى، 521- ۋە 522-يىللاردۇر. 516-يىلىدىكى ئەلچىلەرنى مىنۇتۇ ئەۋەتكەنىكەن. مىنۇتۇنىڭ ئۆزى دەل شۇ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنداقتا يەنۇنىڭ ئەۋەتكەن ئەلچىلىرى 518-يىلى ئەۋەتىلگەن، جۇرجانلار قاڭقىللارنىڭ يەرلىرىنى ئاران ئىككى يىل قولىدا تۇتۇپ تۇرغان بولىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەقەلەرنىڭ جەريانىغا ئېپتالىتلار ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەن بولسا كېرەك. ئۇلار ئۇرۇش-تالاش قىلماستىنلا جۇرجانلارنى قاڭقىللارنىڭ يەرلىرىدىن كېتىشكە مەجبۇر قىلغان.

قاڭقىللارغا ھامىيلىق كۆرسەتكۈچى بۇ كۈچلۈك قوشنا — ئېپتالىتلار زادى كىم؟ غەربىي يۇرتنىڭ شەرقىي شىمالىدا مۇنچىلىك قەتئىي ھەربىكەتكە كەلگەن يادا (ئېپتالىتلار) زادى كىملەر؟ يادا ئاگىنغا ئورۇنلاشقان خەلق ئىدى. ئاگىنى بولسا قوچۇنىڭ غەرب تەرىپىدىكى قوشۇنسى ئىدى. دېمەك، يادا قوچۇنىڭمۇ قوشۇنسى ئىدى. جۇڭگو مەنبەلىرى بۇنىڭغا قوشۇمچە ھېچقانداق باشقا مەلۇمات كۆرسەتمەيدۇ. جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخلىرىدا يادا دەپ كۆرسىتىلگەن خەلق ئادەتتە ئېپتالىتلار بىلەن بىر خەلق دەپ سۆزلىنىدۇ. ئېپتالىتلار بولسا ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا مەشھۇردۇر. بىز ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئېپتالىتلارنىڭ قاڭقىللار ۋە قوچۇنىڭ قوشۇنسى سۈپىتىدە تۇرۇپ كەلگەنلىكىگىلا مەلۇم دەرىجىدە قىزىقىش پەيدا قىلىدۇ.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ يىلنامىلىرىگە قارىغاندا، ئېپتالىتلاردىن ۋېي سۇلالىسىگە بىرىنچى قېتىم ئەلچىلەر

① «ۋېينامە»، 103-جىلد، 2311-بەت.

456-يىلى كەلگەن. يادا — ئېفتالىتلارنىڭ تارىخ سەھنىسىگە چىقىشىمۇ 5-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا توغرا كېلىدۇ. ئەمما، كېيىن جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى گويا ئۇزۇلۇپ قالغاندەك بولغان. ۋېي ئوردىسىغا ئىككىنچى قېتىم ئېفتالىتلاردىن 507-يىلى ئەلچىلەر كەلدى، دەپ كۆرسىتىلىدۇ. يەنە يادا-ئېفتالىتلارنىڭ 532-يىلغا قەدەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقى كۆرسىتىلىدۇ.

« غەربىي يۇرت تەزكىرىسى » دىكى بايانلاردا ئېفتالىت دۆلتى ھەققىدە يېزىلغان مەلۇماتلار بولۇپ، ئۇدۇن، شالې (疏勒 سۇلى؟ — مۇھەررىردىن) لار ئېفتالىتلارغا قاراشلىق يەرلەر دەپ كۆرسىتىلگەن ۋە ئېفتالىتلار ھۆكۈمرانلىرىنىڭ جۇرجانلارنىڭ ھۆكۈمران جەمەتى بىلەن قۇدا-باجىلىق مۇناسىۋىتى بار، دەپ كۆرسىتىلگەن. ئەمما، ئېفتالىتلارنىڭ قايسى ۋاقىتتا خوتەننى بېسىۋالغانلىقى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلمىگەن. لېكىن، « ئۇدۇن تەزكىرىسى » دە مۇشۇ رايوندىكى شۇ چاغدىكى سىياسىي ۋەزىيەتكە ئالاقىدار بولمىغان بىر مەلۇمات بولۇپ، ئۇنىڭدا شىيەنزۇ (466 — 471-يىللىرى) ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا جۇرجانلار ئۇدۇنغا بېسىپ كەلدى، ئۇدۇننىڭ ھۆكۈمرانى ۋېي سۇلالىسى ئوردىسىغا يارەمگە ئەسكەر ئەۋەتىشنى مۇراجىئەت قىلدى، پادىشاھقا يازغان خېتىدە جۇرجانلار غەربىي يۇرتتىكى بارلىق جايلارنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇۋالدى، دېيىلگەن. پادىشاھ بۇنداق يىراق يەرگە ئەسكەر ئەۋەتىشكە ئۇنىمىغان.

« ئېفتالىتلار تەزكىرىسى » دە ئېفتالىتلار دۆلتىنىڭ چېگرىسى ئۇدۇندىن باشلىنىدۇ، دەپ كۆرسىتىلگەچكە، 5-ئەسىرنىڭ 60 — 70-يىللىرى ئارىلىقىدا ئۇدۇننى ئىگىلىۋالغانلار جۇرجانلار بولماستىن، ئېفتالىتلار ئىدى دەپ تەھلىل قىلىش ئەقلگە مۇۋاپىقتۇر. شۇڭا، شۇ چاغدا كۈچلۈك دەپ قارىلىۋاتقان ئۇدۇن دۆلىتىگە تېخى نامى چىقمىغان، كۈچ-قۇۋۋىتى ئانچە يوق

ئېفتالىتلار دەپ ئاتالغانلارنىڭ ئۇدۇندەك بىر كۈچلۈك دۆلەتكە ھۇجۇم قىلالىشى ئەقىلگە سىغمايدۇ. شۇڭا، تارىخچىلار قۇدرەتلىك جۇرجانلار قاغانلىقى ھۇجۇم قىلغان، دەپ قاراپ خاتالاشقان (ئەسلى يادالار ھۇجۇم قىلغان).

ئېفتالىتلارنىڭ مانا مۇشۇنداق ھۇجۇمى تۈپەيلىدىن، 462-يىلىدىن كېيىن، سۇلى (قەشقەر)دىن ۋېي سۇلالىسىگە كېلىدىغان ئەلچىلەر توختاپ قالدى. 467-يىلىدىن كېيىن، ئۇدۇندىن كېلىدىغان ئەلچىلەرمۇ توختاپ قالدى. ئەسلىدە ئۇدۇندىن 436-يىلىدىن كېيىن ئەلچىلەر پات-پاتلا كېلىپ تۇراتتى. سۇلى شۇ دەۋردە ياشىغان ئادەملەر تەرىپىدىن ئېفتالىتلارنىڭ ھاكىمىيتى ئاستىدىكى جاي، دەپ قەيت قىلغانىدى. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن سۇلى دېگەن ئىسىم تىلغا ئېلىنمايدىغان بولۇپ كەتتى. ئېفتالىتلارغا قاراشلىق كاۋانتا (渴盘陀 — مۇھەررىردىن) توغرىسىدىكى بايانىدا ئۇنىڭ شىمال تەرىپىدە شالبىغا تېگىشلىك يەرلەر بار دەپ كۆرسىتىلگەن①. شۇنىڭ بىلەن بىللە، «ۋېينامە» دە كاۋانتانىڭ ھەممىلا قوشنىلىرى، ئۇدۇننىڭ غەربىدىكى بارلىق دۆلەتلەر ۋە سۇلىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى دۆلەتلەر بايان قىلىنغان. ئېفتالىتلارنىڭ قول ئاستىدىكى جايلار كۆرسىتىلگەندە شالپ كۆرسىتىلمىگەن. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، شالپ دېگەن ئىسىم سۇلى دېگەن ئىسىمنىڭ بۇزۇلۇپ ئېيتىلغان تەلەپپوزى بولۇشى كېرەك.

مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتىمىزكى، سۇلى توغرىسىدىكى بايانلاردا قەشقەرنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدە 1000 چاقىرىم يىراقلىقتىكى يەرلەردە تۈركلەرنىڭ قارارگاھى بار ئىدى. سۇلى ئۇلارغا ھەر يىلى يېمەك-ئىچمەك، مېتال ۋە رەختلەرنى ئەۋەتىپ تۇرىدۇ② دەپ كۆرسىتىلىدۇ.

① «لياڭنامە»، 54-جىلد، 814-بەت.

② «ۋېينامە» 102-جىلد، 2268-بەت.

قەدىمكى كۇچار توغرىسىدىكى بايانىدا كۇچارنىڭ شىمالىدا 650
چاقىرىم يىراقلىقتىكى يەردە تۈركلەرنىڭ قارارگاھى بار، دەپ
كۆرسىتىلىدۇ. «ۋېينامە» دە تۈركلەر توغرىسىدا بۇنىڭدىن
باشقا مەلۇمات يوق. ھەر ئىككى مەلۇمات ئەمەلىيەتكە زىت
كېلىدۇ: بىرىنچى مەلۇماتتا، سۇلى ئۇدۇنىنىڭ غەرب تەرىپىگە
جايلاشقان بولۇپ، ئېفتالىتلارنىڭ تەركىبىگە كىرگۈزۈلگەن.
شۇڭا، ئۇ پەقەت شۇ دۆلەتكىلا ئولپان تۆلەپ تۇرۇش
مەجبۇرىيىتى بار؛ ئىككىنچى مەلۇمات بولسا، تۈركلەر مەلۇمكى
سىياسىي سەھنىگە 6-ئەسىرنىڭ 40-يىللىرى چىققان. بۇ
چاغلاردا ۋېي سۇلالىسى مەۋجۇت ئەمەس ئىدى، مۇشۇ
ۋاقىتلاردىن خېلى كۆپ بۇرۇن غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەرنىڭ
بىرى بولغان سۇلى تۈركلەرگە بويسۇنغان ۋە ئولارغا ئولپان
تۆلەپ تۇرغان.

بىزنىڭ قارىشىمىزچە، بۇ پەرق تۆۋەندىكى سەۋەبلەر
تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك: «ۋېينامە» نىڭ
ئاپتورى ۋېي شۇ ئۆزىنىڭ ئەسىرىنى يازغان ۋاقتى شىمالىي
چى دەۋرى (549 — 579-يىللىرى) گە، غەربىي يۇرتتا
تۈركلەرنىڭ كۈچ - قۇۋۋىتى تازا ئۇرغۇپ تۇرغان ۋاقىتقا توغرا
كەلگەن. ۋېي سۇلالىسى «ۋېينامە» دىكى ئېفتالىتلار
توغرىسىدىكى بايانغا قارىغاندا، ئېفتالىتلارنىڭ سۇلىنىڭ شىمالىي
تەرىپىدىكى يەرلىرىنىڭ دائىرىسىنى ئېنىق بىلىپ يېتەلمىگەن.
ئەھۋالغا قارىغاندا، (ۋېي شۇ — ت.) ۋېي سۇلالىسى
ئارخىپلىرىدىكى ئېفتالىتلارغا ئانچە مۇناسىۋەتلىك بولمىغان
مەلۇماتلارنى تۈركلەرگە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار، دەپ
خاتا مۆلچەرلىگەن. مانا مۇشۇ خۇلاسىنى «لياڭنامە» (502 —
557-يىللىرى) دىكى ماتېرىياللارمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ، جۈملىدىن
شۇ چاغلاردا بەك كۈچلۈك بولۇپ تۇرغان خۇا دۆلتى توغرىسىدىكى
بايانىدا مەزكۇر دۆلەت قوشنىلىرىنىڭ ئايرىم بىر تارمىقى

تەرىپىدىن تەشكىل قىلىنغان. قوشلار كېيىنكى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا بەيخۇا نامىدا مەلۇم ئىدى. ۋېي سۇلالىسى ۋە جىن پادىشاھلىقى دەۋر سۈرۈپ تۇرغان ۋاقىتلاردا، خۇا ئاھاللىرى جۇڭگو بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋەت قىلمىغانىدى. ئۇ چاغدا ئۇلار سەنجىيەن (Сан цян) دېگەن يەردە تۇراتتى (بۇ يەرنىڭ ھازىر قايسى جايغا توغرا كېلىدىغانلىقى نامەلۇم). ئۇ چاغلاردا خۇالار كىچىك بىر دۆلەت بولۇپ، جۇرجانلار قارىمىقىدا ئىدى. كېيىن بىر ئاز قۇدرەت تاپقاندىن كېيىن، پېرسىيە، پەنجەن (؟)، گىبىن (شىمالىي ھىندىستان)، ئاگنى، كۇچار، سۇلى، گۇمو (ئاقسۇ)، ئۇدۇن قاتارلىق جايلارنى ئىگىلىۋالدى. ئۇلارنىڭ زېمىنى 1000 چاقىرىمدىن ئارتۇق يەرگە سوزۇلاتتى. خۇا دۆلىتىدىن لياڭ سۇلالىسىگە دائىم ئەلچىلەر كېلىپ تۇراتتى.

«ۋېينامە» دىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، يۇقىرىقى تېررىتورىيىلەر شۇ ۋاقىتلاردا ئىپتالىتلارنىڭ — يەپتاللارنىڭ قارىمىقىدا بولۇپ كەلگەن. دېمەك، بىز بۇ يەردە بىر دۆلەتنىڭ ئىككى خىل نامدا ئاتىلىپ كەلگەنلىكىنى ئۇچراتماقتىمىز. شىمالدىكى ۋېي سۇلالىسىدە مەزكۇر دۆلەت «ئىپتالىت» دەپ ئاتالغان، جەنۇبتىكى لياڭ دۆلىتى «خۇا» دەپ ئاتالغان. بىزگە مۇھىم بولغىنى شۇكى، «لياڭنامە» دە غەربىي يۇرتتىكى خۇا — ئىپتالىتلارنىڭ يەرلىرى «ۋېينامە» دىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا ئېنىقراق كۆرسىتىلگەن. ئۇدۇن، سۇلى قاتارلىق كوئىنلۇن تېغى ئېتىكىدىكى جەنۇبىي يول (يىپەك يولى) ئۈستىگە جايلاشقان شەھەرلەردىن باشقا، تەكرىتاغ ئېتەكلىرىنى بويلاپ ماڭىدىغان شىمالىي يول ئۈستىگە جايلاشقان ئاگنى، كۇسەن، قۇم قاتارلىق شەھەرلەرمۇ كۆرسىتىلمىگەن. سۇلى ۋە كۇسەن (先曲 — مۇھەررىردىن) نىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى تۇركىلەرگە تېگىشلىك يەرلەر كۆرسىتىلگەن.

دېمەك، 6-ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا غەربىي يۇرتنىڭ

هەممىلا تېررىتورىيىسىگە دېگۈدەك ئېپتالىتلار دۆلىتى ھۆكۈم سۈرگەن. پەقەت قاڭقىللار دۆلىتى ۋە ئۇنىڭ سەل جەنۇبىدىكى قوچۇ دۆلىتى جايلاشقان تۇرپان تېررىتورىيىسىلا ئېپتالىتلارغا ئىتائەت قىلمىغان. لېكىن، شۇنداقتىمۇ ئېپتالىتلار قاڭقىللارغا خېلى دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتكەن. 5 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 6 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كىچىككىنە دۆلەت قوچۇ چوڭ دۆلەتلەرنىڭ قورشاۋىدا قالدى. شىمال تەرەپتە قاڭقىللار، غەرب تەرەپتە قاراشەھەر بار ئىدى. شەرقتە دۇنخۇاڭ ۋە قۇمۇللاردا ۋېي سۇلالىسىنىڭ يەرلىرى بار ئىدى. جەنۇب تەرەپتە تۇگۇخۇنلار بار ئىدى. شەرقىي شىمالدا جۇرجانلارنىڭ يەرلىرى بار ئىدى. ۋېي سۇلالىسى پادىشاھى شىزۇڭ (始宗 500 — 515 - يىللىرى) نىڭ قاڭقىللارنىڭ ھۆكۈمرانى مىئوتۇغا يازغان خېتىدە (6 - ئەسىرنىڭ بېشىدا) تۆۋەندىكىلەر يېزىلغان: «جۇرجانلار، ئېپتالىتلار، تۇگۇخۇنلار قوچۇدىن ئۆتىدىغان يوللار ئارقىلىق ئۆزئارا باردى - كەلدى قىلىپ تۇرىدۇ. قوچۇ ئۇلار ئۈچرىشىپ تۇرىدىغان بىردىنبىر يەردۇر»①. مۇشۇنداق بولغاچقا، كىچىككىنە دۆلەت قوچۇنىڭ بىردەم جۇرجانلارغا بويسۇنۇپ، بىردەم قاڭقىللارغا بويسۇنۇپ، بىردەم ۋېي سۇلالىسىدىن ھامىيلىق تەلەپ قىلىپ، بۇ دۆلەتلەر ئارىلىقىدا ئەھۋالغا قاراپ ئىش كۆرگەنلىكى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

قوچۇنى قورشاپ تۇرغان دۆلەتلەر ئىچىدە ھەممىدىن ئاجىزراقى قاڭقىللار ئىدى. توغرا، 521 - يىلى قاڭقىللارنىڭ ھۆكۈمرانى يىغۇ جۇرجانلارنىڭ قاغانى پولومىننى مەغلۇب قىلدى. كېيىن پولومىن ۋېي پادىشاھلىقىدىكى لياڭجۇغا قېچىپ كەتتى. شۇندىن كېيىن، جۇرجانلار ئىچىدە ئىچكى ماجرا ئەۋج ئالدى، قاڭقىللارنىڭ بۇ قازانغان غەلىبىسى ئۇلارنىڭ كۈچ - قۇۋۋىتىنىڭ راۋاج تېپىشىنىڭ نەتىجىسى بولماستىن، بەلكى جۇرجانلارنىڭ

① «ۋېينامە»، 103 - بەت.

زاۋاللىقا يۈز تۈتقانلىقىنىڭ نەتىجىسىدىن بولدى. مەسىلە شۇنىڭدىكى، 519 — 520-يىللاردىلا جۇرجانلار ئىچىدە قاغانلىق ئورنىنى تالىشىش كۈرىشى باشلىنىپ كەتكەنىدى. 520-يىلى قاغانلىق تالاشقۇچىلارنىڭ بىرسى بولغان ئاناغاي (阿那瑰 — مۇھەررىردىن) مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، بىر بۆلۈك ئادەملىرى بىلەن ۋېي سۇلالىسىگە قېچىپ كەتتى.

مانا مۇشۇ ۋەقەلەر جۇرجان قاغانلىقىنىڭ ئاجىزلىشىشىغا مەلۇم دەرىجىدە سەۋەب بولدى. ئاناغاي ۋە پولومىنلار ئۆزلىرىگە بۈاسىتە قاراشلىق قەبىلىلىرى بىلەن بىللە ۋېي پادىشاھلىقىغا كەلگەنىدى. ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمدارلىرى بۇ ئادەملەرنى شىمال ۋە غەربىي شىمال تەرەپ رايونلىرىغا بۆلۈپ ئورۇنلاشتۇرىدى. بۇ كۆچمەن جۇرجانلار ئۆز ئەتراپىدىكى يەرلەرنى بۆلاپ-تالاپ ھېچنېمىسىنى قويمىدى. ۋېي ئوردىسى بۇ ئادەملەرنى بېقىش ئۈچۈن كۆپ چىقىم تارتتى. مۇشۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ۋېي ئوردىسى ئاناغاينى ئادەملىرى بىلەن جۇرجانلارنىڭ ئۆز يېرىگە قايتۇرۇشقا قارار قىلدى. پولومىنغا ئۆز قەبىلىلىرى بىلەن شىخەيجۇن (گاشۇن نۇر) ۋىلايىتىنىڭ غەربىي شىمالىغا ئورۇنلاشتۇردى. پولومىن ئۆزىنىڭ بۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىغا بەك نارازى بولدى. كېيىن دۇنخۇاڭنىڭ يېنىدىكى بىر جايدىن غەرب تەرەپكە — ئېفتالىتلارنىڭ يېنىغا قېچىشقا ئورۇندى. ئېفتالىتلارنىڭ ھۆكۈمران جەمەتى ئىچىدە پولومىننىڭ ياتلىق قىلىنغان ئۇچ سىڭلىسى بار ئىدى. ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ ئەسكەرلىرى ئۇنى قېچىپ كېتىۋاتقاندا يولدىن توتۇۋالدى ۋە ۋېي پادىشاھلىقىغا قايتۇرۇپ كەلدى. 524-يىلى، ئۇ ۋېي پادىشاھلىقىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

ئاناغاي ئۆز ئېلىگە قايتقاندىن كېيىن، ۋېي سۇلالىسىنىڭ يارىدەمى بىلەن جۇرجانلارغا قاغان بولدى. 523-يىلى، جۇرجانلارنىڭ يەرلىرىدە ئاچارچىلىق يۈز بەردى. ئاناغاي

قورساق تويغۇزۇش مەقستىدە ئۆزىگە يارداەم قىلىپ تۇرغان ۋېپي پادىشاھلىقىنىڭ يەرلىرىگە كېلىپ بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشلىرىنى باشلىدى. ۋېپي ئەسكەرلىرى ئۇنى تۇتۇۋېلىشقا ئورۇنغان بولسىمۇ، لېكىن تۇتالمىدى. ئاناغاي يەنە شىمالدىكى يايلاقلارغا قېچىپ كەتتى. 525-يىلى، ۋېپي پادىشاھلىقىنىڭ شىمالىي رايونلىرىدا خۇاڭخې دەريا سىنىڭ ئەگمىسى — ئوردۇستىكى ۋۇيۇەن دېگەن شەھەردە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى. ئاناغاي ۋېپي سۇلالىسىنىڭ بۇ قوزغىلاڭنى باستۇرۇشىغا يارداەملەشتى. شۇ ئارقىلىق ۋېپي بىلەن ئاناغاي ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت نورمالىلاشتى. ئاناغاي ۋېپي سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەلچىلەر ئارقىلىق سوۋغا-سالاملار ئەۋەتتى ۋە ئۆزىگە لازىم بولىدىغان خەنزۇ مەھسۇلاتلىرىنى تاپشۇرۇپ ئالدى. 533-يىلى، ئاناغاي چوڭ ئوغلىغا ۋېپي ئوردىسىنىڭ مەلىكىسىنى كېلىنلىككە سورىدى. ۋېپي ئوردىسى بۇنىڭغا ماقۇللۇق بىلدۈردى.

534-يىلى، ۋېپي سۇلالىسى ھالاك بولۇپ، ئۇنىڭ بۇرۇنقى تېررىتورىيىسىدە ئىككى دۆلەت پەيدا بولدى. ئۇنىڭ بىرسى، غەربىي ۋېپي (535 — 557-يىللىرى)؛ ئىككىنچىسى، شەرقىي ۋېپي (535 — 550-يىللىرى). بۇ ئىككى دۆلەت ئۆزئارا توختاۋسىز ئۇرۇشلار ئېلىپ باردى. شىمالىي جۇڭگودىكى مانا مۇشۇنداق ۋەزىيەت ئاناغايىنىڭ ئەتراپىغا ئۈيۈشقان جۇرجانلار ئۈچۈن قولايلىق شارائىت تۇغدۇرۇپ بەردى. جۇرجانلار ھېچقانداق قارشىلىقسىز، بىر دەم غەربىي ۋېيغا، بىردەم شەرقىي ۋېيغا بۇلاڭچىلىقنى مەقسەت قىلغان ئۇرۇشلارنى ئېلىپ باردى. بىرسىگە ھۇجۇم قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە بىرسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، سوۋغا تەقدىم قىلدى. قارشى تەرەپ بۇلارنى قوبۇل قىلماسلىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ۋېپي ئوردىسىدىكىلەر ئەلچىلەرگە خوشامەتكۆيلۈق بىلەن كۆپ سوۋغا-سالاملارنى بېرەتتى. ئەمەلىيەتتە، مۇشۇنىڭ ئۆزى جۇرجانلارغا تۆلەنگەن

ئۇلپان ئىدى. ئاناغاي بىر تەرەپتىن ئوردىدىكى خەنزۇ مەلىكىلەرنى ئوغلى ۋە ئۆكىلىرىغا كېلىن بولۇشنى تەلەپ قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن غەربىي ۋە شەرقىي ۋېي پادىشاھلىرىغا قىزلىرىنى تەقدىم قىلاتتى.

6-ئەسىرنىڭ 30 — 40-يىللىرى، جۇرجانلار ئۆزلىرىنى مۇستەھكەم ملۇالغاندىن كېيىن، قاغقىل دۆلىتىنى ئاسانلا تارمار قىلدى. ئاناغاي 30 - يىللارنىڭ باشلىرىدا يەنۇنى مەغلۇب قىلدى. قاغقىل پادىشاھى يەنۇنىڭ ئوكسى يۆجۇ (越居 — مۇھەررىردىن) ئاكسى يەنۇنى ئۆلتۈردى. شىنخي يىللىرى (539 — 542-يىللىرى) قاغقىللار جۇرجانلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە جۇگگو مەنبەلىرىدە قاغقىل دېگەن ئىسىم كۆزگە قايتا چېلىقمايدۇ. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، قاغقىل ئېتنونىمى شىمالىي ۋېي دائىرىسىدە قوبۇل قىلىنغان بولۇپ، بۇ دۆلەت ھالاك بولغاندىن كېيىن، ئۇ قوللانغان قاغقىل دېگەن ئىسىمۇ شۇنىڭ بىلەن تەڭ تۈگىگەن بولسا كېرەك. ۋېي پادىشاھلىقى چېگرىسىنىڭ سىرتىدىكىلەر قاغقىللارنى چىلې ياكى تېلې دەپ ئاتىغان. ئېھتىمالغا شۇنىسى بەك يېقىنكى، شۇ قاغقىل دېگەن خەلق ئۆزلىرىنى تېلې دەپ ئاتاپ كەتكەن بولسا كېرەك. مانا مۇشۇ تېلې خەلقى بۇ رايوننىڭ تارىخىدا كېيىن ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغان. تېلىلارنىڭ تەقدىرى شۇ چاغقا قەدەر، بۇ يەرلەردە تېخى نامى چىقمىغان تۈرك ناملىق قەبىلىلەرنىڭ باش كۆتۈرۈشى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان. تۈركلەر ئۆزلىرىنىڭ تەسىرى دائىرىسىگە قوچۇ پادىشاھلىقىنىمۇ كىرگۈزۈۋالغاندى.

2 §. قاغقىل① قاغانلىقى

5 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى

① قاغقىل - يەنى « 高车 » كۆزدە تۇتىلىدۇ. — تەرجىماندىن

بولغان قاڭقىل قەبىللىرى جۇرجانلار بىلەن بولغان ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلاردىن كېيىن ئىككى قىسمغا بۆلۈندى. بىر قىسمى شىمال تەرەپكە — ئورخۇن-سېلىنگا دەريالىرى بويلىرىغا قاراپ يول ئالدى، يەنە بىر قىسمى ئالتاي ۋە تەڭرىتاغلىرى بويلىرىغا قاراپ يول ئالدى. تىخونوف: « ئەھۋاللارغا قارىغاندا، جەنۇبىي ئىتتىپاقنى تەشكىل قىلغان ئون ئۇيغۇرلار 3-ئەسىردە غەربكە قاراپ، شىمالىي ئىتتىپاقنى تەشكىل قىلغان توققۇز ئۇيغۇرلار بولسا، شىمالغا قاراپ يول ئالغان دېگەن مەلۇماتلارغا مۇشۇ يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن بۆلۈنىشنى باغلاپ قاراش لازىمدەك قىلىدۇ » دەپ كۆرسىتىدۇ①.

قاڭقىللار توغرىسىدىكى ئەڭ قەدىمكى مەلۇماتلار شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تارىخىدا كۆرۈلۈشكە باشلايدۇ. ئۇنىڭدا قاڭقىللار چىدى (赤狄 قىزىل دىلار — مۇھەررىردىن) نىڭ ئەۋلادلىرى، دەپ ئېيتىلىدۇ. ئۇلار ھۇنلارغا ئانا تەرەپتىن قېرىنداش كېلىدۇ. قاڭقىللار ئۆزلىرىنىڭ شەجەرىسىنى ھۇنلارنىڭ بەزى ئۇرۇقلىرىغچە سۈرۈپ بارىدۇ ۋە بۇ ئۇرۇقلارنى ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئۇرۇقلىرى دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇلار قەدىمكى ئۇرۇقنى ھۇن قاغان جەمەتىنىڭ قىز تەرەپ نەۋرىسىدىن كېلىپ چىققان دەپ ھېسابلايدۇ. دى، يۈەنخې، خۇلۇي ئۇزۇبېي، ئىزىجىن ئۇرۇقلىرى مانا شۇ ئۇرۇقلار قاتارىدىندۇر. مانا مۇشۇ بەش ئۇرۇق ئىچىدىكى يۈەنخې قەبىلىسى ئۇيغۇرلار تارىخىدا ئۇزاق ۋاقىت مۇھىم رول ئوينىغان. سۇلالە سالنامىلىرىدە بۇ قەبىلەرنى شەنشى ئۆلكىسى چېگرىسىدا ياشىغان، دەپ كۆرسىتىدۇ.

قاڭقىللار كۈچەيگەندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ قوشنىلىرى بىلەن دائىم سوقۇشۇپ تۇردى. جۇڭگو پادىشاھلىرىنىڭ

---

① د. ئى. تىخونوف: « 10 — 14-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى »، 1966-يىل، موسكۋا-لېنىنگراد، 23 — 24-بەتلەر.

قاڭقللارنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇشقا ئۇرۇنۇشلىرى نەتىجىسز بولدى. بۇنىڭدىن باشقا، قاڭقللار ئوردىغا ئەلچىلەر بىلەن ئولپان ئەۋەتىشكىمۇ رازى بولمىدى. قاڭقللار بۇنداق بويسۇنماس مىجەزى ئۈچۈن، «قارام ۋە بويىنى قاتتىق خەلق» دەپ ئاتالدى. تارىختا جۇڭگو پادىشاھلىرىنىڭ قاڭقللارنىڭ بايراملىرىغا كېلىپ قاتناشقانلىقلىرى توغرۇلۇق پاكىتلار بار. بۇنىڭ ئۆزى ئۇلارنىڭ ئالاھىدە ئورنىغا ئەھمىيەت بەرگەنلىكىدۇر. 456 — 460-يىللىرى، بەش قاڭقىل ئايمىقىدىن بىرقانچە ئون مىڭ خەلق تەكرىگە نەزىر-چىراغ ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن توپلانغانىكەن. ئۇلار ھەممىسى ئۇلاغلىق كەلگەن. نەزىر-چىراغقا ئاتالغان مالليرىنى سويۇپ، چوڭ ئويۇنلار ئويۇشتۇرغان. ئات چاپتۇرۇشۇپ سەيلە قىلغان، ئايلىنىپ، چۆرگىلەپ ئويىنغان، ناخشا ئېيتىپ كۆڭۈل ئاچقان. يىلنامىدە ئۇلارنىڭ بۇ ئادەتلىرى ئەڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىدىن كېلىۋاتقانلىقى كۆرسىتىلىدۇ. ئۇلارنىڭ مۇشۇنداق بايراملىرىنىڭ تەنتەنىسىگە باشقا بىرەر سورۇندا ئۆتكۈزۈلگەن توپلىشىپ ئويناشلار ئۆزىنىڭ سەلتەنتى بويىچە مۇشۇنداق چوڭ يىغىلىش تەنتەنىسى دەرىجىسىگە يېتەلمەيدىكەن①.

قاڭقىل قاغانلىقى ئەمەلدىن قالغاندىن كېيىن، توڭغۇس (通古斯 — مۇھەررىردىن) قەبىلىرى غەرب تەرەپكە يۆرۈش قىلدى. ئۇلارغا سيامپىي قەبىلىسىنىڭ توغبات (拓跋 — مۇھەررىردىن) ۋە مويىن (慕容 — مۇھەررىردىن) دېگەن ئۇرۇقلىرى باشچىلىق قىلدى. بۇ قەبىلىلەر ھۇنلارنىڭ بىر قىسىم جايلىرىنى ۋە شىمالىي جۇڭگونى ئىگىلىدى.

4-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، جۇرجان قەبىلىلىرىنىڭ غەربكە سىلجىشى باشلاندى. جۇرجانلار چاۋا مالليرىغا ياخشى ئوتلاق

① د. پوزدنېيېف: «ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ ئوچېركى» (جۇڭگو مەنبەلىرى ئاساسىدا يېزىلغان)، 1899-يىل، پېتېربۇرگ، 23-بەت.

تېپىش مەقسىتىدىلا سۈرۈلدى. جۈرجانلار ئىگىلىۋالغان يەرلەر غەربتە قاراشەھەرگىچە، شىمالدا بايقال كۆلىگىچە سوزۇلدى. ئۇلارنىڭ باشلىقىنىڭ قارارگاھى قاڭغاي（山爱抗 — مۇھەررىر-دىن）تاغلىرىدا ئىدى. رادلوفنىڭ پىكرىچە، مانا مۇشۇ ماتېرىياللار شەرق تەرەپتىكى تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇن ئىگىلەپ كەلگەن يەرلىرىدىن سىقىپ چىقىرىلغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدىكەن. شىمالىي ھۇنلارنىڭ قالدۇق قىسمى سىلىنگا ۋە كاسوگولا دەريالىرىدىن يەنسەي دەرياسىنىڭ مەنبەلىرىگىچە بولغان جايلارغا جايلاشقان. ئالتاي تېغىنىڭ شەرقىدىكى رايونلارنى قىرغىزلار ئىگىلىگەن. ئالتاي تېغىنىڭ ئۆزىدە بولسا، تۈركلەر ياشىغان.

شەرقىي تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ھۇن دۆلىتى گۈللەپ-ياشناپ تۇرغان چاغلاردىلا غەربىي يۇرتقا كېلىپ ئورۇنلاشقان ۋە بالدۇرلا يەرلىك ئاھاللەر بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن. مۇشۇ كېيىنكىلەرگە قۇمۇل ۋە شەرقىي تەڭرىتاغنىڭ قەدىمكى ئاھالىسى بولغان قوشلۇقلارمۇ كىرەتتى. «مانا مۇشۇ قوشلار بىرقانچە يۈز يىل ھۇنلارغا ئىتائەت قىلىپ كەلگەن. جۈڭگونىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بەك ئىتائەت قىلىپ كەتمىگەن. پەقەت بىرەر ۋەزىيەتنىڭ قىستىشىدىن جۈڭگو بىلەن يا ئۇندىق، يا بۇندىق يېقىن مۇناسىۋەت قىلغان. شۇنىڭدىمۇ ھۇنلارنىڭ كۈچ-قۇۋۋىتى ئاجىزلاپ قالغاندىلا شۇندىق قىلغان»①. قوشلارنىڭ تارىخىغا تەتقىقاتچىلار بەك كۆڭۈل بۆلىدۇ. چۈنكى، تەتقىقاتچىلار دەل مۇشۇ قوشلارنى بۇگۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى دەپ قارايدۇ.

ۋېنچىڭدىنىڭ ۋارىسى شاۋۋېندى（孝文帝 466 — 471-يىللىرى ۋە شاۋۋېندى 471 — 500-يىللىرى）تەختتە تۇرغان دەسلەپكى يىللاردا، توغبات ھۆكۈمرانلىرىنىڭ شىمالىي

① ۋ. ۋ. رادلوف: «ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى مەسىلەر»، 1893-يىل.

تەرەپكە بولغان تەسىرى ئانچە چوڭ بولمىدى. مۇشۇ مەزگىللەردە جۇڭگو تارىخىنىڭ ئېغىرلىق مەركىزى شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ، سۇڭ ۋە چىن ئوردىلىرىنىڭ تالاش-تارتىشلىرىغا قارىتىلغانىدى. بۇ ئىككىسى جەنۇبىي جۇڭگونى ئىگىلىۋالغانىدى. يايلاقلاردا بولسا، جۇرجانلار بىلەن قاڭقىللار ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا تالاش-تارتىشلار بولۇپ تۇراتتى. بۇ جەدەل-ماجرالارنىڭ سەۋەبى جۇرجانلار بىلەن ۋەيي جەمەتى ئوتتۇرىسىدىكى دۇشمەنلىك ئىدى. جۇرجانلار بىلەن ۋەيي سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى تالاش-تارتىشلارغا بەلكىم قاڭقىللار ئارىلاشقان بولسا كېرەك. بۇ يەردە قاڭقىللارنىڭ جۇرجانلارنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن ئازاد بولۇپ كېتىش تەرىپىنىڭ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقانلىقى بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، نارازى بولغۇچىلارنىڭ باشلىقى سۇيىتىدە بېكقۇلۇ — پۇۋۇرغۇر ئۇرۇقى（副伏罗部 — مۇھەررىردىن）نىڭ ۋەكىلى ئوتتۇرىغا چىقتى. بۇ ئۇرۇق ئۇزاق ۋاقىت جۇرجانلار قارىمىقىدا بولغانىدى. شاۋۇبىندى زامانىسىدا جۇرجانلار ئارىسىدا ماجرالار پەيدا بولۇپ، پۇۋۇرغۇر ئۇرۇقىنى باشقۇرۇپ كەلگەن جۇرجانلار ئۇرۇقى پارچىلىنىپ كەتتى، دۇلۇن شۇلارنىڭ باشلىقى سۇيىتىدە ئوتتۇرىغا چىقتى. قاڭقىللارنى ئاۋۇزلۇنىڭ نەۋرە ئىنىسى چۇڭچى باشقۇردى. بۇ ئىككىسىنىڭ قول ئاستىدىكى ئادەملەرنىڭ سانى 100 مىڭ چېدىرىدىن ئاشاتتى. تەيخېنىڭ ئىككىنچى يىلى، دۇلۇن ۋەيي دۆلىتىنىڭ چېگرىلىرىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. ئاۋۇزلۇ ئۇنىڭغا قوشۇلمىدى. ئۆزى يالغۇز چۇڭگوغا ھۇجۇم باشلىدى. ئاۋۇزلۇ جۇرجان قوشۇنلىرىنىڭ جەڭگە ئاتلانغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، 100 مىڭ چېدىرلىق خەلقى بىلەن غەرب تەرەپكە كۆچتى ۋە مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. قاڭقىللار ئىككىگە بۆلۈندى. ئاۋۇزلۇ شىمال تەرەپتىكىلەرنى، چۇڭچى بولسا، جەنۇب تەرەپتىكىلەرنى باشقۇرۇپ تۇردى. جۇرجانلار ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى پۇقرالىرىنىڭ ئۆز ئالدىغا قىلغان بۇنداق

هەرىكەتلىرىگە تاقەت قىلىپ تۇرالمىدى. دۇلۇن تاغىسى ناغاي (那盖 — مۇھەررىردىن) بىلەن بىللە قاڭقىللارنىڭ كەينىدىن قوغلىدى. دۇلۇن شىمالىي يولنى بويلاپ چۇنجىشەن تېغىغا قاراپ غەربكە ماڭدى. ناغاي ئۇنىڭغا قوغلاپ يېتەلمىدى. ئاۋۇزلۇ دۇلۇننى ساقلاپ تۇرۇپ تارمار كەلتۈردى. مەغلۇب بولغان دۇلۇن شەرققە قاچتى ۋە ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆلتۈرۈلدى. قاڭقىللارنىڭ ھەر ئىككى گۇرۇپپىسى ئوتلاقنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىدىن يۆتكىلىپ باشقا-باشقا تەرەپلەرگە كەتتى. ئاۋۇزلۇ توغلا (تۇلا)، سېلىنگا، ئورخۇن دەرياسى بويلىرىدىكى مۇنبەت يەرلەرگە كەتتى. چۇڭچى بولسا غەرب تەرەپكە — غەربىي يۇرتقا كەتتى.

قاڭقىللار تارىخىدا شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرى بەك مۇھىمدۇر. توغباتلارنىڭ ھۆكۈمران قەبىلىسى ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەپ كېتەلمىگەچكە، شىمالدىكى قوشنىلىرىغا قاراشقا چولىسى تەگمىدى. بۇنىڭدىكى يەنە بىر سەۋەب قاڭقىللارنىڭ ئورۇنلاشقان جايى جۇغراپىيىۋى جەھەتتە جۇرجانلار ئۈچۈن ئەپسىز بولغانلىقى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك. قاڭقىللار غەربكە كۆچۈشتىن ئاۋۋال، گۇبى چۆلىنىڭ شەرقىدە ياشاپ كەلگەنىدى. بۇ يەردىن ئۇلار ئەھۋالغا قاراپ بەزىدە سېلىنگا ۋە ئورخۇن دەرياسى بويلىرىغىچە كۆچۈپ بارسا، بەزىدە كۆچۈپ گەنسۇ ئۆلكىلىرىگىچە كېتەتتى. ئارىلىق تۈپتۈز كەتكەن يايلاق ئىدى. مۇشۇنداق شارائىت خەنزۇلارنىڭ ئۇلار بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت ئورنىتىشىغا ئىمكان بەرمىگەن. قاڭقىللار خەنزۇلار يېقىن كېلىش بىلەنلا يىراق يەرلەرگە كۆچۈپ كېتەتتى ۋە ئۇلار بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت قىلمايتتى. پەقەت ئارىلاپ بىر-بىرىگە ئەلچىلەرلا ئەۋەتىشىپ تۇراتتى. (قاڭقىللار — ت.) بۇ ئوتلاقنىڭ غەربىگە — غەربىي يۇرتقا كۆچكەندىن كېيىنلا، يەرلىك خەلق بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت

قىلىشتى ۋە ئۆزئارا سىڭىشىپ كەتتى.

شۇنداق قىلىپ، 5-ئەسىرگە كەلگەندە، قاڭقىللارنىڭ خېلى قىسمى (100 مىڭ ئائىلە-چېدىر) تۇرپان رايونىغا كۆچۈپ كېلىپ، قاڭقىل دۆلتىنى قۇردى. ئۇلارنىڭ بۇ دۆلتى 5-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا جۇرجانلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى. 606-يىلى ئەتراپىدا، يەنى ئاردىدىن 70 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار قايتىدىن بىرلىشىپ باشلىدى. دەسلەپتە ئۇيغۇرلار تۇركلەرگە ئولپان تۆلىدى. 8-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، خەنزۇ مەنبەلىرىدە «خۇيېخې» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتىرىپ، ئۇخې (乌纥 — مۇھەررىردىن)، توگىرا، بايىرقۇ قەبىلىلىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى. سۇي سۇلالىسى دەۋرى (589 — 618 - يىللىرى) مەنبەلىرىدە قاڭقىللار تېلې نامىدا كۆرۈلۈشكە باشلىدى. قەدىمكى تارىخىي مەنبەلەردە قاڭقىللار ھۇنلارنىڭ ئەۋلادى، ئۇلارنىڭ تىلى ھۇنلارنىڭ تىلىغا يېقىن، دەپ كۆرسىتىلىدۇ①. باشقا يىلنامىلەردە تېلېلار سىر-تاردۇش، ۋېيخې (韦纥 ئۇيغۇر — مۇھەررىردىن)، تىلەنغۇت (葛览多 — مۇھەررىردىن)، بايىرقۇ (古野拔 — مۇھەررىردىن)، توگىرا (同罗 — مۇھەررىردىن)، بارغۇت (仆固 — مۇھەررىردىن)، توغبات قاتارلىق قەبىلىرنىڭ بىرلەشمىسى، دەپ كۆرسىتىلىدۇ. بۇ قەبىلىلەر مەركىزىي ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىنىڭ تارىخىغا بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك، شۇنداقلا قەدىمكى تۈركىلەر ۋە ئۇيغۇرلار تارىخىغا باغلىنىشلىق قەبىلىلەردۇر.

يىلنامىلەردە مۇشۇ قەبىلىلەردىن باشقا يەنە بىر قەبىلە ئىتتىپاقى — تۈركۈت تىلىغا ئېلىنىدۇ. بۇنىڭ خەنزۇچە تەلەپپۇزى تۇجۇ (突厥 — مۇھەررىردىن) دەپ ئوقۇلىدۇ. تۈركىلەر (تۈركۈتلەر) ھۇنلارنىڭ بىر ئۇرۇقى بولۇپ، قاتتىق ھۇجۇمغا ۋە پالاكەتكە ئۇچرىغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى

① كېيۇنبرنىڭ 1961-يىلدىكى كىتابى، 36 — 38-بەتلەر.

ئۆزلىرىنىڭ دۈشمەنلىرىدىن قېچىپ، قوچۇ دۆلىتىگە (غەربىي يۇرتقا) قاراشلىق تاغلارغا پاناھلىنىپ قالغان. تۈركلەر (تۈركۈتلەر) دەل مۇشۇ تۈرپان رايونىدىن موڭغۇل-ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىگە بېرىپ ئورۇنلاشقان ھەمدە ئالتاي تېغىدا جۇرجان قاغانلىقىغا تۆمۈر ئېرىتىپ بەرگۈچى بولۇپ تۇرغان.

6-ئەسىرنىڭ 20-يىللىرىنىڭ ئاخىرى، 30-يىللىرىنىڭ باشلىرىدا، مۇشۇ قەدىمكى تۈركلەر قەد كۆتۈرۈپ بىرلەشتى. ۋە ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىنى تەشكىل قىلدى. بۇ دۆلەت تارىختا تۈرك قاغانلىقى دەپ ئاتالدى. بۇ مەزگىللەردە مەركىزىي ئاسىيانىڭ چۆللىرى ۋە تاغ ئېتەكلىرىدىكى يايلاقلاردا سىياسىي ھاكىمىيەت جۇرجان قاغانلىقىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق تەسىر دائىرىسىنى تۈركىي تىللىق كۆپلىگەن قەبىلىلەرگىچە كېڭەيتكەنىدى. 6-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا جۇرجانلارنىڭ تاشقى سىياسىتى بوشىدى. بۇنداق بولۇشىغا ئامۇ دەرياسى (阿姆河 — مۇھەممەد) ۋادىسىدا جۇرجانلارنىڭ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىشى ۋە جۇڭگودىكى ۋەيي سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەردە ئۈستۈنلۈكنى يوقىتىپ قويۇشىمۇ سەۋەب بولدى. جۇرجان قاغانلىقىنى ئاجىزلاشتۇرغان نەرسە ھەممىدىن ئاۋۋال ئۇلارنىڭ ئىتائىتىدىكى تېلې قەبىلىلىرىنىڭ ئارقا-ئارقىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈرىشى بولدى. تېلې قەبىلىلىرى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. مۇشۇ ئەھۋاللارنىڭ ھەممىسى ۋە ئىقتىسادىي شارائىتىنىڭ قولايلىق بولۇشى تۈركىي قەبىلىلىرىنىڭ تېزدىن قۇدرەت تېپىشى ئۈچۈن تۈرتكە بولدى. ئىقتىسادىي جەھەتتىكى قولايلىق شارائىت تۈركلەرنىڭ تۆمۈر ئېرىتىش ئىقتىدارىدىن، تۆمۈردىن ئۆزلىرىگە لازىملىق قورال-سايمان ۋە ھەربىي قوراللارنى ئىشلەپچىقىرىش ھەمدە كۆچمەن چارۋىچىلىق تەرەققىياتىغا ئاساسەن بېلىقچىلىق ۋە قويچىلىق (قويچىلىققا كېرەك نەرسىلەرنى يەتكۈزۈپ بېرەلىشى) دىن

كەلدى. تۈركلەر ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش جەريانىدا، ئۆزلىرىنىڭ باشلىقى تۇمەننىڭ يېتەكچىلىكىدە قوراللىنىپ، ماكانلاشقان ئورۇنلىرىدىن يىراق جايلارغا — مەركىزىي ئاسىيانىڭ كەڭ يايلاقلىرىغا يېتىپ باردى. 534-يىلغا كەلگەندە، تۈركلەر سەددىچىن بويلىرىغا كەلدى، 545-يىلى، شىمالىي جۇ سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتتى. 546-يىلى، تۈركلەر جۇرجانلارغا قارشى ئۇرۇشقا كېتىۋاتقان 50 مىڭ تۇتۇن تېلىنى يولدا توسۇپ مەغلۇب قىلىپ، ئۇلارنى ئۆزلىرىگە بويسۇندۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ، تېلىلار تۈركلەرگە بويسۇندۇرۇلدى. بۇ ئاسان كەلگەن غەلىبىلەردىن ئىلھاملانغان تۈركلەر جۇرجانلارغا نىسبەتەن بېسىۋېلىش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈشكە باشلىدى. 552-يىلى، تۈركلەرنىڭ سەركەردىسى تۇمەن (土门 — مۇھەررىردىن) جۇرجانلارنى قاتتىق مەغلۇب قىلىپ، ئۆزىنى قاغان دەپ ئېلان قىلدى. 8-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا قەدەر دەۋر سۈرگەن تۈركلەر دۆلتى مانا مۇشۇنداق ئوتتۇرىغا چىقتى.

تۈركلەر ئىتائىتىدىكى تېلىي قەبىلىلىرى تۈركلەرنىڭ زور ھەربىي كۈچ مەنبەسى ئىدى. قاغانلىقنىڭ يۇقىرى قاتلىمى بۇ ھەربىي كۈچتىن يەنە يەرلەرنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن سىستېمىلىق پايدىلاندى. تۈركلەر «تېلىلارنىڭ كۈچى بىلەن شىمالدىكى يايلاقلاردا ئۆز قەھرىمانلىقلىرىنى كوز-كوز قىلىپ يۈردى①.

572-يىلى، تۈركلەر شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. بۇلار ئارىسىدا دائىم ئىچكى تالاش-تارتىشلار بولۇپ تۇردى. تېلىي قەبىلىلىرى (апа хну екие) 600 — 603-يىللىرى غەربىي تۈركلەرگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ كېلىۋالدى،

① ن. يا. بىچۇرىن: «قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى» 1-توم، 1950-يىل، 301-بەت.

يەنە بىر قىسمى ئالتاي ئارقىلىق جۇڭغارغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. جۇڭغارغا كەلگەن تېلېلار غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ قاغانى خېلىخان ۋە شېخۇلار ئۈستىدىن غەلبە قازاندى. بەزى تېلې قەبىلىلىرى سىر - تاردۇش (薛延陀 — مۇھەررىرىدىن)، چىبى (契苾 — مۇھەررىرىدىن)، ئۇيغۇر (韦纥 — مۇھەررىرىدىن)، تۇڭرا تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىگە كۆچۈپ ياشىدى. مانا مۇشۇ مەزگىللەردە تېلې قەبىلىلىرى كەڭ يايلاقلارغا تارقىلىپ كەتتى. 605-يىلى، غەربىي تۈرك قاغانى چۇلو قاغان (处罗可汗 چۇلۇق قاغان — مۇھەررىرىدىن) تېلېلارنى ئۆزىگە بويسۇندۇردى ۋە ئۇلارنىڭ باشلىقلىرىنىڭ ھەممىسىنى يوقاتتى. تېلې قەبىلىلىرى (ئۇيغۇرلار، سىر-تاردۇش، بارغۇت، بايىرقۇلار) قايتىدىن بىرلىشىپ چۇلوقاغانغا قارشى چىقىپ، ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىدىن قۇتۇلدى ۋە غەرب تەرەپتە ئۆزلىرى بىر قاغانلىق تەشكىل قىلدى. ئەمما، بۇ قاغانلىق ئۇزۇن مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمىدى.

تېلې قاغانلىقىغا سىر-تاردۇش ۋە چىبى قەبىلىلىرىنىڭ ۋەكىللىرى باشچىلىق قىلدى. بۇ ھاكىمىيەتتە ئۇيغۇرلار ناھايىتى چوڭ رول ئوينىدى. مەزكۇر قاغانلىق ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى غەربىي يۇرتنىڭ شەھەر دۆلەتلىرىگىچە — قوچۇ، ئۇتۇرغوللارغىچە يەتكۈزدى. تېلېلار بۇ شەھەرلەرگە ئۆز ئەمەلدارلىرىنى ئەۋەتىپ، ئالۋاڭ-سېلىقلار يىغدى. تېلېلار بەزىدە سۇيى سۇلالىسى زېمىنىغمۇ ھۇجۇم قىلدى. 609-يىلى، شىبى (始毕 — مۇھەررىرىدىن) شەرقىي تۈركلەرنىڭ قاغانى بولۇپ قالدى. ئۇتۇكەن تاغلىرىنىڭ يېنى (قاڭغاي رايونى)دا كۆچۈپ يۈرگەن تېلېلارنىڭ يەتتە قەبىلىسى (ئۇيغۇر، بايىرقۇ، ئېدىز، توڭرا، بارغۇت) تۈركلەرنىڭ ئىتائىتىگە چۈشۈپ قالدى. سىر-تاردۇشلار بۇ چاغلاردا ئالتاي تاغلىرى ئەتراپىدا تۇراتتى ۋە غەربىي تۈركلەرنىڭ قارىمىقىدا ئىدى. باشقا تېلې قەبىلىلىرى بولسا، غەرب تەرەپتە كۆچۈپ يۈرەتتى. تېلېلارنىڭ باشلىقى ئىنەن (夷男 — مۇھەررىرىدىن)

يەرلىرىنى ئىككى قىسمغا بۆلدى. شەرقىي قىسمى « تۆلىس »، غەربىي قىسمى « تاردۇش » دەپ ئاتالدى. ئىنەن جۇڭگو بىلەن ئىتتىپاق ئۆتتى. بۇ چاغلاردا تۈركلەرمۇ ھالسىراپ قالغانىدى. مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئىنەن ئۆز تېررىتورىيىسىنى مانجۇرىيىدىن ئالتايغىچە، ئوردۇستىن بايقالغىچە كېڭەيتتى. ئەمما، تاردۇشلار ئۆزلىرىنىڭ تەركىبىگە سىلىنگا دەريالىسى بويىدىكى ۋە غەربىي يۇرتتىكى ئۇيغۇرلارنى كىرگۈزۈشكە مۇۋەپپەق بولالمىدى. چۈنكى، 629-يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى تۇمىد — ئۇلۇغ ئىلتەبىر تاردۇشلارغا — شىبىيەنتولارغا قارشى چىقىدۇ. 646-يىلى، سىر - تاردۇشلار ئۆتۈكەن تاغلىرىنىڭ شىمالىدا جۇڭگونىڭ ۋە شەرقىي تۈركلەرنىڭ بىرلەشمە ئاتلىق ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن مەغلۇب قىلىندى. مانا مۇشۇنداق شارائىتتا ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى تۇمىد سىر-تاردۇشلارغا يەنە قاتتىق زەربە بېرىپ، ئۇلارنىڭ زېمىنىنى پۈتۈنلەي بېسىۋالدى. 648-يىلغا كەلگەندە، يەنە بىر قاتار مەغلۇبىيەتلەردىن كېيىن، سىر - تاردۇشلارنىڭ نامى تارىخ سەھنىسىدىن يوقالدى. ئۇيغۇرلار توققۇز ئوغۇزلار ئىچىدە رەھبەرلىك رول ئويناشقا باشلىدى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۈچ-قۇدرىتىنىڭ ئاجىزلىشىشىغا ئەگىشىپ، 648-يىلى توققۇز ئوغۇزلار قەبىلىلىرى جۇڭگو ھاكىمىيىتىنى ۋاقىتلىق ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئەمما، شۇ چاغلاردا، بولۇپمۇ 60-يىللاردا، توققۇز ئوغۇزلار مۇستەقىللىقنى، بىرلىشىش ۋە مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇشقا ئىنتىلىۋاتاتتى.

661 — 663-يىللاردا ئۇيغۇر، توگرا ۋە بارغۇت قەبىلىرىگە بىسۇدۇ ئىسىملىك ئايال رەھبەر بولدى. بۇ ئايال ئۇيغۇر قاغانى پۇسانىڭ سىڭلىسى ئىدى. ئۇ جۇڭگونىڭ ھاكىمىيىتىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بۇ قوزغىلاڭ گەرچە باستۇرۇلغان بولسىمۇ، ئەمما باشقا تۈركىي قەبىلىلەر ئاممىسىنى ئويغاتتى ۋە شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يايلاقنىڭ ھەممىلا جايىدا چوڭ قوزغىلاڭ

كۆتۈرۈلدى. بۇ قوزغىلاڭ نەتىجىسىدە 682-يىلى ئىككىنچى تۈرك قاغانلىقى تەشكىللەندى. كېيىن ئۇيغۇرلار بۇ قاغانلىق بىلەن ئۇزاققىچە ئۇرۇش ئېلىپ باردى. بۇ ئۇرۇشنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي سەۋەبلىرى بار ئىدى. ئىچكى تۈپ سەۋەب شۇكى، يايلاق تالىشىش، قوشنا ۋە غەربىي يۇرتنىڭ ئولتۇراق ئاھالىلىرى جايلاشقان رايونلار بىلەن ئەركىن مۇناسىۋەت ئورنىتىشنى تالىشىش ئىدى. بۇنداق باردى-كەلدى مۇناسىۋەت كۆچمەن ئىگىلىكىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن زۆرۈر ئىدى. قەبىلە-ئۇرۇقلارنىڭ يۇقىرى قاتلىمى ئۈستۈنلۈك قازىنىشنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. ئۇ چاغلاردا يۇقىرى قاتلامدىكىلەر پاتىرئارخال فېئوداللىق ئىدىئولوگىيىسىگە ۋەكىللىك قىلاتتى. ئۇلار يايلاقلاردا ھېچقانداق چەكلىمىگە ئۇچرىمىغان ھالدا ھۆكۈمرانلىق ئورنىتىشنى ۋە خەلقنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشنى مەقسەت قىلاتتى. خەلق يۇقىرى قاتلامدىكىلەرنىڭ ئۆزلىرىگە يات ئەللەرنىڭ ئادەملىرىنى بۇلاپ-تالاشنى، ئۇلاردىن ئالۋاڭ-سېلىق يىغىشنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش دەپ چۈشىنەتتى. شۇڭا، ئۇرۇق-قەبىلەر-نىڭ يۇقىرى قاتلىمى ئۆز ئۇرۇقلىرىنىڭ ۋە ئېتنىك جەھەتتە ئۆزلىرىگە يېقىن قەبىلەرنىڭ ۋە ئۆز قەبىلىرىدىن بولمىغان ئەركىن ئادەملەرنىڭ ھمايىسىگە ئېرىشىشنى ئويلاتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ يۇقىرى قاتلامدىكىلىرى تۈركلەرگە قارشى كۈرەشنىڭ ۋەزىپىلىرىگە ماس ھەرىكەت قىلىش مەقسىتىدە ئۆزلىرىگە يېقىنراق قەبىلەرنى بىرلەشتۈرۈپ ماڭدى. مانا مۇشۇ ئوبيېكتىپ ئىشلاردىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك جەھەتتە جىپسلىشىپ (يۇغۇرۇلۇپ)، قەبىلە ئىتتىپاقىدىن قەدىمكى بىر ئۇيغۇر مىللىتى بولۇپ شەكىللىنىشكە شەرت-شارائىت يارىتىشتا تۈرتكىلىك رول ئوينىدى.

3 §. تۈرك قاغانلىقى ۋە غەربىي يۇرت

كېيىنكى ھۇن قەبىلىرى تەركىبىدىن كېلىپ چىققان ۋە

غەربىي يۇرتقا كېلىپ ئورۇنلاشقان تۈركلەر بۇ يەرنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆز تەسىرىنى خېلىلا دەرىجىدە كۆرسەتتى. مىلادىيە بىرىنچى 1000 يىللىقنىڭ ئاخىرىدا، تۈركىي تىللىق قەبىلە ئىتتىپاقلىرىنىڭ بىرسى بولغان ئۇيغۇرلار تارىم ۋادىسىغا ۋە جۇڭغارغا كېلىپ ناھايىتى مۇستەھكەم ئورۇنلاشتى. ئۇيغۇرلار كېيىنچە مۇشۇ رايونىنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى بولۇپ قالدى. باشقا تىللىق ئېتنىك مۇھىتتا شەكىللەنگەن ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنى كۆپلەپ قوبۇل قىلدى ۋە ئۆزلىرىنىڭ تەجرىبىلىرى بىلەن بېيىتتى.

تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ «ئالتاي دەۋرى» گىچە بولغان تارىخىي مەلۇماتلىرى «سۇيىنامە» (84-جىلد)دە بىر قەدەر ساقلىنىپ قالغان. ئۇنىڭدا تۆۋەندىكى مەلۇماتلار بېرىلىدۇ: «تۈركلەرنىڭ ئەجدادلىرى پىڭلياڭدىكى ئارىلاشما خۇ(杂胡 — مۇھەررىردىن)لار ئىدى. خۇ ئۇرۇقىنىڭ لەقمى ئاشنا ئىدى، شىمالىي ۋېي پادىشاھى تەيۈەدى مىلادىيە 439-يىلى جۇچۇ(沮渠 جۇرچى؛ قوتقۇ — مۇھەررىردىن) نى يوقاتقاندا، ئاشنا (قەبىلە رەھبىرى) 500 ئائىلە بىلەن جۇرجانلارغا قېچىپ كەتتى. ئاشنا قەبىلىسى ئالتاي تېغى ئېتەكلىرىدە ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ياشىغان ۋە تۆمۈر تاۋلاش بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ مەلۇمات تۈرك (ئاشنا) قەبىلىسىنىڭ دەسلەپكى تارىخىنى كېيىنكى ھۇن دۆلەتلىرىنىڭ تارىخى بىلەن زىچ باغلايدۇ. كېيىنكى ھۇن دۆلەتلىرى مىلادىيە 308 — 460-يىللارغىچە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنىدى.

خەن پادىشاھى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 206-يىلدىن مىلادىيە 200-يىللار) پارچىلانغاندىن كېيىن، جۇڭگونىڭ ئېچكى رايونلىرىغا ھۇنلار (ئاساسەن تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر)، سيانپىلار (تۈركىي تىللىق ۋە موڭغۇل تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ئارىلاشمىسى بولۇپ، بۇنىڭدا موڭغۇل تىللىق قەبىلىلەر ئۈستۈن

ئورۇندا تۇراتتى)، دى ۋە چاكلار (تاكغۇت-تىبەت قەبىللىرى)، جىيې (Цзе — ئىران تىللىق ياۋچى قەبىلىلەرنىڭ بىرى) قەبىلىلىرى كۆچۈپ كەلدى. مىلادىيە 276 — 280-يىللار ئارىلىقىدىلا خېبېي، سەنشى، شەنشى ئۆلكىلىرىگە 400 مىڭدىن ئارتۇق ھۇن ۋە سيانپى قەبىلىلىرى كۆچۈپ كەلدى. گەنسۇغا 500 مىڭدىن ئارتۇق دى ۋە چاكلار كۆچۈپ كەلدى، بۇلارنىڭ سانى مۇشۇ رايوندا ئولتۇراقلاشقان ئاھالىنىڭ يېرىمىغا تەڭ ئىدى. بۇ كۆچۈپ كەلگەن قەبىلىلەر ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي سىستېمىسىنى ۋە قەبىلىۋى تەشكىلىنى، تۇرمۇش ئۇسۇلىنى، تىل ۋە ئادەتلىرىنى ساقلاپ قالدى. بۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى ۋە مەدەنىيىتىگە خەنزۇ مەدەنىيىتى كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى. بۇ قەبىلىلەر جۇڭگودا يۈز بەرگەن سىياسىي كۈرەشلەرگە قىزغىن قاتناشتى. 6-ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە مۇستەقىل بىر كۈچ سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى. 308-يىلى، شەنشىدىكى ھۇن قەبىلىلىرىنىڭ تەكرىقۇتى لىيۇ يۈەن ئۆزىنى پادىشاھ دەپ ئېلان قىلدى. 304-يىلىغا قەدەر، لىيۇ يۈەن ئۆزىنىڭ زامانىدىكى ۋاكلىق ئۇنۋانىنى قوللىنىپ كەلدى. 311-يىلى ئۇنىڭ ئوغلى لىيۇ سۇن (جۇڭگو ئاتتىلاسى) جىن پادىشاھلىقىنىڭ مەركىزى لوياڭنى مۇھاسىرە قىلدى. مەزكۇر شەھەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن يۈز بەرگەن پاجىئەلىك ۋەقەلەر مۇشۇ ۋەقەلەرنىڭ گۈۋاھچىسى بولغان سوغدى سودىگىرى ناناي ۋاندا كانىڭ خېتىدە ئىپادىلىنىدۇ. بۇ خەت كىشىنى قىزىقتۇرىدىغان ھۆججەت سۈپىتىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە. ئارىدىن ئۆزۈن ئۆتمەي، جىن پادىشاھلىقى (280 — 316-يىللىرى) ھالاك بولدى. پەقەت چاكجياڭ دەرياسى ۋادىسىدىلا بۇرۇنقى جىن پادىشاھلىقىنىڭ جەنۇب تەرىپىدە قوماندان سىما رۇي ھاكىمىيەتنى ساقلاپ قالدى ۋە شەرقىي جىن سۇلالىسى (317 — 420-يىللىرى) نى تىكلىدى. لىيۇ يۈەن تەرىپىدىن تەشكىل

قىلىنغان ئالدىنقى جاۋ سۇلالىسى (316 — 329-يىللىرى) جيې نامىدىكى خەنزۇ قەبىلىسى تەرىپىدىن تەشكىل قىلىنغان كېيىنكى جاۋ سۇلالىسى (319 — 350-يىللىرى) تەرىپىدىن يوقىتىلدى. شۇنداق قىلىپ، شىمالىي جۇڭگو تېررىتورىيىسىدە بىرنەچچە ھاكىمىيەت شەكىللەنگەن بولدى. لېكىن، ئۇلاردا دائىم ئۆزئارا ئۇرۇش قىلىپ، ئۇزۇن ۋاقىت مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمىدى. 304-يىلىدىن 539-يىلىغا قەدەر بولغان دەۋر جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى تارىخ ئىلمىدە « شىمالدىكى بەش قەبىلە تەشكىل قىلغان 16 ۋارۋار دۆلىتى » دەپ ئاتىلىدۇ.

4-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، ئەڭ قەدىمكى موڭغۇللاردىن بولغان سيانپى قەبىلىرىنىڭ بىرى — تابغاچلار قۇدرەت تاپتى. 386-يىلى، ئۇلارنىڭ رەھبىرى توغبات گۇي شىمالىي ۋېي سۇلالىسى (386 — 532-يىللىرى) نى تەشكىل قىلدى. كېيىن بۇلار پۈتۈن شىمالىي جۇڭگونى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئالدى (439-يىلى). 5-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، تابغاچ قەبىلىسى ۋە ئۇلار تەشكىل قىلغان سۇلالە خەنزۇلارنىڭ ئېتنىك مۇھىتى ئىچىگە پۈتۈنلەي دېگۈدەك سىڭىپ كەتتى. قەدىمكى تۈرك - رۇنىك يېزىقلىرىدا جۇڭگونىڭ ئەسلىدىكى تۇپ ئاھالىسى تابغاچ نامىدا يېزىلغان. 431 — 439-يىللىرى ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تەيۋۇدى (424 — 452-يىللىرى) ئاخىرقى ھۇن دۆلەتلىرىدىن ئىككىنى ئىشغال قىلىۋالدى. ئۇلارنىڭ بىرسى، شەنشى ۋە پىڭلياڭدىكى شيا (夏) پادىشاھلىقىدۇر. ئىككىنچىسى، خېشىدىكى لياڭ (凉 401 — 439-يىللىرى) پادىشاھلىقىدۇر. جۇڭگونىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا ئاشىنا قەبىلىسى تۇنجى قېتىم مۇشۇ ئىككى پادىشاھلىق تىلغا ئېلىنىدۇ. ھۇنلارنىڭ پىڭلياڭ ۋە خېشىغا كەلگەن ۋاقتى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2-ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىغا توغرا كېلىدۇ. ھۇنلار بۇ يەرلەرنىڭ ئەسلى ئاھالىسى بولغان ياۋچىلار ۋە ئۇسۇنلارنى غەرب تەرەپكە،

يەتتەسۇ ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا سۇرۇپ چىقارغان بولسىمۇ، ئۆزلىرى بۇ يەرلەردە ئۇزۇن تۇرمىدى. ياۋچى ۋە ئۇسۇن قەبىلىلىرى غەربكە تولۇق كۆچمىدى. 5-ئەسىردىمۇ بۇ قەبىلىلەرنىڭ ناملىرى ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى قەبىلىۋى تېررىتورىيىسىدە ساقلىنىپ قالغانلىقى مەلۇم. مىلادىيە 25 — 55 - يىللار ئارىلىقىدا ھۇنلار تەرىپىدىن مەغلۇب قىلىنغان دىڭلىڭ، ئۇخۇەن (乌桓 ئۇغان — مۇھەررىردىن) ۋە سيانپى قەبىلىرىمۇ سەددىچىنى ئۆزلىرىگە يۆلەك قىلغان ھالدا خېشى كارىدورىغا كەلدى. ھۇن قەبىلىرىنىڭ بۇ رايونلارغا ئاممىۋى ھالدا كۆچۈپ كېلىشى 265-يىلى باشلانغانىدى. بۇ چاغلاردا، «سەددىچىن چېگرىسىدا داشۇي، سەينى، خېنەن دېگەن ئورۇقلار، خېنەن ۋە باشقا جايدىكى ھۇنلار بولۇپ جەمئىي 20 مىڭدىن كۆپرەك خەلق جۇڭگو پۇقرالىقىغا ئۆتتى. (جۇڭگو) پادىشاھى ئۇلارنى قوبۇل قىلدى ۋە خېشىدىكى قەدىمكى يىيەن شەھىرىدە يىلتىز تارتىپ قېلىشقا ئەۋەتتى. كېيىن بۇ ھۇنلار جىن سۇلالىسى ئاھالىلىرى بىلەن يەنە ئارىلىشىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن پىنيەن، سىگ، تەييۇەن، سىنسىن، شاندىن، لوپىن قاتارلىق ۋىلايەتلەردە ھۇنلار بولمىغان بىرمۇ جاي قالمىدى»①.

جىن پادىشاھلىقى خېشى ۋە قوچۇلاردا يوقالغاندىن كېيىن، بۇ يەرلەردە ئالدىنقى لياڭ سۇلالىسى قۇرۇلدى. 376-يىلى، شىمالىي جۇڭگو ئالدىنقى جىن سۇلالىسى تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلدى، ئەمما بۇ بىرلىك ئۇزۇنغا بارمىدى. 381-يىلىغا كەلگەندە، بۇ سۇلالىنىڭ قوماندانى لۈي گۇاڭ خېشىدا كېيىنكى لياڭ نامىدا مۇستەقىل بىر پادىشاھلىق (385 — 403 - يىللىرى) تىكلىدى. كېيىنكى لياڭنىڭ تەسىر كۈچى قوچۇ ۋە تارىم ۋادىسىدىكى بەزى جايلارغىچە كېڭەيدى. 5 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئوردۇستىكى ھۇنلار خېلىەن قەبىلىسىنىڭ

① «جىننامە»، 97-جىلد.

باشچىلىقىدا شەنشىنىڭ شىمالىنى ۋە پىكىلياڭنى بېسىۋالدى. ئۇلارنىڭ رەھبىرى خېلىيەن بوبو بۇ جايدا بىر پادىشاھلىق (407 — 431-يىللىرى) تىكلىدى. بۇ پادىشاھلىقنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ھۆكۈمرانى سيانپىيلارنىڭ تۇگۇخۇن (吐谷浑 تۇيغۇنلار — مۇھەررىرىدىن) قەبىلىسى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئۆلدى. ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى ۋېي پادىشاھى تەيۇۋدى ئىگىلىۋالدى. خېلىيەن قەبىلىسى ۋە ئۇنىڭ قوشۇلغان باشقا ھۇن قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسمى تابغاچلارغا بويسۇندى. يەنە بىر قىسمى، غەرب تەرەپكە — خېشىغا قېچىپ كەتتى. ھۇنلارنىڭ پادىشاھى جۇرچى مۇنسۇن (沮渠蒙逊 — مۇھەررىرىدىن) 397 — 401-يىللار ئارىلىقىدا شىمالىي لياڭ سۇلالىسىنى تەشكىللىدى. بۇنىڭ زېمىنى خېشى ۋە قوچۇنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. 430-يىلى، تەيۇۋدى خېشىنى بېسىۋالدى. مۇنسۇننىڭ ئىككى ئوغلى — ئۇرغۇ (无讳 — مۇھەررىرىدىن) بىلەن ئارگۇ (安周 — مۇھەررىرىدىن) 10 مىڭ ئائىلە بىلەن پىشامشان (لوپنۇر رايونى)غا قېچىپ كەتتى. كېيىن قوچۇغا كەلدى، بۇ يەردە جۇرجانلار بىلەن ئىتتىپاق ئۆتۈپ 460-يىلىغا قەدەر تۇردى. 460-يىلىغا كەلگەندە، جۇرجانلار بىلەن بولغان ئىتتىپاق بۇزۇلدى. جۇرجانلار قوچۇغا ھۇجۇم قىلدى. ئارگۇنى ئۆلتۈردى ۋە ئۇنىڭ ئۇرۇقى جۇرچىلەرمۇ قاتتىق تالاپەتكە ئۇچرىدى.

قەدىمكى تۈركلەر توغرىسىدىكى تارىخىي مەلۇماتلار تۈركلەرنىڭ شەجەرىسى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر بىلەن تولۇقلىنىدۇ. مەنبەلەردە بۇ رىۋايەتنىڭ بىرنەچچە ۋارىيانتى ساقلىنىپ قالغان. ئۇنىڭ بىرسى، سىزىپ قالدۇرۇلغان رەسىم بىلەن ئىسپاتلىنىدۇ: موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان، سۇغدى يېزىقىدا يېزىلغان بۇگۈت تاش ئابىدىسى (تۈرك قاغانلىقىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىگە ئائىت يادىكارلىق)دە، پۈت-قوللىرى كېسىپ تاشلانغان بىر ئادەمنىڭ ئانا بۆرىنىڭ قوچىقىدا ياتقان شەكلى كۆرسىتىلگەن.

رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا ، بىر چوڭ سازلىقنىڭ چېتىدە ياشاپ كەلگەن تۈركلەرنىڭ ئەجدادلىرى بىر قوشنا قەبىلە تەرىپىدىن تامامەن قىرىپ تاشلانغان، پەقەت قاتتىق چانالغان، پۈت-قوللىرى كېسىلگەن 10 ياشلىق بىر ئوغۇل بالىلا ئامان قالغان. بۇ بالىنى ئانا بۆرە ئېمىتىپ ساقايتقان، كېيىن بۇ بالا بۆرە بىلەن تۈرمۇش قۇرغان. دۇشمەنلەر بالىنىڭ ئامان قالغانلىقىنى بىلىپ، ئاخىر بۇ بالىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن، ئانا بۆرە بولسا قېچىپ يۇرۇپ، تۈرپاننىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى تاغلارغا بېرىپ يوشۇرۇنغان. بالىدىن ھامىلدار بولۇپ قالغان بۆرە 10 ئوغۇل تۇغقان. بۆرىدىن تۇغۇلغان بۇ ئوغۇللار تۈرپانلىق ئاياللارغا ئۆيلەنگەن. شۇ بالىلارنىڭ بىرسىنىڭ ئىسمى ئاشنا بولۇپ، ئۇ يېڭى قەبىلىنىڭ باشلىقى بولغان ۋە قەبىلە ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. كېيىنرەك ئاشنا قەبىلىسىنىڭ رەھبەرلىرى ئۆز قەبىللىرىنى ئالتايغا كۆچۈرگەن. ئۇلار ئۇ يەردە يەرلىك قەبىللەرگىمۇ رەھبەرلىك قىلغان ۋە ئۆزلىرىگە تۈرك دېگەن نامنى قوللانغان. تۈركلەرنىڭ پىكلىيالىق ۋە خېشىدىكى ھۇن قەبىللىرى بىلەن بولغان باغلىنىشلىقى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار ۋە بۇ مەلۇماتلارنى تۈرك شەجەرىسى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا ، ئۇ 265 - يىلىدىن كېيىن، ھۇنلار ۋە ھۇنلارغا بېقىندى بولغان مەركىزىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى قەبىللەرنىڭ سەددىچىن ئەتراپىغا كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلىمامدۇ. ئاشنا قەبىلىسى پىكلىيالىق ۋە خېشىدا تۇرغان چاغلاردا ئۆز تەركىبىگە يېڭى ئېتنىك تەركىبلەرنى قوشۇۋالغاندى. ئاشنا قەبىلىسىنىڭ تەركىبىگە قوشۇلغان بۇ ئاممىلار خەنزۇمۇ ئەمەس، ھۇنمۇ ئەمەس يەرلىك ئاھالە (ئاربلاشما خۇلار) ئىدى. خېشىدىكى جۇرچى قەبىلىسىنىڭ دۆلتى تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، ئاشنا قەبىلىسى ئۇرغۇ ۋە ئارگۇلار بىلەن بىللە قوچۇغا قېچىپ كەتكەن. ئاردىن ئۇزۇن ئۆتمەي، 460-

يىلدىن كېيىن، جۇرجانلار ھاكىمىيىتىگە بېقىنغان ۋە جۇرجانلار تەرىپىدىن ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىگە كۆچۈرۈلگەن. رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا، تۈرك دېگەن نامنى ئاشىنا قەبىلىسى ئالتايغا كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىگە قوبۇل قىلغان، قەبىلىنىڭ كونا نامى بولسا ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى قەبىلىنىڭ سۈلالە نامى بولۇپ قالغان.

460-يىلدىن كېيىن، جەنۇبىي ئالتاي تېغىنىڭ ئېتەكلىرىدە يېڭى بىر قەبىلەر گۇرۇپپىسى تەشكىللەندى. بۇلارغا ئاشانشات، «ئۇلۇغ يابغۇ» تۇ ۋە بۇمىنلار (460 — 553-يىللىرى) رەھبەرلىك قىلدى. ئۇلارنىڭ رەھبەرلىكىدە يېڭى شەكىللەنگەن قەبىلەر گۇرۇپپىسى (551 — 555-يىللىرى) جۇرجان قاغانلىقىغا قاقشاتقۇچ زەربە بەردى. مۇشۇ ۋەقەدىن ئىلگىرى، تۈرك قەبىلىسى جۇڭگو بىلەن بۇۋاستە سودا باشلىغان ۋە غەربىي ۋېي پادىشاھلىقى بىلەن دىپلوماتىيە مۇناسىۋىتى ئورناتقانىدى. 545-يىلى غەربىي ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى جيۇچۈەن (泉酒 بورىۋلاق، گەنسۇتەۋەسىدە — مۇھەررىردىن) دە تۈرۈڭۇاتقان سوغدا ئانىنوپانتو دېگەن ئادەمنى تۈركلەر باشلىقىنىڭ قارارگاھىغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. ئىككىنچى يىلى، بۇمىن بىر ئەلچى ئۆمىكى تەشكىللەپ، ۋېي پادىشاھى سارىيىغا «يەرلىك مەھسۇلات» تەقدىم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ تېلې قەبىلىرى ئىتتىپاقىنىڭ جۇرجانلار بىلەن بولغان ئۇرۇشىغا ئارىلاشتى (تېلې قەبىلىرى ئىتتىپاقى ئىچىدە ئۇيغۇرلارمۇ بار ئىدى). بۇمىن تېلې قەبىلىرى ئىتتىپاقى ئىچىدىكى مەغلۇبىيەتكە يولۇققان قەبىلەرنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ كۈچەيدى، شۇنىدىن كېيىن، جۇرجانلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزدى. بۇ مۇناسىۋەتنى ئۈزۈشنىڭ تۈپ سەۋەبى ئاشىنا جەمەتىنىڭ جۇرجانلار قاغانى ئاناغاي (阿那瑰 — مۇھەررىردىن) جەمەتىگە بەرگەن قۇدىلىشىش تەكلىپىنىڭ

ئاناغاي تەرىپىدىن رەت قىلىنغانلىقى ئىدى. نەتىجىدە، بۇلار ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش قوزغىلىپ (551 — 555-يىللىرى)، جۇرجانلار مەغلۇب بولدى. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى قىرىپ تاشلاندى. جۇرجانلار ئىگىلەپ تۇرغان تېررىتورىيىدە — شىمالىي موڭغۇلىيىدە يېڭى بىر مەركىزىي ئاسىيا ئىمپېرىيىسى — تۈرك قاغانلىقى تىكلەندى (551 — 744-يىللىرى).

551-يىلى، تۈرك دۆلىتىنىڭ ئاساسچىسى بۇمىن «قاغان» دەپ ئاتالدى. 552-يىلى، بۇمىن ئالەمدىن ئۆتتى. قاراقاغان ئۇنىڭ ۋارىسى بولدى (552 — 553-يىللىرى). ئۇنىڭدىن كېيىن، مۇقان «قاغان» دەپ ئاتىلىپ تەختكە چىقتى (553 — 572-يىللىرى). مۇقان قاغان (木杆可汗 — مۇھەررىردىن) دەۋرىدە، جۇرجانلار تەلتۆكۈس يوقىتىلدى. دەل مۇشۇ 6-ئەسىرنىڭ 2-يېرىمىدا «تۈرك» ئاتالغۇسى بىر قەبىلە ئىتتىپاقى ۋە دۆلەت نامى سۈپىتىدە كەڭ تارقالدى. بۇ نام بىرىنچى قېتىم سوغدى تېكستى ۋە خەنزۇ مەنبەلىرىدە يېزىق شەكلىدە كۆرۈلدى. كېيىن ۋىزانتىيە، ئەرەب ۋە سۇرىيە تېكستلىرىدە، ئۇنىڭدىن كېيىن سانسكرىتچە، ئىران تىلى سىستېمىلىرىدا ۋە تىبەتچە تېكستلەردە كۆرۈلدى. «تۈرك» ئاتالغۇسى تۈرك قاغانلىقى تەشكىل قىلىنغۇچە پەقەت 10 ئۇرۇق ئىتتىپاقىنى ئىپادىلىدى (بۇرىدىن تۇغۇلغان 10 بالىنىڭ ئۇرۇقى). كېيىنچىرەك ئالتايدا 460-يىلىدىن كېيىن شەكىللەنگەن 12 قەبىلىمۇ شۇ نام بىلەن ئاتالدى. بۇ ئاتالغۇنىڭ مۇشۇ مەزمۇنى خېلى ۋاقىتلارغىچە ساقلىنىپ كەلدى. مۇشۇ مەزمۇن ئەڭ قەدىمكى تۈركىي تېكستلەردىمۇ ئايان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئەينى ۋاقىتتىكى «تۈرك» ئاتالغۇسى سىياسىي نۇقتىئىنەزەردىن تۈركلەر تەرىپىدىن تەشكىل قىلىنغان چوڭ دۆلەتكە مەنسۇپ تۈرلۈك كۆچمەن قەبىلىلەرنىمۇ ئىپادىلەيدىغان بولدى. ۋىزانتىيىلىكلەر ۋە ئىرانلىقلار بۇ ئاتالغۇنى مانا شۇ

مەنبدلا قوللانغان (مەسىلەن، فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىدە شۇ مەزمۇندا قوللىنىلغان). بۇ يەردە، تۈركلەرنىڭ ئۆزى ئەمەس، بەلكى تۈرك دۆلىتى تەۋەلىكىدىكى ئاھالە نەزەردە تۇتۇلماقتا.

9 — 11-ئەسىرلەردىكى ئەرەب تارىخچىلىرى ۋە جۇغراپىيە ئالىملىرى تۈرك ئاتالغۇسىنى قانداقتۇر بىرەر خەلق ياكى دۆلەتنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى بىر گۇرۇپپا تىللارنى ئىپادىلەش ئۈچۈنلا قوللانغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئەرەبلەرنىڭ ئىلمىي ئەسەرلىرىدە تۈركىي قەبىلىلەر ئىشلىتىۋاتقان تىلنىڭ گېنېتىك جەھەتتە يېقىنلىقى ۋە مۇشۇ تىلدا سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەرنىڭمۇ گېنېئالوگىيە جەھەتتە تۇغقانچىلىقى بولغانلىقى توغرىسىدا چۈشەنچە مەيدانغا كەلدى. ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى بولمىغان جايلاردا بۇ ئاتالغۇنى يۇقىرىقىدەك كەڭ ئىزاھلاش بولمىدى. مەسىلەن، 985-يىلىدىكى رۇس يىلنامىلىرىدە تۈرك نامىدىكى قەبىلىلەر تىلغا ئېلىنسىمۇ، ئۇلار بۇ ئاتالغۇ بىلەن كەڭ يايلاقلارىدىكى كۆچمەنلەرنىلا ئىپادىلىگەن. پېچىنەك، بىرىندى، قىپچاق قاتارلىق كۆچمەن قەبىلىلەرنى نەزەردە تۇتقان.

گەرچە تۈركىي تىللاردا قەدىمىي يېقىنچىلىق بولغان بولسىمۇ، لېكىن تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەرنىڭ تارىخىي تەقدىرى ئوخشاش بولمىغانلىقى ياكى ئۇلار قۇرغان دۆلەتلەرنىڭ بىرلىكى بولمىغانلىقى ئوخشاش، بۇ قەبىلىلەرنىڭ «تۈركىي» لىك ئېتنىك چۈشەنچىسىمۇ بولمىغان. 8-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، «تۈرك» ئاتالغۇسىنىڭ رېئال، ئېتنىك سىياسىي مەزمۇنى يوقلىپ تىل ۋە تارىخىي ئېتنوگرافىيىلىك تۈرلەرگە بۆلۈنۈش مەزمۇنلا قالدى. بۇ ئاتالغۇ كونكرېت ئېتنىك سىياسىي ئاتالغۇ سۈپىتىدە ئالدىنقى ئاسىيادىكى ئوغۇز قەبىلىلىرى ئارىسىدا يېكىدىن ئوتتۇرىغا چىقتى ۋە كېيىنرەك تۈركىيە خەلقىنىڭ نامى بولۇپ قالدى.

مۇقان قاغان مەركىزىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىدە

تۈرك ھۆكۈمرانلىقى تىكلىدى. مۇقان قاغان موڭغۇل قەبىلىلىرىنى ۋە مانجۇرىيىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى قەتانلارنى، يەنسەي دەرياسى (تۇۋا ۋە خاكاس - مىنوسىن ئويمانلىقى) بويىدىكى تۈركىي تىللىق قىرغىزلارنى ئۆزىگە بويسۇندۇردى. تۈرك قاغانلىقى شۇ مەزگىللەردە شىمالىي جۇڭگودىكى شىمالىي چى ۋە شىمالىي جۇ قاتارلىق ئىككى بەگلىكنى ئۆزلىرىنىڭ ھامىيلىقىغا ئالدى. بۇ ئىككى بەگلىكنىڭ قاغانلىققا بولغان بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى مۇقان قاغانىنىڭ ۋارىسى تاسپار قاغان (〈 佗钵可汗 〉 تابا قاغان — مۇھەررىردىن 〉 572 — 581-يىللىرى) دەۋرىدە تېخىمۇ كۈچەيدى. جۇڭگو تارىخىنىڭ بايانلىرىغا قارىغاندا: « تاسپار قاغان جۇڭگونى مەغلۇب قىلىش نىيىتىدە ئىدى. ئەمما، ساراي (شىمالىي جۇ) ناھايىتى تېزلا ئۇنىڭ بىلەن قېرىنداشلىق ئىتتىپاقى تۈزۈپ، ھەر يىلى 100 مىڭ توپ يىپەك رەخت بېرىپ تۇردى... چى سارىيمۇ تاسپار قاغانىنىڭ ھۇجۇمى ۋە بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئۆزلىرىنىڭ خەزىنىسىدە ھېچنەرسە قالمىغۇچە بېرىپ تۇردى. تاسپار قاغان ناھايىتى خۇشال بولۇپ ماختىنىپ، ئەتراپىدىكى يېقىن ئادەملىرىگە « مۇشۇ ئىككى بالىلا (شىمالىي چى ۋە شىمالىي جۇ) بىزگە بويسۇنۇپ تۇرسا، كەمبەغەللىكتىن ئەندىشە قىلىشنىڭ ئورنى يوق » دېگەن①.

تۈركلەر يېڭى زېمىنلارنى ئۆزلىرىگە قوشۇۋېلىش نەتىجىسىدە، شۇ ۋاقىتلاردا كۈچەيگەن ئېفتالىتلار دۆلىتىگە قوشنا بولۇپ قالدى، يەنى تۈركلەر ئېفتالىتلارنىڭ شەرق تەرەپتىكى يەرلىرى — خوتەن ۋە تۈركلەرگە بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن يەتتەسۇنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئېفتالىتلارغا چېگرىداش بولۇپ قالدى. لېكىن، بىردىنلا تۈركلەر بىلەن ئېفتالىتلار مۇناسىۋىتىدە دۇشمەنلىشىش پەيدا بولۇپ بۇنداق

① « جۇنامە »، 50-بەت.

هالەت 5 — 7 يىلغىچە سوزۇلدى. شۇ چاغدا ھىندىستان بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان ئېفتالىتلار تۈركلەر ئىگىلەپ تۇرغان يايلاقلارغا ھەربىي يۇرۇش قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىدى. چۈنكى، ھىندىستانلىقلار ئىران ئارقىلىق ئېفتالىتلارغا تەھدىت سېلىپ تۇراتتى. تۈرك ھۆكۈمرانلىرى بولسا ۋولگا بويلىرىدا كۆچۈپ كەتكەن ئاۋار (جۇرجان) لارنى تارمار قىلىشنى مەقسەت قىلاتتى. تۈركلەر 558-يىلى، ۋولگا دەرياسى بويلىرى ۋە ئورال تاغ ئېتەكلىرىنى ئىگىلىدى. 6-ئەسىرنىڭ 60-يىللىرىغا كەلگەندە ئېفتالىتلار دۆلىتىنمۇ تارمار قىلدى.

تۈرك قاغانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ ھۆكۈمرانى ئىستەمى (布民可汗 — مۇھەررىردىن) بولۇپ، ئۇ بۇمىن (室点密 — مۇھەررىردىن) نىڭ ئوغلى ئىدى (ئىستەمى ۋىزانتىيەنىڭ تارىخىي ئەسەرلىرى ۋە ھۆججەتلىرىدە سىلزىبۇل ياكى دىزاۋۇل دەپ؛ ئەرەب تارىخىي كىتابلىرىدا بولسا سىنجىبۇ دەپ خاتىرىلەنگەن).

ئىستەمى يابغۇ قاغان ئۇنۋانى بىلەن ئاتالدى. كېيىنچە تۈركلەرنىڭ غەرب تەرەپتىكى تارماق سۇلالىسى ئەنئەنىۋى نام ئاشىنا نامى بىلەن ئاتالدى. ئىستەمى 575-يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئىستەمى قاغان دەۋرىدە تۈركلەر غەرب تەرەپتە ھەربىي جەھەتتە قۇدرەت تاپقانىدى.

تۈرك قەبىلىلىرى غەرب تەرەپكە يۇرۇش قىلغاندا، غەربىي يۇرتنىڭ كۆپ قىسمىنى، يەتتەسۇنى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ پۈتۈن يايلاق دالاسىنى، سىر دەرياسى ۋە ئارال دېڭىزىغىچە بولغان جايلارنى ئىگىلىدى. شۇ چاغلاردا تۈرك يابغۇ قاغانىنىڭ زېمىن دائىرىسى خارازىمگە قەدەر يېتىپ بارغان دەپ مۆلچەرلىنىدۇ. تۈركلەرنىڭ غەرب تەرەپكە يۇرۇشى ئادەتتىكى ھەربىي يۇرۇش بولماستىن، بەلكى مەركىزىي ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ئاممىۋى ھالدا كۆچۈشى ئىدى. تۈركىي تىللىق

قەبللەر غەربىي يۇرتنىڭ شمالىدا كەڭ ياپلاقلارغا، تاغلىق رايونلارغا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي رايونلىرىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. تىل جەھەتتە، تۈركلەرگە يېقىنراق بولغان يەرلىك كۆچمەن قەبللەر تۈركلەر تەشكىل قىلغان ھەربىي مەمۇرىي سىستېما تەركىبىگە كىردى. بۇلارغا كىرمىگەنلىرى ئاۋار (جۇرجان) لارغا قوشۇلۇپ، ئۇلارنىڭ ئېتنىك نامىنى ئۆزلىرىگە قوبۇل قىلىپ جۇرجانلارغا سىڭىپ، ئۇلار بىلەن بىللە ياۋروپانىڭ شەرقىي جەنۇبىغا كەتتى ۋە ئۇلارنىڭ ھەربىي زاپاس كۈچىنى كۆچەيتتى.

تۈركلەرنىڭ ئۆزلىرى بېسۇالغان ئاشۇ كەڭ زېمىندىكى ئولتۇراق ۋە دېھقانچىلىق بىلەن مەشغۇل بولغان ئاھالىلەرنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە سىياسىينى ئۆزگەرتكەنلىكى توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇمات يوق. ئەكسىچە، مەنبەلەردىكى ئۇزۇك مەلۇماتلار تۈرك قاغانى ئۆزى بېسۇالغان يەرلەردە، دەسلەپكى مەزگىللەردە ئۆزىنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئورنىتىپ، شۇ ئەللەردىن ئولپان ئېلىش بىلەنلا چەكلەنگەن، دېگەن پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا ئىمكان بېرىدۇ. بېسۇالغان يەرلەردىكى كۆچمەن ئاھالە بولسا «ئون ئوق قەبىلە ئىتتىپاقى» (ئون ئوق بۇدۇن) تەركىبىگە كىرگۈزگەن. ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدا، غەربىي تۈرك قاغانلىقى ۋە ئۇنىڭ ئاھالىسى «ئون ئوق بۇدۇن»، «ئون ئوق ئەل»، «ئون ئوق» دەپ يېزىلغان، ئاھالىسىنى مۇشۇ خىلدا تەشكىللەش شۇ ۋاقىتتا شەرقىي تۈركلەردە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھەربىي-مەمۇرىي سىستېمىغىمۇ تولۇق ماسلىشاتتى. جۈملىگو مەنبەلىرىنىڭ بىرسىدە ئىستەمى يابغۇ قاغاننى «ئون قەبىلە قاغانى» دەپ ئاتىغان.

ئۇزلۇكسىز ئېلىپ بېرىلغان بېسۇېلىش خاراكتېرىدىكى ئۇرۇشلار تۈرك ھاكىمىيىتىنى قايتا تەشكىللەش جەريانىدا پەيدا بولغان جىددىي قارىمۇقارشىلىقلارنى ۋاقتىلىق پەسەيتكەن بولسىمۇ،

بىرەر ئوگۇشسزلىق يۈز بەرسىلا ۋەزىيەتتە تېز ئۆگىرىش بولۇپ تۇراتتى. 581 — 588-يىللاردا، ئۇنىڭغىچە بۆلۈنۈش ۋەزىيىتىدە تۇرغان جۇڭگو سۇي سۇلالىسى (581 — 618-يىللىرى) ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئۆيۈشتى. جۇڭگودا ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان ئىسلاھاتلار بۇ دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي كۈچلىرىنىڭ تېزلا ئېشىشىغا سەۋەب بولدى. جۇڭگونىڭ قۇدرەت تېپىشى، تۈرك ھۆكۈمران دائىرلىرى ئىچىدە ئىچكى زىددىيەت پەيدا بولغان ۋاقىتقا توغرا كەلدى. بۇ زىددىيەت ھەممىدىن ئاۋۋال ھاكىمىيەت ئۇستىدە تۇرغان ئاشنا قەبىلىسى ئىچىدە يۈز بەردى، شۇنىڭدەك يايلاقلاردا ئاچارچىلىق بولدى. دۆلەتنىڭ كېڭىيىپ كېتىشى، تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئۆزلىرى ئىگىلىۋالغان يەرلىرىنى ئۆزئالدىغا ئىدارە قىلىشقا ئىنتىلىشى، ئاددىي كۆچمەنلەرنىڭ كەمبەغەللىشىپ كېتىشى، توختاۋسىز بولغان ئۇرۇشلارنىڭ ئېغىر يۈكلىرىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان كۆچمەنلەرنىڭ 581 — 582-يىللىرى يۈز بەرگەن جۇت-ئاچارچىلىق نەتىجىسىدە ياشاشنىڭ قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قېلىشى، قاغانلىقتا يۈز بەرگەن يېڭى سىياسىي ۋەزىيەت تۈرك قاغانلىقىنىڭ يەنە كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشلىرىنى ئېلىپ بېرىشىغا ئىمكان بەرمىدى. مانا مۇشۇ ئەھۋاللار قاغانلىق ئىچىدە ئېغىر كرىزىس ۋە ئۆزئارا جېدەل-ماجرالار پەيدا قىلدى. 582 — 603-يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا، بىر پۈتۈن تۈرك قاغانلىقى شەرقىي قاغانلىق ۋە غەربىي قاغانلىق دەپ ئىككىگە پارچىلىنىپ كەتتى. شەرقىي قاغانلىق دائىرىسىگە مەركىزىي ئاسىيانىڭ شەرقىي رايونلىرى، غەربىي قاغانلىق دائىرىسىگە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرى كىردى. شەرقىي تۈرك قاغانلىقى بىلەن غەربىي تۈرك قاغانلىقى ئوتتۇرىسىدا بىر-بىرىنى ھالسىرىتىدىغان ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار داۋام قىلدى.

غەربىي يۇرتنىڭ تۈرك قاغانلىقىغا قاچان بېقىنغانلىقى نامەلۇم، 640 — 647-يىللارغىچە غەربىي يۇرت غەرب، شەرق

ۆه شمال تەرەپلەردىكى كۆچلۈك قوشنىلىرىنىڭ ھاكىمىيىتىگە ئىتائەتمەنلىكىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن بولسىمۇ، يەنىلا مەلۇم دەرىجىدە ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ كەلدى. غەربىي يۇرتتىكى كۆپلىگەن دۆلەتلەر 460 — 550-يىللار ئارىلىقىدا، ئېفتالىتلار، جۇرجانلار، تېلىلارنىڭ يېپەك يولى ئۈستىدىكى تالىشىش نۇقتىسى بولدى. تېلىي قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بەرزىدە ئېفتالىتلارنىڭ، بەرزىدە جۇرجانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلغان بولسىمۇ، يەنىلا ئۇلارغا بويسۇنماي كەلدى. بۇ تالىشىش قوچۇ رايونىدا جىددىي بولدى. جۇرجانلار ۆه ئېفتالىتلارنىڭ بۇ رايونغا قويغان ئادەملىرىنى تېلى — ئۇيغۇرلار ئالماشتۇرۇپ تۇردى. ئېفتالىتلار دائىم خوتەن، قاراشەھەر، قوچۇغا ئارىلىشىپ تۇردى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئادەملىرىنى بۇ يەرگە ھۆكۈمران قىلىپ تىكلەشكە ئىنتىلدى. 560 — 570-يىللاردا جۇرجانلار يوقىتىلىپ، ئېفتالىتلار تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئورنىنى تۈركلەر ئىگىلىدى. 6-ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، غەربىي يۇرتتا تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئۆزۈل-كېسىل تىكلەندى. تۈرك قاغانلىقلىرىنىڭ بىرسىنىڭ قارارگاھى شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىدا بولغان، دەپ پەرەز قىلىنىدۇ. 568-يىلى تۈرك قاغانى مۇقان غەربىي يۇرتتا ئۆزىنىڭ قارارگاھىدا ۋىزانتىيىنىڭ زىيارەت باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئۆمىكىنى قوبۇل قىلغان. يۇنان تېكىستلىرىدە قاغان ئوردىسى (ئاقتاغقا) يېقىن ئىدى، دەپ يېزىلغان بولۇپ، ئۇ جۇڭگو مەنبەلىرىدە بەيشەن (白山 ئاقتاغ — مۇھەررىردىن) دەپ كۆرسىتىلگەن تاغدۇر. بۇ تاغ تەڭرىتاغنىڭ شەرقىي قىسمى، كۆچارنىڭ شىمالىي تەرىپىدىدۇر.

ئەمما، غەربىي يۇرتنىڭ شىمالىدا ياشايدىغان ئاھالىلەر تېلى قەبىلىلىرىدىن، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلاردىن قاتتىق ئەندىشە قىلاتتى. بۇ جايدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئۇيغۇرلاردىن بولغان ئەندىشىسى غەربىي شەرقىي تۈركلەردىنمۇ بەكرەك ئىدى. شۇ چاغلاردا تۈرپان ھۆكۈمرانى تۈركلەر بىلەن يېقىن سىياسىي

مۇناسىۋەت ئورناتقاندى. بۇ سىياسىي مۇناسىۋەتلەر مۇشۇ ئىككى سۇلالە ئارىسىدىكى قۇدا-باجىلىق مۇناسىۋىتى بىلەن مۇستەھكەملىنىپ تۇراتتى. مەسىلەن، 6-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا تۇرپان ھۆكۈمرانىنىڭ چوڭ ئايالى تۈرك قاغانىنىڭ قىزى ئىدى. تۇرپاننىڭ ھۆكۈمرانى ئۆزىنىڭ بۇئاستە قوشۇنسى بولغان ئۇيغۇرلارغا زور مىقداردا ئولپان تۆلەپ تۇراتتى. يىپەك يولىدىن ئۆتكەن كارۋانلاردىن تۇرپاندا كۆپ باج ئېلىناتتى. مۇشۇ ئېلىنغان باجنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۇيغۇرلارغا بېرەتتى. تۆلىنىدىغان سېلىقلارنىڭ ۋاقتىدا ۋە دېگەن مىقداردا يەتكۈزۈلۈپ تۇرۇلۇشىنى تۇرپاندا تۇرغان ئۇيغۇرلارنىڭ نائىبى نازارەت قىلاتتى. 7-ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، غەربىي يۇرتتىكى شەھەرلەر بىلەن بىللە، ئۇيغۇرلارمۇ غەربىي تۈرك يابغۇ قاغانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا كىردى.

غەربىي تۈرك قاغانلىقى موڭغۇلىيەدىكى تۈرك قاغانلىقىدىن كۆپ جەھەتلەردىن زور دەرىجىدە پەرقلىنەتتى. شەرقىي تۈركلەردە كۆچمەنلىك ھايات ئاساسىي ئورۇندا تۇرسا، غەربىي تۈركلەردە ئاھالىنىڭ كۆپ قىسمى ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، دېھقانچىلىق، قول ھۈنەر، سودا-سېتىقلار بىلەن شۇغۇللىناتتى. غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى خېلىلا مۇرەككەپ ئىدى. بۇ خانلىقتىكى فېئوداللىق مۇناسىۋەتلەر شەرقىي تۈرك قاغانلىقىغا نىسبەتەن زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانىدى. غەربىي تۈرك قاغانلىقىدىكى ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى شەھەر مەدەنىيىتى، دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى يەتتەسۇ، جۇڭغار ۋە تارىم ئويمانلىقىغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان سوغدلار ۋە يەرلىك توخار ئاھالىسى تەرىپىدىن بەرپا قىلىنغانىدى.

غەربىي تۈرك دۆلىتى مەيدانغا كېلىپلا غەربىي يۇرتقا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەشكە ئۇرۇندى، بۇ خىل

ئۇرۇنۇش 7-ئەسىرنىڭ 30 — 40-يىللىرى ئارىلىقىدا، يەنى جۇڭگونىڭ ھەربىي كۈچلىرىنىڭ بۇ جايغا كېلىشى رېئاللىققا ئايلىنىشى بىلەن تېخىمۇ كۈچەيدى.

غەربىي يۇرتتا، جۇڭگونىڭ لەشكەرگاھلىرى تەشكىللەنگەن (7-ئەسىرنىڭ 40-يىللىرى) دىن كېيىن، تۈركلەرنىڭ بۇ يەردىكى سىياسىي تەسىرى تەبىئىي ھالدا ئاجىزلاشتى. ئەمما، «ئون ئوق دۆلتى»نىڭ ۋاريسى تۈركەش قاغانلىقى يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك (690 — 740-يىللىرى) ۋاقىت جەنۇب ۋە غەرب تەرەپتىن بولغان بېسىمغا چىدىشلىق بېرىش بىلەن بىللە، جۇڭگونىڭ ئەنشى (西安 — مۇھەررىردىن) ۋە بېيتىڭ (بەشبالىق) باش قۇرۇقچىبەگ مەھكىمىلىرىنىڭ ھەربىي كۈچلىرىگە ئوگۇشلۇق ھالدا قارشى تۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ شەرقىي جەنۇب چېگرىسىدىكى مەنپەئىتىنى قوغداپ قالدى.

شەرقىي تۈركلەر 630-يىلى جۇڭگو تەرىپىدىن يوقىتىلغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىللىقى ئۈچۈن قاتتىق كۈرەش قىلىپ، موگۇلىيەدىكى ئۆز دۆلىتىنى (679 — 687-يىللىرى) ئەسلىگە كەلتۈردى. قايتا تىكلەنگەن قاغانلىققا قۇتلۇق قاغان (ئىلتېرىش قاغان) تۇنيۇقۇق (暾欲谷 — مۇھەررىردىن) ئۇنىڭ ئەڭ يېقىن يارىدەمچىسى ۋە مەسلىھەتچىسى بولدى. تۇنيۇقۇق ئۆزلىرىنىڭ پائالىيەتلىرىنى قەدىمكى تۈرك-رۇنىك يېزىقىدا تاش ئابىدىگە يېزىپ قالدۇرغانىدى. بۇ قاغانلىقنىڭ مەركىزى ئۇتۇكەن (قاڭغاي تاغلىرى — مۇھەررىردىن) دا ئىدى. ئىلتېرىش قاغان تەختتىكى چاغلاردا بۇ قاغانلىقنىڭ چېگرىسى ئالتايغىچە يېتىپ بارغانىدى. 691-يىلى ئىلتېرىش قاغان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوكسى قاپاغان قاغان تەختكە ئولتۇردى (691 — 716-يىللار). قاپاغان قاغان دەۋرىدە، ئىككىنچى شەرقىي تۈرك قاغانلىقى ھەربىي، سىياسىي كۈچ جەھەتلەردە راسا قۇدرەتكە تولدى. قاپاغان قاغان ئىلىپ بارغان بىر قاتار ھەربىي پائالىيەتلەر — شىمالىي جۇڭگودا جۇڭگو ئەسكەرلىرىنى بىرقانچە

قېتىم مەغلۇب قىلىشى، 676 — 697 - يىللىرى قىتانلارنى تارمار قىلىشى، تۆۋانى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇشى، يەنسەيدىكى قىرغىز دۆلىتىنى تارمار قىلىشى (709 — 710-يىللىرى) قاپاغان قاغاننى مەركىزىي ئاسىيانىڭ چوڭ ھۆكۈمرانى قىلىپ قويدى. غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ شۇ چاغدىكى ۋەزىيىتى ئۇلارنىڭ ئىشلىرىغا ھەربىي جەھەتتىن ئارىلىشىشقا باھانە بولدى.

7-ئەسىرنىڭ 90-يىللىرى، غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئاخىرقى قاغانى جۇڭگو تەرەپ قاغانلارغا دۇلۇ كونفېدېراتسىيىسى تەركىبىگە كىرگەن تۈركەش قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ رەھبىرى ئۇچلۇك قارشى چىقتى. ئۇچلۇك 699-يىلى، يەتتەسۇدىكى ھاكىمىيەتنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىش كويىدا بولۇۋاتقان جۇڭگو خان ئوردىسىنىڭ ئادىمى خوسراۋ ببرشادنى جۇڭگوغا قوغلۇەتتى. شۇنىڭ بىلەن چاچ (تاشكەنت — ت.) تۈرپان ۋە بەشبالىقنىڭ بولغان ئارىلىقتىكى بۇرۇنقى غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ پۈتۈن زېمىنىغا ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئورناتتى. خوسراۋ 702-يىلى تەسىس قىلىنغان بەشبالىق قۇرۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە ئۆزىنىڭ ئىتائىتىدە بولۇپ كەلگەن غەربىي تۈرك قەبىلىلىرىدىن 60 — 70 مىڭغا يېقىن ئادەم بىلەن بىللە يېنىپ كەلدى. بەشبالىق قۇرۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە جۇڭگو ئەسكەرلىرىدىن باشقا، ئاشىنا ئۇرۇقىدىن بولغان تاڭ سۇلالىسى ئىتائىتىدىكى سەركەردە تۇپلانغانىدى. بۇ كۈچلەر تۈركەشلەر ئۈچۈن دۈشمەنىدى. 704-يىلى، تەختتالىشىپ تۈرغان ئادەملەرنىڭ بىرسى ئاشىنا شەن (阿史那献 — مۇھەررىردىن) ببرشاد بىلەن بىرلىشىپ يەتتەسۇغا بېسىپ كىردى. تۈركەشلەر ئۇلارغا بىرنەچچە قېتىم زەربە بەردى ۋە غەربىي يۇرتقا ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلاندى. ئۇچلۇك قاغان ئوردىسىنى « سۇيئاب ۋە كۈكۈت (ئىلى دەريا سىنىڭ يۇقىرىسى)غا ئورۇنلاشتۇرۇپ، پۈتۈن مەملىكەتنى 20 تۈتۈق (ۋىلايەت)قا بۆلدى. ھەر بىر تۈتۈق 7000 ئەسكەر چىقاردى. ئۇچلۇكنىڭ ۋارىسى ساقال دەۋرىدە

قەبىلە يۇقىرى قاتلىمىدا ئىسيان كۆتۈرۈلدى. بۇ ئىسيانىنى جۇڭگو ئەسكەرلىرى قوللاپ-قۇۋۋەتلىگەن بولسىمۇ، ساقال ئىسيانچىلارنى مەغلۇب قىلدى ۋە ئەنشى قۇرۇقچىبېگىنىڭ ئەسكەرلىرىنى تارمار قىلدى.

708-يىلى، كۈچارغا قىلىنغان ھۇجۇم، ئۇچلۇق تەختىكى چاغلاردىلا پىلانلانغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەقسىتى، جۇڭگو تەرەپنىڭ يەتتە سۇغا قىلدىغان ھۇجۇملىرىنى توختىتىش ئىدى. بۇ ھۇجۇملارنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ قۇرۇقچىبە گلىرى دائىم تەشكىللەپ تۇراتتى. ئۇرۇشتا جۇڭگو ئەسكەرلىرى قاتتىق مەغلۇب قىلىندى. ئەنشى قۇرۇقچىبېگى نيۇ شىجياڭ (牛师奖 — مۇھەررىردىن) ۋە ئۇنىڭ بىلەن كۆپلىگەن ھەربىي ئەمەلدارلارمۇ ئۆلدى. كۈچاردىكى قۇرۇقچىبەگنىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرى قۇرۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ سېپىللىرىغا يوشۇرۇندى. جەنۇب تەرەپتىن كېلىدىغان تەھدىت مەلۇم ۋاقىت توختىدى. ئەمما، مۇشۇ ۋەقەدىن كېيىن، ساقالنىڭ كىچىك ئوكسى ساقالغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، قاپاغان قاغاندىن ھەربىي ياردەم سورىدى.

711-يىلى، شەرقىي تۈرك ئەسكەرلىرى قاپاغان قاغانىنىڭ ئوغلى ئىنەل ۋە ئاپا تارخان (سەركەردىلەر) تۇنيۇقۇق رەھبەرلىكىدە ساقال قوشۇنىنى جۇڭغارىدىكى بۇلۇجۇ دەرياسى بويىدا مەغلۇب قىلدى. تۈركەشلەرنىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرى چابىشچۇر سۇلۇق تەرىپىدىن تەرتىپكە سېلىنىپ، چېكىنىپ سىر دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئارال دېڭىزى بويىغا كەلتى.

چابىشچۇر سۇلۇق 715-يىلى يەتتە سۇغا قايتىپ كەلدى. ئۇ شەرقىي تۈركلەرنىڭ موڭغۇلىيىگە قايتىپ كەتكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، تۈركەشنى دۆلتىنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈردى. سۇلۇق غەرب ۋە شەرق ئىككى سەپتە ئۇرۇش ئېلىپ بېرىشقا مەجبۇر بولدى: غەرب تەرەپتە غەلبە بىلەن ئىلگىرىلەۋاتقان ۋە 714 — 715-يىللاردا بىرنەچچە قېتىم سىر دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئۇنىڭغا تەھدىت سېلىۋاتقان ئەرەب قوشۇنلىرىغا قارشى

ئۇرۇش قىلدى؛ شەرق تەرەپتە بولسا، غەربىي يۇرتقا كېلىپ ئورۇنلىشۋاتقان غەربىي تۈرك قاغان جەمەتى ئىچىدىكى ئۆچ ئېلىش قەستىدە بولۇۋاتقان ۋە جۇڭگونىڭ مەدىتىگە ئىگە بولۇپ تۇرغان قاغانلارغا قارشى تۇردى.

سۇلۇق ھەممىدىن ئاۋۋال شەرق تەرەپتىن بولىدىغان تەھدىتنى يوقىتىشقا كىرىشتى. 717-يىلى، سۇلۇق ئوڭۇشلۇق ھالدا دىپلوماتىك چارىلەرنى قوللىنىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەركىزى چاڭئەنگە بېرىپ سۆھبەت ئۆتكۈزدى. ئۇنىڭ كەينىدىنلا غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئاشنا ئۇرۇقىدىن بولغان بىر قاغانىنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىپ، ئۆز ھاكىمىيىتىنى قانۇنىي ئورۇنغا ئىگە قىلدى. ئۇ يەنە شەرقىي تۈرك قاغانى قاپاغان قاغانىنىڭ ئورنىغا ئولتۇرغان بىلگە قاغانىنىڭ قىزىنى ۋە تىبەت پادىشاھىنىڭ قىزىنى نىكاھىغا ئالدى. سۇلۇق ئۆزىنىڭ ئوغلىنىمۇ بىلگە قاغانىنىڭ يەنە بىر قىزىغا ئۆيلىدى. مانا مۇشۇ ۋەقەلەردىن كېيىن، ئىككى قاغانلىق ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ناھايىتى دوستانە ئۆتتى. جۇڭگو قۇرۇقچىبەگلىرىنىڭ سۇلۇقنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇشقا ئورۇنۇشلىرىغا سۇلۇق قاتتىق قارشى تۇردى. 726- ۋە 727- يىللىرى تۈركەش قوشۇنلىرى كۇچارنى ئىككى قېتىم مۇھاسىرىگە ئالدى ۋە ئىككىنچى قېتىم تىبەتلىكلەر بىلەن بىرلىشىپ پۈتۈن ۋىلايەتنى ۋەيران قىلدى.

739- يىلى، سۇلۇق ئەرەبلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئۇلدى. بۇ ۋەقە 20 يىلچە سوزۇلغان تەخت تالىشىش ئۇرۇشىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولدى. تۈركەش «سىرىق» ۋە «قارا» دېگەن جەمەتلەرگە بۆلۈنۈپ ئۆزئارا ئۇرۇشتى، نەتىجىدە تۈركەش قاغانلىقى پارچىلىنىپ زاۋاللىققا يۈز تۇتتى. تۈركەشنىڭ ئىچكى قىسمىدا يۈز بەرگەن بۇ ئىچكى ئۇرۇش جۇڭگو قۇرۇقچىبەگلىرىنىڭ غەربىي يۇرتىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىغا پۇرسەت يارىتىپ بەردى. ئاۋۋال جۇڭگونى قوللىغۇچى ئاشنا شەن «ئون ئوق قاغانى» يەتتەسۇدا ھاكىمىيەت

بېشغا چقتى. ئەما، 742-يىلى قۇلان دېگەن يەردە ئۆلتۈرۈلدى. 748-يىلى، جۇڭگو ئەسكەرلىرى سۇيئاب شەھرىگە قاتتىق ھۇجۇم قىلىپ بۇ جاينى ئىگىلىدى. 749-يىلى چاچنى ئىگىلىدى. 751-يىلغا كەلگەندە، زىياد بىن سالىخ رەھبەرلىكىدىكى ئەرەب قوشۇنى قارلۇقلار بىلەن بىرلىشىپ، جۇڭگو سەركەردىسى گاۋ شىيەنجىنى تالاس ئەتراپىدا قاتتىق مەغلۇب قىلدى. يەتتە سۇ تېررىتورىيىسى جۇڭگو ئەسكەرلىرىدىن تازىلاندى، 746-يىلىدىن كېيىن قارلۇقلار كۆچەيدى. 766-يىلغا كەلگەندە، قارلۇقلار ئىچكى ئۇرۇش قىلىپ يۇرگەن تۈركەش قاغانلىرىنى يوقىتىپ، قارلۇقلار يابغۇلۇقى — ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىنى تەشكىل قىلدى. قارلۇق دۆلىتى قاراخانىيلار قاغانلىقىنىڭ پەيدا بولۇشىغا زېمىن ھازىرلاپ بەردى.

§ 4. ئۇيغۇر قاغانلىقى

(840 — 745)

يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى كۆپلىگەن خەلقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىدا تېلې ۋە تۈركلەرگە ئوخشاش، تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ئىتتىپاقى چوڭ رول ئوينىغانىدى. ئۇ قەبىلە ئىتتىپاقلىرى ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى جەھەتتە، ھۇن ۋە دىڭلىڭ قاتارلىق قەبىلە ئىتتىپاقلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. سوۋېت ئۇيغۇرشۇناسى ئا. ن. بېرنشتام ئۆزىنىڭ تەتقىقاتلىرىدا، تۈركىي خەلقلەر ياشىغان يەرلەرنىڭ ھەممىسىدىلا دەسلەپتە دىڭلىڭلارنىڭ ئېتنىك قاتلىمىنىڭ كۆزگە چېلىقىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى. قەدىمكى مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، دىڭلىڭلار قىزىل دى نامىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ئەۋلادى بولغانكەن. قىزىل دىلار بولسا،

شمالي جۇڭگو چېگرىلىرىدا ياشىغان بولۇپ، شمالىي چى دىلار ۋە غەربىي چى دىلار دەپ ئىككى تارماققا بۆلۈنگەن. بىرىنچى تارماق، ھۇنلارنىڭ شمالىي تەرەپلىرىدە، بايقال كۆلىنىڭ بويلىرىدا ياشىغان. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3-ئەسىردە، ئۇلار بۇرۇنقى جايلىرىدىن سىقىپ چىقىرىلىپ، گوبىنىڭ جەنۇبىغا كەلگەن، مىلادىيە 1-ئەسىردە، بۇگۈنكى موڭغۇلىيە ۋە توۋا تېررىتورىيىلىرىدە كۆچۈپ يۈرگەن مەزگىللىرىدە، شمالىي سۇلالە ۋە ۋېي سۇلالىسى يىلنامىلىرىدا بۇ قەبىلىلەر قاڭقىل نامىدا خاتىرىلەنگەن. مەنبەلەردە بايان قىلىنىشچە، ئۇلارنى بۇنداق ئاتاشتىكى سەۋەب، بۇ قەبىلىلەر بىر ئورۇندىن ئىككىنچى ئورۇنغا كۆچكەندە ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ئىشلىتىدىكەن (〈高车——مۇھەررىردىن〉 گاۋجۈي، گاۋچې دېگەن سۆزلەر «ئېگىز ھارۋا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ). قاڭقىل قەبىلىلىرى بۇگۈنكى موڭغۇلىيە تېررىتورىيىسىدە كۆچۈپ يۈرەتتى. بۇ يەرلەر سايان-ئالتاي ئېگىزلىكى بىلەن تۇتاش ئىدى. قاڭقىللارنىڭ باش قەبىلىسى دەسلەپ يۇەنخې (袁纥)، كېيىن ۋېيخې (韦纥)، ئۇنىڭدىن كېيىن خۇيخې (回纥——مۇھەررىردىن) ياكى ئۇيغۇر دەپ ئاتالدى. بۇ قەبىلە ئوخۇن ۋە توغلا دەرياسى ئەتراپىدىكى سېلىنگا دەرياسى ۋادىسىدا ياشاپ كەلگەنىدى. يىلنامىلاردا قاڭقىل دېگەن نام بىلەن تەڭ تېلې (چلې) دېگەن نامىلارمۇ قوللىنىلغان. سۇي سۇلالىسى (581 — 618-يىللىرى) يىلنامىلىرىدە ۋە «تاڭنامە» دە قاڭقىل ۋە چلې دېگەن نامىلارنىڭ ئورنىغا تېلې ئاتالغۇسى قوللىنىلدى. جۇڭگو يىلنامىلىرىدە بۇ ئاتالغۇ بىرقانچە كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ نامى سۈپىتىدە ئىشلىتىلدى. بۇ ئاتالغۇ يازما مەنبەلەردە سىياسىي ۋە ھەربىي ئىتتىپاق مەنىسىدە قوللىنىلغانلىقى، شۇنىڭ بىلەن بىللە تېلې ئىتتىپاقىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ئۆزئارا يېقىن قېرىنداشلىقى سۆزلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يىلنامىلەردە تۈركۈت، «تۈرك» نامىدىكى قەبىلە ئىتتىپاقى توغرىسىدىمۇ مەلۇماتلار كۆپ. بۇ

جايدا نەزەردە تۆتۈلغىنى قەدىمكى تۈركلەردۇر. مانا مۇشۇلاردىن تۈركىي تىللار گۇرۇپپىسىنىڭ نامى كېلىپ چىققان. بۇ ئۆزئارا يېقىن تىللارنى تۈركلەرلا ئەمەس، بەلكى تېلىي ئىتتىپاقىدىكى قەبىلىلەرمۇ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلار، قىپچاقلار، ئوغۇزلارمۇ ئىشلەتكەنىدى①. 5-ئەسىرنىڭ 30-يىللىرى، تۈرك ئەجدادلىرىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى خۇاڭخې دەريا سىنىڭ ئەگمىسى، بۇگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ تېررىتورىيىسىدە ھۇنلارنىڭ خېلىيەن نامىدىكى ئۇرۇقى تەشكىللەنگەن پىگلياڭدىكى دۆلەتتە ياشىدى.

تۈرك قەبىلىرى دۆلەت تەشكىل قىلغان دەۋرلەردە 6 — 8 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي ۋە سىياسىي تەسىرىنى موڭغۇلىيە ۋە جەنۇبىي سىبىرىيە تېررىتورىيىلىرىگىچە كېڭەيتتى. مۇنداق كېڭىيىش تۈركلەر بىلەن باشقا تېلىي قەبىلىرىنىڭ ئارىلىشىشىغا سەۋەب بولدى. تۈرك قەبىلىرى 6-ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىنىڭ باشلىرىدا ئۆزلىرىنىڭ مەۋقەسىنى چىڭىتىشقا باشلىدى ۋە ئاخىر تۈرك قاغانلىقىنى تەشكىللىدى. تۈرك قاغانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتى غەرب تەرەپتە ئوتتۇرا ئاسىيادىن باشلاپ، شەرقتە لياۋدۇڭ قولتۇقىغىچە، جەنۇبتا جۇڭگودىن باشلاپ بايقال كۆلىگىچە بولغان يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. سايان-ئالتاي ئېگىزلىكىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە. تېلىي قەبىلىرى تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئىتائىتىدە بولغانىدى. تۈرك قاغانلىقى 581-يىلى ئىچكى ماجارلار تۇپەيلىدىن، شەرقىي ۋە غەربىي تۈركلەر دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. 605-يىل تېلىي قەبىلىرى (ئۇيغۇرلار، سىر-تاردۇشلار، بارغۇتلار، توڭرالار ۋە باشقىلار) غەربىي تۈرك قاغانىنى ئاغدۇرۇپ، ئۆزلىرى بىر قاغانلىق قۇردى. ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى غەربىي يۇرتقىچە كېڭەيدى. ئەمما، بۇ يېڭى تەشكىللەنگەن قاغانلىق

① ل. ن. پۇتاپوف: « 6 — 8 - ئەسىرلەردىكى جەنۇبىي سىبىرىيە خەلقلىرى » (« سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى توغرىسىدىكى ماتېرىياللار ») ، ئۇلان-ئۇدې، 1941-يىل.

ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالالمىدى. 609-يىلغا كەلگەندە، ئۇيغۇر، بايىرقۇ، توڭرا، بارغۇت قەبىلىلىرى شەرقىي تۈرك قاغانلىقى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلدى، ئەمما تېلې قەبىلىلىرى بېقىندىلىق ئورۇنغا چۈشۈپ قېلىشقا رازى بولمىدى. 627-يىلى، ئۇيغۇرلار سىر-تاردۇش قەبىلىلىرى بىلەن بىرلىشىپ، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، تۈركلەرنىڭ شىمالىي تەرەپ چېگرىسىدىن ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، تۈرك قوشۇنلىرىنى مەغلۇب قىلدى. ئۇيغۇرلار بۇ جەڭدە ئالاھىدە باتۇرلۇق كۆرسەتتى. قاچقان تۈركلەرنى تا موڭغۇل، ئالتايغىچە قوغلاپ باردى. مانا مۇشۇ چاغدىن باشلاپ ئۇيغۇر ۋە سىر-تاردۇش قەبىلىلىرى ئەڭ كۈچلۈك قەبىلىلەردىن بولۇپ قالدى. بۇلارنىڭ كۆچمەنلىك پائالىيىتى شىمالىي موڭغۇلىيە، تۇۋا ۋە ئالتاي رايونلىرىغىچە كېڭەيدى.

ئۇيغۇرلار جۇڭگو ئوردىسىغا بىرىنچى قېتىم 627-يىلى ئەلچى ئەۋەتكەنلىكى ئېھتىمال. لېكىن، 629 — 630-يىللىرى يەنە ئەلچى ئەۋەتكەن①. بۇ ئىش ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىنى مۇستەقىل بىر سىياسىي كۈچ دەپ تونۇغانلىقىنىڭ ئىپادىسىدۇر. ئۇيغۇر ئىتتىپاقى خەلقئارا ئۇقۇمغا ئىگە بولدى.

بۇ ۋەقەلەر جۇڭگونىڭ خېلى قۇدرەت تاپقان مەزگىللىرىگە توغرا كەلدى. لى يۈەن 618-يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاساسىنى سالدى. ئارىدىن ئۆزۈن ئۆتمەي، ئۇنىڭ ئوغلى ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ تەيزۇڭ ئۇنۋانىنى قوبۇل قىلىپ، جۇڭگونىڭ پادىشاھى بولدى (627 — 649-يىللىرى). تەيزۇڭ ۋاقتىدا، تاڭ دۆلىتىدە قاتتىق ئىچكى تەرتىپ ئورنىتىلغان، دۆلەت كۈچەيتىلگەنىدى. بۇنداق ۋەزىيەت ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي ئورنىغمۇ تەسىر

---

① مەزكۇر ئەسەرنى يېزىشتا پايدىلانغان ئەسەرلەر تىزىملىكىدە مالياۋكىنىڭ 1980-يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرىنىڭ تىزىمى بېرىلمىگەن. بۇ مەلۇمات ئېھتىمال ئۇنىڭ 1983-يىلى نەشر قىلىنغان «9 — 12-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى» ناملىق كىتابىدا بولۇشى مۇمكىن. — مۇھەررىردىن

كۆرسەتتى. بۇ چاغلاردا ياغلاقار (葛逻禄 — مۇھەررىردىن) قەبىلىسى باشچىلىقىدىكى ئون ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ رولى كۈچەيگەنىدى. ئۇيغۇر قەبىلىرى توققۇز ئوغۇزلار ئىتتىپاقى ئىچىدە يېتەكچى ئورۇندا تۇراتتى.

يولباشچىلارنىڭ بىرسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلتەبىرى قۇتلۇق تۇمىد قاغان ئۇنۇڭاننى قوبۇل قىلىپ، 641-يىلى جۇڭگونىڭ نائىبىغا قاتتىق زەربە بەردى. ئۇ ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا بەزى چارىلەرنى قوللاندى. ئۇ چارىلەرنىڭ بىرى، «ئالتە تاشقى ۋەزىر»، «ئۈچ ئىچكى ۋەزىر بەلگىلەش، نائىبلار، ھەربىي سەركەردىلەر قوماندان ۋە باشقىلارنى تەيىنلەش» بولدى (بۇ خىلدىكى ئەمەلىلەر تۈرك قاغانلىقىدا بار ئىدى). مانا مۇشۇ ئەھۋاللار تۇمىدنىڭ ئۇيغۇرلارنى ئۇيۇشتۇرۇپ، قالغان بارلىق تېلىپ قەبىلىرى ئۈستىدىن نازارەت ئورنىتىشقا ئىمكانىيەت بېرەتتى.

جۇڭگو يىلنامىلىرى قۇدرەتلىك تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلار ۋە باشقا كۆچمەن قەبىلىلەر ئۈستىدىن نازارەت ئورنىتىشقا ئىنتىلىپ كەلگەنلىكى ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ. لېكىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ ئىشنى باشقا ئېلىپ چىققان-چىقمىغانلىقىنى ھازىر ئېنىقلاش تەس.

گوبى چۆلىنىڭ شىمالىدىكى كەڭ يايلاقلاردا ئالتە تۈتۈق مەھكىمىسى ۋە يەتتە ۋىلايەت قۇرۇلدى. بۇلارنىڭ ھەر بىرى ئۆز ئالدىغا ئايرىم بىر قەبىلە ئىدى. ئۇيغۇرلار دەشتى ماكان تۈتۈق مەھكىمىسى (瀚海都督府 شۇ چاغدىكى گوبى چۆلىنىڭ ئاتىلىشى — مۇھەررىردىن) غا كىرگۈزۈپ، بۇ يەرگە 1000 نەپەر جۇڭگو ئەمەلدارى ئەۋەتىلدى. ئۇيغۇر ئەمەلدارلىرى شۇلارنىڭ رەھبەرلىكىدە ۋەزىپە ئىجرا قىلىپ كەلدى. جۇڭگو يىلنامىلىرىدا 68 پوچتا بېكىتى قۇرغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلىدۇ. يولۇچىلار بۇ بېكەتلەردە ئۆزلىرىنىڭ ئاتلىرىنى

ئالماشتۇراتتى ۋە ئۇزۇقلاندۇراتتى. ئومۇمەن ئالغاندا، ئۇيغۇر دۆلتى يېرىم مۇستەقىل بولۇپ، ئۇلارنىڭ بېقىندىلىقى كۆپىنچە شەكىل ئىدى.

647 — 648-يىللىرى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تۇركلەرنىڭ ياردىمى بىلەن تارىم ئويمانلىقىنى بېسىۋالدى. بۇ چاغلاردا، ئۇيغۇر دۆلتىدە جىددىي ئۆزگىرىشلەر بولۇۋاتاتتى. قاغان تۇمىدىنىڭ جىيەنى ئۆگە ئۇنىڭ خوتۇنى بىلەن نامۇۋاپىق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەچكە، جىيەنى قاغان تۇمىدكە قارشى سۇيىقەست پىلانلاپ ئۇنى ئۆلتۈردى. سۇيىقەستلىك پىلانغا قانۇنىي نىقاب بېرىش ئۈچۈن، تاڭ ھاكىمىيىتىگە مۇراجىئەت قىلدى. ئەمما، تاڭ ئەمەلدارلىرى ئۇلارنى قوللىمىدى. قاتىل جىيەنى ئۆلتۈرۈلدى، سۇيىقەستكە قاتناشقانلارنىڭ بىرى قوغلۇپتىلدى. ئۇيغۇر قاغانلىق تەختىگە تۇمىدنىڭ ئوغلى پۇجۇن چىقتى، لېكىن ئۇنىڭغا قاغان نامى بېرىلمەي، يەنىلا تۇتۇق نامى قوللىنىلدى. پۇجۇن دۆلەتنى 648 — 661-يىلىغىچە باشقۇرۇپ كەلدى. تاڭ سۇلالىسى دەسلەپتە بەك ئېھتىياتچان بولدى، ئۇيغۇرلار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ قالمىسۇن دېگەن ئويدا ئۇيغۇرلار تۇرغان جايلارغا تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى. بۇنداق ئەھۋال ئاردىدىن بىرنەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئۆزگەردى. 657 — 658-يىللىرى تاڭ سۇلالىسى ئۆزىنىڭ ئىتتىپاقچىسى سۇپىتىدە 50 مىڭ كىشىلىك ئۇيغۇر قوشۇنى ۋە 30 مىڭ كىشىلىك تاڭ سۇلالىسى قوشۇنىنى ئەۋەتىپ، تۇركلەر ئىگىلىۋالغان بەشبالىقنى قايتۇرۇۋالدى. كېيىن 655-يىلى ئۇيغۇر قوشۇنى تاڭ ئەسكەرلىرىنىڭ كورىيىگە قىلغان ئۇرۇشىغا قاتناشتى.

661-يىلى پۇجۇن ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا بەزى مەنبەلەردە پۇجۇننىڭ سىڭلىسى، يەنە بەزى مەنبەلەردە، پۇجۇننىڭ ئوغلى ئولتۇرغانلىقى سۆزلىنىدۇ.

662-يىلى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تىلىپ قەبىلىسىگە

هۇجۇم قىلغان. دەسلەپتە سان جەھەتتە تاڭ قوشۇنلىرى ئۇستۇن ئورۇندا تۇرغاچقا، تېپىلارنى مەغلۇب قىلغان. ئۇنىڭدىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ 14 مىڭ كىشىدىن تەشكىللەنگەن بىر ئالغىنچى شىمالغا يۈرۈپ، گوبى چۆللۈكىدىن ئۆتۈپ، سېلىنگا دەرياسىغىچە بارغان. دەسلەپتە تاڭ قوشۇنى غەلىبىلىك يۈرۈش قىلغان. كۆچمەن قەبىلىلەر بولسا، كۆرۈنۈشتە چېكىنگەن بولۇپ، ئۇلارنى ئاھالە يوق داللارغا باشلىغان. ئۇزۇق-تۈلۈكسىز ۋە شىمال سوغۇقىغا قالدۇرۇپ ئۆزلىرىنىڭ مىنگەن ئاتلىرىنى يېيىشكە، كېيىن قوراللىرىنى تاشلاپ قېچىشقا مەجبۇر قىلغان. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ھەر ئون ئەسكەردىن 8 — 9 ئەسكەر ھالاك بولغان. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئاران 800 ئەسكەر قايتقان، بۇ جەڭگە ئۇيغۇر، بۆكە، توڭرا ۋە باشقا قەبىلەر قاتناشقان. مۇشۇ مەغلۇبىيەتنەتجسسدە، تاڭ سۇلالىسى شىمالدىكى يايلاق رايونىغا ۋە ئۇيغۇرلارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىدىن ئايرىلىپ قالغان.

تاڭ ھاكىمىيىتى بۇنداق ۋەزىيەتنى ئۆڭلاشقا ئىنتىلىپ، 663-يىلى مەمۇرىي جەھەتتە ئىسلاھات يۈرگۈزدى. يېڭىدىن ئالتە تۇتۇق مەھكىمىسى تەشكىل قىلدى. كېيىن بۇ تۇتۇق مەھكىملىرى دەشتى ماكان (海翰 — مۇھەررىردىن) دەپ ئاتالغان قۇرۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، لېۋ شۇنلى قۇرۇقچىبەگلىككە تەبىنلەندى. ئەمما، بۇ ئىشلارنىڭ رېئال ئەھمىيىتى بولمىدى①.

بىرىنچى تۈرك قاغانلىقىنىڭ كۈچىيىشى تۈرك قاغانى ئىلتېرىشنىڭ ۋە ئۇنىڭ باش ۋەزىرى تۇنيۇقۇقنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى توققۇز ئوغۇزلارغا — ئۇيغۇرلارغا قاتتىق زەربە بولدى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى گەنجۇ ۋە لياڭجۇ (گەنسۇ)غا كەتتى. « ئۇيغۇر

① ئا. گ. مالياۋكىنىڭ 1980 - يىلدىكى ئەسىرى، 118 _ 119 - بەتلىرى؛ ئا. گابائىنىڭ 1952 - يىلدىكى ئەسىرى.

قەبىللىرىنىڭ مۇشۇ گۇرۇپپىسى 843-يىلدىن كېيىن تەشكىللەنگەن گەنجۇدىكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ يادروسى بولۇپ قالدى. 727-يىلى بۇ توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بىر قىسمى شۇ يەردىكى جۇڭگو نائىبىنىڭ ئىغۋاگەرچىلىكىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، موڭغۇلىيىدىكى تۈركلەر ھۆكۈمرانلىقىدىكى تېررىتورىيىگە قېچىشقا مەجبۇر بولدى. كېيىن تەشكىللەنگەن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ رەھبەرلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ مانا مۇشۇ گۇرۇپپا قەبىللىرىدىن چىقتى »①. بويلا قاغان (〈قۇتلۇق بىلگەكۈل قاغان — ت.〉 743 — 756-يىللىرى) ياغلاقار (药逻葛)، ئوتتۇرقار (胡咄葛)، تۈرلاميۇر (嘔罗勿 تۈرلەمۇر)، بوقاسقار (貊歌息讫 باشقىرت)، ئاۋۇچاق (阿勿嘀)، قارسار (葛萨)، خوگۇسۇر (斛嗢素 قوغۇرسۇ)، يابۇتقار (药忽葛 ياماقلار)، ئاياۋېر (邪勿 ?〈爱〉奚 — مۇھەررىردىن) لاردىن ئىبارەت توققۇز قەبىلىنى بىرلەشتۈردى②. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، قارلۇقلارمۇ بۇ ئىتتىپاققا كىردى. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ يېڭى بىرلەشمىسى ئۇلارنىڭ ئېتنىك جەھەتتە ئۇيۇشقانلىقى ۋە سىياسىي جەھەتتە كۈچەيگەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربىي كۈچى شۇ قەدەر قۇدرەت تاپتىكى، 744-يىلىغا كەلگەندە، شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنى مەغلۇب قىلدى. 745-يىلى، ئۇيغۇر دۆلىتىنى تەشكىل قىلدى. مەزكۇر دۆلەتنىڭ پايتەختى ئوردۇبالىق بولۇپ، بۇ شەھەرنىڭ ئورنى ئورخۇن دەرياسى بويىدا ئىدى (ھازىرقى قارا بالغاس خارابىسىدۇر).

---

① س. گ. كلياشتورنىي، ئا. ل. كولېسسنېكوف: « 19 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى رۇس ساياھەتچىلىرىنىڭ نەزىرىدىكى غەربىي يۇرت »، ئالمۇتا، 1988 - يىل، 33-بەت.

② د. ئى. تىخونوف: « 10 — 14 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى »، 1966 - يىل، موسكۋا-لېنىنگراد.

ئۇيغۇر قاغانلىقى ناھايىتى كەڭ تېررىتورىيىنى، يەنى ئالتاي تاغلىرىدىن تا چوڭ ھىنگان تاغلىرىغىچە، شىمالدا سايان تاغلىرىدىن جەنۇبتا گوبى چۆللىرىگىچە بولغان يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى. بۇ ئىمپېرىيە تەركىبىگە ھەر خىل تۈركىي قەبىلىلەر كىرگەنىدى. جۈڭگو پادىشاھلىرىنىڭ مەركىزىي ئاسىياغا قاراپ كېڭىيىشىنى ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ كۈچ-قۇدرىتى توسۇپ تۇراتتى. 746 - يىلى قۇتلۇق بىلگە قاغان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئوغلى مويۇنچۇر (بايانچۇر) قاغان بولدى. مويۇنچۇر باتۇر چۆھەر قوماندان ئىدى. ئۇ ئاتىسىنىڭ يولىنى تۇتۇپ، دۆلەت تېررىتورىيىسىنى كېڭەيتتى ۋە ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىدى.

بىرىنچى قاغانىنىڭ ئوغلى مويۇنچۇر (磨延啜，即英武威远毗伽阙可汗) جۈڭگو مەنبەلىرىدە (747 — 759 - يىللىرى) دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭ ئۇنۋانى «تەڭرىدە بولمىش ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان» («تەڭرى تەرىپىدىن ئولتۇرغۇزۇلغان، دۆلەتنى تەشكىلگەن دانىشمەن قاغان» دېگەن بولىدۇ). مويۇنچۇر قاغانىنىڭ ئۆز ئىسمى تۇريان ئىدى①.

شىنە ئۇسۇ (شىمالىي موڭغۇلىيە)دىن تېپىلغان مويۇنچۇر شەرىپىگە تىكلەنگەن 760-يىللاردىكى ئۇيغۇرچە، رۇنىكچە يېزىقتا يېزىلغان تاش ئابىدىدە مويۇنچۇرنىڭ دادىسى قۇتلۇق بىلگە مويۇنچۇرنى 742 — 743-يىللاردا ئالدىنقى سەپ قوشۇنلىرىنىڭ بىرىگە قوماندان قىلغانلىقى، 743-يىلى مويۇنچۇر ئۆزمىش تېكىن قوماندانلىقىدىكى تۈرك ئەسكەرلىرىگە قاقشاتقۇچ زەربە بەرگەنلىكى، شۇنىڭدىن كېيىن تۈركلەر ۋە قارلۇقلار بىلەن بولغان ئۇرۇش ئاخىرلاشقانلىقى خاتىرىلەنگەن.

مويۇنچۇر ئۇزاققا سوزۇلغان شىددەتلىك ئۇرۇش ئېلىپ بېرىشقا مەجبۇر بولغان. بۇ دۆلەتنى تەشكىللەشتىكى، خەلقنى

① س. گ. كلياشتورنىينىڭ 1980-يىلى نەشر قىلىنغان كىتابى.

ئويۇشتۇرۇشتىكى بىردىنبىر يول ئىدى.

قۇتلۇق بىلگە قاغان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىنلا، چوڭ ئاقسۆڭەكلەرنىڭ بىرى بولغان تاي بىلگە تۇتۇقنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىقىغا قارشى ئىسيانى كۆتۈرۈلدى. « تاڭنامە » دە: مويۇنچۇرنىڭ چوڭ ئوغلى دۆلەت ئالدىدا ئۆتكۈزگەن جىنايىتى ئۈچۈن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى، دەپ خاتىرىلەنگەن. ئېھتىمال تاي بىلگە تۇتۇق شۇ ئوغۇل بولسا كېرەك ①. ئاھالىنىڭ بىر قىسمى تاي بىلگە تۇتۇقنى قاغان دەپمۇ ئاتىغان، ئوغۇزلار، تاتارلار، قارلۇقلار ئۇنى قوللاپ-قۇۋۋەتلىگەنىدى.

يادىكارلىققا يېزىلغانلارغا قارىغاندا، ئۇزۇنغا سوزۇلغان بىر قاتار ئۇرۇشلار بولۇپ مويۇنچۇر ئۈستۈنلۈك ئىگىلىگەن، لېكىن دۈشمەنلىرىنى تەلتۆكۈس مەغلۇب قىلىپ كېتەلمىگەن. مەسىلەن، بۇكاگۇك دېگەن يەردىكى ئۇرۇش كەچقۇرۇن نامازشام مەزگىلىدە باشلانغان. مويۇنچۇرنىڭ ئەسكەرلىرى دۈشمەنگە قاتتىق زەربە بېرىپ، دۈشمەننى چېكىندۈرگەن. لېكىن، ئۇلار كېچىسى توپلىنىپ تاڭ سەھەردە قايتا جەڭ باشلىغان. يادىكارلىقتىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، مويۇنچۇر: « ماڭا قاراشلىق خەلقلەرگە قوماندانلىق قىلىشنى كۆك ۋە يەر (خۇدا) بۇيرۇدى. شۇڭا، مەن غەلىبە قىلدىم. مەشھۇر ئەيىپكارلارنى (رەھبەرلەرنى)... ۋە باشقا نۇرغۇن كىشىلەرنى خۇدا ماڭا بەردى. مەن ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى ئاددىي پۇقرالىرىغا چېقىلمىدىم، ئۇلارنىڭ چېدىر ۋە ئۆيلىرىگە چېقىلمىدىم، مال-چارۋىلىرىغا تەگمىدىم، ئۇلارغا ئادەم (باشلىق — ت.) بەلگىلىدىم ۋە بۇرۇنقىدەك ياشىشى ئۈچۈن تاشلاپ كەتتىم. سىلەر مېنىڭ خەلقىم، ماڭا ئەگىشىڭلار، مېنىڭ يېنىمغا توپلىنىڭلار دېدىم ۋە ئۇلارنى قالدۇرۇپ كەتتىم » دېگەن ②. شۇنىڭدىن

---

① رامستېدېتنىڭ 1912 - يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرى، 48 - بەت.

② س. يې. مالوفنىڭ 1959 - يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرى.

كېيىن، يەنە بىرقاتار ئۇرۇشلار بولغان. دۇشمەنلەر ئىچىدە « سەككىز ئوغۇزلار ۋە توققۇز تاتارلار... ھەممىسلا بار ئىدى ».

سىلىنگا دەريا سى بويىدا بولغان بىر قېتىملىق قاتتىق جەڭدە مويۇنچۇر يەنە غەلبە قىلغان. جەڭدىن كېيىن، « قاچقان دۇشمەنلىرىمگە قارشىلىق قىلماڭلار، ماڭا قوشۇلسۇن » دەپ ئادەم ئەۋەتتى. ئارىدىن ئىككى ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇ ئەسكەر باشلاپ يەنە ئۇرۇش قىلدى. دۇشمەنمۇ ئەسكەر توپلاپ ئۇنىڭغا قارشىلىق كۆرسەتتى. ئارقا-ئارقىدىن ئېلىپ بېرىلغان بۇ ئىككى قېتىملىق جەڭدە مويۇنچۇر غەلبە قىلدى. دۇشمەننىڭ بىر قىسمى ئەل بولدى، بىر قىسمى كۆچۈپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، قاغانلىقنىڭ مەركىزىي قىسمىدا تىنچلىق ئورنىتىلدى (ئەمما، بۇ تىنچلىق ئۇزۇنغا بارمىدى).

مويۇنچۇر قولغا كەلتۈرگەن غەلبە بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، شىمال تەرەپتىكى يەرلەرنى، ھەتتا ھازىرقى تۇۋا جۇمھۇرىيىتىنىڭ زېمىنلىرىنمۇ ئىگىلىمەكچى بولدى. ئۇ يەرلەردە چىك دەپ ئاتىلىدىغان خەلق ياشايتتى، جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ۋە رۇنىك يېزىقىدىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇ قەبىلە تۈركىي تىللىق قەبىلە بولۇپ، خەنزۇلار ئۇنى « جىگۇ » ياكى « چىگۇ » دەپ ئاتاشقان. مۇشۇ ئەھۋاللارغا قارىغاندا، بۇ قەبىلە تېلې قەبىلىسىگە قېرىنداش بىر قەبىلە بولسا كېرەك. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، چىك (چىگۇ) ۋە تۈركلەر ئىككى ئاكا-ئۇكىدىن كېلىپ چىققانىكەن. ل. ر. قىزلاسوف چىكلەر قارلۇقلارغا يېقىنراق بىر قەبىلە، دەپ پەرەز قىلىدۇ. قارلۇقلار تەركىبىدە چىگىل نامىدىكى قەبىلە بار. مانا مۇشۇ قەبىلە نامى، ئېھتىمال چىكلارغا يېقىن بولسا كېرەك.

6 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا، تۈرك قاغانى مۇقان (553 — 572-يىللىرى) چىك قەبىلىرىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرغانىدى. مۇشۇ ئەھۋاللارغا قارىغاندا، چىكلەر تۇۋانىڭ مەركىزىي

قسمدا ۆه سايان تاغلرننڭ غەربي قسمدا ياشىغان بولسا كېرەك ①. « ... ئۇنىڭدىن كېيىن، يولۋاس يىلى (750-يىلى) مەن چىكلارغا يۇرۇش قىلدىم. 2-ئاينىڭ 14-كۈنى كېچە دەريانىڭ يېنىدا ئۇلارنى تارمار قىلدىم. يەنە شۇ يىلى تېز دەريانىڭ يۇقىرى ئېقىندا قوسارىكارۇنا قارارگاھىنى بىنا قىلىشقا (بۇ ئۆتۈكەن تېغىنىڭ غەرب تەرىپىدە)، ئۇنىڭ ئەتراپىغا سېپىل سېلىشقا بۇيرۇدۇم ھەم بىر يازنى شۇ جايدا يازلىدىم. ئۇزۇمگە تېگىشلىك يەرلەرنىڭ چېگرىسىنى بەلگىلىدىم، ئۇ يەرگە مەن يەنە بەلگەمنى ۆه يېزىقلىرىمنى ئويۇپ قويۇشنى بۇيرۇدۇم »②.

چىكلارنى بويسۇندۇرۇش، ئۇلارغا قوشنا بولغان، ھەتتا ئۇلارغا قېرىنداش بولغان قەبىلەرنىمۇ ھەربىكەتكە كەلتۈرگەندى. « كېيىنكى بىر يىل داۋامىدا سايان، ئالتاي تاغلىرىدا ياشىغۇچى قەبىلەرنىڭ ئۇيغۇرلارغا قارشى ئىتتىپاقى بارلىققا كەلدى. ئۇنىڭ تەركىبىگە ئېرتىش دەرياسى بويىدا ياشىغۇچى قارلۇقلار، شۇ جايدا قالغان تۈركلەر ۆه قەدىمكى خاكاسلار كىرگەنىدى » (قەدىمكى خاكاسلارغا قىرغىزلارنىڭ بىر ئۇرۇقى رەھبەرلىك قىلغانىدى)③. قىرغىزلار ئۆزلىرىگە قېرىنداش بولغان چىكلارنى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە دەۋەت قىلدى ۆه ئۇلارغا جەڭگىۋار قوشۇن ئەۋەتىپ بەردى. بۇ قوشۇن ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن قولغا چۈشۈرۈلگەن بولسىمۇ، چىكلارنىڭ بىر قىسمى ئۇيغۇرلارغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتەردى.

قارلۇقلار، باسمىللار، تۈركەشلەر ۆه قوزغىلاڭ كۆتەرگەن باشقا قەبىلەرگە قارشى جەڭلەر ئۇزاققا سوزۇلدى. قوي

① ل. ر. قىزلاسوف: « تۇۋانىڭ ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى »، 50 ـ 52-بەتلەر، موسكۋا، 1969-يىل.

② س. يې. مالوفنىڭ 1959-يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرى.

③ ل. ر. قىزلاسوفنىڭ 1984-يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرى.

يىلى (755-يىلى)، قارلۇقلار ۋە باسمىللار ئۇزۇل-كېسىل مەغلۇب قىلىندى.

مۇشۇنىڭغا ئوخشاش مەلۇماتلار ئۇنىڭدىن خېلىلا بۇرۇن يېزىلغان تېرخىن يادىكارلىقلىرىدىمۇ خاتىرىلەنگەن بولۇپ، بىز شۇ خاتىرىلەردىن قاغاننىڭ ئوغلىنىڭ قانداق رول ئوينىغانلىقىنى بىلىۋالالايمىز. مويۇنچۇر دادىسى هايات ۋاقتىدا، بىلگە تارخان نامىدا ئاتالغان (دادىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، قاغان بولغان) ئىدى. ئۇ «نۇرغۇن خەلقنى ئاتاق-دېڭى بىلەن مەغلۇب قىلغانىدى»①. يادىكارلىقتا قۇتلۇق بىلگە يابغۇ نامىدا يەنە بىر ئوغۇل تىلغا ئېلىنىدۇ. مويۇنچۇرنىڭ خوتۇنى ئېل بىلگە خاتۇن بولۇپ، بۇمۇ باتۇر ئايال ئىدى. بۇ ئايالنىمۇ مويۇنچۇرغا ئوخشاش «ئىلاھ ياراتقان» دەپ ئاتايتتى.

758-يىلنىڭ ئاخىرىدا، ئۇيغۇرلار قىرغىزلارغا قاتتىق زەربە بەردى. قىرغىزلارنىڭ 50 مىڭ ئەسكىرى قاتتىق مەغلۇب بولدى②. ئەمما، بۇنىڭدىن خاكاس-مىنۇسىن ئويمانلىقى تامامەن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تەركىبىگە كىرگۈزۈلدى، دېگەن مەنە چىقمىسا كېرەك. بۇ يەردە پەقەت تەۋەلىكىنىڭ يېڭى بىر شەكلىلا ۋۇجۇتقا كەلگەن بولۇپ، بۇ يېڭى مۇناسىۋەت ئولپان تۆلەش بىلەنلا چەكلەنگەن بولسا كېرەك③.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۈچ-قۇدرىتى 8-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي جەهەتلەردە مەيدانغا كەلگەن ئوبېيېكتىپ يۆنىلىشلەر نەتىجىسىدە خېلىلا ئاجىزلاشقانىدى. بۇنىڭغا تاڭ ئوردىسىدا يۈز بەرگەن جېدەل-ماجرالارمۇ تەسىر كۆرسەتكەنىدى. بۇ ئىشلار ئەن

---

① س. گ. كلياشتورنىينىڭ 1980-يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرى، 93-بەت.

② «كونا تاڭنامە»، 195 - جىلد، 4 - باب، «يېڭى تاڭنامە»، 217 - جىلد.

③ ل. ر. قىزلاسوفنىڭ 1984-يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرىنىڭ 50 — 51 - بەتلىرى.

لۇشەن - شى سىمىڭ قوزغىلىڭى (755 — 762 - يىللىرى) غا ئېلىپ كەلدى. بۇ ۋەقەلەر ئۆز نۆۋىتىدە جۇڭگونىڭ ئىجتىمائىي هاياتىدىكى كېيىنكى ئۆزگىرىشلەرگە تۈرتكە بولدى.

يىغىنچاقلىغاندا، بۇ ۋەقە تۆۋەندىكى جەريانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى: « ... 755 - يىلىنىڭ ئاخىرى، جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمال ئۆلكىسىنىڭ كۈچلۈك ۋالىيسى ئەن لۇشەن ئىسيان كۆتەردى. ئۇنىڭ 160 مىڭ ئەسكىرى خۇاڭخې دەرياسى ۋادىسىغا خۇددى قاتتىق كەلگەن كەلكۈندەكلا بېسىپ كىردى. بۇ يەردىكى پايتەختلەر قارشىلىق كۆرسىتىشكە ئۇلگۈرەلمەيلا قولدىن كەتتى. پادىشاھ شۈەنزۇڭ سىچۈەنگە قاچتى. ئالتە يىلغىچە سوزۇلغان قاتتىق ئۇرۇشتىن كېيىن، شۈەنزۇڭنىڭ ۋارىسى سۈزۇڭ (756 — 762 - يىللىرى) ئىسيانچىلارنى بېسىقتۇردى، لېكىن يوشۇرۇن قارشى كۈچلەر يەنىلا مەۋجۇت ئىدى » ①.

ئۇيغۇرلارمۇ مۇشۇ ۋەقەگە جەلب قىلىندى. ئەن لۇشەن قوزغىلىڭى يۈز بېرىپ، ئۇزۇن ئۆتمەي (755 - يىلىنىڭ ئاخىرى)، تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى سۈزۇڭ ئۇيغۇر قاغانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتتى. ئۇيغۇر قاغانىنىڭ ئۆزى 4000 كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن باشلاپ كېلىپ، تاڭ قوشۇنى بىلەن بىرگە ئەن لۇشەن قوزغىلىڭىنى قوللاپ يارىدەم بېرىۋاتقان قەبىلىلەرگە، جۈملىدىن تۈركىي قەبىلىلىرىگە زەربە بەردى. ھەل قىلغۇچ جەڭ خۇاڭخې دەرياسىنىڭ بويلىرىدا بولدى. ئۇيغۇرلار تولۇق غەلبە قازاندى. كېيىن ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى تاڭ پادىشاھلىقىغا بېسىپ كىردى ②. ئۇيغۇرلار 757 - يىلى لويانىنى قولغا كىرگۈزدى، كېيىن

---

① كرىۋكوف، ماليا‌ۋكىن، سوفرونوفلارنىڭ 1984 - يىلى نەشر قىلىنغان ئەسەرلىرى.

② ن. يا. بىچۇرىن: « قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى »، 1 - توم، 309 _ 312 - بەتلەر، 1950 - يىل، موسكۋا - لېنىنگراد.

چاڭئەننى بېسۋالدى. ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى چوڭ بايلارنىڭ ئۆيلىرىگە، بۇ شەھەرلەردىكى چوڭ دۇكانلارغا ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلارغا باستۇرۇپ كىردى. جۇڭگو يىلنامىسىنى يازغۇچىلار: « شۇ چاغدا، خەقتىن تارتىۋېلىنغان بۇيۇملار ساناقسىزدۇر » دەپ يازغانىدى. بۇ پايتەختلەرنىڭ بىرسىدە بۇ خىل تەرتىپسىزلىك ئۈچ كۈنگە سوزۇلغان. شەھەر ئاقساقاللىرى ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىگە مۇراجىئەت قىلىپ، تەرتىپسىزلىك توختىتىلسا، سىلەرگە لازىم بولىدىغان يىپەك رەختلەرنى بىزلا بەرسەك دەپ نۇرغۇن نەرسىلەرنى سوۋغا قىلغان. 757 - يىل 12 - ئاينىڭ 30 - كۈنى، تاڭ پادىشاھى پەرمان چىقىرىپ، « ئۇيغۇر قاغانىنىڭ ئوغلى (ئەسلى تېكستتە يابغۇ دەپ ئېلىنغان) دۆلەتنى قۇتقۇزۇش مەقسىتىدە يىراق ئەلدىن كەلگەن. ئۇنىڭ بىزگە قىلغان خەيرىخاھلىقى قەدىمكى ۋە بۈگۈنكى تارىختا كۆرۈلمىگەن... ئۇنىڭ قابىلىيىتى 10 مىڭ ئادەمنىڭ قابىلىيىتىگە باراۋەر » دەپ باھا بەرگەن. پادىشاھ (ئۇنىڭغا ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەرگە) قىممەت باھالىق سوۋغا تەقدىم قىلغان. ئەڭ ئالىي قوماندانلىق ئۇنۋانىنى بەرگەن. يەنە ھەر يىلى ئۇيغۇر قاغانلىقىغا 20 مىڭ توپ يىپەك رەخت بېرىپ تۇرۇشنى بەلگىلىگەن①. سۇزۇڭ خان قاغاننى ئۆزىگە جەلب قىلىش ئۈچۈن، تاڭ ئوردىسىدىكى بىر مەلىكىنى قاغاننىڭ نىكاھىغا بەرگەن ۋە مەلىكىگە قوشۇپ ئالتۇن-كۈمۈشتىن ياسالغان نۇرغۇن زىبۇزىننەت بۇيۇملىرىنى، تاۋار-دۇردۇنلاردىن تىكىلگەن ھەر خىل كىيىم - كېچەكلەرنى سوۋغا قىلغان. مەلىكىنى باشلاپ سوۋغا-سالاملار بىلەن

---

① س. ماككېرراس: « 744 — 840 - يىللاردىكى ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى » (تاڭ سۇلالىسى تارىخى ماتېرىياللىرى ئاساسىدا يېزىلغان)، 7 _ 17 - بەتلەر، كامبېررا، 1968-يىل (شەرقنى تەتقىق قىلىش مەركىزى ئاۋستراليە دۆلەتلىك ئۇنىۋېرىستېتى).

كەلگەنلەر ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ئوردىسىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئىككىنچى كۈنى چوڭ توي راسلىنىپ، جۈڭگو مەلىكىسى ئۇيغۇر قاغانىنىڭ خوتۇنى قىلىپ نىكاھىغا بېرىلدى، دەپ جاكارلانغان. ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، مويۇنچۇر قاغان ئالەمدىن ئۆتتى (759 - يىلى)①.

قاغان مويۇنچۇرنىڭ يابغۇ ئۇنۋانىدىكى چوڭ ئوغلى دۆلەت ئالدىدا قانداقتۇر بىر چوڭ جىنايەت ئۆتكۈزگەچكە، ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغانىدى. شۇڭا، قاغانلىق تەختكە ئۇنىڭ ئىككىنچى ئوغلى بىلگە تارخان (毗伽可汗 — مۇھەررىردىن) چىقتى (ئۇنىڭ قۇتلۇق تارخان سانغۇن، تەڭرى قاغان، تەڭرى ئەل تۇتمىش ئالپ كۈلۈگ ئىنى بىلگە قاغان، ئىنگى ياغلاقار قاتارلىق ناملىرىمۇ بار ئىدى. جۈڭگو مەنبەلىرىدە بولسا، بۇ قاغان ئىدىگەن مۇيۇي قاغان〈移地健牟羽可汗〉دەپ كۆرسىتىلگەن). ئۇ قاغانلىق تەختىدە 20 يىل ئولتۇردى (759 — 779 - يىللىرى)②. ئۇنىڭ ئۇنۋانلىرىنىڭ بىرسى «تەڭرىنىڭ ھۆرمىتىگە ئىگە بولغان، دۆلەتنى ئىدارە قىلغۇچى قەھرىمان شانۇشۆھرەتلىك دانىشمەن قاغان» (汗可羽牟建功毗伽英义) ئىدى.

ئىدىگەن مۇيۇي قاغان (بۇگۇ قاغان 汗可羽牟) تەختتە ئولتۇرغان مەزگىللەر ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچ - قۇدرىتى ۋە شان - شۆھرىتى ناھايىتى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن مەزگىللەر ئىدى. بۇ دەۋر، تاڭ پادىشاھلىقى دائىرىسىدە جۈڭگو يىلنامىسىنى پۈتكۈچىلەرنىڭ سۆزى بويىچە، «قالايمىقانچىلىق ھۆكۈم سۈرگەن» دەۋر ئىدى. تاڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆز پادىشاھلىقىنى تەرتىپكە سېلىش ئۈچۈن،

---

① س. ماككىررىاس: «744 — 840 - يىللاردىكى ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى»، 15 -، 25 - بەتلەر، 1968 - يىل، كانبېررا.

② س. گ. كلياشتورنىينىڭ 1980 - يىلى نەشرى قىلىنغان ئەسىرى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ياردەم بېرىشىگە ئىنتىلەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ياردەم كۆرسىتىشى ئۇچۇن، بىرقانچە ئون مىڭ توپ يىپەك رەخت ۋە يىپەك بېرىشكە ۋەدە قىلغانىدى. ئۇيغۇرلار بېسۇبلش يولىنى تۇتۇپ، يول ئۇستىدىكى شەھەر ۋە يېزىلارنى ۋەيران قىلىپ ماڭدى. ئۇ جايلاردىكى ئاھالىلەر پىتراپ كەتتى. ئىبادەتخانىلارغا ئوت قويۇپ، ئۇنىڭغا يوشۇرۇنۇۋالغانلارنى غەرق قىلدى. ئاھالىلەر ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنى كۆرسىلا قورقۇنچ پەيدا بولىدىغان بولدى.

ئۇيغۇرلار 762-يىلى 2-قېتىم لوياڭ شەھىرىنى، يەنى شەرقىي پايتەختىنى ئىگىلىۋالدى. شۇ چاغلاردا شەھەردە ئاز كەم 1 مىليونچە خەلق ياشايتتى. شەھەر بۇلاڭ-تالاڭغا ئۇچراپ، ئۆيلەر ۋەيران قىلىندى. شەھەر ئاھالىسى شۇنچىلىك كەمبەغەللىشىپ كەتكەنكى، ھەتتا قەغەزدىن كىيىم تىكىپ كىيىدىغان ھالغا چۈشۈپ قالغان ①.

تاڭ پادىشاھلىقىنىڭ يېگى پادىشاھى دەيزۇڭ (762 — 799 - يىللىرى) تەختكە چىققاندا، ئالدىنقىلاردىن قالغىنى جۇڭگونىڭ يۇقىرىقىدەك خاراب ئەھۋالى ۋە ئۇيغۇرلار بىلەن مۇرەككەپ مۇناسىۋەت بولدى. پادىشاھ دەيزۇڭ قاغان ئىدىگەن مۇيۇيگە بەك يېقىنچىلىق قىلاتتى. ئۇنى ئۆزىنىڭ ئوكسى دەپ يۇرەتتى. قىسقىسى، تاڭ ئوردىسى ئەن لۇشەن ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ قوزغىلىڭىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ياردىمى بىلەن تىنچىتتى. ئەمدىلىكتە تاڭ ئوردىسى ئالدىدا قانچىلىك بەدەل كەتسىمۇ، بۇ ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنى تاڭ پادىشاھلىقى دائىرىسىدىن چىقىرىۋېتىشتىن ئىبارەت ئىغىر ۋەزىپە تۇراتتى. قاغانغا ۋە ئۇنىڭ خاتۇنىغا قىممەتلىك سوۋغىلار بېرىلگەندىن باشقا، سەركەردىلەرگىمۇ تۇرلۇك ھۆرمەت نامىلرى بېرىلدى. 763-يىلى باھاردا، ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسى دائىرىسىنى تاشلاپ چىقىپ كەتتى ②.

---

① ② س. ماككېررائس: « 744 — 840 - يىللاردىكى ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى »، 26 _ 41-بەتلەر، 1968-يىل، كامبېررا.

ئۇيغۇر قاغانى قايتىپ كېتىۋېتىپ قاغانىڭ چېگرىسىغا كەلگەندە سوغد ۋە رۇنىڭ يېزىقىدا يېزىلغان چوڭ تاش ئابىدە ئورناتتى (بۇ ئابىدە «سېۋرىي يادىكارلىقى» دەپ ئاتىلىدۇ) ①.

8 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، تىبەتلىكلەر بىلەن جەدەيلىشىش يۈز بەردى. دەسلەپتە تىبەتلىكلەر ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىشىپ بىر قەدەر كۈچىنىۋالغانىدى. 765 - يىلىغا كەلگەندە، ئۇيغۇرلار بىلەن تىبەتلىكلەر تەخت تالىشىپ ئۆزئارا تۈتىشىپ قالدى. بۇ توقۇنۇشنىڭ سەۋەبلىرىنىڭ بىرى، مەنبەلەرگە قارىغاندا، تاڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ، تىبەتلىكلەرنى باسقانلىقى بولسا كېرەك ②.

ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدا ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە سودا - تىجارەتلەر يولغا قويۇلغانىدى. ئۇيغۇرلار ھەر يىلى تاڭ سۇلالىسىغا بىرقانچە 10 مىڭ ئات ھەيدەپ كېلىپ ساتاتتى. تاڭ سۇلالىسى ھەر بىر ئات ئۈچۈن 40 توپ يىپەك بېرەتتى. ھەر يىلى بۇنچىلىك كۆپ مىقداردىكى يىپەك بىلەن تەمىنلەپ تۇرۇش تاڭ سۇلالىسى ئۈچۈن قىيىنغا توختايتتى. شۇ سەۋەبتىن، تاڭ پادىشاھى قاغانلىقتىن تاڭ تېررىتورىيىسىگە كېلىدىغان يىلقىنىڭ سانىنى چەكلەپمۇ تۇراتتى ③.

ئىدىگەن مۇيۇي تارىخ سەھنىسىگە چوڭ قوماندان ۋە دۆلەت ئەربابى، شۇنداقلا ئۇيغۇر قاغانلىقىغا مانى دىنىنى تارقاتقۇچى سۈپىتىدە چىقتى. 762 - يىلى، ئۇ تاڭ ئوردىسىدا بولغان چېغىدا، مانى دىنىنى تارقاتقۇچىلار بىلەن ئۇچراشقانىدى. لوياڭ شەھىرىدىكى مانى دىنى مۇرتلىرى ئىدىگەن مۇيۇينى

---

① كلياشتورنىي، لۇشتسلارنىڭ 1971 - يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرى.

② «يېڭى تاڭنامە»، 217 - جىلد.

③ س. ماككېررراس: «744 — 840 - يىللاردىكى ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى»، 55 — 56 - بەتلەر، 1968 - يىل، كانبېررا.

مانی دىنىنى قوبۇل قىلىشقا ئۇندەپ، ئۇنى ماقۇل كەلتۈرگەنىدى. قاغان ئۆز ئېلىگە قايتقاندا، تۆت نەپەر مانى دىنى ئۆلىماسىنى بىللە ئېلىپ كەلگەنىدى. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، بۇ كىشىلەر سوغدىلار بولسا كېرەك. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، قاغان مانى دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ بېكىتتى. مانى دىنى ئىبادەتخانىلىرى قۇرۇلدى. بۇنىڭدا دىنىي مەقسەتلا ئەمەس، سىياسىي مەقسەتمۇ، يەنى سوغدىلىقلارنى ئۇيغۇر قاغانلىقىغا جەلب قىلىش بىلەن بىللە، قاغانلىقنى تاڭ سۇلالىسى بىلەن باراۋەر ئورۇندا قويۇپ، ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇش نەزەردە تۇتۇلغانلىقى ئېھتىمال دېگەن پەرەزلەرمۇ بار. ئىدىگەن مۇيۇي قاغان ئۇزۇن ۋاقىتلارغىچە تۈركلەر ئارىسىدا ۋە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مانى جەمەتىنى بىرىنچى بولۇپ تەشكىللىگۈچى ئادەم دەپ قارالدى. تۈركلەر ئارىسىدا تارالغان مانىچە قوليازمىدا ئىدىگەن مۇيۇي قاغان « ئۇلۇغ دۆلەت ئەربابى »، « ئۇيغۇرلارنىڭ دانىشمەن قاغانى »، « مانى دىنىنى ئىزاھلىغۇچى » دېگەن نامىلار بىلەن ئاتالغان①.

قارا بالغاسۇندىكى ئابىدىنىڭ خەنزۇ يېزىقىدىكسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ مانى دىنى ئېتىقادچىلىرىنىڭ باشلىقىنىڭ نامى تۇس (tus) دېگەن نام بىلەن ئاتالغانلىقى تىلغا ئېلىنىدۇ②.

ئىدىگەن مۇيۇي قاغان ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ئۇنىڭ قېشىدىكى ئەمەلدارلار ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈندى. بىرىنچى گۇرۇھقا ۋەكىللىك قىلغۇچىلار سوغدلار بولۇپ، ئۇلار قاغانىنى تاڭ پادىشاھلىقىغا ھۇجۇم قىلىشقا دەۋەت قىلاتتى. ئىككىنچى گۇرۇھتىكىلەرگە رەھبەرلىك قىلغۇچى قاغانىنىڭ تاغىسىنىڭ ئوغلى ۋە باش ۋەزىر تۇنمۇكۇ تارخان ئىدى. ئۇ

① كلياشتورنىي، لۇشتىلارنىڭ 1971 - يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرى، 112 - بەت.

② خېنىنىڭ 1977-يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرى، 580 - بەت.

بىرىنچى گۇرۇھتىكىلەرنىڭ پىكرىگە قارشى چىقىپ، بۇ خەۋپلىك ئىش، بۇنىڭدىن ئىبھتىيات قىلىش كېرەك، دەيتتى. لېكىن، قاغان باش ۋەزىرنىڭ پىكرىنى قوبۇل قىلمىدى. مۇشۇنداق جىددىي پەيتتە، باش ۋەزىر ئوردىدا سىياسىي ئۆگىرىش قوزغاپ، قاغاننى، ئۇنىڭ يېقىن تۇغقانلىرىنى ۋە بىرىنچى گۇرۇھتىكى قاغانغا يېقىن كىشىلەرنى، يەنى سوغدىلاردىن بولۇپ 2000 غا يېقىن كىشىنى ئۆلتۈردى. ۋەزىر «قاغان» دەپ جاكارلاندى①. ۋەزىر تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، «قۇتلۇق بىلگە قاغان» (汗可伽毗录骨 — مۇھەررىرىدىن) دەپ ئاتالدى ۋە قاغانلىقنى 779-يىلدىن 789-يىلغىچە 10 يىل ئىدارە قىلدى (تاڭ ئوردىسى ئۇنىڭغا يەنە باشقا نامىلارنىمۇ بەردى).

ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ شۇنىڭدىن كېيىنكى تارىخىي تەقدىرى غەربىي يۇرت بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان بولۇپ، بۇنداق باغلىنىش تاڭ سۇلالىسى ئوردىسى، بولۇپمۇ تىبەتلىكلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەرنى ئۆزىگە شەرت قىلغانىدى.

7-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، تىبەت قەبىلىرى بىرلىككە كېلىپ ئىتتىپاق تۈزدى. بۇ تىبەتلىكلەرنىڭ دەسلەپكى دۆلەت شەكلى ئىدى. بۇ دۆلەتكە سېنپو (普赞 — مۇھەررىرىدىن) دېگەن كىشى ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

سېنپو سوگزەن گەنبو (〈布干松赞普 — مۇھەررىرىدىن〉 617 — 649 - يىللىرى) ۋاقتىدا، تاڭ سۇلالىسى بىلەن تىبەتلىكلەرنىڭ توقۇنۇشى باشلاندى. ئەن لۇشەن ئىسيانى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، تاڭ سۇلالىسىنى ئاجىزلاشتۇردى، لېكىن تىبەتلىكلەر بۇ پۇرسەتتىن پايدىلاندى. 763-يىلى، تىبەتلىكلەر ئۆز ئىتتىپاقچىلىرى بىلەن بىرلىكتە چاڭئەننى ئىشغال قىلدى. تاڭ پادىشاھى چاڭئەننى تاشلاپ قاچتى.

---

① «يېڭى تاڭنامە»، 217-جىلد، 5-بەت.

783-يىلى، تىبەتلىكلەر بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا تىنچلىق توختامى ئىزالاندى①. «تىبەتلىكلەرنىڭ ئۇيغۇرلار ۋە تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى 8-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى ئامىللار بىلەن باشلانغانىدى»②. يۇقىرىقى توختام تۈزۈلگەندىن كېيىن، جۇڭگو پادىشاھى ئۇيغۇرلار قوللىغان ئىسيانچىلارنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن بىر ئامال قىلىپ، تىبەتلىكلەرنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈشكە كىرىشتى. تىبەتلىكلەر 783 — 784 - يىللىرى ئىسيانچىلار ۋە شۇ قاتاردا ئۇيغۇرلارنى مەغلۇب قىلدى. تىبەتلىكلەر تاڭ سۇلالىسىغا قىلغان ياردىمى بەدىلىگە، تاڭ سۇلالىسىغا قاراشلىق زېمىنلارنى ئۆتكۈزۈۋېلىش خىيالىدا ئىدى. لېكىن، ئۇلارنىڭ بۇ پىلانى ئەمەلگە ئاشمىدى. 789 — 790 - يىللىرى، تىبەتلىكلەر ئەنشى (ئەنشى — تۇرپان ۋىلايىتى بولۇپ، بۇ يەرنى 640 - يىلى تاڭ ئەسكەرلىرى بېسىۋالغان. 658 - يىلى، ئەنشىنىڭ مەركىزى كۇچارغا كۆچۈرۈلگەندى)نى، شۇنداقلا بېيتىڭ — بەشبالىقنىمۇ بېسىۋالدى (بېيتىڭ — شەرقىي تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى بىر ۋىلايەت، ئۈرۈمچى رايونىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى).

ئۇيغۇرلار 8-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 8-ئەسىرنىڭ 80-يىللىرىغىچە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىتتىپاقچىسى ئىدى. 783 — 784-يىللىرى ئۇيغۇرلار تاڭ ئەسكەرلىرىگە قارشى كۈرەش قىلىۋاتقان ئىسيانچىلارنى قوللاپ، ئۇلارغا ياردەم قىلدى. 787-يىلدىن باشلاپ، ئۇلار قايتىدىن تاڭ ئوردىسىنىڭ ئىتتىپاقچىسى بولۇپ قالدى.

---

① كريۇكوف، مالياۋكىن، سوفرونوفلارنىڭ 1984 - يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرى، 76 _ 77 - بەتلەر.

② ئېسىپدى: «بەشبالىقتىكى ئۇيغۇرلار ۋە تۈبۈتلەر» (790 — 791 - يىللىرى) («ۋېنگرىيە شەرقشۇناسلىق تەتقىقاتى»)، 1964 - يىل، 17 - سان 80 - بەت.

789 — 791 - يىللاردىكى ۋەقەلەر غەربىي يۇرت تەۋەسىدە يۈز بەردى. جۇڭگونىڭ تارىخىي كىتابلىرىدىن ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدىكى، ئۇيغۇرلار غەربىي يۇرتتا راۋرۇس پۈت تىرەپ تۇرالىغان. بۇ يەر 8-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن، بولۇپمۇ غەربىي تۈرك قاغانلىقى يىمىرىلگەن ۋاقىتتىن باشلاپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قولىدا بولغان. ئۇيغۇرلار بۇ يەرلەردە باشقا تۈركىي قەبىلىلەر — شاتو (ساتارلار)، قارلۇق ۋە «ئاق كىيىملىك تۈركلەر» قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن بىللە ياشىغان بولۇپ، بۇ تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىتائىتىدە بولغانىدى. بەزىدە بۇ تۈركىي قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا جېدەل-ماجرالارمۇ چىققانىدى. 80-يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ سابىق ئىتتىپاقچىلىرى تىبەتلىكلەرگە قوشۇلۇپ كەتكەندىن كېيىن، قەبىلىلەر ئارىسىدا ماجرالارمۇ چىققان.

789-يىلى بەشبالىق ئەتراپىدىكى شاتو، قارلۇق ۋە باشقا تۈركىي قەبىلىلەر ئۇيغۇرلارغا قارشى كۆتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن، 790-يىلى تىبەتلىكلەر بەشبالىقنى ئىگىلىۋالدى. لېكىن، ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇيغۇرلارنىڭ باش ۋەزىرى ئەل ئۆگەسى (颉于迦斯 — مۇھەررىردىن) بەشبالىقنى قايتۇرۇۋالدى. 790-يىلىنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا، ئەل ئۆگەسى تىبەتلىكلەرگە قارشى يەنە بىر قېتىم ھەربىي يۈرۈش قىلدى. ئەمما، بۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈش ئوڭۇشلۇق بولمىدى. نەتىجىدە تىبەتلىكلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقچىلىرى بەشبالىقنى قايتىدىن بېسىۋالدى. بۇ يەردىكى تاڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى قېچىپ كەتتى. 790-يىلىنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا، ئەل ئۆگەسى بەشبالىقنى قايتۇرۇۋېلىشقا يەنە ئۇرۇندى. ئۇ مۇشۇ مەقسەت بىلەن بىرنەچچە مىڭ ئەسكەر توپلىدى ۋە تاڭ ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىكتە تىبەتلىكلەرگە ھۇجۇم قىلدى. ئەمما، ئۇرۇشتا مەغلۇب بولدى. بەشبالىقتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنلىرىنى قارلۇقلار

ئىگىلىۋالدى. 791-يىلى كۈزدە، ئۇيغۇر قوشۇنلىرى تىبەتلىكلەر ۋە قارلۇقلارنىڭ بىرلەشمە كۈچىنى تارمار قىلىپ، بەشبالىقنى قايتىدىن ئىگىلىۋالدى①.

ئۇيغۇر قاغانلىقىدا تاشقى سىياسىي ۋەقەلەردىن باشقا، قاغانلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ جىددىي ئۆتنىڭ سىياسىي ۋەقەلەر يۈز بەرگەنىدى. نەتىجىدە ئۇيغۇر كونفېدېراتسىيىسى (ئىتتىپاقى) ئىچىدىكى ياغلاقار ئۇرۇقىنىڭ مونوپولىيىلىك ھۆكۈمرانلىقى بۇزۇلدى. بۇ چاغلاردا ئېدىز قەبىلىسى «ئۇيغۇر قاغانلىقىدا چوڭ رول ئويناشقا باشلىدى»②. ئېدىزلار ئۇيغۇرلار بىلەن بىللە تېلې قەبىللىرى ئىتتىپاقىغا مەنسۇپ ئىدى. ئېدىزلار تارىخىدىن بۇ قەبىللەرنىڭ بىر قىسمى شىمالىي جۇڭگونىڭ چەت-ياقا جايلىرىغا كۆچۈپ كەتكەنلىكى مەلۇم. بىرىنچى قېتىم 647-يىلى كۆچكەن، ئىككىنچى قېتىم 719 — 720 - يىللىرى ئېدىزلارنىڭ رەھبىرى ئارسلان سېبدې ساتى باشچىلىقىدا كۆچكەن.

795-يىلى قۇتلۇق بىلگە قاغان (汗可诚奉 — مۇھەررىردىن) ئالەمدىن ئۆتتى. قاغان ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا، قاغانلىقتىكى پۈتۈن ھاكىمىيەتنى ئېدىز قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان ۋەزىر قۇتلۇق سانغۇن (汗可信怀 — مۇھەررىردىن) قولغا كىرگۈزۈۋالغانىدى. ئۇنىڭ قاغانلىقتىكى ئورنىنىڭ كۈتۈرۈلۈشى باشقىچىرەك بولدى. ئەسلىدە ئۇ بىر يېتىم بالا بولۇپ، ئۇنى چوڭ بىر مۆتىۋەر كىشى بېقىۋالغانىدى. كېيىن ئۇ ئۆزىنىڭ ئەقىل-پاراسىتى ئارقىلىق مۇھىم ھەربىي باشلىق ۋە كېيىن ۋەزىر بولغان، جامائەت ئىچىدە ئىناۋىتى كۈتۈرۈلگەنىدى. كۆپ

---

① ئېسىپدى: «بەشبالىقتىكى ئۇيغۇرلار ۋە تۆبۈتلەر» (790 — 791 - يىللىرى) («ۋېنگرىيە شەرقىشۇناسلىق تەتقىقاتى»)، 17 - سان، 83 _ 104 - بەتلەر، 1964 - يىل؛ ئا. گ. مالياۋكىننىڭ 1981 - يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرى، 14 - 15 -، 44 -، 45 -، 176 -، 178 -، 199 -، 203 - بەتلەر.

② ئا. گ. مالياۋكىننىڭ 1981 - يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرى، 83 _ 88 - بەتلەر.

كىشىلەر ئۇنىڭدىن ئەندىشە قىلاتتى. كېيىن ئۇ قاغانلىق تەختىگە چىقتى (795 — 805-يىللىرى). ئۇ تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ئالدىدا ئۆتكەن قاغانلىڭ يېقىن تۇغقانلىرىنى تاڭ ئوردىسىغا ئەۋەتىۋەتتى. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى كۆلۈگ بىلگە قاغان بولدى (805 — 808-يىللىرى). بۇ قاغانلىڭ تاڭ سۇلالىسىگە ئەۋەتكەن 1-نۆۋەتلىك ئەلچىلىرى مانى دىنى مۇرتلىرى ئىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، قاغانلىقتىن مانى دىنىدىكىلەر ھەر يىلى تاڭ پادىشاھلىقىغا كېلىپ، ئۇ يەردىكى سودىگەرلەر بىلەن تىجارەت قىلىدىغان بولدى. كۆلۈگ باغا بىلگە قاغان ۋاپاتىدىن كېيىن، ئىدىزلەر سۇلالىسى تاماملاندى. قاغانلىق تەختىگە يېگۈاشتىن ياغلاقار ئۇرۇقىدىن بولغان باۋيى قاغان (保义可汗 — مۇھەررىردىن) ئولتۇردى. ئۇ «ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش قۇچ بىلگە قاغان» دېگەن نام بىلەن ئاتالدى. (808 — 821-يىللىرى)①. مۇشۇ چاغلاردا ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ كۆچ-قۇدرىتى خېلىلا ئاجىزلاشقانىدى. بۇنداق بولۇشقا تاشقى سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ قولايسىز بولغانلىقىدىن باشقا، قاغانلىق تەۋەسىدە بىرنەچچە يىل ئۇدا يۇز بەرگەن تەبىئىي ئاپەتلەر، ئاچارچىلىق ۋە ۋابا كېسەللىكلىرى قاتارلىقلار دەستىدىن ئاھالىنىڭ خارابلىشىپ كەتكەنلىكىمۇ چوڭ سەۋەب ئىدى. كۆرسىتىلىشىچە، چارۋا-ماللاردا يۇز بەرگەن جۇت شۇنچىلىك چوڭ بولغانكى، «ئۆلگەن قويى ۋە يىلقىلارنىڭ ئۇستىخانلىرى قاغانلىقنىڭ پۈتكۈل زېمىنىنى قاپلاپ كەتكەن.

---

① ن. يا. بىچۇرىن: «قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى»، 1-توم، 330 — 332 - بەتلەر، 1950 - يىل؛ خاملتون: «بەش دەۋر مەزگىلىدىكى خەنزۇچە يېزىلغان ھۆججەتلەردە بايان قىلىنغان ئۇيغۇرلار»، 140 — 141 - بەتلەر، 1955 - يىل، پارىژ؛ س. ماككېررايس: «744 — 840 - يىللاردىكى ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى»، 93 — 96 - بەتلەر، 1968 - يىل، كامبېررا.

ئۇلاردىن باشقا، ئۇيغۇرلار ئۇدا ياغقان قېلىن قار تۆپە يلىدىنمۇ ۋەيران بولغان①. ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ تاكتىكىسىگە تېگىش قىلىپ قاتتىق مەغلۇب بولۇشى يۇقىرىقى ئەھۋاللارنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرغان②.

ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر تۆپە يلىدىن ئاجىزلىشىشى قىرغىزلارنىڭ كۆچىيىشىگە تۈرتكە بولدى. 820-يىلى، قىرغىزلارنىڭ ھۆكۈمرانى ئاجۇ ئۇيغۇرلارغا قارشى ھۇجۇم قوزغىدى. بۇ ئۇرۇش 20 يىل داۋام قىلدى. ئۇيغۇر قاغانلىقىدىكى ۋەزىيەتنىڭ قېيىنلىقى تۆپە يلىدىن، قىرغىزلار ئۇرۇشقانسېرى ئۇستۈنلۈكنى ئىگىلىدى. ئاجۇ ئادەملىرى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ « ئالتۇن چېدىرى » نى تارتىۋالمىز، دەپ قەسەم بەردى. ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ قىرغىزلار تەرىپىدىن قايسى يىلى ئاغدۇرۇلغانلىقى توغرىسىدا ئىككى خىل قاراش بار: ئادەتتە، بۇ ۋەقە 840-يىلى يۈز بەرگەن، دەپ قارالماقتا. لېكىن، بۇ ئىش 839-يىلى يۈز بەرگەن بولۇشىمۇ مۇمكىن.

يۇقىرىقىلار ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشىنى تېزلىتىشتىكى تاشقى ئامىللار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئىچكى ئامىللارمۇ مەۋجۇت ئىدى. بولۇپمۇ 832-يىلدىن باشلاپ، قاغانلىقىنىڭ ھۆكۈمران دائىرىلىرى ئىچىدە ئىچكى سىياسىي ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. قاغانلارنىڭ ۋە ۋەزىرلەرنىڭ ئورۇنلىرى پات-پات ئالمىشىپ تۇرۇلدى، ھەتتا ئۆلتۈرۈلۈپ تۇرۇلدى. شۇ ۋاقىتتا، ھاكىمىيەتنى باشقۇرۇپ تۇرغان ساتېگىن (« 勤特胡 قۇت تېگىن — مۇھەررىردىن » 832 — 839-يىللىرى) يۇقىرى تەبىقىدىكى كىشىلەر بىلەن، جۈملىدىن تەسىرى ناھايىتى

① ئا. گ. مالياۋكىن: « 9 — 12-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى »، 27-، 96-بەتلەر، 1974-يىل، نوۋوسىبىرسك.

② كېيۇنبېرنىڭ 1961 - يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرى، 57 - بەت.

چوڭ ۋەزىر ئەن يۇنخې بىلەن دۈشمەنلەشتى (بۇ كىشى سوغدىلاردىن كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن). باش ۋەزىر ۋە ئۇنىڭ ئىتتىپاقچىلىرى مەزكۇر قاغاننى تەختتىن چۈشۈرمەكچى بولدى. ئەمما، قاغان‌بۇنى سېزىۋېلىپ، قارشى چىققۇچىلارغا چارە كۆرۈپ، ئىككى كىشىنى ئۆلتۈردى، لېكىن قارشى چىققۇچىلار ئىچىدىكى تەسىرى كۈچلۈك بولغان ۋەزىر قارا بۇلۇق (كيۇرېبىر) ئۆز ئەتراپىغا ئادەم توپلاپ قاغانغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ئۆلتۈردى (بەزىلەر جىددىي پەيتتە قاغان ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى دەپ قارايدۇ). ئىسيانچىلار ۋۇتۇ (屋驭可汗 قوسار تېگىن — مۇھەررىردىن) نى قاغانلىققا كۆتەردى (839 — 840-يىللىرى). مەلۇم بولۇشىچە، تاڭ سۇلالىسى بۇ قاغاننىڭ ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، قاغانغا بىر مەلىكە تەقدىم قىلدى. ھەر ھالدا بۇ ئىشنىڭمۇ ئازراق پايدىسى بولدى. ھەربىي سەركەردىلەرنىڭ بىرسى گۇيلۇ موخو (句禄莫贺 كۈلۈگ باغا تارخان — مۇھەررىردىن) ئۆزىنىڭ قاغاننى ئاغدۇرۇش كۇيىدا ئىكەنلىكىنى قىرغىزلارغا ئېيتىپ، ئۇلارغا مۇراجىئەت قىلىدۇ. كۈلۈگ باغا 100 مىڭ كىشىلىك قىرغىز ئەسكىرىنى باشلاپ كېلىپ، قاغانلىقنىڭ پايتەختىنى بېسىۋالدى. «شەھەرنى ۋەيران قىلىپ، ئوت قويۇۋېتىدۇ»①، قاغانمۇ ئۆلتۈرۈلىدۇ.

مۇشۇ ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى يۈز بەرگەن ۋەقەلەر

---

① ئا. گ. مالياۋكىن: «9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 26 _ 27 - بەتلەر؛ گ. ب. سۇپرۇنېنكو: «تاڭ سۇلالىسى بىلەن يەنسەي قىرغىزلىرىنىڭ مۇناسىۋەت تارىخى» («ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى سىبىرىيە، مەركىزىي ۋە شەرقىي ئاسىيا»)، 62 _ 63 - بەتلەر، نوۋوسىبىرسك، 1975 - يىل؛ ج. ر. خاملتون: «بەش دەۋر مەزگىلىدىكى خەنزۇچە ھۆججەتلەردە بايان قىلىنغان ئۇيغۇرلار»، 6-، 66 -، 141 - بەتلەر، 1955 - يىل، پارىژ؛ س. ماككېرراس: «744 — 840 - يىللاردىكى ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى»، 123 _ 124 - بەتلەر، كامبېررا 1968 - يىل.

قەدىمكى تۈرك-رۇنىك يېزىقىدىكى سۈدىجىن يادىكارلىقىدا بايان قىلىنىدۇ①. مۇشۇ يادىكارلىقتىن ئەڭ ئاخىرقى ئۇيغۇر قاغانىنى ئۆلتۈرگەن قاتىلنىڭ قىرغىزلارنىڭ بويلا قۇتلۇق تارخان ئىسىملىك ئاقسۆڭكى ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ.

ئۇيغۇر قاغانلىقى مانا مۇشۇنداق پارچىلىنىپ كەتكەن. لېكىن، بۇ ئۇيغۇر تارىخىنىڭ تاماملانغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيتتى. سېلىنگا دەرياسى بويىدا پەيدا بولغان قېپقالغان قىسمىدىن باشقا، ئۇيغۇرلار «كونا تاڭنامە»دە: «ئۇيغۇرلار تۈرلۈك خەلقلەر ئارىسىغا تارقىلىپ كەتتى» دەپ كۆرسىتىلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ قەبىلە گۇرۇپپىلىرىنى قىرغىزلارمۇ كەينىگە چۈشۈپ قوغلىغان②. قاغان ئايمىقىغا يېقىن 15 قەبىلىدىن ئىبارەت بىر توپ ئۆگە تېگىن (勤介特乌 — مۇھەررىردىن) نى ئۆزلىرىگە قاغان قىلىپ سايلىدى (خەنزۇ مەنبەلىرىدە ۋۇجىيې دەپ ئېلىنغان، 841 — 846-يىللىرى). ئۆگە تېگىن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمىنى باشلاپ، قىرغىزلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغان تاڭ ئوردىسىنىڭ مەلىكىسىنى ئۇلاردىن تارتىۋېلىپ جەنۇب تەرەپكە يۈرۈپ، گوبى چۆلىنى كېسىپ ئۆتۈپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ ئەگمىسىگە، يەنى تاڭ سۇلالىسى چېگرىسىغا كەلدى. بۇ رايوندا بۇ ۋەقە يۈز بېرىشتىن بۇرۇنلا كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار بار ئىدى. بىر قاتار سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بۇ يەرگە توپلىنىپ قالغان ئۇيغۇرلار ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى تارىخىدا تازا مۇھىم رول ئوينىيالمىدى. پەقەت نەنشەن تاغلىرى ۋە غەربىي

---

① س. يې. مالوف: «موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈركىي يېزىق يادىكارلىقلىرى»، 1951-يىل؛ س. گ. كلياشتورنىينىڭ 1959-يىلدىكى ئەسىرى قاتارلىقلار.

② يۇ. ئا. زۇيېفىنىڭ 1959 - يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرى، 165 - بەت.

يۇرتقا كېلىپ جايلاشقان ئۇيغۇر قەبىلىلىرىلا كۆچلۈك ئۇيغۇر دۆلىتىنى تەشكىللەشكە پائال قاتناشتى①. بۇ ۋەقەلەر ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئوردۇس رايونىدا ۋە سېلىنگا دەريياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا يۈز بەرگەنىدى. قاغانلىقنىڭ غەربىي قىسمىدا، بولۇپمۇ تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدە ئېتنىك سىياسىي ۋەزىيەت باشقىچە بولدى. بۇ يەرلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ قولىدىكى ھاكىمىيەت بۇرۇنقى پېتى تۇرۇۋەردى ②.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگەن دەۋردە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تۈزۈملەردە چوڭ ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرگەنىدى. بۇ ئۆزگىرىشلەرنىڭ بەك ئىنچىكە تەرەپلىرىنى بۇ يەردە تەپسىلىي بايان قىلىشىمىزغا ئىمكان يوق. دەل مۇشۇ جەريانىنىڭ ئومۇمىي يۆنىلىشىنى ئوتتۇرا ئەسىردە ئۆتكەن جۇڭگو يازغۇچىسى بايان قىلغانىدى. شاۇ بۇۋېن ئۆزىنىڭ «ئاڭلىغان-كۆرگەنلەردىن خاتىرە» («闻见录» ——مۇھەررىردىن) (1096-يىلى يېزىلغان) سىدە مۇنداق كۆرسىتىكەنىدى: «دەسلەپتە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى ئاددىي ۋە سەممىي ئىدى. بەگلەر بىلەن خەلق ئوتتۇرىسىدىكى پەرق چوڭ ئەمەس ئىدى، شۇڭا ئاھالىنىڭ پىكرى بىر بولۇپ كەلگەن، ئۇلار كۆچلۈك ۋە يېڭىلمەس ئىدى، ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ پادىشاھلىقىغا كۆرسىتكەن تۆھپىسى چوڭ ئىدى. تاڭ ئوردىسى

---

① ج. ر. خاملتون: «بەش دەۋر مەزگىلىدىكى خەنزۇچە ھۆججەتلەردە بايان قىلىنغان ئۇيغۇرلار»، 141 — 142-بەتلەر، 1955-يىل، پارىژ؛ ئا. گ. مالياۋكىن: «9 — 12-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 26-، 30-بەتلەر، نوۋوسىبىرسك؛ «9— 12-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى»، 25 — 33-بەتلەر، نوۋوسىبىرسك، 1983-يىل.

② ئا. گ. مالياۋكىن: «840 — 848 - يىللاردىكى ئۇيغۇرلار ۋە جۇڭگو» («ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى سىبىرىيە، مەركىزىي ۋە شەرقىي ئاسىيا»)، 69 - بەت، 1975 - يىل، نوۋوسىبىرسك.

ئۇلارغا مول تارتۇق-ئىنئاملار بېرىپ كەلگەنىدى. تەڭرى قاغان بەك مەغرۇرلىنىپ، ئۆزى تۇرۇش ئۇچۇن بىرىنچى بولۇپ ھەشەمەتلىك سارايلارنى سالدۇردى، ئاياللار بولسا ئۇپا-ئەڭلىك سۇركەيدىغان، قاش-كۆزلىرىنى بويايدىغان، كىيىملىرىمۇ ئۆزگىرىپ، زىبۇزىننەت بىلەن كەشتىلىنىدىغان بولدى. بۇ خىل نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى جۇڭگو مەھسۇلاتلىرى ئىدى. بۇ خىل بىھۇدە ئىسراپچىلىقلار بۇرۇنقى ئۆرپ-ئادەتلەرنىڭ ئۆزگىرىشىگە سەۋەب بولدى »①.

مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۇرۇق-قەبىلە تەرتىپ قائىدىلىرىدىن ئۇزۇل-كېسىل دۆلەت بەرپا قىلىنغاندىن كېيىن شەكىللەنگەن تۇزۇمگە ئۆتكەن. شۇ چاغدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ جەمئىيەت تۇزۇمىدە قەبىلىۋى قائىدىلەر خېلى دەرىجىدە تەرەققىي تاپقان دۆلەت تۇزۇمىدىكى بەلگىلىمە-قائىدىلەر بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەنىدى. ئالىي ھۆكۈمرانلىغا قاغان ئۇنۇقانىنى بېرىشتىمۇ مۇئەييەن بىر تەرتىپ، ئەنئەنە مەۋجۇت ئىدى. تەختكە ئولتۇرغۇزۇش مۇراسىمىدا، خەلقنىڭ، بولۇپمۇ ئۇرۇق-قەبىلە يۇقىرى قاتلىمىنىڭ ماقۇللىقىنى ئېلىشمۇ شۇ رەسمىيەت ئىچىگە كىرەتتى.

قاغاننى تەختكە چىقىرىش رەسمىيىتى تېرخىن يادىكارلىقىدا بايان قىلىنغان. تۇريان (مويۇنچۇر) غەلبە قازانغاندىن كېيىن، « پۇتۇن خەلق ئۇنىڭ قاغان بولۇشىنى ھۆرمەت بىلەن ئىلتىماس قىلدى ». بۇنىڭدا، خەلق « ئەجدادلىرىمىزنىڭ شۇنداق ئۇنۇانى بولغانلىكەن دېگەن ئاساسلارنى كۆرسەتتى ». ئۇ ئەتراپىدىكى ئەللەرنى مەغلۇب قىلغاندىن كېيىن، تۇرياننى يابغۇ (叶护 — مۇھەررىردىن) دەپ ئاتاشقا باشلىغانىدى.

---

① ئا. گ. مالياۋكىن: « 9 — 12-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى »، 92-بەت، 1974-يىل، نوۋوسىبىرسك.

كېيىن « پۇتۇن خەلق ئۇنى تۇريان قاغان، تەڭرى تەرىپىدىن يارىتىلغان ئەل ئەتمش بىلگە قاغان دەپ ئاتاشتى. خاتۇننىڭ بولسا ئەل بىلگە خاتۇن دەپ تەرىپلىدى »①.

دېمەك، تەخت ۋارىسلىرىنىڭ ئۇنۋان ئىلىشى ۋە شۇ ئۇنۋانغا مۇۋاپىق ئەمەل تۇتۇشىدا مۇئەييەن بىر ئىزچىل تەرتىپ بولغان. ئۇنىڭدا يەنە شۇ خىل ئۇنۋانلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇ ئۇنۋانلارنىڭ ئەجدادلاردا بولغانلىقى چوڭ رول ئويناغان. بۇ يەردە يەنە خەلقنىڭ رولىمۇ قاتتىق تەكتىلەنگەن. چۈشىنىشلىككى، بۇ بىر شەكىل ئىدى. مۇشۇنداق ئۇنۋان ۋە ئەمەللەرنى بېرىشتە خەلق بىر ئاساس سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقاتتى. بۇنداق قارارلار خەلق يىغىنى تەرىپىدىن رەسمىيلەشتۈرۈلەتتى.

ئۇيغۇرلاردا ۋە تۈركلەردە قاغان تەختكە چىققاندا، ئۇنىڭ ئىسمى ۋە ئەمەللىرى يېڭى ئۇنۋان، ئىسىم ۋە ئەمەل نامىلىرى بىلەن ئاتىلاتتى②. مۇشۇنداق ئەمەلىيەتنىڭ ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى ئىچىدىمۇ ئۇلارنى يېڭى بىر دەرىجىگە كۆتۈرگەندە مەۋجۇت بولغانلىقى ئىھتىمالغا يېقىن ③.

مويۇنچۇر سىلىنگا دەريا سىي بويىدا غەلبە قازىنىپ، قاغانلىقنىڭ مەركىزىي قىسمىدا بىرلىككە ئېرىشكەندىن كېيىن، دۆلەتنى باشقۇرۇش جەھەتتە بەزى ئىسلاھاتلار ئېلىپ بارىدى. « مەن ئىككى ئوغلۇمغا ﴿ يابغۇ ﴾ ۋە ﴿ شاد ﴾ ئەمەللىرىنى بەردىم. مەن ياردۇش ۋە تۆلۈس خەلقلىرىنى ئۇلارنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇردۇم »④.

---

① كلياشتورنىينىڭ 1980-يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرى، 94-بەت.
② مورى ياسونىڭ 1976 - يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرى، 286 _ 287 - بەتلەر.
③ ج. كلاۋسۇننىڭ 1963 - يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرى، 146-بەت.
④ س. يې. مالوفنىڭ 1969-يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرى، 40 _ 41-بەتلەر.

تاردۇش ۋە تۆلۆس دېگەن تۈركلەر تۈرك قاغانلىقى ھەربىي ۋە سىياسىي بەلگىلەر بويىچە بۆلۈنگەندە كېلىپ چىققان قەبىلىلەردۇر ①. مويۇنچۇر چىكلارنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، ئۇلارغا تۇتۇق، ئېشبار ۋە تارخان بەلگىلىدى، دېگەن مەلۇماتلار بار ②. قۇتلۇق بەگ تارخانىنى ئۆگۈ (Ögü) دەپ ئاتىغانكەن (سۇدىجىن يادىكارلىقى). ئۇ « ئۇيغۇر دۆلىتىدىكى بىر ۋىلايەتنىڭ ھۆكۈمرانىغا بېرىلگەن ئۇنۋان » ئىكەن ③. بۇلاردىن باشقا ئەمەل، ئۇنۋان ناملىرىنىڭ بولغانلىقىمۇ مەلۇم. ئومۇمەن ئالغاندا، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇيغۇر قاغانلىقى مەمۇرىي تۈزۈلۈش جەھەتتە تۈركلەرگە ئوخشاش دۆلەت قۇرۇشقا ئىنتىلگەن. جۈملىدىن مەمۇرىي سىستېمىسىمۇ ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ مەمۇرىي سىستېمىسىغا مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتكەن. ئىچكى-تاشقى ئىشلارنى مەركەزدىن باشقۇرۇش سىستېمىسىمۇ بولغان. بۇلار 7 - ۋە 8 - ئەسىرنىڭ ئاۋۋالقى يېرىمىدا ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي جەھەتلەردە تەبىقىگە بۆلۈنۈشنىڭ ۋە تەرەققىي قىلغان سىنىپىي تۈزۈمنىڭ مەۋجۇتلىقىنى ئىنكاس قىلاتتى.

ئۇيغۇر قاغانى زىياپەتلەردە، قوبۇل قىلىش مۇراسىملىرىدا تەختتە ئولتۇراتتى. خاتۇنى ۋە توققۇز ۋەزىرى ئۆزلىرى ئۈچۈن مەخسۇس تەييارلانغان ئورۇنلاردا ئولتۇراتتى، بۇ ئورۇنلارغا پەردە تارتىپ قويىلاتتى. جۈملىدىن مەنبەلىرىنىڭ بىرىسىدە، بۇ توققۇز ۋەزىر شۇ چاغدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ توققۇز قەبىلىسىگە

---

① كلیۇچىنىڭ 1932-يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرى: ل. ر. قىزلاسوف: « تۈۋانىڭ ئوتتۇرا ئەسىرلەر تارىخى »، 52-بەت، 1969-يىل، موسكۋا.

② س. يې. مالوفنىڭ 1959-يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرى، 40 - 41-بەتلەر.

③ س. گ. كلياشتورنىينىڭ 1959-يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرى، 163 - 165-بەتلەر.

ۆەكىللىك قىلغۇچى شەخسلەر ئىدى، دەپ كۆرسىتىلىدۇ①.

دۆلەت قۇرۇلمىسىنىڭ ئومۇمىي سىستېمىسى كىلياشتۇرنىنىڭ تەرىپلىشىچە (1987-يىلىدىكى ئەسىرىدە يېزىلىشچە): «پادىشاھ ئالىي ھۆكۈمرانلا بولۇپ قالماستىن، يەنى ئەينى ۋاقىتتىكى ئالىي ھۆكۈمران ۋە باش قوماندان ئىدى. ھەربىي يۇرۇشلەردە پادىشاھنىڭ يېنىدا تولۇق قوراللانغان بىر تۈمەن ئەسكەر بىللە بولاتتى (تېرخىن يادىكارلىقىدا بۇ ئەسكەرلەر «تۇرغاق» (قوغدىغۇچى) دېيىلگەن. پادىشاھنىڭ ئىلاھىلاشتۇرۇلغانلىقى ئېھتىمالغا بەك يېقىن. پادىشاھ خەلقتە كۈچ يولۇقاتتى. ئۇنىڭ ئەتراپىدا دائىم بىللە يۈرۈيدىغان يارامليق مۇلازىملىرى ۋە خاس تۇرغاقلىرى بولاتتى. پادىشاھ ئالتۇن تاج، تاۋار-دۇردۇنلاردىن تىكلىگەن كىيىم ۋە ئالتۇن كەمەر تاقاپ خەلقتە كۆرۈنەتتى. خەلق قاغانىنى كۆرگەندە تىز پۈكۈپ يۈكۈنەتتى، قاغانىنىڭ ئېتىنى كۆرسىمۇ شۇنداق قىلاتتى.

دۆلەتنىڭ ئالىي ئورگىنى — «توققۇز ۆەزىر» كېڭىشى ئىدى. «يېڭى تاڭنامە» دە، ئۇيغۇر قاغانلىرى ئالدىدا «ئالتە تاشقى ئىشلار ۆەزىرى، ئۈچ ئىچكى ئىشلار ۆەزىرى» بولغانلىقى بايان قىلىنىدۇ② قاغانلىقنىڭ تۈزۈلۈشىدىكى مۇشۇ خىل ئەھۋال تېرخىن يادىكارلىقىدا تېخىمۇ ئېنىق كۆرسىتىلىدۇ. ئۇنىڭدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، قاغان يېنىدا «توققۇز ئۇلۇغ بۇيرۇق» بولىدىكەن، ئۇلار «ئىچكى ۆە تاشقى» دەپ بۆلۈنىدىكەن، بۇلارنىڭ بىردىن باشلىقى بولىدىكەن. بۇيرۇقلار ئەينى ۋاقىتتا، قاغان قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى ئىدى. ھاكىمىيەت بەزىدە مۇشۇ «ئۇلۇغ بۇيرۇق» لارنىڭ بىرسىنىڭ قولىغا تولۇق ئۆتۈپ قالغان ۋاقىتلارمۇ بولغان. 780- ۋە 785-يىللاردا

① «كونا تاڭنامە»، 195-جىلد، 116-بەت؛ «يېڭى تاڭنامە»، 217-جىلد.

② ن. يا. بىچۇرىن: «قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى»، 305 - بەت.

مۇشنۇنداق بەزى «بۇيرۇق» لار قاغانلارنى تەختتىن چۈشۈرۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆزى تەختكە ئولتۇرغان ئەھۋاللارمۇ بولغانىدى. 8 — 9-ئەسىرلەردە ياغلاقار سۇلالىسىنىڭ ئىناۋەتى ناھايىتى يۇقىرى ئىدى. قاغانلىق تەختىنى ئىگىلىۋالغان بۇيرۇقنىڭ كېلىپ چىقىشى باشقا قەبىلىلەردىن بولسىمۇ، تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، بۇرۇنقى ئىدارە قىلىپ كېلىۋاتقان قەبىلىنىڭ نامىنى ئۆزىگە قوبۇل قىلغانىكەن.

ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئاياللارنىڭ رولى توغرىسىدا ساقلىنىپ قالغان مەلۇمات يوق دېيەرلىك. بىر خەنزۇچە يىلنامىدە، ئۇيغۇر ئاياللىرى ئىچىدىمۇ ئۇستا چەۋەندازلارنىڭ بارلىقى، ئۇلارنىڭ ئات ئۇستىدە تۇرۇپمۇ ئوقيا ئاتالايدىغانلىقى بايان قىلىنىدۇ. 835-يىلى، شۇنداق يەتتە چەۋەندىز ئايال تاڭ ئوردىسىغا ئەۋەتىلگەن①. بۇ مەلۇماتنى بىرنەچچە خىل مۇھاكىمە قىلىش مۇمكىن. شۇنىسى ئېتىمالغا يېقىنكى، ئۇيغۇر ئاياللىرى ھەربىي ئىشلارغىمۇ ئارىلىشىپ چوڭ ئىشلارنى قىلغان. بۇنداق ئەھۋاللار ياۋروپا ۋە ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدىكى كۆپلىگەن كۆچمەن قەبىلىلەردە، مەسىلەن، ساۋروماتلاردا، ئوتتۇرا ئاسىيالىق ساكلاردا ۋە باشقىلاردىمۇ بولغانىدى. بۇ ئۇيغۇرلاردا شۇ ۋاقىتلاردا ماتىرىئارخاللىق تۈزۈمنىڭ ئەنئەنىلىرىنىڭ قىسمەن ساقلىنىپ قالغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇنى ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئاياللار ئىچىدىمۇ ناھايىتى ئۇستا مەرگەن، ئوۋچىلار بار ئىكەنىدۇق، دەپ چۈشەندۈرۈشكىمۇ بولىدۇ.

5 §. تۈرمۇش ۋە مەدەنىيەت

ئۇيغۇر قاغانلىقى فېئودالىق دۆلەت ئىدى. قاغان ئالىي ھۆكۈمرانلا بولۇپ قالماستىن، قاغانلىقتىكى يەرلەرنىڭ ئىگىسى

① «كونا تاڭنامە»، 195-جىلد، 12-بەت.

ئىدى. ئەڭ ياخشى مۇنبەت يەرلەرنى، چارۋىچىلىققا قولاي يايلاقلارنى قاغان ئۆزىنىڭ فېئودالىرىغا بۆلۈپ بەرگەنىدى.

قاغانلىقتىكى ئىگىلىك پائالىيىتىنىڭ ئاساسى تۈرى چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق ئىدى. چارۋىلاردىن قوي، يىلقا، كالا قاتارلىقلار بار ئىدى. بۇ چارۋىلار يىل بويى يايلاق ۋە قىشلاقلاردىلا ئوتلىناتتى. ئۇيغۇرلاردا يىلقا بېقىش بەك تەرەققىي قىلغانىدى. تاڭ سۇلالىسىگە لازىم يىلقىلارنى ئاساسەن ئۇيغۇرلار تەمىنلەپ بەرگەنىدى. قۇرغاق رايونلاردا، دېھقانچىلىقتا سۇ باشلاپ سۇغۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلاتتى. يەرنى سوقا بىلەن ھەيدەيتتى، سوقىغا ئۆكۈز قوشاتتى. ئۇيغۇر قاغانلىقىدا دېھقانچىلىقنىڭ ئوبدان تەرەققىي قىلغانلىقىنى قاغانلىق دائىرىسىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئېرىق-ئۆستەڭلەر ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بۇ ئېرىق-ئۆستەڭنىڭ بىلەن ئېتىز ۋە باغلار سۇغۇرىلاتتى. خارابىلەردىن يارغۇنچاقنىڭ كۆپ چىققانلىقىمۇ دېھقانچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. تېرىلىدىغان زىرائەتلەر بۇغداي ۋە تېرىقلار ئىدى①.

تۇڭۇانى ئۇيغۇرلار 750 — 751-يىللىرى ئىگىلىۋالغانىدى. يېڭا ئىگىلىك ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنى، يەنى دېھقانچىلىق تەجرىبىلىرىنى ئۇيغۇرلار مۇشۇ رايونغىمۇ ئېلىپ كىردى. بۇ يەرلەردىن تېپىلغان تېرىقلارنىڭ قالدۇقلىرى، ئۆيلەرگە ئىشلىتىلىدىغان كېسەكلەردىكى ۋە لايلاردىكى سامانلار، دانلارنىڭ ئىزلىرى بۇ يەرلەردىمۇ دېھقانچىلىقنىڭ كەڭ تارقالغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن شۇنىسى تەكىتلەپ ئۆتۈش لازىمكى، «ئۇ چاغلاردا تۇڭۇا تېررىتورىيىسىدە دېھقانچىلىق بولمىغانىدى، ئەگەر بار دېيىلگەنىدىمۇ ئۇنىڭ دائىرىسى چەكلىك بولۇپ، دېھقانچىلىق تېخنىكىسى بەك قالاق ئىدى... دېھقانچىلىق تۇرمۇشتا ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى دەيدىغانغا ھېچقانداق ئاساس يوق، تېرىلىدىغان زىرائەتلەر

① س. ۋ. كىسىلىيېفنىڭ 1957 - يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرى.

هەر خىل ئىدى دەيدىغانغا تېخمۇ ئاساس يوق »①. مانا بۇ كۆز قاراشلار توغرا ئەمەستۇر.

ئىقتىسادىي تەرەققىيات شۇنچىلىك سەۋىيىگە يەتكەنكى، مېتال تاۋلاش ۋە ئۇنى پىششىقلاش ئىگىلىكتىكى چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بىر تۈر بولۇپ قالغانىدى. شۇ چاغدىكى مېتاللورگىيىنىڭ ئاساسى رودىدىن تۆمۈر ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۆمۈردىن ھەربىي ئىشلار ئۈچۈن كېرەكلىك تۈرلۈك قورال-سايمانلار ياساش، ئادەتتىكى تۈرمۇشقا لازىم بولىدىغان تۆمۈر سايمانلار ياساش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە قازان، پىچاق، ئۇچ قىرلىق باشاق، قالپاقلىق مىق، تۆمۈر تىرناق، تەييار تۆمۈر پارچىلىرى، تۆچتىن ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرى قاتارلىق نەرسىلەر تېپىلدى.

ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر ئۇيغۇرلار ئىچىدە مېتالچىلىق، قۇيمىچىلىق، تۆمۈرچىلىك، زەرگەرچىلىك بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇيغۇر ئۇستىلىرى تەرىپىدىن ياسالغان ئاياللارغا خاس زىبۇزىننەت ۋە كەمەرلەر، ئات جابدۇقلىرى، ئالتۇن، كۈمۈش ۋە تۆچتىن ياسالغان زىبۇزىننەتلەر ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن ياسالغانىدى. ئۇيغۇر ئۇستىلىرى ياسىغان زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى گۈل ۋە يوپۇرماق سۈرەتلىرىنى چۈشۈرۈش بىلەن ئالاھىدە خاراكتېرلىنەتتى. زىننەت بۇيۇملىرىغا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئېسىل كۆرۈنۈشلىرى چۈشۈرۈلەتتى. بەزى زىبۇزىننەتلەر رەڭلىك مېتاللاردىن ياسىلىپ، ياغاچلارغا ئورنىتىلاتتى، بەزىلىرى قۇيۇپمۇ ياسىلاتتى.

ئۇيغۇرلاردا مەخسۇس ساپالچىلىق ھۈنىرىمۇ بار ئىدى. سېپىلىنگا، ساۋى، چىكوي ۋە ئونۇن دەرياسى بويىدىكى ئاھالىلەر

---

① ل. ن. پۇتاپوف: « 6 — 8-ئەسىرلەردىكى جەنۇبىي سىبىرىيە خەلقلىرى » (« سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار »)، 391-بەت، 1964-يىل، ئۇلان-باتۇر.

ياشىغان مەھەللىلەرنىڭ خارابلىرىدىن، ئىبادەتخانىلار، قەبرىلەردىن ھەر خىل ساپال بۇيۇملىرى تېپىلدى①. بۇ يەرلەردىن تېپىلغان ساپال قاچىلارنىڭ گىرۋەكلىرىگە « ( ) » شەكلىدىكى سۈرەتلەر چىقىرىلغان ئىدى②. ل. ۋ. كۇتۇچ 1912-يىلى، س. ۋ. كىسىلىيېۋ 1949-يىلى ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ پايتەختى ئوردۇ بالىق خارابىسىدا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، خاس ئۇيغۇر ئۇسلۇبىدا ياسالغان لوڭقا ۋە باشقا ساپال بۇيۇملىرىنى تاپقان③. تاڭ سۇلالىسىنىڭ شەرقىي پايتەختى لوياڭ شەھىرىدىكى گەمە شەكلىدىكى قەبرىلەردىن ئۇيغۇرچە بەلگىلەر بار ھەر خىل ساپال قاچىلار تېپىلغان. لوياڭ شەھىرىنى ئۇيغۇرلار 757-يىلى ئىگىلەپ تۇرغانىدى④. تاڭ دەۋرىدىكى يادىكارلىقلار ئىچىدە، باشقا ساپال قاچىغا ئوخشىمايدىغان ئالاھىدە نەقىشلەنگەن (چاپلانغان) بىر ساپال قاچا تېپىلغان⑤. ئېرتىش دەرياسىنىڭ يوقىرى ئېقىنىدىن ئۇيغۇر ئۇسلۇبىدا ياسالغان، موكا شەكلىدە نەقىشلەنگەن بىر لوڭقا تېپىلغان. ئۇيغۇرلار بۇ جايغا قارلۇقلارغا ھۇجۇم قىلغاندا كەلگەنىدى⑥.

---

① ل. ر. قىزلاسوف: « تۆۋادىكى ئوتتۇرا ئەسىر شەھەرلىرى »، 1959-يىل؛ ر. د. تالكو-گرېتسېۋىچ: « ئارقا بايقالدىكى ئەڭ قەدىمكى ئادەملەر توغرىسىدىكى ماتېرىياللار »، 3-توم، 1902-يىل، ئىركۇتسك.

② يۇ. س. گرىشتىن: « ئونۇن دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدىكى قەدىمكى يادىكارلىقلار »، 8 ـ 38-رەسىملەر، 1962-يىل، موسكۋا.

③ ۋ. ل. كۇتۇچ، س. ۋ. كىسىلىيېۋلارنىڭ 1957-يىلى نەشر قىلىنغان كىتابى.

④ ن. يا. بىچۇرىن: « قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى »، 1 ـ توم، 312 ـ 313 ـ بەتلەر، موسكۋا-لېنىنگراد، 1950-يىل.

⑤ ل. ر. قىزلاسوف: « تۆۋانىڭ ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى »، 74 ـ بەت، موسكۋا، 1969 ـ يىل.

⑥ چېرنىكوفنىڭ 1949 ـ يىل نەشر قىلىنغان ئەسىرى، 37 ـ بەت.

ل. ر. قىزلاسوف 6 — 10-ئەسىرلەر ئارىلىقىدىكى ئوتتۇرا ئەسىر خاكاس ساپاللىرىنىڭ بەزى تۈرلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭكى بىلەن تامامەن ئوخشايدىغانلىقىنى ئېنىقلىغان. ئۇيغۇر لوگىقلىرىنىڭ بويۇن شەكىللىرى ۋە ئۆلچەملىرى خاكاسلارنىڭكى بىلەن تامامەن ئوخشاش بولغان. بۇ ساپاللار لېنتىلىق چەمبەر تېخنىكىسى بىلەن ياسالغان بولۇپ، ساپالنىڭ تېگى ۋە بويۇن قىسمى ئايرىم ياسالغان ۋە ئۇنىڭغا چاسا بەلگىلەر چىقىرىلغان. بۇنداق ئۇسۇل بىلەن ياسالغان ساپاللار پىشۇرۇلغاندىن كېيىن، زىل ئاۋاز چىقىدۇ. ئۇيغۇر ساپال قاچىلىرى رەڭگى ۋە ياسىلىش تېخنىكىسى جەھەتتىن باشقا ساپال قاچىلارغا ئوخشاپ كەتسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر ساپال قاچىلىرى چۈشۈرۈلگەن گۈل شەكىللىرىنىڭ ئوخشىماسلىقى بىلەن ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ. بۇ قاچىلارنىڭ قورساق قىسمىدا تىك چۈشۈرۈلگەن سىزىقلار (بۇكوزلاردا كىچىك موكا شەكلىدىكى قىيپاش پەنجىرگە ئوخشاش ئويما كۆرۈنۈشلەر، بەزىلىرىدە موكا شەكلىدىكى قاپارتما نەقىشلەر) بار. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، ئۇيغۇر لوگىقلىرىدا گۈل چۈشۈرۈلگەن ئايلانما بەلباغ سىزىقلار بار. بۇ ئايلانما سىزىقلار تىك ۋە قىيپاش چۈشۈرۈلگەن سۈرەتلەر بىلەن ياكى بۇرما شەكلىدىكى سىزىقلار بىلەن تۇتاشمايدۇ.

ئۇيغۇرلاردىكى ساپالچىلىق ھۈن دەۋرلىرىدىلا باشلانغانىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ساپاللىرى ھۈنلارنىڭ ساپاللىرى بىلەن يۇقىرىدىن تىك چۈشۈرۈلگەن سىزىق، قاپارتما نەقىش، دولقۇنسىمان سىزىقلار، كوزا شەكلى قاتارلىق تەرەپلەردە ئوخشىشىپ كېتىدۇ ①. بۇنىڭدىن باشقا، يا ئۇستىگە چۈشۈرۈلگەن نەقىشلەرمۇ مەركىزىي

① گ. پ. سوسنوۋسكىي: «چكايا دەريا‌سى ۋادىسىدىكى ھۈنلار دەۋرىدىكى مەھەللىلەر» («ماددىي مەدەنىيەت تارىخى ئىنستىتۇتىنىڭ قىسقا مەلۇماتلىرى»)، 25 - رەسىم، موسكۋا، 1947 - يىل.

ئاسىيادىن تېپىلغان ھۇن يالىرىدىكى نەقىشلەر بىلەن ئوخشىشپ كېتىدۇ. ھۇن يالىرى تۈركىلەرنىڭكىدىن پۈتۈنلەي پەرقلىنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ يالىرى ھۇنلارنىڭ مۇرەككەپ يالىرىدىن كېلىپ چىققان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا پەرقلىنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان يالار 7 — 8 - ئەسىرلەردە سوغدا (يەنجىكەنت)دا تېپىلغان يادىكارلىقلاردىمۇ چېلىقىدۇ. باشقىرىستاندىن 9 — 10 - ئەسىرلەردىكى يادىكارلىقلار بىلەن ئوخشىشپ كېتىدۇ. ئۇيغۇر يالىرىدىكى بۇ ئالاھىدىلىكلەر (يانىڭ ئۇچ قىسمىدىن تەشكىل تېپىشى)نىڭ بايقىلىشى موڭغۇللار دەۋرى(12 — 14 - ئەسىرلەر)دىن ئاۋۋالقى مۇرەككەپ يالارنىڭ ئۇيغۇر يالىرىنى ئۆزلىرىگە ئۆرنەك قىلىپ ياسالغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. مۇشۇ خىلدىكى يالار «مەركىزىي ئاسىيادىن تاجەنۇبىي سىبىرىيىگىچە بولغان جايلارغا ۋە رۇسلارنىڭ غەربىي چېگرىسى بولغان يەرلەرگىچە تارالغان. بۇ ئوقيالارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر ئوقياسىنىڭ مۇرەككەپ تىپىدىن كېلىپ چىققان»①. مەزكۇر ئاپتور ئۇيغۇرلارنىڭ ئوقيالىرىدا قوللىنىلغان باشاقنىڭ شەكلى ھەققىدىمۇ ئالاھىدە توختالغان. بۇ باشاقنىڭ كەسمىسى سوزۇنچاق شەكىلدە كەلگەن. بۇنداق بولغاندا، زەربە بېرىش كۈچى كۈچلۈك بولىدۇ. بۇنداق باشاق موڭغۇلىيىدىن، يىراق شەرقتىكى بوخەي يادىكارلىقلىرىدىن، بايقال كۆلى ئەتراپىدىكى كۇرىكانلاردىن، ئوتتۇرا ئېرتىشتىكى كىماك قورغانلىرىدىن ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كەڭ دالالىرىدىن تېپىلدى②. ناھايىتى ئېنىقكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ساپال بۇيۇملىرىنىڭ بەك كەڭ تارقالغانلىقى، ئۇيغۇر قول ھۈنەر مەھسۇلاتلىرىنىڭ ناھايىتى كەڭ تارقالغانلىقى ۋە ھۈنەرۋەنچىلىكتە ناھايىتى ئۇستۇن ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

① ② ل. ر. قىزلاسوف: «تۇۋانىڭ ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى»، 76 - بەت، موسكۋا، 1969 - يىل.

ئۇيغۇرلاردا تاش ئويمچىلىق ۋە ھەيكەلتىراشلىق كەڭ تارقالغانىدى. گرانت تاشتىن ئادەم ھەيكەللىرى ۋە تاش ئابىدىلەرنى ياسايتتى. پۇختا، نازۇك ئىشلەنگەن رېئالىستىك ھەيكەللەر مىللىي قەھرىمانلار شەرىپىگە تىكلەنگەن يادىكارلىق ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ تاشتىن ياسالغان ھەيكەللىرى تۈركلەر دەۋرىنىڭكىدىن پەرقلىنەتتى، يەنى ھەيكەللەرگە كەيگۈزۈلگەن قالپاق، چاچ شەكىللىرىدىن پەرقلىنەتتى. تاشتىن ياسالغان باشقا نەرسىلەرمۇ، كەمەرگە قويۇلىدىغان زىننەت بۇيۇملىرىمۇ ھۆنەرنىڭ نازۇكلىقىنى ئىپادىلەتتى. بۇ ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلارنى ئىنچىكە تەتقىق قىلىش مەركىزىي ئاسىيادا پەقەت ئۇيغۇرلارلا مۇشۇ خىلدىكى تاشتىن ھەيكەللەرنى ياسايتتى، ئۇيغۇرلار غەربىي يۇرتتىمۇ ئۆزلىرىنىڭ كەمەر ۋە خالتىلىرىغا تاشتىن ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرىنى تاقايتتى ۋە چاچلىرىنى ئۇزۇن قىلىپ قويىاتتى، دەيدىغان خۇلاسىگە كېلىشكە ئىمكان بەردى①. شۇنى قوشۇمچە ئېيتىشقا بولىدۇكى، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ چاچ قويۇش ئادەتلىرى ھازىرقى زامان سېرىق ئۇيغۇرلاردىمۇ ساقلىنىپ قالغان، سېرىق ئۇيغۇرلار قەدىمكى ئۇيغۇلارنىڭ ئەۋلادىدۇر. قەدىمكى ئۇيغۇرلار بېشىغا دوپپا كىيىپ يۈرەتتى، دوپپا كىيىش ئادىتى ئۇيغۇرلاردا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە (بۇگۈنكى شاپاق دوپپا شۇ ۋاقىتتىن قالغاندۇر).

ئائىلە ئىشلەپچىقىرىشىدا كۆپرەك تارقالغان ھۆنەرنىڭ بىر تۈرى كىگىزچىلىك، ئۆي ھايۋانلىرى ۋە ياۋايى ھايۋانلار تېرىسىدىن تېرە مەھسۇلاتلىرى ئىشلەپچىقىرىشتىن ئىبارەت ئىدى. ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ئۇيغۇرلاردا توقۇمچىلىق ھۆنىرىنىڭمۇ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئائىلىلەردە ياغاچتىن

① ل. ر. قىزلاسوف: «تۇۋانىڭ ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى»، 82 - بەت، موسكۋا، 1969 - يىل.

هەرخىل سەرەمجانلار ياسىلاتتى. ياغاچتىن كىگىز ئۆيگە لازىملىق نەرسە-كېرەك، ئىگەر، ھارۋا، چوڭ-كىچىك ئۈي-جابدۇقلىرى، تام ئۆيلەرگە لازىملىق بۇيۇملار ياسىلاتتى. ئوقيا، پىچاق ساپلىرى ۋە پىچاق غلاپلىرى ئىشلىنەتتى. يۇقىرىقى نەرسىلەرنى ياساشتا ئىشلىتىلىدىغان قورال پىچاق ۋە رەندە قاتارلىقلار بولۇپ، بەزى جابدۇقلار مۇڭگۈز (بوغا ۋە كىيىك مۇڭگۈزلىرى) ۋە سۆڭەكتىن ياسىلاتتى. سۆڭەك ۋە مۇڭگۈزلەردىن يەنە ئوقيانىڭ يالىرى، بۇرغىلىق باشاقلارغا لازىملىق نەرسىلەر، ئىگەر-توقۇم، نوختا-يۈگەن قاتارلىقلارغا كېرەكلىك نەرسىلەر ياسىلاتتى.

ئۇ چاغلاردىكى ئىگىلىك ناتۇرال ئىگىلىك ئىدى. ئەمما، تاۋار مۇناسىۋەتلىرىمۇ بخلىنىشقا باشلىغانىدى. ئۆزلىرىگە لازىملىق بەزى نەرسىلەرنى چارۋا-ماللارغا، ئاساسەن ئاتقا، بەزىدە ئۇۋلىغان ھايۋانلارنىڭ تېرىلىرى ۋە ئالتۇنلارغا تېگىشۋالاتتى. جۇڭگودىن ئېلىنغان يىپەك رەختلەر ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران ۋە رىمغىچە ئېلىپ بېرىلىپ سېتىلاتتى. ئاياللار يۈڭ رەختلەرنى توقۇيتتى ۋە تېرىگە كەشتە ئىشلەيتتى. ئەرلەر ئوقيا تەييارلايتتى، ئىگەر-توقۇم، نوختا-يۈگەن قاتارلىقلارغا ۋە قىلىچ، خەنجەرلەرنىڭ ساپلىرىغا ئالتۇن ۋە كۈمۈشلەردىن گۈل چېكەتتى①. قىسقىسى، ئۇيغۇر قاغانلىقىدا ئىگىلىكنىڭ ھەممىلا تۈرلىرى مەۋجۇت ئىدى. سۇ باشلاپ دېھقانچىلىق قىلىش بىلەن يايلاقتىكى چارۋىچىلىق ماسلاشتۇرۇلدى، تەرەققىي قىلغان قول ھۈنەر سانائىتى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ماسلاشتۇرۇلدى، دېھقانچىلىق ئىگىلىكنىڭ مۇستەقىل تۈرىگە تەدرىجىي ئايلاندى، ھۈنەرۋەنلەر شەھەرلەرگە مەركەزلەشتى، شەھەرلەردە قول ھۈنەر مەھسۇلاتىنىڭ بازىرى كېڭەيدى. شەھەرلەرنىڭ تەرەققىي قىلىشى، قاغانلىق ئاھالىسىنىڭ

---

① ن. يا. بىچۇرىن: «قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى»، 1950 — 1953 - يىللىرى، موسكۋا-لېنىنگراد.

بىر قىسمىنىڭ ئولتۇراقلىق ھاياتقا كۆچۈشى، قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تەرەققىي قىلىشى، قوشنا ئەللەر بىلەن بولغان سودا-تىجارەت ۋە مەدەنىيەت ئالاقىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى، مىجەز-خۇلقلىرى ۋە روھىي ھالىتىگە ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتتى. ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەرەققىيات شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ كۆز قارىشلىرىدا يېڭىلىقلار پەيدا قىلدى. كۆچمەن ئاھالىلەرنىڭ شەھەر بىلەن مۇناسىۋىتى قۇيۇقراق بولغانلىرىدىمۇ بۇ خىل كۆزقاراشلار پەيدا بولدى (چەت-ياقا جايلاردىكى كۆچمەنلەر بولسا كونا ئەنئەنلەرنى ساقلاپ قالدى).

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىي ھاياتىدىكى تەدرىجىي ئۆزگىرىشلەر ئۇلاردا يېڭى ئىجتىمائىي ھايات شەكىللىرىنى مەيدانغا كەلتۈردى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتى ئۇستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىشتا مانا مۇشۇ جەھەتلەرنى نەزەردە تۇتۇش كېرەك①.

شەھەرلەرنىڭ ۋە دېھقانچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىشى نەتىجىسىدە، قەدىمكى ئۇرۇقچىلىق مۇناسىۋەتلەر (قان-قېرىنداش-لىق مۇناسىۋەتلەر)نىڭ ئورنىنى تېررىتورىيىلىك مۇناسىۋەتلەر ئىگىلىدى. بۇ ئىش ئۆز نۆۋىتىدە بىر پۈتۈن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتتى. ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرىدىكى قورغانلار ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردا قولغا كەلتۈرۈلگەن ماتېرىياللار ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى، تۇرمۇشىنى مۇھىم ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئەتتى. سېلىنگا ۋە ئورخۇن ۋادىلىرىدىكى قەبرىلەردىن چىققان قاچا-قۇچىلار تۇۋا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە بايقال بويىدىكى قەبرىلەردىن چىققان قاچا-قۇچىلار ئوخشاش بولۇپ، ئۇ يەرلەردىن تېپىلغان كوزا شەكىلىك قازانلار ئوتتۇرا ئاسىيادىن تېپىلغان

① د. ئى. تېخونوف: «10 — 14 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى»، 1966 - يىل، موسكۋا-لېنىنگراد.

قازانلارغا بەك ئوخشايدۇ①. مانا مۇشۇ ماتېريياللارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلارنىڭ غەرب تەرەپتىكى قوشنىلىرى بىلەن ئۇزاق مۇددەت مۇناسىۋەت قىلىپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

تاشتىن ياسالغان نەرسىلەرمۇ كىشىنى قىزىقتۇرىدۇ. تاشتىن بېرەر نەرسە ياساش، بولۇپمۇ ئادەم شەكلىنى ياراتتىش ياسىغۇچىدىن يۇقىرى ماھارەت ۋە بەدىئىيلىك تەلەپ قىلىدۇ. ئۇيغۇرلار ياسىغان ئادەم شەكلى چۈشۈرۈلگەن قەبرە تاشلىرىنىڭ تۈركىلەرنىڭكىدىن نازۇك ۋە پۇختا ئىشلەنگەنلىكى ئېنىق، مۇشۇ ھەيكەللەردىن ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ دەۋردىكى كىيىم-كېچەكلىرى، باش كىيىملىرى، زىبۇزىننەتلىرى توغرىسىدا بەزى چۈشەنچىلەرگە كەلگەنلىكى بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادلىرىنى ۋە دۈشمەن بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ۋاپات بولغان قەھرىمانلارنى بەك ھۆرمەت قىلاتتى. شۇڭا، ئۇلارنىڭ قەبرىلىرىگە ئادەم شەكلى چۈشۈرۈلگەن قەبرە تاش ئورنىتىش ئۇزاق ۋاقتلاردىن داۋاملىشىپ كەلگەنىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ دەۋرلەردىكى قارىشىچە، ئادەم ۋاپات بولغاندىن كېيىنمۇ يەنە ياشايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئادەمگە تۇرمۇشتا لازىم بولىدىغان ئوقيا، بىر يۈرۈش قاچا-قۇچا قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆلگۈچى بىلەن بىرگە قەبرىگە كۆمۈش ئادەت بولغان، ئۇيغۇرلاردىكى بۇ ئۆرپ-ئادەت مانى دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ قوبۇل قىلغاندىن كېيىنمۇ ساقلىنىپ قالغان. مانى دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىشنىڭ بىر قاتار ئوبيېكتىپ سەۋەبلىرى بار ئىدى. ئۇيغۇر قاغانلىقى قۇرۇلۇپ، قاغان باشچىلىقىدىكى مەركەزلەشكەن ھاكىمىيەت شەكللەندى. ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىر تائىپە (族部 —

① ئا. م. بېلېنىتسكىي: «قەدىمكى پەنجىكەنت شەھىرىنىڭ قېزىلما نەتىجىلىرى» («س س س ر ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقاتى ۋە ماتېريياللىرى»)، 1958-يىل، 36-سان، 1958-يىلى نەشرى.

مۇھەررىردىن) بولۇپ ئۈيۇشتى. تائىپە دېگىنىمىز، قەبىلىگە نىسبەتەن بىر دەرىجە يۇقىرى تۇرىدىغان ئورتاق سىياسىي مەنپەئەتكە ئىگە ئېتنىك تەشكىل دېگەنلىكتۇر. ئۇرۇقچىلىق ئەنئەنىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك شامانىزم ئۇيغۇرلار جامائەسىدىكى يېڭى ئىدىيەلەرگە ماس كەلمىدى. قاغانلىقنىڭ مەركەزلەشكەن ھاكىمىيىتى پۈتۈن قاغانلىق دائىرىسىدە يۇرگۈزۈلىدىغان بىر دىنغا ئېھتىياجلىق ئىدى.

مانى دىنىغا ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىدىكىلەر ئېتىقاد قىلغان بولۇپ، قاغانلىقتىكى ئاھالىنىڭ ھەممىسلا ئېتىقاد قىلىپ كەتمىگەنىدى. لېكىن، مانى دىنى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە چوڭ رول ئوينىغانىدى. ئۇيغۇرلار گەرچە خەنزۇ يېزىقى بىلەن تونۇش بولسىمۇ، مانى دىنى ۋاسىتىسى ئارقىلىق مانى ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىسى ۋە ئۇنىڭ تىلى بىلەن تونۇشتى. سوغد ئېلىپبەسىنى قوبۇل قىلدى. «دىنىي ئېتىقادتىكى مانا مۇشۇنداق ئۆزگىرىش سوغد تىلىنى ئۇيغۇرلارنىڭ يېڭى دىنىي تىلىغا ئايلاندۇردى. سوغد تىلى قاغانلىق دائىرىسىدە يۇرگۈزۈلىدىغان ئىككىنچى دەرىجەت تىلىغا ئايلاندى»①. ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ قوشنىلىرىدىن دىنىي ئېتىقاد ۋە يېزىق قوبۇل قىلىشتىن باشقا، ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتى ئۈچۈن پايدىلىق بولغان باشقا نەرسىلەرنىمۇ قوبۇل قىلدى، مىسال ئۈچۈن ئېپىتساق، شەھەر بىناكارلىقى دېگەندەك.

دېمەك، ئۇيغۇرلار دىنىي مۇناسىۋەت ئارقىلىق يېڭى بىر ئىقتىساد، تارىخ، مەدەنىيەت دائىرىسىگە ئېلىپ كىرىلدى. بۇ يەردە تۇرلۇك خەلقلەرنىڭ ئۆزۈن يىللار ئالاقىلىشىشى نەتىجىسىدە، ئوخشاش ئېتنوگرافىيىلىك مۇھىت شەكىللەندى. بۇ شارائىت ماددىي ۋە مەنئۇي مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا زور تەسىر

① س. گ. كلياشتورنىي، لۇشتىلارنىڭ 1971 - يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرى، 110 - بەت.

كۆرسەتتى. بۇ مۇھىتنىڭ دائىرىسى مەركىزىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ناھايىتى كەڭ رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ رايونلاردا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئولتۇراق ئاھالىلەرمۇ ۋە كۆچمەن چارۋىچىلارمۇ ياشايتتى. مۇشۇ ئەھۋالغا يارىشا ئىككى خىل مەدەنىي، ئىقتىسادىي تىپ شەكىللەندى ۋە بۇ تىپلار ناھايىتى ئۇزاقلارغىچە بىرگە مەۋجۇت بولۇپ كەلدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى ئومۇمەن ئالغاندا، ئۇيغۇرلار ئۇرۇق-قەبىلە ئىتتىپاقى بولۇپ ئۇيۇشۇشقا باشلىغاندىلا ۋۇجۇدقا كېلىشكە باشلىغانىدى، ئۇلارنىڭ بىر بىرلەشمە ئىتتىپاق بولۇپ ئۇيۇشۇشى قاڭقىللاردىن باشلانغانىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت مەسىلىسى، ئومۇمەن ناھايىتى مۇرەككەپ ئىش. چۈنكى، قايسى يادىكارلىقلار ئۇيغۇرلارغا مەنسۇپ، قايسى يادىكارلىقلار مەنسۇپ ئەمەس، دېگەن مەسىلىدە بىرلىك يوق. ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت مەسىلىسى بىلەن مەخسۇس شۇغۇللىنىدىغان تەتقىقاتچىلارنىڭ بۇ ھەقتىكى پىكىرلىرىمۇ بىردەك ئەمەس. بەزىدە بىر-بىرىگە تامامەن قارشى بولغان پىكىرلەرمۇ ئوتتۇرىغا چىقماقتا.

ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ پايتەختى ئوردۇبالىقتىن چىققان يادىكارلىقلار بۇ مەسىلىنى خېلى دەرىجىدە يورۇتۇپ بېرىدۇ (ئوردۇبالىقنى ھازىرقى ۋاقىتتا تەتقىقاتچىلار «قارا بالغاسۇن» دەپ قارايدۇ، بۇ شەھەر ئورخۇن دەريالىرىنىڭ سول قىرغىقىغا جايلاشقان). بۇ شەھەرنىڭ ھەيۋەتلىك سېپىلى بولغان، سېپىل چاسا شەكىلدە بولۇپ، بىر تەرىپى 600 مېتىر (600 × 600)، ئومۇمىي مەيدانى 36 گېكتار كېلىدىكەن. سېپىلغا 14 (ياكى 16) پۇختا ئىستېھكام جايلاشتۇرۇلغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئىككىسى تولىمۇ ھەيۋەتلىك ياسالغان بولۇپ، قالغانلىرىدىن ئالاھىدە چوڭ. سېپىلنىڭ دەرۋازىلىرى شەرق تەرەپكە قارىتىلغان. دەرۋازىنىڭ ئىككى تەرىپىگە مۇستەھكەم

ئىككى مۇنار جايلاشقان. بۇ دەرۋازىنى ئايلاندۇرۇپ ياسالغان يەنە قوشۇمچە سىپىل بولغان. سىپىلنىڭ شىمال، غەرب ۋە جەنۇب تەرەپلىرىگە خەندەكلەر قېزىلغان، شىمال ۋە جەنۇب تەرەپلەردىكى خەندەكلەرنىڭ ئالدىغا ئىستېھكاملار ياسالغان. بۇ قۇرۇلۇشلارنىڭ مۇداپىئەلىنىش خاراكتېرىدە ئىكەنلىكى ئۇنىڭ ئىچكى ئورۇنلاشتۇرۇلۇشلىرىدىنمۇ كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. سىپىلنىڭ ئىچىگىمۇ سىپىل بويلاپ خەندەكلەر قېزىلغان. سىپىلنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئېگىز كۆزىتىش مۇنارى ياسالغان. سىپىلنىڭ ئىچىگە خان سارايلىرى ۋە ئوردىلار جايلاشقان. بۇ سىپىلنىڭ غەرب تەرىپىگىمۇ دەرۋازا قويۇلغان. سىپىلنىڭ شەرقىي، يەنى شەرق تەرىپى باغ ئىدى. بۇ باغلارمۇ تاملار بىلەن قورشالغان بولۇپ، ئۇنىڭ يېنىدا تېرىلغۇ يەرلەر بار ئىدى. سىپىلنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىگە ئاھالىلەرنىڭ ئۆيى-ئىمارەتلىرى ۋە كوچىلار ناھايىتى رەتلىك جايلاشتۇرۇلغان. تەكشۈرۈپ ئېنىقلىشىمىزچە، ئۆيى - ئىمارەتلىرىمۇ سىپىل بىلەن بىرلا ۋاقىتتا ياسالغان①. بىنالار تاڭ دەۋرىدىكى كاھىشلارغا ئوخشاپ ياسالغان مەخسۇس ماتېرىياللار بىلەن يېپىلغان ئىدى. ئەپسۇسكى، ھازىرغىچە تېپىلغان ماتېرىياللار ئۇيغۇر قاغانلىقى پايتەختىنىڭ ئارخېئولوگىيلىك قېيىپىنى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شەھەرلەر ۋە سوغدلارنىڭ ئىستېھكاملىق شەھەرلىرىنىڭ بىناكارلىقى بىلەن سېلىشتۇرۇپ چىقىشقا ئىمكانىيەت بەرمەيۋاتىدۇ.

شەھەر خارابىسىدىن ساپال بۇيۇملارمۇ كۆپلەپ تېپىلدى. قاچا-قۇچىلار سىرغىز لايدىن قېلىن قىلىپ مەخسۇس چەمبەر شەكلىدىكى دۇكانلاردا ياسالغان خۇمدانداھايىتى ياخشى پىشۇرۇلغان. چوڭراق قاچىلار ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىدىشلارغا

① كىسلىيېفنىڭ 1957 - يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرى، 94 - بەت؛ خۇدياكوف، سېۋىندۇرجلارنىڭ 1982 - يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرى، 86 _ 87 - بەتلەر.

ئوخشاش، سۈيۇقلۇق ياكى يېمەكلىكلەرنى ساقلاشقا ئىشلىتىلەتتى. كوزا ۋە كورىلارمۇ، گۈل شەكلى چۈشۈرۈلگەن قاچا-قۇچىلارنىڭ سۈنۈقلىرىمۇ تېپىلدى. ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇلار ئاشخانا ئەسۋابلىرى بولسا كېرەك. بۇ قاچا-قۇچىلارنىڭ ئۈستىگە توغرا سىزىقلار، ئۈچ بۇلۇڭ ۋە موكا شەكىللىرى ياكى يېرىم چەمبەرلىك گۈللەر سىزىلغان. بەزىلىرىگە دولقۇنسىمان سىزىقلار موكا ياكى باشقا شەكىللەر بىلەن كىرىشتۇرۇپ سىزىلغان. بەزى قاچىلار كۆك ياكى قىزىل رەڭدە بويالغان①. مۇشۇنداق قاچىلارنىڭ سۈنۈقلىرى قارا قۇرۇم شەھىرىدىنمۇ تېپىلغانىدى②.

ئورخۇن دەرياسى ۋادىسىدىكى ئوردۇبالىق شەھىرىدىن 23 كىلومېتىر يىراقلىقتا قەبرىلەر تېپىلدى ۋە ئۇلار قېزىلدى. ئەپسۇسكى، بۇ قەبرىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بۆلۈنۈپ كېتىلگەن. قەبرە تۆت چاسا شەكلىدە تاشتىن ياسالغان بولۇپ، ئانچە چوڭقۇر ئەمەس. قارىماققا خۇددى تاشتىن ياسالغان يەشىككە ئوخشاپ كېتىدۇ. جەسەتنىڭ بېشى غەربىي شىمالغا قارىتىپ قويۇلغان. مېيىت ئىلگىرى ئىشلەتكەن نەرسىلەر — ئىگەر - توقۇم، جابدۇقلار، كەمەر، تاماق سېلىپ قويۇلغان قاچا-قۇچىلار، ھايۋان تېرىلىرى قاتارلىقلار بىلەن كۆمۈلگەن③.

ھازىرقى تۇۋا جۇمھۇرىيىتى تېررىتورىيىسىدە شۇ چاغلاردىمۇ مۇئەييەن بىر مەدەنىيەت مەۋجۇت ئىدى. مانا مۇشۇ مەدەنىيەتنىمۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى دەپ ھېسابلايدۇ (س. ئى. ۋاينشتېين، ل. ر. قىزلاسوفلار شۇنداق ھېسابلايدۇ). بۇ

---

① خۇدياكوف، سېۋىندۇرجلارنىڭ 1982-يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرى، 87 ـ 92-بەتلەر ۋە 2 ـ 6-رەسىملەر.

② ئۈستىخوۋانىڭ 1965 - يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرى، 271 - ، 273 - بەتلەر.

③ ئۈستىخوۋانىڭ 1957 - يىلدىكى ئەسىرى، 206 - ، 222 - ، 225 - بەتلەر؛ خۇدياكوف، سېۋىندۇرجنىڭ 1982 - يىلدىكى ئەسىرى، 93 ـ 94 - بەتلەر.

تېررىتورىيىده بىر خىل تېپتىكى 10 — 15 شەھەر خارابىسى تېپىلدى. بۇ خارابىلەر ئىچىده تۆۋانىڭ شەرقىي جەنۇبىي تەرىپىدىكى تېرىغول كۆلىنىڭ يېنىدىكى بىر ئارالغا سېلىنغان چىرايلىق بىر ئوردا بولۇپ، ئۇ سېپىل بىلەن قورشالغان. « سېپىلنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىككى بىنا بولۇپ، ئۇنىڭ بىرسى ئېگىز كۆتۈرۈلۈپ كاتتا ياسالغان. ئۇلى تۆت چاسا بولۇپ، بىر تەرىپى 23 مېتىر كېلىدىكەن (23×23)، ئۇنىڭ سىرتقى تېمى ناھايىتى پىششىق پىشۇرۇلغان چاقچۇقلار بىلەن نەقىشلەنگەن. بىناغا چىقىدىغان پەلەمىلەر كەڭ ۋە پۇختا قىلىپ ناھايىتى چىرايلىق ياسالغان. ئۆينىڭ ئوستىنى كۆتۈرۈپ تۇرۇش ئۈچۈن، ناھايىتى يوغان تاشلاردىن ياسالغان 36 تۈۋرۈك قويۇلغان، سارايىنىڭ سىلىق تاملىرى نەقىشلەر بىلەن بېزەلگەن. مويۇنچۇر مەزكۇر سارايىنى سېلىشقا ئۇيغۇر ئۇستىلىرىدىن باشقا، سوغد ئۇستىلىرىنى، ئېھتىمال ئەسىرگە چۈشكەن خەنزۇ ئۇستىلىرىنمۇ ئىشلەتكەن بولۇشى مۇمكىن①. باژىن ئالاق دەپ ئاتالغان يەنە بىر شەھەر خارابىسىدا ناھايىتى ياخشى ياسالغان مۇنار ۋە ئىستېھكاملار بار ئىكەن. شەھەر مەيدانى 18 گېكتار كېلىدىكەن. شەھەر ئىچىده كۆتۈرۈپ ياسالغان بىنالار ۋە يەر ئاستى ئۆيلىرىمۇ بار ئىكەن②.

شاگونار 3 - دەپ ئاتالغان شەھەر خارابىسى تۆت چاسا شەكىلده بولۇپ، ئومۇمىي مەيدانى 1.5 گېكتار (126×119 مېتىر) كېلىدىكەن. بۇ شەھەرمۇ ئانچە ئېگىز بولمىغان سوقما تام بىلەن قورشالغان. بۇ سوقما تامدا ئون مۇداپىئەلىنىش مۇنارى ۋە ئىككى دەرۋازا بار ئىكەن. غەرب تەرىپىدىكى سوقما تامنىڭ ئوتتۇرىسىغا تامغا قوشۇپلا تۆت چاسا (47×45

① ۋاينىشتېپىننىڭ 1974 - يىلدىكى ئەسىرى، 72 — 73 - بەتلەر؛ تېخمۇ تەپسىلىيى 1964 - يىلدىكى ئەسىرى.

② ماندېلشتامنىڭ 1969 - يىلدىكى ئەسىرى، 190 — 191 - بەتلەر.

مېتر) شەكلىدە پوختا بىر ئىستېھكام ياسالغان. ئىستېھكامنىڭ تۆت دوقمۇشىدا تۆت مۇنار، ئۇنىڭ ئىچىگە كىرىدىغان ئىككى ئىشىكى بار ئىكەن. بۇ ئىستېھكامنى قازغاندا ئۇ يەرگە سېلىنغان بىنانىڭ ئۆگزىسىگە قويۇلغان يامغۇر ئاقىدىغان كاھىشلار ۋە نۇرغۇن فارفۇر قاچىلار تېپىلدى. قىزلاسوق بۇ يەر دەسلەپ مويۇنچۇرنىڭ قارارگاھى، كېيىنچىرەك مويۇنچۇرنىڭ تۆۋانى باشقۇرۇشقا بەلگىلىگەن تۇتۇقى تۇرغان جاي بولسا كېرەك، دەپ مۆلچەرلەيدۇ ۋە بۇ يادىكارلىق ئەسلىدىكى ئىزلارغا قارىغاندا، سوغد لار ئۆزلىرى ئۇچۇن ياسىغان قەلئەلەرگە ئوخشاپ كېتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى شۇ قەلئەنى سېلىشقا ئىشلەتكەن كېسەكنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىنىڭ ئوخشاشلىقىمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ (10×21(23)×42(44) سانتىمېتر).

ل. ر. قىزلاسوق تۆۋا تېررىتورىيىسىدىكى ئۇيغۇر شەھەر-لىرىنىڭ ئومۇمىي قىياپىتىنى تۆۋەندىكىدەك تەرىپلەيدۇ (1969-يىلى): «بۇ شەھەرلەر تۆت چاسا سېپىللار بىلەن قورشالغان... سېپىللارنىڭ سوقما قىلىپ سوقۇلغانلىرىمۇ ھەم كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغانلىرىمۇ بار. بۇ شەھەرلەر ناھايىتى پوختا، مۇداپىئەسى ناھايىتى مۇستەھكەم. بەزى شەھەرلەردە مۇداپىئە ئۇچۇن ياسالغان مۇنارلارنىڭ قالدۇقلىرى ساقلىنىپ قالغان. بۇ خىل ئىستېھكاملار سېپىل دوقمۇشلىرىغا ياكى دەرۋازىغا يېقىن جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. دەرۋازا ئىككى قات. سېپىلنىڭ ئەتراپىغا خەندەكلەر قېزىلغان ھەمدە ئۇنىڭغا سۇ تولدۇرۇلغان. پەقەت دەرۋازىغا يېقىن جايلا ھەم دەرۋازا ئالدىلىرىلا قۇرۇق. سېپىل ئىچىدىكى مەيداننىڭ چوڭلۇقى ھەر خىل بولۇپ، 0.6 گېكتارغىچە كېلىدۇ. شەھەرلەر ئادەتتە دەريا بويلىرىنىڭ سۇ چىقىپ كېتەلەيدىغان يەرلىرىگە سېلىنىدۇ، ئەگەر دەريا ئىچىدە بىرەر ئارال بولسا شەھەر شۇ ئارالغا

قورۇلىدۇ... ئۇيغۇر شەھەرلىرى ئىستراتېگىيە جەھەتتە ئەتراپلىق ئويلىنىپ سېلىنىدۇ. شەھەرنىڭ شىمال تەرىپىگە — سايان تاغ تىزمىسى تەرەپكە قارىتىپ شەھەر سىرتىغا ياي شەكىلدە مۇداپىئە لىنىيىسى ياسالغان. بۇ مۇداپىئە لىنىيىسى بىلەن شەھەرنىڭ مەركىزىي قىسمى تۇتاشقان ناھايىتى ئوبدان يەرلىرى ئىدى. شەھەر شىمال تەرەپتىكى قوشۇنسى قەدىمكى خاكاسلارنىڭ ھۇجۇم قىلىش ئېھتىمالىنى نەزەردە تۇتقان ھالدا سېلىنغانىدى». قەدىمكى مۇداپىئە تاملىرى مۇشۇ لىنىيە بويىچە قۇرۇلغانىدى. بۇ مۇداپىئە لىنىيىسى ئۇ يەرلەرگە قۇرۇلغان قەلئەلەر بىلەن بىرگە، ئۇيغۇر قاغانلىقىنى شىمالىي تەرەپتىن قوغدايدىغان بىر پۈتۈن مۇداپىئە سىستېمىسىنى شەكىللەندۇرگەنىدى.

ئا. ئا. گاۋرىلوۋانىڭ قارىشىچە، ئالتاي ۋە ئالتاي ئەتراپىدىكى يايلاقلار (كاتاندا 2 -، قوراي 3 -، توبېكتا، سروستىكا 1 - قاتارلىق قەبرىلەر) غا تارقالغان سروستىكا مەدەنىيىتىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتىگە ياتىدىكەن، بۇ يەردىكى بەزى قەبرىلەردە ئادەم بىلەن ئات بىرگە كۆمۈلگەن، يەنە بەزى قەبرىلەردە دەپنە قىلىنغۇچى ئات بىلەن بىللە كۆمۈلمىگەن. مېيىت كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلىنغان. قەبرىلەرگە تۇرمۇش بۇيۇملىرى، زىبۇزىننەت، قورال-جابدۇق قاتارلىقلار قويۇلغان. بۇ قەبرىلەرنىڭ ۋاقتى 6 — 8 - ئەسىرلەر، تېخىمۇ ئېنىقراق ئېيتقاندا، 8-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمى ۋە 9-ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمغا، يەنى ئۇيغۇر قاغانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دەۋرگە توغرا كېلىدۇ. «شۇ چاغلاردا ئالتاي تېغى ئېتەكلىرىدە قانداقتۇر بىر يېڭى سروستىكىلىقلار پەيدا بولغان. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئانتروپولوگىيىلىك تىپى ۋە دەپنە قىلىش ئۇرۇپ-ئادەتلىرى جەھەتتە يەرلىكلەردىن پەرقلىنەتتى. ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيىتىنى تاغلىق ئالتاي (گورنى ئالتاي)

دىكلەرگە ، يەنى يەرلىكلەرگە تارقاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا ، بۇ تاغ ئېتەكلىرىدىكى سروستىكلىقلارنىڭ يېڭىچە ئۇسۇلدا ئىشلەنگەن كەمەرلىرى بولۇپ ، بۇ كەمەرلەر بەكمۇ چىرايلىق زىننەتلەنگەنىدى. كەمەرگە يەنە بەزى نەرسىلەرنى ئېسىش ئۈچۈن ئىلغۇچلار ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. بۇلارنىڭ ئىدىقۇت شەھرىدىكى تۇرپان تام سۇرەتلىرىدە سىزىلغان كەمەرلەر بىلەن تامامەن ئوخشاش ئىكەنلىكى ئېنىقلانىدى... »①

د. گ. ساۋىنوف (1984-يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرى ، 88-بەت) مانا مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسنى كەڭ ۋە ئېتىنىك مەدەنىيەت مەزمۇنىدىن ئېيتقاندا ، « ئۇيغۇرلارغا خاس مەدەنىيەت » دەپ ھېسابلاشنى بىلىشىمىز كېرەك ، دەپ قارايدۇ.

يازما مەنبەلەردە ، ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرى توغرىسىدا بەك قىسقا ، ئۇزۇك مەلۇماتلارلا ساقلىنىپ قالغان. مانا شۇ يازما ماتېرىياللارغا قارىغاندا ، تۇركىلەرمۇ ، ئۇيغۇرلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ بايراقلىرىغا بۆرىنىڭ بېشىنى سىزىپ قويىدىكەن. بۇنىڭ ئۆزى ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ تۇركىي خەلقلەرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنىمۇ كۆرسىتىپ بېرىدۇ ②. ئەشۇ ھۆججەتلەرنىڭ بەزىلىرىدە ئۇيغۇر قاغانى ۋە ئۇنىڭ خاتۇنىنىڭ كىيىملىرى بايان قىلىنغان. مەسىلەن ، 758-يىل 9-ئاينىڭ 1-كۈنى ، ئۇيغۇر قاغانى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلەر ئۆمىكىنى قوبۇل قىلغان. شۇ چاغدا قاغان ئۆزىنىڭ چېدىرىدا سېرىق-بېغىر رەڭلىك تون كىيىپ قوبۇل قىلغان. قاغانىنىڭ باش كىيىمى سوغدلارنىڭ باش كىيىمىگە ئوخشايتتى.③ خاتۇنىنىڭ (خانىشىنىڭ)

---

① گاۋرىلوۋانىڭ 1974 - يىلدىكى ئەسىرى ، 180 _ 182 - بەتلەر ، 1965 - يىلدىكى ئەسىرى ، 66 _ 72 - بەتلەر.

② م. ۋ. كرىۋكوف قاتارلىقلارنىڭ 1984 - يىلدىكى ئەسىرى ، 70-بەت.

③ س. ماككېرراس: « 744 ـــ 840-يىللاردىكى ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى » (تاڭ سۇلالىسى تارىخىي ماتېرىياللىرى ئاساسىدا يېزىلغان) ، (« شەرقنى تەتقىق قىلىش مەركىزى ئاۋسترالىيە دۆلەتلىك ئۇنىۋېرسىتېتى ») ، 18-بەت ، كامبېررا ، 1968-يىل.

كۆينكىنىڭ رەڭگى بېغىر رەڭ بولۇپ، شۇ رەڭدىكى يېپىنچىقىمۇ بولغان، باش كىيىمىنىڭ ئالدى ۋە كەينى سوزۇنچاق بولۇپ، ئالتۇن بىلەن زىننەتلىنەتتى①.

قاغان ۋاپات بولۇپ، ئۇنى كۆمۈشكە توغرا كەلگەندە، ئۇنىڭ خاتۇننى بىرگە كۆمگەن. 759-يىلى ئۇيغۇر قاغانى ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ خاتۇنى تاڭ ئوردىسىنىڭ مەلىكىسىنى بىللە كۆمۈشكە توغرا كەلگەندە، «خەلق (ئۇيغۇرلار) مەزكۇر خاتۇننى قاغان بىلەن بىرگە كۆمۈشنى تەلەپ قىلغان، ئەمما بۇ مەلىكە بۇنداق قىلىش خەنزۇلارنىڭ ئادىتىگە زىت كېلىدۇ، مەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئادەتلىرى بويىچە يۈز-كۆزۈمدىن قان چىقىرىپ تەزىيەمنى بىلدۈرىمەن دەپ يىغلاپ، يۈزىنى تاتلاپ قان چىقىرىش» ئارقىلىق خەلقنى قايىل قىلغان②.

يۇقىرىقى مەنبەلەر ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تىل توغرىسىدا مۇھىم يېڭى مەلۇماتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ. ۋ. گ. كوندىرا-تېيېفنىڭ قارىشىچە (1973-يىلدىكى ئەسىرى، 27-، 26-بەتلەر):
«...ئورخۇن-يەنسەي يېزىقىدىكى يادىكارلىقلارنىڭ تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر يادىكارلىقلىرىنىڭ تىلىدا نۇرغۇن ئورتاق ئامىللار بار، بۇ ئامىللار بۇ تىللارنى باشقا تۈركىي تىللاردىن پەرقلەندۈرىدۇ». رۇنىك يېزىقىدىكى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلاردا «... مەركىزىي ئاسىيا تېررىتورىيىسىدە بىرنەچچە يۈز يىللار قوللىنىلغان. بىر خىل تىل ئىكەنلىكى ئىپادىلەنگەن، ئەلۋەتتە». بۇ يەردىكى «بىر خىل تىل» دېگەن ئاتالغۇ شەرتلىك ئىپتىلغاندۇر. چۈنكى، بۇ ئىككى خىل گۈرۈپپىدىكى يادىكارلىقلاردا مۇئەييەن پەرق بار ئىدى. بۇلا ئەمەس، شۇ بىر گۈرۈپپىنىڭ ئىچىدىمۇ مەلۇم پەرقلەر بار

① ② «كونا تاڭنامە»، 195-جىلد، 11-بەت: «يېڭى تاڭنامە»، 217-جىلد، 1-بەت.

ئىدى. مەسىلەن، «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېقىنلىقىغا كۆرە، قەدىمكى ئۇيغۇرلار بىلەن ئورخۇن تۈركلىرىنىڭ تىللىرى تېخىمۇ يېقىن ئىدى»①. شۇنداق تۇرۇقلۇق، يەنە بەزى ئالىملار (ئو. پرىتساك) «قەدىمكى تۈرك تىلى» نى تۈرك تىلى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەپ ئىككى تارماققا بۆلىدۇ ۋە بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا مەلۇم دەرىجىدە پەرق بارلىقىنىمۇ كۆرسىتىدۇ②.

قەدىمكى ئۇيغۇرلار رۇنىك يېزىقىنى قوللانغانىدى③. ساقلىنىپ قالغان ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلارمۇ «... ئۇيغۇر يېزىقى ئىسلامىيەتكە قەدەر ناھايىتى كەڭ تارقالغان ئىدى. بۇ تارىخىي نام ئەمەس، بەلكى ھازىرقى دەۋردە شۇ بۇ يېزىقنى ئېنىقلىغۇچى بىر سۆزدۇر، بۇ يېزىقنى تۈركلەر سوغدىلاردىن قوبۇل قىلغان ۋە ئۇنى سوغدى ئېلىپبەسىدىن قوبۇل قىلىپ راۋاجلاندۇرغان. كېيىن بۇ يېزىقتىن ئۇيغۇرلار كەڭ كۆلەمدە پايدىلانغان. ئۇنىڭدىن كېيىن، موڭغۇللار ئۇيغۇرلاردىن بۇ يېزىقنى قوبۇل قىلغان. موڭغۇللار بۇ يېزىقنى قوبۇل قىلغاندا، بۇ يېزىق 〈ئۇيغۇر يېزىقى〉 دەپ ئاتىلاتتى. ئۇنىڭدىن كېيىنرەك يەنە مانجۇلار بۇ يېزىقنا ئاز ئۆزگىرىشلەرنى كىرگۈزۈپ قوللاندى. ئەپسۇسكى، ئۇيغۇرچە يېزىق سوغدلارنىڭكىگە نىسبەتەن ئىملا نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، بىر خىل ئەمەس ئىدى، بىر سۆزنىڭ ئىملاسى كۆپ خىل بولاتتى. شۇڭا، ئۇيغۇر تېكستلىرىنى يېزىق ساھەسىدە ئۇزاق ۋاقىت ئىشلىگەن بىلىملىك ئادەملەرلا ئوقيالايتتى»④.

---

① ن. ئا. باسقاقوفنىڭ 1962-يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرى، 277-بەت.

② كونونوفنىڭ 1980 - يىلى نەشر قىلغان ئەسىرى، 34 - 36 - بەتلەر.

③ ناسىلوفنىڭ 1960 - يىلدىكى ئەسىرى.

④ ئا. فون گابائىننىڭ 1986-يىلدىكى ئەسىرى، 173-بەت.

ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ساھەسىدىكى تەتقىقاتلار بۇ مەدەنىيەتنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. دەل ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرى مەركىزىي ئاسىيانىڭ يايلاقلىرىدا ئولتۇراق ھاياتقا ئۆتۈپ، ناھايىتى رەتلىك چوڭ شەھەر - قەلئەلەرنى بەرپا قىلىپ، ئولتۇراقلىشىش مەدەنىيىتىنى يارىتتى①.

ئۇيغۇر قاغانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن (840-يىلى)، مەركىزىي ئاسىيادا قالغان ئۇيغۇرلار بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەن ھەر خىل تىلدا سۆزلىشىدىغان نۇرغۇن قەبىلىلەر ئىچىدە يەنىلا خېلى چوڭ رول ئوينىدى. ئۇلار ئۇزۇن ۋاقىتلارغىچە بىر ئېتنىك گۇرۇپپا سۈپىتىدە ئالاھىدە ھايات كەچۈرۈپ، باشقىلارنىڭ ئاسىمىلياتسىيىسىگە ئۇچرىدى.

ئۇيغۇرلار سوغد ئېلىپبەسى ئاساسىدا ئۆزلىرىنىڭ يېڭى يېزىقىنى يارىتىپ، بۇ يېزىقنى موڭغۇللارغا ئۆگەتتى. تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، 11 — 14 - ئەسىرگىچە ئۇيغۇرلار نايمان قەبىلىسى ئىتتىپاقى، قىتان ۋە موڭغۇل قەبىلىلىرى ئارىسىدا كاتىپ، ئەمەلدار، ئۆلما (دىنىي ئالىم)، چوڭ سودىگەر قاتارلىق پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان. 11 — 12-ئەسىرلەردە مەركىزىي ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىدا ئۇيغۇرلار سالغان ۋە ئۇيغۇرلار ياشىغان چوڭ شەھەرلەر مەۋجۇت ئىدى. 13-ئەسىردە، تۇۋادىكى ئۇلۇغ خەمە دەرياسى بويىدا ئۇيغۇر دېگەن ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى ناملىرىنى ساقلاپ ئالاھىدە تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنلىكى ئېنىقلاندى. ئۇلار يەنە بۇرۇنقى قول ھۈنەر كەسىپلىرى بىلەن شۇغۇللانغان ھالدا، قەدىمكى موڭغۇل شەھەرلىرىگە تارىلىپ ياشىغان ②.

---

① ② ل. ر. قىزلاسوف: «تۇۋانىڭ ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى»، 86 — 87-بەتلەر، موسكۋا، 1969 - يىل.

تۆتىنچى باب

فېئودالىق دۆلەتلەرنىڭ شەكىللىنىشى

1 §. ئۇيغۇرلارنىڭ 9-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئورخۇن دەريا سى بويىدىن كۆچار، تۇرپان ۋە گەنجۇ رايونلىرىغا كۆچۈپ كېلىشى

9-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخىدا چوڭ ۋەقەلەر يۈز بەردى. بۇ ۋەقەلەرنىڭ بەزىلىرى ئورخۇندىكى ئۇيغۇر قاغانلىقى (745 — 840-يىللىرى) نىڭ يىمىرىلىشىگە مۇناسىۋەتلىك بولسا، بەزىلىرى قاغانلىق ئاھالىسىنىڭ زور كۆچىلىكىنىڭ مەركىزىي ئاسىيانىڭ كەڭ تېررىتورىيىلىرىگە ئۆتۈپ، ئۇ يەرلەردە بىرلا ۋاقىت ئىچىدە بىر-بىرىدىن مۇستەقىل بولغان بىرقانچە ئۇيغۇر فېئودالىق دۆلەتلىرىنى قۇرۇپ چىققانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. بۇ دۆلەتلەر گەنجۇ قاغانلىقى، قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى ۋە قاراخانىيلار دۆلەتلىرىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇ دۆلەتلەر مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە مەدەنىي ھاياتىنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتىدا ناھايىتى زور رول ئوينىغانىدى.

بىرقانچە ئەسىرلەردىكى بەزى مەسىللىرى تەتقىق قىلىندى، لېكىن بۇ كۆچۈپ كەلگۈچى ئادەملەرنىڭ ئېتنىك تەركىبى، ئۇلارنىڭ يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى،

هندىستان، ئوتتۇرا ئاسىيا، جۇڭگو قاتارلىق قوشنا ئەللەردىكى خەلقلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى توغرىسىدا بىرلىككە كەلگەن پىكىر يوق.

ئۇرخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقى ئۆزئارا ئىچكى ئۇرۇشلار، جەمئىيەتتىكى ئاددىي پۇقرالار بىلەن ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر، تەبىئىي ئاپەتلەر (جۇت)، يەنسەي قىرغىزلىرىنىڭ باستۇرۇپ كىرىشى①، شۇنىڭدەك تاڭ سۇلالىسىنىڭ 840 — 848-يىللار ئارىلىقىدا ئۇيغۇرلارغا قارىتىقان ئاكتىپ تاشقى سىياسىتى تۈپەيلىدىن، تامامەن ۋەيران قىلىندى②.

جۇڭگونىڭ تارىخ مەنبەسى «كونا تاڭنامە» (145 - جىلد، 13 — 14 - بەتلەر ۋە مالياۋكىننىڭ 1974-يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرىنىڭ 30 — 31 - بەتلىرى)دە، «ئۇيغۇرلار تۈرلۈك خەلقلەر ئارىسىغا تارقىلىپ كەتتى» دەپ كۆرسىتىلىدۇ. بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇلغىنى 840-يىلى قوشۇۋۇشات قاغان قىرغىزلار ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ پايتەختىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، كېچىسى بولغان جەڭدە ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئەھۋاللارنى بايان قىلغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ تارقالغان ئەھۋاللىرىنى كۆرسىتىدۇ. شۇ چاغدا چوڭ بىر گۇرۇپپا ئۇيغۇرلار بۈگۈنكى شىنجاڭ ئۇيغۇر

---

① قاغانلىق تەختىدە ئولتۇرۇش نىيىتىدە بولغان ئۇيغۇر قەبىلىرىنىڭ بىر باشلىقى كۈلۈگ باغا (贺莫禄甸 — مۇھەررىردىن)840-يىلى ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن ئۇزۇن ۋاقىت ئۇچەنلىشىپ كەلگەن قىرغىزلار بىلەن بىرلىشىپ، 10 مىڭ ئەسكەر بىلەن ئۇيغۇر شەھىرىگە بېسىپ كىرىپ، قاغاننى ۋە بىرقانچە ۋەزىرلەرنى ئۆلتۈرۈپ، شەھەرگە ئوت قويۇۋېتىدۇ («يېڭى تاڭنامە»، 217-باب 16-، 42-بەتلەر).

② گ. پ. سۇپرۇنېنكو: «تاڭ سۇلالىسى بىلەن يەنسەي قىرغىزلىرىنىڭ مۇناسىۋەت تارىخى» («ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى سىبىرىيە، مەركىزىي ۋە شەرقىي ئاسىيا»)، 61 - بەت، نوۋوسىبىرسىك، 1975 - يىل.

ئاپتونوم رايوندىكى كۇچار، تۇرپان رايونلىرىغا كەلگەن ۋە گەنسۇ ئۆلكىسىگىمۇ جايلاشقانىكەن. ئۆگە تېگىن باشچىلىقىدىكى 13 ئۇرۇق ۋە بىرقانچە ۋەزىر، تېگىن باشچىلىقىدىكى بىرمۇنچە قەبىلىلەر تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىي چېگرا ئەترايىغا كېلىپ، قاغانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغا كېلىپ پاناھلاندى. 841-يىلى 3-ئايدا ئۆگە تېگىن قاغان دەپ ئېلان قىلىندى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇچىنچى چوڭ بىر گۇرۇپپىسى غەرب تەرەپكە يۈرۈپ، غەربىي يۇرتنىڭ جەنۇبىغا، يەتتە سۇغا ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا كەتتى. 11- ئەسىردە ياغما قەبىلىلىرى باشچىلىقىدىكى قاراخانىيلار سۇلالىسى دۆلتىنى بەرپا قىلدى①. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى 11-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا دونايى دەرياسىدىن ئۆتۈپ، بالقان يېرىم ئارىلىغا بېسىپ كىردى②.

جۇڭگونىڭ تارىخىي مەنبەلىرىدە كۆرسىتىلىشىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى شەرقىي شىمال تەرەپكە، چوڭ شىرۇپىلەرگە، ئارقا بايقال رايونىغا، شەرقتە يەنە قىتانلار كونترول قىلىدىكى يەرلەرگە كەتكەن③. ئۇرخۇن رايونىدا قېپقالغان ئۇيغۇرلار بولسا قىرغىزلارغا بويسۇنغان. بۇلار قەبىلە باشلىقى كۇلۇگ باغانىڭ تەرەپدارلىرى ۋە قاغانلىقتىكى قېچىپ كېتىشكە ئات-ئۇلاغلىرى بولمىغانلىقى سەۋەبىدىن قېپقالغان تۆۋەن قاتلام كىشىلەر ئىدى.

ئۆگە قاغان ۋەزىر چىشىن، ناسىرچور، ئورمۇزد ۋە بۇكۇ

---

① «سوۋېت چوڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 142 - بەت.

② ۋ. ۋ. بارتولد: «يەتتەسۇ تارىخىنىڭ ئوچېركى» («بارتولد ئەسەرلىرى»)، 2 - توم، 573 - بەت، موسكۋا، 1963 - يىل.

③ «ئۇيغۇر قاغانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈپ جايلىشىش مەسىلىسى توغرىسىدا» («س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى سىبىرىيە شۆبىسى تەتقىقات ماتېرىياللىرى توپلىمى»)، 1-سان، 1972 - يىل.

تېگىن تەرەپدارلىرى 840-يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىي چېگرىلىرىغا يېتىپ كەلدى. خەلق مۇشۇنداق قىيىن بىر مەزگىلدە تۇرغاندا بىرلىشىپ قىينىچىلىقنى يېڭىشنىڭ ئورنىغا بۇ يەردە ئۇلار ئۆزئارا دۇشمەنلەشتى. چىشىن، ناسىرچور ۋە بۇكۇلەر قاغانغا ئىتائەت قىلىشقا ئۇنىماي، «خەلقنى ئۆگەنى ئېتىراپ قىلماسلىققا قۇتراتتى»①. ئۆگە، چىشىن بىلەن بۇكۇنى قاتتىق جازالىدى. ئۆز ئالدىغا ھەربىكەت قىلغان ناسىرچور چىشىنىڭ 7000 چېدىرلىق ئاھالىسىنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى. ئۇنىڭغا بويسۇنغان قەبىلىلەر دەسلەپتە يېڭىشەن تېغىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدە — تاڭ سۇلالىسى چېگرىسىدىن يىراق بولمىغان جايلاردا ياشىدى. ئۇ چاغلاردا چارۋا يەيدىغان ئوت-چۆپلەر قالمىغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى زېمىنىنىڭ شىمالىغا كېلىپ، ئۇ يەردىكى ئوتلاقلاردا چارۋىلىرىنى بېقىشقا باشلىدى، بۇ رايون يۇلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي، شۇنجۇن ۋىلايىتىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپى ۋە يۇجۇ ۋىلايەتلىرىدە ئىدى (يۇجۇ 〈幽州〉 — مۇھەررىردىن) بېيجىڭنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى جاي)②. ناسىرچورغا تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوماندانى جاڭ جۇنجى ئەسكەر تارتىپ ھۇجۇم قىلدى. چارۋىلارنى ۋەيران قىلىپ، نۇرغۇن ئاھالە (90 مىڭ ئادەم) نى ئەسىرگە ئالدى ۋە ئۇلارنى زورمۇزور تاڭ تېررىتورىيىسىنىڭ ئىچكى جايلىرىغا كۆچۈردى. ناسىرچور جەڭدە يارىلىنىپ قازا قىلدى.

بۇ غەلىبىلەر بىلەن مەغرۇرلىنىپ كەتكەن تاڭ ھاكىمىيىتى ئۇيغۇرلارنى قەدىر كۆتۈرەلمەس ھالىتىگە كەلتۈرۈۋېتىشكە بەل باغلىدى. خۇاڭخې دەريالىسى ۋادىسىنىڭ ھېراۋۇلى (节度使 — مۇھەررىردىن) لىيۇ مىەن ۋە يۇجۇ ۋىلايىتىنىڭ ھەربىي

① ② ئا. گ. مالياۋكىن: «9 — 12-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، نوۋوسىبىرسك، 28-بەت، 1974-يىل.

مەمۇرىي ئەمەلدارى جاڭ جۈنۋۇ پادىشاھنىڭ سەددىچىننىڭ جەنۇبىي ۋە شەرقىي تەرەپلىرىدە كۆچۈپ يۈرگەن ئۇيغۇرلارنى « تىنچلاندۇرۇش » توغرىسىدىكى بۇيرۇقىنى تاپشۇرۇۋالدى.

ئۆگە تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئىناق مۇناسىۋەت ئورنىتىش ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ياردىمىگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن كۈچ چىقارغانىدى. ئۇنىڭچە، مۇشۇنداق قىلغاندىلا ئۆز خەلقىنى بۇ قىيىن ئەھۋالدىن قۇتقۇزۇپ، ھاكىمىيەتنى يەنە ئۆز قولىدا تۇتۇپ تۇرۇشقا ئىمكانىيەت تۇغۇلاتتى. لېكىن، تاڭ ئوردىسىدىكىلەر ئېغىزدا ئۆگەنى ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانى دەپ ئېتىراپ قىلغان ۋە ئۆگەگە ھېسداشلىق قىلغان بىلەن، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭغا ھېچقانداق ياردەم قىلمىدى. ئۇنىڭ ئاھالىسى ئاش-تاماقسىز قالدى. تاڭ ھاكىمىيىتى بۇرۇن ۋەدە قىلغان ئات بېرىش بەدىلىگە بېرىدىغان 20 مىڭ خو ئاشلىقنىمۇ بەرمىدى①. ئەينى ۋاقىتتا، پادىشاھ تاڭ ھاكىمىيىتىگە بويسۇنۇشقا رازى بولغان ئۇيغۇرلارغا ياردەم بېرىشكە ياردەم قىلغانىدى②. ئەينى ۋاقىتتا ئۆگە قاغاننىڭ تيەندې (天德 — مۇھەررىردىن) شەھىرى ۋە جېڭۋۇ (振武 — مۇھەررىردىن) قەلئەسىدە ۋاقىتلىق تۇرۇپ تۇرۇش ئىلتىماسى رەت قىلىندى. ئۆگە تەرەپدارلىرىغا پەقەت بىرى، تاڭ ھاكىمىيىتىگە تولۇق تەسلىم بولۇش، ئەركىنلىكىنى يوقىتىش؛ يەنە بىرى، ئۆزلىرىنىڭ ئەركىنلىكى ۋە ئازادلىقى ئۈچۈن كۈرەش قىلىشتىن ئىبارەت ئىككىلا يول قالغانىدى. ئەركىنلىك سۆيەر ئۇيغۇرلار ئىككىنچى يولنى تاللىۋالدى. ئۆگەنىڭ تارمىقىدىكى قەبىلىلەر ئۆزلىرىنى

---

① « كونا تاڭنامە »، 18 - جىلد، 4 - بەت؛ مالياۋكىن: « 9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى »، 28 - بەت، نوۋوسىبىرسك، 1974 - يىل.

② « ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر »، 9 - توم، 246 - باب، 7960 - بەت.

« 100 مىڭ » كىشىلىك قوشۇن دەپ ئاتاپ كەلدى①. ئۆگە قاغانىنىڭ ئەسكەرلىرى يۈجۈ شەھرىگە ھۇجۇم قىلىپ لیۇ مەينىڭ ئەسكەرلىرىنى تارمار قىلدى، لیۇ مەينىڭ ئۆزى قالدۇق ئەسكەرلىرى بىلەن بىر يەرگە يوشۇرنۇۋالدى. قاغان مۇشۇنداق مۇۋەپپەقىيەت قازىنىۋاتقان پەيتتە، يەنە بىر قېتىم ئادەم ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ يۇرتى ئورخۇن ۋادىسىغا كېتىۋېلىش ئۈچۈن ياردەم بېرىشنى ۋە ھازىرچە تەيەندىي شەھىرىدە ۋاقتىنچە تۇرۇپ تۇرۇشنى ئىلتىماس قىلدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۆگەنىڭ ئۆزىگە قارشى چىققان ئورمۇزدىنى تاپشۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. تاڭ ئوردىسى بۇ نۆۋەتمۇ ئۇنىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى②. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۆگە قاغانغا سادىق ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ تېررىتورىيىسىگە بېسىپ كىرىپ داتۇڭچۈەننى بۇلاپ تالىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن يۈجۈغا ھۇجۇم قىلدى. لېكىن، شەھەرنى ئالالمىدى③.

بەزى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئاچارچىلىق، ئۆپ-ماكانسىزلىق ۋە 843 — 844-يىللاردىكى قاتتىق سوغۇق قاتارلىقلار تۈپەيلىدىن يۇز بەرگەن قىيىنچىلىقلارغا بەرداشلىق بېرەلمەي، تاڭ ھاكىمىيىتىگە بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولدى، بۇنى تاڭ سۇلالىسى ئۆگە قاغان باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلارنى تولۇق يوقىتىپ تاشلاشنىڭ پەيتى، دەپ ھېسابلىدى.

يۇجۇدا پان جۇجېپ（庞俱遮 — مۇھەررىردىن）، ئادۇننىن（阿敦宁 — مۇھەررىردىن）تېگىنلەر مەلىكە مىجېپ（密羯 —

① ئا. گ. مالياۋكىن: « 9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى »، 28 - بەت، نوۋوسىبىرسك، 1974 - يىل.

② ئا. گ. مالياۋكىن: « 9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى »، 33 - بەت، نوۋوسىبىرسك، 1974 - يىل.

③ « يېڭى تاڭنامە »، 217 - جىلد، 1 — 4 - بەتلەر؛ مالياۋكىن: « 9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى »، 32 - بەت، 1974 - يىل.

مۇھەررىردىن) خاتۇن بىلەن بىرگە ۋەزىر جولوگۇ ئادې (诸洛固阿跌 — مۇھەررىردىن) ۋە خان ئوردىسىنىڭ باشلىقى ساۋ مونى (曹磨你 — مۇھەررىردىن) قاتارلىقلار تەسلىم بولدى. جېنۇۋ قەلئەسىدە ئورمۇزد تېگىن ئۆزىگە قاراشلىق ئۇچ قەبىلە ۋە 2000 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن تاڭ ھاكىمىيىتىگە ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئۆتۈپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ خىزمىتىدە بولۇش ئىپادىسىنى بىلدۈردى (جەمئىي 2600 نەپەر ئادەم) ①. تېگىن ئورمۇزد (阿历支特勤嗢没斯 — مۇھەررىردىن)، ئالىجە (支勿啜 — مۇھەررىردىن)، سۇۋچور (习勿啜 — مۇھەررىردىن) لار، ۋەزىر شۇيېۋۇ خۇڭشۇن (ئاياۋىر خوڭشۇن 爱耶勿弘顺 — مۇھەررىردىن) ھەمدە دۋان بېگى لۇي خېن (吕衡 — مۇھەررىردىن) قاتارلىقلار تاڭ سۇلالىسى دائىرىسىگە كېتىپ قالدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەزىرى بۇكۇ ئۆگە قاغانىنىڭ خەنزۇ خوتۇنى تەي خېنىڭ تاڭ ھاكىمىيىتى دائىرىسىگە قايتىپ كېلىشتە بىر قارارغا كېلىشىنى سۆزلىشىش ئۈچۈن يۇجۇغا مەخپىي كەلدى. قاغانىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ يۈرگەن ئادەملەر ئۇنىڭ تۇغقىنى ۋە مانى دىنى ئېتىقادچىسى جىجىنلار شۇنۇۋ ۋىلايىتىدە تەسلىم بولدى ②. شۇنداق قىلىپ، ئانچە ئېنىق بولمىغان مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 150～160 مىڭ ئادەم، يەنى 840 - يىلى تاڭ سۇلالىسىگە كەلگەن ئادەملەرنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى تاڭ ھاكىمىيىتىنىڭ قارىمىقىدا بولۇپ قالدى.

تاڭ سۇلالىسى ئالدى بىلەن ئۇيغۇرلارنى پارچىلاپ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلارغا قاتتىق زەربە بېرىش ئۈچۈن بارلىق

---

① «كونا تاڭنامە»، 18- جىلد، 4 - بەت؛ ماليانۇكىن: «9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 32 - بەت، نوۋوسىبىرسك، 1974 - يىل.

② «كونا تاڭنامە»، 195 - جىلد، 13 — 14 - بەتلەر؛ ماليانۇكىن: «9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 28 - بەت.

چارىلەرنى قولاندى. تاڭ ھاكىمىيىتى « دۈشمەننى دۈشمەننىڭ قولى بىلەن يوقىتىش »، يەنى « ئۆزىنىڭ گۆشىنى ئۆزىنىڭ يېغىدا قورۇش » قارارىغا كەلدى. مۇشۇ مەقسەتتە تاڭ تەرەپكە ئۆتكەن ۋەزىر ۋە ھەربىي قوماندانلارغا پادىشاھنىڭ بۇيرۇقى بويىچە چوڭ ھۆرمەت بىلدۈرۈلدى. مەسىلەن، ئورمۇزدقا « ئوڭ قانات قورۇقچى سانغۇن » ۋە ئىككىنچى دەرىجىلىك ۋاڭ دېگەن مەنسەپ-ئۇنۋانلارنى بېرىپ، گۇيىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارلىقىغا تەيىنلىدى. ئۇ ئۆز ئۇرۇقىنىڭ تەييۈەن شەھىرىدە قېلىشنى ئىلتىماس قىلدى. پادىشاھنىڭ بۇيرۇقى بىلەن يۈنجۇ ۋە شاجۇ ۋىلايەتلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى ۋە ئۇنى غەرب تەرەپتىكى داڭشياڭ (党项 تاڭغۇتلار — مۇھەررىردىن) ۋە تاڭ ئەسكەرلىرىگە قوماندانلىق قىلىش ۋەزىپىسىگە قويدى. ئورمۇزد تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىي چېگرىسىدا ئۆگە قاغانغا قارشى ھەرىكەتلەر ئېلىپ باردى، ئۇنىڭغا شاتۇ ئەسكەرلىرىنىمۇ قوشۇپ بەردى. ئۆگە قاغانغا قارشى چىققان باشلىقلارمۇ « سول قانات چوڭ سانغۇن »، « گۈەنجۈن چوڭ سانغۇنى »، « ئوڭ قانات لىنچۈن چوڭ سانغۇن » دېگەندەك ئۇنۋانلارغا ئېرىشتى. ئۇلارنى گۇيىي ئايماق ھېراۋۇلىنىڭ ياردەمچىسى ۋەزىپىسىگە قويدى. ئورمۇزدقا يەنە قوشۇمچە بىر ئەلەم، سېپى بارس قۇيرۇقى بىلەن بېزەلگەن قىلىچ ۋە كەمەر تەقدىم قىلدى①. تاڭ ھاكىمىيىتىگە بويسۇنۇشنى ئارزۇ قىلغانلارنىڭ ھەممىسىنى ئوزۇق-تۈلۈك بىلەن تەمىنلەپ، جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىگە ئەۋەتتى، چۈنكى پادىشاھ ئۇلارنىڭ چېگرا رايونلاردا قېلىشىدىن ئەنسىرەيتتى②.

---

① ئا. گ. مالياۋكىن: « 9 _ 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى »، 28 _ 29-بەتلەر، 1974 - يىل.

② « ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر » 9 - توم، 146 - جىلد، 7950 - بەت.

« قاغانغا سادىق بولۇپ قېپقالغانلارنى تاڭ تەرەپكە ئۆتۈشكە دەۋەت قىلىش ئۈچۈن »، قاغانلىق تېررىتورىيىسىدىكى ئۇيغۇر يايلاقلىرىنىڭ ئىچكى تەرەپلىرىگە تاڭ سۇلالىسى تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەنلەردىن كۆپ قېتىم ئادەم ئەۋەتتى①. پادىشاھ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكىلەر قىرغىزلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئۇيغۇرلارنى تولۇق يوقىتىش ئۈچۈن كۆپ كۈچ چىقاردى②. تاڭ سۇلالىسىنىڭ سەركەردىلىرى ئۇيغۇرلاردىن ۋە تۇيغۇن، شاتۇ، چىبى (契芯 چۇبە ؟— مۇھەررىردىن) ، توغبات قاتارلىق قەبىلىلەردىن ئايرىم قوشۇن تەشكىللەپ، ئۆگە قاغانغا سادىق ئۇيغۇرلارغا قارشى ھەربىكەت ئېلىپ باردى.

ئورمۇزدقا خەنزۇچە فامىلە ۋە ئىسىم بېرىلدى ھەمدە لى سىجوڭ ئاياۋىر (لى خۇنشۇن) دەپ ئاتالدى. پۈتۈن جان-جەھلى بىلەن تاڭ ھاكىمىيىتىنىڭ خىزمىتىدە بولدى. ئۇلار قاغان ئەسكەرلىرىنى ئىككى قېتىم مەغلۇب قىلدى. تاڭ سۇلالىسى ئۆز ئەسكەرلىرىنى، شۇنىڭدەك ئۆزىگە بېقىندى قەبىلىلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى ھەمدە تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ قىسىملىرىنى تولۇق سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈش نەتىجىسىدە « تاڭ ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلارنى يەڭدى »③.

ئۆگە قاغان جېڭۈۋ قەلئەسىنىڭ يېنىدا قاتتىق مەغلۇب قىلىندى (تەخمىنەن 847-يىلى). ئۆگە ئۆزىنىڭ ئامان قالغان

---

① « يېڭى تاڭنامە »، 217 - جىلد، 1 ـ 4 - بەتلەر؛ ئا. گ. مالياۋكىن: « 9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى »، 29 - بەت، نوۋوسىبىرسك، 1974 - يىل.

② گ. پ. سۇپرۇنېنكو: « تاڭ سۇلالىسى بىلەن يەنسەي قىرغىزلىرىنىڭ مۇناسىۋەت تارىخى » (« ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى سىبىرىيە، مەركىزىي ۋە شەرقىي ئاسىيا ») »، 63 - بەتلەر، نوۋوسىبىرسك، 1975 - يىل.

③ ئا. گ. مالياۋكىن: « 840 — 848 - يىللاردىكى ئۇيغۇرلار ۋە جۇڭگو » (« ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى سىبىرىيە، مەركىزىي ۋە شەرقىي ئاسىيا » (توپلام)، 77 - بەت، نوۋوسىبىرسك، 1975 - يىل.

ئەسكەرلىرى بىلەن شىمال تەرەپكە — شاخۇشەن تاغلىرىغا قاراپ چېكىندى. ئەمما، قاغانىنىڭ پۇتۇن خەزىنىسى تاڭ ئەسكەرلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. تېخىمۇ ئۆلايتىدىكى تاڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئورۇن باسار ئەمرىلەشكىرى شى شۇن قاغان چېكىنگەندە تاشلاپ كەتكەن مەلىكە تەيخې بىلەن ئۇچرىشىپ، تەييۇەن شەھرىگە قايتىپ كەلدى. بىرنەچچە مىڭ ئادەم ئەسىرگە ئېلىندى. «كونا تاڭنامە» دە، بۇ ۋەقە تەپسىلىي بايان قىلىنغان: «شى شۇن بۇ شەھەر (جېنۇۋ)دىكى ھەممە ئات-ئۇلاغ، چارۋىلارنى يىغۋالدى، چوڭ داقا-دۇمباقلارنىمۇ ئېلىۋالدى. كېچىسى شەھەر سىپىلىنىڭ ئون يېرىدىن ئىشىك ئاچتى. تاڭ سەھەردە سىپىللارغا بايراق چىقىرىپ، بەلگە گۇلخانلىرىنى ياقتى. كېيىن مۇشۇ دەرۋازىلارنىڭ ھەممىسىدىن ئەسكەرلەر داقا-دۇمباقلارنى چېلىشىپ، ئۆگە قاغان تۇرغان يەرگە قاراپ بىراقلا ھۇجۇم قىلدى، بارلىق چارۋا ماللارنىمۇ قوغلىدى. بەلگە ئوچۇن يېقىلغان گۇلخانلار ئاسمان پەلەك كۆتۈرۈلدى. داقا-دۇمباقلار سادالىرى يەر-جاھاننى تىترەتتى. ئۆگە قاغان توساتتىن يۈز بەرگەن بۇ ئىشنى ئاڭقىرالماي چۆچۈپ كەتتى ۋە يېنىدىكى ئاتلىق ئەسكەرلەر بىلەن چېكىنىپ چىقتى. شى شۇن ئاتلىق ئەسكەرلەر بىلەن ئۇنى قوغلاشقا كىرىشتى، شاخۇشەن تېغىنىڭ يېنىدا ئۇنىڭغا يېتىشۋالدى. جەڭدە 10 مىڭ ئادەم ئۆلدى. 5000 ئادەمنى ئەسىرگە ئالدى. بارلىق قوي-كالا، ئات-ئۇلاغ، ھارۋا ۋە چېدىرلارنى يىغىپ يولغا چۈشتى. ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، مەلىكىنى يولۇقتۇرۇپ قالدى ۋە تەييۇەنگە قايتىپ كەلدى①. مۇشۇ ئىشتىن كېيىن، ئۆگە قاغان ئامان

① «كونا تاڭنامە»، 161 - جىلد، 11 — 12 - بەتلەر؛ ئا. گ. مالياۋكىن: «9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 38 - بەت، 1974 - يىل.

قالغان تەرەپدارلىرىنى قايتىدىن توپلاپ، شىرۇپىلەر (室韦 — مۇھەررىرىدىن) ئىچىدە تۇردى. لى خۇنشۇن (ئاياۋىر) تەرىپىدىن نۇرغۇن پۇللارغا سېتىۋېلىنغان خېچېزى (黑车子 — مۇھەررىرىدىن) قەبىلىسىدىكىلەر تەرىپىدىن يوشۇرۇن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلدى. ئۆگە قاغان سۈيقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى قايتىدىن توپلىنىپ بىرلىككە كېلەلمىدى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى يۇجۇدا تەسلىم بولدى. تەسلىم بولۇشنى خالىمىغانلار سىرتتا، ئاچ-يالاڭاچلىقتا، سوغۇقتا قالدى، كېسەللەرگە مۇپتىلا بولدى. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇلار بويي ئەگمەي ئۆگە قاغانىنىڭ كىچىك ئوكسى ئىنەننى قاغان دەپ ئېلان قىلدى.

ئىنەن ئۆزىنىڭ بەش مىڭچە ئادىمى بىلەن شى (奚) قەبىلىسىدىن ئوزۇق-تۈلۈك ئېلىپ تېرىكچىلىك قىلۇاتتى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان تاڭ ئەسكەرلىرى ئۇلارنى ھۇجۇم قىلىپ مەغلۇب قىلدى. ئىنەن (500 چە) ئادىمى بىلەن شىرۇپىلار قېشىغا بېرىۋالدى. ئەمما، ئۇنى بۇ يەردىمۇ جىم قويمىدى. تاڭ ئەسكەرلىرى سەركەردىسى سانغۇن جاڭ جۇنۇۋ شىرۇپىلارغا ئادەم ئەۋەتىپ ئىنەن ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى تۇتۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئىنەن خوتۇنى، ئوغلى ۋە توققۇز قوغدىغۇچىسى بىلەن غەربكە قېچىپ كەتتى. قالدۇق ئۇيغۇرلارنى شىرۇپىلار ئەسىر قىلىپ بۆلۈشۋالدى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان قىرغىزلار شىرۇپىلارنىڭ قولىدىن ئۇ ئۇيغۇرلارنى تارتىۋېلىپ، گوبى چۆللۈكىنىڭ شىمالىغا ئەۋەتىۋەتتى①. قىرغىزلارنىڭمۇ، تاڭ سۇلالىسىنىڭمۇ ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنۇشنى

---

① «يېڭى تاڭنامە»، 217 - جىلد، 1 — 4 - بەتلەر؛ ئا. گ. مالياۋكىن: «9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 31 - بەت، نوۋوسىبىرسك، 1974 - يىل.

خالىمغان ئۇيغۇرلار « بالا - چاقلىرى بىلەن تاغ ۋە ئورمانلار ئىچىگە يوشۇرنۇپ، باشقا قەبىلىلەرنىڭ يېمەك-ئىچمەكلىرىنى ئېلىپ، تەدرىجىي پان تېگىن تەرەپكە يېقىنلاشتى ». پان تېگىن (庞特勤 — مۇھەررىردىن) بۇ چاغلاردا گەنجۇدا ياشايتتى ۋە ئۆزىنى يېڭى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قاغانى دەپ ئېلان قىلغانىدى①. بۇ ۋەقە 848 — 849 - يىللىرى يۈز بەرگەن.

قاغانىنىڭ تەرەپدارلىرىنى تولۇق يوقاتقاندىن كېيىن، ئورمۇزدنىڭ قول ئاستىدىكى ئەسكەرلەرنى چېگرا ياقلىرىدىكى بىرقانچە ئۆلكىلەرگە بۆلۈپ-بۆلۈپ جايلاشتۇردى، يەنى تاڭ ھاكىمىيىتى خەنزۇدىن بولمىغان ئەسكەرلەرنىڭ بىر يەردە تۇرۇشىدىن ئەندىشە قىلىپ ئۇلارنى پارچىلىۋەتتى. بۇ ئەھۋال ئۇ ئەسكەرلەرنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن، ئەسكەرلەر قارشى چىقىپ، خۇتۇخىي دەرياسى ۋادىسىنى بېسىۋالدى. تاڭ ئەسكەرلىرى بۇ قوزغىلاڭنى قاتتىق باستۇردى. لېۋ مەننىڭ بۇيرۇقى بويىچە 3000 ئەسكەرنى تىرىك كۆمدى. ھۆكۈمەت تەرەپ ئادەملىرى مانى دىنى كىتابلىرىنى ۋە ھەر خىل دىنىي سۈرەتلەرنى يىغىپ كۆيدۈرۈۋەتتى②. شۇنداق قىلىپ تاڭ ھاكىمىيىتى ئورخۇن ئۇيغۇر ئېلىنىڭ بارلىق ماددىي يادىكارلىقلىرىنى يوقاتتى. تاڭ سۇلالىسى ئەن لۇشەن قوزغىلىڭى (763 — 755 - يىللىرى) باستۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇزۇن ۋاقىتلار پۇل تۆلەپ تۇرغانىدى③.

① ئا. گ. مالياۋكىن: « 9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى »، 31 - بەت، نوۋوسىبىرسك، 1974 - يىل.

② « يېڭى تاڭنامە »، 217 - جىلد، 1 — 4 - بەتلەر؛ ئا. گ. مالياۋكىن: « 9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى »، 31-بەت، 1974-يىل.

③ ئا. گ. مالياۋكىن: « 840 — 848-يىللاردىكى ئۇيغۇرلار ۋە جۇڭگو » (« ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى سىبىرىيە، مەركىزىي ۋە شەرقىي ئاسىيا ») (توپلام)، 7-بەت، نوۋوسىبىرسك، 1975-يىل.

تۇرپان ئويمانلىقى ۋە كۇچارغا كېلىپ ئورۇنلاشقان ئۇيغۇرلار پۈگۈجۇن (仆固俊 بۆكۇ تېگىن — مۇھەررىردىن) قەبىلىلىرى ۋە باشقىلار يەرلىك ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىشىپ، تەدرىجىي كۈچىيىپ، ئۇ يەردىن تىبەتلىكلەرنى قوغلاپ چىقاردى. 9 — ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئۇلار قوچۇ يېڭى ئۇيغۇر دۆلىتىنى قۇردى. بۇ دۆلەت 500 يىل ھۆكۈم سۈردى. ئەرەب مەنبەلىرى (ئىبنى ئەلئەسىر 13-ئەسىر؛ ئىبنى خۇردات بىخ 9 - ئەسىر؛ م. خارازمى 9-ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمى) قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنى توققۇز ئوغۇزلار، توققۇز غۇزلار دەپ ئاتايدۇ. جۇڭگو مەنبەلىرىدە ئۇيغۇرلار «خۇيخې» (回鶻) دەپ ئاتىلىدۇ①.

پان تېگىن ۋە ۋەزىر ساجى (ساقچى؟) باشچىلىقىدىكى 15 قەبىلە گەنسۇ، سەنشى رايونلىرىغا كۆچۈپ كېلىپ، 840 — 848-يىللاردا ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنى تىكلىگەنىدى. مۇشۇ ۋەقەلەر يۈز بېرىشتىن سەل ئىلگىرى، بۇ جايلار تىبەتلىكلەرنىڭ قولىدا ئىدى. ئۇيغۇرلار تىبەتلىكلەرنىڭ ئاجىزلاشقان ۋاقتىدىن پايدىلاندى.

تارىم ۋادىسى ۋە ئۇيغۇرچە ئاتالغان بەشبالىق، قاراشەھەر، كۇچار، شۇنىڭدەك گەنجۇ ۋە باشقا جايلار 9-ئەسىرنىڭ 50-يىللىرىلا ئۇيغۇرلارنىڭ قولغا ئۆتكەنىدى. تۇرپان دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسى غەربى خوتەن بىلەن، شىمالى قاراخانىيلار بىلەن، شەرقى گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن چېگرىلاندى. گەنجۇنىڭ شەرقىي چېگرىسى ياڭزى دەرياسى (扬子江) چاڭجىياڭ دەرياسىنىڭ باشلىنىشى) غىچە، شىمالى گوبى

---

① ۋ. ۋ. بارتولد: «بارتولد ئەسەرلىرى»، 9-توم، 554-بەت، 1963-يىل؛ چىن جۇڭمىيەن: «تۇركلەر تارىخى»، 1062-بەت، 1958-يىل؛ فېڭ جياشىڭ، چېڭ سۇلۇ، مۇ گۇاڭتۇن: «ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى»، 6-بەت، 1958-يىل.

چۆللۇكىگىچە ، جەنۇبى تىبەت تىكىچە ، غەربى قوچۇ ئىدىقۇت ئېلىغىچە سوزۇلغانىدى. قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ تەركىبىگە شەرقىي جەنۇبى خوتەن ، يەركەن ، يېكسار ، قەشقەر ، ئاقسۇ ، ئۈچتۇرپان ، غۇلجا (ئالمالىق) لار كىرەتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇنچىۋالا كەڭ يەرلەرنى ئاسانلا قولغا كىرگۈزۈۋېلىشىنى ۋە بۇ يەرلەردە يېڭى مۇستەقىل دۆلەتلەرنى تەشكىللىۋېلىشىنى ، ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، مۇنداق ئىككى جەھەتتىن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن: بىرىنچىسى، تىبەت دۆلىتىنىڭ ئاجىزلىشىپ كېتىشى؛ ئىككىنچىسى، بۇ يەرلەردە قېرىنداش ئۇيغۇر ئاھالىسىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقىدىندۇر①.

د. پوزدنېيېف (1899-يىلى سانكت پېتېربۇرگدا نەشر قىلىنغان « ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ ئوچېركى » (جۇڭگو مەنبەلىرى ئاساسىدا يېزىلغان)دا : « ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتىنى تەڭرىتاغ بويلىرىدىكى ئەللەر (مەملىكەتلەر) ئىدى » دەپ يازغان. ئۇ جۇڭگو مەنبەلىرىگە ئاساسلىنىپ، ئۇزۇنىنىڭ قاراشلىرىنى تەكىتلەپ، « تەڭرىتاغ بويىدىكى ئەللەردە قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا ئۇيغۇرلار، يەنى تۈركلەر ياشاپ كەلگەنىدى. بۇلار شەرقتىكى ئۇيغۇرلار بىلەن بىر قەبىلە ئىدى » دەپ يازغانىدى. بۇ يەردە ئېيتىلغان شەرقتىكى ئۇيغۇرلار دېيىلگىنى ئورخۇن ئۇيغۇرلىرى ئىدى.

قىسقىسى، ئۇيغۇرلار ئورخۇن بويىدىن ئۇزلىرىگە ناھايىتى تونۇش بولغان تېررىتورىيىگە كۆچۈپ كەلدى ۋە ئۇ يەردە

---

① ۋ. ئا. بۇگوسلوۋسكىي: « تىبەت خەلقىنىڭ تارىخى » ، 69 - بەت، موسكۋا ، 1962 - يىل؛ ئا. ك. كەبىروفنىڭ 1975 - يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرى، 42 _ 43 - بەتلىرى؛ ئا. گ. نارىنبايېف: « 19 - ئەسىرلەرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلغار ئىجتىمائىي پەلسەپىۋى چۈشەنچىلىرى » ، 7 _ 8 - بەتلەر، فرونزې، 1988 - يىل.

ئۇيغۇرلارنى تىبەت ئەمەس ئاھاللەر يار-يۆلەك بولۇپ قارشى ئالدى. ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي يۇرت تېررىتورىيىسىدە ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا ياشاپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ئۆتكەن مەھمۇد قەشقەرى (قەشقەرنىڭ كىتابىنىڭ 1960-يىلى نەشرى قىلىنغان نۇسخىسىنىڭ 134 — 135-بەتلىرى)، راشىددىن («جامىئۇت تەۋارىخ» «تارىخلار توپلىمى»، 1952-يىلدىكى نەشرىنىڭ 83 — 84-بەتلىرى)، ئەبۇلغازى باھادىرخان («شەجەرەئى تۈرك»، 1905-يىلى نەشرى، 35 — 36-بەتلىرى) قاتارلىق ئالىملار ئەسەرلىرىدە كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى. ن. يا. بىچۇرىن «ئوتتۇرا ئاسىيادا قەدىمكى زامانلاردا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى» (1950-يىل، 303-بەت — مۇھەررىرىدىن)، ۋ. ۋ. رادلوف («ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى مەسىلىلەر»، 1893-يىل، 20-بەت، پېتېربۇرگ — مۇھەررىرىدىن)، ئا. م. شىرباك (1953-يىلدىكى ئەسىرى، 53-بەت)، ل. ر. قىزلاسوف (1964-يىلدىكى ئەسىرى، 416-بەت)، م. ن. كەبروف (1975-يىل، 38-، 34-بەتلەر، سوۋېت قازاقىستان ئۇيغۇرلىرى تارىخىنىڭ ئوچېرىكلىرى — مۇھەررىرىدىن) لارمۇ دەل مۇشۇنداق قاراشقا كەلگەنىدى.

2 §. قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى

قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ ئىچكى-تاشقى سىياسىتى

ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقى يىمرىلگەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار خىل قوراللانغان، ئۇزۇق-تۈلۈك ۋە باشقا كېرەكلىك نەرسىلەرنى بىلەن ياخشى تەمىنلەنگەن قوشۇنغا ئىگە بولالمىدى. 840-يىلدىكى ۋەقەلەردىن كېيىن، ئۇلار ئۆزىنى ئوڭشۇۋالالماي

ئاجىز ھالەتتە تۇردى. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، تۇرپان ئويمانلىقىغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىنكى دەسلەپكى چاغلاردا مەركەزلەشكەن بىر ھامىيەتكىمۇ ئىگە بولالمىغان. ئۇيغۇرلار تىبەتلىكلەرنىڭ ھەربىي كۈچ - قۇدرىتىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى ئوقۇپ كېتەلمەي، ئۇنىڭدىن سەل چۆچۈپ تۇرغان بولسا كېرەك. تىبەتلىكلەرنىڭ ھاكىمىيەت ئورۇنلىرى ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي كۈچ - قۇدرىتىنى مۇشۇ كۆچۈپ كەلگۈچى ئۇيغۇرلار ھېسابىغا كۆپەيتىشنى مۆلچەرلەپ، ئۇلارغا چېقىلماستىن بۇ يەرگە ئەركىن كۆچۈپ كېلىشكە يول قويدى. بۇ رايونلارنىڭ شۇ چاغدىكى ئاھالىسى بەك ئاز ئىدى. مۇشۇ سەۋەب بىلەن تىبەتلىكلەر كېلىگۈچىلەرگە باشقا پىكىردە بولمىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ قوچۇ تېررىتورىيىسىگە تىنچ يول بىلەن كۆچۈپ كېلىشىنىڭ يېڭى سەھىپىسى مانا مۇشۇنداق باشلاندى. كېيىنچە ئۇيغۇرلار بۇ يەردە ئۆز ئېلىنى قۇردى. يېرىم كۆچمەن قەبىلىلەر بۇ يەردىكى يېڭى يەرلەرنى ئۆزلەشتۇردى، شەھەر مەدەنىيىتى بىلەن تونۇشتى. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى يېڭى بىر دىنىي ئىدىئولوگىيە، جۇملىدىن يەرلىك ئۇيغۇرلار، جەنۇبتىكى ۋە شىمالدىكى تۈركلەر، چوڭ ۋە كىچىك جۇنيۇن (〈大仲云,小仲云〉 ــ مۇھەررىردىن〉 ياۋچىلار ــ د. ئى تىخونوف)، ياغما (〈样磨〈即咽腫 ــ مۇھەررىردىن)، قارلۇق (葛逻禄 ــ مۇھەررىردىن)، قىرغىز (黠戛斯 ــ مۇھەررىردىن)، مومان (末蛮 ــ مۇھەررىردىن)، گېدو (〈〈吐蕃的一支〉多格 ــ مۇھەررىردىن)، يۇلۇن (يۇيۇن 预龙 ــ مۇھەررىردىن) قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن يېقىنمۇ مۇناسىۋەت ئورناتتى ①. كېيىن ئۇيغۇرلار بۇ قەبىلىلەرنىڭ

① «سۇڭنامە»، 490 - جىلد، 8 ــ 12 - بەتلەر؛ ئا. گ. مالياۋكىن: «9 ــ 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 89 - بەت، نوۋوسىبىرسك، 1974 - يىل.

هەممىسىنى ئۆزىگە بويسۇندۇردى. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ يەرلەرگە كۆچۈپ كەلگەن دەسلەپكى يىلاردا تىبەت ھاكىمىيتى بىلەن قانداق ئىقتسادىي مۇناسىۋەتتە بولغانلىقى ھىزگە نامەلۇم، ئەمما ئۇلارنىڭ تىبەت تىلكىلەرگە ئەسكەرلىككە قاتناشقانلىقى ۋە ئۇلار (تىبەت تىلكىلەر) بىلەن تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ھەربىي يۈرۈشلەرگە قاتناشقانلىقىدا گۇمان يوق. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، قوچۇ ئۇيغۇرلىرى 9-ئەسىرنىڭ 50-يىللىرىغىچە تىبەت ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنۇپ تۇرغان بولسا كېرەك. قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىبەت تىلكىلەرگە قارشى چوڭراق پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقلىرى جۇڭگونىڭ ھىزگە مەلۇم بولغان تارىخىي مەنبەلىرىدە كۆرۈلمەيدۇ. 9-ئەسىرنىڭ 60-يىللىرىنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا مۇستەقىل بولۇش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشلار ئەۋج ئېلىپ كەتتى. بۇ ۋاقىتتا، ئۇيغۇرلار تىبەت تىلكىلەرگە قارشى چوڭ بىر ئىتتىپاق تەشكىللىدى ۋە ئۇ ئىتتىپاق تىبەت تىلكىلەرگە قاتتىق زەربە بەردى. ۋەقەنىڭ بۇنداق تەرەققىياتىغا بۇ رايوندا پەيدا بولغان سىياسىي ۋەزىيەتمۇ قولايلىق شارائىت يارىتىپ بەردى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئا. فون گابائىن تۆۋەندىكىلەرنى يازغانىدى: «ئۇيغۇرلار شەرقتە جۇڭگولۇقلارنىڭ، جەنۇبتا تىبەت تىلكىلەرنىڭ ئىچكى سىياسىي جەھەتتىكى مۇقىمسىزلىقىدىن پايدىلىنىپ ئەركىن ھەرىكەت قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى»①. ۋ. ئا. بوگوسلوۋسكىينىڭ قارىشىچە (1962-يىلىدىكى ئەسىرى، 68-72-بەتلەر)، 9-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، تىبەت تىكى مەركىزىي ھاكىمىيەت بەك ئاجىزلىشىپ كەتكەن. بۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب، ئاقسۆڭەكلەر ئۇرۇقىنىڭ كۆچىيىپ كېتىشى ۋە بۇددا راھىبلىرىنىڭ كۈچ-قۇدرىتىنىڭ ئۆسۈشى بىلەن ئۆزئارا ئىچكى ماجرالار كۆچەيگەن، نەتىجىدە مەركىزىي ھاكىمىيەت ئاجىزلاشقان. بىر چاغلاردا قۇدرەتلىك سانالغان تىبەت دۆلتىنىڭ

① ئاننىماري فون گابائىن: «قارا قوچۇ ئۇيغۇر ئېلى»، 20-بەت، 1961-يىل.

ئەمدىلكتە پارچە-پارچە بەگلكلەرگە بۆلۈنۈپ كېتىشى ئۇيغۇرلارنىڭ تىبەت ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىشىنى ئاسانلاشتۇردى.

ئۇيغۇرلارنىڭ قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنى تەشكىللىگەن ۋاقتى تارىخ كىتابلىرىدا 9-ئەسىرنىڭ 50-يىللىرى بىلەن 70-يىللىرىنىڭ ئارىلىقى قىلىپ كۆرسىتىلىدۇ. بۇ يەردە ئېنىق بىر يىلنىڭ كۆرسىتىلمىگەنلىكى دەل مۇشۇ مەسىلىنىڭ يېتەرلىك تەتقىق قىلىنمىغانلىقىدىن بولۇۋاتىدۇ. پەقەت 9 — 13-ئەسىرلەر ئارىلىقىدىكى جۇڭگو مەنبەلىرىدىلا ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىللىق ئۇچۇن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنى ئۇچۇقراق قىلىپ كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشكە ۋە بۇ ئەلنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتىنى ئېنىقراق بېكىتىشكە ئىمكان بېرىدۇ. «يېڭى تاڭنامە» دە مۇنداق يېزىلغان: «شىيەنتوڭ (咸通 — مۇھەررىرىدىن) نىڭ 7-يىلى (866-يىلى 1-ئاينىڭ 21-كۈنىدىن 867-يىل 2-ئاينىڭ 8-كۈنىگىچە) ئۇيغۇر پۇگۇچۇن بېيتىڭ (بەشبالىق — د. ئى. تىخونوف) دىن شىجۇ (西州 قوچۇ — مۇھەررىرىدىن) غا ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇ يەردىكى ھەممە قەبىلىلەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇرىدى. شەنجۇ ئۆلكىسىدىكى شېنچېن (镇清؟ چىڭجېن — مۇھەررىرىدىن) قەلئەسىنىڭ ئەمرىلەشكىرى جاڭ جىيۇن شاڭكۇڭرى (〈尚恐热 — مۇھەررىرىدىن〉 تىبەتلىكلەرنىڭ سەركەردىسى — د. ئى. تىخونوف) بىلەن ئۇرۇشۇپ ئۇنى يەڭدى. قولغا چۈشۈرۈلگەن قورال-ياراغلارنى چوڭ ھۆرمەت بىلەن ئوردىغا يوللاپ بەردى. قالغان تىبەتلىكلەر بىڭجۇ ۋە نىڭجۇ ئۆلكىلىرىگە بېسىپ كىردى، چېگرا رايونىنىڭ ھېراۋۇلى شۇ خۇنجۇن ئۇلارغا زەربە بەردى. ئۇ پۇگۇچۇن بىلەن بىرلىكتە تىبەتلىكلەر بىلەن قاتتىق جەڭ قىلدى... »①. «كونا

① «يېڭى تاڭنامە»، 216-جىلد، 9-بەت.

تاڭنامه » ده « ئۇيغۇرلار ملادىيه 866-يىلى تىبەتلىكلەر ئۈستىدىن غەلىبە قازاندى » دەپ يېزىلغان. « شىيەنتوڭنىڭ 7-يىلى 9-ئايدا (ملادىيه 866-يىل 11-ئاينىڭ 10-كۈنىدىن 12-ئاينىڭ 10-كۈنگىچه) شاجۇ (沙州 دۇنخۇاڭ — مۇھەررىر-دىن) دىن جاڭ يىچاۋ (张议潮 — مۇھەررىردىن) بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ سەركەردىسى پۇگۇجۇن تىبەتلىكلەرنىڭ سەركەردىسى شاڭكۇڭرى بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، ئۇنى قاتتىق مەغلۇب قىلدى، شاڭكۇڭرىنىڭ كاللىسىنى كېسىۋېلىپ، ئۇنى پايتەختكە يوللاپ بەردى » دەپ دوكلات قىلدى. « ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۆرنەكلەر » (« 治资通鉴 » دە پۇگۇجۇننىڭ شاڭكۇڭرى ئۈستىدىن غەلىبە قىلغان ۋاقتى ئون ئاي ئىلگىرى سۇرۇلگەن هالدا يېزىلغان، بۇ ۋەقە 866-يىلىنىڭ بىرىنچى چارىكىدە يۈز بەرگەن، دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇ مەنبەدە يەنە شۇ چاغلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن شەھەرلەرمۇ كۆرسىتىلىدۇ. « شىيەنتوڭنىڭ 7-يىلى باهاردا، ئىككىنچى ئاي ئىچىدە (ملادىيه 866-يىلى 2-ئاينىڭ 19-، 20-كۈنلىرى) گۈيىي ئۆلكىسىنىڭ هېراۋۇلى جاڭ يىچاۋ پادىشاهقا دوكلات قىلىپ بەشبالىقتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ رەهبىرى گۇجۇن (پۇگۇجۇن — د. ئى. تىخونوف) شىجۇ (قۇچۇ)، بېيتىڭ (بەشبالىق)، لۇنتەي (轮台 هازىرقى ئۇرۇمچى شەهىرى تەۋەسىدە — مۇھەررىردىن)، چىڭجېن (镇清 هازىرقى ماناس ناهىيىسى تەۋەسىدە — مۇھەررىردىن) ۋە باشقا كۆپ شەهەرلەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇردى » دەپ يازغانىدى①.

جۇڭگو تارىخ مەنبەلىرىدىكى مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلار تۆۋەندىكى خۇلاسىنى چىقىرىشقا ئىمكانىيەت بېرىدۇ: قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى پۇگۇجۇن قوماندانلىقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ

① « ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر »، 250-جىلد، 8113-بەت.

تبه‌تلكله‌رنىڭ ره‌هبرى شاڭكۇڭرى ئۇستىدىن قىلغان غه‌لبىسى نه‌تىجسىده ، 866-يىلى دۇنياغا كه‌لگه‌ن. ئۇيغۇرلار غه‌لبه قىلغاندىن كېيىن ، ئۆزىنىڭ تېررىتورىيىسىنى ته‌خمىنه‌ن 500 مىڭ كۋادرات كىلومېتر كېلىدىغان دائىرىگىچه كېڭه‌يتتى① . ئۇيغۇرلار ته‌شكىل قىلغان بۇ مۇسته‌قىل ئىدىقۇت خانلىقى 500 يىلدىن ئارتۇقراق داۋام قىلدى .

تاڭ هاكىمىيىتى ئۇيغۇرلارنىڭ تبه‌تلكله‌ر ئۇستىدىن قازانغان غه‌لبىسىنى ئاڭلىدى . چۈشىنىش ئاساسىدا ، تبه‌تلكله‌ر-گه قارشى كۆره‌شته ئۇيغۇرلار تاڭ هاكىمىيىتىگه ئىتتىپاقچى بولىدۇ ، دېگه‌ن نه‌زه‌رده مۇئامىله قىلدى . شۇڭا ، تاڭ پادىشاهى ده‌رهاللا پە‌رمان چىقىرىپ ، پۈگۈجۈننى قانۇنلۇق قاغان ده‌پ ئېتىراپ قىلدى . تاڭ هاكىمىيىتى ئۆزلىرىنىڭ بۇ قارارىنى تارخان (هه‌ربىي قوماندان) مى خۇه‌ىيۇگه ئۇقتۇردى . بۇ تارخاننى پۈگۈجۈن شىجۇ ، بۈگۈر ۋه باشقا شه‌هه‌رله‌رنى ئالغاندىن كېيىن تاڭ ئوردىسىغا ئه‌ۋه‌تكه‌نىدى② .

« يېڭى تاڭنامه » دىكى شه‌نجۇ ئۆلكىسىدىكى شه‌نچېن قه‌لئه‌سىنىڭ قورۇقچى سه‌ركه‌ردىسى جاڭ جىيه‌ن « شاڭكۇڭرى بىله‌ن جه‌ڭ قىلىپ ئۇنى مه‌غلۇب قىلدى » دېگه‌ن مه‌لۇمات كىشىده گۇمان په‌يدا قىلىدۇ . ئه‌گه‌ر شۇ چاغدا راستىنلا تاڭ ئه‌سكه‌رلىرى تبه‌تلكله‌ر ئۇستىدىن غه‌لبه قىلغان بولسا ، بۇ گه‌پ « يېڭى تاڭنامه » ۋه باشقا تارىخىي مه‌نبه‌له‌رده كۆپ قېتىم تىلغا ئېلىنىاتتى . ئه‌مه‌لىيه‌تته ، ئۇنداق مه‌لۇمات يوق .

قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى (高昌回鶻国 — مۇهه‌ررىردىن) بىله‌ن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئىناق-دوستانه مۇناسىۋه‌تله‌ر ئانچه ئۇزۇن داۋام قىلمىدى . تاڭ ئوردىسىدا يۈز به‌رگه‌ن

① د . ئى . تېخونوف : « 10 — 14-ئه‌سىرله‌ردىكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋه ئىجتىمائىي تۈزۈمى » ، 41-به‌ت ، موسكۋا-لېنىنگراد ، 1966-يىل .

② « يېڭى تاڭنامه » ، 27 - جىلد ، 1 — 4 - به‌تله‌ر .

تەخت تالىشى كۆرەشلىرى تاڭ سۇلالىسىنى ئاجىزلاشتۇرۇۋەتتى، نەتىجىدە تاڭ پادىشاھلىقى پارچىلاندى. غەرب تەرەپتىكى گۇيىسجۇن ئۆلكىسى تاڭ پادىشاھلىقىدىن ئايرىلىپ كەتتى. ئۇيغۇرلار تاڭغۇتلار بىلەن بىرلىشىپ، 875-يىلىنىڭ باشلىرىدا «تەن دىجۇن ئۆلكىسىگە ھۇجۇم قىلىپ كىردى» (چىيەنفۇ 〈乾符—مۇھەررىردىن〉 بىرىنچى يىلىنىڭ 12-ئېيى ئىچىدە)①.

ئۇيغۇرلار بەشبالىقتا تىبەتلىكلەرنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن، ناھايىتى چوڭ تېررىتورىيىگە ئىگە بولدى. شىمال تەرەپتە ئۇيغۇر ئىلىنىڭ چېگرىسى بۈگۈنكى ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىن 150 كىلومېتىر نېرىدا ئىدى (بۈگۈنكى ماناس بىلەن قۇتۇبى ئارىلىقىغا جايلاشقان چىڭجىن شەھىرىمۇ پۈگۈجۇن تەرىپىدىن ئىگىلىنىپ، ئۇنىڭ ئىلى تەرەپكىگە كىرگۈزۈلگەنىدى)②. جەنۇبىي تەرىپى خوتەن ۋە تىبەتلەر بىلەن چېگرىلانىدى. غەربتە ۋە شىمال تەرەپتە قاراخانىيلار دۆلتى بىلەن چېگرىلانىدى. شەرق تەرەپتە بولسا، گەنجۇ ئۇيغۇر ئىلى بىلەن چېگرىلانىدى.

يېڭى تەشكىل قىلىنغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئىلىنىڭ تەركىبىدە 9-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چوڭ مەدەنىيەت، سودا-تىجارەت ۋە ئىقتىسادىي مەركەزلەر بولغان تۇرپان، بەشبالىق، قوچۇ، باي قاتارلىق شەھەرلەر بار ئىدى. بۇ شەھەرلەردىن كۇچار، قۇمۇل، تۇرپان، باي قاتارلىقلار ھازىرغىچە مەۋجۇت بولۇپ كەلمەكتە. بەشبالىق ۋە قوچۇ شەھەرلىرىنىڭ خارابىلىرى بۈگۈنكى كۈندە ئارخېئولوگىيىلىك مۇھاپىزەت قىلىنىش ئورۇنلىرى سۈپىتىدە ساقلانماقتا (قوچۇ—ئۇيغۇر ئىلىنىڭ ئىككىنچى پايتەختى

---

①«ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر»، 9-توم، 252-جىلد، 8164—8174-بەتلەر.

②«ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر»، 9-توم، 251-جىلد، 8113-بەت.

ئىدى). ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى تەركىبىگە كىرگەن قوچۇ ۋە باشقا شەھەرلەردە 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلار ئېلىپ بېرىلدى. 1819-يىلى ر. كلېپىنتس، 1907-يىلى ئا. ستەين ھەم س. ف. ئولدېنبۇرگ، ئا. گرىيۇنۋېدېل، ئا. لېكوك قاتارلىقلارمۇ ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلار ئېلىپ بارىدى. ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ پايتەختى دەسلەپتە بەشبالىق شەھىرى ئىدى، كېيىن 913-يىلىدىن باشلاپ، بۇ ئەل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان پۈتۈن جەريان ئىچىدە، قوچۇ شەھىرى بۇ ئەلنىڭ پايتەختى بولدى.

قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى (ئىدىقۇت — مۇقەددەس، بەخت-سائادەت دېگەن مەنىدە) خەنزۇچە مەنبەلەرگە قارىغاندا، ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىل ياكى مۇستەقىللىقى قىسقا ۋاقىت ئۈزۈلۈپ قالغان ۋاقىتلارنى ھېساب قىلغاندىمۇ، 500 يىلدىن ئوشۇقراق مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى ئاكتىپ ئېچىكى-تاشقى سىياسەتلەر يۈرگۈزدى.

9-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، قوچۇ ئىدىقۇتلىرى ياخشى تەرىبىلەنگەن ۋە ئوبدان قوراللانغان قوشۇن تەشكىللىگەن ۋە قوشنىلىرىنىڭ ئىتتىرىغا ئاربىلىشىش نىيىتىدىمۇ بولغانىدى. مەسىلەن، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» (263-باب، 9-توم، 8573-بەت) دىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 902-يىلى ئۇيغۇرلار تاڭ سارىيىغا «ئەلچى ۋە سوۋغا-سالاملار ئەۋەتىپ، ئوردىغا يارەدەم ئۇچۇن ئەسكەر ئەۋەتىشكە تەييار ئىكەنلىكىنى ھەم بۇنىڭغا رۇخسەت قىلىشنى سورىغان»①. بۇ ئەھۋال جۇڭگو پادىشاھىنى سەل ئويغا سېلىپ قويغان. ئۇ بۇ ھەقتە ئۆز ئالدىغا بىر قارارغا كېلىشتىن ئاۋۋال، خەنلىن بىلىم يۇرتى (翰林院 — مۇھەررىرلەر) نىڭ

① ئا. گ. مالياۋكىن: «9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 41 - بەت، نوۋوسىبىرسك، 1974 - يىل.

ئەزاسى خەن ۋۇ دېگەن ئادەمگە بۇ توغرۇلۇق يازما ماتېرىيال تەييارلاشنى تاپشۇرغان. شۇنىڭدىن تۆت كۈن كېيىن، 902-يىل 6-ئاينىڭ 9-كۈنى، خەنزۇ پادىشاھ نامىغا دوكلات يېزىپ تۆۋەندىكىلەرنى ئىسپاتلىغان: «بۇ ياۋايى خەلقلەر ناھايىتى رەھىمسىز كېلىدۇ. ئۇلارغا ئىشىنىشكە بولمايدۇ. ئېلىمىزدىكى ئوبدان ئادەملەر ۋە نەرسىلەرنى كۆرۈپ، شەھىرىمىزنىڭ تاشلىنىپ قالغان ئەھۋالىنى بايقاپ، ئەسكەرلىرىمىزنىڭ بوشاڭ ھالىتىنى كۆرۈپ، ئۇلاردا تاڭ ئوردىسىغا نىسبەتەن كۆزگە ئىلماسلىق تۇيغۇسى پەيدا بولىدۇ ۋە ئاچكۆزلۈكى قوزغىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلارنى تارمار قىلغانىدى، بۇنى نەزەردە تۇتۇش كېرەك. ئۇيغۇرلار بىزنىڭ مۇشۇ ھالىمىزدىن پايدىلىنىپ ئۆچ ئېلىشى مۇمكىن. قاغانغا جاۋاب يازغاندا، چېگرىمىزغا ناھايىتى كىچىك دائىرىدە كېلىپ-كېتىشىگە رۇخسەت قىلىپ، تاڭ ئوردىسىغا يارەمگە كەلدۇق دەپ ئىچكىرىلەپ كىرىشىگە رۇخسەت قىلماسلىق كېرەك. ئۇلارنىڭ نوموسسىزلارچە ئويلىغان سۇيىقەستلىرىنى ۋە پىلانلىرىنى ئالدىن توسۇۋېلىش كېرەك». پادىشاھ خەن ۋۇنىڭ بۇ پىكرىگە قوشۇلغان①.

تاڭ ھاكىمىيىتى دائىرلىرى ئۇيغۇرلار تەكلىپ بەرگەن يارەمدىن پايدىلىنىشتىن ۋاز كەچتى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىغا ئۇرۇنۇشلىرى ئۇزۇلدى، شۇنداق بولسىمۇ گەنجۇ ۋە قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەلچىلىرى ۋە سودىگەرلىرى تاڭ سۇلالىسى دائىرىسىدىكى يەرلەرگە ۋە باشقا قوشنا ئەللەرگە پات-پات قاتناپ تۇردى. پەقەت 951-يىلغا كەلگەندىلا، ئۇيغۇر تاۋارلىرىنىڭ جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىگە ئاپىرىلىشىغا بولغان بۇرۇنقى چەكلىمىلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن كېيىنكى جۇ

① ئا. گ. مالياۋكىن: «9—12-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 41-بەت، نوۋوسىبىرسك، 1974-يىل.

سۇلالىسى (后周)نىڭ پادىشاھى تەيزۇ (951-يىل 3-ئاينىڭ 2-كۈنىدىن 4-ئاينىڭ 8-كۈنىگىچە) پەرمان چىقىرىپ تۆۋەندىكىلەرنى جاكارلىدى: «بۇ يەرگە كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ شەخسىي سودا-تىجارەت قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنىدۇ. ھۆكۈمەت ئادەملىرىنىڭ ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ ئىشىغا ئارىلىشىشى مەنئى قىلىنىدۇ»①. بۇرۇن ئۇيغۇرلار ھەر يىلى ئۇلپانلىرىنى ئېلىپ كەلگەندە ئۇلارنىڭ تاۋارلىرى پىچەتلەپ قويۇلاتتى (ئۇلپان دېگەن سۆزنى بۇ يەردە سېتىشقا ئېلىپ كېلىنگەن تاۋار دەپ چۈشىنىش كېرەك — د. ئى. تىخونوف) يەرلىك خەلقنىڭ مال ئېلىپ كەلگۈچىلەر بىلەن سودا-تىجارەت قىلىشىغا ئىمكانىيەت يوق ئىدى. ئۇيغۇر سودىگەرلىرى بىلەن بۇۋاستە سودا-تىجارەت قىلغانلارنى جازالايتتى. تەيزۇ بۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ دېگەن قارارغا كەلدى ۋە ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ سودا-تىجارەت قىلىشىغا رۇخسەت قىلدى. نەتىجىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئېچكىرىگە ئاپىرىپ ساتىدىغان قاشتېشىنىڭ باھاسى 70 %، 80 % تۆۋەنلەپ كەتتى.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرى، ئۇنىڭدىن كېيىنكى، شۇنداقلا بەش سۇلالە دەۋرىدىمۇ بۇ سۇلالىلەرنىڭ پادىشاھلىرى ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرى ئۆزلىرىنىڭ چوڭ دۆلەتچىلىك مەيدانىنى چىقىش قىلىپ، قوشنا ئەللەرنىڭ سودىگەرلىرىنى ئۆزلىرىگە كەلگەن ئەلچى دەپ قارىدى. سودىگەرلەر ساتقىلى ئەكەلگەن مال-تاۋارلارنى ئۇلپان دەپ قارىدى. ئۇلارچە مۇشۇنداق قىلغاندىلا «تەڭرى دۆلىتىنىڭ» ئورنىنى «ياۋايىلار» ئالدىدا كۆتەرگىلى بولار ئىمىش. شۇ چاغلاردا خەنزۇلاردىن باشقا خەلقلەرنى «ياۋايىلار» دەپ ئاتاشقان. ئۇ چاغدىكى سۇلالىلەرنىڭ يۇقىرى قاتلامدىكىلىرى باشقىلارغا ئۇلپان تۆلەشكە توغرا كېلىپ قالسا، بۇنى ئەدەپ بىلەن باشقىلارغا تەقدىم

① ئا. گ. مالياۋكىن: «9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 61 - بەت، نوۋوسىبىرسك، 1974 - يىل.

قىلىنغان « سوۋغا-سالام » دەۋالغان. قوشنا ئەللەرنىڭ هۇجۇم قىلىپ باستۇرۇپ كىرىپ باقمايمىزمۇ دېگەن تەھدىدىنى « بىزگە ئىتائەت قىلمىغانلىق » دەپ قارىغان. بىتەرەپ ئۆتكەن تىنچ مۇئامىلىلەرنى بولسا جۇڭگونىڭ گېپىگە كىرمەيۋاتىدۇ، دەپ قارىغان①. ئۇيغۇر سودا-تىجارەتچىلىرىنىڭ شەخسلەر بىلەن بولغان سودىسىغا قويۇلغان چەكلىمىلەر ئېلىپ تاشلانغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ بۇ يەرگە ئېلىپ كېلىدىغان ماللىرىنىڭ مىقدارى بىردىنلا ئېشىپ كەتكەن. بۇنى ئوبدانراق چۈشىنىۋېلىش ئۈچۈن 951-يىلى ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ تۇرپان ئويمانلىقىدىن ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئاپىرىپ ساتقان ماللىرىنىڭ تىزىملىرىنى كۆرسەكلا كۇپايە. « ... چوڭ-كىچىك ئالتە پارچە قاشتېشى، بىر پارچە توققۇز جىڭ كەھرىۋا، 1329 توپ ئاق يىپ رەخت، 280 توپ ئاق يۇڭ رەخت، ئالتە باغلام مارجان، 2632 پارچە ئاق قاما تېرىسى، 250 پارچە قارا قاما تېرىسى، 503 پارچە كۆك سۆسەر تېرىسى، سۆسەر تېرىسىدىن تىكىلگەن 400 چاپان، بىردىن قاشتېشى بىلەيزۈك، زۇمرەت بىلەيزۈك، تۆمۈردىن ياسالغان ئىككى ئەينەك، قاشتېشىدىن ياسالغان 69 دانە كەمەر توقىسى، ساپ قاشتېشى بىلەن بېزەلگەن بىر دانە كەمەر، ھەر خىل خۇش پۇراقلىق نەرسىلەر ۋە دورا-دەرمەكلەر بار ئىدى »②.

ئۇيغۇرلار يۇرتىدىن ئېكسپورت قىلىنغان تاۋارلارنىڭ تۈرلىرىنىڭ كۆپلىكى ئۇيغۇرلار ئىقتىسادىنىڭ، قول ھۆنەرۋەنچىلىكىنىڭ ۋە

---

① گ. پ. سۇپرۇنېنكو: « تاڭ سۇلالىسى بىلەن يەنسەي قىرغىزلىرىنىڭ مۇناسىۋەت تارىخى » (« ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى سىبىرىيە، مەركىزىي ۋە شەرقىي ئاسىيا) »، 59 - بەت، نوۋوسىبىرسك، 1975 - يىل.

② ئا. گ. مالياۋكىن: « 9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى »، 61 - بەت، نوۋوسىبىرسك، 1974-يىل.

مېتالچىلىقىنىڭ ھەم ئىقتىسادىنىڭ ھەمدە باشقا تارماقلىرىنىڭمۇ ناھايىتى يۇقىرى سەۋىيىدە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ سۇلالىسى ۋە باشقا ئەللەر بىلەن بولغان دىپلوماتىيە ۋە ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلىرى ياش تاڭغۇت دۆلىتى تەرىپىدىن پات-پاتلا بۇزۇلۇپ تۇراتتى. تاڭغۇت قەبىلىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلچىلىرى ۋە سودىگەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلچىلىرى ۋە سودىگەرلىرى ئۆز كارۋانلىرى بىلەن ئىچكى جۇڭگو ۋە لياۋ دۆلىتىگە بېرىش ئۈچۈن، تاڭغۇتلارنىڭ يېرىدىن ئۆتۈشكە مەجبۇر ئىدى. تاڭغۇتلار بولسا كارۋانلارنى بۇلاپ، مالىرىنى تالاپ كېتەتتى، ئۇلارغا قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنى ئۆلتۈرۈۋېتەتتى، ئەسىرگە چۈشكەنلىرىنى قۇل قىلىپ باشقىلارغا ساتاتتى①. مۇشۇنداق بولغاچقا، 1001-يىلى جۇڭگولۇقلار، ئۇيغۇرلار، تىبەتلىكلەر ئۆزئارا ئىتتىپاق تۈزۈپ بىرلىكتە تاڭغۇتلارغا قارشى تۇردى. شۇ چاغدا، تاڭغۇت دۆلىتى غەربىي شيا(夏西——مۇھەررىردىن) دەپ ئاتىلاتتى②. قوچۇ ئىدىقۇتلىرى بولسا قىتانلار دۆلىتى لياۋ، شۇنىڭدەك تاڭغۇتلار بىلەن ئىناق ئۆتۈش ئارزۇسىدا ئىدى. شۇڭا، ئۇيغۇر قاغانلىرى قىتانلارنىڭ پادىشاھىغا ئۆزلىرىنىڭ ئوغۇللىرىنى قىتان مەلىكىلىرىگە ئۆيلەش ئارزۇسىدا ئىكەنلىكىنى بىرقانچە قېتىم بىلدۈرگەنىدى③. قىتانلار بولسا ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ تەلىپىنى رەت قىلىپ كەلگەنىدى. بۇ لياۋ دۆلىتىنىڭ ئۇيغۇر

---

① «كونا بەش سۇلالە تارىخى»، 6-جىلد، 7-بەت؛ 43-جىلد، 3-بەت؛ «جىن دۆلىتى تارىخى»، 27-جىلد، 12-بەت.

② م. ۋ. ۋوروبيېف: «جۇرجىتلار ۋە جىن دۆلىتى»، 405-بەت، موسكۋا، 1975-يىل.

③ «لياۋ دۆلىتى تارىخى»، 4-جىلد، 10-بەت؛ 70-جىلد، 5-باب، 13-جىلد، 7-بەت؛ 7-جىلد، 9-بەت.

قاغانلىقى بىلەن يېقىن ئۆتۈشنى خالىمايدىغانلىقىنىڭ ئىپادىسى ئىدى، شۇنداقلا تاڭغۇت دۆلىتىنىڭ (تاڭغۇتلار لياۋنىڭ بۇرۇندىنلا ئىتتىپاقچىسى ئىدى) جۇڭگو، تىبەت ۋە ئۇيغۇر قاغانلىقلىرىغا قارشى كۆرىشىگە يار - يۆلەكتە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايتتى. 11-ئەسىرنىڭ 40-يىللىرى تاڭغۇتلار قىتانلارنىڭ ياردىمى بىلەن سۇڭ سۇلالىسى، تىبەتلىكلەر ۋە ئۇيغۇرلار بىلەن قاتتىق ئۇرۇشتى①. 1041-يىلى، دۇنخۇاڭ (敦煌 — مۇھەررىردىن) دىكى ئۇيغۇر قاغانىنىڭ ئوغلى ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ، دۇنخۇاڭ شەھىرىنى قورشۇۋالدى. ئەمما، تاڭغۇتلار نۇرغۇن قوشۇن ئەۋەتىپ شەھەرنى چىڭ ساقلىغاچقا، ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى شەھەرنى ئالالمىدى. ئۇيغۇرلار گەرچە ئۆزلىرىنى بىز قىتانلارنىڭ ئىتائىتىدە دەپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇشلار يۈز بېرىپ تۇراتتى②. شۇڭا، 1069-يىلى قىتان پادىشاھى «خام ۋە پىششىقلانغان تۆمۈرلەرنى ئۇيغۇرلار ۋە زۇبۇ چېگرىسىدا سېتىشنى مەنئى قىلدى»③. ئۇيغۇرلار تىنچلىق سۆھبەتلىرى ئارقىلىق ئىناق قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋەت ئورنىتىشنى ئارزۇ قىلاتتى. شۇ مەقسەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانى 1067-يىلى لياۋ دۆلىتى بىلەن سۆزلىشىش ئۈچۈن، ئۇلارغا بۇددا راھىبلىرىنى ۋە بۇددا كىتابلىرىنى ئەۋەتتى④. 1121-يىلى، قوچۇ قاغانلىقىنىڭ ئىدىقۇتى بىلگە قاغان (汗可勒毕 — مۇھەررىردىن) يوللىغ تاشىن (耶律大石 — مۇھەررىردىن) غا

① ي. ئى. كېچانوف: «تاڭغۇت دۆلىتى تارىخىنىڭ ئوچېركى»، 136 _ 139 - بەتلەر، موسكۋا، 1968 - يىل.

② ئا. گ. مالياۋكىن: «9 — 12-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» 75 - بەت، نوۋوسىبىرسك، 1974 - يىل.

③ «لياۋ دۆلىتى تارىخى»، 22-بەت.

④ م. ۋ. ۋورۇبيېف: «جۇرجىتلار ۋە جىن دۆلىتى»، 408 _ 335-بەتلەر.

بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە بولۇشنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولغانىدى. يوللىغ تاشىن غەربىي لياۋ (〈قارا قىتانلار دۆلىتى〉 1140 — 1213-يىللىرى) دۆلىتىنىڭ ئاساسچىسى ئىدى①. ئۇيغۇر قاغانى غەربىي لياۋ دۆلىتىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىدىن مۇمكىنقەدەر قۇتۇلۇش چارىسىنى كۆردى، يەنى قاغان 1127-يىلى قىتانلاردىن كۆچلۈك بولغان جۇرجىت دۆلىتىگە ئەلچىلىرىنى ئەۋەتتى. 1131-يىلى، يوللىغ تاشىنىڭ — قاراقىتانلارنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى بولغان جۇرجىتلەرگە يوللىغ تاشىنىڭ بىرمۇنچە ھەربىي ئادەملىرىنى تۇتۇپ بەردى②. «جۇن دۆلىتى تارىخى» دا 1131-يىلى، قوچۇ ئۇيغۇرلىرى يوللىغ تاشىنىڭ يېقىن ھەمراھلىرىدىن سابا، دىلى ۋە تۇدى قاتارلىقلارنى تۇتۇۋېلىپ، ئۇلارنى جۇرجىتلارنىڭ ئوردىسىغا ئەۋەتىپ بەردى، دەپ كۆرسىتىدۇ.

ئۇيغۇر ئەلچىلىرى كۆپ سوۋۇغا-سالام ۋە تەبرىك مەكتۇپلىرى بىلەن جۇن دۆلىتىگە 1172-يىلىغىچە كۆپ قېتىم كەلدى. جۇن دۆلىتىنىڭ چەت ئەل ئەلچىلىرىنى قوبۇل قىلىدىغان بۆلۈملىرىدە كورىيە، تاڭغۇت ۋە ئۇيغۇر تىللىرىنىڭ مەخسۇس تەرجىمانلىرى بولغان. مەركىزىي ئاسىيادا ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىززەت-ئىناۋىتى يۇقىرى بولغان. ئۇ يەردىكى دۆلەتلەرنىڭ باشقا ئەللەر بىلەن بولغان دىپلوماتىيە ۋە سودا-تىجارەت مۇناسىۋەتلىرىدە «ئۇيغۇر دىپلوماتلىرى ۋە سودىگەرلىرى ۋاستىچىلىك رولىنى ئويناغان»③.

9-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، گەنجۇ، قوچۇ ۋە شاجۇ ئۇيغۇرلىرى تاڭغۇتلار بىلەن دۈشمەنلىشىپ قالدى. 1093-يىلى،

---

① «لياۋ دۆلىتى تارىخى»، 30-جىلد، 5-بەت.

② م. ۋ. ۋورۇبيېۋ: «جۇرجىتلار ۋە جۇن دۆلىتى»، 335 - بەت، «جۇن دۆلىتى تارىخى»، 3 - جىلد، 15 - بەت.

③ م. ۋ. ۋورۇبيېۋ: «جورجىتلار ۋە جۇن دۆلىتى»، 336-بەت، موسكۋا، 1975 - يىل.

يۇتيەن (خوتەن — د. ئى. تىخونوف)دىن كەيىنكىگە ئەلچىلەر كېلىپ، تاڭغۇتلارغا قارشى بىرلىكتە كۈرەش قىلىش ئارزۇسىدا ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. گەرچە بۇنىڭدىن بالدۇرراق «خوتەن شىيا دۆلىتىنىڭ يېقىن دوستى» بۇلۇپ كەلگەن بولسىمۇ يۇقىرىقى ئىشلارنى قىلدى①.

قارا قىتانلار دۆلىتى — غەربىي لياۋ موڭغۇللارنىڭ زەربىسى بىلەن هالاك بولدى. 1233-يىلى، موڭغۇللار تاڭغۇت دۆلىتىنمۇ يوقاتتى. ئاردىدىن بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، 1234-يىلى، جۇرجىتلار دۆلىتى جىن تېررىتورىيىسىنمۇ ئۆزلىرىگە قوشۇۋالدى. شۇنداق قىلىپ، موڭغۇللارنىڭ تېررىتورىيىسى قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تېررىتورىيىسگە يېقىنلاپ قالدى. بۇ ۋەقەلەر يۇز بېرىشتىن خېلىلا ئىلگىرى، 1209-يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانى باۋۇرچۇق (巴而术阿而忒的斤 بارچۇق ئارت تېگىن — مۇھەررىردىن) مەركىزىي ئاسىيادا شەكىللەنگەن كۈچلەر نىسبىتىنى توغرا مۆلچەرلەپ، ئۆز ئىلىنىڭ موڭغۇللار تەرىپىدىن بېسۇۋىلىشىنى خالىماي، قاراخوجا (喀拉和卓 — مۇھەررىردىن) دا تۇرۇشلۇق قىتانلارنىڭ ۋەكىلىنى ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇق قىلغان ۋە غەربىي لياۋ دۆلىتى بىلەن بولغان بارلىق مۇناسىۋەتنى ئۈزگەنىدى. باۋۇرچۇق قىتانلار دۆلىتى — غەربىي لياۋنىڭ چوقۇم هالاك بولىدىغانلىقىنى توغرا مۆلچەرلىگەنىدى. ئۇ چىڭگىز خان تەرەپكە ئۆتۈپ، ئۆزىنىڭ چىڭگىز خان ئىتائىتىدە بولىدىغانلىقىنى ئىپادىلىدى. چىڭگىز خان بۇنىڭغا خۇش بولۇپ، باۋۇرچۇقنى ئۆزىنىڭ بەشىنچى ئوغلى، دەپ ئېتىراپ قىلدى ھەمدە ئۇنىڭغا قىزىنى بەردى②. شۇنىڭ بىلەن، قوچۇ ئۇيغۇر ئېلى موڭغۇللارنىڭ

① يې. ئى. كېچانوف: «تاڭغۇت دۆلىتى تارىخىنىڭ ئوچېركى»، 217-بەت، موسكۋا، 1968-يىل.

② د. ئى. تىخونوف: «10 — 14-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى»، 59-بەت، موسكۋا-لېنىنگراد، 1964-يىل.

ۋەيران قىلىشىدىن خالى بولۇپ، ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قالدى. ئەمما، بۇنىڭ بەدىلىگە ئۇيغۇرلار نېمىگە ئىگە بولدى؟ قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ چىگگىز خانغا ئىختىيارى قوشۇلۇشى بۇ ئەلنى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي جەھەتلەردە زاۋاللىققا ئېلىپ كەلدى. ئەڭ ئاخىرىدا ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىللىقىنى تامامەن يوقاتتى. ئىدىقۇتلار ئۆز ئېلىدە ئالىي ھاكىمىيەتنى تۇنۇپ تۇردى، موڭغۇللارنىڭ بىرنەچچە قېتىم قويغان تەلىپى بىلەنلا ئۇلارغا ئۆزلىرىنىڭ قوشۇنلىرىنى يوللاپ بەردى، ئۆزلىرىمۇ ھەربىي يۈرۈشلەرگە قاتناشتى. ئەل ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قابىلىيەتلىك ئەمەلدارلارنى ئۇيغۇرستاندىن ئېلىپ كېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا باشقىلارنى قويدى. موڭغۇللارنىڭ بۇيرۇقى بويىچە، ئۇلارنىڭ يولى بىلەن ماڭغان ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ يۇرتىغا ئىككىنچى قايتىپ كەلمىدى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى جەڭ مەيدانىدا ئۆلدى، يەنە بىر قىسمى ئۆز يۇرتلىرىدىن يىراق ئەللەردە تۇرۇپ قالدى، تەدرىجىي ئاسسىلياتسىيە قىلىندى. مانا مۇشۇ ئەھۋاللار قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئىقتىسادىغا ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتمەي قالمىدى. دېھقانلارنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرىنىڭ سۇپىتىمۇ تۆۋەنلەپ كەتتى، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشىمۇ خارابلىشىپ كەتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى تەبىئىي ھالدا كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئىقتىسادىنى ناچارلاشتۇردى.

1251-يىلىدىن باشلاپ، غەربىي جۇڭغارىيە ۋە قەشقەرىيە (جەنۇبىي شىنجاڭ) چاغاتاي ئۇلۇسى تەركىبىگە كىردى. قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى جۇڭگونى سوراپ تۇرغان موڭغۇل خانلىرى بىلەن بولغان ۋاسساللىق (بېقىندىلىق) مۇناسىۋەتىنى ساقلاپ قالدى. موڭغۇل خانلىرى ئىدىقۇتنىڭ يېنىدا تۇرىدىغان موڭغۇل دورغىلىرىنى (نازارەتچى ئەمەلدارلار — مۇھەررىردىن) تەينىلىدى. بۇ دورغىلار ئۇيغۇر ئىدىقۇتلىرىنى نازارەت قىلىپلا

قالماستن، بەلكى دۆلەتنى ئداره قىلىش، باج ئېلىشتا مەلۇم رول ئويناىدى. 1368-يىلى، جۇڭگودىكى يۇەن سۇلالىسى ئاغدۇرۇلدى. ئىقتسادىي جەھەتتە ئاجىزلىشىپ كەتكەن قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن كېلىپ چىققان خىزىر خوجىنىڭ ھوجۇمىدىن ئۆزىنى ساقلاپ قالالمىدى. خىزىر خوجا 1369-يىلى قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنى تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋالدى. شۇنىڭ بىلەن، بۇ ئەل ئۆزىنىڭ مۇستەقىل ھالىتىنى تاماملىدى.

قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ مەمۇرىيىتى، قوشۇنى ۋە راھىلىرى

قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ قۇرۇلمىسى، ئومۇمەن ئالغاندا، گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ مەمۇرىي قۇرۇلۇشىنى قوبۇل قىلغانىدى. قاغان نامى ئىدىقۇت بولۇپ، ئەلنىڭ سىياسىي ۋە ھەربىي ھوقۇقى تامامەن شۇنىڭ قولىدا ئىدى، قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى سىياسىتىنى بەلگىلەيتتى، ئۇرۇش ۋە تىنچلىق مەسىللىرىنى بىر تەرەپ قىلاتتى، باشقا ئەللەرگە ئەلچىلەر ئەۋەتەتتى. ئەيىپلىنىپ قالغان يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلاتتى، ئىدىقۇت تېگىنلەرگە، بۇيرۇق-تۇتۇقلارغا، سانغۇنلارغا، تارخانلارغا ۋە ئەلنىڭ باشقا ئەمەلدارلىرىغا يەرلەرنى سۇيۇرغاللىقا بۆلۈپ بېرەتتى. يەرلەرنى ئۇلارنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش ئەمەلدارلارنىڭ خىزمىتىگە بېرىلگەن خىزمەت ھەققى ئىدى. ئەل داىرىسىدىكى يەرلەر خۇددى ئاسىيادىكى باشقا فېئوداللىق دۆلەتلەرنىڭكىگە ئوخشاشلا، رەسمىيەت جەھەتتە ھۆكۈمراننىڭ مۈلكى دەپ ھېسابلىناتتى. قاغانلىق مەنسەپ

ئاتىدىن بالغا مىراس بولۇپ قالاتتى. قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىدە ھۆكۈمران قەبىلە خۇددى ئورخۇن قاغانلىقىدىكىگە ئوخشاش، ياغلاقارلار ئىدى① . قوچۇ ئىدىقۇتلىرىنىڭ مەلۇم بولغان ئىسىملىرى تۆۋەندىكىچە: پۇگۇجۇن (بۆكۈ تېگىن)، قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئاساسچىسى. بۇ ئىسىم جۇڭگو تارىخىي مەنبەلىرى ئاساسىدا ئېلىنىۋاتىدۇ② . پۇگۇجۇندىن كېيىن ئۆتكەن بىرنەچچە قاغانلارنىڭ نامى بىزگە نامەلۇم. جۇڭگو قولىيازمىلىرىدا قوچۇ ئىدىقۇتلىرىنىڭ ئىسىملىرى يېزىلماپتۇ. گەرچە ئىدىقۇتلارنىڭ ئەلچىلىرى ۋە خوتەن، شاجۇنىڭ ئەلچىلىرى جۇڭگونىڭ پايتەختىگە، تاڭغۇت دۆلتى ۋە لياۋ دۆلتىنىڭ پايتەختلىرىگە (951 ـ ، 958 ـ ، 986 ـ ، 1049 ـ ، 1112 ـ يىللىرى) كېلىپ ـ كېتىپ تۇرغان بولسىمۇ، قاغانلارنىڭ ئىسمى تىلغا ئېلىنماپتۇ③ .

مەنبەلەردە ئارسلان خانىنىڭ تەختكە ئولتۇرغان ۋە ۋاپات بولغان يىللىرى كۆرسىتىلمەيدۇ. ئەمما، بۇ ئادەمنىڭ 981 ـــ 984 ـ يىللىرى ھاكىمىيەت ئۈستىدە ئولتۇرغانلىقى بەك ئېنىق. دەل شۇ يىللاردا، قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىگە سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندې (王延德 ـــ مۇھەررىردىن) كەلگەنىدى④ .

بىلگە (ئېھتىمال، ئۇ ئۇنۋان بولۇشىمۇ مۇمكىن) 1121 ـ يىلى ھۆكۈم سۈرگەن. شۇ يىلى قىتانلار خانى يوللىغ تاشىن

---

① « تۇڭا تارىخى »، 177 ـ بەت، موسكۋا، 1964 ـ يىل؛ فېڭ جياشىڭنىڭ 1958 ـ يىلدىكى ئەسىرى، 163 ـ بەت.

② « سۇڭنامە »، 490 ـ جىلد، 8 ـ 12 ـ بەتلەر.

③ « كونا بەش سۇلالە تارىخى »، 3 ـ جىلد، 2 ـ بەت؛ « لياۋ دۆلتى تارىخى »، 1 ـ جىلد، 7 ـ بەت؛ 12 ـ جىلد، 5 ـ بەت؛ 20 جىلد، 3 ـ بەت؛ 27 ـ جىلد، 6 ـ بەت.

④ « سۇڭنامە »، 490 ـ جىلد، 8 ـ 12 ـ بەتلەر.

ئۇنىڭدىن ۋاسساللىق مۇناسىۋەتتە بولۇشنى تەلەپ قىلغان، بۇ تەلەپ شۇ چاغدا قوبۇل قىلىنغانىكەن①.

ئىلىك قادىر، ئۇنىڭ ھۆكۈم سۈرۈپ تۇرغان يىللىرى نامەلۇم.

باۋۇرچۇق (巴而术 بارچۇق — مۇھەررىردىن)، 1209 - يىللىرى يۇرت سوراپ تۇرغان. دەل شۇ چاغدا قىتانلارنىڭ قاراخوجىدا تۇرۇشلۇق نائىبى ئۆلتۈرۈلگەن. ئىدىقۇت چىڭگىز خانغا ۋاسساللىق مۇناسىۋەتتە بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن.

سالىندى (萨仑柢 — مۇھەررىردىن)، 1250-يىلى مۆڭكە خان (蒙哥 — مۇھەررىردىن) نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن.

ئۆكۈنجى (玉古伦赤的斤 — مۇھەررىردىن)، سالىندىنىڭ ئىنىسى بولۇپ، سالىندىدىن كېيىن يۇرت سوراپ تۇرغان.

كىشمانى (忽石迈因 قېسمېش — مۇھەررىردىن)، ئۇنىڭ يۇرت سوراپ تۇرغان ۋاقتى نامەلۇم.

نۇيلىنجىن (纽林的斤 يۇلىن تېگىن — مۇھەررىردىن)، 1312 — 1323-يىللىرى يۇرت سورىغان.

دۆلەت ئاپپاراتىدا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغانلار تېگىن ۋە خاتۇنلار (مەلىكىلەر)، ئىدىقۇتنىڭ ئاپىسى، ئوغۇللىرى، قىزلىرى، ئاكا-ئۆكىلىرى، سىڭىللىرى، تاغلىرى ۋە باشقا يېقىن تۇغقانلىرى بولۇپ، ئۇيغۇر قاغان جەمەتىنى تەشكىل قىلاتتى. ئەگەر قاغانىنىڭ بالىلىرى، ئېنىقراق ئېيتقاندا، ئوغلى بولمسا، تەخت ۋارىسى بولۇپ ئولتۇرىدىغان ئادەمنى قاغان جەمەتى ئۇنىڭ يېقىن تۇغقانلىرىدىن بىرنى سايلاپ قويىدىكەن (قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى تارىخىدا ئاياللاردىن ئىدىقۇت چىققان ئىش كۆرۈلمىگەنىكەن). بۇ يېڭى سايلانغان ئىدىقۇتنى قاغان ئوردىسىدىكى توققۇز ۋەزىر ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ، تەنتەنە قىلىپ كۆتۈرۈپ، ئۇنى بارلىق ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى ئىدارە

① «لياۋ دۆلىتى تارىخى»، 30 - جىلد، 3 - بەت.

قىلىدىغان قانۇنىي قاغان دەپ جاكارلايدىكەن①.

تېگىنلەر دۆلەت ئاپپاراتىدا يۇقىرى ئورۇندا تۇرغان. ئۇلار ۋەزىرلىككە (بۇيرۇق-تۇتۇق)، ۋازارەت ۋە مەھكىمىلەرنىڭ باشلىقلىقىغا، ئەسكەرلەرنىڭ باش قوماندانلىقىغا، بەزى ۋىلايەتلەرنىڭ ۋالىيلىقىغا، شەھەرلەرنىڭ باشلىقلىقىغا، شەھەرنى قوغدايدىغان ساقچىلارنىڭ باشلىقلىقىغا، چەت ئەللەردە تۇرىدىغان ئەلچى قاتارلىق ئورۇنلارغا قويۇلاتتى. ۋەزىرلەر ۋە خاتۇنلار ئىدىقۇتقا چوڭ تەسىر كۆرسىتەتتى. ئۇلار قاغانغا (ئىدىقۇتقا) مۇھىم مەسىلىھەتلەرنى بېرەتتى، ئۆز پىكىرلىرىنى ئوچۇق ئېيتالايتتى. تېگىن ۋە خاتۇنلار دۆلەتنىڭ پايتەختىدە تۇراتتى. شەھەرنىڭ سىرتىدا ئۇلارنىڭ يەرلىرى، ئېتىز-ئېرىق، باغ-ۋاران، ئوتلاقلىرى بولاتتى. بۇ يەرلەر تېگىن ۋە مەلىكىلەرگە مىراس بولۇپ قالاتتى. ئۇلاردىن كېيىنمۇ بۇ يەرلەر ئۇلارنىڭ بالىلىرىغا مىراس بولۇپ قالاتتى. بۇ يەرلەرنى دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرەتتى، كۆچمەن چارۋىچىلار مالىلىرىنى بېقىپ بېرەتتى. بۇ يەرلەردىن كىرىمنىڭ كۆپ قىسمىنى تېگىن ۋە خاتۇنلار ئۆز خىراجىتى ئۈچۈن ئىشلىتەتتى. دۆلەت ئاپپاراتىدا ئۈچىنچى ئورۇندا توققۇز ۋەزىر (بۇيرۇق) تۇراتتى. بۇ توققۇز ۋەزىر ئۇيغۇرلارنىڭ توققۇز قەبىلىسىگە ۋەكىللىك قىلاتتى، دائىم ئوردىدا تۇراتتى. دۆلەتنىڭ مۇھىم ئىشلىرى مۇزاكىرە قىلىنغاندا، بۇ توققۇز ۋەزىرنىڭ ھەر بىرسى ئۆزلىرى ۋەكىللىك قىلىدىغان قەبىلىلەرنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن سۆز قىلاتتى (ئەرەب مەنبەلىرىدە ۋەزىر دەپ كۆرسىتىلگەن ئەمەل باشقا قول يازمىلاردا بۇيرۇق، تۇتۇق ۋە ساغۇن دەپمۇ ئېلىنغان، ساغۇن سۆزى سانغۇن 〈将军——مۇھەررىردىن〉 دەپمۇ

① گەردىزىنىڭ ئەسىرى، د. ئى. تىخونوفنىڭ 1964-يىلدىكى ئەسىرى، 53-بەت.

ئېلىنغان). ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ساغۇنلار - ۋەزىرلەر، ئېھتىمال كۆچمەن ئۇيغۇر قەبىلىرى بىلەن كۆپرەك مۇناسىۋەت قىلىپ، بۇ قەبىلىلەر بىلەن ئۇرۇقچىلىق مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ كەلگەن بولسا كېرەك. قەبىلە باشلىقلىرى قاغان ئوردىسىغا بەك چوڭ مۇراسىم ۋاقىتلىرىدا كېلەتتى. مەسىلەن، يېڭى قاغان سايلىغاندا ياكى قاغان بىرەر ئىشنى مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن شۇ قەبىلە باشلىقلىرىنى چاقىرتقاندا كېلەتتى. قەبىلە باشلىقلىرى ئۆز قەبىلىلىرى ئىچىدىكى ئىقتىسادىي مەسىلىلەرنى ئۆزلىرى ھەل قىلاتتى، ئۆز ئالدىغا ئەسكەر تۇتاتتى. ئەسكەرلەرگە ھەربىي تەلىم-تەربىيە بېرەتتى. ئىدىقۇت بىرەر يەرگە ھەربىي يۈرۈش قىلماقچى بولسا، قەبىلە باشلىقلىرى ئىدىقۇتنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئۆز ئەسكەرلىرىنى باشلاپ شۇ ھەربىي يۈرۈشكە قاتنىشاتتى.

قەدىمكى ئۇيغۇر سۆزى «بۇيرۇق — ۋازىرەت، مەھكىمە، مەلۇم بىر ساھەنى باشقۇرىدىغان باشقارما، دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرگەن»، مەسىلەن، ئۆز ۋاقتىدىكى موسكۋا دۆلىتىدە ئەلچىلەر ۋازارىتى، مەخپىي ئىشلار ۋازارىتى، يەر-جاي باشقۇرۇش ۋازارىتى دېگەنلەرگە ئوخشاش①. تاڭغۇت دۆلىتىدىكى ھەيئەتلەر، جۈن دۆلىتىدىكى ئاقساقاللار كېڭىشى ۋە ئۇلارنىڭ ئىتائىتىدىكى ۋازارەتلەرنىڭ ۋەزىپىلىرى، ئەمەلىيەتتە قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىدىكى بۇيرۇق - تۈتۈقلار بىلەن ئوخشاش ئىدى (تاڭغۇتلار قەبىلىلەرنى باشقۇرىدىغان ھەيئەتلەرنى فەنلۇشى، ۋىلايەتلەرنىڭ مۇداپىئە ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ھەيئەتلەرنى فەنيۇشى دەيدىكەن؛ خان سارىيىنى باشقۇرىدىغان سارايچىنى دۇيايا دەيدىكەن. قوشۇنلارنىڭ قوماندانلىرىنى

① د. ن. ئۇشاكوف مۇھەررىرلىكىدىكى «رۇس تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، 799 - بەت.

جىڭخۇيشى دەيدىكەن①. بۇيرۇق ئاتالغۇسىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەل ئىكەنلىكىنى تۈرك ۋە ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ خاتىرىسى ئۈچۈن ئورنىتىلغان موڭغۇلىيىدىن تېپىلغان تاش يادىكارلىقلارمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ (مەركىزىي ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ قاغانلىقلىرىدىمۇ بۇ ئاتالغۇ ئىشلىتىلگەنىكەن). تۈرك قاغانلىقىنىڭ ھەربىي قوماندانى كۆل تېگىن شەرىپىگە 732-يىلى ئورنىتىلغان تاش يادىكارلىقتا تۆۋەندىكىچە يېزىلغان: «ئۇ (كۆل تېگىن — د. ئى. تىخونوف) قەھرىمان قاغان ئىدى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى بۇيرۇقلىرى پاراسەتلىك ئىدى»②. بۇيرۇق-تۇتۇقلارنىڭ ھوقۇقى بەك چوڭ ئىدى. بۇيرۇققا تارخانلار، تۇتۇقلار، شەھەر باشلىقلىرى، يۇقىرى دەرىجىلىك بەگلەر، ئەلچىلەر بويسۇناتتى، ئۇلار ھەربىي ئىشلارغا، دۆلەت خەزىنىسىگە، يەر، سۇ ۋە زېمىن ئىشلىرىغا، ئىقتىسادىي ئىشلارغا، باج-سېلىق ئىشلىرى قاتارلىقلارغا مەسئۇل ئىدى.

د. ئى. تىخونوف: «ئىدىقۇت دۆلەت باشلىقى ئىدى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلچى، ئۇنىڭدىن تۆۋەنرەك تۇمەن ئەلچى، ئەلچى تۇراتتى. بۇلارنىڭ كەينىدە بەگلەر تۇراتتى» دەيدۇ. بىر قاتار يازما يادىكارلىقلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، «ئەلچى ھەر خىل سېلىقلارنى سېلىش ۋە بۇ سېلىقلارنى يىغىش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان». بىزنىڭ قارىشىمىزچە، بۇ يەردە بىر ئېنىقسىزلىق بار، بۇ ئېنىقسىزلىق ھەممىدىن ئاۋۋال بەگ ئەمىلىنىڭ ئەڭ تۆۋەن ئەمەل، دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەنلىكىدە كۆرۈلىدۇ. ئومۇمەن «بەگ» سۆزى ئالدىغا بىر ئېنىقلىغۇچى

---

① يې. ئى. كىچانوف: «تاڭغۇت دۆلىتى تارىخىنىڭ ئوچېركى»، 108-بەت، موسكۋا، 1968-يىل؛ م. ۋ. ۋوروبيېۋ: «جۇرجىتلار ۋە جىن دۆلىتى»، 155-بەت، موسكۋا، 1975-يىل.

② «قەدىمكى تۈرك تىلى لۇغىتى»، 121-بەت، 1969-يىل.

سۆز قوشۇپ ئىشلىتىلەتتى؛ باشلىقبەگ، تۇمەنبەگ، ئاغىچى بەگ دېگەنلەرگە ئوخشاش، پايتەخت شەھىرى بولغان قوچۇ شەھىرىنىڭ باشلىقى — قوچۇ ياكى ئاغىچى (خەزىنىچى) بەگ دەپ ئاتالغان. مۇشۇلاردىن قارىغاندا، بەگلەرنى ئىدارە قىلىش ئاپپاراتىدا تۆۋەن ئورۇندا تۇراتتى، دەپ ئېيتىشقا بولمىسا كېرەك. ئونبېشى «ئونبەگ» دەپ ئاتالغان. بۇ باشقا بىر گەپ. بۇ ئەمەلدىن تۆۋەن دەرىجىدىكى ئەمەل ئەمەلىيەتتە يوق ئىكەن. بۇنىڭدىن باشقا، بىزنىڭ قارىشىمىزچە، مۇشۇ ئەمەللەر تەرتىپىدە «ئەلچى» ئەمىلىنىڭ ئورنى توغرا قويۇلمىغان. مەلۇمكى، قەدىمكى تۈرك تىلىدا «ئەل» جامائە دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «ئەلچى» دېگەن گەپ «جامائە باشلىقى» دېگەننى بىلدۈرىدۇ. ئەلچى ئۆزىدىن يۇقىرى تۇرىدىغان ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىغا، جامائەنىڭ پائالىيىتىگە مەسئۇل بولغان. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئەلچى دۆلەت خەزىنىسى ئۈچۈن سېلىق يىغىش ۋەزىپىسىدىمۇ بولغان بولسا كېرەك.

11 — 14 - ئەسىرلەر ئارىلىقىدىكى يازما تارىخىي مەنبەلەر ۋە ئۇيغۇرچە قانۇن ھۆججەتلىرى، شۇنىڭدەك قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ تارىخىنى بايان قىلغان خەنزۇچە مەنبەلەردىن دۆلەت ئاپپاراتىدا ۋەزىر ئەمىلدىن تۆۋەن تۇرىدىغان تۆۋەندىكى ئەمەللەر بولغانىدى: بىرەر ۋىلايەت، ئوبلاستنىڭ ھاكىمى «چىغى»؛ ھەربىيلەرنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكى ئادەملەر «تارخان» (汗达 — مۇھەررىردىن)؛ ئون مىڭ ئۆيلۈك جامائەنىڭ باشلىقى «تۇمەن ئەلچى»؛ كىچىكرەك جامائەنىڭ باشلىقى «ئەلچى»؛ سوتچى «تۆزلۈق»؛ چوڭ كۆچمەس مۇلۇك ۋە ھەربىكەتچان مۇلۇك ئىگىسى، بەزى رايونلارنىڭ، مەھەللەرنىڭ ھەربىي ۋە مۇلكى ھاكىمى، شۇنداقلا كارۋان سودىسى بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئادەم «تۇتۇق»؛ خەزىنىچى «ساقچى، چېكى»؛ ئېرىق-ئۆستەڭ سۇلىرىنى باشقۇرغۇچى

« ئوقان كەسكوچى »؛ سۇ باشقۇرغۇچى « سۇچى »؛ ئاجىز ۋە يېتىملەرگە قاراپ، ئۇلارنى تەمىنلەيدىغان ۋە دۆلەتكە ھەر يىلى تاپشۇرىدىغان سېلىقلارنى نازارەت قىلىدىغان ئاقساقاللار « سۇجان »؛ ئوردا ئەمەلدارى « شۇەنمىڭ »؛ ھېساب ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى « تورقۇچى »؛ خەۋەرچى « يالاۋاچ »؛ باشبەگ « باشلىقبەگ »؛ ۋاستىچى « تۇزۇلـ بەگ »؛ ئونبېشى « ئونبەگ »؛ چەت ئەللەردە تۇرىدىغان ئەلچى « ئەلچى »؛ تەسىرى كۆچلۈك بەگ « ئارقىلىقبەگ »؛ شەھەر باشلىقى « چان » دەپ ئاتالغانىكەن①.

11 — 12-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت خەنزۇچە ماتېرىياللار (ئا. گ. مالياۋكىن خەنزۇچە ماتېرىياللارنى رۇسچىغا تەرجىمە قىلغان)دىن قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئىلىدىكى يۇقىرىقى ئەمەل نامىلىرىدىن باشقا ئەمەل نامىلىرىنىڭ بولغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ۋىلايەتلەردە ھەربىي ۋە سىياسىي نازارەتچىلەر②؛ نەيزە-قىلىچلارنى باشقۇرغۇچى، يەنى ھەربىي ئەسلىھەلەرنى باشقۇرغۇچى مەخسۇس سەركەردە؛ پايتەخت دەرۋازىلىرىنى قوغدىغۇچى سەركەردە؛ ئاتلىق ئەسكەر سەركەردىسى؛ سېپىلغا چىقىشتا ئىشلىتىلىدىغان ھەربىي شوتا باشقۇرغۇچى سەركەردە؛ ئىش باشقۇرغۇچىلارنى نازارەت قىلغۇچى؛ بارگاھ باشلىقلىرى؛ ئالاھىدە ۋەزىپىلەرنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار قاتارلىقلار بولغانىكەن.

قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ ۋەكىللىرىدىن تەشكىل قىلىنغان ئەمەلدارلار ئاپپاراتى ئۆز سىنىپىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداپ كەلدى. ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىدا كەڭ قوللىنىلغان شاد، ئەلتەبىر، ئىشبار قاتارلىق ئەمەللەر قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىدە قوللىنىلمىدى،

① « تۆۋا تارىخى »، 121 - ، 1210 - بەتلەر، موسكۋا، 1964 - يىل.
② « سۇڭنامە »، 197 - جىلد، 1 _ 4 - بەتلەر.

ئەمما ئۇنىڭ ئورنىغا ياغچى، تۇزۇلبەگ، ئىنان، ئوقان كەسكۈچى، تۇزلۇق قاتارلىق يېڭى ئەمەلەر قوللىنىلدى. بۇنداق ئەمەلەر گەنجۇدىمۇ قوللىنىلدى. ئورخۇن قاغانلىقىدا قوللىنىلغان بۇيرۇق - تۇتۇق، تارخانلارنىڭ ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەتلىرى قۇچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىدە مەلۇم دەرىجىدە ئۆزگەردى. مەسلەن، ئورخۇن قاغانلىقىدا تۇتۇق ئەمەلىي بېسۇبلىنغان ئەللەرگە قويۇلغان بولۇپ، نائىب قاتاردا قوللىنىلغانىدى (تۇۋادا شۇنداق بولغانىدى)، بۇ تۇتۇقلارنىڭ ھوقۇق دائىرىسى بەك كەڭ ئىدى، ئۇلار پەقەت قاغانغىلا بويسۇناتتى. قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىدە بولسا، تۇتۇقنىڭ ھوقۇق دائىرىسى ئۇنچىلىك چوڭ ئەمەس ئىدى. ئەلچىلەر تۇتۇق ئەملى بارلارنىڭ ئىچىدىن بەلگىلىنەتتى، ياكى ئۇلارغا بەزى رايون — مەھەللەرنى باشقۇرۇش تاپشۇرۇلاتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ قوشنا دۆلەتلەر بىلەن بولغان ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرى دۆلەت ئاپپاراتىنىڭ قۇرۇلمىسىغا ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتىغا ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتىپ تۇردى. قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئىدىقۇتلىرى دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتىكى بۇرۇنقى تەشكىلىي ئاپپاراتلارنى قىسمەن ساقلاپ قالدى، قىسمەن شۇ يەرلىك ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇلارغا بەزى ئۆزگەرتىشلەرنى كىرگۈزدى.

قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىدە دۆلەت دىنىنىڭ بۇددىزىم ئىكەنلىكى ھەممىگە ئايان. ئىدىقۇتلار بۇددا راھىبلىرىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىش ئۈچۈن، راھىبلارنىڭ دىنىي تەشكىلاتلىرىغا كۆپ ئاسانلىق يارىتىپ بەردى. ئىبادەتخانىلارغا يەرلەرنى بۆلۈپ بەردى، يېڭى ئىبادەتخانىلارنى قۇرۇپ بەردى، راھىبلارنىڭ چەت ئەللەرگە چىقىپ سودا قىلىشىغا شەرت-شارائىت يارىتىپ بەردى. راھىبلار ئۆزلىرى ئىشلىتىۋاتقان يەرلەردىن دۆلەتكە باج تۆلىمەيتتى.

بۇددا راھىبلىرى ئىبادەتخانىلاردا ياشىلارنىڭ ساۋاتىنى

چىقىرىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىدى، ئۇلار بۇددا نوملىرىنى بېسىپ تاركاتتى، بۇددا دىنىنىڭ قانۇن-تەرتىپلىرىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، ئۇنى ئۇيغۇرىستاندا كەڭ تارقاتتى، چەت ئەللەرگىمۇ تارقاتتى، سودا-تىجارەت بىلەن شۇغۇللاندى، جازانىخورلۇق ئىشلىرىنىمۇ ئېلىپ باردى، دېھقانچىلىق ۋە قول ھۈنەر بىلەن شۇغۇللاندى. راھىبلارنىڭ تۆۋەن تەبىقىسى — سالىلار بۇتخانىلارغا قاراشلىق يەرلەرنى تېرەتتى، قول ھۈنەر بىلەن شۇغۇللىناتتى ياكى ئۇ ياكى بۇ دىنىي جامائەنىڭ سودا كارۋانلىرىنى يېتەكلەپ سودا قىلاتتى.

ئادەتتە، ئالىي ھۆكۈمرانىنىڭ يېنىدا بۇددا راھىبلىرىنىڭ يۇقىرى تەبىقىسىدىن چىققان دىنىي ئۇستازلار بولاتتى. ئۇلار ئىدىقۇتلارنى بالا ۋاقتىدىن تارتىپلا تەربىيەلەپ، ئىدىقۇت تەختىغا ۋارىسلىرىنىڭ دۇنيا قاراشلىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە ياردەم بېرەتتى. راھىبلارنىڭ ۋەكىللىرىمۇ ئىدىقۇتنىڭ يېنىدا بىللە يۈرەتتى، ئىدىقۇت چەت ئەللىكلەرنى قوبۇل قىلغاندىمۇ ئۇلار شۇ سورۇندا بولاتتى. سۇئال سۇئالىسىنىڭ ئەلچىسى ۋە سايا ھەتچى ۋاڭ يەندې ئىدىقۇتنىڭ قوبۇل قىلىش مۇراسىمىدا كۆرگەنلىرىنى تۆۋەندىكىچە يازغانىدى: « قاغان، تەختىغا ۋارىسى ۋە شۇ سورۇندىكى ھەممە كىشى شەرق تەرەپكە قاراپ تەزىم قىلدى. سوۋغا-سالام تەقدىم قىلىنمىغاندا مەخسۇس بىر ئادەم قاشتېشىدىن ياسالغان بىر ئەسۋاب بىلەن داڭ ئۇرۇپ تەزىم قىلىشقا بەلگە بەردى، داڭ ئاۋازى چىقىش بىلەن تەڭ، قاغان تەزىم قىلدى، ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ ئوغۇللىرى، قىزلىرى ۋە باشقا تۇغقانلىرى تەزىم قىلىپ، سوۋغىلارنى تاپشۇرۇۋالدى »①.

10-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا قوچۇ شەھىرىدە 50 نەچچە

① « سۇڭنامە »، 490 - جىلد، 8 _ 12 - بەتلەر.

بۇددا ئىبادەتخانسى بولغانكەن. بۇ ئىبادەتخانىلاردا بۇددا دىنىنىڭ قانۇن-قائىدىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك كىتابلار، «تاڭيۇن» («تاڭ ئاڭالىرى» «唐韵» — مۇھەررىردىن)، «يۇ بيەن» («سۆزلەر جەۋھىرى» «玉篇» — مۇھەررىردىن)، «جىڭيين» («سۇترا سۆزلىرى» «经音» — مۇھەررىردىن) قاتارلىق كىتابلارمۇ بولغانكەن①.

12-ئەسىردە يەنشەن شەھىرى (خېبېي ئۆلكىسى)دە ياشىغان ئۇيغۇر بۇددىستلىرىنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى توغرىسىدا «سۇنمو جۇەن» («دەشت-چۆل دىيارى ھەققىدە» «松漠传» — مۇھەررىردىن) ناملىق كىتابتا تۆۋەندىكىلەر يېزىلغان: «بۇ ئۇيغۇرلار 1036-يىلى شەنشى (شىئەن)دىن يەنشەن (خېبېي)گە كۆچۈرۈلگەن. بۇ ئۇيغۇرلار كۆپرەك بۇددا دىنىغا ئىبادەت قىلاتتى. پۈل چىقىرىپ ئىبادەتخانىلار سالدۇراتتى. ئىبادەتخانىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ياغاچ ۋە لايدىن قاتۇرۇپ ياسالغان بۇددا ھەيكىلىنى قويياتتى. ھەر بىر بايرام ۋاقتىدا قوي بوغۇزلايتتى. بەزى ئادەملەر ھاراق ئىچىپ مەس بولۇپ قالاتتى، قولىنى قوينىڭ قېنىغا مىلاپ، بۇددانىڭ كالپۇكىنى قىزارتىپ قويياتتى. بەزىلەر بۇددانىڭ ئايىغىنى قۇچاقلاپ، ئۇنىڭدىن بىر نەرسىلەر تىلەيتتى، بۇنداق قىلىش بۇددانى چوڭقۇر ھۆرمەتلىگەنلىك ۋە ئۇنى چىن كۆڭلىدىن ئىززەتلىگەنلىكنى بىلدۈرەتتى. مۇقەددەس كىتابلارنى ئوقۇغاندا، ئادەتتە بۇددا راھىبلىرى كىيىدىغان ئۇزۇن چاپانلارنى كىيىۋالاتتى»②. قوچۇ شەھىرىدە 640 — 641 - يىللىرى سېلىنغان ئېنىۋنسى ۋە دانانسى دەپ ئاتىلىدىغان بۇددا ئىبادەتخانىلىرى بار ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ

① ئا. گ. ماليا‌ۆكىن: «9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 89 - بەت، نوۋوسىبىرسك، 1974 - يىل.

② ئا. گ. ماليا‌ۆكىن: «9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 91 - بەت، نوۋوسىبىرسك، 1974 - يىل.

ئەر-ئايال راھىبلرنىڭ مەركىزىي ئاسىيادىكى ئابرويىي يۇقىرى ئىدى، راھىبلار لياۋ دۆلىتى ۋە سۇڭ سۇلالىسى ئوردىلىرىغا، شۇنداقلا تاڭغۇتلارغا ۋە جۇرجىتلارغا ئەلچى بولۇپ بارغانىدى. بەزىدە ئۇلارنىڭ بارغان ئاشۇ ئەللىرىدە ئىبادەتخانىلار قۇرۇشىغا ۋە دىنىي تەشۋىقات ئىشلىپ بېرىشىغا رۇخسەت قىلىنغان. ئومۇمەن ئالغاندا، ئۇيغۇرلار «تاڭغۇت دۆلىتىدە بۇددىزمنىڭ تارقىلىشىغا زور كۈچ چىقارغانىدى. تاڭغۇت ئىبادەتخانىلىرىدىكى تام سۈرەتلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسىرى ئوچۇق نامايەن بولىدۇ»①.

بەزى ئۇيغۇرلارنىڭ مانى دىنىغا، خرىستىئان دىنىنىڭ نىستۇرىئان مەزھىبىگە ئېتىقاد قىلىپ كەلگەنلىكى توغرىسىدىمۇ مەلۇماتلار بار②. بۇددا كىتابلىرىدا بۇ دىنلارغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنى «باشقا دىندىكىلەر» دەپ ئاتايدىكەن. قوچۇ ئۇيغۇرلىرى ئۈچۈن ھەر يىلى 3-ئاينىڭ 9-كۈنى روزا تۇتۇش كۈنى ھېسابلىناتتى. بۇنىڭدىن باشقا، بىر يىلدا ئىككى قېتىم (ئەتىياز ۋە كۈزدە) يەر ئىلاھىغا ئاتاپ قۇربانلىق بېرەتتى ۋە قىشتا كۈن بىلەن تۈن تەڭلەشكەندە، ئۇنى خاتىرىلەيتتى. ئاھالىلەر باھار كۈنلىرى توپلىشىپ خۇشاللىق بىلەن سەيلە-ساياھەت قىلىپ، بۇددا ئىبادەتخانىلىرىغا باراتتى. ئاتلىقلار ئات چاپتۇرۇپ يۈرۈپ ئوقيا ئاتاتتى، بۇنى ئۇلار «بەختسىزلىكنى قوغلۇۋېتىش» دەپ ئاتىشاتتى③.

---

① يې. ئى. كېچانوف: «تاڭغۇت دۆلىتى تارىخىنىڭ ئوچېركى»، 334 - بەت، موسكۋا، 1968 - يىل.

② «سۇڭنامە»، 490 - جىلد، 8 ـ 12 - بەتلەر؛ پ. كارپىنى: «موڭغۇللار تارىخى» (پلانو كارپىنى ۋە رۇبرۇكلارنىڭ «شەرق ئەللىرىگە قىلغان ساياھىتى»)، 127 ـ 134 - بەتلەر، موسكۋا، 1957 - يىل.

③ «سۇڭنامە»، 490 - جىلد، 8 ـ 12 - بەتلەر؛ مالياۋكىن: «9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 89 - بەت، نوۋوسىبىرسك، 1974 - يىل.

مانى دىنى، خرىستئان دىنى ۋە باشقا قەدىمكى دىنلار (شامانىزم، بۇتپەرەسلىك) دۆلەت دىنى ھېسابلانمايتتى ۋە دۆلەتنىڭ ھمايىسىگىمۇ ئىگە ئەمەس ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا، بۇ دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچىلار چەكلەنمىگەنىدى. بۇ دىنلارغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ سانى ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىبادەتخانىلىرى ۋە دىنىي مۇراسىم ئۆتكۈزىدىغان ئورۇنلىرىمۇ بولغان.

ئەدلىيە ئىشلىرىنىڭ تارىخىنى تەكشۈرۈپ د. ئى. تىخونوف تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ: « ھۆججەتلەردە ۋە باشقا مەنبەلەردە ھۆكۈم چىقارغۇچى سوتچىلىق ۋەزىپىسىنى قانداق ئادەمنىڭ ئۆتىگەنلىكىگە دائىر مەلۇماتلار يولۇقمىدى، ئېھتىمال مەخسۇس سوتچى بولمىغان بولۇشى، تالاش - تارتىش، دەۋا مەسىللىرى يولۇقۇپ قالسا، بەگلەر جامائە ئاقساقاللىرىنىڭ يارىدىمى بىلەن مەسىلىھەتلىشىپ بىر تەرەپ قىلغان بولسا كېرەك »①. ھازىرچە قولغا چۈشكەن ماتېرىياللار ئىچىدە بۇ قاراشنى رەت قىلغۇدەك ماتېرىيال يوق، ئەمما بىزگە بىر قېتىم « تۆزلۈق » دېگەن سۆز ئۇچراپ قالدى. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا « تۇز » دېگەن سۆز « باراۋەر، ئادىل » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىكەن②. سۆزنىڭ ئاخىرىدا كېلىدىغان « لۇق، لىك، لىگ » قوشۇمچىلىرى بىر ئادەمنىڭ ئۆتەيدىغان ۋەزىپىسىنى ئېنىقلايدىغان ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن، ئارقىلىقبەگ دېگەن سۆز ئىناۋەتلىك بەگ دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ③. بۇنداق بولغاندا، « تۆزلۈق » سۆزى « ئادالەتچىلىكنى باشقۇرىدىغان ئادەم » دېگەن مەنىنى بىلدۈرمەيدۇ.

---

① د. ئى. تىخونوفنىڭ 1962 - يىلدىكى ئەسىرى، 52 - بەت.

② س. يې. مالوف: « موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان تۈركىي يېزىق يادىكارلىقلىرى »، 436 - بەت، موسكۋا - لېنىنگراد، 1951 - يىل.

③ س. يې. مالوفنىڭ 1957 - يىلدىكى ئەسىرى، 204-، 211 - بەتلەر.

بىزنىڭ بۇ پىكرىمىز بىر مۆلچەر، تەخمىنىدۇر. ئومۇمەن ئالغاندا، غەربىي يۇرتتىن تېپىلغان قانۇن-ئەدلىيىگە دائىر ھۆججەتلەرگە قارىغاندا، قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىدە ئەدلىيە ئىشلىرى بەك ئېنىق بىر تەرەپ قىلىنغان. ھەرقانداق تالاش-تارتىش، دەۋا-دەستۇرلار قانۇن بويىچە ھەل قىلىنغان. تۇراقلىق ياكى تۇراقسىز مۇلۇكلەرنى ئالغان ۋەياكى ساتقاندا، بىر كىمدىن پۇل ياكى بىرەر نەرسە قەرز ئالغاندا ۋەياكى جازانىخورلارغا پۇل ئۆسۈمىنى تۆلەشكە توغرا كەلگەندە، بۇنداق ئىشلارنى سۆزلەشكۈچىلەر توختام تۈزۈشكەن ياكى قول خەت بېرىشكەن، ئۆزئارا توختاملار تۈزۈلگەندە، بىرقانچە ئادەم گۇۋاھچى بولغان، گۇۋاھچىلارنىڭ شەخسىي تامغىلىرى بولغان. توختاملار، قەرز ئېلىش، قەرز بېرىش ھۆججەتلىرى ئېنىق بەلگىلەنگەن بىر تەرتىپ بويىچە يېزىلغان. دەسلەپتىلا ھۆججەت تۈزۈلگەن ۋاقىت كۆرسىتىلگەن (مۆچەل يىلى يېزىلغان، ئۇنىڭدىن كېيىن ئاي ئىسىملىرى كۆرسىتىلگەن، مەسىلەن، رام، يېڭى، ئاي بېشى، چاخسا پۈت دېگەنلەرگە ئوخشاش، ئۇنىڭدىن كېيىن كۈن كۆرسىتىلگەن). ئۇنىڭدىن كېيىن ھۆججەتتە ھەر ئىككى تەرەپنىڭ شەرتلىرى بايان قىلىنغان، ئەڭ ئاخىردا ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئەمەل ناملىرى ۋە گۇۋاھچىلارنىڭ ئىسىملىرى يېزىلغان. بۇنداق گۇۋاھچىلار شۇ قانۇنىي ھۆججەتلەرنى يازغاندا ئۇستىدە تۇرغان ئادەملەر بولۇشى كېرەك ئىكەن. ھەر بىر گۇۋاھچى ئۆزىنىڭ ئىمزاسىنى ياكى تامغىسىنى ھۆججەتكە قويىدىكەن. تېپىلغان ھۆججەتلەرنىڭ مەزمۇنلىرى خىلمۇخىل. مەسىلەن، ئىلىم-بېرىم ھۆججەتلىرىدە قەرز بەرگۈچىنىڭ ئىسمى كۆرسىتىلگەن. قەرزدارنىڭ ئىسمى، ئالغان پۇلىنىڭ سانى، قايتۇرۇپ بېرىدىغان مۇددىتى، ئۇنىڭغا قوشۇمچە ئۆسۈمى (پروتسېنت) كۆرسىتىلگەن. بەزىدە قەرز ئالغۇچى ۋاپات بولۇپ كەتسە، قەرزنى كىمنىڭ تۆلەيدىغانلىقى

يېزىلغان. ئېلىش-سېتىش ئىشلىرىدا بۇ ئىش يۈز بەرگەن ۋاقىت، سېتىلغان نەرسە، ئۇنىڭ باھاسى، ئالغۇچى ۋە ساتقۇچىلارنىڭ ئىسمى ۋە بۇنىڭ گۇۋاھچىلىرى كۆرسىتىلگەن. سېتىۋالغۇچىنىڭ پۇلنى تۆلەپ بولغانلىقى، ساتقۇچىنىڭ تېگىشلىك پۇلارنى تولۇق ئالغانلىقى، ساتقۇچىنىڭ ئۆزى ياكى ئۇنىڭ تۇغقانلىرى، دوست-ئاغىنىلىرى بۇ سېتىلغان نەرسىگە دەۋا قىلمايدىغانلىقى، بۇ سېتىلغان نەرسە ياكى قۇل، چارۋا-مالنىڭ ئالغۇچىغا تولۇق تاپشۇرۇلغانلىقى، كېيىن ئۇنى قانداق قىلىش سېتىۋالغۇچىنىڭ ئىختىيارىدىكى ئىش ئىكەنلىكى، ئەڭ ئاخىرىدا بۇ ھۆججەتنى كىمنىڭ يازغانلىقى ياكى كىمنىڭ ئېيتىپ بېرىشى بىلەن ئۈچىنچى بىر ئادەمنىڭ يازغانلىقى كۆرسىتىلگەن.

د. ئى. تىخونوفنىڭ قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئەدلىيە ئىشلىرىدا يازما قانۇنلار يوق ئىدى، دېگەن پىكرىگە قوشۇلماق ناھايىتى تەس①. قانۇن ھۆججەتلىرىدە كۆرسىتىلگەن شەرتلەر — بىرەر ئادەمنىڭ يەرگە، ئۈزۈملۈككە، قۇلغا ياكى جازانىخورغا تۆلەيدىغان قوشۇمچە ئۆسۈم ياكى باشقا تۇراقلىق - تۇراقسىز مۈلۈك، يىمەك - ئىچمەك مەھسۇلاتلىرىغا بولغان ھوقۇقلار — چوقۇم ئەمەلگە ئاشۇرۇلاتتى. شۇنىسى ئېنىقكى، ئەگەردە بۇ تۈزۈلگەن توختام، قول خەتلەر قانۇنىي كۈچكە ئىگە بولمىغان بولسا، ئۇ چاغدا، بۇ خىل ھۆججەتلەر يېزىلمىغان بولاتتى. قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىدە بولسا بۇ خىل ھۆججەتلەر ئىنتايىن كۆپ تېپىلدى. ھۆججەتتە بىرەر مۈلۈككە ئىگە بولغان ئادەمنىڭ ھوقۇقىنى شۇ يەرنىڭ بېگى ياكى شۇ ھوقۇققا ئىگە بولغان ئادەمنىڭ خوتۇنىمۇ بۇزۇۋېتەلمەيدىغانلىقى كاپالەتلەندۈرۈلگەن. ئەمەلىيەت شۇنى كۆرسىتىدۇكى، ئۆزىنىڭ قانۇنىي ھوقۇقىنى كاپالەتلەندۈرۈپ تۇرغان ھۆججىتىنى يوقىتىپ قويغان

① يې. ر. تېنىشېف، فېڭ جياشىڭلارنىڭ 1958 - يىلدىكى ئەسىرى، 112 - بەت.

ئادەم ھەتتا ئۆزىنىڭ شەخسىي ئەركىنلىكىنمۇ يوقتىپ قويىدىكەن. مەسىلەن، تۈرپان ئاستانىدىكى بېگتوك ئىسمىلىك بالىنىڭ تېگۈي ناملىق ۋاڭ ئۇستىدىن ئالىي ھۆكۈمرانغا تۇتقان ئەرزى مىسال بولالايدۇ. تېگۈي ئالدامچىلىق قىلىپ، بالىنىڭ ھۆرلۈك قەغىزىنى ئېلىۋالىدۇ، شۇنىڭدىن كېيىن بالىنى يەنە قۇل ئورنىدا توققۇز ياستۇق چاۋ (پۇل بىرلىكى)غا ساتىدۇ①.

9 — 13 - ئەسىرلەردە غەربىي يۇرتتىن تېپلغان ھۆججەتلەر شۇ ۋاقىتتىكى ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ساھەسىدىكى ئادەملەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئۆز ئېلىنى قوغداپ قېلىش ئىقتىدارىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلىش ئۈچۈن قەدەر تەس. چۈنكى، ئۇنىڭ ھەربىي قوشۇنلىرىنىڭ تۈرلىرى توغرىسىدا، قوماندانلىق تەركىبى، قورال-ياراغلىرى، جەڭ مەيدانىدا قىسىملارنىڭ بىر-بىرىگە بولغان تەسىرى قاتارلىقلار توغرىسىدا ماتېرىياللار يېتەرلىك ئەمەس. ئەمما، شۇنىڭدا گۈمان يوقكى، 500 (866 — 1369 - يىللىرى) يىلدىن ئوشۇقراق مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن ئەل ئۆزىنى قوغدايدىغان يېتەرلىك كۈچ-قۇۋۋەتكە، كۈچلۈك قوشۇنغا ئىگە بولغاندۇر. شۇ دەۋرلەردە ئۇيغۇرلار، قىتانلار، تىبەتلىكلەر، ئىسلام دىنىدىكى ئۇيغۇر قاراخانىيلار دۆلتى خېرىس ئىدى.

رادلوف ياۋروپا مەنبەلىرىگە ئاساسەن يۇنان مەنبەلىرىگە ئاساسلىنىپ تۆۋەندىكىلەرنى يازغانىدى: قەدىمكى ئۇيغۇرلاردا بۇرۇن «ئالىي ھەربىي قوماندان بولمىغان، پۈتۈن ئاھالە مىلك ئادەم بىرلىك قىلىنىپ ئاتلىق قوشۇنلارغا بۆلۈنگەن، ھەر مىلك ئاتلىقنىڭ قوماندانى بولغان؛ مىلك ئاتلىق ئۆز نۆۋىتىدە

① تېنىشېۋ، فېڭ جياشىڭلارنىڭ 1958 - يىلدىكى ئەسىرى، 110 - بەت.

يۇزدىن-يۇزدىن بۆلۈنگەن، ھەر يۇز ئادەمنىڭمۇ باشلىقى بولغان، ھەر يۇز ئادەم يەنە ئوندىن-ئوندىن بۆلۈنگەن، ئۇلارنىڭمۇ باشلىقلىرى بولغان. ئۇرۇش قىلىشقا توغرا كەلگەندە، ئۇلار توغرا سەپ تارتىپمۇ تۇرماي تۇشتۇشتىن چۇقان سېلىپ، دۇشمەنگە شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلاتتى. ئەگەر دۇشمەن قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىپ قالسا دەرھاللا بۆلۈنۈپ، چاقماق تېزلىكىدە ئىككىنچى بىر ئورۇنغا يۆتكىلىپ، دۇشمەن كۈتمىگەن يەردىن تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلاتتى. ئۇلار چېپىپ كېتىۋاتقان ئات ئۈستىدە تۇرۇپ ئوقيا ئېتىشقا ئىنتايىن ماھىر ئىدى. ئۇلارنىڭ جەڭ مەيدانىدا ئاتقان ئوقلىرى بىكار كەتمەيتتى، دۇشمەندىن مۇداپىئەلىنىشكە ئۈستا ئىدى. ئۇلارنىڭ بىر قولىدا قىلىچ بولسا، يەنە بىر قولىدا ئارغامچىسى تەييار ئىدى، دۇشمەننى سالما تاشلاپمۇ تۇتۇۋالاتتى... جەڭ قىلىۋاتقاندا ئۇلار (ئۇيغۇرلار — د. ئى. تېخونوف) سەپكە تىزىلمايتتى، دۇشمەنگە تۇشتۇشتىن ھۇجۇم قىلاتتى. ئۇلار گاھ ئالغا ئېتىلسا، گاھ ئارقىغا چېكىنەتتى. ئۇرۇش قىلغاندا سەپ تۇزۇشمەيتتى».

ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنىڭ چېپىپ كېتىۋاتقان ئات ئۈستىدە ئوقيا ئېتىپ نىشانغا دەل تەككۈزەلەيدىغانلىقى باشقا مەنبەلەردىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، مەھمۇد قەشقەرى مۇنداق كۆرسەتكەندى: «زۇلقەرنەين ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندا، تۈرك قاغانى ئۇنىڭغا قارشى تۆت مىڭ ئادەم ئەۋەتكەن. ئۇلارنىڭ قالپاقلىرىنىڭ قاناتلىرى لاچىن قاناتلىرىغا ئوخشايدىكەن. ئوقنى ئالدىغا قانداق ئاتسا، كەينىگىمۇ شۇنداق ئۈستىلىق بىلەن ئاتىدىكەن. زۇلقەرنەين بۇلارغا ھەيران قاپتۇ ۋە ‹ئىنەن خۇزخۇرەند inanhuż hurənd — بۇلار باشقىلارغا مۇھتاج بولماي، ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغانلار ئىكەن؛ بۇلارنىڭ قولىدىن ئووۋ قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ، قاچان خالسا، شۇ چاغدا ئېتىپ يېيەلەيدۇ› دەپتۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ بۇ ئەل ‹خۇزخۇر›

دەپ ئاتلىپتۇ » (ئاپتور ۋاقتلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن « خۇزخۇر » سۆزىنىڭ ئۇيغۇر سۆزىگە ئۆزگەرگەنلىكىنى يازىدۇ)①.

قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئەسكەرلىرى ئاتلىق ۋە پىيادە قىسىملاردىن تەشكىل قىلىنغانىدى. ئاتلىق ئەسكەرلەر ئوقيا، قىلىچ، ئىنچىكە ئارغامچا ۋە خەنجەر قاتارلىق قوراللار بىلەن قوراللاندۇرۇلاتتى. ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ سەركەردىلىرى باشلىرىغا مېتالدىن ياسالغان قالپاق (باش كىيىم) كېيەتتى. بۇ تۆمۈر قالپاق ئەسكەرنىڭ بېشىنى ۋە گەجگىسىنى قاپلاپ تۇراتتى ھەمدە ئېگىكىدىن باغلۇۋالاتتى. بۇنداق قالپاق ئۇچلۇق بولماستىن، ياي شەكىلدە ئىدى. ئەسكەرلەر بۇ خىل باش كىيىمدىن باشقا، مېتالدىن ياسالغان ساۋۇت (تۆمۈر كىيىم) كېيەتتى. بۇ تىك ياقلىق بولۇپ، دۇمبە ۋە كۆكرەكنى قاپلاپ تۇرىدىغان ياراغ بولاتتى. ياراغنىڭ ئۈزۈنلۇقى قوۋۇرغىغىچە كېلەتتى. ئېتەك تەرىپى زەنجىرسىمان كۆڭلەك بولۇپ، ئوشۇققىچە يېپىپ تۇراتتى. كۆڭلەك بەلدىكى كەمەرگە تۇتاشتۇرۇلاتتى②. ئەسكەرنىڭ قالقىنى ۋە چوقمىقى (جەڭ چوقمىقىنىڭ ئۇچىغا مەخسۇس چىقىرىلغان ئۇچ مۇنىكى) بولاتتى. ئاياغ كىيىمى ئۆتۈك ئىدى. قولى بولسا، جەينىكىنىڭ تۆۋىنى ئوچۇق تۇراتتى. ئاتلىق ئەسكەرلەر ئىككى قولى بىلەن ئۆزىنىڭ قورال-سايمانلىرىنى بىمالال ئىشلىتەلەيتتى. ئاتلىق قوشۇن دۇشمەن ئۈچۈن ناھايىتى دەھشەتلىك خەۋپ ھېسابلىناتتى. ئاتلىق قوشۇنلار تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلاتتى.

---

① مەھمۇد قەشقەرىنىڭ 1960 - يىلدىكى ئەسىرى، 135 ـ 136 ـ بەتلەر؛ ج. كلاۋسون: « ئۇيغۇر دېگەن نام توغرىسىدا » (« ئۇيغۇر تىلىغا دائىر ماقالىلەر توپلىمى »)، 209 ـ 220 - بەتلەر، ئالمۇتا، 1965 - يىل.

② ئا. گابائىن: « قارا قوچۇ ئۇيغۇر ئېلى »، 2-بەت، 4-رەسىم، بېرلىن، 1961-يىل.

پیاده ئەسکەرلەرمۇ ئۇزۇن قىلىچ، ئوقيا ۋە خەنجەرلەر بىلەن قوراللىناتتى①. ئەسكەرلەرنىڭ قىلىچى، خەنجرى، ساداقلىرى ئەسكەرلەرنىڭ كەمەرلىرىگە ئېسىلاتتى. كەمەر بولسا، ئېسىل قاش ۋە پىل چىشلىرى بىلەن بېزىلەتتى. پىيادە ئەسكەرلەرنىڭ يېنىدىمۇ قىلدىن ئېشىلگەن ئىنچىكە ئارغامچا بولاتتى. قېچىۋاتقان دۇشمەنگە بۇ ئارغامچىنى سالما قىلىپ ئېتىپ تۇتاتتى، ئارغامچىنىڭ بىر ئۇچى ئۆزىنىڭ قولىدا بولۇپ، دۇشمەننى ئارغامچا بىلەنلا بوغۇپ ئۆلتۈرەتتى. پىيادە ئەسكەرلەرنىڭ بېشىدا قارا قالپاق بولاتتى، قالپاقنىڭ چۆرىسىگە ۋە يېنىغا ئاق بەلگە سېلىپ قويۇلاتتى. قالپاقنىڭ كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان ئارقىغا مۇرىسىگە چۈشۈپ تۇرىدىغان ئىككى لېنتا ئىلىپ قويۇلاتتى، ئەسكەرنىڭ يېپەك ياكى يېپ رەختتە تىكىلگەن ئۇزۇن چاپىنى بولاتتى، چاپاننىڭ پېشى تىزىغا چۈشەتتى، ئارقا تەرىپى ئۇزۇنراق بولاتتى. ئەسكەرلەر ئوقيا ئاتقاندا تۇرۇپ ياكى تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ ئوق قولى بىلەن ئاتاتتى②. ئەسكەرلەرنىڭ شالۋارلىرى كەڭ، يول يۇرۇشكە قولاي ئىدى. پۇتىغا بەزىدە ئۆتۈك، بەزىدە يېنىككىنە چورۇق كېيەتتى.

بىزنىڭ قولىمىزدا قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى تولۇق سۈرەتلەپ بېرىدىغان ماتېرىياللار يوق، ئۇرۇشتا قوللىنىلغان ئۇسۇل-چارىلەر توغرۇلۇقمۇ ماتېرىياللار ئاز، ئەسكەرلەر ۋە سەركەردىلەر ئۆچۈن ئېنىق بەلگىلەنگەن مەجبۇرىيەت توغرۇلۇقمۇ ماتېرىياللار ئاز. پەقەت خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە قەدىمكى بەزى مەنبەلەردىلا قوشۇندىكى سەركەردىلەرنىڭ ئەمەللىرىنى ئېنىقلاشقا ۋە ئۇلارنىڭ بەزى

---

① مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئەسىرى، 1982 - يىل نەشرى، 78 - ، 84 - ، 90 - بەتلەر.

② ئا. گابائىن: «قارا قوچۇ ئۇيغۇر ئېلى»، 53 - بەت، 28 - بەت، 2 - رەسىم، بېرلىن، 1961 - يىل.

مەجبۇرىيەتلەرنى بىلدۈرۈشكە مۇۋاپىق بولدۇق: تۇتۇق — ئالىي دەرىجىلىك ھەربىي ۋە مۇلكىي ئەمەلدار؛ سانغۇن — پايتەخت دەرۋازىلىرىنى ساقلىغۇچى ئادەم؛ ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ قوماندانى؛ جەڭ مەيدانىدا ئىشلىتىلىدىغان شوتا باشقۇرغۇچى سەركەردە؛ قارارگاھ باشلىقى؛ ۋىلايەتنى نازارەت قىلغۇچى ھەربىي ۋە ساقچى ئەمەلدار؛ ھەربىي ئىشلارنى باشقۇرغۇچى مەخسۇس خادىم①. ھەربىي ئىشلارنى باشقۇرغۇچى مەخسۇس بەلگىلەنگەن خادىم؛ قاغاننىڭ، يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ باش رەھبىرىنىڭ نازارەت قىلغۇچى باش سانغۇنى؛ باج يىغقۇچىلارنى نازارەت قىلغۇچى مەخسۇس خادىم؛ ئالاھىدە ئىشلار ئەمەلدارى؛ ئونلۇق — ئونبېشى؛ تۇغبىر — ئەلەم كۆتەرگۈچى؛ سۇ — ئاددىي جەڭچى②؛ يازاق — رازۋېدچىك③.

ئۇيغۇر ئېلىدە تۇغ (بايراق)نىڭ سانى ئوندىن ئاشمايتتى. بايراقلار ئوچۇق سېرىق رەڭدە بولۇپ، ئەتلەس ياكى يىپەكتىن تىكىلەتتى④. قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى تەڭ تاشقى سىياسەت يۈرگۈزگەنىدى. دىپلوماتىيە پائالىيەتلىرىنى ئاكتىپ ئېلىپ بارغانىدى، جۇڭگو، تاڭغۇت، تىبەتلەر ئارىسىدىكى زىددىيەتلەر-دىن پايدىلانغانىدى. شۇ چاغدا، قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئاساسىي رەقىبى تاڭغۇت دۆلىتى ئىدى. تاڭغۇت 1036-يىلى گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ تېررىتورىيىسىنى بېسىۋالدى. قوچۇنىڭ ئىدىقۇتلىرى — ئارسلان خانلىرى قىتانلار دۆلىتى — لياۋ بىلەن ئىناق مۇناسىۋەت ئورنىتىش ئۈچۈن تىرىشىپ كەلدى. لياۋ

① «سۆڭنامە»، 197 - جىلد، 401 - بەتلەر.

② مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئەسىرى، 1960-يىل نەشرى، 84 — 86 - بەتلەر.

③ مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئەسىرى، 1963 - يىل نەشرى، 97 -، 140 -، 199 -بەتلەر.

④ مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئەسىرى، 1963 - يىل نەشرى، 97 -، 140 -، 199 - بەتلەر.

دۆلتى بولسا، تاڭغۇتلارنىڭ ئىتتىپاقچىسى ئىدى. ئارسلان خان 1045 ـ، 1052 ـ، 1053 ـ يىللاردا تاڭغۇتلار بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان چاغلاردا، قىتانلاردىن ياردەم تەلەپ قىلغانىدى①. 997 ـ يىلى، ئارسلان خان ئۆزىنىڭ ئوغلىنى قىتان مەلىكىسگە ئۆيلەپ قويۇشنى ئارزۇ قىلغانىدى ۋە شۇ ئارقىلىق قىتانلار بىلەن تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، ئۇلار بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىشنىڭ ئالدىنى ئالماقچى بولغانىدى، ئەمما شۇ چاغدا ئارسلان خان مەقسىتىگە يېتەلمىدى②. كېيىنرەك قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ بىرسى قىتان مەلىكىسگە ئۆيلىنىشكە مۇۋاپىق بولدى. بۇنى تۆۋەندىكى بىر ئەھۋال ئىسپاتلاپ بېرىدۇ: 1047 ـ يىلى، ئۇيغۇر قاغانىنىڭ خاتۇنى تۇغدۇ. ئۇيغۇرلار بۇ خۇش خەۋەرنى قىتانلار خانى گۈرخانغا خۇش خەۋەر تەرىقىسىدە يەتكۈزىدۇ. تۇغقۇچى ئايال گۈرخانىنىڭ قىزى بولمىسا، ئۇيغۇرلار بۇ خەۋەرنى قىتانلارغا خۇش خەۋەر تەرىقىسىدە يەتكۈزمىگەن بولار ئىدى③.

1071 ـ يىلى، ئۇيغۇرلار بىلەن قىتانلار ئوتتۇرىسىدا يېڭى سۈركۈلۈشلەر پەيدا بولدى. قىتانلار خانى «خام ۋە پىششىقلاپ ئىشلەنگەن تۆمۈرنى ئۇيغۇرلار بىلەن زۇبۇلارنىڭ چېگرا رايونلىرىدا سېتىشقا مەنئى قىلدى»④. ئەمما، ئۇ چاغدا بۇ سۈركۈلۈش سوقۇشۇپ قېلىش دەرىجىسگە يەتمىگەن، سودا ۋە ئالاقە مۇناسىۋەتلەر ئۈزۈلۈپ قالمىغانىدى. مەسىلەن، 1072 ـ، 1076 ـ، 1078 ـ، 1080 ـ، 1089 ـ، 1091 ـ، 1112 ـ، 1114 ـ يىللاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلچىلىرى ۋە سودىگەرلىرى

---

① ② «لياۋ دۆلتى تارىخى»، 20 ـ باب، 7 ـ بەت؛ 13 ـ باب، 7 ـ بەت؛ 70 ـ باب، 9 ـ بەت.

③ «سۇڭنامە»، 70 ـ جىلد، 8 ـ بەت.

④ «لياۋ دۆلتى تارىخى»، 22 ـ جىلد، 7 ـ بەت.

قىتانلارنىڭ پايتەختىگە بېرىپ-كېلىپ تۇردى. 1121-يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىدىقۇتى بىلگە قىتانلار خانى تاشىننى ئۆزىنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى دەپ ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى①. 1014-يىلى، ئۇيغۇرلار ئەسلىدىكى تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، قوشۇنلىرى بىلەن تاڭغۇتلارغا قارشى ئۇرۇش قىلدى. بۇرۇنقى دۇنخۇاڭ ئۇيغۇرلىرى قاغانىنىڭ ئوغلى قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ، دۇنخۇاڭ شەھرىنى قورشىۋالدى. ئەمما، ئازغىنە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، بۇ قورشاۋ يىمىرىلدى②. 1076-، 1081-يىللاردا ئۇيغۇرلار، تاتارلار، تىبەتلىكلەر، ۋە سۇڭ سۇلالىسى بىرلىكتە تاڭغۇتلارغا قارشى كۈرەش قىلدى. 1093-يىلى، خوتەن ئۇيغۇرلىرىمۇ تاڭغۇتلارغا قارشى مۇشۇ ئىتتىپاق تەرەپتە تۇرۇپ ئۇرۇش قىلدىغانلىقىنى بىلدۈردى. خوتەن ئۇيغۇرلىرى شۇ چاغقىچە تاڭغۇتلارنىڭ ئىتتىپاقچىسى ئىدى. 1157-يىلى، جۇرجىتلارنىڭ تاڭغۇتلارغا كەلگەن ئەلچىلىرى تاڭغۇت دۆلىتىنىڭ قۇدرەت تاپقانلىقى توغرىسىدا دوكلات قىلغانىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭغۇت ۋە باشقا قوشۇنلىرى بىلەن مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئالاقىلىرى توختاپ قالغىنى يوق. 1036-يىلى تاڭغۇتلارنىڭ يېزىقى بارلىققا كەلدى. ئۇيغۇر راھىبلىرى 11-ئەسىردە، بۇددا نوملىرىنى تاڭغۇت تىلىغا تەرجىمە قىلدى. تەتقىقاتچىلار قارا خوتودىكى دىنغا ئائىت رەسىملەردە ئۇيغۇرچە پۇراقلارنىڭ چېقىپ تۇرغانلىقىنى بايان قىلىدۇ③. 11-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا تاڭغۇت دۆلىتى پايتەختىنىڭ يېنىدا يېڭى بىر

---

① «لياۋ دۆلىتى تارىخى»، 221-باب، 8-بەت؛ 23-باب، 10-، 50-بەتلەر؛ 4-باب، 2-، 8-بەتلەر؛ 25-باب، 3-بەت؛ 27-باب، 6-، 7-بەتلەر؛ 30-باب، 5-بەت؛ 70-جىلد، 21-بەت.

② يې. ئى. كېچانوف: «تاڭغۇت دۆلىتى تارىخىنىڭ ئوچېركى»، 148-بەت، موسكۋا، 1968-يىل.

③ يې. ئى. كېچانوف: «تاڭغۇت دۆلىتى تارىخىنىڭ ئوچېركى»، 286-بەت، موسكۋا، 1968-يىل.

ئىبادەتخانا — چىنتىيەن ئىبادەتخانىسى سېلىندى. ھۆكۈمران جەمەت ۋەكىلى مۇزان ۋە ياش ھۆكۈمران لى ئەنزۇ بۇ ئىبادەتخانىغا كېلىپ تۇراتتى. ئۇلارغا ئۇيغۇر راھىبلىرى ئېگىز بىر ئورۇنغا چىقىپ بۇددا نوملىرىنى ئوقۇپ بېرەتتى①. تاڭغۇت مەدەنىيىتى خەنزۇ ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى ئاستىدا راۋاجلاندى. بۇددىزمنىڭ تاڭغۇتلار ئارىسىدا تارقىلىشقا سەۋەبچى بولدى. تاڭغۇتلارنىڭ دىنىي مەزمۇندىكى رەسىملىرىدىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تەسىرى چوڭ بولدى. شۇنىسى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىنكى، تاڭغۇتلار تۆگە بېقىش ۋە ئۇنى كۆپەيتىشنىڭ يوللىرىنى ئۇيغۇرلاردىن ئۆگەنگەن ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ تەجرىبىلىرىنى قوبۇل قىلغان②.

جەمئىيەت تۈزۈلمىسى

قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى فېئودالىق دۆلەت ئىدى. كەڭ ئوتلاقلار، تېرىلغۇ يەرلەر، كارىزلار، يەر ئۈستى سۇلىرى، كان بايلىقلىرى (ئالتۇن، تاشكۆمۈر، گۈڭگۇرت)، نۇرغۇنلىغان چارۋىلار خان جەمەتىگە، فېئودالىلارغا مەنسۇپ ئىدى. ئەزگۈچى قاتلاملار تەركىبى (يۇقىرى ۋە تۆۋەن دەرىجىلىك ئەمەلدارلار)گە يەنە روھانىيلار، جازانىخورلار جامائە رەھبەرلىرى ۋە سودىگەرلەر كىرەتتى. سودىگەرلەر بەزىدە، بىر ۋاقىت ئىچىدە تىجارەتتىن باشقا، جازانىخورلۇق بىلەنمۇ شۇغۇللىناتتى، قەرزگە پۇل بېرەتتى، ئېھتىياجلىق بولغان ئادەملەرگە يىمەك-ئىچمەك ۋە قول ھۈنەر مەھسۇلاتلىرىنىمۇ بېرەتتى، يەر ۋە ئەمگەك سايمانلىرىنىڭ ئىگىسى سۈپىتىدە، تاللاپ ئادەم ئىشلەتكۈچىلەر سۈپىتىدىمۇ ئوتتۇرىغا چىقاتتى.

---

① ② يې. ئى. كېچانوف: «تاڭغۇت دۆلىتى تارىخىنىڭ ئوچېركى»، 288-، 334-بەتلەر. موسكۋا، 1968-يىل.

بۇلار يەرنى ئىجارىگە ئالغۇچىلارنىڭ ئەمگىكىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى (بۇ ھەقتىكى تەپسىلىي ئەھۋال مالوفنىڭ 1951-يىلى نەشر قىلىنغان كىتابىنىڭ 208-، 215 ـ 216-بەتلىرىدە بايان قىلىنغان). ئىدىقۇت بەلگىلىگەن تارخانلار، تېگىنلەر، ھەتتا ۋەزىرلەر، يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار، قاغان جەمەتى ئەزالىرىمۇ تاشقى سودىنى ئۆز قوللىرىدا تۇتاتتى①. چەت ئەللەرگە چىقىپ سودا قىلىدىغان ئادەملەرنىڭ ئىدىقۇت، شۇنىڭدەك ۋەزىرلەر، تېگىنلەر ۋە خاتۇن ھەمدە يۇقىرى دەرىجىلىك روھانىيلار تەرىپىدىن بەلگىلىنىشىگە قاراپ، تاشقى سودا قاغانلىقى، قاغان جەمەتىنىڭ، ۋەزىرلەرنىڭ ۋە دىنىي جامائىلەرنىڭ مونوپولىيىسىدە بولغانلىقىدىن، دېگەن يەكۈننى چىقىرىشقا بولىدۇ.

جەمئىيەتتىكى كەمبەغەللەر قاتلىمىغا يېرى ئاز ۋە يېرى يوق دېھقانلار، قول ھۈنەرۋەنلەر، كەمبەغەل چارۋىچىلار كىرەتتى. بۇنداق ئادەملەر باي، فېئودال چارۋىچىلارنىڭ توغقانلىرىدىن بولاتتى. يېرى ئاز دېھقانلار يەرلىرىنى ئۆز كۈچى بىلەن تېرەتتى، دۆلەتكە يەر بېجى تۆلەتتى (يەردىن چىققان مەھسۇلاتنىڭ ئوندىن بىرىنى ئۆزى ئالاتتى)②. دېھقانلارمۇ قالانچى، ئىنجۇ، قۇۋاق، تۇتۇق، قاداش قاتارلىق بىرقانچە كاتېگورىيىگە بۆلۈنگەن③. جەمئىيەتنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلىمى قۇل، قاراباش (مالاي)، كۈڭ (ئايال قول)لاردىن ئىبارەت ئىدى. ئەگەر ئەركىن دېھقان بولسىمۇ، لېكىن تېرىلغۇ يېرى بولمسا، ئۇ يەر ئىگىسىدىن يەرنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىيدۇ ياكى شۇ يەر ئىگىسىگە ياللىنىپ ئىشلەيدۇ، ئىشقا

① «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت خاتىرىلەر»، 74 ـ جىلد 4 ـ 5 ـ بەتلەر.
② «جىن دۆلىتى تارىخى»، 121 ـ جىلد، 3-، 6 ـ بەتلەر.
③ د. ئى. تىخونوفنىڭ 1964 ـ يىلدىكى ئەسىرى، 154 ـ بەت.

كىرىشىشتىن ئاۋۋال، قانچىلىك ئىش ھەققى بېرىش توغرىسىدا كېلىشىدۇ. خوسۇسىي، ئەركىن دېھقانلار دۆلەتتىن يەر ئېلىپ تېرەلەيدۇ، ئۇنداق دېھقانلاردىن ئون ئائىلە بىر جامائە قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ ۋە بۇنداق ئادەملەر بۇ يەرلەرنى تېرىماستىن تاشلاپ كېتەلمەيدۇ، دۆلەتكە تۆلەيدىغان باج ۋە دۆلەتكە ھەقسىز ئەمگەك قىلىپ بېرىشقا ھەممىسى تەڭ مەسئۇل بولىدۇ①. بۇ خىلدىكى دېھقانلار شەخسىي بېقىندى دېھقانلار «قالانچى» دەپ ئاتالغان. دۆلەت تەرىپىدىن بەگلەرگە — ئەمەلدارلارغا بېقىندى قىلىپ بېرىلگەن دېھقانلار بەگلەرنىڭ يەرلىرىنى ھەقسىز تېرىپ بېرەتتى. بۇ خىلدىكى دېھقانلار ئۇيغۇر ئىلىدە «قۇۋاق» دەپ ئاتالغان. ئەمەلدارلار ئۆزلىرىنىڭ دۆلەتكە قىلىپ بەرگەن خىزمىتى ئۈچۈن مۇشۇنداق قۇۋاقلارنى ئالاتتى. قۇۋاقلار ۋاقىتلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن مىراس قالاتتى ۋە شەخسىي بېقىندىلارغا ئايلىنىپ قالاتتى. بەگلەرگە مانا مۇشۇنداق شەخسىي بېقىندى بولۇپ قالغان دېھقانلار، ھۈنەرۋەنلەر جەڭچىلەر «ئىنجۇ» دەپ ئاتالغان. كېيىنچىرەك موڭغۇللار تەرىپىدىن بېسۇبلىنغان بارلىق دۆلەتلەردە ئىنجۇ شەكىلدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە كەڭ قوللىنىلدى، ئىنجۇلار ئەمەلىيەتتە كروپوستنويي دېھقانلارغا ئايلىنىپ كەتتى②. ئىدىقۇت دۆلىتىدە بولسا، ئىنجۇلار فېئوداللارغا بولغان بېقىندىلىق شەكلىنى، يەر ھەققى ئېلىش ھوقۇقىنى ئىپادىلىگەن③.

---

① د. ئى. تىخونوفنىڭ 1964 - يىلدىكى ئەسىرى، 156 ـ 158 - بەتلەر.

② ئا. ك. كروف: «13 — 15 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرستاننىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تۈزۈمى» (ئۇيغۇرچە قانۇنىي ھۆججەتلەر ئاساسىدا يېزىلغان)، 83 - بەت، فرونزې، 1950 - يىل؛ ئالىزادە: «13 — 14 - ئەسىرلەردىكى ئەزەربەيجاندىكى ئىنجۇ قائىدىسىگە دائىر مەسىلە»، 93 ـ 94 - بەتلەر، باكۇ، 1943 - يىل؛ ن. پ. پېتروشېۋسكىينىڭ 1969 - يىلدىكى ئەسىرى، 331 ـ 332 - بەتلەر.

③ د. ئى. تىخونوفنىڭ 1964 - يىلدىكى ئەسىرى، 169 - بەت.

ئېكسپلاتاتسيه قىلىنغۇچىلارغا ئىشلىتىلگەن باشقا بىر ئىسىم « تۇتۇق » دېگەندىن ئىبارەتتۇر. ئۇ « گۇرۇ » ياكى « زاكالات » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ①. تۇتۇق، شەرت بويىچە ئىشلەشكە تېگىشلىك ۋاقتى توشقىچە ياكى خوجايىندىن ئېلىنغان پۇل تۆلۈنۈپ بولۇنغىچە شۇ خوجايىنغا تولۇق بېقىندى بولۇپ تۇرىدۇ ۋە شۇ خوجايىنغا گۇرۇگە قويۇلغان بولىدۇ②. قانۇنىي ھۆججەتلەردە يەنە قارداش دېگەن ئاتالغۇمۇ يولۇقىدۇ. بۇ يولداش، يېقىن تۇغقان، خېرىدار دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ③. بۇ كاتېگورىيەدىكى ئاھالىلەرگە سالى مەرتىۋىسىدىكى راھىبلارمۇ كىرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەھۋالى كروپوستنوي دېھقانلاردىن كۆپ پەرقلەنمەيدۇ. ئۇلار ئىبادەتخانا يەرلىرىنى تېرىيدۇ، ئىبادەتخانا ئېچىدىكى ئۇششاق-چۈششەك ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولىدۇ (مەسىلەن، ئىبادەتخانا تازىلىقىنى قىلىش، بۇزۇلغان ئۆيلەرنى رېمونت قىلىش ياكى بۇددا نوملىرىنى كۆچۈرۈش قاتارلىق ئىشلار).

ئىگىلىك، ئىقتىساد مۇناسىۋەتلىرى

ئۇيغۇرچە قانۇنىي ھۆججەتلەر ۋە خەنزۇچە مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، 9 — 13 - ئەسىرلەردە ئۇيغۇرلار تېرىقچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە قول ھۈنەر قاتارلىق ئىگىلىك ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. مۇندا قېچە ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلار ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىدا قانداق ئىشلار بىلەن شۇغۇللانغان بولسا، يەنە

---

① س. يې. مالوف: « موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈركىي يېزىق يادىكارلىقلىرى »، 434 - بەت، 1951 - يىل، موسكۋا.

② ③ د. ئى. تىخونوفنىڭ 1964 - يىلدىكى ئەسىرى، 171 _ 172 - ؛ 175 - بەتلەر.

شۇنداق ئىشلار بىلەن شۇغۇللانغان. ۋاقتىنكى ئۆتۈشى بىلەن، ئۇيغۇرلار قەدەممۇقەدەم ئولتۇراق هاياتقا ئۆتتى. سۇغۇرۇپ تېرىيدىغان ۋە بىنەم تېرىيدىغان ئۇسۇلدىكى دېهقانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى، قول هۈنەر ۋە سودا-تىجارەت ئىشلىرىغمۇ كىرىشىپ كەتتى. چارۋىچىلىق بولسا، ئىگىلىكتە ئىككىنچى ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى. غەربىي يۇرتتىكى شەهەر ۋە يېزا ئاهالىلىرى سۇ باشلاپ سۇغۇرىدىغان يەرلەردە دېهقانچىلىق قىلدى. تەكرىتاغنىكى شىمالىي ئېتەكلىرىدە، تەكلىماكان ئەترابىدىكى ئانچە كەڭ بولمىغان يايلاقلاردا، ئاساسەن لوپنۇر كۆلى ئەترابىدا، كۆنچى دەرياسى ۋە نىيە دەرياسى بويلىرىدا چارۋىچىلىق قىلدى. ۋاقتى يەندى «قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىدە بەش خىل زىرائەتنىڭ هەممىسى تېرىلىدۇ، قارا بۇغداي تېرىلمايدۇ» دەپ مەلۇمات بېرىدۇ①. ئۇيغۇرلار كېڭەز، كەندىر قاتارلىق زىرائەتلەرنى ئۆستۈرۈش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، بەلكى ئۇلاردىن هەر خىل رەختلەرنى توقۇپ، چەت دۆلەتلەرگە ئېلىپ چىقىپ ساتاتتى. قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى بۇ خىل رەختلەرنى جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرى ۋە باشقا ئەللەرگە كەڭ كۆلەمدە ئېكسپورت قىلاتتى.

يەرنى سوقا بىلەن هەيدەيتتى. سوقىغا قوشىدىغان هايۋانلار تۆگە، ئۆكۈز، ئات، ئېشەك قاتارلىقلار ئىدى. تۇرپان ئويمانلىقىدا بىر يىلدا ئىككى قېتىم هوسۇل ئېلىناتتى. بۇغدايىنى ئورۇۋالغاندىن كېيىن، ئورنىغا تېرىق تېرىسىمۇ يەنىلا پىششىپ ئۇلگۈرەتتى②. قارىشەهەردە گۈرۈچ، تېرىق، بۇغداي قاتارلىق ئاشلىقلار يېتىشتۈرۈلەتتى. كۆكتات ۋە ئۈزۈممۇ

① ۋ. ۋ. گرىگورىيېفنىڭ 1869 - يىلدىكى ئەسىرى، 267 - بەت.

② ن. يا. بىچۇرىن: «قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى»، 250 - بەت، موسكۋا-لېنىنگراد، 1950 - يىل.

ئۆستۇرۈله تتى①. ئۇيغۇر ئىدىقۇت ئېلىنىڭ شىمالىي تەرەپتىكى تېررىتورىيىسى باركۆلدە بۇغداي، ئارپا، تېرىق تېرىلاتتى②. مېۋىلىك دەرەخلەردىن ئۈرۈك، شاپتۇل، ئۈزمە، ئانار قاتارلىقلار ئۆستۈرۈله تتى③. خوتۇنشۇ دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل دەرەخ بولۇپ، ئۇنىڭ سۈيى دورىگەرلىكتە ئىشلىتىلىدۇ④. تۇرپان ئويمانلىقىدا ئۇزۇمچىلىكنىڭ بەك كەڭ تارقالغانلىقىنى تەكىتلەرنىڭ سېتىلىشى، ئىجارىگە بېرىلىشلىرىنى ئىسپاتلايدىغان ئۇيغۇرچە قانۇنىي ھۆججەتلەر تولۇق كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ⑤.

مەلۇمكى، ئۇيغۇر ئېلىدە دېھقانچىلىق ئېتىزلارغا سۇ باشلاپ تېرىقچىلىق قىلىش ئاساسىدا تەرەققىي قىلدى. بۇ توغرۇلۇق 10-ئەسىردە ۋاڭ يەندې (德延王 — مۇھەررىدىن)، 12-ئەسىردە ئەۋلىيا چۇچۇجى (长春真人丘处机 — مۇھەررىدىن) مەلۇمات قالدۇرغانىدى. ۋاڭ يەندېنىڭ يېزىشچە، ئالتۇن تاغدىن (بوغدا ئولا — تەگرىتاغنىڭ شەرقىي قىسىملىرىنىڭ بىرسى — د. ئى. تېخونوف) كېلىدىغان سۇ بولۇپ، پايتەخت (قوچۇ شەھىرى — د. ئى. تېخونوف) ئەتراپىغىچە كېلىدۇ. بۇ سۇ بىلەن ئېتىزلار سۇغۇرىلىدۇ ۋە سۇ تۇگمەنلىرى يۇرگۈزۈلىدۇ. ئەۋلىيا چۇچۇجىنىڭ يېزىشچە، غەربىي يۇرتتا ئېتىزلارنى «يەر ئاستىدىن كولانغان ئېرىقلار بىلەن»

---

① ن. يا. بىچۇرىن: «جۇڭغارىيە ۋە غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى ۋە بۈگۈنكى ئەھۋالى»، 98 - بەت، سانكت پېتېربۇرگ، 1849 - يىل.

② لى شۇخۋانىڭ 1960 - يىلدىكى ئەسىرى، 29 — 30 - بەتلەر.

③ ئا. گ. مالياۋكىن: «9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 88 - بەت، نوۋوسىبىرسك، 1974 - يىل.

④ پ. كافاروف، گ. س. پوپوف: «خەنزۇچە - رۇسچە لۇغەت» (ئىككى توم)، 27 - بەت، 1888 - يىل، پېيجىڭ.

⑤ س. يې. مالوف: «موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈركىي يېزىق يادىكارلىقلىرى»، 209 — 211 -، 214 — 215 - بەتلەر، موسكۋا-لېنىنگراد، 1951 - يىل.

سۇغۇرىدىكەن. ئەھۋالغا قارىغاندا، ئۇ ئادەمنىڭ كۆرگىنى ۋە بايان قىلغىنى كارىزلار بولسا كېرەك①. كارىزلارنى گرۇم گرژىمايلو 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا تەپسلىي بايان قىلىپ ئۆتكەنىدى②.

قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىدە كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىككىنچى ئورۇندا تۇراتتى. بەشبالىق شەھرىنىڭ يېنىدىكى كەڭ دالالار ۋە سۇلۇق يەرلەردە يىلقىلار بېقىلاتتى. ۋاڭ يەندې: «بۇ ئەلدە يىلقا - ئاتلار ئىنتايىن كۆپ ئىكەن، قاغان، ئۇنىڭ خاتۇنى ۋە ۋارىسلىرىنىڭ ھەممىسلا يىلقىچىلىق بىلەن مەشغۇل ئىكەن. بۇ يىلقىلار يۇز نەچچە چاقىرىمچە تۇزلەڭلەردە يايلاپ يۇرىدىكەن. تۇزلەڭلەردە رەڭگىگە قاراپ بۆلۈپ بېقىلىدىكەن، يىلقىلىرىنىڭ سانىنىمۇ بىلمەيدىكەن»③.

ئۇيغۇرلار ناھايىتى ئېسىل ئاتلارنى يېتىشتۇرەتتى. بۇنىڭدىن باشقا، «چوڭ قۇيرۇقلۇق قويلارنىمۇ يېتىشتۇرۇتتى»④. يەنە قوتاز، نارتۆگە ۋە ئىككى لوككىلىق تۆگىلەرنىمۇ يېتىشتۇرەتتى⑤. قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىدە تۇرلۇك ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ئىچىدە ياۋا تۆگە، كەركىدان، ئاق ۋە قارا يىلپىزلار، ھاۋا رەڭ سۇسەرلارمۇ بار ئىدى⑥. ھەر خىل كىيىك، ياۋا ئۆردەك، بۇركۇت، شۇڭقار، قارچىغا (سا) ۋە باشقا ھەر خىل قۇشلار

① كافاروفنىڭ 1866 - يىلدىكى ئەسىرى.

② گ. يې. گرۇم-گرژىمايلو: «غەربىي جۇڭگوغا قىلىنغان سايا‌ھەتنىڭ بايانى»، 1 - توم، 326 _ 327 - بەتلەر، سانكت پېتېربۇرگ، 1896 - يىل.

③ ئا. گ. ماليا‌ۋكىن: «9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېريالىلار توپلىمى»، 90 - بەت، نوۋوسىبىرسىك، 1974 - يىل.

④ «سۇڭنامە»، 490 - جىلد، 8 _ 12 - بەتلەر.

⑤ «سۇڭنامە»، 490 - جىلد، 8 _ 12 - بەتلەر.

⑥ «سۇڭنامە»، 197 - جىلد، 4 - بەت؛ ئا. گ. ماليا‌ۋكىن: «9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېريالىلار توپلىمى»، 80 - بەت.

بار ئىدى①. ئۇيغۇرلار ئوۋچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللىناتتى. بەزى ياۋايى ھايۋانلارنى بېقىپ ئۆزلىرىگە ئۆگىتىۋالاتتى، قولغا ئۆگىتىلگەن ياۋا تۆگىدىن باشقا، يىلپىز، يولۋاس، شىر قاتارلىقلارمۇ بار ئىدى. كېيىن بۇ ئۆگىتىلگەن ياۋايى ھايۋانلارنى جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىگە ئاپىرىپ ساتاتتى. ئۇيغۇرلار ئېكسپورت قىلغان تاۋارلار ئىچىدە تۆگە لوككىسى، قوتاز قۇيرۇقى، كەركىدان مۇڭگۈزى، كىيىك مۇڭگۈزى قاتارلىقلار ناھايىتى يۇقىرى باھادا سېتىلاتتى. بۇ نەرسىلەردىن دورىلار ياسىلاتتى. سۈسەر تېرىلىرى ۋە يىلقىلارمۇ يۇقىرى باھادا سېتىلاتتى②.

قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىدە كانچىلىق ئىشلىرىمۇ تەرەققىي قىلغان بولۇپ، مېتال پىششىقلاپ ئىشلەشتىن باشقا، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىمۇ پىششىقلاپ ئىشلەيتتى. قول ھۈنەر ۋە دورىگەرچىلىكمۇ تەرەققىي قىلغانىدى. جۇڭگو تارىخچىلىرى ئۇيغۇر ئۇستىلىرى تەييارلىغان پولات ماتېرىياللىرى سۈپىتىنىڭ ياخشىلىقىنى ۋە ئۇ پولاتلاردىن سوقۇلغان قىلىچلارنىڭ ئوبدانلىقىنى كۆپ قېتىم تىلغا ئالغانىدى③. ئۇيغۇرلار پولات ماتېرىياللىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەشكە بەك ئۇستا ئىدى. بۇنداق پىششىقلاپ ئىشلەنگەن پولاتلارنى ئۇستىلار يەرلىك تىلدا «چىتىپشى» (تۆمۈرچى) دەپ ئاتايتتى④. ئۇنىڭدىن قىلىچ، تۆمۈر قالپاق، ساۋۇت، باشاق، خەنجەر، قالقان ۋە باشقا ھەر خىل

① ئا. گ. مالياۋكىن «9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 75 - بەت، نوۋوسىبىرسك، 1974 - يىل: «لياۋ دۆلىتى تارىخى»، 20 - جىلد، 7 - ، 19 - بەتلەر.

② ئا. گ. مالياۋكىن: «9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 75 - ، 91 - بەتلەر، نوۋوسىبىرسك، 1974 - يىل.

③ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»، 490-جىلد، 8 — 12 - بەتلەر.

④ ئا. گ. مالياۋكىن: «9 — 12-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 91 — 92 - بەتلەر، نوۋوسىبىرسك، 1974 - يىل.

قورال-سايمانلارنى، مىس بىلەن ئالتۇن، كۈمۈشلەرنى ئارىلاشتۇرۇپ قۇيۇپ، ئۇنىڭدىن ھەر خىل زىننەت بۇيۇملىرى ۋە ئۆي جابدۇقلىرىنى ياسايتتى①. ھەربىي سەركەردىلەرنىڭ ساداقلىرى ئالتۇن بىلەن بېزىلەتتى②. بەشبالىقنىڭ شىمال تەرىپىدىكى تاغلاردىن نۇشۇدۇر چىقاتتى. قول ھۆنەرۋەنلەرنىڭ كۈمۈش ۋە مىسلارنى كۆپ ئىشلەتكەنلىكىگە قاراپ، كىشىلەر مۇشۇ مېتاللارمۇ قۇچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى تەۋەسىدە چىقىدىغان بولسا كېرەك، دېگەن ئويغا كېلىدۇ. قاشتېشى قاتارلىق قىممەتلىك تاشلارمۇ بۇ يەرلەردىن كۆپ چىقاتتى. ئۇ نەرسىلەر جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىگە، تاڭغۇتلارغا ۋە لياۋ دۆلتى قاتارلىق جايلارغا ئېكسپورت قىلىناتتى. بۇ قىممەتلىك تاشلارنىمۇ ئاۋۋال پىششىقلاپ، ئاندىن كېيىن چىقىراتتى③.

951-يىلى، كېيىنكى جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تەيزۇ ئۇيغۇر شەخسىي سودىگەرلەرنىڭ سودا قىلىشىغا رۇخسەت قىلغانلىقى توغرىسىدا پەرمان ئېلان قىلغان. بۇرۇن چۈشكەن دەڭگەرگە ھۆكۈمەت ئادەملىرى كېلىپ، مالىلرىنى پېچەتلەپ، بۇ مالىلارنى ھۆكۈمەت ئادەملىرىگە، دۆلەتكە ساتىسىلەر، دەپ چەكلىمە قويۇپ، شەخسىي سودىگەرلەرگە سېتىشقا رۇخسەت قىلمىغان، بۇ قائىدىنى بۇزغانلارنى جازالىغان. ئەمدىلىكتە شەخسىي سودىگەرلەرگىمۇ سېتىشقا رۇخسەت

---

① ئا. گ. مالياۋكىن: «9—12-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 91-92-بەتلەر، نوۋوسىبىرسك، 1974-يىل.

② «بەش دەۋر تارىخىغا دائىر خاتىرىلەر»، 27-جىلد، 12-بەت؛ «كونا بەش دەۋر تارىخى»، 43-جىلد، 2-بەت.

③ «كونا بەش دەۋر تارىخى»، 66-جىلد، 7-بەت؛ 77-جىلد، 2-7-بەتلەر؛ «جىن دۆلتى تارىخى»، 12-جىلد، 5-بەت؛ «لياۋ دۆلتى تارىخى»، 14-جىلد، 7-بەت؛ ئا. گ. مالياۋكىن: «9—12-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 75-بەت، نوۋوسىبىرسك، 1974-يىل.

بېرىلگەنىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە شەخسلەرنىڭ قولىدا سېتىلىدىغان قاشتېشىنىڭ باھاسى 70% ~ 80% چۈشۈپ كەتكەن①. ۋاڭ يەندېنىڭ مەلۇمات بېرىشىچە، 10-ئەسىردە ئۇيغۇرلار ئەينەك ۋە كەھرىۋالار ئىشلەتكەن. «شىجۇ (قوچۇ — د. ئى. تىخونوف) ئۇيغۇرلىرىنىڭ قاغانى بۇددا راھىبى فا يۈەنگە بۇددىنىڭ چىشى، ئەينەكتىن ياسالغان بۇيۇملارنى ۋە كەھرىۋادىن ياسالغان چىنە-قاچىلارنى سوۋغا قىلىپ ئۇزاتقان»②.

قول ھۆنەرۋەنلەر ئۈچۈن يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىدىن پاختا، يىپەك، تۆگە يۇڭى، ئات ۋە قوي-كالا تېرىلىرى خام مال بولۇپ بېرەتتى. پاختا، يۇڭ ۋە يىپەكلەردىن رەختلەر توقۇيتتى③. بۇنىڭدىن باشقا، قول ھۆنەرۋەنلەر يىپەكتىن گۈللۈك تاۋار-دۇردۇنلارنى توقۇيتتى. يۇڭدىن سارجا تەرىقىسىدىكى يۇڭ رەختلەرنى تەييارلايتتى. يىپەك، پاختا ۋە بۇلاردىن توقۇلغان يۇڭ رەخت ۋە پاختا رەختلەرنى سۇڭ سۇلالىسىغا ۋە لياۋ، جىن دۆلەتلىرىگە ئېكسپورت قىلاتتى. تېرىدىن ئۆتۈك ۋە تېرە كىيىملەر تىكەتتى. بەزىدە قېلىن تېرىلەردىن قالقان ۋە قالپاقلارنى ياسايتتى. سۇيۇق ۋە چېچىلىپ تۇرىدىغان نەرسىلەرنى توشۇش ئۈچۈن تۇرسۇق-چاناچلارنى تىككەن. يۇڭ ۋە كەندىردىن ئىنچىكە تانىلارنى تەييارلىغان ۋە خورجۇنغا ئوخشاش نەرسىلەرنى تىكىدىغانغا ئىنچىكە يىپلارنىمۇ تەييارلىغان. خورجۇنلارنى ئات، ئۇلاقلارغا ئارتىپ ئاشلىق توشىغان. «سۇنمو جىڭۋېن» («دەشت-چۆل دىيارىدا

---

① «كونا بەش سۇلالە تارىخى»، 3 - جىلد، 2 - بەت.

② «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»، 490 - جىلد، 8 _ 12 - بەتلەر.

③ س. يې. مالوف: «موڭغۇلىيىدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈركىي يېزىق يادىكارلىقلىرى»، 206 _ 210 - بەتلەر موسكۋا-لېنىنگراد، 1951-يىل.

ئاڭلىغانلىرىم » « 松漠纪闻 » — مۇھەررىردىن) دېگەن كىتابتا 12-ئەسىردە يەنىشەن (خېبېي ئۆلكىسى) دە ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار بايان قىلىنىپ: « بۇ ئۇيغۇرلار تاشتىن ياسالغان شىشىلارغا ئالتۇندىن نەقىش ئىشلىيەلەيتتى، باش كېيىملەر ئۈچۈن بىر-ئىككى سۇڭ ئۇزۇنلۇقتىكى ئىگىلگەن ئىلگەكلەرنى ياسايتتى، بۇنىڭدىن باشقا، ئۇلار ئالتۇندىن ئىنچىكە يىپ تەييارلاپ، تاشتىن ياسالغان بۇيۇملارنى زىننەتلەيتتى. ئالتۇندىن ھالقا ۋە باش كېيىمگە لازىملىق زىبۇزىننەتلەرنى ياسايتتى. نەپس تاۋار توقۇيتتى. كەندىر ۋە يىپەكتىنمۇ ئىپسىل رەختلەرنى توقۇيتتى. رەڭگارەڭ يىپلاردىن ئۇزۇن كېيىملەرنى تەييارلايتتى. ئۇلار بەك چىرايلىق ئىدى. ئۇنى ئۇستىلارنىڭ ئۆزى كەس (Кэсь) دەپ ئاتايتتى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇرلار ئالتۇندىن ناھايىتى ئىنچىكە يىپ تەييارلاپ، كېيىن ئۇنى ئىپشىپ، ئۇنىڭدىنمۇ بەزى بۇيۇملارنى ياسايتتى. بۇ چوڭ بىر ھۆنەر ھېسابلىناتتى. ئۇلار توقىغان رەختلىرىگە گۈل ۋە دەرەخلەرنىڭ شەكىللىرىنى چۈشۈرەتتى ۋە ئۇلارنى رەڭلىك يىپلار بىلەن توقۇيتتى »①. ۋاڭ يەندې قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ قول ھۈنەرۋەنلىرىگە ناھايىتى يۇقىرى باھا بەرگەنىدى. بۇ ئۇستىلار ۋاڭ يەندېنىڭ يېزىشچە، « ئالتۇن، كۈمۈش، مىس ۋە تۆمۈرلەردىن ئىنتايىن چىرايلىق بۇيۇملارنى تەييارلايتتى »②. پىل سۆڭەكلىرى ۋە قىممەتلىك تاشلاردىن، ئاگات، ياشما قاتارلىق مىنېرالالاردىن مارجان، كەھرىۋا ۋە قاشتېشىدىن پىل، شىرلارنىڭ ھەيكەللىرىنى، ھەر خىل زىبۇزىننەت بۇيۇملىرىنى ياسايتتى. ئۇزمە دەرىخىدىن

① ئا. گ. مالياۋكىن: « 9 — 12-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى »، 92 - بەت، نوۋوسىبىرسك، 1974 - يىل.

② « سۇڭ سۇلالىسى تارىخى »، 490 - جىلد، 8 _ 12 - بەتلەر.

هەرپلەرنى ئويۇپ، ئۇنى ئۇيغۇر مەتبەئە چىلىكىدە ئىشلەتتى①. بۇنىڭدىن باشقا، تېرىنى پىششىقلاپ ئىشلەپ، ئۇنىڭدىن ئاياغ كىيىم ۋە باش كىيىملەرنى تىكەتتى. ياغاچ، تېرە ۋە مېتاللاردىن پىپا(琵琶 چارتار — مۇھەررىردىن)، كوكخۇ(箜篌 غۇكقا — مۇھەررىردىن) قاتارلىق ھەر خىل تارلىق چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياسايتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، نەيلەرنى ياسايتتى.

ھەر خىل ئوت-چۆپلەردىن، بۇغا ۋە كىيىك مۇكگۈزلىرىدىن، نۇشۇدۇردىن، بالزان بىلەن ئىشلەنگەن ئىسسىمالا (دەرەخ مېيى)، قوتازنىڭ قۇيرۇقى قاتارلىقلاردىن ھەر خىل دورىلارنى تەييارلايتتى. 9 — 13 - ئەسىرلەر ئارىلىقىدىكى ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللاردا شۇ چاغدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى سودىسىغا ئائىت ماتېرىياللار يوق. پەقەت جۇكگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرى، لياۋ، جىن، تاڭغۇت ۋە تىبەتلەرگە ئېكسپورت قىلىنغان ئۇيغۇر تاۋارلىرىنىڭ قىسمەن مەلۇماتلىرىلا بار. قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىدىن مەركىزىي ئاسىيا ئەللىرىگە ئات، تۆگە، قوي؛ ياۋايى ھايۋانلاردىن شىر، يىلپىز، قوتاز، سۇسەرلەر چىقىرىلاتتى. قۇشلاردىن قارچىغا، شۇكقار، توز قاتارلىقلار؛ ھەر خىل رەڭدىكى قاشتېشى، ياشما، ئالماس، نۇشۇدۇر، سىماب ۋە ھەر خىل رەڭدىكى مىنېرالار؛ قىزىل توز، كەھرىۋا، تۇچ، مارجان، مەرۋايىت قاتارلىق بۇيۇملار؛ بۇغا ۋە كىيىك مۇكگۈزلىرى؛ ئىپار، تۆمۇر، بالزان بىلەن ئىشلەنگەن دەرەخ مېيى (ئىسسىمالا)، كەركىدان مۇكگۈزى، دورىلىق ئوت-چۆپلەر، قوتاز قۇيرۇقى، پۇراقلىق دورىلار چىقىرىلاتتى. يىپەك ۋە باشقا توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرىدىن ھەر خىل سورتلۇق يىپ ۋە يۈك رەختلەر، گۈللۈك تاۋار-دۇردۇنلاردىن تىكىپ تەييارلانغان كىيىملەر،

① مۇنىر ئېرزىن: «ئۇيغۇر سوۋېت مەتبۇئاتىنىڭ تارىخى»، 17 - بەت، ئالمۇتا، 1980 - يىل.

ئىراندىن كەلتۈرۈلگەن قىممەتلىك رەختلەر ۋە كالتە چاپانلار چىقىرىلاتتى. تېرىدىن ئىشلەنگەن ھەر خىل بۇيۇملار، ئاق، قارا ۋە كۆك سۇسەر تېرىلىرى، قوتاز ۋە ئۆكۈز قىللىرى، ياۋا ئات تېرىسى، ياۋا تۆگە لوككىسى، سۇسەر جۈۋا ۋە باشقا تېرە كىيىملەر، ئۆتۈكلەر، ئات جابدۇقلىرى، كىگىزدىن ئىشلەنگەن ھەر خىل بۇيۇملار (ئىگەر-توقۇم تەرلىكى، كىگىز قالپاقلار)، قىلىچ، نەيزە، خەنجەر قاتارلىق قوراللار، ئالتۇن بىلەن زىننەتلەنگەن ئوقدانلار، ئالتۇن بىلەن بېزەلگەن قىلىچ ۋە شەمشەرلەر، قاشتېشىدىن ياسالغان كىچىك ھەيكەللەر، شىر، يولۋاس ھەيكەللىرى، قاشتېشى بىلەن بېزەلگەن ئىگەر-توقۇم، يۈگەنلەر، بۇددا ھەيكەللىرى، قىممەتلىك ئۈزۈكلەر، مېتالدىن ياسالغان ئەينەكلەر، كەھرىۋا، چىنە ۋە ئەينەكتىن ياسالغان قاچا-قۇچىلار چىقىرىلاتتى. ئۇيغۇر راھىبلىرى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان ھەر خىل دىنىي مەزمۇندىكى ئەسەرلەر، سانسكرت تىلىدىكى «جۆجەن» نوملىرى ۋە بۇددا نوملىرى چىقىرىلاتتى.

قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىدىن سىرتقا چىقىرىلغان تاۋارلارغا قاراپ، بۇ ئەلدە قول ھۈنەر ئىشلەپچىقىرىشى، كان ئىشلىرى، بېزا ئىگىلىكى قاتارلىقلارنىڭ يۇقىرى سەۋىيىدە ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

سىرتتىن قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىگە كىرگۈزۈلگەن مالالار: يىپەك رەختلەر، كىيىملەر؛ كۇمۇشتىن ياسالغان كەمەرلەر، باش كىيىملەر؛ بامبۇك، ئەتىر، ئۇپا، دورىلار؛ كۇمۇش ۋە ئالتۇندىن ياسالغان چىنىلەر؛ يىپەك، چاچقا قىستۇرىدىغان ئىلگەكلەر، كۇمۇشتە ياسالغان بۇيۇملار؛ كۇمۇش تەڭگىلەر، ئالتۇندىن ياسالغان بۇيۇملار، ئالتۇندىن ياسالغان كەمەر ۋە كۇمۇش تەڭگىلەر بار ئىدى.

ئۇيغۇر سودىگەرلىرى قوچۇدىن ئېلىپ چىقىپ ساتىدىغان ماللار ئىچىدە ئىران رەختلىرىگە ئوخشاش تىرانزىت ماللارمۇ بار ئىدى. سىرتتىن كىرگۈزۈلۈپ يەنە سىرتقا چىقىرىدىغان ماللارنىڭ ئومۇمەن سودا ماللىرى ئىچىدىكى سالمىقى ئاز ئىدى. بۇنداق يەكۈن چىقىرىشقا بۇ يەردىن تېپىلغان قانۇنىي هۆججەتلەر (تىلخەت، ئىجارە ئېلىش ۋە ئىجارە بېرىش توختاملىرى، ئالدى-ساتتى دەپتەرلىرى ئىسپاتلايدۇ). بۇنداق قانۇنىي هۆججەتلەر 10 — 13-ئەسىرلەردە كۆپلەپ تېپىلدى. بۇ هۆججەتلەر سودا-تىجارەت پائالىيىتىگە بۇۋاستە قاتناشقان ئادەملەر تەرىپىدىن يېزىلغانىدى.

3 §. گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلى

گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلى (甘州回鶻国 — مۇھەررىردىن) نىڭ تەشكىل قىلىنغان ۋاقتىنى بەزى تەتقىقاتچىلار 902-يىلى، دەپ هېسابلايدۇ①. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، بۇ توغرا بولمىسا كېرەك. «يېڭى تاڭنامە»دىكى ماتېرىياللارغا قارىغاندا، 840-يىلى كېچىسى قىرغىزلارنىڭ قىلغان ئۇشتۇمتوت هۇجۇمىدا قازا تاپقان قاغان خېسانىڭ جىيەنى پان تېگىن 15 ئۇيغۇر قەبىلىسىنى باشلاپ، ئۆزىنىڭ بەش ئوكسى ۋە ۋەزىر ساجى (ساۋچ؟) لار بىلەن غەربىي يۇرتقا قارلۇقلار ئارىسىغا كۆچۈپ كەلگەن. داجۇن يىللىرى (847 — 860) نىڭ باشلىرىدا پان تېگىن ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىغان ۋە گەنجۇدا تۇرۇپ، چۆلنىڭ غەرب تەرىپىدىكى هەرقايسى شەهەرلەرنى باشقۇرغان»②.

---

① ئا. گ. مالياۋكىن: «9 — 12-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى»، 51-بەت، نوۋوسىبىرسىك، 1983-يىل.

② «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»، 217-جىلد، 1-4-بەتلەر.

« كونا تاڭنامه » ده 848-يلى ۋه 849-يلىنىڭ باشلىرىدا ، ئۇيغۇرلار بېشىدىن ئۆتكۈزۈۋاتقان پاجىئەلىك ۋەقەلەر مەزمۇنلۇق بايان قىلىنىدۇ. بۇ يەردە شۇ كىتابتىكى مۇشۇ ئەھۋال بايان قىلىنغان تېكىستنى تولۇق نەقىل كەلتۈرۈمىز : « داجۇننىڭ 2-يىلى (9. 11. 848 — 27. 1. 849) ئەتىيازدا ، ئۇيغۇرلارنىڭ سەل كەم 500 نەپەر ئىجتىمائىي ئورنى يۇقىرى ۋاڭ ۋە مەشھۇر ئادەملىرى قالدى (ئۇيغۇر قاغانى ئىنەننىڭ ئادەملىرى نەزەردە تۇتۇلىدۇ) . بۇلار ھەممىلا ئىشتا شىرۋېيلارغا تايانىدى. شىرۋېيلار يۇجۇدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا ، جاڭ جۇنو ئۇلارنى ئوردىغا قايتىشقا ، ئىنەن ۋە باشقىلارنى يۇجۇغا ئەكىلىشكە تاپىلىدى. ئىنەن ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى بۇنى ئاڭلاپ قورقۇپ كەتتى. شۇ كېچىسى ئىنەن خوتۇنى گېلۇ ، ئوغلى دۇسى ۋە باشقىلار بولۇپ ، جەمئىي 9 ئادەم غەرب تەرەپكە ئاتلىق قېچىپ كەتتى. قالغانلىرى ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئىز قوغلاپ ماڭغانىدى ، لېكىن ئۇلارغا يېتىشەلمىدى. ۋەزىرلەر ، يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ، تارخانلار ، ياشانغان ۋە ياش ئۇيغۇرلار-نىڭ ھەممىسى قاتتىق يىغا-زار قىلىشتى. شىرۋېيلار قالغان بۇ ئۇيغۇرلارنى يەتتە قىسمغا بۆلدى ، ھەر بىر قىسمنى شىرۋېيلارنىڭ يەتتە ئۇرۇقىغا تەقسىم قىلدى »①.

ئاردىدىن ئوچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ، قىرغىزلارنىڭ ۋەزىرى ئابو ھەر قەبىلىلەردىن تەشكىللەنگەن 70 مىڭ ئەسكەرنى باشلاپ تېيەندىي ئۆلكىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىغا يېتىپ كەلدى. ئابۇ ئىنەننى ۋە باشقا ئۇيغۇرلارنى ئىلىپ كېتىشكە كەلگەندى. ئابۇ شىرۋېيلارغا ھۇجۇم قىلىپ ، ئۇلارنى مەغلۇب

① ئا. گ. مالياۋكىن: « 9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى » ، 30 - بەت، نوۋوسىبىرسىك، 1974 - يىل.

قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ قولىدىكى ئۇيغۇرلارنى يىغىپ، گوبى چۆلىنىڭ شىمال تەرىپىگە قايتۇرۇۋەتتى. ئەمما، مۇشۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىدىن مەلۇم بىر قىسمى تاغ ۋە ئورمانلار ئىچىگە قېچىپ يوشۇرۇنۇۋالدى. ئەتراپىدىكى قەبىلىلەرنىڭ مائارىنى بۇلاپ جان بېقىپ يۈردى. ئۇلار پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن پان تېگىن ئەنشى (كۈچار) دىن بۇ يەرگە قايتىپ كېلىدۇ، دەپ ئۈمىدىنى غەرب تەرەپكە قاراتتى. پان تېگىن گوبى چۆلىنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى شەھەرلەرنى ئىگىلەپ، ئۆزىنى قاغان دەپ ئېلان قىلدى①. مانا بۇنىڭدىن گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ پان تېگىن تەرىپىدىن 847-، 848-يىللىرى تەشكىل قىلىنغانلىقى ئايان بولىدۇ②. مانا بۇ ۋەقە ئەركىنلىككە ئىنتىلگۈچى ئۇيغۇرلارنى مىللىي ئەركىنلىككە ۋە ئۆزى ئۆزىگە خوجا بولۇشقا ئىلھاملاندۇرىدى. ئەمما، ئۇيغۇرلار گەنجۇدىن يىراق يەردە — تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىي چېگرىسىدا تۇرۇپ قالغاچقا، پان تېگىندىن ئۆزلىرى ئارزۇ قىلغان ياردەمگە ئېرىشەلمىدى. ئۇيغۇر قاغانلىقى چۆشكۈنلۈكتىكى چاغلار (841 — 847-يىللىرى) دا چېگرىغا جايلاشقان يۇجۇ ئۇلكىسىنىڭ باشلىقى جاڭ جۇنۇۋ ئۇ يەردە قالغان ئۇيغۇرلارنى مەغلۇب قىلغان چاغلاردا، پان تېگىن ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىدى، دېگەن مەلۇماتمۇ ئۇچرايدۇ③. «بەش دەۋر تارىخى» (75 - جىلد) دا ئۇنىڭ قاغانلىقىنىڭ قول ئاستىدىكى

---

① «كونا تاڭنامە»، 217 - جىلد، 1 _ 4 - بەتلەر.

② جۇڭگو تارىخچىلىرىنىڭ پىزىشچە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا تەشكىل قىلىنغان ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى دائىرىسىگە قوچۇ ۋاڭلىقى (380 — 640-يىللىرى) تېررىتورىيىسى كىرگەن. «كونا تاڭنامە» دىكى تېكىستلەرگە قارىغاندا، كۈچار ۋە گەنجۇلارمۇ ئەنشى دائىرىسىگە كىرگەنىكەن.

③ ئا. گ. مالياۋكىن: «9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، نوۋوسىبىرسىك، 1974 - يىل.

ئۇيغۇرلار تيەندې — يۇجۇ چېگرا رايونىدىكى تاڭ ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن مەغلۇب قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ قالغان قىسمى « غەرب تەرەپكە كەتتى ۋە تىبەتلىكلەرگە بويسۇندى. شۇ چاغدا، تىبەتلىكلەر خېشى ۋە لۇنيۇ تېررىتورىيىلىرىنى ئىگىلەپ تۇراتتى. ئۇيغۇرلار مۇشۇ يەرلەرگە تارقىلىپ ئورۇنلاشتى » دەپ مەلۇمات بېرىلىدۇ. « بەش دەۋرنىڭ كونا تارىخى » (138-جىلد) دا تىبەتلىكلەرگە بويسۇنغان ئۆگە قاغان قارىمىقىدىكى ئۇيغۇرلار گەنجۇ رايونىغا كۆچۈرۈلدى، دەپ كۆرسىتىلىدۇ.

دېمەك، جۇڭگو مەنبەلىرىدە كەلتۈرۈلگەن ماتېرىياللارنىڭ تەھلىلى شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، تۇرپان ئويمانلىقى ۋە گەنسۇغا كۆچۈرۈلگەن ئۇيغۇرلار تىبەتلىكلەرنى ئۆزلىرىنىڭ ھامىيسى دەپ تونۇشقا مەجبۇر بولغان①. ئەمما، ئارىدىن ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتمەي، ئۇيغۇرلار تىبەتلىكلەرنىڭ ئاجىزلاشقان ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ، 847 — 848-يىللىرىدىلا مۇستەقىل گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلىنى قۇرغان②. تىبەت بىلەن بولغان دىپلوماتىك ۋە باشقا مۇناسىۋەتلەر ساقلىنىپ قېلىۋەرگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى لىڭجۇ (灵州 گەنسۇ تەۋەسىدە — مۇھەررىردىن) دېگەن يەردە ياشاپ كەلگەنىدى. بۇ گەنسۇغا قوشنا جاي ئىدى. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، تاڭ سۇلالىسى لىڭجۇنى ۋە ئۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارنىمۇ ئۆز يېرىگە قوشۇۋالماقچى بولغان بولسا كېرەك، شۇڭلاشقىمۇ پادىشاھ

① م. ۋ. ۋورويېۋ: « جورجىتلار ۋە جىن دۆلىتى »، 40 - بەت، موسكۋا، 1975 - يىل.

② د. ئا. ئىسسىيېۋ: « گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ مەۋرىي سىستېمىسى توغرىسىدا »، (9 — 11 - ئەسرلەر)، 1-قىسىم، 13-بەت (« كافاروفنىڭ شەرقشۇناسلىق ئىلمىدىكى تۆھپىلىرى »)، (توپلام) 1979-يىل.

شۇەنزۇڭ (846 — 859-يىللىرى) «يىراقتىكى يەرلەرنىڭ تىنچلاندۇرۇش ئۈچۈن لىگجۇغا ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقلىرى ئۈستىدىن نازارەت قىلىشقا ئەلچى ئەۋەتىشنى ئۆزىنىڭ ۋەزىپىسى دەپ بىلگەنىدى.① ئېھتىمال، بۇ نازارەتچى ئاخبارات بەرگۈچى بولۇپ، ئەلچى ئەمەس بولۇشى مۇمكىن. ئۇيغۇرلار مۇشۇنداق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختىگە ئەلچىلەر ئەۋەتكەن. شۇ چاغدا پادىشاھ گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئۇيغۇر قاغانىغا «ئۇلۇغ تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ كۈلۈگ بىلگە قاغان» دېگەن ئۇنۋاننى ئىنئام قىلدى②.

ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئون نەچچە يىل ئىچىدە، ئۇيغۇرلار خان سارىيىغا «يەرلىك مەھسۇلاتلار» نى ئۇلپان سۇپىتىدە يوللاپ تۇردى. بۇ جۇملىنى ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ تاۋارلىرىنى ئۆزلىرىگە لازىم باشقا بۇيۇملارغا ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ باردى دەپ چۈشىنىش كېرەك. ئۇيغۇر قاغانى پەقەت ئۇلپان تۆلىگەنلىكى ئۈچۈنلا ئۆزلىرىنى پادىشاھنىڭ بېقىندىسى، دەپ ھېسابلىمايتتى. چۈنكى، بۇ دۆلەت (تاڭ سۇلالىسى — مۇھەررىردىن) تەھدىت سېلىپ تۇرغىنىدەك ئەھۋالدا ئەمەس ئىدى ھەم ئۇيغۇرلارغا ھېچقانداق يارىدەممۇ كۆرسىتەلمەيتتى. تاڭ سۇلالىسى شۇ چاغلاردا خېلىلا قېينىچىلىقتا قالغانىدى. ئەنئەنە بويىچە، «بىرەر سودا كارۋىنىنىڭ كەلگەنلىكىنى خەنزۇلار دائىم ئەلچىلىك ئۆمىكى يېتىپ كەلدى دەپ قارايتتى»③. ئېلىپ كېلىنگەن تاۋارلارنى خەنزۇچە «جىڭ گۈڭ» (贡进 — مۇھەررىردىن) دېگەن ئاتالغۇ بىلەن ئاتايتتى. بۇ ئۇلپان،

① «يېڭى تاڭنامە»، 217 ـ جىلد، 1 ـ 4 ـ بەتلەر.

② «يېڭى تاڭنامە»، 217-جىلد، 1 ـ 4 ـ بەتلەر؛ ج. ر. خاملتون: «بەش دەۋر مەزگىلىدىكى خەنزۇچە ھۆججەتلەردە بايان قىلىنغان ئۇيغۇرلار»، 142-بەت، پارىژ، 1955-يىل.

③ «بارتولد ئەسەرلىرى»، 2 ـ توم، 1 ـ قىسىم، 253 ـ بەت.

ئولپان ئېلىپ كېلىش دېگەنلىك بولاتتى①.

تارىخچىلار ئۇيغۇرلار جۇڭگوغا ئولپان تۆلەش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ تاۋارلىرىنى سېتىش ياكى باشقا بۇيۇملارغا ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن كەلگەن، دېگەن پەرەزنى كونكرېت ماتېرىياللار بىلەن ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن، «كونا تاڭنامە» (195-جىلد، 13 — 14-بەتلەر) دە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى «ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتەتتى. ئولار قاشتېشى ۋە ئات ھەمدە يەرلىك مەھسۇلات، تاۋارلىرىنى ئېلىپ كېلىپ، ئۇنى باشقا بۇيۇملارغا ئالماشتۇرۇپ قايتاتتى»؛ «يېڭى تاڭنامە» (217-جىلد، 1 — 4-بەتلەر) دە: «بەزىدە ئۇيغۇرلار چېگرا بويىغا جايلاشقان ۋىلايەتلەرگە كېلىپ، ئۇ يەرلەردە قاشتېشى ۋە ئاتلارنى سېتىپ كېلەتتى» دەپ كۆرسىتىلىدۇ. خەنزۇلار چېگرا بويلىرىدا سودا-تىجارەتنى تېبەت، قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى، خوتەن ۋە ھىندىستان قاتارلىق ئەللەرنىڭ سودىگەرلىرى بىلەنمۇ قىلىشىپ تۇرغان.

ئۆگە قاغان تاڭ سۇلالىسى ئادەملىرى تەرىپىدىن مەغلۇب قىلىنغاندىن كېيىن، گەنجۇغا ئۇيغۇرلارنىڭ يېڭى گۇرۇپپىلىرى كەلدى. بۇلار پان تېگىننىڭ مەۋقەسىنى كۆچەيتتى. لېكىن، شۇنداقتىمۇ قاغان ئۆزلىرىنىڭ كۆچىنى تېبەتلىكلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئۈزۈش دەرىجىسىدە كۆچلۈك، دەپ ھېسابلىمايتتى. تېبەتلىكلەر بولسا، تاڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىگە قارشى كۆرەشتە جەڭگىۋار ئۇيغۇر قوشۇنلىرىدىن پايدىلىنىشنى ئويلاتتى. «يېڭى تاڭنامە» دە 847-يىلى تېبەتلىكلەر خېشىدىكى خەنزۇلارغا قارشى يۈرۈشكە ئۇيغۇرلارنى قاتناشتۇرۇش

---

① ئا. گ. مالياۋكىن: «840 — 848-يىللاردىكى ئۇيغۇرلار ۋە جۇڭگو» («ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى سىبىرىيە، مەركىزىي ۋە شەرقىي ئاسىيا») (توپلام)، 54-بەت، نوۋوسىبىرسك، 1975-يىل.

ئۇچۇن، ئۇلارنى ئۆزلىرىگە تارتىپ كەلگەنىدى، دەپ كۆرسىتىلىدۇ①. ئەگەردە مۇشۇ رايونلار «يېڭى بەش دەۋر تارىخى» (74-جىلد) ۋە «كونا تاڭنامە» (174-جىلد، 1 ـ 4-بەتلەر) دە كۆرسىتىلگىنىدەك، شۇ چاغلاردا تىبەتلىكلەرنىڭ تېررىتورىيىسى ھېسابلانغان بولسا، ئۇنداقتا خېشىنى بېسىۋېلىشنىڭ زۆرۈرىيىتى بولمىغان بولاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، «يېڭى تاڭنامە» (172-جىلد، 35-بەت) دە: «تىبەتلىكلەر تاڭغۇت ۋە ئۇيغۇرلارنى ئۆزلىرىگە جەلب قىلىپ، خېشىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش ئۈچۈن ئۇ يەرگە بېسىپ كىردى» دەپ كۆرسىتىلىدۇ. خېدۇڭنىڭ سانغۇنى ۋاڭ زەيي تىبەتلىكلەر ۋە تاڭغۇتلارنىڭ بىرلىكتە قىلغان ھۇجۇمىغا قارشى تۇرغان. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئۇ تىبەتلىكلەر بىلەن تاڭغۇتلارغا قارشى ئۇرۇشتا مەغلۇب بولغان بولسا كېرەك. جۇڭگو مەنبەلىرىدە بۇ توغرۇلۇق گەپ-سۆز يوق.

شۇنداق قىلىپ، بىر قاتار سەۋەبلەر ئۇيغۇرلارنىڭ تولۇق مۇستەقىللىقنى قولغا ئېلىشقا ئاساسلىق تۈگدۈرۈپ بەردى: بىرىنچىدىن، تىبەتلىكلەرمۇ ۋە تاڭ سۇلالىسىمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى جىددىل-ماجرالىرى تۈپەيلىدىن بەك ئاجىزلاشقانىدى②؛ ئىككىنچىدىن، ئورخۇندىن كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنى بۇرۇن جايلاشقان ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر قوللاپ-قۇۋۋەتلىدى؛ پان تېگىن بولسا مانا شۇ ئۇيغۇرلارنى ۋە باشقا تۈركىي قەبىلىلەرنى تىبەتلىكلەرگە قارشى ئىتتىپاق قىلىپ ئۇيۇشتۇردى.

---

① «يېڭى تاڭنامە»، 8-جىلد، 11-، 39-، 218-، 39-، 40-بەتلەر.

② «يېڭى تاڭنامە»، 216 - جىلد، 9 - بەت؛ ن. يا. بىچۇرىن: «قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى»، موسكۋا-لېنىنگراد، 1950 - يىل؛ «كونا تاڭنامە»، 250 - جىلد، 9 - توم، 8113 - بەت.

9-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلى ۋە قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى ئاكتىپ تاشقى سىياسەت يۈرگۈزدى. ئۆزلىرىنىڭ تېررىتورىيىلىرىنى قوشنىلىرىنىڭ تېررىتورىيىسى ھېسابىغا كېڭەيتتى.

گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى 875-يىلى تاڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ئاجىزلىغان ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ، تاڭغۇتلار بىلەن بىرلىشىپ، تېيەندىپ ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىردى. شۇ يىلى گەنجۇ ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئۆزلىرىنىڭ نۇرغۇن تاۋارلىرىنى ئېلىپ تاڭ ھاكىمىيىتى تېررىتورىيىلىرىگە كېلىپ سودا قىلىپ، 10 مىڭ توپ يىپەك ئېلىپ كەتتى①.

10-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇرلار شۇنچىلىك دەرىجىدە قۇدرەت تاپتىكى، بەك ئاجىزلىشىپ كەتكەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىشلىرىغا ھەرقانداق پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي ئارىلىشىپ كەلدى. 902-يىلى، ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانى تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەگەردە تاڭ پادىشاھى ماقۇل كۆرسە، تاڭ سۇلالىسىگە يارىدەم ئۈچۈن ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى ئەۋەتىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى. بۇ توغرۇلۇق «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» دە تۆۋەندىكىدەك مەلۇمات بېرىلىدۇ: «پادىشاھ خەنلىن بىلىم يۈرتىدىن بۇاستە يولىيورۇق ئېلىپ ئىشلەيدىغان خەن ۋۇغا رۇخسەت قىلىش توغرۇلۇق جاۋاب خەت يېزىڭ» دەپ تاپشۇرغان. 903-يىل 6-ئاينىڭ 9-كۈنى، خەن ۋۇ پادىشاھقا تۆۋەندىكىچە دوكلات سۇنغان: «ياۋايىلارنىڭ يۈرىكى قارا كېلىدۇ. ئۇلارغا ئىشىنىشكە بولمايدۇ. ئېلىمىزدە ئېسىل ئادەملەر ۋە بۇيۇملارنىڭ بارلىقىنى، شەھەر دەرۋازىلىرىنىڭ بەك ناچارلىقىنى، مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلىرىمىزنىڭ چوشكۇن ھالىتىنى كۆرگەنده، بۇ ئادەملەردە

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر»، 252-جىلد، IX، 8182-بەت.

جەزمەن تاڭ دۆلتىنى كۆزگە ئىلماسلىق تۇيغۇسى پەيدا بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلاردا ئاچكۆزلۈك پەيدا بولىدۇ. ئۇلاردىن باشقا، خۇيچاڭ يىللىرى (841 — 846-يىللىرى)، ئۇيغۇرلارنى تاڭ ئەسكەرلىرى مەغلۇب قىلغانىدى. ئۇيغۇرلار مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۆچ ئېلىشنى مۇمكىن. بۇنىڭغا ئېھتىيات قىلمساق بولمايدۇ. قاغانغا يازغان مەكتۇپتا تاڭ سۇلالىسىگە ياردەم ئۈچۈن كېلىدىغان ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنىڭ كىچىك كۆلەمدە كېلىشىگە ماقۇل بولۇپ، كەڭ كۆلەمدە كېلىشىگە رۇخسەت قىلماسلىق توغرىسىدا يازساق تۇزۇكرەك بولارمىكىن...» پادىشاھ بۇ تەكلىپكە قوشۇلدى.

دېمەك، گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تەكلىپى رەت قىلىندى. قاغانمۇ 756 — 764-يىللىرى ئارىلىقىدا ئەن لۇشەن قوزغىلىڭى مەزگىلىدە، تاڭ سۇلالىسىگە ھەربىي ياردەم كۆرسەتكەن مويۇنچۇر ۋە ئىدىقەن قاغانلارنىڭ سىياسىتىنى يەنە بىر قېتىم تەكرارلاش مەقسىتىگە يېتەلمىدى. يۇقىرىقى قاغانلار شۇ چاغلاردا تاڭ ھاكىمىيىتىنى ئۆزلىرىگە ئولپان تۆلەيدىغان قىلىپ قويغانىدى.

10-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، مەركىزىي ئاسىيادا قىتانلارنىڭ پەيدا بولدى. قىتانلاردا شەكىللەنگەن فېئودالىلار سىنىپى ئۆزلىرىنىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ۋە باشقا ئەللەر ھېسابىغا بېيىش مەقسىتىدە ئۆزلىرىگە قوشنا بولغان قەبىلىلەرگە تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشلىرىنى باشلىدى. قىتانلار مانجۇرىيەدىن باشلاپ يۇرۇش قىلىپ ئىچكى موڭغۇلنى بېسىۋالدى. بەشبالىق ۋە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىغا قارشى ئۇرۇش باشلىۋەتتى. 908-يىلىغا كەلگەندە، گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ئۆزلىرىنى قىتانلار تەۋەلىكىدىكى ئەل دەپ ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى①. 924-يىلى،

---

① «لياۋ دۆلتى تارىخى»، 70-جىلد، 1-بەت؛ ئا. گ. مالياۋكىن: «9 — 12-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 64-بەت، نوۋوسىبىرسىك، 1974-يىل.

قىتانلار شىمالغا يۇرۇش قىلىپ، بۇرۇنقى ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىلىرىنى بېسىۋالدى. قىتان خانىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ بۇرۇنقى پايتەختىدە ئۇيغۇر قاغانىنىڭ شەرىپىگە ئورنىتىلغان يادىكارلىقتىكى خەتلەرنى ئۆچۈرۈپ تاشلاپ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا « قىتان، تۈرك ۋە خەنزۇ تىللىرىدا قىتانلارنىڭ سەركەردىسىنىڭ تۆھپىلىرى » نى يازغۇزدى①. گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلى 200 يىلغا يېقىن مەۋجۇت بولۇپ تۇردى (847 — 1036 - يىللىرى). « سۇڭ سۇلالىسى تارىخى » دىكى مەلۇماتلار گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ شۇ چاغدىكى چېگرىسىنى ئېنىقلاشقا ئىمكان بېرىدۇ. ئۇنىڭدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ شەرقىي چېگرىسى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ يەتكەن، غەرب تەرەپتىكى چېگرىسى بولسا، قارلىق تاغقىچە (山雪 ھىمالايا — مۇھەررىردىن) سوزۇلغان. يەنە شۇ كىتابنىڭ شۇ يېرىدىلا ئەل تەۋەسىدە « بىرنەچچە يۈز كىچىك ۋىلايەتلەر بار ئىدى » دېيىلىدۇ②. بۇنىڭدىن باشقا، گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ زېمىن دائىرىسىنىڭ جەنۇب تەرىپىگە شۇ چاغلاردا ئوتتۇرا ئەسىردىكى مەركىزىي ئاسىيانىڭ سودا ۋە مەدەنىيەت مەركىزى بولغان دۇنخۇاڭ شەھرىمۇ كىرگەنىدى. شىمال تەرەپتىكى چېگرىسى گوبى چۆلى بولغان. شۇنداق قىلىپ، گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ تېررىتورىيىسى تەخمىنەن 540 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولغان (غەربتىن شەرققە ئۇزۇنلۇقى 1200 كىلومېتىر؛ جەنۇبقا كەڭلىكى 45 كىلومېتىر). ئاھالىسىنىڭ نوپۇسى مەلۇماتلاردا كۆرسىتىلمەپتۇ. گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ سودا - تىجارەت، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلىرى توغرىسىدا بولسا،

---

① ئا. گ. مالياۋكىن: « 9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى »، 64 - بەت؛ نوۋوسىبىرسك، 1974 - يىل.

② « سۇڭ سۇلالىسى تارىخى »، 91-جىلد، 1-قىسىم، 1 _ 4 - بەتلەر.

كىشىنى قىزىقتۇرىدىغان ماتېرىياللار بار.

ئانچە تولۇق بولمىغان سانلىق مەلۇماتلارچە، گەنجۇدىن تاۋار ئېلىپ تاڭ سۇلالىسى (618 — 907-يىللىرى) گە، سۇڭ سۇلالىسى (960 — 1028-يىللىرى) گە، شۇنىڭدەك قىتانلار دۆلىتى لياۋغا، تاڭغۇتلار دۆلىتىگە كەڭ كۆلەمدە 128 قېتىم كارۋان بارغانكەن. كارۋان باشلاپ بارغان ئادەملەر 30 دىن 122 ئادەمگىچە بولغان. بۇ سودىگەرلەر گەنجۇدىن ھەر خىل تاۋارلارنى ئېكسپورت قىلغان. يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى تاۋارلارنىڭ تىزىملىكىدە كۆپ ئورۇننى ئىگىلىگەن. قىممەتلىك تاشلار، قول ھۈنەرۋەنلەر ئىشلەپچىقارغان بۇيۇملار (رەختلەر، زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى، پىششىقلاپ ئىشلەنگەن تاشلار، قىلىچ-نەيزە، خەنجەر-شەمشەر؛ ئىگەر-توقۇم، يۇگەن-جابدۇقلار)، دورىلىق ئوت-چۆپلەر ۋە مىنېرالللار بار. 948-يىلى بىر يىل ئىچىدە چىقىرىلغان تاۋارلارنىڭ ئومۇمىي سانى 1000 تۈياق ئات، 500 تۆگە، 500 پارچە قاشتېشى، 500 جىڭ كەھرىۋا، 40 جىڭ نۇشۇدۇر، 8 باغلام مارجان، 1000 توپ يۇڭ رەخت، كەمەر ۋە قاشتېشى بىلەن بېزەلگەن ئىگەر-توقۇم قاتارلىقلار بولغان①.

بۇنداق مسااللارنى كۆپلەپ كەلتۈرگىلى بولىدۇ. بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇ تاشقى سودا بىلەن شۇغۇللانغان ئادەملەر ماليۇكىن تەھلىل قىلغاندەك سوغدىلار بولماستىن، بەلكى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىدى. مۇشۇ سودىگەرلەرنىڭ ئۇيغۇرچە قانۇنىي ھۆججەتلەردە ۋە خەنزۇچە مەنبەلەردە ساقلانغان ئىسىملىرى: بارس، ئارسلان، قۇتلۇق تۆمۈر، سادا، سولدا باي، قارۇمتۇ، شىخەيجەن، چىن لۇخەي ۋە باشقىلاردۇر. مانا مۇشۇ ئىسىملارنىڭ

---

① ئا. گ. ماليۇكىن: «9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 79 — 80 - بەتلەر، نوۋوسىبىرسىك، 1974 - يىل.

ئۆزى بىزنىڭ پىكىرلىرىمىزنى ئىسپاتلاپ تۇرىدۇ. ماليا‌ۋكىن بولسا (1974-يىلىدىكى ئەسىرنىڭ 223-بېتىدە) «نەنشەن ئېتەكلىرىدىكى ئۇيغۇرلار (سوغد لىقلار بەك قىزغىن سودا-تىجارەت ئېلىپ بارىدى» دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇلارنىڭ سودىسى جۇڭگو بىلەن، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تاڭغۇت، قىتان، تىبەت، خوتەن، قوچۇ، ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان. بۇ يەردە ئۇيغۇرلار بىلەن سوغدىلىقلارنى تەڭ قىلىپ كۆرسەتىش تامامەن توغرا ئەمەس. ھەممىگە مەلۇمكى، ئۇيغۇرلار تۇركىي تىللىق خەلقلەر تەركىبىگە كىرىدۇ، شۇنداقلا تۇركىي تىللىق خەلقلەر ئىچىدە كۆپ سانلىق ۋە خېلىلا چوڭ بىر خەلقنى تەشكىل قىلىدۇ.

9 — 11 - ئەسىرلەر ئارىلىقىدىكى گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىناكارلىق يادىكارلىقلىرى، ھەيكەلتىراشلىقى ۋە تام سۈرەتلىرىنىڭ ئۈسلۇبىدا گرېك (يۇنان)، ھىندىستان، ئىران مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. مانا بۇنىڭ ئۆزى شۇ چاغدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كەڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇپ، بىر-بىرىگە تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب، غەرب بىلەن شەرقنى تۇتاشتۇرىدىغان ئۇلۇغ يېپەك يولى گەنجۇ-دۇنخۇاڭ ئارقىلىق ئۆتەتتى. مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتا بۇ يولنىڭ رولى بەك چوڭ بولدى. سودا-تىجارەت 10-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا بەك ئەۋج ئالغانىدى. رېن مېي قاغان (〈即英义可汗〉仁美 فاملىسى ياغلاقار، رېن مېي خەنزۇچە ئىسمى — مۇھەررىردىن〉 926 — 939-يىللىرى) دەۋرىدە، 10-ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 11-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يېلوگې (夜落纥 ياغلاقار — مۇھەررىردىن)، يېلوخې (夜落隔 ياغلاقار — مۇھەررىردىن)① قاغانلار يۇرت سوراپ تۇرغان

① ياغلاقار — سۆڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى گەنجۇ ئۇيغۇر قاغانى. «夜落隔» «夜落纥»نىڭ باشقىچە يېزىلىشى بولۇپ، «葛逻药» بىلەن بىر گەپ، «ياغلاقار» ئۇيغۇر قاغانى جەمەتىنىڭ فامىلىسى. «شىنجاڭ مىللەتلىرى لۇغىتى»، 56-بەت، 1995-يىل نەشرى. — مۇھەررىردىن

مەزگىللەردە سودا-تىجارەت بەك ئاۋاتلاشقانىدى.

گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ تاشقى سودىسى دۆلەت تەرىپىدىن مونوپولىيە قىلىنمىغانىدى. سودا كارۋانلىرىنى چوڭ ئەمەلدارلار باشلاپ يۈرەتتى. بۇنداق ئەمەلدارلارنى سودا قىلىشقا قاغان بەلگىلەيتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە بۇيرۇقلار (ۋەزىرلەر)، تۇتۇقلار (ئۆلكە باشلىقلىرى)، تارخانلار (ھەربىي باشلىقلار)، قاغانىنىڭ تۇغقانلىرى، راھىبلار، چوڭ فېئودالالارمۇ بار ئىدى.

تىبەت، خوتەن، قوچۇ ۋە كۆچار سودىگەرلىرىمۇ ئۆزلىرىنىڭ مالالىرىنى گەنجۇ تېررىتۇرىيىسى ئارقىلىق شەرق ئەللىرىگە — جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىگە ئاپىرىپ ساتاتتى. ئەھۋال شۇنداق بولغان يەردە، گەنسۇ كارىدورىدىن ئۆتىدىغان سودا يوللىرىدىكى ترانزىت سودىنى گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلى تولۇق كونترول قىلىپ تۇراتتى، دېيىلدىغان خۇلاسىگە قوشۇلغىلى بولمايدۇ①.

جۇڭگونىڭ يىلنامە يازغۇچىلىرى قەدىمكى ئادەت بويىچە، گەنجۇدىن كەلگەن كارۋانلارنى خان سارىيىغا «قاغانىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن ئەلچى ئۆلپان ئېلىپ كەلدى»، «ئەلچى ئۆلپان تەقدىم قىلدى» دەپ خاتىرىلەيتتى. سودا كارۋانلىرى ئېلىپ كەلگەن مالالارنىڭ بەدىلىگە تاپشۇرۇۋالغان تاۋارلارنى بولسا «خان سارىيى تەقدىم قىلغان مول سوۋغا-سالاملار» دەيتتى. بۇنداق يېزىشتىكى سەۋەب، جۇڭگونىڭ ئابرويى، ئىناۋىتىنى كەلگۈسى ئەۋلادلار ئالدىدا يۇقىرى كۆتۈرۈشنى مەقسەت قىلاتتى.

ئىچكى ۋە تاشقى سودا-تىجارەتنىڭ گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئۇ يەردە سودا-تىجارەتتە ئىشلىتىلىدىغان ئېغىرلىق، ئۇزۇنلۇق، ۋە ھەجملەرنى بەلگىلەيدىغان ئېنىق ئۆلچەم ئەسۋابلىرى بولغانلىقىمۇ ئىسپاتلايدۇ. ئېغىرلىق ئۆلچىمىنى كۆرە؛ ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمىنى باغلىق، توپ؛ ھەجىم ئۆلچىمىنى

---

① ئا. گ. مالياۋكىن: «9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى»، 337 - بەت، نوۋوسىبىرسك، 1983 - يىل.

بادىر؛ مەيدان ئۆلچىمنى سىق دەيتتى. سودا-تىجارەتتە ئىشلىتىلىدىغان توختام، تىلخەت قاتارلىق قانۇنىي ھۆججەتلەر، ئۇنىڭغا بېسىلغان شەخسىي تامغىلار سودا-تىجارەتنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلىدىكى بۇ ئاۋات سودا بەزىدە جېدەلخور تاڭغۇت ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقچىلىرى قىتانلار بىلەن گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر تۈپەيلىدىن بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، ئۇزۇلۇپمۇ قالاتتى.

جۇڭگو مەنبەلىرىدە بېرىلگەن گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلىدە ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلار ۋە باشقا قەبىلىلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنىڭ بىر-بىرىسىگە زىت كېلىشى تۈپەيلى، 9-ئەسىرنىڭ 2-يېرىمىدا بۇ يەردە شەكىللەنگەن سىياسىي ۋەزىيەتنى ئېنىق تەسۋىرلەپ بېرىشكە ئىمكانىيەت بولماي تۇرىدۇ. مەسىلەن، گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا گەنجۇ، سۇجۇ، ساجۇ، خېجۇ، ۋېيجۇ، مىنجۇ، قوچۇ، دېجۇ، دەنجۇ ۋىلايەتلىرىگە قوشنا چېگرا جايلاردا تىبەتلىك قۇللار ياشىغان ۋە بۇ قۇللار ئۆزلىرىنى «ئومۇ» دەپ ئاتىغانلىكەن①. يەنە بەزى ماتېرىياللارغا قارىغاندا، گەنجۇنى ئۇيغۇرلار تارتۇالغانلىكەن②. ئۇچىنچى بىر مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلار تۇيۇقۇن (吐谷浑 تۇيغۇن — مۇھەررىردىن) ۋە ئومۇ قەبىلىلىرى تەرىپىدىن مەغلۇب قىلىنىپ، نامەلۇم تەرەپلەرگە كەتكەنلىكەن③. تۆتىنچى بىر مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 875-يىلى ئۇيغۇرلار لوچۇەن (گەنسۇ ئۆلكىسى) دەرياسى بويىغا كەتكەن ۋە بۇ ئۇيغۇرلار تاڭ ئوردىسىغا «ئەلچىلەر ئەۋەتىپ، ئۇلپان يوللىغان. ئۇنىڭ

① ئا. گ. مالياۋكىن: «9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 40 - بەت، نوۋوسىبىرسك، 1974 - يىل.

② «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، 252-جىلد، 9 - توم، 164 - بەت؛ مالياۋكىننىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى، 41 - بەت.

③ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، 252 - جىلد، 9 - توم، 8172 - بەت.

به‌دىلگه 10 مىڭ توپ يېپەك رەخت سوۋغا ئالغان »①.

مانا مۇشۇ پارچە-پارچە مەلۇماتلار گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلى ھاكىمىيىتىنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىنى، ئوردىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ ۋەزىلايەتلەردىكى ھاكىملارنىڭ كۈچىيىپ كېتىپ، گەپكە كىرمەيدىغان بولۇپ قالغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. سارايدا سىياسىي ئۆزگىرىشلەرنىڭ يۈز بېرىپ تۇرۇشى، بەزى گۇرۇپپىلارنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە خەلق كەمبەغەللىشىپ، مەملىكەت ئىقتىسادى خاراب‌لىشىشقا يۈزلەنگەن، ئىقتىسادىي جەھەتتە ئاجىزلاشقان، سىياسىي جەھەتتە مۇقىم بولمىغان، قاغانلىقىنىڭ مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا ئابرويى چۈشۈپ كەتكەن، گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ قوشنا ئەللەر بىلەن بولغان سودا-تىجارەتلىرىنىڭ كۆلىمىمۇ بەك كىچىكلەپ كەتكەنىدى.

گەنجۇدىكى فېئودالىلارنىڭ ئىچكى ماجراسى 50 يىلغىچە داۋام قىلدى. 911-يىلى، گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ چوڭ بىر ئەلچىلەر ئۆمىكى كېيىنكى لياۋ (907 — 923-يىللىرى) دۆلىتىگە يېتىپ كەلدى. بۇ ئۆمەكنى جۇيىيەن ئىسىملىك تۇتۇق باشلاپ بارغانىدى. پادىشاھ تەيزۇ (907 — 923-يىللىرى) گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىغا شۇنچىلىك قىزىقتىكى ۋە قىزغىن بولدىكى، جۇيىيەن بىلەن ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنى ئۆز سارىيىنىڭ چاۋىيەندەن بىناسىدا چوڭ داغدۇغىلار بىلەن قوبۇل قىلدى. ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەزالىرىدىن دى لوئې، لى مەيجى، شى شاۋئەر، شى لۇنسى، لى لېجۇ، ئەن يەنشەنلەر، شۇنىكدەك بۇددا راھىبى لۇيى، لى سىن ۋە ئىنجەنلەرگە يېپەك رەختلەر سوۋغا قىلىپ، قىزىل تون كەيگۈزۈلدى②. ئەلچىلەر قايتقاندا،

① « ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر »، 252-جىلد، IX، 8181-بەت.

② ئا. گ. مالياۋكىن: « 9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى »، 43 -، 44 - 51 - بەتلەر نوۋوسىبىرسك، 1974-يىل.

سانغۇن يەن جاۋنىڭ مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلىرى ئەلچىلەرنى مۇھاپىزەت قىلىپ يۇرتىغىچە ئاپىرىپ قويدى.

ئومۇجۇ قاغان (毋母主可汗 — مۇھەررىردىن) يۇرت سوراپ تۇرغان مەزگىللەردە، گەنجۇنىڭ تەسىرى بەك كېڭەيدى. بۇ قاغان 912-يىلى تەختكە چىققاندى. ئومۇجۇ قاغان رېن مېپي دەپ ئاتالغانىدى①.

گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرى بىلەن بولغان ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي مۇناسىۋەتلىرى «بەش سۇلالە» (907 — 957-يىللىرى) دەۋرىدە يولغا قويۇلغان. «بەش دەۋر مەزگىلىدە گەنجۇ ۋە شىجۇ (تۇرپان) ئۇيغۇرلىرى جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرى بىلەن قويۇق ئالاقىدە بولغان. گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى سارايغا دائىم كېلىپ تۇرغان»②. جۇڭگو يىلنامىلىرىدا ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ جۇڭگو بىلەن قىلغان سودىلىرى يەنىلا بۇرۇنقىدەك ئولپان تۆلەش، دەپ يېزىلىۋەرگەن.

گەنجۇ بىلەن ئىچكىرىنىڭ ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلىرى ئومۇجۇ قاغان (912 — 924-يىللىرى) دەۋرىدە يولغا قويۇلغان. بەش سۇلالە تارىخىدا مەزكۇر قاغان «يېڭىي» (义英 — مۇھەررىردىن) دەپ تەرىپلەنگەن، ئۇنىڭ مەنىسى «باتۇر ۋە ئادىل» دېگەنلىك بولىدۇ. ئومۇجۇ قاغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا كىچىك ئوغلى دېيىن تېگىن (狄银 فاملىسى ياغلاقار — مۇھەررىردىن) تەختكە چىقتى. ئەمما، ئۇ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرەلمىدى. 926-يىلنىڭ بېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا ئادىيۇ تېگىن (〈即顺义可汗〉 阿咄欲 فاملىسى

---

① «لياۋ دۆلىتى تارىخى»، 5-بەت؛ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»، 197-بەت؛ ئا. گ. ماليا‌ۋكىن: «9 — 12-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 45 - 51 - بەتلەر، نوۋوسىبىرسك، 1974 - يىل.

② ئا. گ. ماليا‌ۋكىن: «9 — 12-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 43 - بەت نوۋوسىبىرسك، 1974-يىل.

ياغلاقار — مۇھەررىردىن) ئولتۇردى. ئۇمۇ ئۇزۇن دەۋر سۈرەلمىدى. ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ ئالدىدا ئۆتكەن قاغانلار بىلەن بولغان تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى ئېنىق ئەمەس.

928-يىلى، رېن مېينىڭ كىچىك ئوكسى رېن يۈ (仁裕 فامىلىسى ياغلاقار — مۇھەررىردىن) تەختكە ئولتۇردى. جۇڭگو خان سارىيىدىكىلەر بۇنىڭغا دەسلەپ شۇنخۇا قاغان (顺化可汗 ئىتائەتمەن قاغان — مۇھەررىردىن) دەپ ئۇنۋان بەردى (بۇ جۇڭگو مەدەنىيىتى بويىچە ماڭدىغان قاغان دېگەن مەنىدە). كېيىن ئۇنىڭغا فېڭخۇا (奉化可汗 بەيئەت قىلغان قاغان — مۇھەررىردىن) دېگەن ئۇنۋان بەردى (بۇ مەدەنىيەتنى ھۆرمەت قىلغۇچى دېگەن مەنىدە). رېن يۈنىڭ ئالەمدىن ئۆتكەن ۋاقتى نامەلۇم. «بەش دەۋر تارىخى» دا رېن يۈ توغرۇلۇق 939-يىل سۆزلىنىدۇ. «قەدىمكى ئەقىل-پاراسەت خەزىنىسىنىڭ قامۇسى» دا بولسا، 941-يىل تىلغا ئېلىنىدۇ («قەدىمكى ئەقىل-پاراسەت خەزىنىسىنىڭ قامۇسى»، 972-جىلد، 19-بەت — مۇھەررىردىن). (941-يىلى كېينكى جىن دۆلىتى پادىشاھى گاۋزۇنىڭ تىيەنفۇ 5-يىلى) فېڭخۇا قاغان ئەلچىلىرىنى ئاخىرقى قېتىم 941-يىلى جۇڭگو خان سارىيىغا ئەۋەتكەن. ئەلچىلەر سارايغا ئات ۋە قاشتېشى سوۋغا قىلغان. رېن يۈ ئاكتىپ تاشقى سىياسەت يۈرگۈزگەن. تىنچلىق مۇناسىۋىتىنى ئورنىتىش مەقسىتىدە ئەلچىلىرىنى جۇڭگوغا ۋە لياۋ دۆلىتىگە ئەۋەتكەن. شۇ چاغلاردا گەنجۇ سودىگەرلىرى قوشنا ئەللەر بىلەن قىزغىن سودا قىلىپ تۇراتتى. «لياۋ دۆلىتى تارىخى» دا يېزىلىشىچە، (تىيەنشىيەننىڭ 1-يىلى) جياۋۇ كۈنى (925-يىل 3-ئاينىڭ 26-كۈنى) شىنلو، تىبەت، تاڭغۇت، شىرۋېي، شاتۇ (چۆل تۈركلىرى) ۋە ئۇگۇ قاتارلىق قەبىلىلەر بولۇئېن ئىسىملىك ئاقساقال ۋە چوڭ ئەمەلدار ۋاڭ يۈلەر رەھبەرلىكىدە گەنجۇغا قارشى ئۇرۇشقا قاتناشقان.

بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارغا نۇرغۇن سوۋغا-سالاملار بېرىلگەن①. شۇ چاغدا، ئۇلار گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ چېگرا رايونىدىكى بىر ئۇيغۇر شەھىرىنى تارتىۋالغانىدى.

جۇڭگو تارىخى مەنبەلىرىدە رېن يۇ قاغاندىن كېيىنكى گەنجۇ ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ ئىسىملىرىمۇ كۆرسىتىلىدۇ.

جىنچېيون (景琼 — مۇھەررىردىن) رېن يۇ قاغانىنىڭ ئوغلى ئىدى. 962-يىلى يازدا، جىنچېيون 42 نەپەر ئادەمنى تۇتۇق خېي② باشچىلىقىدا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن. 964-يىلى، ماۋداشى 72 ئادەم بىلەن كەلگەن. 966-يىلى سۇن يېلۇ ئەلچىلىككە ئەۋەتىلگەن.

لۇ شېن 1001 — 1002-يىللىرى ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان. جۇڭگو پادىشاھى شەن پىن مۇستەقىل تاڭغۇت دۆلىتىنىڭ 1-ھۆكۈمرانى لى جىچەنگە قارشى ئۇرۇشتا لۇ شېندىن ياردەم سورىغان. لۇ شېن بولسا ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلارنىڭ بىرلىشىپ، تىبەتلىكلەرگە قارشى ئۇرۇش قىلىش پىلانىنى تۈزگەنىدى. لى جىچەن ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، ئۇيغۇرلار بىلەن تىبەتلىكلەر ۋە قىتانلار ئوتتۇرىسىدا دائىم دۇشمەنلىشىش بولۇپ تۇرغان.

يېلوخېي (夜落纥 ياغلاقار — مۇھەررىردىن) (1004 — 1016-يىللىرى) جۇڭگوغا دائىم ئەلچىلەر ئەۋەتىپ تۇرغان (13 — 15 قېتىم ئەۋەتكەن)، تاڭغۇتلارنىڭ ھۆكۈمرانى دېپ مىنگە قارشى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۇرۇش ئېلىپ بارغان.

ياغلاقار قاغان (夜落隔可汗 — مۇھەررىردىن) 1016-يىلى دادىسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن تەختكە ئولتۇردى. ئۇنىڭغا گۈيخۇا

---

① ئا. گ. مالياۋكىن: «9 — 12-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 65-بەت، نوۋوسىبىرسك، 1974-يىل.

② تۇتۇق خېي — «... ئىككىنچى يىلى (يەنى 952-يىلى)، تۇتۇق ئا قاتارلىق 42 ئادەمنى ئەلچىلىككە بېيجىڭغا ئەۋەتتى...» («شىنجاڭ مىللەتلىرى لۇغىتى»، 56-بەت، 1995-يىل نەشرى). بۇ يەردىكى «阿»«何» بولۇپ ئوقۇلۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. — مۇھەررىردىن

（〈又译圭呼〉归化 ئىتائەتمەن — مۇھەررىردىن） ئۇنۋانى بېرىلدى (مەدەنىيەتكە سادىق دېگەن مەنىدە). 1018-يىلى بۇ قاغان تۇتۇق ئەنشىنى جۇڭگوغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى.

دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا قاغانلىڭ تۇغقانلىرى — خاتۇن، شاھزادە، مەلىكە، قاغانلىڭ ئاكا ۋە ئۇكىلىرى قاتارلىقلارمۇ چوڭ رول ئوينىغانىدى. قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىدە قاغانلىڭ مۇشۇ تۇغقانلىرىنىڭ ھەممىسى يىغىلىپ قاغان جەمەتىنى تەشكىل قىلاتتى. ئەگەر قاغانلىڭ ئۆزىنىڭ بالىسى بولمسا، قاغان ئۆلگەن تەقدىردىمۇ قاغانلىق ئورنىغا قاغانلىڭ يېقىن تۇغقانلىرى چىقاتتى. قاغان جەمەتى لايىق كۆرگەن ئادەملەرنى — قاغانلىڭ ئاكىسى ياكى ئۇكىلىرىدىن بىرنى سايلاپ كۆرسىتەتتى، كېيىن توققۇز ۋەزىر يېڭى قاغانىنى ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ كۆتۈرۈپ، خالايىققا بۇ ئادەمنى قانۇنىي ھۆكۈمران، دەپ جاكارلايتتى. ئەگەر تەختكە ئولتۇرىدىغان قاغان ياشقا توشمىغان بولسا، ئۇنىڭ يېنىغا يارەملىشىپ ئىش باشقۇرىدىغان تەجرىبىلىك بىر ئادەمنى بەلگىلەپ قويىاتتى، قاغان يېشىغا توشقىچە بۇ ئادەم دۆلەتنى باشقۇرۇپ تۇراتتى. مەسىلەن، يىلوخې ۋە يىلوگې قاغانلار ياشقا توشمىغان چاغدا باۋيى I (بۇ ئايال 1013-يىلى ۋاپات بولغان)، موگۇ خاتۇن ۋە باۋيى II لەر دۆلەتنى باشقۇرۇپ تۇرغان. باۋيى II (1016 — 1017-يىللىرى) يارەملەشكەن. ئومۇمەن، گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلىدىكى مەمۇرىي تۈزۈم قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىدىكى تۈزۈمگە ئوخشاشلا بولغان. دۆلەت ئاپپاراتىدىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ ھەممىسلا ئۇيغۇرلارنىڭ ياغلاقارلار قەبىلىسىدىن ئىدى.

گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلىدىكى مەمۇرىي ئاپپاراتنىڭ ئىچىدىكى ھەربىي ئەمەلدارنىڭ ھوقۇقى ۋە ۋەزىپىلىرىنى تەپسىلىي ئېنىقلاپ كېتىشكە ئىمكان يوق. قانۇنىي ھۆججەتلەردە ئۇچراپ تۇرىدىغان تۇتۇق ئاتالغۇسى بىرنەچچە خىل مەنىدە ئىشلىتىلگەن. بەزىدە «چوڭ يەر ئىگىسى»، «چوڭ تۇراقلىق ۋە تۇراقسىز

مۇلۈك خوجايىنى » مەنسىدە، يەنە بەزىدە « قاغانىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە كۆپ خىل ۋەزىپىلەرنى ئىجرا قىلغۇچى يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدار » مەنسىدە قوللىنىلغان. بۇنىڭدىن باشقا ئەمەللەرمۇ بار ئىدى. مەسىلەن، بىر ئۆلكە باشلىقىنى « ياغچى »، « تۆرە » دەيتتى؛ ۋاستىچىلىق قىلغۇچىنى « تۆزۈلبەگ » دەيتتى. بىرەر كىشىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە ئىش باشقۇرغۇچىنى « ئىنان » دەيتتى. بايراق كۆتەرگۈچىنى « تۇغبر » دەيتتى؛ سودىيە ، سوتچىنى « تۆزلۈق » دەيتتى.

گەنجۇغا مۇناسىۋەتلىك ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە قوليازمىلاردا بۇرۇن ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىدا قوللىنىلغان بەزى ئاتالغۇلار، مەسىلەن، ۋاڭ مەنسىدىكى « شاد »؛ قەبىلە باشلىقى مەنسىدىكى « ئەلتەبىر » ئاتالغۇلىرى ئۇچرايدۇ.

گەنجۇغا مۇناسىۋەتلىك مەنبەلەردە خەنزۇچە يېزىلغان ئەمەللەرنىڭ ئۇيغۇرچىسى ھازىرغىچە ئېنىقلىنىپ كېتىلگىنى يوق. خەنزۇچە يېزىلغان بۇ ئەمەل ناملىرى ئەسلى ئۇيغۇرچە ئەمەل ناملىرىنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى ئىدى. مەسىلەن، ئەلچى، ئەلچى ياردەمچىسى، باش نازارەتچى، ھەربىي ئىشلارنى نازارەت قىلغۇچى مەخسۇس تەپتىش، ئەلچىنىڭ ئالاھىدە ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار، قىلىنغان ئىشلارنى نازارەت قىلغۇچى، ئاقساقاللار، ھەربىي ۋە ساقچىلارنىڭ نازارەتچىلىرى، يىللىق كىرىمىلەرنى نازارەت قىلغۇچى، ئالاھىدە تاپشۇرۇقلارنى بېجىرگۈچى ئەمەلدارلار ۋە باشقىلار. گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلىدە قوللىنىلغان مەمۇرىي ئاپپاراتتىكى بۇ ئەمەل ـ مەنسەپلەرگە دائىر مەلۇماتلار « سۇڭ سۇلالىسى تارىخىنىڭ مۇھىم مەلۇماتلار توپلىمى » دا كۆرسىتىلگەن①.

گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەردىكى خەنزۇلارنىڭ

---

① ئا. گ. مالياۋكىن: « 9 — 12 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى »، 42 ـ ، 82 ـ بەتلەر، نوۋوسىبىرسىك، 1974 ـ يىل.

912-يىلدىن باشلاپ ئۆزئارا دائىم دېگۈدەك بېرىش-كېلىش قىلىپ تۇرۇشلىرى، تاڭغۇتلار ۋە قىتانلارنىڭ يول ئۈستىدە ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ كارۋانلىرىنى بۇلاپ-تالاپ كېتىشلىرى مۇشۇ رايوندا ئىككى خىل كۈچنىڭ ئۆزئارا قاتتىق تىركىشىپ كەلگەنلىرىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ تىركەشكۈچى كۈچلەرنىڭ بىر تەرىپىدە سۇڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتى بىلەن گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلى، ئىككىنچى تەرەپتە بولسا، قىتانلار بىلەن ئۇلارنىڭ قوشۇنلىرى تۇراتتى.

924-يىلى، قىتانلار گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ تېررىتورىيىسىگە باستۇرۇپ كىردى ۋە شۇ يەردىكى بىر ئۆلكىنىڭ باشلىقى بىلىي ئىسىملىك تۇتۇقنى تۇتۇپ كەتتى. كېيىن قىتانلار ئۇيغۇر قاغانى رېن مېيگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ قىتانلار دۆلىتىگە تەسلىم بولۇشىنى تەكلىپ قىلدى①. قاغانىنىڭ قولىدا كۆچلۈك ئەسكەر يوق ئىدى. جۇڭگودىن كېلىدىغان يارەمنىمۇ كۆتمەيدى. ئازغىنە ئادەملىرى بىلەنلا قىتانلارغا قارشىلىق كۆرسەتتى. ئارىدىن بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، رېن مېيىنىڭ ئورنىغا (تەختىگە — مۇھەررىردىن) ئولتۇرغان دېيىن ئۆزىنىڭ قىتانلارغا بېقىندىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلدى②. ئىچكى ماجارلار تۇپەيلىدىن ئاجىزلىشىپ كەتكەن جۇڭگونىڭ گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلىگە ھەربىي ياردەم كۆرسەتكۈدەك ئەھمەلىي ئىمكانىيىتى يوق ئىدى③. دېيىن قىتانلارغا كۆپ بايلىق بېرىش بەدىلىگە ئۆزىنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى ساقلاپ قالدى. قىتانلار گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشمايدىغان بولدى. قىتانلار گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنى بويسۇندۇرۇشتا تۆھپە يارىتقان «شى بۇلۇئېن خەلقىنىڭ ئاقساقالى ۋە چوڭ ئەمەلدار ۋاڭ يۈگە، ئۇيغۇرلارغا، شىنلو

① «لياۋ دۆلىتى تارىخى»، 2-جىلد، 5-، 37-بەتلەر.

② «لياۋ دۆلىتى تارىخى»، 2-جىلد، 5-بەت؛ 79-جىلد، 22-بەت.

③ «سوۋېت چوڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 2-توم، 58-بەت، 1973-يىل، موسكۋا.

قەبىلسىگە ، تىبەتلىكلەر ، تاڭغۇتلار ، شىرۇيىلار ، شاتۇلار ، ئۇگۇلارغا قارشى ھەربىي يۈرۈشلەرگە قاتنىشىپ تۇھپە كۆرسەتكەن » لەرگە قىتانلار خانى نامىدىن قوشۇمچە مول سوۋغا-سالاملار بەردى① . شۇنداق قىلىپ ، ئۇيغۇرلار قىتانلارغا بېقىندى مۇناسىۋەتتە بولغانلىقىنى ئېتىراپ قىلدى ، ئەمما ئۇنىڭغا قارىماي ، ئۆزلىرى يەنە مۇستەقىل سىياسەت يۈرگۈزدى ۋە جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنمۇ ئۈزمىدى . مەسىلەن ، ماتېرىياللاردا تۆۋەندىكىدەك مەلۇماتلار ئۇچرايدۇ : « (989-يىل 10-ئاينىڭ 24-كۈنى) تۇخۇنلار (تۇيغۇنلار — مۇھەررىردىن) نىڭ باشلىقى خۇەنجىڭ ، ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى ئەنجىن ، تىبەتلىكلەرنىڭ باشلىقى دۇدو ۋە باشقىلار سۇڭ دۆلىتىدىن ئايرىلىپ چىقىپ لياۋ دۆلىتىگە بويسۇندى . بۇلارنىڭ ھەممىسىگە كېيىم-كېچەك ۋە كەمەرلەر سوۋغا قىلىندى »② .

1001-يىلى ، خەنزۇلار ، گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ۋە تىبەتلىكلەر ئۆزئارا ئىتتىپاق تۈزۈپ ، تاڭغۇت دۆلىتىگە قارشى چىقتى③ . 1008-يىلىنىڭ ئاخىرى ، 1009-يىلىنىڭ بېشىدا قىتانلارنىڭ لياۋ دۆلىتىنىڭ غەربىي شىمال رايونلىرىنى تىنچىتىش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرۇۋالغان ھەربىي سەركەردە سۇتۇيۇي تۆۋەندىكى دوكلاتنى يازغان : « گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنىڭ ۋاڭى يې لالىنى بويسۇندۇردۇم ، كېيىن ئۇنىڭ بېشىنى سىلاپ قويۇپ قايتىپ كەلدىم »④ .

سۇتۇيۇي قىتانلار خانىغا يازغان بۇ دوكلاتىدا ئۆزىنىڭ ئۇتۇقىنى بەك مۇبالىغىلەشتۇرۇۋەتكەن . بۇنىڭغا ئىسپات شۇكى ،

---

① « لياۋ دۆلىتى تارىخى » ، 2 - جىلد ، 6 - بەت .

② « لياۋ دۆلىتى تارىخى » ، 12 - جىلد ، 6 - بەت .

③ م . ۋ . ۋورووبيېف : « جۇرجىتلار ۋە جىن دۆلىتى » ، 404 - بەت ، موسكۋا ، 1975 - يىل .

④ « لياۋ دۆلىتى تارىخى » ، 14 - جىلد ، 8 - ، 12 - بەتلەر .

گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ قىتانلارغا قارشى ئۇرۇش قىلغان. مەسىلەن، 1010-يىلدىكى كەسكىن ئۇرۇشتا گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ مەركىزى قىسمى سۇجۇ قىتانلار تەرىپىدىن بەك ۋەيران قىلۇېتىلگەن. شۇ چاغدا قىتانلار تۇۋېيكو دەپ ئاتالغان كونا قەلئەنى ئەسلىگە كەلتۇرۇپ، بۇ قەلئەنى ئۇيغۇرلار ئۇستىدىن نازارەت قىلىشقا ئىشلەتكەنىدى①. 1006-يىلى، قىتانلار سۇجۇدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمىنى سىجىنشەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە كۆچۈردى ۋە بۇ يەرگە سەگە نامىدىكى قەبىلە قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى ھەمدە بۇ قەبىلىنى شىمال تەرەپتىكى ھەربىي باشقارمىنىڭ قارىمىقىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى②. سەگە قەبىلىسىنىڭ تەركىبىگە، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، سۇجۇدىن سۈتۈيۈي تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن ئۇيغۇرلارمۇ كىرگەن بولسا كېرەك. لېكىن، بۇ قېتىم شاجۇ بەگلىكى بويسۇندۇرۇلمىغان. 1026-يىلى 4-ئايدا قىتان قوشۇنلىرى گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىغا قارشى ئاتلاندى.

تاڭغۇتلار قىتانلارغا يار-يۆلەك بولۇپ تۇردى. لېكىن، ئۇلار بىرلىشىپمۇ قەلئەنى ئالالمىدى③.

بۇ چاغلاردا، تاڭغۇت دۆلتى كۈچەيگەنىدى. قىتان ھۆكۈمرانلىرى «ئۇيغۇرلار ۋە زۇبۇ قەبىلىرىگە چېگرا بولغان جايلاردا خام مال ۋە پىششىقلاپ ئىشلەنگەن تۆمۈرلەرنى سېتىشنى مەنئى قىلدى»④. 1036-يىلى، تاڭغۇتلارنىڭ بولغۇسى خانى، نۆۋەتتىكى سەركەردىسى يۈەن خاۋ گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلىنى تامامەن ئىشغال قىلدى ۋە قاغان ياغلاقارنى تەختتىن چۈشۈردى. ياغلاقار قاغان تاڭغۇتلارغا بويسۇنغۇسى ۋە ئۇلارنىڭ قولىغا تىرىك چۈشكىسى كەلمەي، ئۆزىنىڭ پايتەخت شەھرىنىڭ

① «لياۋ دۆلتى تارىخى»، 15-جىلد، 1-، 3-بەتلەر.
② «لياۋ دۆلتى تارىخى»، 3-جىلد، 9-بەت.
③ «لياۋ دۆلتى تارىخى»، 17-جىلد، 3-بەت.
④ «لياۋ دۆلتى تارىخى»، 22-بەت، 7-بەت.

مەركىزدە خالايىق ئالدىدا ئۆزىگە ئوت يېقىپ ئۆلۈۋالدى. شۇنداق قىلىپ، تاڭغۇتلار گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلىگە خاتىمە بەردى. گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ تېررىتورىيىسىدە بولۇپ، 847-يىلى پان تېگىن تەرىپىدىن تەشكىل قىلىنغانىدى. گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلى 189 يىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان مۇستەقىل تاشقى سىياسەت يۈرگۈزگەنىدى.

§ 4. قاراخانىيلار دۆلتى

قاراخانىيلار دۆلتى (喀剌汗王朝 — مۇھەررىرىدىن) نىڭ ئەسلى تېررىتورىيىسى غەربىي يۇرت ۋە يەتتەسۇ رايونلىرى ئىدى. دۆلەتنىڭ ئاساسىنى سالغۇچىلار ساتۇق بۇغراخان ئابدۇلكېرىم (萨图克·阿布杜·克里姆 — مۇھەررىرىدىن) نىڭ بوۋىسى بىلگە كۈل قادىر خان (毗伽阙·卡迪尔汗 — مۇھەررىرىدىن) ئىكەنلىكى ئېنىقلىنىپ بېكىتىلگەن. ساتۇق بۇغراخان (萨图克·博格拉汗 — مۇھەررىرىدىن) قاراخانىيلار ئارىسىدا بىرىنچى بولۇپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ئادەمدۇر. دۆلەت 10-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تەشكىللەنگەنىدى.

قاراخانىيلار دۆلتىنىڭ تەركىبىگە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ئولتۇراق ئاھالىلەر، شۇنىڭدەك كۆچمەن چارۋىچىلار ياشىغان ئۆلكىلەرمۇ كىرەتتى. مۇشۇنداق بولغاچقا، بەزى رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىيات سەۋىيىسى بىر-بىرىدىن پەرقلىنەتتى.

قاراخانىيلار توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ياغما (咽面，磨样 — مۇھەررىرىدىن)① قەبىلىسىگە مەنسۇپ ئىدى. 10-ئەسىرنىڭ

① ياغمىلار ئىلى ۋە تالاس دەريالىرىنىڭ ۋادىلىرىدا تارىلىپ ياشايتتى (مەھمۇد قەشقەرى، 1963-يىل، 3-توم، 41-بەت)، ياغمىلارنىڭ ھۆكۈمرانى ئۆزلىرىگە بۇغراخان ئۇنۋانىنى ئىشلەتتى.

بىرىنچى يېرىمدا، ياغما قەبىللىرى غەربىي يۇرتىنىڭ جەنۇبىي قىسمى قەشقەرنى ۋە يەتتەسۇدىكى نارىن دەريا سى (〈今那林河〉 药杀水上游 — مۇھەررىردىن) نىڭ جەنۇبىي قىسمىنى ئىگىلىۋالدى①.

940-يىلى، قاراخانىيلار چۇ دەريا سى (楚河 — مۇھەررىر-دىن) ۋادىسىغا ئۇنىڭ جەنۇبىدىن ھۇجۇم قىلىپ، ئۇ يەرنى ئىگىلىدى. ئۇلار شۇ ئىگىلىگەن يېرىگە مۇستەھكەم ئورۇنلىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ جەڭگىۋار قوشۇنلىرىنى تەشكىللىۋالغىچە، ئارىدىن يەنە يېرىم ئەسىر ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى. ئۇلار دەل مۇشۇ رايوندا يېڭى دىن — ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى.

ساتۇق بۇغراخان توغرىسىدىكى بىرنەچچە خىل تەزكىرىدە ئۇنىڭ تۇغقانلىرىنىڭ يوشۇرۇن ھالدا ئىسلام دىنىنىڭ تۈپ قائىدىلىرى بىلەن تونۇشقانلىقى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار تەكرارلىنىدۇ. ساتۇق بۇغراخاننىڭ تەرجىمھالىدا، ئۇنىڭ يەتتە ياش چېغىدا ئاتىسىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقى، ئۇنىڭدىن كېيىنكى بەش يىل ئىچىدە، چوڭ دادىسى ئوغۇلچاق (克古尔恰奥 — مۇھەررىردىن) نىڭ قولىدا تەربىيە كۆرگەنلىكى، ئوغۇلچاق بولسا، ساتۇق بۇغراخاننىڭ تۇل قالغان ئاپىسىغا نىكاھلانغانلىقى، ساتۇق بۇغراخان قاراخانىيلاردا بىرىنچى بولۇپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ھۆكۈمران ئىكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ. كېيىن ئۇ ئاتۇشتا دادىسىنىڭ ئۆيىدە تۇرغان. ئەنە شۇ چاغلاردا، ئۇ ئۇۋلاپ يۈرۈپ، بۇخارادىن بۇ يەرگە كەلگەن ئەبۇنەسىر سامانى بىلەن ئۇچرىشىپ قالىدۇ. ئەبۇنەسىر سامانى بۇ ياش شاھزادىگە نۇرغۇن سوۋغا - سالاملار بېرىپ، ئۇنى ئۆزىگە جەلب قىلىۋالىدۇ. ئۇنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن،

① «بارتولد ئەسەرلىرى»، 2 - ئوم، 1 - قىسىم، 39 — 41 - بەتلەر؛ لىۋ زىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، 1 - قىسىم، 68 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985 - يىل.

ئىسلام دىنىنىڭ ئەۋزەللىكلىرى توغرىسىدا كۆپ نەرسە سۆزلەپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ساتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىدۇ. شۇ چاغلاردا ساتۇق بۇغراخان 17 ياشلاردا ئىدى. ئۇ ئۆز تەرەپدارلىرى بىلەن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشنى رەت قىلغان ئوغۇلچاققا قارشى چىقىدۇ ۋە ئۇنى مەغلۇب قىلىدۇ. جامال قارشىنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، ساتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، يېقىنلىرى بىلەن شىمال تەرەپكە قېچىپ كەتكەن. ئۇ شۇ چاغلاردا 25 ياشلاردا ئىكەن①.

قاراخانىيلار 10-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە قارلۇق، چىگىل، تۇركەش (تۇقسى ۋە ئاز) لەرنى ئۆزلىرىگە بويسۇندۇرۇپ، بۇخارانىڭ غەرب تەرىپىدىن، شەرقتە قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ زېمىنىگە قەدەر بولغان يەرلەرنى، بالقاش كۆلى، جەنۇبتا خوتەنگىچە بولغان يەرلەرنى ئىگىلىدى. مانا مۇشۇ تېررىتورىيىدە قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ مەركەزلەشكەن ھاكىمىيىتى تەشكىل قىلىندى ھەمدە بۇ دۆلەت تاشقى ۋە ئىچكى دۇشمەنلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن ئۆزىنى ساقلاپ قالالىغۇدەك ھەربىي كۈچ-قۇدرەتكە ئىگە بولدى. بۇ سۇلالىنىڭ مەيدانغا كېلىشى توغرۇلۇق بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان پىكىرلەر بار. روسىيە — سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە باشقا ئەللەرنىڭ كۆپچىلىك ئالىملىرى بۇ سۇلالە توققۇز ئوغۇزلارنىڭ، يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ ياغما قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان، دەپ قارايدۇ②. بۇنىڭدىن باشقا كۆز قاراشلارمۇ بار. مەسىلەن، ف. گرېنارد، ئۇ. پرىتساكلار قاراخانىيلار قارلۇقلارغا مەنسۇپ، دەيدۇ؛ س. م. مۇتەللىپوف بولسا، 11-ئەسىردە ياشىغان ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد

① «بارتولد ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 130 - 132-بەتلەر، 1961 - يىل.

② «قىرغىزىس تارىخى»، 1 - توم، 109 - بەت، 1984 - يىل؛ «بارتولد ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 1 - قىسىم، 38 - 39، 41 - 243 - بەتلەر.

قەشقەرى كىتابىدا قارلۇقلارنى ئىككىنچى دەرىجىدە تۇرىدىغان ئاجىز بىر قەبىلە، دەپ قارىغان دەيدۇ①. بۇنىڭدىن باشقا يەنە، قاراخانىيلار مەركىزىي تەڭرىتاغ ۋە ئۇنىڭغا تۇتۇشۇپ كەلگەن رايونلاردا باش كۆتۈرۈشتىن ئاۋۋاللا قارلۇقلار ۋە باشقا خەلقلەر ئۇستىدىن يۇرگۈزگەن ھاكىمىيىتىدىن مەھرۇم قالغانىدى، دېيىلگەن مەلۇماتلارمۇ بار②.

ئا. ن. بېرنشتام 9 — 10 - ئەسىرلەردە غەربىي يۇرتتا يۈز بەرگەن سىياسىي ۋەقەلەر تۈپەيلىدىن كۆچكەن نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇرلار قىرغىزستاننىڭ شىمالىدىكى قارلۇقلار ئارىسىغا كەلگەنىدى، دەپ ھېسابلايدۇ③.

ئۇيغۇرلار ۋە قارلۇقلار بىر-بىرىگە يېقىن قېرىنداش قەبىلىلەر بولۇپ، قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا بىر تېررىتورىيىدە ياشاپ كەلگەنىدى. قارلۇقلارنىڭ بىر قىسمى بىرىنچى قېتىم 766-يىلى ئۇيغۇرلاردىن ئايرىلىپ، يەتتە سۇغا كەلگەنىدى، ئۇ يەردە دۆلەت قۇردى. تارىخ كىتابلىرىدا ئۇ «غەربىي قارلۇقلار» دېگەن نام ئاستىدا بايان قىلىنىدۇ. ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقى تەركىبىدە قېپقالغان قارلۇقلار «شەرقىي قارلۇقلار» دەپ ئاتىلىپ كەتتى. بۇ قارلۇقلارنىڭ ھوقۇق دائىرىسى ئۇيغۇرلارنىڭكى بىلەن باراۋەر ئىدى. كېيىنرەك 9-ئەسىرگە كەلگەندە، بۇ قارلۇقلار گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلى ۋە قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنى تەشكىل قىلىشقا قاتناشقانىدى. سۇڭ سۇلالىسىنىڭ قوچۇ ئىدىقۇت

① مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئەسىرى، 1960 - يىل نەشرى، 1 - توم، 498 - بەت.

② ئۇ. قارايىپ: «قاراخانىيلار دۆلتىنىڭ تارىخى»، 55-بەت، فرونزې، 1983-يىل.

③ ئا. ن. بېرنشتام: «شىمالىي قىرغىزستاننىڭ تارىخىي - مەدەنىي ئۆتمۈشى» (چوڭ چۈ دەريا‌سى قانىلى ماتېرىياللىرى ئاساسىدا يېزىلغان)، 20 - بەت، فرونزې، 1943-يىل.

ئۇيغۇر ئېلىگە كەلگەن ئەلچىسى مەزكۇر ئەل ئاھالىسىنىڭ تەركىبىدە « جەنۇبىي ۋە شىمالىي تۈركلەر ، چوڭ ۋە كىچىك ياۋچىلار 大小 〈仲云 ,众熨 ,种温 ,重云 cun' yul〉) ياۋچىلارنىڭ بىر تارمىقى — مۇھەررىردىن) ، ياغمىلار ۋە قارلۇقلارمۇ بار ئىدى » دەپ يازغان①.

يەتتەسۇ ۋە سىر دەرياسى (锡尔河 — مۇھەررىردىن) ۋىلايىتىنىڭ شەرقىي قىسمىنى ئىگىلەپ تۇرغان، غەربىي قارلۇقلار تۈركەشلەرنىڭ پايتەختى سۇيئاب شەھىرى (碎叶城 — مۇھەررىردىن) نى ئىگىلىدى. قارلۇقلارنىڭ ھۆكۈمرانى يابغۇ (叶护 — مۇھەررىردىن) ② ئۇنۋانى بىلەن يۈرەتتى ۋە ئۆزلىرىنى ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىغا بېقىندى دۆلەت دەپ ئېتىراپ قىلاتتى③.

ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقى 840-يىلى قىرغىزلار تەرىپىدىن تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى جەنۇبىي تەڭرىتاغقا كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلاشتى④. جۇڭگو تارىخچىسى لىيۇ زىشياۋ بۇ ئۇيغۇرلارنى غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى، دەپ ئاتايدۇ. بۇ ئۇيغۇرلار بىرنەچچە ئون يىل داۋامىدا كۈچ توپلىدى ۋە 10-ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئەمەلىيەتتە قارلۇقلار ھاكىمىيىتىگە خاتىمە بەردى. شۇنداق قىلىپ، بۇ يەردىكى قارلۇق خانلىقىنىڭ ئورنىنى قاراخانىيلار خانلىقى دەسسىدى.

---

① ئا. گ. مالياۋكىن: « 9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى »، 89 - بەت نوۋوسىبىرسك، 1974-يىل.

② « ھۇدۇدۇلئالەم » (1931 - يىل، 17 - بەت) دە كۆرسىتىلىشىچە، بۇرۇنقى زامانلاردا، قارلۇقلار ئۆزلىرىنىڭ پادىشاھلىرىنى جابغۇي ۋە جابغۇ (يابغۇ — مۇھەررىردىن) دەپ ئاتىغانىكەن. ئەل خارەزمىنىڭ ئىسپاتلىشىچە، 9 - ئەسىردە، ئوغۇزلار ۋە قارلۇقلارنىڭ پادىشاھلىرى يابغۇ ئۇنۋانىدا بولغانىكەن (« تۈركمەنلەر ۋە تۈركمەنىستان تارىخىي ماتېرىياللىرى »)، 1939 - يىل، 1 - توم، 219 - بەت.

③ س. گ. كلياشتورنىي، ئا. ل. كولېسنېكوف: « 19-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى رۇس ساياھەتچىلىرىنىڭ نەزىرىدىكى غەربىي يۇرت »، 45 - بەت، ئالمۇتا، 1988 - يىل.

④ « قىرغىز س س ر تارىخى »، 1 - توم، 110 - بەت.

ئاخرقى هېسابتا، قارلۇقلار قاراخانىيلار تەركىبىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالدى①.

بۇ ئۇيغۇرلار (توققۇز ئوغۇرلار)نىڭ زور كۆپچىلىكى مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ئۇيغۇر قاغانلىرىمۇ بۇ دىنغا ئېتىقاد قىلاتتى②. مانا مۇشۇنىڭ ئۈزىلا ئورخۇن توققۇز ئوغۇزلىرىنىڭ يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئۇيغۇرلار بىلەن گېنېتىك مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەنلىكىنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلايدۇ. توققۇز ئوغۇزلارنىڭمۇ دۆلەت دىنى مانى دىنى ئىدى③. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئۇيغۇرلار ئاربىسىدا زوروئاستېرىزم (ئاتەشپەرەسلىك) مەۋجۇت ئىدى. 10-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قاراخانىيلار مانى دىنى بىلەن بىر قاتار بۇددا، خرىستىئان ۋە ئىسلام دىنلىرىغمۇ ئېتىقاد قىلاتتى. ساتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئۇ ۋە ئەجدادلىرى كاپىرلارغا قارشى «دىن ئۈچۈن» ئاكتىپ ئۇرۇش ئېلىپ باردى. ئۇلارنىڭ «كاپىر» دەپ كۆرسەتكەنلىرى شەرقتە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان ئۇيغۇرلارنى كۆرسەتتى. غەربتە مۇسۇلمان سامانىيلارغمۇ قارشى ئۇرۇش قىلدى. ئۇلار چۇ دەرياسى بويى ۋە ئىسسىقكۆل ئەتراپىغا جايلىشىۋېلىپ، قوشنا رايونلارغا تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى ئېلىپ باردى④. ئاربىدىن ئۈزۈن ئۆتمەي، ئوغراق (ئىغراق) قەبىلىلىرىنى ئۆزلىرىگە بويسۇندۇردى. بۇ قەبىلىلەر قارلۇقلارنىڭ دېگەن يەردە ياشايتتى⑤. قاراخانىيلار ئىلى دەرياسى

---

① لېۋ زىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، 1-قىسىم، 294-بەت.

② «بارتولد ئەسەرلىرى»، 2-توم، 1-قىسىم، 39-بەت.

③ «تۇڭا تارىخى»، 133-بەت، 1964-يىل، موسكۋا.

④ ئۇ. قارايىڭ: «قارا خانىيلار دۆلىتىنىڭ تارىخى»، 104-بەت، فرونزې، 1983-يىل.

⑤ مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئەسىرى، 1960-يىل نەشرى، 1-توم، 64-، 66-بەتلەر؛ 3-توم، 199-بەت؛ 1-توم، 141-بەت.

ۋادىسىدا ياشاپ كەلگەن باسمىلار① (拔悉密 — مۇھەررىردىن) نى ئېرتىش دەريا سى بويلىرىدا ياشاپ كەلگەن قىماقلارنى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ قوشنىسى بولغان كۆچمەن چۆمۈل قەبىلىلىرىنى، شۇنداقلا يابغۇ ۋە قاپ قەبىلىلىرىنمۇ ئۆزلىرى بىلەن ھېسابلىشىپ ئىش كۆرۈشكە مەجبۇر قىلدى②.

قاراخانىيلار تېررىتورىيىسىنى غەرب تەرەپتە سامانىيلار ئىگىلەپ تۇرغان يەرلەر ھېسابىغا كېڭەيتتى. ئىستېلاچىلار 990-يىلى ئىسفىجاب (〈白水城，白水胡城 — مۇھەررىردىن〉 ھازىرقى چىمكەنت شەھىرىنىڭ يېنىدا) نى ئىگىلىدى. فەرغانىنمۇ قاراخانىيلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. 900-يىلدىن 999-يىلغىچە قاراخانىيلاردىن بولغان ناسىر بۇ يەردە ئۆز دۆلىتىدە ئىشلىتىلىدىغان تەڭگە سوقتۇرغاندى. 992-يىلى، ئابدۇلكېرىم ھارۇن قارا بۇغراخان سامانىيلارنىڭ پايتەختى بۇخارانى ئىشغال قىلىپ، ناسىر سامانىينىڭ ئوغلى ئابدۇلئەزىز نوھنى بۇخاراغا ھاكىم قىلىپ بەلگىلىدى. بۇ ئادەم تەختتىن چۈشۈرۈلگەن ۋە قېچىپ كەتكەن ئەمىر نوھ بىنى مەنسۇر (976 — 997-يىللىرى) نىڭ تاغىسى ئىدى. ھارۇن قارا بۇغرا تېگىن ئاغرىق تۇپەيلىدىن ئۆزىنىڭ تۇغۇلغان ئۆلكىسىگە قايتىپ كېتىش قارارىغا كەلگەن (سەمەرقەنتكە كېتىۋاتقاندا ئالەمدىن ئۆتكەن). شۇ زاماننىڭ تارىخچىسى بەيھەقىنىڭ يېزىشىچە، ھارۇن ئىمىر رازى كەتكەندىن كېيىن، تەختتىن چۈشۈرۈلگەن نوھ بىنى مەنسۇر قايتىدىن بۇخاراغا قايتىپ كېلىپ، تاغىسى ئابدۇلئەزىزنى قولىغا چۈشۈرگەن ۋە ئۇنى زىندانغا تاشلىغان. كېيىن ئۇنىڭ «ئىككى كۆزىگە كانفارا

① مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئەسىرى، 1960-يىل نەشرى، 1-توم، 64-، 427 _ 445-بەتلەر.

② مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئەسىرى، 1960 - يىل نەشرى، 3 - توم، 43 - ، 247 - بەتلەر.

قويۇپ »، ئۇنى قارغۇ قىلىپ قويغان①. لېكىن، چوڭ ئەمىر-لەشكەرلەردىن بۇ ئەلى، سىمجۇر ۋە ئۇنىڭ ئۇكىلىرى ھەمدە فايىق بىلەن ھىرات شەھىرى (ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ غەربىي شىمالىدا — مۇھەررىردىن) نى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ زور قوشۇن تارتىپ، نوھقا قارشى يۈرۈش قىلدى. نوھ ئۆز ئەسكەرلىرىگە ئىشەنچ قىلالماي، ئەمىر سىبۇق تېگىننى ياردەمگە تەكلىپ قىلدى. سىبۇق تېگىن بولسا مەشھۇر مەھمۇد غەزنەۋىنىڭ ئاتىسى ئىدى. يەنە گۇرگاننىڭ ئەمىرى ئەبۇل خارىس فېرۇدىننى تەكلىپ قىلدى. ھىرات شەھىرىنىڭ يېنىدا قاتتىق جەڭ بولدى. بەيھەقىنىڭ يېزىشىچە (1962-يىلدىكى ئەسىرى، 198-بەتتە)، بۇ ۋەقە 994-يىل 10-ئاينىڭ ئاخىرىدا، سەيشەنبە كۈنى، ھىجرىيە 384-يىلى رامىزان ئېيىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يۈز بەرگەنىكەن. فايىق② مەغلۇب بولۇپ، ئادەملىرى بىلەن نىشاپۇر شەھىرى (纳商城 ھازىرقى ئىراننىڭ شەرقىي شىمال قىسمىدا — مۇھەررىردىن)گە چېكىنىپ كەتتى. سىبۇق تېگىن نىشاپۇر شەھىرىگە ئەسكەرلىرى بىلەن يېقىنلاشقاندا، فايىق گورگان شەھىرىگە چېكىنىپ كەتتى. سىبۇق تېگىن نىشاپۇر شەھىرىنى بەك ئاسانلا ئىگىلىۋالدى. ئەمىر سىبۇق تېگىن نىشاپۇرغا ئوغلى ئەمىر مەھمۇدنى قالدۇرۇپ ھىراتقا قايتىپ كەتكەندە، بۇ ئەلى، سىمجۇر ئەمىر مەھمۇدنى ئۇ يەردىن قوغلىۋەتتى③. شۇنداق قىلىپ، قاراخانىيلار ماۋارائۇننەھردىن ۋاقتىنچە ئايرىلىپ قالدى.

999-يىلى قاراخان ناسىر ماۋارائۇننەھرگە يېڭى ھۇجۇم

---

① بەيھەقىنىڭ 1962-يىلدىكى ئەسىرى، 198-بەت.

② فايىق — بۇخارانىڭ ئەمىرلەشكىرى ئىدى. 900-يىلى خوجەنتتە بۇغراخانغا ئاڭلىق ھالدا مەغلۇب بولۇپ بېرىپ، خىزمەت كۆرسەتكەن. بۇغراخان فايىقنىڭ بۇ تۆھپىسى ئۈچۈن، ئۇنى تېرمىز ۋە بەلخ ئۆلكىلىرىنىڭ نائىبلىقىغا تەيىنلىگەن.

③ بەيھەقىنىڭ 1962 - يىلدىكى ئەسىرى، 202 _ 203 - بەتلەر.

باشلىدى. سامانىيلار كەڭ خەلق ئاممىسى، دىنىي زاتلار ۋە ئەمرلەشكەرلەر ئارىسىدا يۇلەنچۇكسىز قالغانىدى. ناسىر بۇخارا شەھىرىنى جەڭ قىلماستىنلا ئىشغال قىلدى. سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ تەقدىرىگە نىسبەتەن ئىبتىقاندا، ئىبراھىم ئىسمايىل مۇنتەسىر تەرىپىدىن بۇخارا ۋە سەمەرقەنتتىكى قاراخانىيلارنىڭ نائىبلىرىنى ئاز ۋاقىتقا بولسىمۇ قوغلاپ چىقىرىش ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە بولمايۋاقالدى. 1005-يىلى، مۇنتەسىر ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، سامانىيلارنىڭ قاراخانىيلارغا قارشىلىق كۈرىستىشى ئۈزۈلدى. قاراخانىيلارنىڭ ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئۇ تەرەپتىكى يەرلەرنى ئىگىلىۋېلىشى ئۈچۈن قىلغان ئۇرۇشلىرى مەھمۇد غەزنەۋىنىڭ (998 — 1030-يىللىرى) تەرىپىدىن توختىتىلدى.

شۇ چاغلاردا، غەزنەۋىيلەر دۆلىتىنىڭ تەركىبىگە ئافغانىستان، ئىراننىڭ شەرقىي قىسمى ۋە شىمالىي ھىندىستان كىرگەنىدى. 1006-ۋە 1008-يىللىرى، قاراخانىيلار قوشۇنلىرىنىڭ ئامۇ دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىنى ئىگىلەشكە بولغان ئىككى قېتىملىق ئۇرۇنۇشى ئەمىر مەھمۇدنىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن چېكىنىدۈرۈلدى. غەزنەۋىيلەرنىڭ شاھى ئەمىر مەخمۇدنىڭ قاراخانىيلارغا قارشى ھەربىكەتلىرىنى بولسا، سالجۇقىيلار ۋە خارازىم شاھلىرى قوللاپ تۇراتتى.

شۇنداق قىلىپ، 10 — 12-ئەسىرلەر ئارىلىقىدا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي يۇرتتىكى بۇ ئىككى چوڭ دۆلەتنىڭ تەبىئىي چېگرىسى ئامۇ دەرياسى بولۇپ قالغانىدى.

قاراخانىيلار غەزنەۋىيلەر دۆلىتىگە سالجۇقىيلار، يەنى تۈركمەنلەر بىلەن ھەر قېتىم ھەربىي ئىتتىپاق تۈزۈپ، بىرلىكتە قارشى تۇردى. خارازىم شاھلىرى بولسا، سىبۇقتېگىنىنىڭ ئەۋلادلىرى بولغان مەھمۇد، مۇھەممەد ۋە مەسئۇدلارنى باشتىن-ئاخىر يۆلەپ ھىمايە قىلىپ كەلدى.

قاراخانىيلارنىڭ رەھبەرلىك جەمەتىدە ھەر خىل گۇرۇھلار خانلىق تەختىنى تالىشىپ ئۆزئارا جېدەللىشىپ كەلدى. مۇشۇنداق جېدەل-ماجرالار تۈپەيلىدىن، قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسى غەربىي قىسىم ۋە شەرقىي قىسىم دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى. قەشقەر شەھىرى (بىرىنچى پايتەخت)، بالاساغۇن (〈城军罗裴，衮巴拉沙〉 — مۇھەررىردىن) ئىككىنچى پايتەخت)، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ ھەمدە چۇ دەرياسى ۋادىسى، يەتتەسۇ ئۆلكىسى شەرقىي قاراخانىيلار تەۋەسىگە ئۆتتى. ھارۇننىڭ ئەۋلادلىرى شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇپ كەلدى (ئەمەلىيەتتە، بۇ مۇستەقىل بىر دۆلەت ئىدى). رەسمىيەت ئۇچۇن شەرقىي قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىرى پۇتۇن قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى دەپ ھېسابلىناتتى.

غەربىي قاراخانىيلار (ماۋارائۇننەھرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى 999-يىلى بۇخارا شەھرىنى ئىشغال قىلغان ناسىرنىڭ ئۇكىسى ئەلى تېگىننىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ غەربىي ۋە شەرقىي قىسمىدىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ ئۆزئارا كۈرەشلىرى زادىلا توختىمىدى. شەرقىي قاراخانىيلار (ھارۇننىڭ ئوغلى قىدىرخان 〈قادىرخان〉 يۈسۈپ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى) غەزنەۋىيلەر بىلەن بىرلىشىپ ئەلى ئەۋلادىغا قارشى تۇردى. سالجۇقىيلار (تۈركمەنلەر) جەڭگىۋار ئەلى ئەۋلادىغا ياردەم قىلىپ كەلدى①.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانلىرى تابغاچخان (〈桃花石汗〉 — مۇھەررىردىن)، بۇغراخان (〈博格拉汗〉 — مۇھەررىردىن)، ئارسلانخان (〈阿斯兰汗〉 — مۇھەررىردىن) دېگەن ئۇنۋانلار بىلەن ئاتالغانىدى. قاراخانىيلار دۆلىتىدە ۋىلايەتلەرنىڭ باشلىقلىرى ئىلىكخان (〈伊利克汗〉 — مۇھەررىردىن) دەپ ئاتىلاتتى، رەسمىيەت ئۇچۇن ئۇلار ئالىي ھۆكۈمرانغا

① بەيھەقىنىڭ 1962 - يىلدىكى ئەسىرى، 331 - ، 384 - ، 467 - ، 470 - ، 605 - بەتلەر.

ئىتائەت قىلاتتى. ئەمەلىيەتتە، ئۇلار ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇپ، ئۆزئارا سوقۇشۇپ تۇراتتى. بۇ ئۆلكىلەردىن يىغىۋېلىنغان ئالۋان-سېلىقلار شۇ يەرلەردىكى ھۆكۈمرانلار، ئېلىكخانىنىڭ رايى بويىچە ئىشلىتىلەيتتى.

ئالىي ھۆكۈمرانىنىڭ ھاكىمىيىتى مۇستەبتلىك تۈزۈمدە ئىدى ۋە بۇ ھاكىمىيەت ھۆكۈمران جەمەت دائىرىسىدە مىراس قالاتتى. ئالىي ھۆكۈمران ئۇرۇش ۋە تىنچلىق مەسىلىلىرىنى ئۆز رايى بويىچە، بەزىدە تۇغقانلىرىنىڭ، مەسلىھەتچىلىرىنىڭ، يېقىن ئادەملىرىنىڭ پىكىرلىرىگە ئاساسەن ھەل قىلاتتى. باشقا دۆلەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەر توغرىسىدا ئۆزى ھۆكۈم چىقىراتتى. ھەربىي سەركەردىلەرنى، ۋىلايەتلەرنىڭ ۋالىيلىرىنى، شەھەرلەرنىڭ باشلىقلىرىنى بۇيرۇق بويىچە تەيىنلەيتتى ۋە خالىغانچە ئېلىپ تاشلىيالايتتى. خەلقتە ئۆز رايى بويىچە ئالۋان-سېلىق سالاتتى، باج ئالاتتى، خىزمەت كۆرسەتكەن ئايرىم ئادەملەرنى مۇكاپاتلايتتى، يەر ئىنئام قىلاتتى ۋە باشقىلار. يىغىنچاقلاپ ئېيتقاندا، شۇنداق ئادەملەرگە مۇئەييەن دائىرىدە فېئوداللىق ھوقۇقلارنى بېرەتتى. پۈتۈن دۆلەت تۈپرىقى ئالىي ھۆكۈمرانىنىڭ شەخسىي مۈلكى دەپ ھېسابلىناتتى.

قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ شەرقىي قىسمىنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانلىرى توغان خان (托干汗 — مۇھەررىردىن) دەۋرىدىن بۇيان تۆۋەندىكىدەك ئىدى:

بىلگە كۈل قادىرخان (〈毗伽阙·卡迪尔汗 — مۇھەررىردىن〉 10-ئەسىر)، جۇۋەينىنىڭ مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، ئوردۇبالىقتىن تۇركىستانغا كېلىپ، چۇ دەرياسى بويىدا بالاساغۇن شەھىرىنى بىنا قىلغان. بۆكۈخان بىلەن قانداق تۇغقانچىلىقى بارلىقى ئېنىق ئەمەس①.

① Resse . Skrine 1899- c. 115 _ 116 - بەتلەر.

بازىر ئارسلانخان (阿斯兰汗·巴兹尔——مۇھەررىردىن)، قادىرخانىنىڭ ئوغلى (10-ئەسىر).

ئوغۇلچاق (奥古尔恰克——مۇھەررىردىن)، قادىرخانىنىڭ ئوغلى (10-ئەسىر). ئۇ ئاكىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، 10-ئەسىرنىڭ 40-يىللىرىغىچە يۇرت سورىغان.

ساتۇق بۇغراخان ئابدۇلكېرىم، بازىرنىڭ ئوغلى (بازىر، 943——955-يىللىرى) ساتۇق بۇغراخان قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئاساسىنى سالغان ئادەم دەپ ھېسابلىنىدۇ.

مۇسا (بايتاش) بىنى ئابدۇلكېرىم بۇغراخان(阿斯兰汗穆萨〈ئۆز ئىسمى بايتاش، دىنىي ئىسمى مۇسا بىنى ئابدۇكېرىم، ساتۇق بۇغراخانىنىڭ ئوغلى——مۇھەررىردىن〉955——978-يىللىرى).

ئەبۇھەسەن بىنى مۇسا (〈阿布勒哈桑·本·阿里·阿斯兰汗〉)، ئارسلانخان مۇسا بىنى ئابدۇكېرىمنىڭ ئوغلى——مۇھەررىردىن〉978——998-يىللىرى)①. ئۇ ئەبۇ ھەسەن ساتۇق بۇغراخانىنىڭ چوڭ ئوغلى ئەمەس، بەزىلەر ئۇنىڭ شەجەرىسىنى خاتا ھالدا ساتۇق بۇغراخانىنىڭ چوڭ ئوغلى دەپ يازغان.

باشقا ئۇيغۇرچە مەنبەلەردە ئەبۇ ھەسەن ساتۇق بۇغراخانىنىڭ نەۋرىسى ۋە 20 يىل يۇرت سورىغانىدى، 992-يىلى بۇخارانى ئىشغال قىلغان ھارۇن قارا بۇغرا تېگىن قاراخانىيلار قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانى ئىدى، دەپ كۆرسىتىلىدۇ.

ئەخمەد ئىبنى ئەلى، تۇغان خان (托干汗——مۇھەررىردىن) دەپ ئاتالغان.

① بۇ ئادەمنىڭ تولۇق ئىسمى ئەبۇ ھەسەن ئەلى بىنى مۇسا ئەش شۇھۇت (لېۋ زىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، 1-قىسىم، 307-بەت) ئۇنىڭ ئوغلى سەئىد ئەلى ئارسلانخان دەپ، قىزى بولسا ھاجىيە تۇرخان——خاتۇن دەپ ئاتالغانىدى.

مەنسۇر ئىبنى ئەلى، قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ سىياسىي ھاياتىدا كۆزگە كۆرۈنگىنىدەك بىرەر ئىز قالدۇرمىغان.

يۈسۈپ قادىرخان بىنى ھارۇن (〈玉素甫·卡迪尔汗〉 ھەسەننىڭ ئوغلى، ھەسەن ساتۇق بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى— مۇھەررىددىن〉 1032-يىلى ۋاپات بولغان)، 1005-يىلدىن تارتىپ قەشقەردە، 1015-يىلدىن تارتىپ يەركەن شەھىرىدە ئۆز نامىدا پۇل (تەڭگە) چىقارغان①.

سۇلايمان بىنى يۈسۈپ خان (1032 — 1056-يىللىرى).

مۇھەممەد بىنى يۈسۈپ.

ھۈسەيىن بىنى مۇھەممەد.

ئىبراھىم، ھۈسەيىننىڭ ئوغلى.

مەھمۇد توغرۇل قاراخان يۈسۈپ، يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئوغلى.

يۈسۈپ قادىرخان مەھمۇد.

ئەبۇ ئەلى ھەسەن ياقۇپ تېگىن (بۇ ئادەم ھارۇن بۇغراخاندۇر) (1074 — 1102-يىللىرى). يۈسۈپ بالاساغۇنى 1069-يىلى «قۇتادغۇ بىلىك» نى مانا مۇشۇ كىشىگە تەقدىم قىلغان.

جەبرائىل، سۇلتان سەنجەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن (1102 — ؟).

مۇھەممەد ئارسلانخان، ئىبراھىم تابغاچخاننىڭ نەۋرىسى.

ئەبۇل فاتىق مۇھەممەد ئىبنى يۈسۈپ (1210 — 1211-يىللىرى) شەرقىي قاراخانىيلار ھاكىمىيىتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ھۆكۈمرانى.

---

① ئا. ماركوف: «دۆلەتلىك مۇزېيدا ساقلىنىۋاتقان مۇسۇلمان تەڭگىلىرىنىڭ كاتولىكى»، 192-بەت. سانكت پېتېربۇرگ، 1896-يىل؛ يې ئا. داۋىدوۋىچ: «قەدىمكى پۇللار توغرىسىدا» (« قاراخانىيلار، چىڭگىزخان ئەۋلادلىرى ۋە شەيبانىخانىلارنىڭ پۇللىرى»)، «س س ر تاجىك پەنلەر ئاكادېمىيىسى مەلۇماتلىرى»)، ئىجتىمائىي پەن قىسمى، 1968-يىل، 3-سان، 70 ـ، 84-بەتلەر.

يېڭى دۆلەتنىڭ تەشكىللىنىش ۋە مۇستەھكەملىنىش جەريانى ھەمدە ئۇنىڭ تېررىتورىيىلىرىنى كېڭەيتىش ھەرىكىتى مەركەزلەشكەن باشقۇرۇش ئاپپاراتى تەشكىللەپ، بارلىق ۋىلايەتلەرنى بىر تۇتاش باشقۇرۇشنى تەلەپ قىلاتتى. شۇڭا، ئالىي ھۆكۈمران ئۆزلىرىنىڭ تۇغقانلىرى، يېقىن ئادەملىرىگە ۋىلايەت، شەھەرلەرنى قاغاننىڭ نامىدىن باشقۇرۇشنى تاپشىلىدى.

قاراخانىيلار ماۋارائۇننەھرگە ئۇ يەردە بۇرۇن ئورنىتىلغان تۈزۈملەر ئورنىغا مەركەزلەشكەن سۇيۇرغاللىق سىستېمىسى بويىچە باشقۇرۇشنى ئېلىپ كەلدى، دەيدىغان قاراش دېگەندەك تۇغرا ئەمەس. قاراخانىيلار بۇ يەرلەرگە كېلىپ ئورۇنلىشىشتىن بۇرۇنلا ساماندىيلارنىڭ يەرلىرى سۇيۇرغاللىق يەرلەرگە بۆلۈنگەندى. فېئوداللارنىڭ كۆرەشلىرى مەركەزلەشكەن سامانىيلار دۆلىتىنىڭ ئۇلىنى بوشاتتى، ئاخىر بېرىپ، ئۇ دۆلەت پارچىلىنىپ كەتتى. بۇ يەردە مانا مۇشۇ جەريان بارغانسېرى كۈچىيىپ، قاراخانىيلار دەۋرىگە كەلگەندە ئەڭ يۇقىرى باسقۇچقا يەتتى، دەپ قوشۇمچە قىلىپ قويۇش كۇپايە.

قولىمىزدا مەلۇمات — ماتېرىياللار تولۇق بولمىغاچقا، قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت ئاپپاراتىنىڭ تەشكىلىنى تولۇق سۆزەتلەپ بېرىشكە ئىمكان يوق. ئەمما، بۇ توغرىدىكى مەلۇماتلار شەرق ئالىملىرىنىڭ، ئاساسەن، مەھمۇد قەشقەرى ۋە بالاساغۇنلۇق يۈسۈب خاس ھاجىبنىڭ ئەسەرلىرىدە يولۇقىدۇ، مانا مۇشۇ ماتېرىياللار بۇ دۆلەت تۈزۈلمىسىنىڭ سخېمىسىنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا ئىمكان بېرىدۇ. سامانىيلار دەۋرىدە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن نۇرغۇنلىغان مەنسەپ - ۋەزىپىلەرنى قاراخانىيلار ئۆزلىرىنىڭ مەمۇرىي ئاپپاراتلىرىدا ساقلاپ قوللانغانلىقى بۇ ۋەزىپىنى ئاسانلاشتۇرىدۇ.

قاراخانىيلارنىڭ مەركەزلەشكەن دۆلەت ئاپپاراتى تۆۋەندىكى بەش مەرتىۋە - دەرىجىدىن ئىبارەت ئىدى:

قاغان (قاغان بۇلغان ئادەم ئارسلان قاراخان، بۇغرا قاراخان، تابغاچخان قاتارلىق ئۇنۇانلاردا بولغان).

ئىلكلەر، تېگىنلەر (بۇ ئادەملەر ئارسلان ئىلىك، ئارسلان تېگىن، بۇغرا ئىلىك، بۇغرا تېگىن دېگەن ئۇنۇانلاردا بولغان).

يۆگە، ئەركەن (يەركەن — مۇھەررىردىن)، سانغۇن، ئىنانچېەگ، قادى، خەلىق، چاغىر، توغرۇل، قاپۇقباشى، ئۇلۇغ (خاس) ھاجىب، سىپا - سالار، يابغۇ.

يۇغۇرۇش، يابغۇ، تۇركسن، ھاجىب، يالاۋاچ، قازى-ئەسكەر، سۇباشى، پەردا چىباشى، ئىلمگە پۇتكۈچى، قازناچى، قازىبەگ، مۇختاسىپ.

مەمۇرىي ئاپپاراتتىكى ئۈچ دەرىجە مەرتىۋە دائىرىسىگە پەقەت ھاكىمىيەت تەركىبىگە مەنسۇپ شەخسلەردىن كىرەلەيتتى. تۆتىنچى، بەشىنچى دەرىجىدىكى مەنسەپلەرگە خان جەمەتىدىن بولمىغان، خەلىق ۋە قەبىلىلەر ئىچىدە تەسىرى چوڭ ئادەملەر قويىلاتتى① . ماۋارائۇننەھر ۋە جۇڭغار دالىلىرىدىكى كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ باشلىقلىرى بۇنىڭدىن تۆۋەنرەك ئورۇنلاردا تۇراتتى.

ئالىي ھۆكۈمرانلارنىڭ ئوردىسىدا ۋە سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن چوڭ ۋىلايەتلەر ھۆكۈمرانلىرىنىڭ سارايلىرىدا باش ھاجىب، ئۇلۇغ ھاجىب ۋە ھاجىب نامىدىكى ئەمەلەر بار ئىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىب ۋە مەھمۇد قەشقەرىنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، بۇ مەنسەپتىكى ئادەملەر قاغان بىلەن ئادەتتىكى ئەمەلدارلار ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچىلىك رول ئوينايدىكەن. شەك-شۇبھىسىزكى، ھاجىبلار پەقەت ۋاستىچىلىك بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، بەلكى قاغانىنىڭ ۋە ۋىلايەت، ئايماق باشلىقلىرىنىڭ مەسلىھەتچىلىك رولىنىمۇ ئويناپ، دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا مۇئەييەن رول ئوينىغان. ماتېرىياللاردا بالاساغۇنلۇق

---

① لیو زىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، 1 - قىسىم، 327 _ 328 - بەتلەر، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988 - يىل.

يۈسۈبنىڭ خاس ھاجىب ئۇنۋانىدا يۈرگەنلىكى ئۇچرايدۇ. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ھاجىب ئاتالغۇسى كەڭ تارقىلىشقا باشلىغاندىن كېيىن، بۇرۇن خۇددى شۇ مەنسەپنى مەنە جەھەتتىن ئىپادىلەپ كەلگەن « تايانۇ » ئاتالغۇسى تەدرىجىي ھالدا قېپقالغان، دېگەن مەلۇماتى كىشىنى ئۆزىگە بەك جەلب قىلىدۇ. مانا مۇشۇ مەلۇماتقا ۋە بۇرۇنمۇ تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۆز تىلىدىكى مەنسەپ ئاتالغۇلىرىنىڭ بولغانلىقىغا قاراپ، قاراخانىيلار قاغانى ماۋارائۇننەھرنى ئىشغال قىلىشتىن بۇرۇنلا، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىدە خېلىلا رەتلىك مەركەزلەشكەن مەمۇرىي ئاپپارات بار ئىدى، دېگەن يەكۈنگە كەلگىلى بولىدۇ①. قاراخانىيلار ماۋارائۇننەھرگە كېلىپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، قاراخانىيلارنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تۈركچە مۇشۇ مەنسەپ ئاتالغۇلىرى تەدرىجىي ھالدا سامانىيلار قوللىنىپ كەلگەن مەنسەپ ئىسىملىرىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى. قاراخانىيلارنىڭ شەرقىي زېمىنلىرىدىكى مەمۇرىي ئاپپاراتلىرىدىمۇ بەزى ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى، لېكىن بۇرۇنقى تۈركىي تىل ئاتالغۇلىرى يەنىلا ئۈستۈن ئورۇندا تۇردى. قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قىسمىدىكى مۇشۇ ۋە باشقا پەرقلەرنى بۇ يەرلەردە ياشىغۇچى ئاھالىنىڭ ئېتنىك تەركىبى مۇناسىۋىتى بىلەن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن. شەرقىي قاراخانىيلار ئاھالىسى ئاساسەن قاغانىيە، بۇغراخانلار تىلىدا، يەنى « قۇتادغۇ بىلىك » تىلىدا سۆزلىشەتتى. « قۇتادغۇ بىلىك » تىلى بولسا، رادلۇفنىڭ ئېنىقلاپ چىقىشىغا قارىغاندا، ئۇيغۇر تىلىدۇر②. ئەمىر نەجىب « قۇتادغۇ بىلىك » تىلى سۇلالە بەلگىلىرى بويىچە ئېيتقاندا، قاراخانى — تۈركچە، قاراخانىي — ئۇيغۇرچە تىلدۇر. مەدەنىيەت تارىخىي

① « قازاق س س ر تارىخى »، 2-توم، 13-بەت، 1979-يىل.

② ۋ. ۋ. رادلوف: « ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى مەسىلىلەر »، قوشۇمچە II، پېتېربۇرگ، 1893 - يىل.

بەلگىسى بويىچە ، قارلۇق - ئۇيغۇر تىلىدۇر ، دەپ يازىدۇ①. ئە . ر . تېنىشېف يۇسۇپ بالاساغۇنى داستانىنىڭ تىلىنى ئېنىقلاپ، ئۇنىڭ تىلى قارلۇق - ئۇيغۇر تىلى، دەيدۇ (سۆلالە بويىچە ئېيتقاندا ، قاغانلار ، بۇغراخانلار سۆلالىسىگە مەنسۇپ دەيدۇ) . ئا . ن . كونونوف « بۇ ئېنىقلىملارنىڭ بىرىنچى قىسمى— قاراخانىيلارنىڭ، دەپ كۆرسىتىلىشى، بۇ تىلنىڭ خرونولوگىيىسى (يىل، دەۋر ۋاقتى) نى ناھايىتى ئېنىق كۆرسىتىدۇ، ئىككىنچى قىسمى ئۇيغۇرچە دېيىلىشى — تۈركچە يازما ئەدەبىيات تىلىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا بۇ تىلنىڭ تارىخى مەدەنىيەت باغلىنىشلىرىنى ئېنىقلاپ كۆرسىتىپ بېرىدۇ » دەپ ھېسابلايدۇ.

قارا خانىيلار ئاپپاراتىدا ۋەزىر ، خەزىنىچى ، مۇستەقىم ، چەت ئەللەر بىلەن ئالاقىلىشىش ئىشخانىسى ، خىللانغان سۇباشىلىرى ئىشخانىسى ، پوچتا ، يەرلىك ھاكىملارنى مەخپىي نازارەت قىلىش ئىشخانىسى ، خەزىنىنىڭ كىرىم-چىقىملىرىنى ۋە باشقا مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئىشخانا ، دۆلەت قارىمىقىدىكى يەرلەرنى باشقۇرىدىغان ئىدارە ، بازارلارنى ۋە قول ھۈنەر مەھسۇلاتلىرىنىڭ سۈپىتىنى تەكشۈرۈپ تۇرىدىغان ئىشخانا ، دىنىي ئەنئەنە ۋە ئۆرپ-ئادەتلەرگە رىئايە قىلىش-قىلماسلىقنى تەكشۈرىدىغان ئىدارە ، سوتچىلار ۋە دىنىي ئورۇنلارنىڭ مال-مۈلۈكلەرنى باشقۇرۇشنى باشقۇرىدىغان ئىشخانا قاتارلىق ئون ئىشخانا - دىۋان بولغانىدى.

قاراخانىيلار دۆلىتىدە تاللانغان سۇباشىلىرىنىڭ ئىشخانىسى مۇھىم رول ئوينىغان. يۇسۇپ بالاساغۇنىنىڭ قاغانغا ئۆزىنىڭ ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئەسكەرلەرنى مۇكاپاتلاپ تۇرۇشقا تەكلىپ بېرىشى بىكار ئىش ئەمەس. ئاساسىي ئەسكەرلىك ۋەزىپىلەرنى ھۆكۈمران جەمەت ئەزالىرى ۋە

① ئەمرىنەجىب: « 14-ئەسىردىكى تۈركىي ئاتالغۇلارنىڭ تارىخىي سېلىشتۇرما لۇغىتى » ، 5-بەت، موسكۋا ، 1979-يىل.

يەرلىك ئورۇنلاردىكى مۇھىم ئادەملەر ئۆتەيتتى.

قاراخانىيلار دۆلتى بىلەن ئۇنىڭغا قوشنا بولغان دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا مەخپىي ئايغاقچىلىق سىستېمىلىرى بار ئىدى. بۇنىڭغا بۇئىدلەرنىڭ ۋەزىرى ساخىپ ئىسمائىل ئىبنى ئابباسنىڭ يازغانلىرىنى مىسال كەلتۈرۈپ ئۆتۈش كۇپايە. «ئايغاقچىمنىڭ قەشقەردىن مەلۇمات بېرىشىچە، قاغان قانداقتۇر بىر سەۋەب سالار بىلەن مەسلىھەتلىشىپتۇ. مەن قاغانىنىڭ ئۇنىڭغا نېمىلەر دېگەنلىرىنى بىلەلمىدىم... بۇگۈن يەنە بىر مەلۇمات كېلىپ قالدى، ئىشىنىڭ نېمىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقىنى بېزىپتۇ، مەن بۇنىڭدىن قانائەتلەنمىدىم»①. سۇلتان مەھمۇدنىڭمۇ ئۆزگەن (坚思斡ئۆزكەنت — مۇھەررىردىن) شەھىرىدە ناسىر ئىبنى ئەلىنىڭ يېنىدا تۇرۇپ خەۋەر بېرىدىغان ئادىمى بولغانكەن②.

قاراخانىيلار دېھقانچىلىق رايونلىرىدا كۆپ ئەسىرلەر مابەينىدە ئۇيغۇرلاردا مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرىنى ئۆزگەرتمىدى. قاغان بەگلەرنى بەلگىلىدى، بەگلەر ۋىلايەتلەرنىڭ تىنچ - ئامان بولۇشىغا، مالىيە ئىشلىرىنىڭ تەرتىپلىك بولۇشىغا، ئاھالىدىن باج-سېلىقلارنى يىغىشقا مەسئۇل بولدى. چارۋىچىلار ئىچىدىمۇ ئۇلارنىڭ قەدىمدىن كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى ساقلىنىپ قالدى. قەبىلىلەرنىڭ ئۆز ئىچىدىكى مەسىلەر (ئەل ئىچىدىكى تالاش-تارتىش، بىرەر جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەرنى جازالاش قاتارلىق) نى ھەل قىلىش ھوقۇقى قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ قولىدا ئىدى. قەبىلە باشلىقلىرى قاراخانىيلار ھۆكۈمرانىغا ئىتائەت قىلاتتى ۋە ئۇلارغا ئالۋاڭ-سېلىق تۆلەيتتى. قاغانىنىڭ تەلىپى بويىچە قوشۇن ئىچىدە ۋەزىپە ئۆتەيتتى③. ئايرىم ئۆلكە ۋە

① «قابۇسنامە»، 226-بەت، موسكۋا، 1958-يىل.

② بەيھەقىنىڭ 1962 - يىلدىكى ئەسىرى، 344 - بەت.

③ لىۋ زىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، 1 - قىسىم، 331 - بەت.

ۋىلايەتلەر تارخانلار تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى.

دىنىي زاتلار (ئىمام، سەئىد ۋە شەيخلەر) قاراخانىيلار دۆلىتىدە چوڭ ھۆرمەتكە ئىگە ئىدى. دىنىي زاتلار ئەسكەرلەرنىڭ يۇقىرى قاتلىمى بىلەن بىرلىشىپ، ئۆزلىرىگە ياقماي قالغان ئالىي قاغانلارغا قارشى مۇۋاپىق پەيتلىك كۈرەشلىرىنى ئېلىپ باراتتى.

قاراخانىيلار ئوتتۇرا ئاسىيانى بېسىۋالغاندىن كېيىن، بۇ يەرلەردە باشلانغان فېئودالىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ شەكىللىنىش جەريانى تاماملاندى. 9-ئەسىردىن باشلاپ، قاراخانىيلار باشقۇرۇپ تۇرغان بارلىق دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ئېكتا (بېنىفتسىيە) تۇزۇمى كەڭ دائىرىدە يولغا قويۇلدى. بۇ تۇزۇم بويىچە، فېئودالار ئۆزلىرىگە خىزمەت قىلغان مۇلكىي ۋە ھەربىي ئەمەلدارلارغا ئۇلارنىڭ ئەمگەك ھەققى سۈپىتىدە شەرتلىك ھالدا يەر بۆلۈپ بېرەتتى. بۇنداق تۇزۇم، يەنى خىزمەت ئۈچۈن يەر ئىنئام قىلىش قاراخانىيلاردىن بۇرۇنمۇ بۇ رايونلاردا مەۋجۇت ئىدى، ئەمما قاراخانىيلار بۇ يەردە يۇرت سوراشقا باشلىغاندىن كېيىن، بۇ تۇزۇم ھۆكۈمران ئورۇنغا چىقتى. بارتولد ۋە ياكۇبوۋسكىيمۇ مۇشۇ كۆز قاراشنى قوللاپ قۇۋۋەتلەيدۇ①.

ياكۇبوۋسكىينىڭ پىكرىچە، ئېكتا تۇزۇمى «دېھقانلاردىن يەر ھەققى ئۈچۈن ئالىدىغان ئاشلىقتىن سىرت، دېھقانلارنىڭ يېرى ۋە ئىشچى كۈچىنى باشقۇرۇش ئىشىغىمۇ ئارىلىشىشقا يېتىپ بېرىپ، ئېكتا تۇزۇمى لېن تۇزۇمىگە② تەرەققىي قىلىپ يەتتى»③.

---

① «بارتولد ئەسەرلىرى»، 9-توم، 330-بەت؛ ئا. يۇ. ياكۇبوۋسكىي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى دەۋرلەرگە بۆلۈش مەسىلىسى» (4—15-ئەسرلەر)، («ماددىي مەدەنىيەت تارىخى ئىنستىتۇتىنىڭ ماتېرىياللىرى»)، 39-بەت، موسكۋا، 1949-يىل، 28-نەشرى.

② لېن تۇزۇمى — سۈيۇرغاللىق تۇزۇمىنىڭ بىر تۈرى. — مۇھەررىردىن

③ ياكۇبوۋسكىينىڭ يۇقىرىقى كىتابى، 39-بەت.

11-ئەسرىنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ زېمىنى ئىنتايىن قىلىنغان نۇرغۇنلىغان چوڭ-كىچىك يەرلەرگە بۆلۈندى. ئۇ يەردە ناھايىتى ئوچۇقلا كۆپ دەرىجىلىك ۋاسسالىق مۇناسىۋەتلەر كۆرىنىپ تۇراتتى. بۇ فېئودالىق مەرتىۋىلەردە كىچىكرەك يەر ئالغانلار ئۆزىدىن بىر دەرىجە يۇقىرى تۇرىدىغانلارغا، ئۇلار ئۆز نۆۋىتىدە ئۆزلىرىدىنمۇ يۇقىرى تۇرىدىغانلارغا ۋاسسالىق مۇناسىۋەتتە بولاتتى. شەرقىي قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىرىنىڭ چىقارغان پۇل (تەڭگە) لىرىدا كىچىكرەك ۋاسسالارنىڭمۇ ناملىرى بېزىلغان. كىچىنچىرەك بۇنداق تەڭگە پۇل چىقارغۇچىلارنىڭ سانى بەك ئازبىيە كەتكەنلىكىمۇ مەلۇم. قاراخانىيلار دۆلىتى غەربىي ۋە شەرقىي دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن، خىزمەت ھەققى ئوچۇن يەر بۆلۈپ بېرىدىغان تۈزۈم ئەمەلدىن قالمىدى. لېكىن، بۇنداق يەر بېرىلگەن ئادەملەرنىڭ ھوقۇقىنى خېلىلا چەكلەپ قويدى، بۆلۈپ بېرىلگەن يەرلەرنىڭمۇ مىقدارى ئازايدى.

قاراخانىيلار دۆلىتىدە يەردىن پايدىلانغانلىقى ئوچۇن ئونىڭ كىرىمىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگىلىۋېلىش تۈزۈمى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇردى دېسەكمۇ، بۇنىڭدىن باشقا يەنە، شەخسلەرنىڭمۇ يەرلىرى بار ئىدى. غەربىي يۇرت تېررىتورىيىسىدە فېئودال-يەر ئىگىلىرىنىڭ يەرسىز دېھقانلارغا يەرنى ئىجارىگە بېرىپ، ئۇنىڭدىن ھەق ئېلىشتىن ئىبارەت دېھقانلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش شەكلىمۇ بار ئىدى. بۇنداق يەرلەرنى جازانخورلار، سودىگەرلەر ۋە باشقىلار ئىجارىگە بېرەتتى، بۇنداق ئادەملەر چوڭراق فېئودالارنىڭ يېرىنى ئىجارىگە ئالاتتى. ئۇ يەرنى يەرسىز دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرەتتى. شۇنداق قىلىپ، تېرىقچى بىر دېھقان يەردىن ئالغان مەھسۇلاتنىڭ بىر قىسمىنى باج-سېلىق سۈپىتىدە دۆلەتكە تاپشۇرسا، يەنە بىر قىسمىنى يەر ئىگىسى بولغان جازانخورغا تۆلەيتتى؛ ئۇلاردىن ئېشىپ قالغان قىسمى ئۆزىگە قالاتتى.

كۆچمەن چارۋىچىلىق رايونلىرىدا فېئودالىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ راۋاجلىنىشى بۇنچىلىك دەرىجىدە چوڭقۇرلىشىپ كېتەلمىدى. بۇ يەردە فېئودالىشىش ئاتىلىق فېئودالىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ فېئودالار يۇقىرى قاتلىمىنىڭ ئىدېئولوگىيىسىگە ماسلىشىش يولى بىلەن تەرەققىي قىلدى. چارۋىچىلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشنىڭ ئاساسىي شەكلى كەمبەغەللىشىپ، چارۋىسىز قالغان چارۋىچىلارغا مەلۇم مىقداردا چارۋا بېرىپ، ئۆسۈمنىڭ بىر قىسمىنى ئۆزلىرى ئېلىۋېلىشتىن ئىبارەت بولدى. بۇ تۈزۈم ئومۇميۈزلۈك فېئودالىشىش دەۋرىنىڭ باشلانغۇچ دەۋرىدىكى بولدى①.

قاراخانىيلار سۇلالىسى ھاكىمىيەت تۈتۈپ تۇرغان چاغلاردىكى ئىجتىمائىي جەريانداىكى خاراكتېرلىك ئۆزگىرىش چوڭ ۋە ئوتتۇرا يەر ئىگىلىرىنىڭ تەركىبىدە يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشلەردۇر. ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيانى بېسىۋالغانغا قەدەر، دېھقانلار يەر ئىگىلىرى ھېسابلىناتتى. ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىىن، دېھقانلار سىستېمىلىق ۋەيران بولۇشقا باشلىدى. دەسلەپتە زىيان تارتقانلار ئۇششاق ۋە ئوتتۇرا ھال دېھقانلار ئىدى، ئەلۋەتتە. بۇ قاتلامدىكى دېھقانلارغا ئېغىر باج-سېلىقلار سېلىندى، يەرلىك ئەمەلدارلار ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن دېھقانلارنى قاقتى-سوقتى قىلدى. شۇنداقتىمۇ دېھقانلار 11-ئەسىرلەرگىچە كۆچلۈك بىر تەبىقە ھېسابلىناتتى. مەسىلەن، سامانىيلار دۆلىتىدە چوڭ دېھقانلار پۈتۈن بىر ۋىلايەت، بىر ئايماق يەرلىرىنى ئىگىلەپ تۇراتتى. ماۋارائۇننەھردىكى مانا شۇنداق دېھقانلارنىڭ بىر قىسمى قاراخانىيلار تەرەپكە ئۆتكەنىدى. بەزى دېھقانلار سامانىيلار ھاكىمىيىتىدىن نارازى بولغاچقا، قاراخان بۇغراخاننى تەكلىپ قىلغانىدى. بەزى دېھقانلارنىڭ قوراللىق كۆچلىرى بولاتتى، ئۇلار بۇ قوشۇنلىرى بىلەن بەلخەگە ھۇجۇم قىلغانىدى. موڭغۇللار بۇ يەرلەرنى

① «قىرغىزىستان تارىخى»، 1 - توم، 118 - بەت، 1963 - يىل.

بىسۇبلىش ھارپىسدا بۇ خىل چوڭ دېھقانلار تامامەن تۆۋەنچە كەتتى. ب. گ. غافۇروف بۇنىڭ سەۋەبى قاراخانىيلارنىڭ دېھقانلارنى تەقىپ قىلىشى تۈپەيلىدىنلا ئەمەس، بەلكى بۇ دېھقانلارنىڭ يېڭى فېئودالىق يەر ئىگىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەنلىكى ئىدى ۋە ئۇلار ئېكتادارلاردۇر، دەپ ھېسابلايدۇ①.

يەرگە ئىدارىچىلىق قىلىش تۈزۈمىنىڭ يوقىلىشىغا يۈزلىنىشى بىلەن بىللە، شەرتلىك ھالدا سامانىيلار مەملىكىتىدە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان دېھقانلار تەبىقىسىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي ئورنى يوقىلىشقا باشلىدى. ياكۇبوۋسكىينىڭ پىكرىچە، بۇ چاغلاردا دېھقان دېگەن ئاتالغۇ كىچىك يەر ئىگىلىرىنى كۆرسىتىدىغان يېڭى مەنىگە ئايلىنىپ قالغان. ئو. گ. بولشاكوف بولسا ياكۇبوۋسكىينىڭ يۇقىرىقى پىكرىگە قوشۇلمايدۇ. ئۇ 12-ئەسىردىكى سامانىيلاردىن بىر مەلۇماتنى مىسال كەلتۈرۈپ، يېزا رايونلىرىنىڭ باشلىقلىرىنى، يەر ۋە تەكلىكەرنىڭ ئىگىلىرىنى دېھقان، دەپ ئاتىغان. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ 1146-يىلدىكى بىر قەبرە تاشقا ئويۇلغان مەلۇماتنى مىسال كەلتۈرۈپ، بىر تىكىنچى (سەيياھ) قول ھۈنەرۋەننىڭ شەھەر سىرتىدا بىر ئاز يېرى بولغانلىكىنى، مانا شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ ھۈنەرۋەننىمۇ دېھقان، دەپ ئاتىغان. نېمە بولسا بولسۇن، قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان چاغلاردا چوڭ يەر ئىگىسى سۈپىتىدىكى دېھقانلار تارىخ سەھنىسىدىن چۈشتى. گەرچە بۇ ئاتالغۇ قوللىنىلىشتىن قېلىپ قالغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ «ئۆزى يەر ھەيدەپ ئېكىنچىلىق قىلىدىغان ئادەم» نىلا ئىپادىلەيدىغان مەنىسى ساقلىنىپ قالدى. قاراخانىيلار چوڭ يەر ئىگىلىرى بولغان دېھقانلارنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى تەسىرىنى ئاجىزلىتىش ئۈچۈن بىر قاتار چارىلەرنى قوللاندى.

① «ئۆزبېكىستان خەلقلىرى تارىخى»، 1-توم، 374 ـ 375-بەتلەر، تاشكەنت، 1967-يىل؛ ب. گ. غافۇروف: «تاجىكلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى، قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى تارىخى»، 4-توم، 275-بەت، موسكۋا، 192-يىل.

يەرگە بولغان ئىگدارچىلىقنىڭ بىر شەكلى سۇلتان يەرلىرى، دەپ ئاتالغان يەرلەردۇر، يەنى سامانىيلار ۋە ئۇلارنىڭ تەرەپدارلىرىنىڭ قاراخانىيلار قولىغا ئۆتۈپ كەتكەن كۆچمە مۇلۇكلىرىدۇر. بۇ قاراخانىيلار سۇلالىسى جەمەتىنىڭ شەخسىي يەرلىرى (ئەملاخ ئەل - خاس) بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئېكتا قاتارىدا بېرىدىغان يەرلىرىنىڭ بىر مەنبەسى بولۇپ قالغانىدى. سۇلتانىنىڭ يەرلىرى سامانىيچى دېھقان يەرلىرى ھېسابىغا چوڭىيىپ بارىدى.

قاراخانىيلار تېررىتورىيىسىدە كىچىك يەرگە بولغان شەخسىي ئىگدارچىلىقنىڭ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار پەقەت يەركەندىن تېپىلغان ھۆججەتلەردىلا كۆرۈلىدۇ. ئۇ ھۆججەتلەردە بۇ كىچىك يەرلەرنىڭ ئاتىدىن بالىغا مىراس قالىدىغانلىقى پۈتۈلگەنكەن①.

يازما مەنبەلەردە، شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى يەرگە ئىگدارچىلىق قىلىش ئەھۋالىغا دائىر ماتېرىياللار بار. ئەلۋەققە دەسلەپكى يازغانلىرىغا قارىغاندا، تالاس ۋادىسىغا جايلاشقان ئاتلاق شەھىرىنىڭ ئەتراپىدا ئۇزۇمچىلىك قىلىنىدىكەن②. ئەڭەب يازغۇچىسى ئەبۇدۇلافىنىڭ چىگىللەرنىڭ تاماقلىرى ئارپا ۋە پۇرچاقتىن ئىبارەت بولىدىكەن، قارلۇقلارنىڭ تاماقلىرى بولسا، ياسمۇق ۋە تېرىقتىن ئىبارەت بولىدىكەن، دېگەن مەلۇماتى؛ « ھۇدۇدۇلئالەم » دە ياغمىلار، قارلۇقلار ۋە قۇلان رايونىدىكى ھەمدە تۇرۇنبۇلاق يېزىسىدىكى ئاھالىلەر دېھقانچىلىق قىلىدۇ، دېگەن مەلۇماتلار بار.

1082-يىلى يېزىلغان بىر ھۆججەتتە يەركەن ئۆلكىسىدىكى يەرلەردە بۇغداي تېرىلىدىغانلىقى، بۇ يەردە ئازان دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئۆستەڭنىڭ بارلىقى سۆزلىنىدۇ③. شەرق

---

① « بارتولد ئەسەرلىرى »، 5 - توم، 422 _ 423 - بەتلەر، 1968 - يىل.

② « بارتولد ئەسەرلىرى »، 4 - توم، 34 - بەت.

③ « بارتولد ئەسەرلىرى »، 5 - توم 422 - بەت.

يازغۇچىلرى ئىلى رايونىدىكى ئاھالىلارنىڭ بۇغداي تېرىيدىغانلىقىنى ۋە بۇ يەردىكى سۇ ئىنشائاتلىرىنىڭ بەك ماھىرلىق بىلەن ئىشلەنگەنلىكى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىدۇ.

ئەلمۇقەددەسنىڭ بايان قىلىشىچە، تالاس شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئېتىزلار، باغ-ۋارانلار كۆپ ئىكەن. يەردىن قېزىۋېلىنغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار ئىچىدە مېۋە ئۇرۇقلىرى، كۆكتات ئۇرۇقلىرى، شۇنىڭدەك ئۈزۈم، ئاپتاپپەرەسلەرنىڭمۇ بولغانلىقى سۆزلىنىدۇ①.

قاراخانىيلار دۆلتىدە قەشقەر، خوتەن، فەرغانە ۋە ماۋارائۇننەھر رايونلىرى ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق ئېلىپ بېرىلىدىغان بىرقەدەر تەرەققىي قىلغان مەدەنىي ئۆلكىلەر دەپ ھېسابلىناتتى. يەر ھەيدەشتە ئىشلىتىلىدىغان دېھقانچىلىق سايمانلىرى قاتارىدا قوش-سوقا، كەتمەن ۋە بۇغداي سورىيدىغان ئارا قاتارلىقلار بار ئىدى②.

ئېرىقلار بىلەن چەكلەنگەن تېرىلغۇ مەيدان ئېتىز، پاختا تېرىلىدىغان يەرلەر كېۋەزلىك دەپ ئاتىلىدۇ.

تاماققا ئىشلىتىلىدىغان مەھسۇلاتلارنىڭ ناملىرىمۇ قاراخانىيلار دەۋرىدە دېھقانچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىدىن مەلۇم دەرىجىدە مەلۇمات بېرىدۇ. مەسىلەن، ئەۋزورى دەيدىغان بىر خىل تاماق بولغانىكەن، بۇ تائام بۇغداي ۋە ئارپا ئۇنلىرىنىڭ ئارىلاشمىسىدىن ياسىلىدىكەن. سۇرۇش (بۇگۇنكى ئۇيغۇرلاردا چۇرۇش) دەيدىغان بىر تائام بولۇپ، بۇغدايىنى ئاۋۋال قاينىتىپ پىشۇرۇۋېلىپ، ئۇنىڭدىن كېيىن قازاندا قورۇيدىكەن. قاغۇت دەيدىغان تائام بولۇپ، بۇمۇ بۇغدايدىن راسلىنىدىكەن. تۇتماغ دەيدىغان تائام تۈركىي خەلقلەردە مەشھۇر بولۇپ، ئۇندىن

① ت. ن. سېلىگوۋا: «ئوتتۇرا ئەسىردىكى تاراس»، 1969 - يىل، ئالمۇتا.

② مەھمۇد قەشقەرى: «دىۋانۇلۇغەت تۈرك»، 1 - توم، 86 -، 146 - 461 - بەتلەر، تاشكەنت، 1960 - يىل.

ياسلىدىكەن. سۇما دەيدىغان تائام بولۇپ، بۇ كەسمىنىڭ بىر تۇرى ئىكەن. تۇما، بۇغسۇ دېگەنلەر تېرىق ۋە بۇغدايلاردىن راسلىنىدىغان سوغۇق ئىچىملىك ئىكەن①.

ك. ماركس شەرق ئەللىرىدىكى يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەبىئىي شەرت-شارائىتلىرىنى تەتقىق قىلىپ، تۆۋەندىكى خۇلاسىگە كەلگەنىدى: «بارلىق شەرق ئەللىرى قەبىلىلىرىدە، تارىخىنىڭ باشلىنىشىدىن تارتىپلا ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەر بىلەن كۆچمەن ئاھالىلەر ئوتتۇرىسىدا مۇئەييەن بىر ئومۇمىي نىسبەت بولغان»②. قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئەھۋالمۇ مۇشۇ يەكۈننىڭ سىرتىدا ئەمەس ئىدى. بۇ يەرلەردىمۇ سۇ باشلاپ سۇغۇرۇلىدىغان يەرلەر، شۇنداقلا كەڭ ئوتلاقلار بار ئىدى. شەرت-شارائىتلار شۇنداق بولغاچقا، بۇ يەرلەردە ھەم دېھقانچىلىق، ھەم چارۋىچىلىق تەرەققىي قىلغانىدى.

شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ يەرلىرىدە ھاۋانىڭ ئىسسىق، ھۆل-يېغىنلارنىڭ بەك ئاز بولۇشى تۈپەيلىدىن، بۇ يەردىكى دېھقانچىلىق سۇ باشلاپ سۇغۇرۇلىدىغان دېھقانچىلىقتىن ئىبارەت ئىدى. بېچۇرىن ئىندىيە - يېكسار ئۇستىدە توختىلىپ: «ئاشلىق ئاز چىقىدىكەن، ئۇنى قەشقەر بىلەن يەركەن تەمىنلەپ تۇرىدىكەن»، بۇنىڭدىن باشقا، «قەشقەرنىڭ يەرلىرىدە شال، تېرىق، كۈنجۈت ۋە باشاقلىق ئاشلىقلار كۆپ ئىكەن» دېگەن③.

نىسبەتەن دەريانىڭ قۇرۇپ قالغان قىسىنى ئەتراپىدىكى قەدىمكى مەھەللىلەرنى تەتقىق قىلغاندا، ئېرىشكەن

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «دىۋانۇلۇغەت تۈرك»، 1-توم، 162-، 349-، 385-، 397-، 408-، 447-بەتلەر؛ 3-توم، 253-بەت، تاشكەنت، 1960-يىل.

② «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 28-توم، 214-بەت.

③ ن. يا. بېچۇرىن: «قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى»، 2-توم، 158-بەت، 1951-يىل.

ماتېريياللار بۇ يەردىكى ئاھاللەرنىڭ بىر قىسمىنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئاساسەن بۇغداي ۋە تېرىق تېرىغانلىقى، ئاھالىنىڭ ئىككىنچى بىر قىسمىنىڭ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كالا، قوي ۋە تۆگىلەر يېتىشتۇرگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ①. باغۋەنچىلىكمۇ تەرەققىي قىلغان. ئۈرۈك، شاپتۇل قاتارلىقلار ۋە پىلىچلىك تەرەققىي قىلغان. شەرقىي قاراخانىيلار تېررىتورىيىلىرىدە دانلىق ئاشلىق ۋە پۇرچاقتىن باشقا، بېدە، كەندىر، كۇنجۇت، كېۋەز قاتارلىقلار تېرىلغان. بۇلاردىن توقۇمچىلىققا ئىشلىنىدىغان يىپلار ھازىرلىنىدىكەن، ماي چىقىرىلىدىكەن، بېدىنى بولسا مالغا بېرىدىكەن. يېمەك-ئىچمەكلەرگە ئىشلىتىلىدىغان مەسۇلاتلارنىڭ ئىشلەپ چىقىرىلىشى ۋە توقۇمچىلىققا لازىم بولىدىغان ھۈنەر، زىرائەتلەرنىڭ تېرىلىشى دېھقانچىلىقنىڭ يۇقىرى سەۋىيىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

بۇ يەرنىڭ ھاۋارايى شارائىتى ۋە تۇپرىقى ئۈزۈمچىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا بەك قولايلىق ئىدى. بىر يىلنىڭ ئىچىدە ھاۋا ئوچۇق بولىدىغان كۈنلەرنىڭ نىسبەتەن كۆپ بولۇشى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھاۋانىڭ بەك قىزىپ كېتىدىغانلىقى تەركىبىدە شېكەر مادداسى كۆپ بولغان ئۈزۈم پېتىشتۇرۇشكە ئوبدان ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ. تەبىئىي شەرت-شارائىتلارنىڭ قولاي بولۇشىدىن باشقا، ئىچكى ۋە تاشقى بازارلاردا ئۈزۈم ۋە بور (ئۈزۈمدىن ياسالغان شاراب — مۇھەررىردىن) غا بولغان تەلەپنىڭ جىددىيلىكى ئىگىلىكىنىڭ مۇشۇ ساھەسىنى راۋاجلاندۇرۇشتا مۇھىم رول ئويناندى. ئۈزۈمچىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا مۇشۇ ئىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان دېھقانلار مەنپەئەتدار بولۇپ قالماستىن، بەلكى دۆلەتمۇ مەنپەئەتدار بولاتتى. دۆلەت ئۈزۈمچىلىك خوجايىنلىرىدىن كۆپ باج ئالاتتى. بۇ يەرلەردە ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئورنىشىشى بىلەن بور ياساش ئىشلىرىمۇ

① د. ئى. تىخونوفنىڭ 1964 - يىلدىكى ئەسىرى، 65 - بەت.

بارا-بارا بۇرۇنقى ئەھمىيتىنى يوقاتتى.

سۇ باشلاپ سۇغۇرۇلىدىغان يەرلەرنىڭ ئاز بولۇشى دېھقانلارنى شۇ ئىشلەپ تۇرغان يەرلىرىنىڭ مۇنبەتلىكىنى ساقلاشقا مەجبۇر قىلىدۇ. جۈملىگە مەنبەلىرىدىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، دېھقانچىلىق قىلىدىغان ئۇيغۇرلار ئۆز يەرلىرىنى كالا قىغى بىلەن دائىم ئوغۇتلاپ كەلگەن. ئۆسۈملۈكلىرىنى بولسا بوريغا يۆگەپ ساقلىغان. بۇ خىل ئوغۇتنى ھەرقانداق ئادەم تاپالايتتى. چارۋىسى بولمىغان ئادەملەرمۇ بۇ خىل ئوغۇتتىن كەمچىل پايدىلىنالايتتى. ئاشلىقنى يارغۇنچاق ۋە تۇگمەنلەردە تارتاتتى. بۇنداق تۇگمەنلەرنىڭ ياسىلىشى شۇ دەۋرنىڭ ھۈنەر سەۋىيىسىگە مۇۋاپىق كېلەتتى. بارتولد گەردىزىنىڭ ئەسىرىنىڭ تەرجىمىسىنى ئېلان قىلدى. بۇ ئەسەردە تۆۋەندىكىلەر بايان قىلىنغان: «خوتەن ۋىلايىتىدە تۇگمەنلەر كۆپ ئىكەن، بۇ تۇگمەنلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئاستىدىكى تېشى ھەربىر كەلتىنىدىكەن، ئۇستىدىكى تېشى بولسا مىدىرلايدىكەن. شۇ تۇگمەنلەردە جۈملىگونىڭ يېپەك يېپلىرىدىن توقۇلغان ئەلگەك بار ئىكەن. بۇ ئەلگەكلەر سۇ بىلەن ھەربىر كەلتىنىدىكەن، ئۇن تاسقىلىپ تۆۋەنگە چۈشىدىكەن. كېپەك بولسا، ئەلگەكتە قالىدىكەن. ئۇلارنىڭ يەنە بىر مەخسۇس جابدۇقى بولۇپ، يەرلىك خەلق ئۇنى باداسياپ دەيدىكەن، بۇ يەردە ئاشلىق دانلىرى پاكىزلىنىدىكەن، دان بىر تەرەپكە، مەنگەن-سامانلىرى يەنە بىر تەرەپكە چۈشۈپ تۇرىدىكەن، باداسياپ سۇ بىلەن ھەرىكەتلىنىپ تۇرىدىكەن»①.

شەرقىي قاراخانىيلاردا ئۇلاغ كۆچى سۈپىتىدە تۆگە، ئېشەك، كالىلار ئىشلىتىلەتتى. بۇ ھايۋانلار ئانچا نىسبەتەن يەم-خەشەكنى تاللىمايتتى، يېمى ئەرزان ئىدى. كىچىكرەك دېھقان ئىگىلىكلىرىدە يەر ھەيدەش، لازىم نەرسىلەرنى

① «بارتولد ئەسەرلىرى»، 8 - توم، 23 ـ 62 - بەتلەر، موسكۋا، 1973 - يىل.

يۆتكەش قاتارلىق ئىشلارغا ئىشلىتىلەتتى. ئۇرۇش بولۇپ قالغان چاغلاردا، ئاھالىنىڭ جەڭگە يارايدىغانلىرى ئەسكەرلىككە چاقىرىلغاندا، ئاتقا بولغان ئېھتىياج كۆپىيەتتى.

ئۆي ھايۋانلىرى ئىچىدە قارا ئىشقا سېلىنىدىغان ھايۋانلاردىن باشقا، قوي، ئۆچكە، سىيىر قاتارلىقلار بېقىلاتتى. ئۇلارنىڭ سۈتى، گۆشى، تېرىسى، يۇڭى قاتارلىقلاردىن پايدىلىناتتى. مال بېقىلىدىغان ئوتلاقلار يازاق دېيىلەتتى.

شەرقىي قاراخانىيلاردىكى چارۋىچىلاردا ئۇۋ ئىشلىرى ئىگىلىكىنىڭ بىر قوشۇمچە تارمىقى بولۇپ ھېسابلىناتتى. كەمبەغەلرەك ئائىلىلەردە بولسا، ئۇۋ ئۇۋلاش جان بېقىشنىڭ ئاساسىي ۋاستىلىرىنىڭ بىرى ئىدى. قاراخانىيلار ئاھالىلىرى ئارقار، تېكە، كىيىك، قۇلان، بۆكەن، بۇغا، بۆرە، تۈلكە، شىر، ئېيىق، قابان ۋە ھەر خىل قۇشلارنى ئۇۋلايتتى①.

شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ ئىقتىسادىي ھاياتىدا قول ھۈنەرۋەنچىلىكمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇرغانىدى. قول ھۈنەرۋەنلەر غەربىي يۇرت تېررىتورىيىسىدىن چىقىدىغان مېتاللاردىن ھەر خىل بۇيۇملارنى تەييارلايتتى. ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار ئىچىدە بۇ خىل بۇيۇملار بەك كۆپ. بۇ بۇيۇملاردىن تۇرمۇشقا ئىشلىتىلىدىغانلىرى، ھەربىي ئىشلارغا راسلانغانلىرى ۋە ھەر خىل مۇراسىملاردا ئىشلىتىلىدىغانلىرى بولغان. بۇلارنىڭ بەزىلىرى قوپالراق، يىرىكرەك ئىشلەنگەن بولسا، بەزىلىرى بەك نازۇك ۋە يۇقىرى ماھارەت بىلەن ئىشلەنگەن. پۈتۈن تېررىتورىيە بويىچە كەڭ تارالغان بۇيۇملار ئىچىدە مىستىن ياسالغان ھەر خىل شەكىلدىكى قاچا-قۇچىلار بولۇپ، بۇلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ بىر سىپى، بەزىلىرىنىڭ ئىككى سىپى بولغانىدى. مېتالدىن

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «دىۋانۇلۇغەت تۈرك»، 3 - توم، 392 - 396 - بەتلەر، 1962 - يىل.

ياسالغان بەزى بۇيۇملارنى — قازان، كۆرا قاتارلىقلارنى باشقا رايونلاردىن كىرگۈزگەن بولۇشمۇ مۇمكىن.

ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا غەربىي يۇرت تېررىتورىيىسىدىن تۆمۈر رودىسى چىقىدىغانلىقى مەلۇم. تېرە ئەيلەشكە ئىشلىتىلىدىغان نۇشۇدۇر ۋە ئالماس، ياشما قاتارلىقلار قېزىۋېلىناتتى، بۇ كېيىنكى مەھسۇلاتلارنى باشقا ئەللەرگە سوۋۇغا قىلىدىغان نەرسىلەر قاتارىدا يوللايتتى، ئۆزلىرىمۇ قىممەتلىك زىبۇزىننەتلەرنى ئىشلەيتتى. كۇموش ۋە مىستىن تۇرلۈك بۇيۇملارنى ياسايتتى. شۇ قاتاردا، كۇموشتىن نەيچىلەر ياساپ، بۇ نەيچىدىن بىر-بىرىگە سۇ پۇركۇشەتتى. شۇنداق قىلغاندا، ئۇلارنىڭ ئېتىقادى بويىچە، كېسەللىكنى يوقىتىپ، مەينەتچىلىكلەرنى تازىلىۋېتەلەيتتى①.

شەرقىي قاراخانىيلاردا خۇددى ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئىلىدىكىگە ئوخشاش، ئائىلىلەردە رەخت توقۇش كەڭ تارقالغانىدى. توقۇمچىلار يەرلىك پاختىدىن يىرىكرەك پاختا رەختلەرنى توقۇيتتى. بۇ رەختتىن ئۆزلىرى كىيىم-كېچەك كېيەتتى ۋە ئۇنى ساتاتتى. بۇنداق رەختلەردىن يەنە تاغار، كۆرپە قاتارلىقلار تەييارلىناتتى، ئارغامچا ۋە ئات-ئۇلاغ جابدۇقلىرى ئىشلىنەتتى.

قاراخانىيلاردا يىپەك رەختلەرمۇ توقۇلاتتى ۋە سېتىلاتتى ھەمدە دۆلەتكە تاپشۇرۇلىدىغان تەبئىي سېلىقنى تۆلەش ئۈچۈن تاپشۇرۇلاتتى. يۇڭدىن كىگىز، گىلەم ۋە ھەر خىل باش كىيىملىرى ئىشلىنەتتى. كۆنچىلىك ئىشلىرىمۇ راۋاج تاپقانىدى، تېرىدىن ئاياغ كىيىملەر، سومكا، قالقان، ئىگەر-توقۇم، جابدۇق قاتارلىقلار ئىشلىنەتتى. ھۈنەرۋەنلەر قاشتېشى، ئالتۇن، كۇموش قاتارلىقلارنى قېزىپ چىقىرىپ ۋە ئۇلارنى پىششىقلاپ ئىشلەپ، ئۆزلىرى تەييارلىغان بۇيۇملارنى زىننەتلەيتتى.

① ۋ. ۋ. گىرىگورىيېفنىڭ 1872 - يىلدىكى ئەسىرى، 268 - بەت.

قاراخانىيلار دۆلتىدە ئىجتىمائىي ئەمگەكنىڭ تەرەققىياتى تاۋار ئالماشتۇرۇشنى كۆچەيتتى. قول ھۈنەرۋەن ئۆزى ئىشلەپ چىقارغان بۇيۇملارنىڭ زور كۆپچىلىكىنى بازار ئۇچۇن ئىشلەيتتى. ئەمما، ھۈنەرۋەننىڭ ئۆزى سېتىش بىلەن شۇغۇللانمايتتى. بۇ خۇددى دېھقان ئۆز يېرىدىن چىققان مەھسۇلاتنى ئىستېمال قىلىدىغان ئادەمگە دائىم ئۆزى سېتىپ ئولتۇرمىغاندەك بىر ئىش ئىدى. دېھقان، چارۋىچى، ھۈنەرۋەنلەر نەرسىلىرىنى ئىستېمال قىلغۇچى شەخسلەر بىلەن ئاۋۋال مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋالىدىغان تىجارەتچى، سودىگەرلەر ئارقىلىق بازارغا باغلىناتتى. « بۇ يەردىكى سودا مالغا مال ئالماشتۇرۇش بىلەن بولىدۇ. سېلىقلارمۇ مال بىلەن تۆلىنىدۇ. مال ئالماشتۇرۇشتا ئىشلىتىلىدىغان بۇيۇم بوز، يىپەك ۋە ئاشلىق بولۇپ، باشقا ھەرقانداق بىر تاۋارنىڭ باھاسى ئەنە شۇ بۇيۇملارنىڭ ئاز - كۆپلىكىگە قاراپ ئېنىقلىنىدۇ. ھەر جۈمە كۈنى بۇ يەرگە ئەتراپتىن 20 مىڭچە ئادەم كېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەكەلگەن نەرسىلىرىنى باشقىلارنىڭ نەرسىسى بىلەن ئالماشتۇرىدۇ ». دېمەك، دېھقان ۋە ھۈنەرۋەن ئىچكى بازاردا مالغا مال ئالماشتۇراتتى، بۇنداق تەبىئي خاراكتېردىكى سودا - تىجارەتلەر ھۆكۈمران ئورۇندا تۇراتتى.

ئىچكى - تاشقى سودىنىڭ تەرەققىياتىدا ئۇلۇغ يىپەك يولى چوڭ رول ئويناندى. يىپەك يولى قاراخانىيلار دۆلتى تېررد-تورىيىسىدىن ئۆتەتتى. يىپەك يولى باغدادتىن باشلىنىپ مەرۋ (〈麻里兀，马兰，木鹿〉 ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەرۋ — مۇھەررىردىن)، ئامول (〈阿模里，阿昧〉阿没 ھازىرقى ئىراننىڭ شىمالى قىسمىدا — مۇھەررىردىن)، بۇخارا (〈布哈拉〉蒲华 — مۇھەررىردىن)، زامىن، قەشقەر، يەركەن، خوتەن، قاراخوجا، قۇمۇل، دۇنخۇاڭ (敦煌 دەشت ئاتا — مۇھەررىردىن) ۋە گەنجۇلاردىن ئۆتۈپ، ئىچكى جۇڭگو تېررىتورىيىسىدە تاماملىناتتى.

بۇگۈنكى قىرغىزستاننىڭ جەنۇب تەرىپىدىن يەنە بىر يول ئۆتەتتى. بۇ يول «قەشقەر سودا يولى» دەپ ئاتىلاتتى.

يېزا ئىگىلىكى بىلەن قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ بىر-بىرىدىن بۆلۈنۈپ چىقىش جەريانى كۈچەيگەنسېرى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى يۈكسلىپ باردى. تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بارغانسېرى راۋاج تېپىشى ۋە چارۋىچىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەرنىڭ كۆپىيىشى سودا-تىجارەتلەرنىڭ كۈچىيىشىنى ئىلگىرى سۈردى. سودا ئىشلىرىدا ۋە دۆلەتكە باج-سېلىق تاپشۇرۇشلاردا، جازانىخورلۇق قىلىشلاردا 10 — 12-ئەسىرلەرگە كەلگەندە پۈلمۇ ئۆز رولىنى ئويناشقا باشلىدى. مىللارنى پۈلغا سېتىشنىڭ كېڭەيگەنلىكىنى مۇشۇ رايونلاردىن تېپىلغان تەڭگىلەرگە ئائىت نۇرغۇنلىغان ماتېرىياللار ئىسپاتلايدۇ. بىز تەتقىق قىلىۋاتقان مۇشۇ دەۋردىكى قاراخانىيلار تېررىتورىيىسىدە ھەر بىر قاغانلىقنىڭ چىقارغان تەڭگىلىرى مۇئامىلىگە قاتناشتۇرۇلغانلىكەن. قاراخانىيلارنىڭ تەڭگىلىرى قىرغىزستان، ئۆزبېكستان، شىمالىي تاجىكستان ۋە قەشقەرلەردىن ھەمىدىن كۆپ تېپىلدى.

بۇ دەۋرنىڭ پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنىڭ ئىككى خىل ئاساسى خۇسۇسىيىتى بار: بىرىنچىسى، ئاۋۋالقى دەۋرلەرگە سېلىشتۇرغاندا، ئالتۇن ۋە ئالتۇن تەڭگىلەرنىڭ رولى چوڭايغان، ئالتۇن پۇللار يەنە ئاۋالقىدەكلا ئېغىرلىقىغا قاراپ باھالانغان. ئالتۇن پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىدىكى ۋاستە سۈپىتىدە بازارغا ئاكتىپ قاتناشتۇرۇلغان؛ ئىككىنچىسى، پۇل ياساش. «كۈمۈش كىرىزىسى» دەپ نام ئالغان ھادىسە پۇل چىقىرىشنى شەرت قىلدى. بۇ ھادىسە پۈتۈن يېقىن شەرق، ئوتتۇرا شەرق، شۇ قاتاردا زاكاۋكازىيېگىچە تارقالغانىدى. بۇ ھادىسىنىڭ يۈز بېرىشى توغرىسىدا بىرنەچچە خىل كۆز قاراش بار: بەزىلەر بۇ كىرىزىسنىڭ كېلىپ چىقىشى كۈمۈش كانلىرىدىن قېزىپ ئېلىنىدىغان كۈمۈشنىڭ بەك ئازىيىپ تۇگەپ كېتىشى ۋە كۈمۈش تەڭگىلەرنىڭ

ياۋروپاغا ئېقىپ كېتىشىدىن بولدى، دەيدۇ①؛ باشقىلار بولسا، ئېكتا تۈزۈمىنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن تەبىئىي ئىگىلىكنىڭ كۆچىيىپ كېتىشىدىن بولدى، دەيدۇ②؛ يەنە بىر ئەسەرلەردە يەك ئىشەنچلىك قىلىپ، كۆمۈشنىڭ ئازىيىپ كېتىشى بازاردا ئالمىشىۋاتقان كۆمۈش تەڭگىلەرنىڭ يوقلىپ كېتىشىگە سەۋەب بولالمايدۇ، بەلكى بۇ ھادىسە مىليونلاپ ھېسابلىنىدىغان تەڭگىلەرنىڭ يوقلىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتلا بولالايدۇ، دېگەننى ئىسپاتلايدۇ. ئېھتىمال بۇ ھادىسىنىڭ سەۋەبىنى تاۋار — پۇل ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىدا تەڭگىگە بولغان ئېھتىياجىنىڭ كۆپىيىشىدىن بولغان بولسا كېرەك، دەپ قاراپ، بۇ ساھەدە ئىزدىنىش لازىم، دېيىلدۇ. مەسىلەن، قاراخانىيلارنىڭ دەسلەپكى دەرھەم دەپ ئاتالغان كۆمۈش تەڭگىلىرىنىڭ تەركىبىدە 12 ~ 35 پىرسەنتكىچە مىس بولغانكەن. ئەمما، 11-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ، كۆمۈش تەڭگىدىكى كۆمۈشنىڭ تەركىبى بۇرۇنقى 65 ~ 80 پىرسەنتتىن 20 ~ 30 پىرسەنتكە ئازايغان، كېيىنرەك پۈتۈنلەي مىس تەڭگىلەر چىقىرىلىپ، كۆمۈش يالتىلىپ قويۇلىدىغان بولغان. فەرغانىدە 11-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ تەركىبىدە ئازراقمۇ كۆمۈش بولمىغان تەڭگىلەر چىقىرىلدى. غەربىي قاراخانىيلارنىڭ سەركەردىسى ئىبراھىم تابغاچخان فەرغانىدە تەركىبىدە 20% كۆمۈش بولغان تەڭگە قۇيدۇردى. سۇلايمان مۇھەممەد ئىبنى قادىرخان يۇرت سوراپ تۇرغان چاغلاردا، فەرغانىدە مىس بىلەن كۆمۈش ئارىلاشتۇرۇلۇپ سوقۇلغان يۇمىلاق، نېپىز، چىرايلىق ئىشلەنگەن تەڭگىلەر ياسالدى.

قارلۇق قاغانلىقى، ماۋارائۇننەھر ۋە فەرغانە تېررىتورىيىلىرى

---

① ۋ. م. ماسسۇن: «گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر خىزمىتىدىكى تارىخىي ئارخېئولوگىيە»، 54-بەت، 1970-يىل.

② يې. ئا. پاخوموف: «12 — 13 - ئەسىرلەردىكى ئەزەربەيجاندىكى تەڭگە پۇللار مۇئامىلىسى»، 90 - بەت، موسكۋا، 1957 - يىل، 26 - نەشرى.

قاراخانىيلار تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، بۇ يەرلەردە سودا-تىجارەت ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى. 11 — 13 - ئەسىرلەرگە ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار سودا-تىجارەت ئىشلىرىنىڭ پائال ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ چاغلاردا شەھەرلەر كۆپەيدى، بۇ سودا مەركەزلىرىدە دائىم ياكى بەزىدە تەڭگىلەر قۇيۇلۇپ تۇردى. قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان مەزگىللەردە مەركىزىي تەڭرىتاغ ۋە يەتتەسۇ رايونلىرىدىكى شەھەرلەردە، مەسلەن، تاراز، بارسغان قاتارلىق شەھەرلەردە پۇل چىقىرىدىغان ئورۇنلار بار ئىدى.

قاراخانىيلارنىڭ بازارلىرىدا بىر ۋاقىتنىڭ ئۆزىدىلا ئالتۇن تەڭگە (دىنار)، ھەر خىل كۈمۈش تەڭگە (دەرھەم)، مىس تەڭگە (فەلس) قاتارلىق ئوچ خىل تەڭگە ئىشلىتىلەتتى. بۇنىڭدىن باشقا، پۇل مۇئامىلىدە 11-ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە « بۇخارا-خۇدات نۇسخىسى » شەكلىدىكى مۇسەيلىبى ۋە مۇھەممەدى دەپ ئاتىلىدىغان تەڭگىلەر، 12-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى چارىكىگىچە گېترف دەپ ئاتىلىدىغان تەڭگىلەر ئىشلىتىلگەنىدى①.

يې. ب. پروگېر ۋە گ. ئا. درېۋيانسكىي ب. كوچىنېفنىڭ ماتېرىياللىرىغا② ئاساسلىنىپ، 11-ئەسىرنىڭ ئوچىنچى چارىكىدىن باشلاپ، 12-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە تەڭگە ياساشنىڭ بەك ئازىيىپ كېتىشى تۆپەيلىدىن مالغا مال ئالماشتۇرۇشنىڭ رولى كۆپىيىپ قالدى. قارىغاندا، مۇشۇ ھالەت سودا-تىجارەتلەردە

---

① يې. ئا. داۋىدوۋىچ: « قەدىمكى پۇللار توغرىسىدا » (« قارا خانىيلار، چىڭگىزخان ئەۋلادلىرى ۋە شەيبانىخانلارنىڭ پۇللىرى »)، (« س س ر تاجىك پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ مەلۇماتلىرى »)، ئىجتىمائىي پەن قىسمى، 3-سان، 70 - ، 84 - بەتلەر، 1968 - يىل.

② يې. ب. پروگېر، گ يا. درېسۇيانسكىي: « نۇراتېغىدىكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى كانچىلىق » (« ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخى ۋە ئارخېئولوگىيىسى »)، 173 - بەت، ئاشخابات، 1978 - يىل.

ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان بولۇشى، يەتتەسۇ رايوندا بولسا، ئۇ يەرنى موڭغۇللار بېسۋالغانغا قەدەر داۋام قىلغان بولۇشى مۇمكىن، دەپ ھېسابلايدۇ.

11-ئەسىرنىڭ ئۇچىنچى چارىكىدە، شەرقىي قاراخانىيلار دۆلىتىدە پۇل مۇئامىلە ئىشلىرى جىددىي كرىزىسكە يولۇققتى، بۇنىڭغا غەربىي قاراخانىيلار ھۆكۈمرانى ئىبراھىم تابغاچخاننىڭ فەرغانىدە يۈرگۈزگەن پۇل ئىسلاھاتى سەۋەب بولدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ فەرغانىدە پۇل ئىسلاھاتىغا قەدەر كۆپ مىقدارداً ئىشلەپچىقارغان دەرھەملىرى (مىس بىلەن قوغۇشۇن بىرىكمىسىدىن ياسالغان تەڭگە) شەرقىي قاراخانىيلار تېررىتورىيىسىگە ئېقىپ كىردى. بۇنىڭ بىلەن، پۇل پاخاللىقى يۈز بەردى. تەڭگىلەرگە ئويۇپ چىقىرىلغان يېزىقلارنى ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىش قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ۋە ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان يىللىرىنى ئېنىقلاشقا ئىمكان بەردى، قاراخانىيلار تارىخىنىڭ باشقا مەسىللىرىنى بىلۋېلىشقىمۇ ياردىمى بولدى.

بىز قاراخانىيلارنىڭ مەركەزلەشكەن دۆلىتى تەشكىللىنىپ كۆچەيگەن چاغلار (10 — 11-ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمى) دىكى سىياسىي ۋەزىيەتنى تەھلىل قىلساق، قاراخانىيلارنىڭ ئاھالىسى ھەر خىل تىللاردا سۆزلىشىدىغان ناھايىتى چوڭ تېررىتورىيىنى بېسۋالغانلىقىنى كۆرىمىز. قاراخانىيلار تالاس — چۇ دەرياسى ۋادىسىنى، فەرغانە ۋە ماۋارائۇننەھرنى ئۆزلىرىگە بەك ئاسانلا قوشۇۋالدى، كۆپ قان تۆكۈلۈشلەر يۈز بەرمىدى. لېكىن، قاراخانىيلار خوتەن ۋە قوچۇ ئۇيغۇرلىرىغا قارشى كەسكىن كۈرەشلەر ئېلىپ باردى. قاراخانىيلار ئۆزلىرىنىڭ پايتەختى بولغان قەشقەر شەھرىنىمۇ بۇددا دىنى تەرەپدارلىرى — بۇتپەرەسلەرگە بىرنەچچە قېتىم تاشلاپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى. مەسىلەن، 996-يىلى ماۋارائۇننەھردىكى قاراخانىيلار

قوشۇنلىرى ئەبۇ ھەسەن ئەلى خان تەرىپىدىن ماۋارائۇننەھر-
دىن جىددىي چاقىرتىۋېلىندى. بۇنىڭ سەۋەبى، خوتەن
ھۆكۈمرانلىقىنىڭ قوشۇنلىرى قەشقەرنى بېسىۋالغانىدى. بۇددا
دىنىدىكىلەرگە مەدەت بېرىپ، يار-يۆلەك بولغۇچى كىشى
مالىك مۇزەففەر ئىبنى توققۇزخان (يەنە بىر ئىسمى توققۇزخان
قىزىل ئارسلان خان) ئىدى. قەشقەرنى ئىشغال قىلغاندىن
كېيىن، بۇددا دىنىي قايتا تىكلەندى، شەھەر ئاھالىسىمۇ
بۇلارنى ئالقىشلىدى. ئەبۇ ھەسەن ئەلى خان ئەسكەرلىرىنى
باشلاپ كېلىپ قەشقەردە ئۆز ھاكىمىيىتىنى قايتا تىكلىدى،
ئەمما ئۇنىڭ ئۆزى يەركەن شەھىرىنىڭ يېنىدىكى بىر جەڭدە
قازا بولدى. ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، خوتەن ئەسكەرلىرى
يەركەننى ۋە قەشقەرنى قايتا بېسىۋالدى.

دىن ئۆچۈن بولغان كۈرەش بەزىدە ئىسلام دىنىي
تەرەپدارلىرىنىڭ، بەزىدە بۇددا دىنىي تەرەپدارلىرىنىڭ
غەلىبە قىلىشى بىلەن بىرقانچە ئون يىللارغا سوزۇلدى.

خوتەن رايونىدا بىرىنچى قېتىملىق چوڭ ئۇرۇش 11-ئەسىرنىڭ
باشلىرىدا يۈز بەردى. جەڭگە خوتەن تەرەپتىن 40 مىڭ
كىشى، ئىسلام دىنىي تەرەپدارلىرىدىن 30 مىڭ كىشى قاتناشقان.
مۇسۇلمان ئەسكەرلىرىگە ئىمام جاپپار سادىق باشچىلىق
قىلغانىدى، لېكىن ئۇ بۇ جەڭدە تەلتۆكۈس مەغلۇب بولدى.
جاپپار سادىق تەزكىرىسىدە تۆۋەندىكى مەلۇماتلار بېرىلگەن:
« جەڭدە ئامان قالغان مۇسۇلمانلار قاتتىق قورقۇپ كەتكەنلىكتىن،
تاغ تەرەپكە پىتىراپ قاچتى... كەينىدىن سەركەردە
سالالىنىڭ 2000 ئاتلىق ئەسكىرى قوغلاپ بېرىپ، بۇ بىچارىلەرنى
رەھىمسىزلىك بىلەن پۈتۈنلەي يوقاتتى. ھېچبىر ئادەم قېچىپ
قۇتۇلالمىدى... سالسال مۇشۇ ئۆلتۈرۈلگەن مۇسۇلمانلارنىڭ
كاللىسىنى كېسىپ، ھەممىسىنى بىر يەرگە تىزىش توغرىسىدا
بۇيرۇق چۈشۈردى... دەل شۇ چاغدا قاتتىق قارا بوران

كۆتۈرۈلدى، ھېچقانداق نەرسىنى كۆرۈش ئىمكانىيىتى بولمىدى... بوران توختىغاندىن كېيىن قارىسا، بارلىق مۇسۇلمانلارنىڭ جەسەتلىرى قېلىن قوم ئاستىدا كۆمۈلۈپ قالغانىكەن». بۇددا دىنىدىكى خوتەنلىكلەرگە قارشى كۈرەشنى ھارۇنخاننىڭ ئوغلى يۈسۈپ قادىرخان داۋاملاشتۇردى، كېيىن ئۇمۇ مەغلۇب بولۇپ، فەرغانىگە قېچىپ كەتتى. ئوتتۇرا ۋە كىچىك ئاسىيا مۇسۇلمانلىرى يۈسۈپ قادىرخانغا مەدەت بەردى، ئۇلار خوتەندىكى بۇددا دىنىنى ئۈزۈل-كېسىل يوقتىش قارارىغا كەلدى. ئوتتۇرا ئاسىيا قاغانلىقلىرىدا، ئىران ۋە باغدادتا مۇسۇلمان دىنى ئۈچۈن قۇربان بولۇشقا رازى بولغان نۇرغۇن ساندىكى مۇتەئەسسىپلەرنى توپلىدى. بۇ مۇتەئەسسىپلەرگە ئۇلاردىنمۇ ئېشىپ چۈشكەن مۇتەئەسسىپ ئىمام، خوجا، ھەزرەت، سۇلتانلار رەھبەرلىك قىلدى. مەنبەلەرگە قارىغاندا، بىرىنچى بولۇپ يۈسۈپ قادىرخان 40 مىڭ ئەسكەر بىلەن فەرغانىدىن چىقىپ قەشقەرگە يېتىپ كەلگەن. ئۇنىڭ ئارقىدىن سۇلتان سەنجەر ھەسەننىڭ 9000 مىڭ ئەسكىرى ماڭغان، ئۇلارنىڭ كەينىدىن باغدادتىن سۇلتان جالال ھەزرەتنىڭ 26 مىڭ ئەسكىرى ماڭغان، ئۇلارنىڭ ئارقىدىن ئەنجاندىن ناسىرنىڭ 1000 ئەسكىرى، ئۇلارنىڭ كەينىدىن فەرغانلىنىڭ نەسرىنىڭ 47 مىڭ ئەسكىرى ماڭغان. شۇنداق قىلىپ، بىرنەچچە كۈن ئىچىدىلا قەشقەرگە 124.5 مىڭ مۇسۇلمان ئەسكىرى توپلانغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمانلارنىڭ باشقا دىنىدىكىلەرگە قارشى «مۇقەددەس ئۇرۇش» — جىھاد ئۈچۈن تەييارلانغانلار ئىدى.

بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن خوتەن ئەسكەرلىرى قەشقەرنى ئۇرۇش قىلماستىنلا مۇسۇلمان ئەسكەرلىرىگە ئۆتكۈزۈپ بەرگەن. قەشقەردىكى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلار بولسا، قاتتىق چۆچۈپ كەتكەنلىكتىن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، جانلىرىنى ساقلاپ قالغان.

ئەسكەر باشلاپ كەلگەن بۇ ئىماملار يۈسۈپ قادىرخاننى

قەشقەرنىڭ ھۆكۈمرانى قىلىپ بەلگىلەپ، ئۆزلىرى خوتەنگە قاراپ يول ئالدى. يەركەن ئاھالىسى ئىسلام دىنىنى « ئۆز ئىختىيارى » بىلەن قوبۇل قىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئىماملار يەركەن شەھىرىنى پۈتۈن قەشقەرىيىنىڭ پايتەختى بولسۇن، دېگەن قارارىنى جاكارلىدى. يەركەن بىلەن خوتەن ئارىسىغا يوشۇرنۇۋالغان 500 ئەسكەر مۇسۇلمان ئەسكەرلىرى بىلەن تۇتۇشتى، مۇسۇلمان قوشۇنلىرى ئۇلارنى قورشىۋالدى ۋە تولۇق يوقاتتى. ئەمما، بۇ يەردە يۈز بەرگەن قاتتىق بىر جەڭدە مۇسۇلمانلارنىڭ ئىمامى شاكىر قازا قىلدى.

قاتتىق مۇداپىئەلەنگەن خوتەن شەھىرىنى بىر يولىلا ئىگىلىۋېلىشقا بولغان ئۇرۇنۇش ئەمەلگە ئاشمىدى. خوتەننىڭ ھۆكۈمرانى خالخال مەجىننى سۆزلىشىپ كېلىشكە دەۋەت قىلىشىمۇ ئىشقا ئاشمىدى. خوتەن ئەسكەرلىرىنىڭ قوماندانلىرى جوكتى رەشىد بىلەن ناقتى رەشىدلەر ئەسكەرلىرى بىلەن مەخپىي ھالدا شەھەرنى تاشلاپ چىقىپ كەتتى، بۇ ۋەقەدىن كېيىن، ئىماملار تۇشمۇتۇشتىن ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، ئەسكەرسىز شەھەرنى ئىگىلىدى.

خوتەن ئەسكەرلىرى تاغ ئىچىگە سېلىنغان ئۇجات دېگەن قەلئەگە جايلىشىۋالغانىدى. ئارىدىن بىرقانچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، مۇسۇلمان ئەسكەرلىرى بۇ قەلئەنى قورشىۋېلىپ، قەلئەدىكىلەرنى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى. قەلئەدىكىلەر مۇسۇلمانلارنىڭ بىر كۈندە بەش قېتىم ناماز ئوقۇيدىغان ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ، شۇنداق بىر ناماز ئوقۇۋاتقان چاغدا يوشۇرنۇۋالغان يەردىن چىقىپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەكلا قىرىۋەتكەن، پەقەت 41 مۇسۇلمان ئەسكىرىلا ئامان قالغان. مۇشۇ ۋەقەدىن كېيىنمۇ بۇددىستلار بىلەن مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدىكى دىن ئۈچۈن بولغان كۈرەش 19 يىل داۋام قىلغان. بۇ كۈرەش كېيىن بۇددا دىنىدىكى خوتەنلىكلەرنىڭ

مەغلوبىيتى بىلەن ئاخىرلاشقان.

قوچۇدىكى ئۇيغۇر بۇددىستلار، مانى دىنى ۋە خرىستىئان دىنى ئېتىقادچىلىرى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى ئەشەددىي دۈشمەنلىرى ئىدى. قاراخانىيلار بىلەن قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى ئوتتۇرىسىدىكى دىنىي زىددىيەتلەر تۆپەيلىدىن يۈز بەرگەن ئۆزئارا قانلىق كۈرەشلەر قاراخانىيلار دۆلتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان پۈتۈن جەريانىدا داۋاملىشىپ تۇردى. بۇ كۈرەشتە ھەر ئىككى خەلقنىڭ تىل جەھەتتە ئوخشاشلىقى، تۇرغان يېرىنىڭ ئوخشاشلىقى ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىمۇ بىر ئىكەنلىكى ھېسابقا ئېلىنمىدى①.

مەھمۇد قەشقەرى مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلارنى «بىلەت ئەش شىرك»، «بىلەت ئەل كافارا»، «كافاراتۇل ئۇيغۇر»، «كافرۇن»، «كافرون ئۇيغۇرەن» دەپ؛ قارا خانىيلار دۆلتىنى «بلات ئەل ئىسلام» دەپ؛ قاراخانىيلار دۆلتىنىڭ شەرقىي تەرىپىگە جايلاشقان يەرلەرنى «ئۇيغۇرلار مەملىكتى» دەپ يازغانىدى.

مەھمۇد قەشقەرى قوچۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن قاراخانىيلار ئۇيغۇرلىرى ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇشتا بەزىدە ئۇ تەرەپ، بەزىدە بۇ تەرەپ ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەنلىكىنى بايان قىلىدۇ②.

مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، شەرقىي قاراخانىيلار دۆلتى بۇددىست ئۇيغۇرلارغا قارشى كۈرەش ئېلىپ بارغانىدى. ماۋارائۇننەھرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى مۇستەقىل بولۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىپ، ئالىي ھاكىمىيەت ئىگىسىگە بويسۇنمايتتى، ئۇلارنىڭ بۇ كۈرەش يۈنىلىشى ناسىرنىڭ ۋاپاتى (1012-يىلى) دىن كېيىن تېخىمۇ

---

① سابىرنىڭ 1984 - يىلدىكى ئەسىرى، 105 - بەت.

② مەھمۇد قەشقەرى: «دىۋانۇلۇغەت تۈرك»، 1960 - يىل نەشرى، 1 - توم، 64 -، 156-بەتلەر؛ ئى. ۋ. ستېپلېۋا: «11 - ئەسىردىكى تۈركىي تىللاردىكى شېئىرىيەت شەكىللىرىنىڭ تەرەققىياتى»، 247 _ 251 -: 253 - بەتلەر، شۇ ئاپتورنىڭ 1976 - يىلدىكى ئەسىرى، 323 - بەت.

گەۋدىلەندى. ناسىرنىڭ ۋارىسى ئەلى بىنى ھەسەن بىلەن بالاساغۇن ھۆكۈمرانى تۇغانخاننىڭ بىرلەشمە قوشۇنلىرى 1017 - يىلى يۈسۈپ قادىرخاننى بالاساغۇن يېنىدا قاتتىق مەغلۇپ قىلدى.

1025 - يىلى يۈسۈپ قادىرخان ئەمىر مەھمۇد غەزنەۋىنىڭ ياردىمى بىلەن بالاساغۇن ۋە سەمەرقەنتنى قايتۇرۇۋالدى. بۇخارا شەھىرىنى بولسا، غەزنەۋىيلەرنىڭ ئەسكەرلىرى بىسۇبىلىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى①.

يۈسۈپ قادىرخان ۋاپات بولغان (1032 - يىلى) دىن كېيىن، ئەلى بىنى ھەسەن سالجۇقىيلارنىڭ ياردىمى بىلەن سەمەرقەنت ۋە بۇخارادا ھاكىمىيىتىنى قايتا تىكلىدى ۋە ئۆزىنى قاغان دەپ ئېلان قىلدى، ئەمەلىيەتتە بولسا، قاراخانىيلار دۆلىتى مانا شۇ چاغدىن باشلاپ پارچىلىنىپ ئىككى مۇستەقىل دۆلەت بولۇپ قالدى. شەرقىي قاراخانىيلار دۆلىتى پۈتۈن قەشقەرىينى، يەتتەسۇ ۋە قىرغىزىستان تېررىتورىيىلىرىنى ئىگىلەپ تۇردى؛ غەربىي قاراخانىيلار دۆلىتى بولسا، ماۋارائۇننەھرنى ئىگىلەپ تۇردى، ئۇلارنىڭ پايتەختى بۇخارا بولدى.

مەھمۇد غەزنەۋى (998 — 1030 - يىللىرى) ۋاپاتىدىن كېيىن ۋە ئەلى ئىبنى ھەسەن (1034 - يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ قۇدرەت تېپىشى بىلەن بارلىققا كەلگەن سېلىشتۇرمىسىدىكى تەڭپۇڭلۇق سالجۇقىيلار تەرىپىدىن بۇزۇلدى. سالجۇقىيلار قاراخانىيلارغا ۋە خارەزمغا قارشى ئوڭۇشلۇق سوقۇشلار ئېلىپ باردى. ئەلى تەرەپدارلىرى بىلەن ناسىرنىڭ ئوغۇللىرى — مۇھەممەد ۋە ئىبراھىملار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەرمۇ جىددىيلىشىپ كەتتى.

11 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا (1089 - يىلى) ئاۋۋال غەربىي قاراخانىيلار، ئاندىن شەرقىي قاراخانىيلار سالجۇقىيلار شاھى مەلىك شاھقا بولغان بېقىندىلىقىنى ئېتىراپ قىلدى. ھارۇن بۇغراخاننىڭ ۋارىسى قادىرخان جەبرائىل ئامۇ دەرياسىغىچە بولغان يەرلىرىنى

قايتۇرۇۋالدى. قادىرخان جەبرائىل 1002-يىلى تېرمىز يېنىدا بولغان جەڭدە سۇلتان سەنجەر تەرىپىدىن قاتتىق مەغلۇب قىلىندى ۋە شۇ يەردە قازا قىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، قاراخانىيلارنىڭ سالجۇقىيلارغا بولغان بېقىندىلىقى كۈچەيدى.

قىتانلار (قارا خىتايلار) قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جەھەتلەردە ئاجىزلىشىشى تۈپەيلىدىن بالاساغۇننى ئىگىلىۋالدى. ئۇ يەردىكى ئاجىز، يارىماس ھۆكۈمرانلىقنى قوللىدىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، غەربىي قىتان دۆلىتى (西辽国——مۇھەررىردىن) نى تەشكىل قىلدى.

شۇنداق قىلىپ، ئىچكى-تاشقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن قاراخانىيلار دۆلىتى ھالاك بولدى. ئا. ن. بېرنشتام يەتتە سۇدىكى قاراخانىيلار ھاكىمىيىتى 1114-يىلى ھالاك بولدى، دەپ كۆرسىتىدۇ①. ھاكىمىيەت شۇ يىلى ئەسلى كېلىپ چىقىشى مانجۇرىيىدىن بولغان قىتانلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ. ئەمما، «لياۋ دۆلىتى تارىخى» (30-جىلد، 5-بەت) دا ئىسپاتلىنىشىچە، قىتانلار خانى يوللۇغ تاشىن (耶律大石——مۇھەررىردىن) قاراخانىيلار دۆلىتى چېگرىسىنى 12-ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىنىڭ باشلىرىدا بۆسۈپ ئۆتكەن بولسا كېرەك. چۈنكى، يوللۇغ تاشىن غەربكە يۈرگەندە، قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى تېررىتورىيىسىدىن 1121-يىلى ئۆتكەنىدى. يەنە باشقا ماتېرىياللارغا قارىغاندا، قاراخانىيلارنىڭ قىتانلارغا ۋاسسالىق بېقىندى مۇناسىۋىتىنى بولۇشى 1124-يىلى يۈز بەرگەنىكەن②. قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئايرىم ۋىلايەتلىرى (فەرغانە، قەشقەر) بولسا، قاراخانىيلار ئەۋلادلىرىنىڭ قولىدا——ئۇ يەرلەرنى موڭغۇللار ئىگىلىۋالغىچە تۇرىۋەردى③.

---

① ئا. ن. بېرنشتام: «شىمالىي قىرغىزستانىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك ئوچېركى»، 103-بەت، فرونزې، 1941-يىل.

② «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 21——22-بەتلەر، بېيجىڭ، 1958-يىل.

③ يېڭ. ئا. داۋىدوۋىچ: «12-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى قاراخانىيلار شەجەرىسى ۋە ئۇلارنىڭ خرونولوگىيە مەسىللىرى» («قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا»)، 185——186-بەتلەر، موسكۋا، 1977-يىل.

بەشىنچى باب

موڭغۇللار ھاكىمىيىتى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار

1 §. قىتانلار دۆلىتى تەركىبىدىكى ئۇيغۇرلار

قىتانلار (خىتايلار) كۆپ ئەسىرلەردىن بۇيان جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالىدا كۆچۈپ يۈرگەن خەلق ئىدى. تەخمىنەن 10-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئاپاگى (耶律阿保机 — مۇھەررىر-دىن) ۋاڭ باشچىلىقىدا مۇستەقىل خانلىق قۇردى. 916-يىلى ئاپاگى ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلدى①. ئاپاگى ۋاپات بولغاندىن كېيىن تەختكە ئۇنىڭ ئوغلى دېكۇئان ئولتۇردى.

دېكۇئان جۇڭگو خانىغا قارشى سوقۇشلار ئېلىپ بارىدى ۋە خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى جۇڭگونىڭ يەرلىرىنى ئىگىلىۋالدى، شۇنداقلا جۇڭگو خانىنى ئەسىرگە ئالدى. مۇشۇ ۋەقەدىن كېيىن، 937-يىلى، دېكۇئان ئۆزىنىڭ سۇلالىسىگە لياۋ (辽 — مۇھەررىدىن) دېگەن يېڭى نامنى قوللىنىشقا باشلىدى. قىتانلار سۇلالىسى جۇڭگو تارىخىدا لياۋ نامىدا ئاتالماقتا.

12-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، قىتان كۆچمەنلىرى جىن (ئالتۇن) خانلىقى ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن قاتتىق مەغلۇب قىلىندى ۋە ئۇلارنىڭ قىستاپ كېلىشى بىلەن غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى. قىتان قەبىلىسىنىڭ بىر قىسمى ھۆكۈمران

① «غەربىي لياۋ دۆلىتى تارىخى»، 2 - بەت.

جەمەتنىڭ ئەزاسى بولغان يوللىغ① تاشىن باشچىلىقىدا تەڭرىتاغ رايونىغا قاراپ يول ئالدى.

يازما ھۆججەتلەردە قىتانلارنىڭ يۇرگەن يوللىرى ۋە ئۇلارنىڭ قاراخانىيلارنىڭ شەرقىي چېگرىلىرىغا يېتىپ كەلگەن يوللىرى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار بىر-بىرىگە زىت. ئىبنى ئەلئەسىرنىڭ بايان قىلىشىچە، قىتانلار 1128-يىلى گۇرخان (قىتان ھۆكۈمرانىنىڭ ئۇنۋانى، 〈汗儿阔，汗菊尔 بۇيۇك خان؛ خانلارنىڭ خانى دېگەن مەنىدە — مۇھەررىردىن〉) باشچىلىقىدا قەشقەر چېگرىسىغا يېتىپ كەلگەن، گۇرخاننىڭ ئەسكەرلىرى بۇ يەردە شەرقىي قاراخانىيلار قاغانى (ئەخمەد ئىبنى ھەسەن) ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن تارمار قىلىنغان②.

باشقا شەرق يازغۇچىلىرىنىڭ مەلۇماتىچە، يوللىغ تاشىن ئاز ساندىكى ئەسكەرلىرى بىلەن جۇرجىت(女真 — مۇھەررىردىن) لاردىن قېچىپ، ئورخۇن بويىدىكى خاتۇن قەلئەسى(可敦城 موڭغۇلىيە ئېگىزلىكىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا — مۇھەررىردىن) دە كونا ئەسكەرلىرىنى توپلاپ ۋە ئۇلارنى قېچىپ يۇرگەن قىتانلار بىلەن تولۇقلاپ، 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەشكىللەپ، بۇ قوشۇننى باشلاپ بېيتىڭ (بەشبالىق) قا كەلگەن. ئۇ بۇ يەردە يەتتە ئۆلكە (يەتتە ئايماق، يوللىغ تاشىنىنىڭ ئۆزى قۇرغان «جۇنجۇ»(军州 ئايمىقى بولۇشى مۇمكىن — مۇھەررىردىن)، 18 قەبىلە (لياۋ سۇلالىسىنىڭ كونا قارام قەبىللىرى — مۇھەررىردىن) باشلىقلىرىنى يىغىپ، ئۇلارنىڭ ياردەمى بىلەن 10 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر تەشكىللىگەن

---

① ... شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، لياۋ سۇلالىسى قۇرۇلدى. لياۋ سۇلالىسىنى قۇرغۇچى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ تەڭ يېرىمى ئۇيغۇرلاردىن ئىدى... خان جەمەتى قوللىنىدىغان «耶律» (يوللۇغ) فامىلىسى ئۇيغۇرلار قوللىنىدىغان «葛逻药» (ياغلاقار) دېگەن سۆزنىڭ باشقىچە يېزىلىشى بولۇشى مۇمكىن». «شىنجاڭ مىللەتلەر لۇغىتى»، 1995-يىل نەشرى. — مۇھەررىردىن

② «قىرغىزلار ۋە قىرغىزستان تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى»، 65-بەت، 1973-يىل.

مەمدە ئۆزىنى گۈرخان دەپ ئېلان قىلغان. 1130 — 1131-يىللىرى، جۈرجىت خان سارىيى يوللىغ تاشىنىڭ غەربىي يۈرتتىكى قوچۇ شەھەر رايونىغا بېتىپ كەلگەنلىكى توغرىسىدا خەۋەر تاپقان①. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، قىتانلار 1130-يىللارنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇرىيە يەرلىرىنىڭ بىر بېرىدىن ئۆتۈپ، ئېمىل (河密里叶 ئەمىل — مۇھەررىردىن) دەرياسى بويىدىكى بىر مۇنبەت يەرگە كېلىپ ئورۇنلاشقان. يوللىغ تاشىن بۇ يەردە بىرقانچە يىللار تۇرغان ۋە كىچىكرەك بىر شەھەر بىنا قىلغان. جۇۋەينىنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، بۇ شەھەر كېيىن خارابىلىققا ئايلىنىپ كەتكەنكەن. ئېمىل دەرياسى بويىغا كەلگەن بۇ قىتانلارغا ئۇلاردىن بۇرۇن كەلگەن، يەنى گۈرخان قاراخانىيلارنىڭ شەرقىي چېگراسىغا بېتىپ كېلىشتىن بۇرۇن كۆچۈپ كەلگەن ئۇلارغا قېرىنداش قەبىلىلەر، يەنە يەرلىك تۈركىي قەبىلىلەرمۇ قوشۇلغان②.

ئۇيغۇرلار 11-ئەسىرلەردىلا قىتانلارغا قارشى كۈرەشلەر ئېلىپ بارغانىدى. قىتانلارنىڭ 1026-يىلى ئۇيغۇرلارغا قارشى قىلغان ھۇجۇمى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشتى. قىتان قوشۇنلىرى 1125-يىلى قەشقەرنىيە تەرەپكە قاراپ يول ئالغانىدى، لېكىن قەشقەردىكى ئەخمەد ئارسلانخاننىڭ قوشۇنلىرى قىتانلارنىڭ يولىنى توسۇپ، ئۇلارغا قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. ئۇرۇشنىڭ ئاقىۋىتى قىتانلارغا پايدىسىز بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇلار ئېمىل دەرياسى بويىغا كېلىپ خان ئوردىسىنى تىكلىدى. قىتانلارنىڭ شۇ چاغدىكى سانى 40 مىڭ تۇتۇن ئىدى③.

---

① م. ۋ. ۋوروبيېف: «جورجىتلارنىڭ جىن دۆلىتى (ئالتۇن خانلىقى) ۋە مەركىزىي ئاسىيا» (جىن دۆلىتى مەنبەلىرى ئاساسىدا يېزىلغان) («شەرق ئەللىرى ۋە خەلقلىرى»)، 1971-يىل، 11-سان، 7-بەت.

② «قىرغىز س س ر تارىخى»، 299 - بەت، 1984 - يىل.

③ «بارتولد ئەسەرلىرى»، 2-توم، 1 - قىسىم، 502 - بەت، 1963 - يىل.

بۇ چاغلاردا، غەربىي قاراخانىيلاردا، بولۇپمۇ شەرقىي قاراخانىيلاردا پارچىلىنىش، مەركەزگە بويسۇنماسلىق، بۆلۈنۈش كۈچەيگەنىدى. قارلۇقلار ۋە قاڭقىللار بالاساغۇن خانىغا ئۆزلىرىنىڭ بويسۇنمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ چەتكە چىقىۋالغانىدى. بالاساغۇن خانى بولسا، ئۇلارنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن قىتانلارنىڭ گۈرخانىدىن ياردەم سورايتتى.

يوللىغ تاشىن دەسلەپتە شەرقىي قاراخانىيلار ھۆكۈمىتىگە ياردەم قىلىپ كەلگەنىدى. 12-ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، شۇ ۋاقىتتا شەكىللەنگەن قولايلىق ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ، يەتتەسۇ رايونىدا ھاكىمىيىتىنى تىكلىدى. شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ، قىتانلارنىڭ بۇ غەربىي تارمىقى يەرلىك تۈركىي ئاھالىلەرنىڭ تەسىرى بىلەن قاراختايلار دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى.

1134-يىلى، قاراختايلار قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ، قاراخانىيلار قوشۇنىنى مەغلۇب قىلىپ، قەشقەر، يەركەن ۋە خوتەن شەھەرلىرىنى ئىگىلىدى①. بۇ يەرلەردىكى قاراخانىيلار ھاكىمىيىتى مانا مۇشۇنداق شەكىللەر بىلەن ئاخىرلاشقان بولدى.

جۇۋەينىنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، گۈرخان قەشقەر ۋە خوتەنلەرنى بويسۇندۇرۇۋالغاندىن كېيىن، بەشبالىقنىمۇ ئۆزىگە قارىتىۋالغان②.

قاراقىتانلار خانى يوللىغ تاشىن بالاساغۇننى ئىگىلەپ، ئۇ يەردە پايتەخت قۇردى ۋە قاراختاي دۆلىتى (〈喀喇契丹〉西辽国— مۇھەررىردىن) نى تەشكىل قىلدى. يوللىغ تاشىننىڭ نامىنى خان نامىغا لايىقلاشتۇرۇپ، «گۈرخان» دەپ ئاتاشتى. غەربىي يۇرت مانا شۇ يېڭى دۆلەتنىڭ تەركىبىگە كىردى.

قاراختايلار قەشقەرىيىنى بويسۇندۇرۇۋالغاندىن كېيىن، پۈتۈن ئاھالىگە سېلىق سالدى، شەھەر - يېزىلاردا بىر

---

① دوسسون: «موڭغۇللار تارىخى»، 1 - توم، 108 - بەت، ئىركوتسك، 1937 - يىل.

② «بارتولد ئەسەرلىرى»، 1-توم، 1 - قىسىم، 503 - بەت، 1963 - يىل.

ئائىلىدىن بىر دىنار نەق پۇل ئالدى. قاراختاي — گۈرخاننىڭ ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلغان يەرلىك باشلىقلار كۈمۈشتىن ياسالغان بەلگە تاقىدى.

تارىخىي ھۆججەتلەرگە قارىغاندا، قاراختايلارنىڭ بۇ يەرلەرگە كېلىپ ئورۇنلىشىشى تىنچ خاراكتېردە بولغانىكەن. بۇ ھەقتە ئىبنى ئەلئەسىر تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ: «ئۇلار (قاراختايلار) بىرەر شەھەرنى ئىگىلىگەن چاغدا، ئۇنىڭ ئاھاللىرىنىڭ تۇرمۇشىغا ئارىلاشمىدى ۋە ئۇنىڭغا ھېچقانداق ئۆزگەرتىش كىرگۈزمىدى»①. ئەمما، 12-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، قاراختايلار باج سىياسىتىدە چوڭ ئۆزگىرىش قىلدى، ئوچۇقتىن ئوچۇق بۇلاڭچىلىققا ئۆتتى. شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ، ئۇلارنىڭ تىنچ ئاھالىگە بولغان ھۇجۇملىرى كۈچەيدى②. قاراختاي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ يولغا قويۇشى تۈپەيلىدىن ئېلىپ بېرىلغان بۇ ئەشەددىي ھەربىكەتلەر ئۇيغۇر خەلقىنىڭ غەزىبىنى قوزغىدى. خوتەنده گۈرخان ھاكىمىيىتىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى. قاراختايلارنىڭ زۇلۇمىغا قارشى نارازىلىق مانا مۇشۇنداق شەكىللەر بىلەن ئىپادىلەندى.

قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى 13-ئەسىرنىڭ بېشىدا قاراختايلار ھاكىمىيىتىگە بويسۇناتتى. گۈرخان چۈرۈق (菊儿汗直鲁古 يوللىغ تاشننىڭ نەۋرىسى — مۇھەررىردىن) ئۇيغۇر ئىدىقۇت دۆلتى سارىيىغا ئۆزىنىڭ نائىبىنى — شاۋجيەننى ئەۋەتىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم ئىجتىمائىي ۋە ئېلى ئىشلىرى ھەمدە باج-سېلىق يىغىش ئىشلىرىنى نازارەت قىلدى. ئۇيغۇرلار قاراختايلار ھاكىمىيىتىنىڭ پۈتۈن ئېغىرچىلىقلىرىنى بېشىدىن كەچۈردى.

---

① «قازاق س س ر تارىخى»، 2 - توم، 38 - بەت، 1979 - يىل.

② «قىرغىزستان تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى»، 1 - توم، 70 - بەت، 1973 - يىل.

شاۋجيەن ئۇيغۇرلارغا قاتمۇقات زۇلۇم سېلىپ، يولسىزلىقلارنى قىلدى، ئۇ ئېغىر سېلىق سېلىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، ھۆكۈمران تەبىقە (ئاقسۆڭەكلەر) ۋە ئىدىقۇتنىڭ شەخسىي مۈلۈكلىرىنمۇ مۇسادىرە قىلدى①.

§ 2. نايمان — كۈچلۈك خان ھاكىمىيىتى ۋاقتىدىكى ئۇيغۇرلار

كۈچلۈك — نايمان (〈乃满〉奈蛮 — مۇھەررىردىن) خانى تاي بۇقانىڭ ئوغلى ئىدى. تاي بۇقا تاياڭ خان (〈太阳罕〉كۈن خان — مۇھەررىردىن) نامى بىلەن مەشھۇر ئىدى. 1204-يىلى، چىڭگىزخان نايمان خانى تاياڭنى مەغلۇب قىلغاندىن كېيىن، كۈچلۈك (〈古出律克, 曲书律, 曲出律〉屈出律 — مۇھەررىردىن) ۋە مەركىت (〈灭儿乞, 吉里吉, 密儿乞, 蔑里乞〉蔑儿乞 — مۇھەررىردىن)نى توقتا بەگ (〈别乞〉脱脱〈脱黑脱阿〉脱脱 توقتاغا بەگ — مۇھەررىردىن) قالدۇق ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئېرتىش دەرياسى بويىغا كېلىپ جايلاشقانىدى. 1208-يىلى، چىڭگىزخان نايمان ۋە مەركىتلەرنى ئۇزۇل-كېسىل مەغلۇب قىلدى②. مۇشۇ جەڭدە توقتا بەگ قازا قىلدى. كۈچلۈك بولسا بەشبالىق ئارقىلىق قاراختايلار دۆلىتىگە كەتتى③.

گۈرخان چۇرۇق كۈچلۈكنى بەك چوڭ ھۆرمەت ۋە داغدۇغىلار بىلەن قارشى ئالدى ھەمدە ئۇنىڭغا قىزنى بەردى. ۋاقىتسىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، گۈرخان ھاكىمىيىتى ئاجىزلىدى. كۈچلۈك مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، گۈرخاننىڭ تەختىنى ئېگىلىۋالماقچى بولدى. مۇشۇ مەقسەت بىلەن ئۇ

① راشىددىن: «جامىئۇت تەۋارىخ»، 1-توم، 1-كىتاب، 148-بەت، 1952-يىل.

② «بارتولد ئەسەرلىرى»، 1-توم، 426-بەت، 1963-يىل.

③ دوسسون: «موڭغۇللار تارىخى»، 1-توم، 80-بەت، 1937-يىل.

ئېمىل، قايالىق ۋە بەشبالىقتا كۆچۈپ يۈرگەن نايمان ۋە مەركىتلەرنىڭ بەزى توپلىرىنى ئۆز ئەتراپىغا توپلاپ، خارازم سۇلتانى مۇھەممەد بىلەن ئىنتىپاق تۈزدى. 1212-يىلى، 8000 ئەسكەرگە باشچىلىق قىلىپ، گۈرخان چۈرۈقنى ئەسىرگە ئالدى. مەنبەلەرگە قارىغاندا، بۇ ئىش گۈرخان ئۇۋۇغا چىققان مەزگىلدە يۈز بەرگەنىكەن①. گۈرخان تەختىدىن مانا شۇ يوسۇندا ئايرىلىپ قالغان. گۈرخانلىقنىڭ 305 يىل مابەينىدە توپلاپ كەلگەن پۈتۈن بايلىقى كۆچلۈكنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكەن②.

غەربىي يۈرتتا ۋە يەتتەسۇدا شەكىللەنگەن ۋەزىيەت كۆچلۈك خان ھاكىمىيىتىنىڭ مۇستەھكەملىنىشىگە توسقۇنلۇق قىلدى. بىرنەچچە ۋىلايەت — ئايماقلارنىڭ ئاھالىلىرى، مەسلەن، ئالمالىق (阿里麻里 ھازىرقى قورغاس ناھىيىسى تەۋەسىدە — مۇھەررىردىن) ۋە باشقىلار گۈرخان يۈرت سوراپ تۇرغان مەزگىللەردە، پەقەت شەكىلەنلا گۈرخان ئىتائىتىدە بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ئىش تۇتۇپ كەلدى. قەشقەر، خوتەنلەر بولسا كۆچلۈك خان ھاكىمىيىتىنى پۈتۈنلەي ئېتىراپ قىلمىدى③. كۆچلۈك ھاكىمىيەتنى قولغا كىرگۈزۈۋالغاندىن كېيىنلا، غەربىي يۈرتنى ئۆزىگە تامامەن بويسۇندۇرۇش قارارىغا كەلدى، مۇشۇ سەۋەبتىن، ئۇ ئالمالىق ئەتراپىغا نۇرغۇن كۈچ توپلىدى ۋە ئۇ يەرنى ئىگىلىۋېلىشقا ئۇرۇنۇپ كۆردى. لېكىن، قەشقەر، خوتەن، ئۇچتۇرپان، كۇچار ئاھالىلىرى كۆچلۈك خاننىڭ ئۆزلىرىنى بويسۇندۇرۇشقا بولغان تەھدىدىگە قارشى تۇرۇپ مۇداپىئەلەندى. كۆچلۈك خان بولسا غەربىدىن يانماستىن، بۇ شەھەرلەرگە قاراقچىلارچە

① «لياۋ دۆلىتى تارىخى»، 3-توم، 30-بەت.

② راشىددىن: «جامىئۇت تەۋارىخ»، 1-توم، 2-كىتاب، 182-بەت.

③ جاڭ شىڭلاڭ: «جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ قاتناش ئالاقىلىرىگە دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 5-كىتاب، 294-بەت، بېيجىڭ، 1930-يىل.

توختاۋسز هوجوم قىلىۋەردى. كۆچلۈك هوجومنى كۆزگە — ئاشلىق ۋاقتىغا توغرىلىغاندى، نەتىجىدە غەربىي يۇرتنىڭ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتى تۆۋەنلەپ كەتتى. بۇ يەرلەردىكى ئاھالىلەر ئىچىدە ئەندىشە ۋە قورقۇنچ پەيدا بولدى. ئاھالىلەر كۆچلۈك خانىنىڭ بۇ قىلمىشلىرىغا تاقابىل تۇرالمىدى، ئاخىردا ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىشقا مەجبۇر بولدى.' كۆچلۈك خان 1213-يىلى قەشقەرنى، 1214-يىلى خوتەننى ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇردى.

شۇنىڭدىن باشلاپ، يەرلىك ئاھالىلەر كۆچلۈك خان ھاكىمىيىتىنىڭ پۈتۈن ئېغىرچىلىقلىرىنى ئۈستىگە ئېلىشقا مەجبۇر بولدى. كۆچلۈك ماددىي زۇلۇمدىن باشقا، ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىمۇ مۇسۇلمانلارغا قاتتىق بېسىم ئىشلەتتى، مۇسۇلمانلارنى ئىسلام دىنى ۋە ئىسلام ئۆرپ-ئادەتلىرىدىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇرلىدى①. كۆچلۈك ھەر بىر ئۆيگە ئەسكەر قويۇپ، ئادەملەرنىڭ مەسچىتكە بېرىشىنى ۋە ئۆز ئۆيلىرىدە نامازغۇشنى مەنئى قىلدى②. بۇ ئەسكەرلەر نېمىنى خالسا، شۇنى قىلاتتى، ئۇلارنىڭ ھەرىكىتىنى ھېچكىم چەكلىيەلمەيتتى. نەتىجىدە، ئاھالىنىڭ كۆچلۈك خانىغا بولغان غەزىبى ناھايىتى كۈچەيدى.

كۆچلۈك خان قاراختايلار، گۇرخانىنىڭ تارمار كەلتۈرگەن بولسىمۇ، ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىيەلمىدى. موڭغۇللار ئۇنىڭ مۇشۇ ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ كەتتى.

3 §. قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە قوشۇلۇشى

موڭغۇلىيىدە 12-ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 13-ئەسىرنىڭ بېشىدا ئۆزئارا دائىم توقۇنۇشۇپ تۇرغان قەبىلىلەرنىڭ كۆرەشلىرى

① «بارتولد ئەسەرلىرى»، 2-توم، 1-قىسىم، 55-بەت.

② راشىددىن: «جامىئۇت تەۋارىخ»، 1-توم، 2-كىتاب، 183-بەت.

داۋامدا دۆلەت شەكىللەندى. بۇ دۆلەت كەسكىن سىنىپىي كۆرەش داۋامدا كۆچمەن فېئودال مۇڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى — نويانلارنىڭ مەنپەئىستى نەزەردە تۇتۇلغان ھالدا شەكىللەنگەندى. ئىجتىمائىي تۈزۈمى ئۇرۇق، قەبىلە ئاممىللىرى ئارىلىشىپ كەلگەن فېئودالىلىق تىپتىكى تۈزۈم ئىدى. مۇڭغۇللارنىڭ ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشىۋاتقان فېئودالىلىق تۈزۈمدىكى دۆلەتلەرنى بېسىۋېلىشى مۇڭغۇللاردىكى فېئودالىلىشىشنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى ئۈچۈن تۈرتكىلىك رول ئوينىدى. بۇ ئەللەر قاتارىغا جۇڭگو، مەركىزىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا كىرەتتى.

مۇڭغۇل قەبىلىرىنى بىرلەشتۈرەلىگەن ۋە يېرىم كۆچمەن مۇڭغۇل دۆلىتىنى تەشكىل قىلالىغان كىشى تېمۇچىن (تېمۇرچىن 铁木真 — مۇھەررىردىن) ئىدى. ئۇ 1206-يىلى چىڭگىزخان (汗思吉成 — مۇھەررىردىن) دېگەن نام بىلەن ئاتالدى. چىڭگىزخان بىر دۆلەت ئەربابى سۈپىتىدە ياخشى تەشكىللەنگەن ۋە ئوبدان قورالالىغان نۇرغۇن ئەسكەر تەشكىللەشكە بەك كۆڭۈل بۆلدى. مۇڭغۇل ئەسكەرلىرى ئۆزلىرىنىڭ قاتتىق ئىنتىزامچانلىقى، بەك ھەربىكەتچانلىقى، چىداملىقلىقى بىلەن ھەر دائىم پەرقلىنىپ تۇراتتى.

چىڭگىزخان مۇڭغۇل قەبىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۆز دۈشمەنلىرىنىڭ بىر قىسمىنى يوقىتىپ، بىر قىسمىنى دۆلەت دائىرىسىدىن چىقىرىپ تاشلاپ، جۇڭگوغا بېسىپ كىرىش نىيىتىگە كەلگەندى. ئۇ جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىغا ھۇجۇمنى باشلاشتىن ئاۋۋال، 1209-يىلى، جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال قىسمىغا جايلاشقان تاڭغۇت دۆلىتىگە كىچىك دائىرىدە ھۇجۇم قىلدى. مانا مۇشۇ كىچىك كۆلەملىك ھۇجۇم نەتىجىسىدە مول غەنىيمەتكە ۋە شىمالىي جۇڭگونىڭ يەر شارائىتىنى ۋە ئۇ يەرگە باردىغان يوللارنى ئوبدان بىلىدىغان ئادەملەرنى ئېلىپ چىقىپ كەتتى (شىمالىي جۇڭگو شۇ چاغدا جىن سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا ئىدى).

موڭغۇللارنىڭ كۈچ-قۇدرىتى ئۆسۈپ باردى. موڭغۇل ئەسكەرلىرىنىڭ يېڭىلمەس كۈچ دېگەن شۆھرىتى موڭغۇل دۆلىتىنىڭ سىرتىغىمۇ تارالدى. بۇ خەۋەر قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىگىمۇ يېتىپ كەلدى. ئىدىقۇت چوڭ ئاقلانلىق بىلەن يىراقنى كۆرۈپ، ئاسىيادا شەكىللىنىۋاتقان ۋەزىيەتنى بەك ئىنچىكىلىك بىلەن ئېنىق مۆلچەرلەپ ۋە ئۆز ئېلىنىڭ ئەمىلىكىنى ئالدىنئالا ئويلاپ، چىڭگىزخاننىڭ شەكىللىنىۋاتقان ئاسىيا ئىمپېراتورغا تەۋە بولۇش ئارزۇسىنى جاكارلىدى. چىڭگىزخاننىڭ ئابرۇيى ۋە ئىناۋىتىنىڭ تەسىرىدىن پايدىلىنىپ، قاراختايلار ھۆكۈمرانلىقىنىڭ كۈشەن ۋە بويۇنتۇرۇقلىرىنى پاچاقلاپ تاشلىدى.

1209-يىلى، ئىدىقۇت بارچۇق ئارت تېگىن قاراختايلارغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، قاراختايلار خانلىقىنىڭ ئۆز دۆلىتىدىكى ۋەكىلى شاۋجيەننى قاراخوجىدا ئۆلتۈردى. مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇ چوڭ بىر سىياسىي ئۆزگىرىش بولۇپ، بۇ ئۆزگىرىشنى ئۇيغۇرلار ئىدىقۇت ئوردىسىدىكى ۋەزىر بىلگە بۇقا رەھبەرلىكىدە ئەمەلگە ئاشۇرغان. شاۋجيەن (قاراختايلار نائىبى) ئۆزىنىڭ بىر يۇرۇش ئادەملىرى بىلەن بىر مۇنارغا يوشۇرۇنۇۋالغان. قوزغىلاڭچىلار ئۇ يەرگە بېسىپ كىرىپ شاۋجيەننى تۇتۇۋېلىپ بوغۇزلىغان ۋە بېشىنى مۇنارىدىن يەرگە تاشلىۋەتكەن. مانا مۇشۇ ۋەقەنىڭ كۆرۈنۈشىنى تەپسىلىي بايان قىلىشنىڭ تاسادىپىي ئەمەسلىكىدە گۇمان يوق. ئىدىقۇت ئوردىسىدىكىلەر بۇ ۋەقەگە ناھايىتى ئەھمىيەت بەردى. بىلگە بۇقا قاراختايلارنىڭ نائىبىنى مۇشۇنداق مۇۋەپپەقىيەتلىك يوقاتقانلىقى ئۈچۈن ئوردا تەرىپىدىن تەقدىرلەندى. ئۇنىڭغا بىلگە قۇد دېگەن ھۆرمەت نامى ۋە مىڭبېگى دېگەن مەنسەپ بېرىلدى. جۇۋەينى «تارىخى جاھان كۈشاي» («دۇنيانى بويسۇندۇرغۇچىنىڭ تارىخى» «世界征服者史» — مۇھەررى-

دىن) دېگەن ئەسىردە بۇ ۋەقەلەر ئۆتمۈشىنىڭ باشقا بىر ۋاريانتىنى، يەنى مانا مۇشۇ ئۆزگىرىش ۋاقتىدا «شاۋجيەننى بىر ئۆيگە قورشاپ قامۋېلىپ، كېيىن ئۆينىڭ تېمىنى ئۆرۈپ ئۆلتۈرگەن، دەپ يازىدۇ①.

ئاپتور مۇشۇ ۋەقەنى ئۆزىگە بايان قىلىپ بەرگۈچىلەرنىڭ سۆزىنى قىزىقىپ ئاڭلاپ، شاۋجيەننىڭ ھالاك بولۇش كۆرۈنۈشىنى بەك مۇبالىغە قىلىۋەتكەن دېگەندەمۇ، نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ چوڭ ئۆزگىرىشكە قاتناشقانلىقى ئېنىقتۇر. مۇشۇ ۋەقەدىن بۇ نائىبقا نىسبەتەن خەلقنىڭ غەزىبىنىڭ قانچىلىك قاينىپ تاشقانلىقىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرگىلى بولىدۇ.

ئىدىقۇت قاراختايلار نائىبنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، قاراختايلارغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلغان. چىڭگىزخانغا ئۆزىنىڭ ئوچ نەپەر ئەلچىسىنى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا ساداقەتمەنلىكىنى ۋە چىڭگىزخان ئىتائىتىدە بولىدىغانلىق ئارزۇسىنى بىلدۈرگەن. شۇنىڭدىن كېيىن، چىڭگىزخان بىلەن بارچۇق ئارت تېگىن ئارىسىدا بىرنەچچە قېتىم ۋەكىللەر ئالماشتۇرۇلدى. ئىدىقۇت 1211-يىلى ئۆزىنىڭ ۋاسسالىق مۇناسىۋەتتە بولىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلغانلىقىنىڭ بەلگىسى قىلىپ كرولىن (كەلۈرەن 克鲁伦 〈 Kelüren 〉 ھازىرقى ئىسمىدا Ⅰ بىلەن r نىڭ ئورنى ئالماشقان، يەنى كەرۈلەن — مۇھەررىردىن) دەرياسى بويىدىكى چىڭگىزخان ئوردىسىغا يېتىپ كەلدى. ئىدىقۇت بۇ كېلىشىدە خەزىنىسىدىن ئالتۇن، كۈمۈش، مەرۋايىت ۋە ھەر خىل يىپەك رەختلەرنى، زەرلىك دۇردۇندىن تىكىلگەن ۋە ئىسىل كەشتىلەنگەن ھەر خىل كىيىم قاتارلىق مول سوۋغا-سالاملارنى ئېلىپ كېلىپ تەقدىم قىلدى. بۇنىڭ بىلەن، ئۇيغۇر ئوردا ئاقسۆڭەكلىرى ۋە يۇقىرى قاتلام ئەمەلدارلىرىنىڭ بايلىقىنى نامايەن قىلدى.

---

① «بارتولد ئەسەرلىرى»، 1-توم.

چىڭگىزخان ئىدىقۇت بارچۇق ئارت تېگىنىنى قىزغىن قارشى ئېلىپ، ئۇنىڭ شەرىپىگە چوڭ زىياپەت بېرىپ، ئالىي ھۆرمەت ۋە دىققەت-ئېتىبارىنى كۆرسەتكەن ھەمدە شۇ سورۇندا بارچۇق ئارت تېگىنىنى بەشىنچى ئوغلى، دەپ جاكارلىغان.

ئۇيغۇر ئىدىقۇتىنىڭ چىڭگىزخانىنىڭ ئۆزىگە يار-يۆلەك بولۇشىنى مۇراجىئەت قىلىشى مەركىزىي ئاسىيادا شۇ چاغدا شەكىللەنگەن ۋەزىيەتنىڭ زۆرۈرىيىتى بىلەن كېلىپ چىققانىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي يۇرتتا قاراختايلار دۆلىتىنىڭ يىمىرىلىشى بىلەن، يەتتە سۇدىن قەشقەرگە قەدەر سوزۇلغان، يېڭى قۇرۇلغان دۆلەت چېگرىسى ئېنىق كۆرۈلۈشكە باشلىغانىدى①. كۈچلۈك خان بۇ يېڭى شەكىللەنگەن دۆلەتنىڭ خوجايىنى بولدى. ئۇ بۇرۇن قاراختايلار ھاكىمىيىتى ئاستىدا بولۇپ، ھازىر مۇستەقىل ھايات كەچۈرۈۋاتقان ئەللەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش نىيىتىگە كەلدى ۋە شۇ مەقسەت بىلەن چوڭ ھۇجۇملارغا تەييارلىق قىلىشقا كىرىشتى.

ئۇيغۇرلار دائىم قاراخانىيلار دۆلىتى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قاتتىق زۇلۇمىغا ئۇچراپ تۇراتتى، شۇڭا ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى گۈرخان ھاكىمىيىتىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن پۈرسەت كۈتۈپ تۇراتتى. ئىدىقۇت موڭغۇللار بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەندىن كېيىن، ئۆز ئېلىنى كۈچلۈك خانىنىڭ ھۇجۇم قىلىش خەۋپىدىن قۇتقۇزۇپ قالدى.

بۇ ۋەقە قاراختايلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بەك قولايسىز ۋاقىتقا توغرا كەلدى. چۈنكى، 13-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئاساسى بوشاپ قالغانىدى. بۇ دەۋردە قاراختاي ھۆكۈمرانلىرى قايالىق (〈海牙里〉 海押立 ھازىرقى ئىلىنىڭ غەربىي، بالقاشنىڭ شەرقىدە، ھازىرقى كۈلجىلىنىڭ ئەتراپىدا — مۇھەررىردىن) ۋە ئالمالىقلارنى مەركەز قىلغان تېررىتورىيىلەردە ئەركىن ۋە مۇستەقىل كۆچۈپ يۈرگەن

① م. قۇتلۇقوفنىڭ 1977 - يىلدىكى ئەسىرى، 87 - بەت.

قەبىلىلەر ئۈستىدىن ئورناتقان ھۆكۈمرانلىقىدىن ئايرىلىپ قالغانىدى.

ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئىدىقۇت رەھبەرلىكىدە پۈتۈن مەملىكەتنىڭ موڭغۇل دۆلىتىگە بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە بولۇشىنى ئەقىلگە مۇۋاپىق ئىش، دەپ ھېسابلىدى. يۇقىرىدا سۆزلەنگەن بىلگە بۇقا ۋە ئۇيغۇر ئېلىنىڭ بىر ئاقساقىلى تاش بۇ ئەھۋالنى تۆۋەندىكىچە ھېسابلىغانىدى: «ئىدىقۇت تەڭرىنىڭ ئىرادىسىنى چوڭقۇر تونىغاندىن كېيىن، چوڭ سوۋغا-سالاملارنى تەقدىم قىلىپ، ئۆزىنى چىڭگىزنىڭ ۋاسسالى، دېدى. بۇنىڭ بىلەن ئۆز دۆلىتىنىڭ ئەمىنلىكىنى ساقلاپ قېلىشقا تىرىشتى»①.

قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ چىڭگىزخانغا ئىتائەت قىلىشىنى ئۇلارنىڭ ئۆز ئىختىيارى بىلەن بولغان ئىش، دەپ قاراشقا بولىدۇ. ھېچبولمىغاندا، ئۇيغۇر جامائەتچىلىكىنىڭ يۇقىرى تەبىقىسىنىڭ رايىچە بولغان ھادىسە، دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇ خىل كۆز قاراشنى رەت قىلغۇدەك ماتېرىياللار ھازىرغىچە تېپىلغىنى يوق. چۈشىنىشلىكى شۇكى، شۇ چاغدا شەكىللەنگەن شارائىت ئاستىدا شۇنداق چارە قوللىنىش ئاقسۆڭەك قاغانلار جەمەئەتى ئۈچۈنلا تەبىئىي بىر ئىش بولۇپ قالماستىن، بەلكى قاراختايلار ھۆكۈمرانلىقىدا دەرت تارتىپ، شۇ بويۇنتۇرۇقنىڭ زۇلۇمىنى ئاغدۇرۇۋېتىشكە ئىنتىلىۋاتقان پۈتۈن ئۇيغۇر خەلقى ئۈچۈنمۇ تەبىئىي بىر ئىش ئىدى.

ئىدىقۇت گەرچە چىڭگىزخانغا ساداقەتلىك بىلدۈرۈپ قەسەميات قىلغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە مۇشۇ ۋەقەدىن كېيىن، ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتمەي، موڭغۇل قوشۇنى غەربىي يۇرتنى بېسىۋالدى. مەسىلەن، موڭغۇللار ئوترار شەھىرى (〈兀都喇儿，兀答喇儿〉 斡脱罗儿 خارابىسى سىر دەرياسىنىڭ

---

① ت. ساكۇتى: «موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرىستان» («سىگاكۇ زاۋسى» ژۇرنىلى) 14-، 18-بەتلەر، 1943-يىل.

ئوڭ قىرغىقىدىكى ئاراس دەريا سىنىڭ ئېغىزى ئەتراپىدا — مۇھەررىرىدىن) نى ئىگىلىۋالغاندى. كېيىن يۇز بەرگەن ماجرادىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرىنىڭ بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى ئارقىلىق، جۇملىدىن بەشبالىق ئارقىلىق ئۆتكۈزۈپ، ئالمالىق رايونىغا ھۇجۇم قىلىپ كىردى. چىڭگىزخان قوشۇنى غەربكە يۇرۇش قىلغاندا، لۇڭتەي ۋە كورپىلەرگە ھۇجۇم قىلدى①. گوباۋيۇ (جۇڭگونىڭ فېئودىي ئۆلكىسىنىڭ ۋاڭى — م. ئىرزىن) ئەسكەرلىرى بولسا، بەشبالىق قەلئەسىنى قاتتىق ھۇجۇم ئارقىلىق ئىگىلىدى②. ئېھتىمال مۇشۇ ئىشلار تۈپەيلىدىن بولسا كېرەك، چىڭگىزخان غەربكە قىلغان ھۇجۇمىدىن قايتىپ كېلىۋاتقاندا، مۇشۇ قېتىمقى ھەربىي يۇرۇشكە ئۆزى قاتناشقان ئىدىقۇت خان ئوردىسىدا «ئۆزۈنىڭ پۈتۈن خەلقى بىلەن بىللە ئۇلۇغ خان ھاكىمىيىتى ئاستىدا بولۇشقا رۇخسەت سوراشقا مەجبۇر بولدى»③.

قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى چىڭگىزخانىنىڭ ئاساسىي ھەربىي ھۇجۇملىرى باشلىنىشتىن بالدۇرلا چىڭگىزخان دۆلىتىگە ئىختىيارىي ھالدا قوشۇلغاندى. مۇشۇ ئەمەلىي پاكىتنى چوڭ بىر مۇڭەپپەقىيەت، دەپ ھېسابلايتتى.

ئىدىقۇت بارچۇق ئارت تېگىن چىڭگىزخان ئوردىسىدا خىزمەت قىلىپ تۇرۇپ ۋە سارايدىكىلەرگە مول سوۋغا-سالاملار بېرىپ يۇرۇپ، كۆپ نەرسىلەرنى قولغا كەلتۈردى. مەسىلەن، موڭغۇللار مۇسۇلمان دۆلەتلىرىگە ھۇجۇم قىلغان چاغلاردا، بارچۇق ئارت تېگىن ئۇيغۇرلاردىن تەشكىل قىلىنغان 10 مىڭ ئاتلىق ئەسكەرگە قوماندانلىق قىلدى. موڭغۇل بايرىقى

① ت. ساكۇتى: «موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرستان» («سىگاكۇ زاۋسى» ژۇرنىلى)، 14-، 18-بەتلەر، 1943-يىل.

② «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 147-جىلد.

③ «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 130-جىلد.

ئاستىغا توپلانغانلار پەقەت ئىدىقۇتنىڭلا ئەسكەرلىرى ئەمەس ئىدى. تارىخىي مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇيغۇر فېئودالىرىنىڭ بەزى ۋەكىللىرى موڭغۇل ئەسكەرلىرىنىڭ پىلانلىرىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈشكە ئۆزلىرىنىڭ قوراللىق قوشۇنلىرى بىلەن قاتناشقانىدى. مەسىلەن، سولىيۇاچى ئىسىملىك ئۇيغۇر چىڭگىزخانىنىڭ شىمالغا قىلىدىغان ھۇجۇمىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئۆز ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ يۈرۈپ كەلگەنىدى. چىڭگىزخان مۇسۇلمان ئەللىرىگە ھۇجۇم قىلغاندىمۇ بۇ ئۇيغۇر سەركەردىسى ئۇنىڭ بىلەن بىرگە بولغانىدى. موڭغۇللار ئوردىسىدا ئۇيغۇرلار پۈتۈن ئىمپېرىيىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ھاياتىغا ئاكتىپلىق بىلەن قاتناشتى. ئەشۇ ساھەلەردىكى پائالىيەتلەرگە زور ھەسسە قوشتى.

ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ۋەكىللىرى، ئەمەلدارلار، چوڭ سودىگەرلەر موڭغۇل خان ئوردىسىدا مۇھىم رول ئوينىدى. موڭغۇللار بېسۇالغان تېررىتورىيەلەرنى باشقۇرۇشتىمۇ ئۇيغۇرلار يۇقىرى ئورۇنلاردا تۇردى. مانا مۇشۇلارنىڭ ئۆزىلا موڭغۇل خانلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارغا ئىشىنىپ كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. موڭغۇل خانلىرى مەلۇماتلىق ئۇيغۇرلارنى ئۆزلىرىنىڭ دۆلەت باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرىدا مۇھىم ئىشلارغا قويدى①. راشىددىننىڭ كەلتۇرگەن ماتېرىياللىرىغا قارىغاندا، موڭغۇللار خوراسان (呼罗珊 ئىرانىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىدا — مۇھەررىردىن) ۋە ئىرانىنى باشقۇرۇشنى ئۇيغۇر قورقۇزغا تاپشۇرغانىكەن. قورقۇز خوراسان ۋە مازاندىران ۋىلايەتلىرىنى باشقۇرۇپ تۇرغان يىللاردا ئىقتىساد تەرەققىي قىلغان. چىڭگىزخان قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن، چىڭگىزخان ئىمپېرىيىسى پۈتۈن ئاسىيا قۇرۇقلۇقىغا يېيىلغان. چىڭگىزخان ھەربىي ۋە سىياسىي جەھەتتىكى ئارتۇقچىلىقلىرىنى مۇستەھكەم

① ئەبۇلغازى باھادۇرخان: «شەجەرەئى تۈرك»، 26 - بەت، قازان، 1824 - يىل.

كه ملۇالغاندىن كېيىن، غەربكه ئوگۇشلۇق يۇرۇش قىلىشقا قولايلىق شارائىت يارىتىلدى.

قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ پېرىم مۇستەقىل هاله تته هايات كەچۈرۈشى 1275-يىلىغچه داۋام قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ تېررىتورىيىسى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ تەركىبىگه كىرگۈزۈلدى. قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى، ئەمەلىيەتته مۇستەقىل ئەل سۈپىتىده هايات كەچۈرۈش ئىمكانىيىتىدىن مەهرۇم قىلىندى. چۈنكى، موڭغۇللارنىڭ ئىچكى ئۇرۇشلىرى تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇر ئېلىنىڭ چوڭ-چوڭ شەهەرلىرى، مەسىلەن، بەشبالىق، قاراخوجا قاتارلىق شەهەرلىرى ۋەيران قىلىندى. ئۇ يەردىكى ئاهالىلەر ئۆزلىرىنىڭ يۇرت-ماكانلىرىنى تاشلاپ كېتىشكه مەجبۇر بولدى. بەزى ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ۋەتىنىدىن بەك يىراق رايونلاردا تۇرۇپ قېلىشقا مەجبۇر بولدى. ئىدىقۇتنىڭ ئۆزى بولسا، موڭغۇللارنىڭ قوينىغا كىرىشكه مەجبۇر بولدى①. 14-ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەنده، قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى چاغاتاي خان هاكىمىيىتى ئاستىغا كىرىپ قالدى.

4 §. قەشقەرىيەنىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسى تەركىبىگه كىرىشى

چىڭگىزخان 1211-يىلى سانسزلىغان ئەسكەر بىلەن شىمالىي جۇڭگوغا يۇرۇش باشلىدى②. بۇ هەربىي يۇرۇشكه چىڭگىزخان بىلەن بىرگه ئۇنىڭ ئوغۇللىرى جوچى (〈拙赤〉 〈术赤〉 چىڭگىزنىڭ چوڭ ئوغلى — مۇهەررىردىن)، چاغاتاي (〈阿歹〉 〈察合台〉 چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى — مۇهەررىردىن)، ئۆگەدەي

① «يۇەن سۇلالىسى تارىخى»، 122-جىلد.

② جۇ چۇنلىن: «يۇەن سۇلالىسى تارىخىنىڭ يېڭىدىن تۈزۈلگەن ئاممىباب تارىخى ئۆچېركى»، 90 — 91-بەتلەر، شاڭخەي، 1987-يىل.

(〈歹歌斡〉台阔窝 چىڭگىزخاننىڭ ئۇچىنچى ئوغلى — مۇھەممەد دىن) ۋە تولۇي (雷拖 چىڭگىزخاننىڭ تۆتىنچى ئوغلى — مۇھەممەد دىن)لار قاتناشتى. چىڭگىزخاننىڭ مەشھۇر ئىككى سەركەردىسى جەبە (别哲 — مۇھەممەد دىن) ۋە سۇبۇتاي (速不台 — مۇھەممەد دىن)لارمۇ بىللە بولدى. چىڭگىزخان سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈشى بىلەنلا، جىن سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچراشتى ۋە ئۇلارنى تولۇق تارمار قىلدى. چىڭگىزخاننىڭ كۆز ئالدىدا جۇڭگونىڭ ئەڭ تەرەققىي قىلغان رايونلىرىنىڭ يوللىرى ئېنىق ئىدى. چىڭگىزخان جۇڭگونىڭ ئۇچ شەھرىنى ئىشغال قىلىپ، ئۇ يەرلەردىن قولغا چۈشۈرگەن ۋە بۇلاپ تارتىۋالغان قىممەتلىك بايلىقلارنى ئېلىپ، 1214-يىلى يۇرتىغا قايتىپ كەتتى. چىڭگىزخان 1215-يىلى ئەسكەرلىرى بىلەن جۇڭگوغا يەنە ھۇجۇم باشلىدى، بۇ قېتىم ئۇ جىن دۆلىتىنىڭ مەركىزى بولغان جۇڭدۇ (中都 بېيجىڭ شەھرى — مۇھەممەد دىن) نى ئىگىلىدى①. جىن سۇلالىسىنى تولۇق يوقىتىپ، شىمالىي جۇڭگونى موڭغۇل دۆلىتىنىڭ تەركىبىگە قوشۇۋەتتى.

چىڭگىزخان ئىككىنچى قېتىمقى ھۇجۇمدا بىرىنچى قېتىمقىغا قارىغاندا تېخىمۇ كۆپ قىممەتلىك بۇيۇملارغا، يەنى ئالتۇن، كۈمۈش، زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى، چارۋا مالىلار، قوللار ۋە باشقا نەرسىلەرگە ئىگە بولدى②. چىڭگىزخاننىڭ جۇڭگودا قولغا چۈشۈرگەن ئولجىلىرىنىڭ ئىچىدە ئەڭ قىممەتلىكى چىڭگىزخاننىڭ كېيىنكى ھۇجۇملىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلغان شەھەرلەرنى مۇھاسىرە قىلىشقا ئىشلىتىلىدىغان يۇقىرى سەۋىيىلىك ھەربىي ماھارەت بولدى. بۇ ماھارەت چىڭگىزخاننىڭ كېيىنكى ھۇجۇملىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلدى. چىڭگىزخان جۇڭگونىڭ ھەربىي ئەسلىھە جابدۇقلىرىنى، بولۇپمۇ سېپىللارغا

① يې. ۋ. مېلنخوفنىڭ 1977-يىلدىكى ئەسىرى، 65-بەت.

② «جۇڭگونىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 7 - توم، 42 - بەت، 1983 - يىل.

بۆسۈپ كىرىدىغانغا ئىشلىتىلىدىغان قورال-سايمانلىرىنى ئېلىپ كېتىش بىلەن بىللە، بۇ قوراللارنى ئىشلەپ چىقارغان ئۈستىلارنى ۋە قوراللاردىن ئوقۇشلۇق پايدىلىنالايدىغان ئادەملەرنىمۇ ئېلىپ كەتتى. شۇنداق قىلىپ، چىڭگىزخان قىسقىلا ۋاقىت ئىچىدە پۈتۈن قوشۇننىڭ شۇ دەۋرلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەڭ ئوبدان قوراللار بىلەن قوراللاندۇردى.

چىڭگىزخان شىمالىي جۇڭگودا چېكىنىپ پۈت تىرەپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، كېيىنكى ھۇجۇم پىلانىنى قەشقەرىيە ۋە يەتتەسۇغا قاراتتى. بۇ يەرلەر شۇ چاغلاردا چىڭگىزخاننىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى نايمان قەبىلىسىنىڭ خانى كۈچلۈككە تەۋە ئىدى.

كۈچلۈك قاراختاي دۆلىتىنىڭ پارچىلىنىپ كەتكەن ئۆلكىلىرى — خوتەن، يەركەن، قەشقەر، يەتتەسۇ ۋە فەرغانىلەردىن ئىبارەت كەڭ تېررىتورىيىلەردە دۆلىتىنى قۇرغانىدى. بۇ دۆلەتنىڭ زېمىنى كەڭ بولسىمۇ، دۆلەتنىڭ ئاساسى مۇستەھكەم ئەمەس ئىدى. چۈنكى، كۈچلۈك ئۆزىگە قاراشلىق ئاھاللەر ئىچىدە مۇسۇلمانلار بىلەن تۇزۇكرەك مۇناسىۋەت ئورنىتالمىغانىدى. شۇ سەۋەبتىن، مۇسۇلمانلار ئۇنىڭغا قارشى ھەربىكەتتە بولدى. كۈچلۈك مۇسۇلمانلارنى ئاشكارا تەقىپ قىلىشقا كىرىشكەندە، مۇسۇلمانلارنىڭ كۈچلۈككە قارشى ئۆچمەنلىكى غەزەبكە ئايلاندى. مۇسۇلمانلارنىڭ قارشىلىقى كۈچلۈكنىڭ تەقدىرىنىڭ يامان ئاقىۋەتكە قىلىشدا چوڭ رول ئوينىدى. مۇسۇلمانلار چىڭگىزخان ئەسكەرلىرىنىڭ غەربىكە ھۇجۇم باشلىغانلىقىدىن، چىڭگىزخاننىڭ باشقا دىندىكىلەرگە، جۈملىدىن ئىسلام دىنىدىكىلەرگە چېقىلايدىغانلىقىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، موڭغۇل قوشۇنلىرى ئۇلارنىڭ يەرلىرىگە يېقىنلىشىشىغلا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى موڭغۇللار تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، قەشقەرىيىنىڭ ئاھاللىرى موڭغۇل

قوشۇنلىرىنىڭ ئۇ يەرلەرگە بېرىشىغا ھېچقانداق قارشىلىق كۆرسەتمىدى. قەشقەرنىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسى تەركىبىگە قوبۇل قىلىنىش شەرتلىرى قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭكىدىن سەل باشقىچىرەك بولدى.

چىڭگىزخان 1218-يىلى سەركەردىسى جەبەنى 20 مىڭ ئەسكەر بىلەن كۆچلۈك خانغا قارشى ئەۋەتتى. بۇ ھەربىي يۈرۈشكە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىدىقۇتىمۇ قاتناشتى. چىڭگىزخان قوشۇنلىرى كۆچلۈك خان ئىدارە قىلىپ تۇرغان يەرلەرگە يېتىپ كېلىش بىلەنلا موڭغۇللارنىڭ سەركەردىسى جەبە پەرمان چۈشۈرۈپ، موڭغۇل ئەسكەرلىرىنىڭ يەرلىك ئاھالىلەرگە قارا تاقان سىياسەتلىرىنى ئېلان قىلدى. مەزكۇر پەرماندا، موڭغۇل ئەسكەرلىرىنىڭ يەرلىك ئاھالىنىڭ مال-مۈلۈكلىرىگە چېقىلمايدىغانلىقى، ئىسلام دىنىدىكىلەرنىڭ ئىسلام دىنىي قائىدىلىرى بويىچە ئوچۇق-ئاشكارا ھالدا ئىبادەت قىلىشىغا يول قويۇلىدىغانلىقى جېكلەندى. كۆچلۈك خان بولسا، مۇسۇلمانلارنىڭ ئىبادەت قىلىشىغا يول قويمىغانىدى. شۇنداق قىلىپ، موڭغۇللار كۆچلۈك خاننىڭ دۆلىتىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن، يەرلىك ئاھالىنىڭ كۆچلۈك خاننىڭ يۈرگۈزگەن سىياسەتلىرىگە بولغان نارازىلىقىدىن تولۇق پايدىلاندى، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشىنى مەنئى قىلىشتىن كېلىپ چىققان قارشىلىقلاردىنمۇ تولۇق پايدىلاندى.

موڭغۇللار، ئېھتىمال بالاساغۇن شەھىرىنى ھېچقانداق سوقۇشسىز قولغا كىرگۈزگەن بولسا كېرەك، شۇڭا موڭغۇللار بۇ شەھەرنى كېيىن گۈبالىق دەپ ئاتاپ كەتكەن. بۇنىڭ مەنىسى «ياخشى شەھەر» دېگەن مەنىدە ئىكەن①. شۇ ۋاقىتلاردا كۆچلۈك خان ئۆزىنىڭ ئاساسىي كۆچلىرى بىلەن بىللە، قەشقەر شەھىرىدە ئىدى②. سەركەردە جەبە قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل ئەسكەرلىرى قەشقەر شەھىرىگە

① «بارتولد ئەسەرلىرى»، 2-توم، 1-قىسىم 183-بەت.

② راشىددىن: «جامىئۇت تەۋارىخ»، 1-توم، 2-كىتاب، 18-بەت.

يېقىنلاشقاندا، كۈچلۈك خان شەھەرنى تاشلاپ قېچىپ كەتكەنىدى①. قەشقەر ئاھالىسى كۈچلۈك خاننىڭ يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئۆيلىرىگە ئورۇنلاشتۇرغان ئەسكەرلىرىنى يوقاتتى. ئامان قالغان ئەسكەرلىرى سېرىققول (سارىقول 色勒库尔〈蒲犁〉 ھازىرقى تاشقورغان تەۋەسىدە — مۇھەررىردىن) يولى بىلەن باداخشان (巴达哈伤〈巴达山〉 ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ شەرقىي شىمالىدا — مۇھەررىردىن) تەرەپكە قاراپ يول ئالدى. بۇرۇن كۈچلۈك خاننىڭ زۇلۇمىدىن قېچىپ سېرىققول رايونىدا ئوۋچىلىق بىلەن جان بېقىپ يۈرگەن ئادەملەر قېچىپ كېلىۋاتقان كۈچلۈك خاننىڭ ئادەملىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، كۈچلۈك خاننى تۇتۇۋالدى. كېيىن كۈچلۈك خاننى سەركەردە جەبە ئەسكەرلىرىگە تاپشۇرۇپ بەردى. سەركەردە جەبە كۈچلۈك خاننى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ كاللىسىنى چىڭگىزخانغا يوللاپ بەردى.

مۇشۇ ۋەقەدىن كېيىن، موڭغۇل قوشۇنلىرى يەركەن ۋە كۇچار شەھەرلىرىنى جەڭسىز ئىگىلىدى. شۇنداق قىلىپ، غەربىي يۇرتنىڭ جەنۇبىي قىسمى موڭغۇللارنىڭ قولىغا ئۆتتى ۋە شۇنىڭدىن كېيىن، خېلى يىللار چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ ئىدارە قىلىشىدا بولدى. 1214-يىلى، ھاكىمىيەتنى چاغاتاي ئەۋلادلىرى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. 1266-يىلى، قەشقەرىيىنىڭ ھاكىمىيىتى ئۆگەدەي خان ئەۋلادى قايدۇ (海都 ئۆگەدەينىڭ نەۋرىسى — مۇھەررىردىن) خاننىڭ قولىغا ئۆتتى. 1306-يىلى، ھاكىمىيەت قايتىدىن چاغاتاي ئەۋلادىنىڭ قولىغا ئۆتتى.

§ 5. غەربىي يۇرتتىكى ھاكىمىيەتنىڭ مەمۇرىي تۈزۈلمىسى

موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقى غەربىي يۇرتتىكى خەلقلەرنىڭ

① جاڭ شىڭلاڭ: «جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ قاتناش ئالاقىلىرىگە دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 5-كىتاب، 295-بەت، بېيجىڭ، 1930-يىل.

دۆلەت تۈزۈمىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا، ئومۇمەن ئېيتقاندا، چوڭ ئۆزگەرتىش كىرگۈزەلمىگەن بولسىمۇ، ئاھالىلەرنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي ھاياتى ۋە تۈرمۇشلىرىغا مۇھىم ئۆزگىرىشلەر كىرگۈزدى. دىنىي ساھەدىكىلەر، سودىگەرلەر، چوڭ فېئودالالار موڭغۇل خان ۋە فېئودالىرىنىڭ تىرىكى بولۇپ قالدى. ئەمگەكچى ئاھالە بولسا ئىقتىسادىي، سىياسىي جەھەتلەردە قوش زۇلۇمغا دۇچ كەلدى.

موڭغۇل ئىمپېرىيىسى چىڭگىزخان ئۇرۇق-ئەۋلادلىرىنىڭ شەخسىي مۈلكى ھېسابلاندى. چىڭگىزخان جەمەتىدىكىلەر ئۆزلىرىگە ئىدارە قىلىش ئۈچۈن بۆلۈپ بېرىلگەن يەرلەرنى ئاتىدىن بالىغا مىراس قالدۇرغان يەرلەرگە ئايلاندۇرۇۋالدى. چىڭگىزخان ئەۋلادىدىن بولغان باشلىق ئۇلۇغ خان ھېسابلاندى، ئۇلۇغ خان پۈتۈن دۆلەتنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى ئىدى، ئۇ قاغان نامى بىلەن ئاتىلاتتى. بۇ نام ئۇنىڭ ئالىي ھاكىمىيىتىنىڭ بىردىنبىر بەلگىسى ئىدى. ئۇلۇغ خان دۆلەتنىڭ باشلىقى سۈپىتىدە ھەربىي، مەمۇرىي، قانۇنىي ھوقۇقلارغا ئىگە ئىدى.

مەنبە ماتېرىياللارنىڭ كەملىكىدىن غەربىي يۇرتتىكى موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان مەزگىلدىكى مەمۇرىي ئاپپاراتنىڭ ھەممىلا قاتلام — دەرىجىلىرىنى تولۇق كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشكە ئىمكان بولمىسىمۇ، دۆلەت ئاپپاراتىنىڭ ئومۇمىي تۈزۈلمىسىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشكە ۋە ئۇنىڭ بەزى ئالاھىدە ئاممىلىرىنى تەكتلەشكە ئىمكانىيەت بار. مۇشۇنداق ئالاھىدە ئاممىلار قاتارىدا دۆلەتنىڭ باج-سېلىقلىرىنى يىغىدىغان ئەمەلدارلارنى، ئۇلاردىن باشقا نۇرغۇنلىغان مەجبۇرىيەتلەرنىڭ ئىجرا قىلىنىشىنى نازارەت قىلغۇچى شەخسلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

ئۇيغۇر ئېلىدە دۆلەتنىڭ بېشىدا قاغان تۇراتتى. بۇ قاغانىنىڭ نامى ئىدىقۇت ئىدى. موڭغۇل ھۆكۈمرانلىقى ئورنىتىلغانغا قەدەر، ئىدىقۇت مۈلكىي ۋە ھەربىي ئىشلاردا ھېچقانداق

چەكلىمگە ئۇچرىمايدىغان ئالىي ھاكىمىيەتكە ۋەكىللىك قىلاتتى. ئىندىقۇت دۆلەتنىڭ باشلىقى، ھەربىي كۇچلەرنىڭ ئالىي قوماندانى، ئەدلىيە ئىشلىرىدا ھۆكۈم چىقارغۇچى ئالىي شەخس ئىدى. ئىندىقۇتتىن كېيىن، ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان شەخس ئۇلچى دەپ ئاتىلاتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئۈچىنچى ئورۇندا تۇرغۇچى تۇمەن ئەلچى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئەلچى تۇراتتى. ئەڭ ئاخىرىدىكىلەر بەگلەر ئىدى. بەگلەر دۆلەت ئاپپاراتىدىكى تۆۋەن دەرىجە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆتەيدىغان مەجبۇرىيىتى بەك كەڭ دائىرىدە ئىدى. بەگلەر ئۆزىدىن يۇقىرى دەرىجىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ يولىيۇرۇقلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇراتتى. باج-سېلىقلارنىڭ ئۆز ۋاقتىدا تۆلەنگەن-تۆلەنمىگەنلىكىنى نازارەت قىلاتتى. ھاشارغا چىققان - چىقمىغانلىقىنى نازارەت قىلاتتى. بەگلەرگە جامائە باشلىقلىرى — باشلام ئەل بۇدۇنلار ئىتائەت قىلاتتى. جامائە باشلىقلىرى ھەرقانداق يولىيۇرۇقنى بۇاستە ئىجرا قىلغۇچىلار ئىدى. جامائە باشلىقلىرى بەگلەرگە ئۆز قارىماقلىرىدىكى ئالۋاڭ-سېلىقلارنىڭ تۆلەنگەن-تۆلەنمىگەنلىكىدىن جاۋاب قىلاتتى، ئۇلارنىڭ يۇرت ئاتلاپ كېتىۋاتقان ئەمەلدارلارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنى ئوزۇق-تۇلۇك، يەم-خەشەك، قوناق-قونالغۇلار بىلەن تەمىنلەش مەجبۇرىيىتى بار ئىدى①.

چىڭگىزخان بېسىۋالغان تېررىتورىيىلەردىكى مەمۇرىي ئىشلارنى باشقۇرۇشقا دارۇغاچ دەپ ئاتىلىدىغان ئادەملەرنى تەيىنلىگەنىدى. دارۇغاچ بېسىۋېلىنغان يەرلەردە موڭغۇل ئوردىسىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە تۇراتتى. مۇھۇر-تامغا تۇتىدىغان ئەمەلدارلارنى بەلگىلەيتتى②. بارتولدنىڭ بايانلىرىغا قارىغاندا،

① د. ئى. تىخونوف: « 10 — 14 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى »، 53 — 54 - بەتلەر. موسكۋا-لېنىنگراد، 1966 - يىل.

② ئو. ئا. راتچنېۋسكى: « Code des Yuan »، 32-بەت، پارىژ، 1937-يىل.

داروغاچىنىڭ كونكرېت ۋەزىپىسى ئاھالىلەرنى تىزىمغا ئېلىش، يەرلىك ئاھالىدىن ئەسكەر تەشكىللەش، پوچتا ئالاقىلرىنى تەشكىللەش ۋە پوچتا ئالاقە خىزمەتچىلەرنىڭ تەمىناتىنى تەمىنلەش، سېلىق يىغىش، ئوردا ئۈچۈن ئۇلپان سۈپىتىدە تەقدىم قىلىنىدىغان مەھسۇلات ۋە تاۋارلارنى ئوردىغا يەتكۈزۈش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇ ۋەزىپىگە ئاساسەن موڭغۇللار بەلگىلىنەتتى. شۇنداقلا مۇسۇلمانلار، ئۇيغۇرلار، نايمانلار ۋە تاڭغۇتلارمۇ قويۇلاتتى، ئەمما بۇ ۋەزىپىگە خەنزۇلار، جۇرجىتلار ۋە قىتانلار قويۇلمايتتى. شۇ مىللەتلەردىن بولغان ئەمەلدارلار شۇ ئۆلكىلەردىكى مەمۇرىي ئىشلارنىڭ يۈرۈشۈشىنى نازارەت قىلىپ تۇراتتى. مەمۇرىي ئىدارىلەردىكى ئايرىم مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئۈلارنىڭ ۋەزىپىسى دائىرىسىدە ئەمەس ئىدى. مەمۇرىي ئاپپاراتتىكى بەزى كونكرېت ئىشلارنى باشقۇرۇشنى ۋىلايەت ۋە ناھىيىدىكى ئايرىم ئادەملەرنىڭ ئىشلىشىگە تاپشۇراتتى، بۇنداق ئادەملەر تولىراق شۇ يەرنىڭ ئەھۋالىنى ئوبدان بىلىدىغان خەنزۇلاردىن قويۇلاتتى①. بۇ ۋەزىپىگە 1223-يىلى بىرىنچى قېتىم چىڭگىزخان بېسىۋالغان غەربىي ئۆلكىلەرگە قويۇلدى.

غەربىي يۇرتتا داروغاچىلار چىڭگىزخاننىڭ غەربكە قىلغان يۈرۈشى بىلەن تەڭلا مۇھىم شەھەرلەرنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇردى، ساقچىلىق ۋەزىپىلىرىنى ئۈستىگە ئالدى، پۈتۈن شەھەرنى باشقۇرۇش شۇلارنىڭ قولىدا بولدى. باج-سېلىقلارنى يىغدى، بۇ توپلانغان بايلىقنى ئىمپېرىيىنىڭ پايتەختىگە يوللاپ تۇردى. بۇ يەرلەرگە قويۇلغان نائىبلار (ۋالىيلار) ئىچىدە ئۇيغۇرلار بولغان بولسىمۇ، جايلاردىكى ئەمەلىي ھوقۇق موڭغۇل

① ئى. ت. زوگراف: «موڭغۇل ۋە خەنزۇ تىللىرىنىڭ ئۆزئارا سىڭىشى» («جۇڭگونىڭ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئوردا ئىشخانىسىدىكى موڭغۇل تىلى»)، 112 - بەت، موسكۋا، 1984 - يىل.

خانلىرى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن موڭغۇللارنىڭ قولىدا بولاتتى. راھىب (ئەۋلىيا چۇچۇجى؟ — مۇھەررىردىن) 1221-يىلى ئالمالىق شەھىرىگە كەلگەندە، مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، يەرلىك مۇسۇلمان ھاكىم موڭغۇللارنىڭ دارۇغاچى بىلەن بىللە ئۇنى قارشى ئالغىلى چىققان①. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئالمالىقتىكى دارۇغاچ غەربىي يۇرتتىكى موڭغۇللار ھاكىمىيىتىنىڭ بىرىنچى ۋەكىلى بولغان بولسا كېرەك. موڭغۇللارنىڭ دارۇغاچلىرى چىڭگىزخان دەۋرىدە بەشبالىقتا ۋە بەشبالىقنىڭ شەرق تەرىپىدىكى دۇشەنچېڭ دېگەن جايدىمۇ بولغانىكەن. يۇقىرىقى ئەھۋاللار 1238-يىلغا قەدەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بولسىمۇ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىدە ئىدىقۇتلار ئۆز ئېلى تەۋەسىدىكى يەرلەرنىڭ بارلىق ئىچكى ئىشلىرىنى ۋە سىياسەتلىرىنى ئۆزلىرى مۇستەقىل باشقۇرۇپ كەلگەنىدى. ئۆگەدەي خان ھاكىمىيەت تۇتۇپ تۇرغان چاغلاردا، غەربىي يۇرت ئاھالىسىنىڭ بېشىغا چىدىغۇسىز ئېغىر سېلىق ۋە مەجبۇرىيەتلەر ئارتىلدى، ئاھالىلەر موڭغۇل نائىبلىرى — دارۇغاچلارنىڭ جەبىر-زۇلۇملىرى ئاستىدا قالدى. ئۇيغۇرچە يازما ھۆججەتلەردە ئىسپاتلىنىشىچە، قاراخوجا ئاھالىسى ئۆگەدەي خان ئەسكەرلىرىگە سېلىق ھېسابىدا كۈمۈش ياستۇق (پۇل بىرلىكى) تۆلەيتتى. دارۇغاچلارغا تۆلىنىدىغان سېلىقنى ئادەتتىكى پۇل ۋە ئات بىلەن تۆلەيتتى②.

مۇشۇ دەۋرگە ئائىت ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەردە ئىدىقۇتقا مۇناسىۋەتلىك بايانلار بەك ئاز ئۇچرايدۇ. بۇنداق ئەھۋال تۇرپان ۋادىسىدىكى ئاھالىنىڭ بىردىنبىر غەمگۈزارى ئىدىقۇت

---

① لى جىچىەن: «ئەۋلىيا چۇچۇجىنىڭ غەربكە قىلغان زىيارىتى» (يۇنىيەن توپلىمى)، 24-توم، 16-بەت.

② س. يې. مالوف: «س. ف. ئولدېنبۇرگ ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ ئۇيغۇرچە قوليازما ھۆججەتلىرى» («س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ ئىلمىي ماقالىلىرى»)، 136 _ 137 - بەتلەر، لېنىنگراد، 1932 - يىل.

دېگەن چۈشەنچىنىڭ تەدرىجىي يوقىلىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. موڭغۇللار ئىچىدە جېدەل-ماجرا باشلانغان چاغلاردا، ئىسدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى بۇرۇنقى مۇستەقىللىقىدىن تامامەن دېگۈدەك مەھرۇم قالغانىدى. ئىسدىقۇتلار ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، تەۋەلىكىدىكى يەرلەرنىڭ ئىچكى سىياسەتلىرىنى باشقۇرۇش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم قىلىنىدى، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ ئۇلۇغ خانغا تەۋە پۇقرا بولۇپ قالدى. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، مۆڭكە（蒙哥）مەڭگۈ، چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى، تولۇينىڭ ئوغلى — مۇھەممەدىن）خاننىڭ بۇيرۇقى بىلەن 1252-يىلى ئىسدىقۇت سالىندى（〈萨仑祇〉的撒连）بارچۇق ئارت تېگىنىنىڭ ئوغلى — مۇھەممەدىن）ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئىسدىقۇتلارنىڭ ھەرقانداق ھەرىكىتى دارۇغاچىلارنىڭ نازارىتى ئاستىدا بولغان بولسا كېرەك. ئادەتتە ئىسدىقۇتنى خاننىڭ تەستىقلىشى كېرەك ئىدى. مەسىلەن، ئۆگەدەي خان كىشىمانى（قېسمېش〈克什迈矢〉因迈石怯）بارچۇق ئارت تېگىنىنىڭ چوڭ ئوغلى — مۇھەممەدىن）نى ئىسدىقۇت قىلىپ بەلگىلەنىدى. سالىندىنىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ ئۇكىسى ئۆكەندجە（斤的赤伦古玉 — مۇھەممەدىن）قويۇلغانىدى①.

غەربىي يۇرتتا سۇ باشقۇرىدىغان ئەمەلدار بولغانىدى. غەربىي يۇرتنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىدا بۇنداق ئەمەلدارلار دۆلەت خىزمەتچىسى دەپ ھېسابلىناتتى. بۇ ئەمەلدارلارنىڭ ئىناۋىتىنى، ھۆرمىتىنى ئومۇم ئېتىراپ قىلاتتى. ئۇ ئەمەل شۇ چاغدىكى ئۇيغۇر تىلىدا «سۇ بېگى» دەپ ئاتىلاتتى.

قاراخوجىدىن تېپىلغان ھۆججەتلەردە تۇرپان دائىرىسىدىكى يەر سۇغۇرىدىغان سۇلارنى قانداق باشقۇرۇش مەسىلىلىرى كۆرسىتىلگەن. ئەھۋالدىن قارىغاندا، موڭغۇللار بۇ يەرلەرنى

① د. ئى. تېخونوف: «10 — 14-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى»، 59 - بەت، موسكۋا-لېنىنگراد، 1966 - يىل.

ئىداره قىلىپ تۇرغان، سۇ ئىشلىرى مەركەزلەشكەن بىر ئورۇن تەرىپىدىن باشقۇرۇلغانىكەن، دەپ مۆلچەرلەشكە بولىدۇ. 1262 — 1294-يىللىرى «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» دا يېزىلىشچە، سۇ ئىشلىتىشنى نازارەت قىلىدىغان مەخسۇس سوت نازارەتچىلىكى مەھكىمىسى قۇرۇلغانىكەن. سوت نازارەتچىلىكى مەھكىمىسىدە يەنە بىر ئەمەل — ۋەزىپە بولۇپ، بۇنىڭغا مەسئۇل قىلىنغان ئادەملەر ئاھالىلەرنى دېھقانچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشقا ۋە ئېرىق-ئۆستەڭلەرنى چېپىشقا ئىلھامـلاندۇرىدىكەن①. يەر سۇغۇرۇش ئىشلىرى جەمئىيەتتە بەك مۇھىم ئورۇن تۇتقاچقا، دېھقانلار سۇ ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى سوت نازارەتچىلىرىگە ئالاھىدە ھۆرمەت بىلدۈرۈپ، ئۇلارغا بەخت-سائادەت تىلەيدىكەن، بۇ بىر قائىدە-يوسۇنغا ئايلىنىپ قالغانىكەن. سوت نازارەتچىلىرى شۇ چاغلاردا ئەنجاشى (按察使 تەپتىش، نازارەتچى — مۇھەررىردىن) دەپ ئاتىلىدىكەن. ئۇلار ئېرىق-ئۆستەڭ ۋە سۇغا مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆز قولىغا كىرگۈزۈۋالغانىكەن②.

ئۇيغۇرچە يازما مەنبەلەرگە قارىغاندا، تۇرپان ۋادىسىدا موڭغۇللار دەۋرىدە مەخسۇس دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلار — تېرىقچىبەگلەر بولغانىكەن③. ئۇلار ئاساسەن دېھقانلاردىن باج يىغىش ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولغانىكەن.

موڭغۇللار دەۋرىگە ئائىت تارىخىي ھۆججەتلەردە، ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى زېمىنىدا قوبلاي خان (〈忽必烈〉 忽必来 تولۇينىڭ ئىككىنچى ئوغلى — مۇھەررىردىن) مەركەزدە ھاكىمىيەت تۈتۈپ تۇرغان چاغلاردا، يۈەن سۇلالىسى مەمۇرىيىتىنىڭ بىر نەچچە دۆلەت مەھكىمىسى، يەنى بېيتىكچى (بەشبالىق)

---

① «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 10-جىلد.

② ③ جاڭ چېنجى: «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېچكى ئەھۋالى» («مىللەتلەر تەتقىقاتى»)، 1983 - يىللىق 5 - سان، 16 — 17 - بەتلەر.

مۇداپىئە شتابى (1281-يىلى 北庭都护府 بەشبالىق قورۇقچىبەگ مەھكىمسى — مۇھەررىردىن) بەشبالىق، خېجۇ (和州 قاراخوجا؛ قوچۇ — مۇھەررىردىن) ۋە باشقا يەرلەرنى تىنچلاندۇرۇش ھەيئىتى (1283-يىلى 宣尉司 ئايغاقچى مەھكىمسى — مۇھەررىردىن)؛ بەشبالىق باش قوماندان قارارگاھى (1295-يىلى 北庭都元帅府 بەشبالىق ئەمرلەشكەر مەھكىمسى — مۇھەررىردىن)، باش مەمۇرىي باشقارما قاتارلىق مەھكىمىلەر بولغانىكەن. بۇ مەھكىمىلەر ۋاقتىلىق قۇرۇلغان بولۇپ، يۇەن سۇلالىسىنىڭ مۇشۇ رايونلاردىكى ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن تەشكىللەنگەن. بۇ مەھكىمىلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ كونكرېت ۋەزىپىلىرىنىڭ نېمىلەردىن ئىبارەت ئىكەنلىكى توغرىسىدا بىر نەرسە دېيىش تەس. موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان چاغلاردىكى مەمۇرىي ئاپپاراتنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى خەلقتىن ھەر خىل نامالاردىكى سېلىقلارنى يىغىش، ھاشار ئىشلىگۈچىلەر ئۈستىدىن نازارەت قىلىش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى.

§ 6. باج-سېلىق ۋە مەجبۇرىيەتلەر

بويسۇندۇرۇلغان خەلقلەر خانلىققا تەۋە ئادەملەر دەپ ھېسابلىناتتى. بۇ ئاھاللەرگە ئېغىر سېلىق ۋە مەجبۇرىيەتلەر يۈكلىنەتتى. مۇشۇ خىلدىكى ئېكسپلاتاتسىيە غەربىي يۇرتتىكى موڭغۇل ھاكىمىيەت دائىرلىرىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق سىياسىتىدىكى مەقسەتلىرىنىڭ بىرى ئىدى. 13-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ، فېئودالىلىق سىستېمىدىكى سېلىق ۋە مەجبۇرىيەتلەر ئورنىتىلدى. بۇ سېلىق-مەجبۇرىيەتلەرنىڭ تۈرلىرى بەك كۆپ ئىدى، شۇنداقلا بۇ سېلىقلارنىڭ مىقدارى ئاۋۋال ئۆتكەن ھاكىمىيەتلەرنىڭكىدىن چىق ئىدى. ئاھاللەرنىڭ سانى،

ئەھۋاللارغا قارىغاندا، مۆڭكە خان ۋاقتىدا (1251—1259-يىللىرى) ئۆلىنغان بولسا كېرەك. دەل شۇ چاغدىن باشلاپ، ھەر بىر ئادەمنىڭ كونكرېت كىرىمگە قاراپ باج مىقدارى بەلگىلەنگەنىدى. بۇ يېڭى تەرتىپنىڭ يولغا قويۇلۇشى باج تۆلىگۈچى ئاھالىنىڭ تىزىمنى ئۆلۈش ۋەزىپىسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. موڭغۇللار ئاھالىنى تىزىمغا ئېلىش جەريانىدا، باج تۆلىگۈچىلەرنى بىرلىك قىلىپ بىر ئائىلە — ئىگىلىكنى تىزىمغا ئالدى①.

كۆچمەن چارۋىچىلار خان سارىيىغا ۋە ئۆزلىرىنىڭ بۇۋاستە باشلىقلىرىغا باج تۆلەشكە مەجبۇر ئىدى، بۇ باج «قۇيچۇر» دەپ ئاتىلاتتى. مۆڭكە خان ۋەيرانچىلىقتا ئۈچرىغان ئاھالىدىن ئېلىنىدىغان باجلارغا بىر تەرتىپ ئورنىتىشقا ئورۇنۇپ كەلگەنىدى. نەتىجىدە شۇنىڭ زامانىدا 100 تۈياق چارۋىدىن بىر تۈياق مالنى باجغا ئېلىش بېكىتىلدى. ئەمەلىيەتتە، بۇ تەرتىپ دائىم دېگۈدەك بۇزۇلۇپ تۇردى، بۇنىڭغا ئەمەل قىلمىغانلار باج تۆلەيدىغانلار ئەمەس ئىدى. قۇيچۇر ئولتۇراق دېھقانلارغا، شەھەر ئاھالىسىغمۇ كېڭەيتىلدى، كېيىن قۇيچۇر ھەر بىر جاندىن ئېلىنىدىغان بولدى②. ئۇيغۇر ئېلىدە قويچۇرنى پۇل، ئاشلىق ۋە چارۋىلار بىلەنمۇ تۆلەيتتى③. غەربىي يۇرت ئاھالىسىدىن قالان ۋە ياساق دەپ ئاتىلىدىغان دۆلەت سېلىقمۇ ئېلىناتتى. سېلىقلارنى كۆتۈرۈۋالغۇچىلارمۇ بولاتتى. بۇنداق ئادەملەر ئاھالىدىن باجنى رەھىمسىزلىك بىلەن ئالاتتى، بەلگىلەنگەن نورمىدىن ئاشۇرۇپ ئالاتتى، بەزىدە تەكرار ئالاتتى. باجنى كۆتۈرۈۋېلىش تۈزۈمى دېھقانلار ئۈچۈن بەك ئېغىرغا چۈشەتتى.

---

① د. ئى. تېخونوف: «10 — 14-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى»، 100-بەت.

② ن. پ. پېترۇشېۋسكىينىڭ 1977-يىلدىكى ئەسىرى، 244-بەت.

③ د. ئى. تېخونوف: «10 — 14 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى»، 102 - بەت.

غەربىي يۇرتتا باج تەبىئىي تۇردە تۆلىنەتتى. باجنى پۇلغا ئايلاندۇرۇپ تۆلەشكىمۇ بولاتتى، لېكىن بۇ ئاساسىي ئورۇندا تۇرمايتتى. مەھسۇلات بىلەن تۆلىنىدىغان باجلارنىڭ تۇرى ھەر خىل بولاتتى. ئاھالىلەر باجنى گۇرۇچ بىلەنمۇ، بۇغداي ۋە پاختىلار بىلەنمۇ، توقۇلغان يىپ رەخت، يۇڭ، بور (ئۇزۇم ھاراقلىرى — مۇھەررىردىن) بىلەنمۇ تۆلەيتتى.

شۇنداق قىلىپ، دېھقانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنىڭ ئاساسىي شەكلى خۇددى بۇرۇنقىدەكلا مەھسۇلاتتىن ئېلىنىدىغان پايدا بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ھاشارمۇ كەڭ قوللىنىلدى. دۆلەت ئۆزى زۆرۈر تاپقان يەرلەرگە ھاشار ئۇسۇلىنى قوللىنىپ دېھقانلاردىن پايدا ئالاتتى. بۇمۇ ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ بىر تۈرى ئىدى. ھەر بىر دېھقان پۇل ياكى مەھسۇلات بىلەن سېلىق تۆلەشكە مەجبۇر ئىدى ھەمدە دۆلەت ئۇچۇن مەلۇم مۇددەت ھاشارغا ئىشلەيتتى. ھاشارغا ئىشلىگەندە، دۆلەت كۆرسەتكەن مەلۇم بىر ئەمگەككە سېلىناتتى ياكى شۇ ئەمگەك ئۇچۇن ئات-ئۇلاغلار چىقرىپ بېرەتتى①.

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مالىيە ئىشلىرى ناچارلىشىپ، ئاھالىدىن ئېلىنىدىغان سېلىق بەك كۆپەيىپ كەتتى. يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، خەلقتىن ئېلىنىدىغان باج 20 ھەسسە كۆپەيدى②. خانلار يۇرگۇزگەن باج سىياستى مۇلكىي ۋە دىنىي فېئوداللارنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدىدى. فېئوداللار تۆلەشكە تېگىشلىك باج ۋە سېلىقلارنى ئەمگەكچى خەلق ئۈستىگە ئارتىپ قويدى. باج سىستېمىسىنى دېھقانلارنى يانچىلارغا ئايلاندۇرۇۋېلىشنىڭ ۋاستىسى قىلىۋالدى. مەركىزىي ۋە يەرلىك ھاكىمىيەتلەر ئۇچۇن ئېلىنىدىغان

---

① د. ئى. تىخونوف: « 10 — 14-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى »، 97-بەت.

② چۇئۇلۇننىڭ 1983-يىلدىكى ئەسىرى، 116 - بەت، 1983 - يىل.

باج بارا-بارا ئاھالىنى ۋەيران قىلىشقا باشلىدى.

خەلق ئۇچۇن ناھايىتى ئېغىر كېلىدىغان ئىش موڭغۇل قوشۇنىغا ئېلىنىدىغان ئەسكەر سېلىقى ئىدى. ئەمگەكچى ئاھالە ئادەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىدىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولاتتى. قورال-سايمانلار ئېلىش ئۇچۇنمۇ كۆپ چىقىم تارتاتتى. ئولتۇراق ئاھالىلەرمۇ ئەسكەر بولۇشقا مەجبۇر ئىدى، ئون ئائىلىدىن بىر كىشى ئەسكەرلىككە ئېلىناتتى. بۇئەسكەرلەر-نى پىيادىلەر قوشۇنىغا بۆلۈپ، قەلئەلەرنى مۇھاسىرە قىلىشقا ئىشلىتەتتى①.

ئاھالە ئۇچۇن ئەڭ ئېغىر سېلىقلارنىڭ بىرى پوچتا خىزمىتى ئىدى، بۇ ۋەزىپىنى دېھقانلار نۆۋەتلىشىپ ئىشلەيتتى. شۇ چاغدىكى پوچتا سىستېمىسى پۈتۈن ھاكىمىيەتنى باشقۇرۇشقا ئىشلىتىلەتتى، يەنى پوچتا خىزمىتىنى قىلغۇچىلار ئايىغى ئۈزۈلمەي كېلىپ تۇرىدىغان خەۋەرچىلەرنى قوندۇرۇش ۋە ئات-ئۇلاغلارنى تەييارلاپ بېرىش ۋەزىپىلىرىنى ئۈستىگە ئالاتتى. ھەر خىل چاپارمەنلەر ۋە ئەمەلدارلارنى كۈتەتتى ھەمدە يولغا سالاتتى، ئۇ يەردىن بۇ يەرگە يۈك توشۇيتتى.

پوچتا يوللىرى ئاساسەن، ئۇيغۇرلار جايلىشىپ ئىگىلىگەن يەرلەردىن ئۆتەتتى. بۇ يوللار ئۈستىدە كۆپلىگەن بېكەتلەر (驿站 جام - راباتلار — مۇھەررىردىن) سېلىنغانىدى. ھەربىر بېكەتتە 20 ئادەم تۇراتتى، شۇ چاغدا بۇلار ئۇلاچىن (پوچتىچى) دەپ ئاتىلاتتى. بېكەتلەردە بىر تۇركۇم ئات دائىم تەييار تۇرۇشى كېرەك ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كەلگەن- كەتكەنلەرگە ئوزۇق ئۇچۇن بىرەر قورۇ قوي تەييار تۇراتتى②. پىلانو كارپىننىڭ ئىسپاتلىشىچە، موڭغۇل ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدىكى ئادەملەر يولدىن ئۆتكەن-كەشكەنلەرگە ئات-ئۇلاغ، يېمەك-ئىچمەكلەرنى

① «قازاق س س ر تارىخى»، 2-توم، 145-بەت.

② «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى تارىخى»، 139 - بەت، 1983 - يىل.

بەرگە ندىن سىرت، شۇ ئادەملەرنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان ئادەملەرنى قېتىپ قوياتتى. ئەلچىلەر ئۇچۇن ئات ۋە مەخسۇس خىزمەتچىلەر بېرەتتى①. پوچتا بېكەتلىرىدە تۇرۇپ قالغان ئاقسۆڭەكلەر، ئەمەلدارلار، ئەلچىلەر، چاپارمەنلەر، ئادەتتىكى قاتناش ۋاستىلىرىدىن باشقا، شۇ يەرلىك ئاھالىدىن ھەر خىل سېلىق بېرىشنى تەلەپ قىلاتتى. غەربىي يۇرتتىكى شەھەر ۋە يېزا ئاھاللىرى ئاشۇنداق ئادەملەرنىڭ زۇلۇمىغا قاتتىق ئۇچراپ كەلگەنىدى.

پۇتۇن موڭغۇل ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدىكى 1400 پوچتا بېكىتىنىڭ مۇئەييەن بىر قىسمى (50 نەچچىسى) غەربىي يۇرت تېررىتورىيىسىگە جايلاشقانىدى②. ساكۇتى تورۇنىڭ پىكرىچە، غەربىي يۇرتتىن پوچتا ئىككى يول ئارقىلىق ئۆتەتتى. بىر يول شاجۇ (沙州 دەشت ئاتا 〈دۇنخۇاڭ〉 — مۇھەررىردىن)، قۇمۇلدىن ئۆتۈپ، غەرب تەرەپكە بارىدۇ؛ ئىككىنچى بىر يول قۇمۇلدىن چىقىپ، غەربىي جەنۇب تەرەپكە مېڭىپ، لوپنۇر ئارقىلىق خوتەن ۋە قەشقەرلەرگىچە بارىدۇ.

1278-يىلى، باساچالى ئىسىملىك بىر ئەمەلدار ئۇيغۇرلار قەلئەسى بەشبالىق ۋە قاراخوجىدىكى ھەربىي پوچتا بېكەتلىرىنى باشقۇرۇپ تۇرغان. تولۇچى ئىسىملىك بىر ئەمەلدار جانبالىق (〈昌八剌，彰八里〉张堡城 ھازىرقى قۇتۇبىنىڭ شەرقى، سانجىنىڭ تەۋەسىدە — مۇھەررىردىن) تىكى ھەربىي پوچتا بېكىتىگە مەسئۇل بولۇپ تۇرغان. يۇەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇ پوچتا بېكەتلىرىدىن قايدۇغا قارشى ھەربىي ھەرىكەتلەر تەييارلىقى ئۇچۇن پايدىلانغان③. بۇ پوچتا بېكەتلىرى ھەربىي

① پ. كارپىنى: «موڭغۇللار تارىخى» (پلانو كارپىنى ۋە رۇبرۇكلارنىڭ «شەرق ئەللىرىگە قىلغان ساياھىتى»)، 45 — 46-بەتلەر، موسكۋا، 1957-يىل.

② «جۇڭگونىڭ ئۇمۇمىي تارىخى»، 212-بەت.

③ ساكۇتى تورۇ: «موڭغول ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرىستان»، 63 - بەت.

بۇيرۇقلارنى تېگىشلىك ئورۇنلىرىغا يەتكۈزۈپ بېرەتتى ۋە ئەسكەرلەرنىڭ تەمىناتلىرىنىمۇ باشقۇراتتى. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ھەربىي پوچتا بېكەتلىرىدىن باشقا، ئادەتتىكى مۇلكىي پوچتا بېكەتلىرىمۇ بولغانكەن. 1281-يىلى تەيخېلىڭ تۆپىلىكى (太和岭 شەنشى ئۆلكىسىدىكى يەنمېن〈門雁〉نىڭ شىمالىدا — مۇھەررىردىن) بىلەن بەشبالىق قەلئەسى ئارىلىقىدا 32 بېكەت قۇرۇلغان. 1283-يىلى، مۇشۇنىڭغا ئوخشاش پوچتا بېكەتلىرى يەنە تۆت رايوندا قۇرۇلغان. 1285-يىلى، بەشبالىق پوچتا بېكىتى قۇرۇلغان. پوچتا بېكەتلىرى ئۇيغۇر ئېلىنىڭ باشقا رايونلىرىدىمۇ قۇرۇلغان. بەشبالىق پوچتا بېكىتىدە دائىم 60 ئات، 25 ئۆكۈز، 25 ئېشەك تەق تۇراتتى. ھەر يىلى 100 كىشىنى تەمىنلەيدىغان ئوزۇق-تۈلۈك يىغلاتتى. 1500 لېتىر قىمىز ئېلىناتتى①.

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە، غەربىي يۇرتنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا 1272-يىلى خوتەن بىلەن يەركەننىڭ ئارىلىقىدىكى يولغا 13 پوچتا بېكىتى قۇرۇلغان. 1282-، 1286-يىللىرى خوتەن، رۇچاق (若羌 ھازىرقى چارقلىق — مۇھەررىردىن)، سېتاي (怯台 كەتەك، ھازىرقى چەرچەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئاقتارنىڭ ئەتراپىدا — مۇھەررىردىن)، لوپ (〈罗不〉罗卜 — مۇھەررىردىن) تا پوچتا بېكەتلىرى قۇرۇلغانىدى②. بۇ بېكەتلەر 5000 چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتىكى جايلارغا قۇرۇلغانىدى. تارىم ئويمانلىقىنى بويلاپ كەتكەن بۇ بېكەتلەرنىڭ سانى 19 غا يېتەتتى③.

① ساكۇتى تورۇ: «موڭغۇل ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرستان». 63-بەت.

② «جۇڭگونىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 1-توم، 481-بەت.

③ لىيۇ زىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى، 1-كىتاب، 1-قىسىم، 481-بەت.

دېھقانلار بېكتىپ قويۇلغان نۆۋەت بويىچە شۇ پوچتا بېكەتلىرىگە ۋە ئۇ يەرلەردىكى ئەمەلدارلارنىڭ يېمەك-ئىچمەكلىرى ئۈچۈن دائىم ئات-ئۇلاغ ۋە ئۇزۇقلۇقلار يەتكۈزۈپ بېرەتتى. بۇنىڭدىن باشقا، مەخسۇس مۇھىم خەۋەرلەر يەتكۈزىدىغان ئاتلىق ئالاقچىلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئات-ئۇلاغلىرىنى ئۆزلىرى خالىغان يەردە ئاھالىنىڭ ئات-ئۇلاغلىرىغا ئالماشتۇرۇش ھوقۇقى بار ئىدى.

ئاھالىلەر مۇشۇنداق كەلدى-كەتتى ئەمەلدارلارغا ئات-ئۇلاغلار يەتكۈزۈپ بېرىشتىن باشقا، ئۇلارنىڭ خىزمىتىنى قىلىدىغان خادىملارنى يەتكۈزۈپ بېرەتتى. مۇشۇنداق سېلىقلار ئاھالە ئۈچۈن بەك ئېغىر كېلەتتى. ئېتىدىن ئايرىلىپ قالغان دېھقان ئۆز ئىگىلىكىدە مەلۇم مۇددەت ئات ئىشلىتەلمەيتتى. دېھقانلارنىڭ ئات-ئۇلاغلىرىنى بۇنداق ئېلىپ كېتىش ئېتىز ئىشلىرىنىڭ بەك جىددىي ۋاقتىغا توغرا كېلىپ قالاتتى.

قارىماققا، پوچتاكەشلەرنىڭ ئىشلىرى باشقىلارنىڭكىگە نىسبەتەن يېنىكرەكتەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بۇلارمۇ تۇرلۇك باج-سېلىقلاردىن قۇتۇلۇپ قالالمايتتى، نۇرغۇن باج-سېلىقلارنى تۆلەشكە مەجبۇر بولاتتى. ئومۇمەن ئالغاندا، موڭغۇللار دەۋرىدە خەلقنىڭ بېشىغا چۈشكەن فېئودالىق زۇلۇم بەك ئېغىر ئىدى. ئۇيغۇر ئاھالىلىرىنىڭ تۇرمۇشى قىينىلاشقانىدى. باج-سېلىقلارنىڭ مىقدارى، شۇنداقلا كۆلىمى ئۆسكەنسېرى، خەلق ئۈستىدىكى زۇلۇمۇ ئاشاتتى.

§ 7. ئىگىلىك

مەلۇمكى، غەربىي يۇرت قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن ئەلدۇر. بۇ يەردىكى ئىقتىسادنىڭ ئاساسى دېھقانچىلىقتۇر. غەربىي يۇرتنىڭ تەبىئىي شەرت-شارائىتلىرى بۇ يەرلەردە ئوتلاق-ياياقلارنى تەرەققىي

قىلدۇرۇشقىمۇ قولايلىق ئىدى. موڭغۇللار دەۋرىدە يېزىلغان تارىخىي ئەسەرلەردە بۇ مەسىلە كۆپ تىلغا ئېلىنغان.

ئۇيغۇر يەرلىرىنىڭ تەبىي شارائىتى، دېھقانچىلىق ئەنئەنىلىرى ۋە جۇغراپىيىلىك ئورنى ئۇيغۇرلاردىكى دېھقانچىلىق ئىقتىسادىنىڭ تۈرلىرىنى بەلگىلەپ بەردى. دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئۇچ تۈرى — بىرىنچى، بۇغداي يېتىشتۇرۇش؛ ئىككىنچى، ئۈزۈمچىلىك؛ ئۈچىنچى، پاختىچىلىق — ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىسىدۇر.

قەشقەرىيە ۋادىلىرىدا، تۇرپان ئويمانلىقىدا دېھقانچىلىقنىڭ تارماقلىرى كۆپ ئىدى. بۇ يەرلەردە ئۈزۈق-تۈلۈك زىرائەتلىرىلا يېتىشتۇرۇلۇپ قالماستىن، بەلكى تۈجۈپىلەپ ئىشلەيدىغان ئۆسۈملۈكلەرمۇ تېرىلاتتى. ئۇيغۇرلار بۇغداي، شال، تېرىق، پۇرچاق، پاختا، كەندىر، كۈنجۈت، ياڭاق، ئۈزۈم، نەشپۈت، ئۈرۈك، تاۋۇز، قوغۇن، خورمىلار يېتىشتۇرەتتى.

تۇرپان ئويمانلىقىدا موڭغۇللار دەۋرىدە ئۈزۈمچىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۈزۈمدىن ياسالغان ئۈزۈم ھارىقى سودىسىنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولدى، بۇ ئەھۋال ئۆز نۆۋىتىدە تاۋار ئالماشتۇرۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈردى. ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ تۈرمۇشى ئۈزۈمچىلىك بىلەن زىچ باغلانغاچقا، تەكلىكەر ئەكۇ مۇھىم بايلىق ھېسابلىناتتى. راھىب چاڭچۇن (长春真人丘处机) ئەۋلىيا چۈچۈجى — مۇھەررىردىن): «بۇ يەرلەرنىڭ ھاۋاسى ئىنتايىن ئىسسىق ئىكەن، كۆپ مىقداردا ئۈزۈم ئىشلەپچىقىرىدىكەن»① دەپ يازغان. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇ يەردىكى ئۈزۈم باغلىرىنىڭ كۆلىمى ۋە تەكلەرنىڭ سانى ئۇ يەرنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى بەلگىلەيتتى.

بەشبالىق رايونىنىڭ ھاۋاسى بىر قەدەر سالقىن ئىدى.

---

① لى جىچەن: «ئەۋلىيا چۈچۈجىنىڭ غەربكە قىلغان ساياھىتى» (يۇنيەن توپلىمى)، 24-توپلام، 14-بەت.

شۇنداق بولسىمۇ، بۇ يەر يېزا ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم بىر ئوچىقى ئىدى، بولۇپمۇ بۇ يەردە چارۋىچىلىقتا قولايلىق بولغان ئوتلاق، يايلاقلار كۆپ ئىدى.

قەشقەرىيە ۋە تۇرپان ئويمانلىقىدىكى دېھقانچىلىق سۇنئىي سۇغۇرۇش ئىشلىرىنى ئوبدان يولغا قويۇش بىلەن تەرەققىي قىلىپ كەلگەنىدى. يامغۇر-يېشىنلار كۆپ تاغلىق رايونلاردا، بىنەم ئۇسۇلى بىلەن تېرىقچىلىق قىلىشمۇ مەۋجۇت ئىدى①. ئەمما مۇشۇنداق بولغاچقا، ئۇيغۇرلار يەر سۇغۇرىدىغان سۇنى خەلقنىڭ چوڭ بىر بايلىقى دەپ ھېسابلاپ كەلگەنىدى. يامغۇر-يېشىنلار-نىڭ ئازلىقى تۇپەيلىدىن، يېزا ئىگىلىكىنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن بىرەر زىرائەتنى تېرىشتىن بۇرۇنلا تېرىلغۇ مەيدانىنى قانداق ئۇسۇلدا سۇغۇرۇشنىڭ چارىلىرىنى قوللىنىشقا باشلىغان.

تۇرپان ئويمانلىقىدا ئانچە چوڭ بولمىغان تەبىئىي ئېرىق سۇلىرى بىلەن كۆلىمى كىچىكرەك يەرلەر تېرىلاتتى. قالغان تېرىلغۇ مەيدانلىرى بولسا كارىز سۇلىرى بىلەن سۇغۇرىلاتتى، كارىز مۇرەككەپ بىر سۇ قۇرۇلۇشىدۇر. راھىب چاكچۇن ئېرىقلارنى تۇرۇبىغا ئوخشىتىپ، ئۇيغۇرلار ئېتىزلىقلارنى چوڭقۇر كولانغان ئېرىقلار بىلەن سۇغۇراتتى، دەپ كۆرسەتكەن.

شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت سەۋىيىلىرىنىڭ تەرەققىياتى شۇ چاغلاردىلا خېلىلا يۇقىرى ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، ھۈنەر، جۇملىدىن توقۇمىچىلىق ئىشلىرى راۋاج تاپقانىدى. سەنئەتنىڭ ھەر خىل تۈرلىرىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى كۆرسەتكەنىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ توقۇمىچىلىقى قەدىمدىن كېلىۋاتقان بىر ئەنئەنە بولۇپ، خەلقنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا مۇھىم رول ئوينايتتى. غەربىي يۇرتتا موڭغۇللار ھۆكۈم سۈرۈپ تۇرغان

---

① د. ئى. تىخونوف: «10 — 14-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى»، 69-بەت.

مەزگىلدە، توقۇمىچىلىق ۋە توقۇلغان رەختلەرنى بويىش كارخانىلىرى مەۋجۇت ئىدى. تارىخىي مەنبەلەر توقۇمىچىلىق كارخانىلىرىنىڭ قوچۇ، لۈكچۈن، بەشبالىق، قەشقەر ۋە خوتەنلەردە بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ كۆرسىتىدۇ. توقۇمىچىلىق هۈنىرى ئۇيغۇر ئۇستىلىرىنىڭ تىرىشچى ئارقىسىدا تەرەققىي قىلغانىدى①. توقۇمىچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان خام مال شۇ يەرلەرنىڭ ئۆزىدە يېتىشتۈرۈلگەن پاختا، كەندىر قاتارلىقلار ئىدى. ئومۇمەن، شۇنداق دەپ قەيت قىلىشقا بولىدۇكى، غەربىي يۇرتتا، توقۇمىچىلىق سانائىتىدە خام مال يېتىشمەي قالارمىكىن، دەيدىغان ئەندىشە بولۇش بىھاجەت.

روشەنكى، غەربىي يۇرتتا پاختا يېتىشتۈرۈش ئەڭ قەدىمدىن تارتىپ كېلىۋاتقان بىر ئىش. جۇڭگونىڭ تارىخىي مەنبەلىرىنىڭ بىرى «لياڭ سۇلالىسى تارىخى» 54-جىلدتا 6-ئەسىرگە ئائىت ۋەقەلەر بايان قىلىنىپ: «قوچۇدا (ئۇيغۇرلار ئىلىدە — مۇنىر ئىبرزىن) هەر خىل ئۆسۈملۈكلەر كۆپ ئىكەن. شۇ ئۆسۈملەكلەرنىڭ بىرىنىڭ مېۋىسى پىلە قۇرتىنىڭ غوزىسىغا ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ ئىنچىكە تالالىسى بار، يەرلىك خەلق ئۇنى بۇدى — جا دەپ ئاتايدىكەن. يەرلىك خەلق بۇنىڭدىن ئىنچىكە رەخت توقۇيدۇ. بۇ رەختنىڭ رەڭگى ئاق، ئۆزى بەك يۇمشاق، بازاردا پۇل ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ». ئۇيغۇرلار ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا كېۋەز يېتىشتۈرۈپ كەلگەچكە، هەر خىل پاختا رەختلەرنى توقۇشتا كامالەتكە يەتكەن ئۇستىلار ئىدى. بۇ توقۇلغان رەختلەر ئۆزلىرىنىڭ سۇپىتىگە يارىشا بىرنەچچە خىل بولۇپ، هەرقايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا نامى بار ئىدى. مەسىلەن، بۆز، كۆكچۇ، تولۇما (تولىما)، سۇلۇما قاتارلىقلار.

توقۇمىچىلىق كارخانىلىرىدا يىپ رەخت، يۇڭ رەخت ۋە

---

① مۇنىر ئىبرزىن: «〈تولۇما〉 ۋە 〈تورما〉 سۆزلىرىنىڭ تارىخىي كېلىپ چىقىشىنى ئىزاهلاش» («سوۋېت تۈركولوگىيىسى»)، 1974-يىل 4-سان، 61 — 64-بەتلەر، ئالۇتا.

يىپەك رەختلەر، شۇ قاتاردا گۈللۈك تاۋار-دۇردۇنلار توقۇلاتتى. ئالتۇن يىپ ئارىلاشتۇرۇپ يىپەكتىن توقۇلغان قېلىن رەخت — تاۋار پەقەت ئۇلۇغ خان ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرىنىڭ كىيىم-كېچەكلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى.

غەربىي يۇرتتىكى شۇ چاغلاردا ئىشلىتىلگەن توقۇمىچىلىق چاقلىرى قوشنا ئەللەرگە نىسبەتەن ئالاھىدە ئوبدان ئىشلەنگەن. 13-ئەسىردە غەربىي يۇرتتىڭ جەنۇبى ۋە شەرقىدىكى ۋادىلاردا سورتلۇق پاختا، كەندىر، يۇڭدىن توقۇلغان رەختلەر سىرتقا چىقىرىلاتتى.

بۇ يەرلەردە ئائىلە توقۇمىچىلىق ئىشلىرى راۋاجلانغان ئىدى. كېيىنكى تېرىيدىغان ھەر بىر ئائىلە ئۆزىنىڭ پاختىسىدىن رەخت توقۇپ، پۈتۈن ئائىلىسىنى تەمىنلىگەندىن باشقا، بىر قىسمىنى بازارغىمۇ چىقىراتتى. بۇ رەختلەردىن كىيىم-كېچەك، يوتقان-كۆرپىلەر تىكىلەتتى، ئىشلەپچىقىرىشقا لازىملىق تاغار، تانا يىپ ۋە سەپەرلىك يىپ چىلەكلەر تەييارلىناتتى. بۇ توقۇلغان بۇيۇملار بەك پۈختا، چىداملىق ئىدى.

قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرىدىن كۆيدۈرۈلگەن پىشىق خىش، بىنالارغا ئىشلىتىلىدىغان ھەر خىل ساپال-چاقچۇقلار بار ئىدى①. ساپالچىلىق مۇھىم ئورۇن تۇتاتتى. ئىشلەپچىقىرىلغان ساپاللار ئادەتتىكى تۇرمۇشتا ۋە ئىگىلىك ئىشلىرىدا ئىشلىتىلەتتى.

ئۇيغۇرلار پولاتتىن ھەر خىل بۇيۇملارنى ياسايتتى. پولاتتىن ياسالغان ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان سايمانلار دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، قول ھۈنەر ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولدى.

دېمەك، موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە، ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدا ئاشلىق، ئۇزۇملەرنى پېتىشتۇرۇش، ھەر

---

① خۇاڭ ۋېنبىي: «تۇرپاندا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، 4 - ، 8 — 9 - بەتلەر، شاڭخەي، 1954-يىل.

خىل مۇئىلەرنى يېتىشتۇرىدىغان باغۋەنچىلىك، يېپەك ۋە يېپەك رەختلەرنى ئىشلەپچىقىرىش ئالاھىدە ئورۇننى ئىگىلىگەنىدى. ئىقتىسادنىڭ بۇ تارماقلىرى خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينىغانىدى.

§ 8. موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاقىۋىتى

غەربىي يۇرتنىڭ ئاھالىلىرى موڭغۇللار بېسىۋالغان باشقا ئەللەرنىڭ ئاھالىلىرىغا ئوخشاشلا، سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردە قاتتىق زۇلۇمغا ئۇچرىدى.

موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان دەۋر ئۇلار بېسىۋالغان ئەللەر ئۈچۈن ئېغىر ئاقىۋەتلەر ئېلىپ كەلگەن دەۋر بولدى. بۇ ئەللەردىكى كۆپلىگەن خەلقلەرنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە سىياسىي، ئىجتىمائىي ھەمدە ئېتنىك جەھەتلەردىكى تەرەققىياتىنى كۆپ يىللار ئاقسىتىپ قويدى. كۆپلىگەن رايونلارنىڭ ئىقتىسادى زاۋاللىققا يۈزلەندى، گۈللەپ تۇرغان شەھەرلەر ۋەيران قىلىندى، مادداىي ۋە مەدەنىيەت بايلىقلىرى يوقىتىلدى، نۇرغۇنلىغان مەلىكلىك ئۇستىلار ۋە ھۈنەرۋەنلەر موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ مەركەزلىرىگە يۆتكەپ كېتىلدى. مانا مۇشۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى كۆپلىگەن ئادەملەرنىڭ ئاممىۋى ھالدا يوقىتىلىشىنمۇ كەلتۈرۈپ چىقاردى. موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ۋەھشىيانە سىياسىتى، فېئودالىق قوش زۇلۇم غەربىي يۇرتتىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ۋەيران بولۇشقا ئېلىپ كەلدى. بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان ۋىلايەتلەرمۇ زاۋاللىققا يۈزلەندى①.

مەنبەلەرگە قارىغاندا، موڭغۇل فېئودالىرى غەربىي يۇرتنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، دېھقانچىلىق رايونلىرىنى ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىتىپ، ئۇ يەرلەرنى مال باقىدىغان ئوتلاقلىقلارغا ئايلاندۇردى.

① م. قۇتلۇقوفنىڭ 1977 - يىلدىكى ئەسىرى، 89 - بەت.

نۇرغۇن ئەسكەرگە قوماندان بولغان چاغاتاينىڭ ئوردىسى ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا جايلاشقانىدى. نەچچە ئون يىل داۋامىدا، بۇ رايونغا نۇرغۇنلىغان موڭغۇل كۆچمەنلىرى كەلدى. ئىلى رايونىغا كۆچمەن موڭغۇللارنىڭ كېلىۋېرىشى تۆپە يىلدىن، تېرىلىدىغان بىنەم يەرلەرنىڭ كۆلىمى ئازلاپ، ئۇ يەرلەر ئاساسەن ئوتلاقلارغا ئايلىنىپ كەتتى. چارۋىچىلىق ئولتۇراقلىشىپ ئېلىپ بېرىلغان دېھقانچىلىق ھېسابىغا تەرەققىي قىلدى.

موڭغۇل ئۇلۇسلىرىدىكى سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ مۇقىم بولماسلىقى تۆپە يىلدىن، غەربىي يۇرتنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى چۇشكۈنلەشتى. موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى بېسۋالغان جايلاردا مۇستەھكەم بىر ھاكىمىيەتمۇ تىكلىيەلمىدى، قانۇن-ياساقلارمۇ ئورنىتالمىدى، مۇستەھكەم، ئۈزۈنغا سوزۇلغان تىنچلىقمۇ ئورنىتالمىدى. ئۇيغۇر ئېلى تېررىتورىيىسىدە خانلىق تەختىنى تالىشىۋاتقان موڭغۇل دەۋاگەرلىرى ئارىسىدا ئۈزۈنغا سوزۇلغان سوقۇشلار داۋاملاشتى.

13-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا، بىر پۈتۈن موڭغۇل ئىمپېرىيىسى پارچىلىنىش گىردابىغا بېرىپ قالغانىدى. بۇ پارچىلىنىش جەريانى مۆڭكە خان (1251 — 1259-يىللىرى) دىن كېيىن، تېخىمۇ كۈچەيىپ كەتتى.

1260-يىلى 6-ئايدا، چىڭگىزخانىنىڭ نەۋرىسى قۇبلاي ئۈكسى ئارىق بۇقا (阿里不哥 ئەلى بۇقا — مۇھەررىردىن) نىڭ خانلىق تەختىگە چىققانلىقىنى ئاڭلاپلا، كەيپىڭ (开平 كۆك خوشۇن — مۇھەررىردىن) شەھىرىدە چوڭ قۇرۇلتاي چاقىرىپ، شۇ قۇرۇلتايدا ئۆزىنى موڭغۇللارنىڭ « ئۇلۇغ خانى » دەپ جاكارلايدۇ. شۇنداق قىلىپ، 1260-يىلى، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدە ئىككى چوڭ قۇرۇلتاي چاقىرىلدۇ، نەتىجىدە ئىككى پايتەخت شەكىللىنىدۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ ئاكا-ئۇكا - ئارىق بۇقا بىلەن قۇبلاي ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش قانلىق، قورالىق

سوقۇشقا ئايلىنىپ كېتىدۇ. 1261-يىلى 1-ئايدا، ئارىق بۇقا قۇبلايغا قارشى ئەسكەر باشلاپ، كەيپىگە شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى. ئەسكەرلەر قۇبلاينىڭ يېرىگە قەدەم باسقاندا، ئۇ ئۆزىنىڭ ئاساسىي كۈچى بىلەن شىمال تەرەپكە يۈرۈپ، ئارىق بۇقا بىلەن جەڭ قىلماقچى بولدى. 1261-يىلى، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى گوبى چۆلىنىڭ يېنىدا ئاكا-ئۇكىلار قوماندانلىقىدىكى قوشۇنلار ئارا نەچچە كۈنگە سوزۇلغان قاتتىق جەڭ يۈز بەردى. ئاخىر ئارىق بۇقا مەغلۇب بولۇپ، نۇرغۇن چېقىم تارتتى، نائىلاج قالغان ئەسكەرلىرى بىلەن چېكىندى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئارىق بۇقا قاراقورۇم (喀剌和林 — مۇھەررىردىن) شەھرىنى تاشلاپ، ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا كۆچۈپ كەتتى. بۇنىڭدىن مەقسەت، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ غەرب تەرىپىدە ئۆزىگە ھمايىچى تېپىشتىن ئىبارەت ئىدى. ئەمەلىيەتتە، بۇ ئىشمۇ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولمىدى. ئۇ يەردىمۇ ئۇزۇن تۇرالمىدى. كۈرەشنى داۋاملاشتۇرۇشقا ھېچقانداق ئىمكانىيەت قالمىغانلىقتىن، ئارىق بۇقا 1264-يىلى قالدۇق ئەسكەرلىرى بىلەن بىللە قۇبلايغا تەسلىم بولدى. گەرچە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى قورالللىق توقۇنۇشلار ۋاقتىنچە توختىغان بولسىمۇ، لېكىن موڭغۇلىيىدە خانلىق تەختىنى تالىشىش كۈرىشى توختاپ قالمىدى. تەخت ئۈچۈن بولغان بۇ كۈرەشكە ئۆگەدەي خانىنىڭ ئەۋلادى — تەسىر كۈچى چوڭراق بولغان نويان قايدۇ رەھبەرلىك قىلدى.

جۇڭگو پادىشاھلىرىنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە، ھەر بىر خانىنىڭ ئىدارە قىلىپ تۇرغان يىللىرىنىڭ مەخسۇس نامى بولاتتى. مەسىلەن، قۇبلاي خانىنىڭ ئىدارە قىلىپ تۇرغان ۋاقتىلىرى 1260-يىلدىن باشلاپ، جۇڭتۇڭ (中统 يىل نامى، 1260 — 1264-يىللىرى — مۇھەررىردىن) دەپ ئاتالغانىدى. ئارىق بۇقا بىلەن بولغان كۈرەش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، 1265-يىلدىن باشلاپ، جىيۈەن (至元 يىل نامى،

1264 — 1284-يىللىرى — مۇھەررىردىن) دەپ ئاتالدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، قۇبلاي موڭغۇل ئۇلۇغ خانىنىڭ قانۇنىي ۋارىسى دەپ ھېسابلىنىشقا باشلىدى①.

قۇبلاي بىلەن قايدۇ ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش، ئەمەلىيەتتە ئىككى چوڭ بازىغا بۆلۈنۈپ كەتكەن موڭغۇل فېئودالىرىنىڭ ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرىشى ئىدى.

بۇ چاغلاردا، غەربىي يۇرتنىڭ بىر قىسمى يۇەن سۇلالىسىنىڭ ھەربىي بازىسىغا ئايلىنىپ قالغانىدى. ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى قايدۇخان كۆچمەنلىرىنىڭ ھۇجۇملىرىغا بەرداشلىق بېرىپ، ئۇلارنى چېكىندۈرۈپ تۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى يۇەن سۇلالىسىنىڭ ھەربىي بازىسىلىق رولىنى ئىپادىلىدى. قىسقىسى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى يۇەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي شىمال چېگرا رايونلىرىدا خەۋپسىزلىك ۋە تىنچلىق ئورنىتىش پىلانلىرىنى ئىشقا ئاشۇردى. قايدۇ-دۇۋا ئۇلۇسلىرىنىڭ بىرلەشمە كۈچىنىڭ ئاساسىي بازىسى يەتتەسۇ بىلەن ماۋارائۇننەھر رايونى بولۇپ قالدى. قايدۇ-دۇۋا ئەسكەرلىرى ھۇجۇمغا ئۆتكەندە، ئىلى رايونىغىچە يېتىپ كەلدى. يۇەن سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنى ئالدىنقى سەپنىڭ نۇقتىلىق بازىسى بولغان ئالمالىق رايونىغىچە ئېلىپ كەلدى. بۇنىڭ بىلەن، غەربىي يۇرت ئاھالىسىنىڭ تولۇق ۋە تەلتۆكۈس تىنچلاندۇرۇلۇشى مۇلچەرلەندى. يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاساسىي كۈچى دەسلەپتە بەشبالىق رايونىدا ئىدى.

ئۆگەدەي ۋە مۆڭكە خانلار ۋاقتىدىلا كۈچار ۋە باشقا رايونلارغا موڭغۇل ئىستېلاچى ئەسكەرلىرى ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. قۇبلاي خان ۋاقتىدا بولسا، بۇ ئەسكەرلەر تۇرپان خانلىقى دائىرىسىگىمۇ ئورۇنلاشتۇرۇلدى. يۇەن سۇلالىسىنىڭ 7- قوشۇنى قاراخوجا شەھرىنىڭ ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. يۇەن

① چۇئۇلۇننىڭ 1983-يىلدىكى ئەسىرى، 44-بەت.

سۇلالىسىنىڭ ئالغىنچى ئەسكەرلىرى شۇ چاغلاردا خوتەن، قەشقەر ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى مەدەنىيەتلىك باشقا شەھەرلەرگىمۇ يېتىپ بارغانىدى①.

1282-يىلى، ئالغىنچى ئەسكەرلەرنىڭ بەشبالىققا ئورۇنلاشتۇرۇلغان بىر قىسمى كۈچار رايونىغا باستۇرۇپ كىرىپ ئۇ يەرنى ئىگىلىدى. 1283-يىلى، يۈەن سۇلالىسى ساربىي سەركەردىسى ئاتاھەييا قوماندانلىقىدا ئەسكەر ئەۋەتىپ كۈچارنى قايتىدىن ئىگىلىدى. شۇ چاغلاردا، كۈچاردىن 250 كىلومېتر غەربىكىرەك جايلاشقان كورلا قايدۇ ۋە دۇۋالارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنىنىڭ بارگاھى ئىدى. قوبلاي خان مۇشۇنى نەزەردە تۇتۇپ، ئەسكەرلىرىنى كۈچارغىچە ئېلىپ كەلدى②.

بۇ ھەر ئىككى قوشۇن ئەسكەرلىرى ئۇيغۇرلار ياشاپ كەلگەن تېررىتورىيىلەرنىڭ ئىچىگە كىرىپ كەلدى. 1275-يىلى، دۇۋانىڭ 20 مىڭ ئەسكىرى تېز سۈرئەتتە بىلەن جەنۇبقا يۈرۈپ، قاراقوچۇ (〈卓和喀〉喀剌和州 ھازىرقى تۇرپان — مۇھەررىردىن) شەھرىنى قورشىدى. مۇھاسىرە ئالتە ئاي داۋام قىلدى. ئىدىقۇت قوچقار تېگىنىنىڭ قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكىنى نەتىجىسىدە، دۇۋانىڭ ئەسكەرلىرى شەھەرگە كىرەلمەي، ئاخىر چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى③.

شۇنداق قىلىپ، غەربىي يۇرتتا ئارىق بۇقا بىلەن قوبلاي خان ئوتتۇرىسىدىكى ۋە باشقا فېئودالار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش ئاخىرلاشقانغا قەدەر بولغان 40 يىل داۋامىدا جەڭلەر ئۈزۈلمەي بولۇپ تۇردى. موڭغۇللارنىڭ ئىچكى جەدەل-ماجرا ۋە سوقۇشلىرى

---

① ساكۇتى تورۇ: «موڭغۇل ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرستان» («سىگاكۇ زاۋسى» ژۇرنىلى)، 52-بەت.

② ساكۇتى تورۇ: «موڭغۇل ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرستان» («سىگاكۇ زاۋسى» ژۇرنىلى)، 54-بەت.

③ «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 122-جىلد.

غەربىي يۇرت ئاھالىسىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ھاياتىغا بەك ياماق تەسىر كۆرسەتتى.

مەھمۇد ئىبنى ۋەلى بۇ ئىچكى ماجرا-ئۇرۇشلار ھەققىدە تۆۋەندىكىلەرنى يازغانىدى: «ئاشۇ يىللاردا نۇرغۇنلىغان ئادەملەر ۋەيران بولدى، ھالاك بولدى. ئۆلكىلەر تامامەن خاراب‌لىققا ئايلاندى، سۈيۇرغاللىق يەرلەر — ئېكتا پۇتۇنلەي چۆشكە ئايلىنىپ كەتتى. ئېتىزلىقلار قۇرۇپ كەتتى، ھېچقانداق ئىش ئەمەلگە ئاشمىدى. ئۇلاردىن باشقا، ئۇرۇش قىلغۇچى ھەر ئىككى تەرەپ نۇرغۇن ئەسكەرلىرىدىن ئايرىلدى. ئات-ئۇلاغلارمۇ ئوزۇق-تۈلۈكسىز قېلىپ ئورۇقلاپ تۈگەشتى. قايدۇ ۋە دۇۋا ئەۋلادلىرىنىڭ خەزىنىدىكى پۇللىرىمۇ تامامەن تۈگىدى. شەھەرلەر ۋە ئوي-ئىمارەتلەر خاراب قىلىندى. ئۆي ئىگىلىرى يۇكلىرىنى تاشلاپ، بېشى قايغان يەرلەرگە پىتراپ كەتتى»①.

چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى يۇرت سوراپ تۇرغان مەزگىلدە، خەلقنى يارىتىپ بەرگەن تۇرمۇش شارائىتى تۆۋەندىكىچە ئىدى: موڭغۇللارنىڭ سانى ئەزەلدىنلا ئۇنچە كۆپ ئەمەس ئىدى. ئەشۇ خەقمۇ ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئاران دېگۈدەكلا ساقلاپ قالغانىدى. شۇ چاغلاردا، موڭغۇللار ھەربىي يۇرۇشلەر ئۈچۈن ئادەمگە ئىنتايىن مۇھتاج ئىدى، شۇڭا ئۇلارنىڭ ھەربىي يۇرۇشلىرى كۆپەيگەنسېرى، باشقا ئەللەرنى ئۆزلىرىگە قۇل قىلدى ۋە ئوغلانلىرىنى، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنى ئەسكەرلەر سۈپىتىدە ئىشلەتتى. يۇقىرىدا بايان قىلىنىپ ئۆتكىنىمىزدەك، چىڭگىزخان يۇرت سوراپ تۇرغان مەزگىلدە، نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇرلار موڭغۇل قوشۇنىدا ئەسكەرلىك ۋەزىپە ئۆتىدى. ئىدىقۇت ئۇرۇقىدىكى چوڭ-كىچىك خانلار

---

① ك. ئا. پتۇلىنا: «14-ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 16-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى شەرقىي جەنۇبىي قازاقستان»، 132-بەت، ئالمۇتا، 1977-يىل.

ئۆزلىرىنىڭ قول ئاستىدىكى ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنى مەركىزىي جۇڭگونىڭ تۈزلەڭلىكلىرىدىكى ھەربىي يۇرۇشلەرگە قاتناشتۇرۇشقا ئەۋەتىپ تۇردى. ئەۋەتىلگەن بۇ ئۇيغۇر قوشۇنلىرى يۈەن سۇلالىسىنىڭ ھەربىي يۇرۇشلىرىگە قاتناشتى. موڭغۇللار ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنلىرىنى بىر بايلىق مەنبەسى سۈپىتىدە قاراپ، ئۇلارغا يۇقىرى باھا بەردى ۋە ئۇلارنى موڭغۇللارنىڭ يۇقىرى تەبىقىسى جايلاشقان يەرلەرگە كۆچۈرۈپ ئاپاردى ھەمدە ئۇلارغا دۆلەت خىزمىتىنى ئۆتەۋاتقان كىشىلەرگە ياكى ئۆزلىرىگە يانچى قىلىپ بېرىلگەن ئادەملەرگە مۇئامىلە قىلغاندەك مۇئامىلە قىلدى. مانا مۇشۇ پاكىتلار شۇنى كۆرسىتىدۇكى، موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە، غەربىي يۇرتنىڭ ئاھالىسى، بولۇپمۇ ئېكىنچىلەر ۋە قول ھۈنەرۋەنلەرنىڭ سانى بەك ئازلاپ كەتتى. بۇ دېھقانچىلىق ۋە قول ھۈنەر ئىشلىرىنىڭ چۈشكۈنلىشىگە سەۋەب بولدى.

بۇنىڭدىن باشقا، موڭغۇل ھۆكۈمرانلىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئېغىر تۈرمۈش شارائىتى تۈپەيلىدىن، غەربىي يۇرتنىڭ بىر قىسىم ئاھالىسى باشقا يەرلەرگە كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. موڭغۇل ھۆكۈمرانلىقى ئورنىتىلغاندىن باشلاپلا، غەربىي يۇرتتىكى ئاھالىنىڭ سانى كېمىيىشكە باشلىغانىدى. موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان دەۋردە، ئۇيغۇرلار خېتىي كورىدورى رايونىغا، يۇننەن، خېنەن ۋە خۇنەن قاتارلىق يىراق ئۆلكىلەرگىمۇ كۆچۈپ كەتتى. خۇنەنگە كۆچۈپ كەتكەن ئۇيغۇرلار ئەۋلادىنىڭ سانى بۈگۈنكى كۈندە 4446 ①.

قىسقىسى، موڭغۇللار بېسىۋالغان دەۋردە، بىرقانچە خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇرلار چەتكە كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى. بۇ ئەھۋال يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنى قىيىنلاشتۇردى، چوڭ سۇ ئىنشائاتلىرىنىڭ قۇرۇلۇش سۈرئىتىنى

① جۇ لىگمىن، لى دىگرېن: « خۇنەن ئۇيغۇرلىرى »، 35 - بەت، 1984 - يىل.

ئاستىلاتتى. چاغاتاي ۋە قايدۇ بىرلەشمە ئۇلۇسنىڭ ھۆجۇملىرى، موڭغۇل خەزىنىسىگە ئېلىنىدىغان باج-سېلىقلارنىڭ كۆپىيىشلىرى تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ كۈنى بەك كەمبەغەللىكتە قالدى، ئاچارچىلىقلارغا يولۇقتى. 1278-يىلى بەشبالىقتا، 1280-ۋە 1285-يىللىرى قاراخوجىدا، 1289-يىلى قۇمۇلدا ئاچارچىلىق يۈز بەردى. چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ ئۆزئارا سوقۇشلىرى بۇ رايونىنىڭ ۋەزىيىتىنى ناھايىتى يامانلاشتۇرۇۋەتتى. 13-ئەسىرنىڭ 60-يىللىرىدىكى ئىچكى ئۇرۇشلار تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇر ئاھالىلىرىنىڭ بىر قىسمى پۈتۈنلەي يوقىتىلدى، بىر قىسمى تەرەپ-تەرەپكە پىتراپ كەتتى. 1275-يىلى، دۇۋانىڭ سانسىز ئەسكىرى قاراخوجىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇ يەرنى ئۇزاققىچە قورشىۋالغاندا، ئۇيغۇرلار نۇرغۇن چىقىمغا ئۇچرىدى. شۇ چاغدا، قاراخوجا ۋە بەشبالىق ئاھالىلىرىنىڭمۇ خېلىلا بىر قىسمى ئۇياق-بۇياقلارغا كۆچۈپ كەتتى.

موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ سىياسىي ھۆكۈمرانلىقىنىڭ تىكلىنىشى، 13-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمى ۋە 14-ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا، موڭغۇل ئۇلۇسلىرىنىڭ ئىچكى جاڭجال ۋە ئۇرۇشلىرى ئۇيغۇر شەھەرلىرىنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشىگە سەۋەب بولدى. يېزا-كەنتلەرنىڭ ۋەيران قىلىنىشى، ئېتىزلاردا چارۋىلارنىڭ بېقىلىشى، باغ-ۋارانلارنىڭ يوقىتىلىشى، سۇ ئىنشائىتى سىستېمىلىرىنىڭ بۇزۇۋېتىلىشى، ئولتۇراق دېھقانچىلىق ئاھالىلىرىنىڭ يوقىتىلىشى ۋە ئۇلارنىڭ كۆچۈرۈۋېتىلىشى، ئاھالىنىڭ شەھەرلەر ۋە دېھقانچىلىق رايونلىرى بىلەن بولغان ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلىرىنىڭ قاتتىق چەكلىنىشلىرى غەربىي يۇرتتىكى شەھەرلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئۇلىنىي يوقاتتى. بۇ ئەھۋالنى يازما مەنبەلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

13-ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 14-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، بۇ جەريان ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يەتتى. قاراخوجا شەھىرى

ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ھالاك بولۇشى بىلەن ئۆزىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزىلىك ۋەزىپىسىنى تاماملىدى. بۇ شەھەردىن پەقەت ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى ناھايىتى يۇقىرى مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە ئىگە شەھەر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدىغان خارابىلارلا قېپقالدى. مەنبەلەردە، 14-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمى، 15-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى بەشبالىق ۋە ئىلىبالىق (〈益离城〉 亦剌八里 ھازىرقى غۇلجا تەۋەسىدە — مۇھەررىردىن) شەھەرلىرىگە دائىر ماتېرىياللار كۆرۈلمەيدۇ. ئېھتىمال بۇ شەھەرلەر خۇددى باشقا نۇرغۇن شەھەرلەرگە ئوخشاش، 15-ئەسىرگە يېتىپ كەلمەيلا ۋەيران بولغان بولسا كېرەك.

ئىلى ۋىلايىتىدە بۇ يەرلەرنى موڭغۇللار كېلىپ ئىگىلىۋالغانغا قەدەر، نۇرغۇن شەھەرچىلەر ۋە يېزىلار بار ئىدى①. 14-ئەسىردىن كېيىن، ئىلى ۋىلايىتى ئولتۇراقلاشقان، تەرەققىي قىلغان دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇشتىن قېپقالدى. 14-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغا كەلگەندە ئالمالىق شەھىرىنىڭ تەقدىرىمۇ ئەنە شۇنداق بولدى.

غەربىي يۇرتنىڭ باشقا رايونلىرىدىمۇ خۇددى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ۋەزىيەت شەكىللەندى. «ھەفتە ئىقلىم» دېگەن ئەسەرنىڭ ئاپتورى مۇشۇ دەۋرلەرنى تەتقىق قىلىپ تۆۋەندىكىلەرنى يازغان: «ئۇدۇن (خوتەن) مەشھۇر شەھەر ئىدى، بۇگۈنكى كۈندە بولسا، بۇ شەھەرنىڭ ئۆتمۈشتىكى شانۇ شەۋكىتىنى ئىسپاتلاپ بېرىدىغان قالدۇق نەرسىلەرلا مەۋجۇت». 13-ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 14-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشىغان ئەبۇل فىدا ئىسىملىك ئەرەب ئاپتورى خوتەن توغرۇلۇق

① خۇاڭ ۋېنبىي: «ئىلىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر» («ئارخېئولوگىيە» ژۇرنىلى) 1960-يىل، 2-سان، 4 — 8-بەتلەر؛ 1963-يىل، 10-سان، 553 — 561-بەتلەر.

تۆۋەندىكىلەرنى يازغان: « قەدىمدە چوڭ شانۇشەۋكە تلىك شەھەرلەرنىڭ بىرى بولغان ئۇدۇن شەھىرى بۇگۈنكى كۇنده ئۇزىنىڭ خارابىلىرى بىلەن مەشھۇر بولۇپ تۇرماقتا »①. ئۇز ۋاقتىدا ئۇز كۆزى بىلەن كۆرگەن بىر ئادەم: « يەركەن كۆپ ئەسىرلەردىن بۇيان چوڭ ۋە ئاۋات شەھەر بولۇپ كەلگەنىدى، كېيىن تەدرىجىي زاۋاللىققا يۈز تۇتتى. ياۋا يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ماكانى بولۇپ قېلىشقا ئۇزۇن ۋاقىت قالمىغان بولسا كېرەك » دەپ گۇۋاھلىق بېرىدۇ②.

موڭغۇل ھۆكۈمرانلىقى غەربىي يۇرت ئۇچۇن ناھايىتى زور بالايىئاپەت بولدى، بۇ ھۆكۈمرانلىق ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى تورمۇزلىدى، سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە ئېتنىك جەھەتلەردىكى تەرەققىياتىنى بوغدى، ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئۇلىنى بوشىتىپ، دېھقانچىلىق ئىگىلىكى تەرەققىي قىلغان ئۆلكىلەرنى زاۋاللىققا يۈزلەندۇردى.

---

① م. تۇتلۇقوفنىڭ 1977-يىلدىكى ئەسىرى، 99-بەت.

② ۋ. ۋ. گرىگورىيېف: « شەرقىي ياكى چىنى تۇركىستان »، 2-توم، 326-بەت، سانكت-پېتېربۇرگ، 1873-يىل.

ئالتىنچى باب

9 - 13-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى

§ 1. 9 — 12-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 9 — 12 - ئەسىرلەرگە ئائىت مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى غەربىي يۇرتتىن كۆپلەپ تېپىلدى. بۇ تېررىتورىيە شۇ چاغلاردا ئىككى ئۇيغۇر ئېلى تەرىپىدىن بۆلۈپ ئىدارە قىلىناتتى. بۆلارنىڭ بىرى، قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى (866 — 1369-يىللىرى)؛ ئىككىنچىسى، قاراخانىيلار دۆلتى (943 — 1212-يىللىرى). بۇنىڭدىن باشقا، بۇ يادىكارلىقلار يەنە گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى دائىرىسىدىنمۇ تېپىلدى. ئىلى ۋىلايىتى ۋە غەربىي يۇرتنىڭ جەنۇبىي قىسمى قاراخانىيلار دۆلتىنىڭ تەركىبىدە ئىدى. تۇرپان ئويمانلىقى تاكى كېرىيىگىچە، كۇچار رايونى، جۇملىدىن بەشبالىق شەھىرى (ھازىرقى جىمسار) قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ تەركىبىدە ئىدى.

بۇ رايونلارنىڭ ئەڭ چوڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي، سودا ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرى قەشقەر (قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى)، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئالمالىق، قوچۇ (قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ مەركىزى)، يار خوتو (雅尔和屯 ھازىرقى تۇرپاندىكى يارغول — مۇھەررىردىن)، قىزىل، بەشبالىق (ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ يازلىق ئوردىسى)، گەنجۇ (گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ پايتەختى)، دۇنخۇاڭ قاتارلىق شەھەرلەر بۇيۇك يىپەك يولى ئۇستىگە جايلاشقان شەھەر

ئىدى. بۇ شەھەرلەردە سودا - تىجارەت، قول ھۈنەر، بىناكارلىق، ئىلىم - پەن، مائارىپ قاتارلىقلار تېز تەرەققىي قىلغانىدى. غەربىي يۇرتنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر داۋامىدا تېپىلغان چوڭ - چوڭ قۇرۇلۇش خارابىلىرى، نۇرغۇنلىغان ھەيكەل ۋە تام سۈرەت پارچىلىرى، 10 — 13-ئەسىرلەرگە ئائىت يازما ھۆججەتلەر ئۇيغۇر ئەللىرىدىكى ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي، سىياسىي تۈزۈمنىڭ مۇستەھكەملىكىنى، ئۇيغۇر خەلق مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە قولايلىق شەرت - شارائىتلار يارىتىپ بەرگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

تېپىلغان قانۇنىي ھۆججەتلەر يەنە بۇددا، مانى، خرىستىئان ۋە مۇسۇلمان دىنلىرىغا ئائىت تېكستلەر ۋە ئۇيغۇر، ئەرەب يېزىقلىرىدا يېزىلغان ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇرغۇنلىغان ئىلمىي ۋە بەدىئىي ئەسەرلەر ئەينى ۋاقىتتا، غەربىي يۇرت ئاھالىسىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىنى ئۇيغۇرلارنىڭ تەشكىل قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. تارىخىي مەنبەلەر شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، 10-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى ئاھالىسىنىڭ تەركىبىدە ئۇيغۇرلاردىن باشقا يەنە، قارلۇقلار، تۈركلەر، جۇڭيۈنلەر (ياۋچىلارنىڭ ئەۋلادى)، قىرغىزلار، مومانلار، گېدۈلار، يۈرۈنلارمۇ ياشىغانلىقىنى①؛ قاراخانىيلار دۆلىتىدە بولسا، ئۇيغۇرلار (ياغمىلار)، قارلۇقلار، ئوغۇزلار، چىگىللەر، تۈرگەشلەر (توقسى ۋە ئازلار)، ئارغۇ ۋە باشقىلار ياشىغانلىقىنى② كۆرسىتىدۇ.

ياۋچىلار، ئۇيغۇرلارنىڭ زور كۆپچىلىكى ۋە قارلۇقلارنىڭ بىر قىسمى ئولتۇراق تۇرمۇش كۆچۈرگەن بولۇپ، دېھقانچىلىق،

① ئا. گ. ماليا‌ۇكىن: « 9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى »، 89- بەت.

② ئو. قارايېۋ: « قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ تارىخى »، 55 _ 93 - بەتلەر، فرونزې، 1983 - يىل.

قول هۆنەر ۋە سودا-سېتىقلار بىلەن شۇغۇللانغان، ئۇلارنىڭ ئاز بىر قىسمىلا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، بۇ توغرۇلۇق ۋاڭ يەندې تۆۋەندىكىچە مەلۇمات بەرگەن: « قاغان (قوچۇ ئۇيغۇرلىرى — د. ئى. تېخونوف)، قاغانىنىڭ خاتۇنى ۋە قاغانىنىڭ ۋارىسى يىلقىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن. بۇ يىلقىلار ئۆزۈنلۇقى 100 نەچچە چاقىرىم سوزۇلغان تۈزلەڭلىكتە (بەشبالىق يېنىدا — د. ئى. تېخونوف) بېقىلىدىكەن. يىلقىلار رەڭلىرىگە قاراپ بۆلۈنىدىكەن. قانچە يىلقىسى بارلىقىنى ئۆزلىرىمۇ بىلمەيدىكەن. بەشبالىق يېنىدىكى سايلار كەڭ ۋە ئۇزۇن بولۇپ، بىرنەچچە مىڭ چاقىرىم كېلىدىكەن »①. يىلقىدىن باشقا، بۇ يەردە چوڭ ۋە كىچىك ئاچا توۋاقلىق ھايۋانلار، تۆگە ۋە قېچىرلارمۇ بېقىلغان. چارۋىلار تەڭرىتاغ، پامىر ۋە يەتتەسۇ تاغلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى ئوتلاقلىرىدا بېقىلغان. كۆچمەن ئارغۇ قەبىلىلىرى قاراخانىيلار زېمىنىنىڭ شەرقىي قىسمىدا، توقسى قەبىلىلىرى تەڭرىتاغلىرىنىڭ مەركىزى قىسمىدا، ئوغۇز ۋە تۈركمەنلەر بولسا، ئىسسىقكۆل رايونى ۋە چۈ دەريالىسى بويلىرىدىن ئالمالىققا قەدەر بولغان جايلاردا ياشىغان. چېگىل قەبىلىلىرى ئىسسىقكۆلنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقانىدى. ئۇيغۇرلار خېلى زامانلارغىچە مۇشۇ رايونلارنىڭ باشقۇرۇش تېزگىنىنى تۇتۇپ كەلگەنىدى. بۇ ھال ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي ھاياتىدا يېتەكچى رول ئويناشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن. مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا تىلنىڭ بىر بولۇشى، يېزىقنىڭ مەۋجۇتلۇقى، خەلقنىڭ ساز ۋە ئېغىز ئىجادىيىتى، ئەڭ مۇھىمى ئورتاق بولغان ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى بولۇشى تۈرتكە

① ئا. گ. مالياۋكىن: « 9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى »، 901 - بەت.

بولۇپ كەلگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئۇلارنىڭ تېرىقچىلىق ئۇسۇلى، سۇغۇرۇش سىستېمىلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى، يېغىشتۇرۇپ ئېيتقاندا، دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى، ئەمگەك قوراللىرى، شەھەر قۇرۇلۇشلىرىدا شەھەر مەركىزىگە بازارلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، ئەتراپىنىڭ سېپىللار بىلەن قورشىلىشى مەملىكەتنىڭ شەرقىدە ياكى غەربىدە بولسۇن، ھەممىسلا بىر - بىرىگە ئوخشاش ئىدى.

19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ئالىملار خوتەن، كروران (楼兰 — مۇھەررىدىن) تۇرپان، قاراشەھەر، ھەتتا قەشقەرلەردىن تېپىلغان ئەمەلىي قوللىنىلىدىغان سەنئەت بۇيۇملىرىنىڭ ياسىلىش ئۇسلۇبى، شەكلى ۋە ماتېرىياللىرى جەھەتتىن ئوخشىشىدىغانلىقىغا ئاساسەن، 9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار ئەمەلىي قوللىنىلىدىغان سەنئەت تەرەققىيات يۇنىلىشىنىڭ ئورتاقلىقىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇردى. قاراخانىيلار تېررىتورىيىسىدىكى ئۇيغۇرلار ۋە قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى زېمىنىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش شەكلىمۇ «بىر - بىرىگە بەك يېقىن ئىدى»①.

ئىقتىساد — ئىگىلىك جەھەتتىكى قويۇق ئۇچرىشىشلار، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئالاقىلەر تىل تەرەققىياتى ئۇچۇن زور تەسىر كۆرسەتتى. ئۇيغۇر تىلىغا قاراخانىيلار ئۇيغۇرلىرى ئارقىلىق ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەر سىڭىپ كىردى، خەنزۇچە، ھىندىچە ۋە باشقا تىللاردىكى ئاتالغۇلار قوچۇ ۋە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ئارقىلىق سىڭىپ كىردى. مالوفنىڭ نەشر قىلىنغان② ئۇيغۇرلارنىڭ 10 — 14 - ئەسىرلەرگە ئائىت يازما يادىكارلىقلىرى («مانى دىنىدىكىلەرنىڭ توۋا-ئىستىغپار دۇئاسى»، خرىستىئان دىنىدىكىلەرنىڭ «جادۇگەرلەر ئەۋلادى» بۇددىستلارنىڭ

① د. ئى. تېخونوفنىڭ 1964 - يىلدىكى ئەسىرى، 214 - بەت.

② س. يې. مالوف: «موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان قەدىمكى تۇركىي يېزىق يادىكارلىقلىرى»، 354 - 444 - بەتلەر، موسكۋا-لېنىنگراد، 1951 - يىل.

« ئالتۇن يارۇق » ۋە « يولۋاس بىلەن شاھزادە توغرىسىدىكى رىۋايەت » ؛ يۇسۇپ خاس ھاجىبنىڭ « قۇتادغۇبىلىك » ، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ « دىۋانۇلۇغەت تۈرك » ، ئەھمەد يۈكنەكنىڭ « ئەتە بەتۇلھەقايىق » (ھەققەتكە سوۋۇغا) ، رەبغۇزنىڭ « پەيغەمبەرلەر قىسسىسى » (مۇسۇلمانلار دىنىغا ئائىت دىنىي تەفسىر تېكستلىرى)) نى تەھلىل قىلىپ ، شۇنداق خۇلاسىگە كەلدۇق .

يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئۇيغۇرچە مەنبەلەردىن ئېلىنغان 3945 ئاتالغۇ (سۆزلۈك) ئىچىدە پەقەت 928 ئاتالغۇلا ئۇيغۇرچە ئەمەس ، بۇ ئومۇمىي ئاتالغۇلارنىڭ 25 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ . بۇ 928 ئاتالغۇ ئىچىدە ئەرەبچە سۆز 743 (82 پىرسەنتتىن كۆپرەك) ، پارسچە ئاتالغۇ 130 (14 پىرسەنتتىن ئارتۇقراق) ، خەنزۇچە ئاتالغۇ 21 (2.2 %) ، ئىرانچە ئاتالغۇ 15 (1.5 %) . بۇنىڭدىن باشقا ، يۇقىرىقى يادنامالىقلاردا يەنە بەك ئاز ساندا تۆۋەندىكى تىللارغا ئائىت سۆزلەرمۇ ئۇچرايدۇ : ھىندى تىلىدىن ئۇچ ئاتالغۇ ، گرېك تىلىدىن بىر ئاتالغۇ ، سانسكرىت تىلىدىن توققۇز ، سوغد تىلىدىن ئىككى ۋە سايان سۇلۇن ، تېلئوت ، شورس تىللىرى گۇرۇپپىلىرىدىن بىردىن ئاتالغۇ كۆرۈلىدۇ .

يۇقىرىقى سۆزلەر ئىچىدىكى ئۇيغۇرچە ئەمەس ئاتالغۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئەرەبچە - پارسچە سۆزلەردۇر (928 ئاتالغۇدىن 888 ئەرەبچە - پارسچە سۆز بولۇپ ، 97 پىرسەنتتىن كۆپرەكنى تەشكىل قىلىدۇ) . سۆزلەر ئەرەب يېزىقىدا يېزىلغان ئۇيغۇرچە يادنامالىقلاردا كۆرۈلگەن . دېمەك ، غەربىي يۇرت خەلقى 10 — 13 - ئەسىرلەردە ، شەرقتىكى قوشنىلارغا قارىغاندا ئوتتۇرا ۋە ئالدىنقى ئاسىيا خەلقلىرى بىلەن ئىقتىسادىي ، سىياسىي ، مەدەنىيەت جەھەتلەردە بىر قەدەر قويۇق ئالاقىلەردە بولۇپ كەلگەن .

تىل جەھەتتىكى بۇ ھادىسلەر غەربىي يۇرت تەرىتورىيىسىدە 11 — 13-ئەسىرلەردىكى ئاھالىلەرنىڭ ئولتۇراقلىشىشى، كۆچۈشى، تارقاقلىشىشى ۋە سانى قاتارلىق جەريانلارنىڭ، يەنى دېموگرافىيىلىك جەريانلارنىڭ يەكۈنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار ئۇزاقتىن تارتىپلا بۇ يەرلەردە ياشاپ كېلىۋاتقان ھىندى ۋە ئىرانلىقلارنى ئۆزلىرىگە سىڭدۈرۈپ كەتتى. بۇ خەلقلەرنىڭ تىللىرى ئاساسەن يوقلىپ كەتمىدى. ئايرىم سۆز - ئاتالغۇلار ئۇيغۇر تىلى تەركىبىگە سىڭىپ كىرىپ، بەزى يەر ئىسىملىرىدا ساقلىنىپ قالدى. بەزى ھىندى، ئىران، سوغد تىللىرى تا ھازىرغىچە ئۇيغۇر تىلىدا مەۋجۇت بولۇپ كەلمەكتە. مەسىلەن، تەن (بەدەن)، باخشى (بۇددا دىنىدىكىلەرنىڭ ئۇستازى — موناخ)، سارت (سودىگەر)، تاۋۇز، نوم - نامە (كىتاب) قاتارلىقلار.

رادلوف ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي تىلى 8 - ۋە 10 - ئەسىرلەر ئارىلىقىدا شەكىللەنگەن، كېيىنكى مەزگىللەردە ھېچقانداق ئۆزگىرىشسىز ئاساسەن ئىبادەتخانىلاردا قوللىنىلغان، دەپ ھېسابلايدۇ①. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، بۇ نۇقتىنىەزەر پەقەت مەلۇم بىر دىن (بۇددا، خرىستىئان، ئىسلام دىنلىرى) دائىرىسىدىكى دىنىي ئەسەرلەرگە نىسبەتەن توغرا دېيىشكە بولىدۇ. ئەمەلىي تۇرمۇشتا بولسا، تىل راۋاجلىنىش جەريانىدا ئۆز يولى بىلەن تەرەققىي قىلىپ بارىۋەرگەن② ۋە تىلنىڭ

① مارتىنېفنىڭ 1951-يىلدىكى ئەسىرى، 101-بەت.

② قانۇنىي ھۆججەتلەردىكى سۆز-ئاتالغۇلار سېرىق ئۇيغۇرلار تىلىدا ئۇزگەرمەي ساقلىنىپ قالغان، ئۇلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ زور كۆپچىلىكىدىن ئايرىلىپ ياشىغاچقا، ھازىرغىچە بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ كەلمەكتە. سېرىق ئۇيغۇرلار جۇڭگونىڭ گەنسۇ ئۆلكىسىدە ياشايدۇ. ئىسلام دىنىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى بولسا، 10 — 13 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىقلار تىلىدىن ئۆز تەرەققىياتىدا بەك يىراقلىشىپ كەتكەن.

بۇ تەرەققىياتى جەريانىدا، باشقا سەۋەبلەر بىلەن بىر قاتاردا، ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئەرەب يېزىقىغا ئالمىشىشىمۇ خېلى چوڭ رول ئوينىغان.

قەدىمكى تۈرك - رۇنىك يېزىقى (5 — 10-ئەسىرلەردىكى ئورخۇن - يەنسەي يېزىقى) ۋە ئۇيغۇر يېزىقى (5 — 15-ئەسىرلەر) مەركىزىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئۆزئارا مەدەنىيەت ئالاقىسىدىكى بىر ۋاستە بولۇپ كەلگەنىدى. ئۇيغۇر يېزىقى ئاۋۋال غەربىي يۇرتنىڭ جەنۇبىدا (10 — 11-ئەسىرلەر)، كېيىن شەرقىدە (14 — 15-ئەسىرلەر) ئەرەب يېزىقى تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلدى، خۇددى بۇددا، خرىستىئان، مانى دىنلىرى ئىسلام دىنى تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلغاندەك. گەرچە بۇ يېزىق ئۇ يەرلەردىن سىقىپ چىقىرىلغان بولسىمۇ، ئەمما مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان خەلقلىرى (قىتانلار، نايمانلار، موڭغۇللار ۋە مانىجۇلار) نىڭ ئارىسىدىكى مەدەنىيەت ئالاقىلىرىدە مۇھىم ۋاستىچىلىق رول ئوينىشىنى داۋام قىلدۇرۇۋەردى①.

گەرچە 10 — 13-ئەسىرلەردە، غەربىي يۇرتتا بۇددىستلار ۋە مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن يارىتىلغان ئەسىرلەر ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئىدېئولوگىيىسىنى قوغداپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن يەنە قەدىمكى ئەنئەنىلەرمۇ تەرەققىياتىنى داۋام قىلدۇرۇۋەرگەن. تىلشۇناس ئە. ن. نەجىپ «قۇتادغۇبلىك» تىلىنى سۈلالە پەرقلىرى بويىچە قاراخانىي تۈركلىرى ياكى قاراخانىي ئۇيغۇرلىرى تىل گۇرۇپپىسىغا ياتىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ②. ئە. ر. تېنىشېۋ بولسا، ئۇنىڭ تىلىنى قاراخانىي ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلى،

① قىتانلار ئۇيغۇر يېزىقىنى 10 - ئەسىردە، نايمانلار 11 - ئەسىردە، موڭغۇللار 14 - ئەسىرنىڭ بېشىدا قوبۇل قىلدى. «لياۋ دۆلىتى تارىخى»، «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»نىڭ مۇناسىۋەتلىك باب ۋە بەتلىرى.

② ئە. ن. نەجىپ: «14-ئەسىردىكى تۈركىي ئاتالغۇلارنىڭ تارىخىي سېلىشتۇرما لۇغىتى»، 5-بەت، موسكۋا، 1979-يىل.

دەپ ھېسابلايدۇ. سۆلالە پەرقلىرى بويىچە، ھەتتا قاراخانىي، بۇغراخانلار تىلى دائىرىسىگە كىرىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ①. ئا. ن. كونونوفمۇ مۇشۇ خۇلاسىگە كەلگەن②. رادلوف «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تىلى ئورخۇن بويى ۋە غەربىي يۇرتتىن تېپىلغان يادىكارلىقلار تىلىغا بەك يېقىن، دەپ قارايدۇ③. يەركەن ۋە خوتەندىن تېپىلغان ئىلىم-پېرىم ھۆججەتلىرىمۇ ئۇيغۇر، ھەتتا ئەرەبچە يېزىقلاردا پۈتۈلگەن④. بۇ شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، 11-ئەسىردە، ئەرەب يېزىقى تېخى ئۇيغۇر يېزىقىنى تامامەن سقىپ چىقىرىۋەتكىدەك ئاساسقا ئىگە ئەمەس ئىدى. شۇڭا، 13 — 14-ئەسىرلەردە يېزىلغان مۇھەممەدنىڭ «ئەرشكە كۆتۈرۈلۈشى»، فارسلارنىڭ «بەختىيارنامە» ناملىق رومانى ۋە «مۇقەددەس كىشىلەر ھاياتىدىن» (فەرىددىن ئەتتارى فارسچىدىن تەرجىمە قىلغان) دېگەن ئەسەرلەر ئەرەب يېزىقى بىلەن بىر قاتاردا ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان. چاغاتاي دەۋرىدىكى لۇتفى، ئاتايى قاتارلىق شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىمۇ ئاشۇ ئىككى خىل يېزىقتا يېزىلغان⑤.

ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدا مۇزىكا سەنئىتىمۇ چوڭ رول ئوينىدى. 10 — 13-ئەسىرلەردە، ئۇيغۇر خەلق كەسپىي كلاسسىك مۇزىكا سىستېمىسى بولغان ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ

---

① ئە. ر. تىنىشپ: «قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى تۈركىي تىلدىكى يېزىق يادىكارلىقلىرىنىڭ تىلى» («تىلشۇناسلىق مەسىللىرى»)، 83 - بەت، 1979 - يىل.

② ئا. ن. كونونوفنىڭ 1983 - يىلدىكى ئەسىرى، 505 - بەت.

③ ۋ. ۋ. رادلوفنىڭ 1911 — 1912 - يىللاردىكى ئەسىرى، 11 — 16 - بەتلەر؛ س يې. مالوف: «موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈركىي يېزىق يادىكارلىقلىرى»، 223 — 229 - بەتلەر.

④ كاسيانوفنىڭ 1983 - يىلدىكى ئەسىرى، 513 - بەت.

⑤ س يې. مالوف: «موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈركىي يېزىق يادىكارلىقلىرى»، 349 - بەت.

شه كللىنىش جه ريانى تاماملاندى. ئۇيغۇر مۇزىكشۇناسى ت. م. ئه لباقىيېۋا ئۇيغۇرلار ئۆتمۈشته ناھايىتى يۇكسه ك ته ره ققىي قىلغان مۇزىكا مه ده نىيىتىگه ئىگه بولغان ئىدى، ده پ كۆرسه تكه ن①. ئه لباقىيېۋا نىڭ پىكرىچه، ئۇيغۇرلارنىڭ ئون ئىككى مۇقامى — خه لق كه سپىي مۇزىكىسى 5 — 6 - ئه سىرله ردە مه يدانغا كه لگه ن، 7 — 9 - ئه سىرله ردە بىر ژانىر سۈپىتىده ته ره ققىي قىلغان، 10 — 12 - ئه سىرله ردە ئۇنىڭ كلاسسىك سىكل بولۇپ شه كللىنىشى تاماملانغان.

بىناكارلىق جه ھه تته، گۈمبه ز شه كلىدىكى قۇرۇلۇشلار تېخىمۇ ته ره ققىي قىلدى. بۇ قۇرۇلۇشلار ته كرى ۋه ھاكىمۇتله قنىڭ سىمۋولى ئىدى. سىپىل بىله ن قورشالغان شه ھه ر « ئوردا » نىڭ يادروسى ئىدى. بىناكارلىقنىڭ بۇ تۈرى مه ركىزىي ۋه ئوتتۇرا ئاسسىيادا (5 — 6 - ئه سىرله ردە)، ئوردۇبالىقتا (8 - ئه سىردە)، بۇخارادا (6 - ئه سىردە)، يېڭىكه نتته (6 - ئه سىردە)، غه ربىي تۈرك قاغانلىقى، قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى ۋه قاراخانىيلار دۆلىتىدىمۇ تارقالغانىدى②.

غه ربىي يۇرت خه لقلىرىنىڭ مه ده نىيه ت ته ره ققىياتىنىڭ ئومۇمىي يۈزلىنىشى بىر ئورتاقلىققا ئىگه بولسىمۇ، لېكىن لېۋ زىشياۋ ئه په ندى: تارىم ۋادىسىنىڭ جه نۇبىي ۋه شىمالىدىكى بىر - بىرىگه ئوخشمايدىغان ئىككى بۆلۈك ئۇيغۇر مه ده نىيىتىنىڭ بىر - بىرىگه سىڭىش ۋه ئۆزئارا قوشۇلۇش جه ريانى غه ربىي لياۋ (12 - ئه سىر) سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مه زگىلده ئاخىرلاشقان ۋه بۇ ئۇيغۇر مه ده نىيىتىنىڭ شۇ دەۋردىكى مۇھىم

① ت. م. ئه لباقىيېۋا: « ئۇيغۇرلارنىڭ ئون ئىككى مۇقامى. راك مۇقامى، چه بىيات مۇقامى »، 24 - بەت، ئالمۇتا، 1988 - يىل.

② ئېسىن (Esine) نىڭ 1983 - يىلدىكى ئه سىرى، 168 - ، 208 - بەتله ر؛ پوك (Покк) نىڭ 1988 - يىلدىكى ئه سىرى، 36 - ، 43 - بەتله ر.

ئالاهىدىلىكى، دەپ تەكتلەيدۇ①. لیۇ زىشياۋنىڭ بۇ پىكرىگە قوشۇلماق تەس.

10 — 14-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ھەر خىل دىنىي ئىدىئولوگىيە ۋە بەزىدە بىر - بىرىگە زىت كېلىدىغان دىنىي قاراشلار (قاراخانىيلار دۆلىتىدىكى ئىسلام دىنى، قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىدىكى بۇددا دىنى) تەسىرى بىر - بىرىگە زىت بولغان تەسىرلەرنى كۆرسىتىپ كەلدى. بىر تەرەپتىن ئىسلام دىنى، يەنە بىر تەرەپتىن بۇددا، مانى، خرىستىئان دىنلىرى بۇ خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتىنى ئۆز تەسىرىگە بويسۇندۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ كەلگەنىدى.

قاراخانىيلار دۆلىتىدە ھۆكۈمرانلارغا، چوڭ - چوڭ دىنىي شەخسلەرگە ئاتاپ مۇسۇلمانلار ئىستىلى بويىچە مەسچىتلەر، مەدرىسلەر، ئىبادەتخانىلار ۋە مازارلار سېلىنغانىدى. مەسىلەن، 10-ئەسىردە، قەشقەر يېنىدىكى ئاتۇشتا ساتۇق ئابدۇلكېرىم بۇغراخاننىڭ ۋە ئۇنىڭ ئۇستازى ئەبۇ ناسىر سامانىنىڭ مازىرى سېلىنىدى. 11-ئەسىردە، قەشقەردە يۈسۈپ خاس ھاجىب ۋە مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مازارلىرى سېلىنىدى. بۇ ئورۇنلار ھازىرغىچە ساقلىنىپ، قەشقەرىيىنىڭلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ تاۋاپ قىلىدىغان ئورنى بولۇپ كەلمەكتە.

10 — 12-ئەسىرلەردە، قەشقەرىيىدە نۇرغۇنلىغان مەسچىت ۋە مەدرىسلەر جۈملىدىن قىرغىزستان، جەنۇبىي قازاقىستان ۋە ئۆزبېكىستاندىكى مەسچىت، مەدرىسلەرگە ئوخشاش، مۇنار ۋە گۈمبەزلىك قىلىپ سېلىنغانىدى. بۇ بىنالارنىڭ لايىھىلىنىشى بىر-بىرىدىن ئاساسەن پەرقلىنىپ كەتمەيتتى. پەقەت قەشقەرىيىدە بۇ قۇرۇلۇشلارغا كۆپىنچە خام كېسەك

① لیۇ زىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، 448-بەت.

ئىشلىتىلسە، ئوتتۇرا ئاسىيادا كۆيدۈرۈلگەن خىش ئىشلىتىلگەنىدى. بۇنىڭدىن باشقا، تەسۋىرىي سەنئەت جەھەتتە، قەشقەرىيىدە كۆپىنچە گۈل-گىياھ نەقىشلىرى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرسا، ئوتتۇرا ئاسىيادا گېئومېتىرىك شەكىللەر ئاساسلىق ئورۇندا تۇراتتى. قاراخانىيلار دۆلىتىدە، 10 — 12-ئەسىرلەردە تىپىك فېئوداللىق تۈس ئالغان شەھەرلەر بولۇپ، ئۇلاردا سودا-تىجارەت، ھۈنەر-سانائەت رايونلىرىدا راباتلار — بۇ شەھەرلەرنىڭ ئەتراپىدا يېزا ئاھالىلىرى ئولتۇراقلاشقان مەھەللىلەر — رۇستاكلار بار ئىدى. بۇ شەھەرلەردە فېئوداللارنىڭ كاتتا قەلئەلىرى، قورشاپ تۇرغان سېپىللار، شەھەرنى ساقلايدىغان قورغانلار جايلاشقان بولۇپ، شەھەرنى قوغداش ۋە ئۇنىڭ زېمىنلىرىنى ئۇششاق بوستانلىقلاردىن ئايرىپ تۇرۇش ھەمدە ۋادىلار ئوتتۇرىسىدا چېگرا بولۇپ تۇرىدىغان قەلئەلەر رولىنى ئوينايتتى.

شەھەرلەرنىڭ كۆلىمى تەدرىجىي كېڭىيىپ، ئاھالىسىمۇ شۇنىڭغا مۇۋاپىق كۆپىيىپ باردى. گ. ئا. پۇگاچېنكوۋا ۋە ل. ئى. رېمېلارنىڭ قارىشىچە، قاراخانىيلار دۆلىتىدە، راباتلارنىڭ بىر قىسىم تېررىتورىيىسى تەدرىجىي شەھەرگە ئايلىنىپ، شەھەرلەرنىڭ كېڭىيىشىگە تۈرتكە بولغان. بۇ جەريان ھەر شەھەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بويىچە داۋاملاشقان. مەسىلەن، سەمەرقەنت ۋە تېرمىز (〈迭里迷, 怛满〉 忒耳迷 قەدىمكى تېرمىز چىڭگىزخان تەرىپىدىن ۋەيران قىلىنغان، ھازىرقىسى بۇرۇنقى ئورنىنىڭ سەل شىمال تەرىپىگە سېلىنغان — مۇھەررىردىن) شەھەرلىرىدە «شەھىرى بىرونى» دەپ ئاتىلىدىغان يېڭى رايونلار پەيدا بولغان، ئۇلارغا مەمۇرىيەت بىنالىرى سېلىنغان، نەتىجىدە شەھەرنىڭ يېڭى مەركىزى شەكىللەنگەن. بۇخارا ۋە تاشكەنتلەردە بولسا، شەھەرىستانلارنىڭ بۇرۇنقى سېپىللىرى ئەسلى رولىنى يوقىتىپ ۋە ۋەيرانچىلىققا يۈزلىنىپ، ئەمەلىيەتتە

شەھەرديكى مۇھىم ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي پائالىيەتلەر شەھەرىستان سېپىللىرىنىڭ سىرتىدا بولىدىغان بولۇپ قالغان.

چوڭ ھەربىي ئىستېھكاملار، يېڭى سېپىللار ۋە خەندەك قاتارلىق قوۋۇلۇشلار يۇقىرىدا بايان قىلىنغان شەھەرلەردىن باشقا، مەرۋ، قەشقەر، يەركەن، گەنجۇ، خوتەن ۋە تۇرپانلاردىمۇ سېپىلنغانىدى①.

بىناكارلىقتا شۇ يەرنىڭ ئۆزىدە تەييارلىنىدىغان لايې ئىشلىتىلەتتى، ئۇ كېسەك ۋە كۇملاچ شەكلىدە ئىشلىنەتتى. ئۇلاردىن باشقا، پىششىق خىش ۋە ياغاچ ماتېرىياللارمۇ ئىشلىتىلەتتى. قاراخانىيلار سۇلالىسى مەزگىلىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە قازاقستاندا راباتى مالىك (پادىشاھ راباتى)، كالان مۇنارلىرى سېپىلنغان، بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى بۇخارانىڭ يېنىدا بولۇپ، بىرى، 11-ئەسىردە، يەنە بىرى، 12-ئەسىردە بۇخارانىڭ يېنىغا سېپىلنغان. بۇخارا، سەمەرقەنت ۋە فەرغانىلەردە ئۇلاردىن باشقا چوڭ بىنالار، جۇملىدىن ماگۇكى ئەتتارى، شاھى زىندا، مىرسەئىد بەھرام قاتارلىق بىنالارمۇ سېپىلنغان. تاراز شەھىرى (ھازىرقى جامبۇل شەھىرى) دە ئەۋلىيا ئاتا مازىرى، قىرغىزىستاندا — توقماق شەھىرىنىڭ يېنىدا 11-ئەسىردە بوران مۇنارىسى، بۇلاردىن باشقا، كىچىكرەك شەھەر (ئاتلاخ، خامۇكات، تېكاپكەت، ئاشپارا، نۇززىكەت، ناۋاكەت، قۇمبىرىكەت) لەرمۇ سېپىلنغان. شەرق بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرىدىغان يول ئۇستىگە سېپىلنغان بۇ شەھەرلەر ئەينى ۋاقىتتا، مەدەنىيەت مەركەزلىرى بولۇپ كەلگەن، بۇ شەھەرلەردە ئارخېتكتورلار، رەسساملار، شائىرلار، مۇزىكانتلار،

---

① گ. ئا. پوگاچېنكوۋا، ل. ئى. رېمپىل: «ئۆزبېكستان بىناكارلىقىنىڭ مەشھۇر يادىكارلىقلىرى»، 26 ـ 27 ـ بەتلەر، تاشكەنت، 1958 ـ يىل.

يازغۇچىلار، ئالىملار، قول ھۈنەرۋەنلەر ۋە قۇرۇلۇشچىلار ياشاپ، ئۆز ئەمگەكلىرىنى ياراتقان. قاراخانىيلار دەۋرىدە، بۇ ئۇستىلار بىنالارنى خىش ئويۇپ نەقىشلىگەن. بۇ ھەقتە بېرنشتام 1942 - يىلى مۇنداق يازغانىدى: «قاراخانىيلار ھۆكۈم سۈرۈپ تۇرغان ۋاقىتلاردا، مانا مۇشۇنداق ئىسىل نەقىشلەش ئۇسۇلى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىياغا كەڭ تارقالدى»① (بىنالارنىڭ ئالدى كۆرۈنۈشلىرىنى نەقىشلەش بەك يۈكسەك سەنئەت ماھارىتى ھېسابلىنىدۇ — د. ئى. تىخونوف). بويىاق ئارقىلىق تام سۈرىتى سىزىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، تامنى گەچ بىلەن نەقىشلەشمۇ، ساپالچىلىقمۇ كەڭ تارقالغان؛ كانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشمۇ راۋاجلانغان. قىرغىزىستان ۋە جەنۇبىي قازاقىستان ئاھالىلىرى ئاساسەن ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، بۇ يەرلەردە قەلئەلەر ۋە سودا مەركەزلىرى بارلىققا كەلگەن. سودا - تىجارەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىمۇ راۋاجلانغان. نەتىجىدە، قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىرى مۇسۇلمانلار ئۇسلۇبىدا ئالتۇندىن پۇل (دەرھەم) چىقارغان. شۇنداق پۇل چىقىرىدىغان ئورۇنلارنىڭ بىرى تاراز شەھرىگە جايلاشقانىدى②. بۇ پۇللارنىڭ بەزىلىرىدە كونا ئۇيغۇرچە خەتلەر بولۇپ، بېرنشتامنىڭ قارىشىچە، بۇ ئۇيغۇرچە خەتلەر ئۇ پۇللارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر پۇللىرىنىڭ ئۇسلۇبىغا تەقلىد قىلىنغانلىقىنى كۆرسىتىدىكەن. پۇلغا چۈشۈرۈلگەن رەسىملەر بەلگىلىرىگە سوغد يېزىقىمۇ كىرىشتۈرۈلگەن. قاراخانىيلارنىڭ تەسىرى ئوتتۇرا ئاسىيا

---

① ئا. ن. بېرنشتام: «قەدىمكى قىرغىزىستان مەدەنىيىتى»، فرونزې، 1942-يىل.

② قىرغىزىستاندىن تېپىلغان پۇللار بۇغرا قاراخان، ئارسلان قاراخان، ئارسلانخان، مۇھەممەد ئىبنى ناسىرلار نامىدا سوقۇلغانلىكەن. — ئا. ن. بېرنشتام، 1941 - يىل، 102 - بەت.

خەلقلىرىگە شۇنچە چوڭقۇر سىڭگەنكى، بەزى يادىكارلىقلاردا سوغدلار مۇقەددەس بىلىدىغان قۇش — قىرغاۋۇل بىلەن، 7 — 8 - ئەسىرلەردىكى ساسانىيلارنىڭ كەشتىلىرى، 11 — 12 - ئەسىرلەردىكى قاراخانىيلارنىڭ بەلگىلىرىمۇ ئۇچرايدۇ①.

دۇنياغا ئەلفارابى، يۈسۈپ خاس ھاجىب، مەھمۇد قەشقەرى قاتارلىق مەشھۇر شائىرلارنى يېتىشتۈرۈپ بەرگەن قاراخانىيلار قەشقەرىيە، ئوتتۇرا ئاسىيا، جەنۇبىي قازاقستان خەلقلىرىنىڭ پەلسەپىۋى ئېڭى، ئىلىم - پەن، شائىرىيەت، سەنئەتلەرنىڭ شەكىللىنىشىگە ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتتى. يۈسۈپ خاس ھاجىبنىڭ «قۇتادغۇبلىك» ئەسىرى، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇلۇغەت تۈرك» ئەسىرى، ئەخمەد يۈكنەكنىڭ «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» ئەسىرى، شۇنىڭدەك ساتۇق بۇغراخان، ئەبۇناسىر سامانى ۋە مەھمۇد قەشقەرىنىڭ تەزكىرىلىرى 11 - ئەسىردە قەشقەردە يېزىلغان مەشھۇر ئەسەرلەر قاتارىغا كىرىدۇ. شۇ يىللاردا بۇ يەردە يۈسۈپ خاس ھاجىب، ئارسلان خان، مەھمۇد قەشقەرى، ھەسەن بۇغراخانلار نامىدىكى مەسچىتلەر بىنا قىلىنغان.

خوتەن، يەركەن ۋە قەشقەرلەردە زەرگەرچىلىك تەرەققىي قىلغان ۋە زەرگەرنىڭ داڭقى چىققانىدى. جەنۇبىي قەشقەرىيىنىڭ قول ھۈنەرۋەنلىرى ھەر خىل زىننەت بۇيۇملىرىنى بېزەش ئۈچۈن، خوتەن قاشتېشى ئۇستىدە ئىشلەيتتى. خوتەن — قاشتېشى چىقىدىغان رايونلارنىڭ بىرى ئىدى. غەربىي يۇرت، ئوتتۇرا ۋە ئالدىنقى ئاسىيا خەلقلىرىدە قاشتېشىدا (نېفرىتتا) بىر خىل سېھرىي كۈچ بار دەپىدىغان ئېتىقاد بار ئىدى. بۇ توغرۇلۇق ئەل بىرۇنى تۆۋەندىكىلەرنى يازغانىدى: «... قاشتېشىنى ياكى ئۇنىڭ بىر تۈرىنى غەلىبە تېشى دەپ ئاتايدۇ، غەلىبە قىلىش ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ قىلىچ-شەمشەر، ئىگەر-توقۇم

① ئا. ن. بېرنشتام: «قەدىمكى قىرغىزستان مەدەنىيىتى»، 19 - بەت.

ياكى كەمەرلىرىنى قاشتېشى بىلەن بېزەيدۇ، كېيىن باشقا خەلقلەرمۇ تۇركلەردىن ئۆگىنىپ، مۇشۇنداق قىلىدىغان بولدى. شۇ مەقسەتتە قاشتېشىدىن ئۈزۈك ياسايدۇ، پىچاق ۋە خەنجەر ساپلىرىنى ياسايدۇ»①. غەربىي يۇرتتا قاشتېشىنى قېزىش ۋە ئۇنىڭغا ئىشلەش ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ كېلىۋاتقان ئىش ئىدى (بۇ ھەقتە جۇڭگو مەنبەلىرىدىن «بەش سۇلالە تارىخى» 74-، 76-جىلدلار؛ «لياۋ دۆلىتى تارىخى»، «جىن سۇلالىسى تارىخى» 121-جىلد، 3-، 6-بەتلەر، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» ۋە باشقىلارغا قارالسۇن). قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى ۋە گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلىدىمۇ قاشتېشىدىن ھەر خىل بۇيۇملار ئىشلەنگەن.

ھەر خىل دىنىي ئىدېئولوگىيىگە ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ فېئوداللىق دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى قاتتىق كۈرەشلەر بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ بىرلىشىشىگە توسقۇن بولدى. قاراخانىيلار بىلەن قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەر توغرۇلۇق مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋانى» دا كۆپ مەلۇمات بېرىلگەن②. «دىن ئۇچۇن كۈرەش» نى قاراخانىيلار باشلىغان بولۇپ، مۇسۇلمان ئۆلىمالىرى بۇددىزمغا قارشى مەۋقەدە تۇرۇشنى تەكىتلەيتتى. دىنىي قارمۇقارشىلىقلار ئاددى مۇسۇلمانلارنى بۇددىستلارغا، مانى دىنى ۋە خرىستىئان دىنى ئېتىقادچىلىرىغا دۈشمەنلىك مەۋقەدە تۇرۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، غەربىي يۇرتتىكى مۇسۇلمان ئۆلىمالارنىڭ رەھبەرلىكىدە، بۇ يەرلەردە ئىسلام دىنى قوبۇل قىلىنىشتىن نەچچە يۈز يىل ئىلگىرى مەدەنىيەت بايلىقلىرى ئىبادەتخانىلار، قىممەتلىك

① ئەل بېرۇنىنىڭ 1963-يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرى، 184-بەت.

② مەھمۇد قەشقەرى: «دىۋانۇلۇغەت تۈرك» 1 - توم، 329 - بەت؛ 2 - توم، 325 - ، 340 - ، 361 - بەتلەر، 1960 - يىل.

خاتره هەيكەللەر، كتابلار ئىبادەتخانا ۋە باشقا چوڭ - چوڭ قۇرۇلۇشلارنىڭ تاملىرىغا رەڭلىك نەقىشلەنگەن ئادەملەرنىڭ كۆرۈنۈشلىرى ۋە تاملارغا يېزىلغان دىنىي تېكستلەر پۈتۈنلەي يوقىتىلدى.

11-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، يەركەن ۋە خوتەن قاراخانىيلارنىڭ تەركىبىگە كىرگەنىدى. بۇ يەرلەردە — ئاقسۇ، يەركەن، قەشقەر، خوتەنلەردە بۇددا ئىبادەتخانىلىرى، ئىبادەتخانا ئورنىدا ئىشلىتىلۋاتقان غارلارنىڭ ئورنىغا تۆت ئەترايغا ئېگىز مۇنارلىق مەسچىت، مەدرىسلەر، ئۆلگەن ئىمامىلار ئۈچۈن گۈمبەز شەكىللىك مۇنازىلار سېلىنىدى. بۇ مازارلار كېيىنچە دىن ئېتىقادچىلىرى ئۈچۈن تاۋاپگاھ بولۇپ قالدى.

ئىسلام دىنى قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن، ئەمەلىي قوللىنىلىدىغان سەنئەت، تەسۋىرىي رەسساملىق، بۇددا بىناكارلىقى قاتارلىقلار زاۋاللىققا يۈز تۇتتى، ئايالارنىڭ ئائىلە ۋە جەمئىيەتتىكى ئورنى قاتتىق چەكلىمگە ئۇچرىدى.

10 — 13-ئەسىرلەردە، گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلى ۋە قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىدىكى چوڭ شەھەرلەر دوقمۇشلىرىدا مۇداپىئە مۇنارلىرى بار ئېگىز سېپىللار بىلەن قورشالغانىدى. سېپىلنىڭ ئىچىگە ھۆكۈمرانلار جايلاشقان ئىنتايىن پۈختا مەركەزلەر ۋە مەمۇرىي بىنالار، ئىبادەتخانىلار، بارگاھ، ئولتۇراق ئۆيلەر جايلاشقانىدى. بۇ دۆلەتلەردە كىتاب بېسىش ئىشى يۇكسەك دەرىجىدە راۋاجلانغانىدى. 9-ئەسىردىلا كىتابلار كىسلوگرافىيە ئۇسۇلى بىلەن بېسىلغان بولسا، 10-ئەسىردىن تارتىپ، قاتتىق ياغاچقا ئويۇلغان ھەرپلەرنى تىزىش ئۇسۇلى (خۇددى ھازىر قوللىنىلۋاتقان شەكىل — ت.) بىلەن بېسىلىدىغان بولدى. 12 — 13-ئەسىرلەردە كىتاب بېسىش ئىنتايىن گۈللەنگەن بولۇپ، كىتاب بېسىشنىڭ مەركىزى بولغان قوچۇدا ئۇيغۇر،

تبەت، تاڭغۇت ۋە سانسكرىت تىللىرىدىكى رەسىملىك كىتابلار بېسىلغانىدى①. ئۇيغۇر تىلىدا بېسىلغان كىتابلار ھەممىدىن كۆپ بولۇپ، بۇددا، مانى ۋە خرىستىئان دىنلىرىدىكى كىتابلار، شۇنداقلا شائىر، يازغۇچى ۋە ئالىملارنىڭ رېئالىستىك ئەسەرلىرى ئىدى. 10 — 13-ئەسىرلەردە، تۇرپاندا ياشاپ ئەسەر ئىجاد قىلغان داڭلىق ئۇيغۇر شائىر، يازغۇچى ۋە ئالىملارنىڭ ئىسىملىرى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەسىلەن، سىڭقۇسەلى تۇتۇق (〈僧古萨里都统〉详古舍利都统 مەشھۇر بۇددىست، تەرجىمان — مۇھەررىزدىن) «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» نىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسىنىڭ ئاپتورى. بۇنىڭدىن باشقا، نۇرغۇن بۇددا دىنىي كىتابلىرىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان. يەنە شائىر ئاپرىنچۇر تېگىنمۇ قوچۇدا ئۆتكەن. تۇركىيىلىك ئالىم ر. ر. ئارات «قەدىمكى تۇركىي تىلىدىكى شېئىرلار» دېگەن توپلام (1965-يىل) غا 10 — 13-ئەسىرلەردە قوچۇ، قىزىل، بەشبالىق، كۇچار، خوتەنلەردە ئۆتكەن ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ نۇرغۇن ئەسەرلىرىنى كىرگۈزگەن.

كەمبەغەللەرنىڭ تۇرالغۇ ئۆيلىرىنىڭ لايىھىلىنىش ئەنئەنىسى پۈتۈن غەربىي يۇرت بويىچە ئەسىرلەر بويى ئۆزگەرمەي كېلىۋەردى. بۇ ئۆيلەر دالان ۋە ساراي‌دىن ئىبارەت ئىككى ئېغىزلىق بولۇپ، تورىسى پەس، ئوستى تۈز. ھەر ئۆينىڭ بىر ئىشىك، بىر دېرىزىسى بولىدۇ. بەزى ئۆيلەرنىڭ تاملىرى سوقما، بەزىلىرىنىڭ خام كېسەكتىن ياسالغان بولۇپ، ئۆينىڭ ئىچى-سىرتى سامانلىق سېغىز لاي بىلەن سۈۋىلىدۇ. 10-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، بۇنداق ئۆيلەرنى كۆرگەن ۋاڭ يەندې تۆۋەندىكىلەرنى يازغانىدى: «ئۆيلەر ئاق توپا بىلەن

① مۇنىر ئېرزىن: «سوۋېت ئۇيغۇر مەتبۇئات تارىخى»، 2 - ، 23 - بەتلەر، ئالمۇتا، 1980 - يىل.

سۈۋۈلدىكەن، ئەگەردە بەش سۇئال قېلىنلىقتا قاتتىق يامغۇر ياغسا كۆپلىگەن ئۆيلەر زىيانغا ئۇچرايدىكەن». بەزىدە دەرەخ شاخ-چىۋىقلىرىنى توقۇپ، ئىككى تەرىپىگە لاي سۈۋاق تام ياسىلىدۇ. بۇنداق ئۆيلەرنىڭ ئۈستىگە يۇلغۇن يېيىتىلىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە لاي سېلىنىدۇ①.

فېئودالالارنىڭ ئولتۇراق ئۆيلىرى پىششىق خىشتىن ياسالغان بولۇپ، بىرقانچە ئېغىزلىق، ئىككى قەۋەتلىك بولۇپ، ھويلىسى ئېگىز تام بىلەن قورشالغان. ھويلا دەرۋازىلىرى ئوبدان ياغاچتىن ياسىلىپ، ناھايىتى ھەم يېپىلىدۇ. دەرۋازا بېشىغا بۇغا ياكى ئارقارنىڭ مۈڭگۈزى ئېسىپ قويۇلىدۇ. ئا. فون گابائىن بىرمۇنچە ئولتۇراق ئۆيلەرنىڭ ئەھۋالىنى بايان قىلىپ، ئۇنىڭ رەسىملىرىنمۇ كۆرسىتىپ ئۆتكەن. شۇ رەسىملەرگە قارىغاندا، بۇ ئۆيلەر خىشتىن سېلىنغان بولۇپ، ئۆگزىلىرى چاقچۇق ياكى تاختاي بىلەن يېپىلغان. ھويلا بولسا خىش بىلەن قورشالغان②. تاملارغا گۈل-گىياھلار بىلەن بېزەلگەن ئادەم سۈرەتلىرى سىزىلغان، ئۆيلەرگە تۈۋرۈكلەر قويۇلغان، بۇلار نىلۇفەر گۈلى شەكلىدە بولۇپ، پەنجىكەنتىكى بىناكارلىق شەكلىگە ئوخشايدۇ.

ئوردا-سارايلار، مەمۇرىي بىنالار ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش باشقا قۇرۇلۇشلار خىشتىن سېلىنغان بولۇپ، بۇ خىلدىكى بىنالارنىڭ بىناكارلىق سەنئىتىگە قەدىمقى سەنئىتى ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەن③. بىنالارنىڭ تاملىرىغا سىزىلغان رەسىملەردە

① «سۇئال سۇلالىسى تارىخى»، 490 - جىلد، 8 — 12 - بەتلەر؛ مالياۋكىن: «10 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 59 - بەت.

② ئاننېمارى فون گابائىن: «قارا قوچۇ ئۇيغۇر ئېلى» 59 — 63 - بەتلەر؛ 33 - ، 34 - ، 35 - ، 36 - ، 37 - رەسىملەر.

③ س. ف. ئولدېنبۇرگ: «1909 — 1910 - يىللاردىكى تۈركىستان رۇس ئېكسپېدىتسىيىسى»، 6 — 19 - بەتلەر، سانكت پېتېربۇرگ، 1914 - يىل.

بۇددا ۋە بۇددىستلارنىڭ تۇرمۇشى، بۇددا توغرىسىدىكى رىۋايەت، شۇنداقلا رېئال ھاياتنىڭ بەزى كۆرۈنۈشلىرى تەسۋىرلەنگەن.

ئا. ستەين قەندىھار، قارا شەھەر ۋە خوتەندىكى بۇددا ھەيكەللىرىنىڭ خۇددى بىر قېلىپتىن چىققاندەك ئوخشاشلىقىنى، ئۇلاردىكى پەرقنىڭ پەقەت قەندىھار ۋە خوتەندىكى بۇددا ۋە ھايۋان ھەيكەللىرىنىڭ لايدىن ئىشلىنىپ، ساپال كۆيدۈرىدىغان مەشلەردە پىشۇرۇلىدىغانلىقىنى، قارا شەھەر، تۇرپان ۋە كۇچاردىكى لايدىن ئىشلەنگەن ھەيكەل ۋە بۇددا ھەيكەللىرىنىڭ پىشۇرۇلمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. رەسساملىقتا ئوچۇق رەڭلەر كۆپ ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ، ئومۇمەن ئالغاندا، سۇسراق رەڭلەر ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان. رەسىملەردە قۇش ۋە ھەر خىل گۈل-گىياھلار، شۇنداقلا «ئۇيغۇرچە كىيىنگەن»، بۇددا ئاغا قۇربانلىق تەقدىم قىلىپ تۇرغان ئاياللارنىڭ كۆرۈنۈشى ئىنتايىن ئەينەن ئىپادىلەنگەن①.

غارلارغا ياسالغان ئىبادەتخانىلار ھەممىدە ياتاق ئۆيلەر ئېقىن سۇلاردىن يىراق بولمىغان يەرلەرگە سېلىناتتى. بۇ ئورۇنلاردا پەقەت دىنىي پائالىيەت ۋە دىنىي رەسىمىيەتلا ئۆتكۈزۈلۈپ قالماي، ئەمەلدە يەنە راھىبلارمۇ يازنىڭ قاتتىق ئىسسىقلىرىدا بۇ يەرلەردە ئارام ئالاتتى. غەربىي يۇرتتىكى ئىبادەتخانىلار — مىڭئۆيلەرنىڭ ئىچى يەرلىك ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئۇسلۇبىدا بېزەلگەنىدى. س. ف. ئولدېنبۇرگنىڭ كۆرسەتكىنىچە، چوڭ بىنالار لاي، ياغاچ، تاش، سامان قاتارلىق يەرلىك قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرىدىن ياسىلىدىكەن، بىنالارغا رەڭ بېرىشتە يەرلىك مىنېرالىلار ۋە ئۆسۈملۈك بوياقلىرى ئىشلىتىلىدىكەن.

---

① س. ف. ئولدېنبۇرگ: «1909 — 1910 - يىللاردىكى تۇركىستان رۇس ئېكسپېدىتسىيىسى»، 19 - بەت.

مەسلەن، يارخوتو شەھىرى (يارغول) ئىككى ئېقىن سۇ ئارىلىقىدىكى ئارالغا جايلاشقان بولۇپ، خام كېسەكتىن ياسالغان. بۇ يەردىكى ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار — چوڭ ئىبادەتخانىلار- نىڭ ۋە باشقا قۇرۇلۇشلارنىڭ خارابىلىرى ئۆز ۋاقتىدا يار خوتونىڭ راسا گۈللەپ ياشىغان ئاۋات شەھەر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. كونا تۇرپاندا 11 — 14-ئەسىرلەرگە ئائىت قەدىمكى بۇددا ئىبادەتخانىسى ۋە بىر مۇنبەر، ئۇنىڭدىن باشقا شۇ دەۋرگە ئائىت يەنە مەسچىت ۋە مەدرىسلەر ساقلىنىپ قالغان. بۇ يەردىكى مۇنبەر تۆت پەلەمپەيلىك قىلىپ ياسالغان بولۇپ، يار خوتودىكى مۇنبەرلەرگە ئوخشاپ كېتىدۇ. ئىدىقۇت شەھىرىدىكى بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنىڭ سەنئەت ئىستىلى — رەڭلىك سۈرەتلىرى ۋە ئېچىكى ئورۇنلاشتۇرۇلۇشلىرى قاراخوتۇدىكى تىبەت سەنئىتىنىڭ ئامىللىرىغا ۋە يار خوتو، سېڭگىم (〈僧吉木，森尼木，色庚木〉僧格木 ھازىرقى تۇرپاندا — مۇھەررىدىن) ئېغىزى، تۈيۈق مازىرىدىكى بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنىڭ ئامىللىرىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. 11 — 13-ئەسىرلەرگە ئائىت بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ يادىكارلىقلىرى قاتارىغا كۈچار ناھىيىسىدىكى مىكتەنئاتا، سۇبەشى، سىم-سىم، كىرىش، قىزىل قارغا، قىزىل، قۇمتۇرا، تاجىك، توغراقلىق، داۋانقۇمدىكى خارابىلار كىرىدۇ.

قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى ئۇيغۇر ھاكىملىرى ئۈچۈن ھەشەمەتلىك سارايلار ۋە كاتتا دەم ئېلىش ئورۇنلىرى سېلىنغانىدى. 11-ئەسىردە، بەشبالىقتا ئېنىقلانسا ۋە دانەنسى دەپ ئاتىلىدىغان مەشھۇر بۇددا ئىبادەتخانىلىرى بولۇپ، بۇ يەردە دىنىي پائالىيەتلەر ئېلىپ بېرىلاتتى. بۇ ئىبادەتخانىلار 7-ئەسىرنىڭ 40-يىللىرىدا سېلىنغان①.

① « سۇڭ سۇلالىسى تارىخى »، 490 - جىلد، 8 ـ 12 - بەتلەر؛ ئا. گ. مالياۋكىن: « 9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى »، 90 - بەت.

قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيىتى - ماتارىپ ئىشلىرىنى تەتقىق قىلغان د. ئى. تىخونوف بۇ ئەل ئاھالىسىنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمى ساۋاتلىق ئىدى، دەيدۇ. بىز تىخونوفنىڭ مۇشۇ قارىشىنى توغرا، دەپ ھېسابلايمىز.

10 — 13 - ئەسىرلەرگە ئائىت قانۇنىي ھۆججەتلەر ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدىكى تۈرلۈك تەبىقە ۋەكىللىرى - چوڭ زېمىنداRلار، ئەمەلدار - بەگلەر، راھىبلار، جازانىخورلار، سودىگەرلەر، قول ھۈنەرۋەنلەر، دېھقانلار، ھەتتا قۇللار تەرىپىدىن پۈتۈلگەن بولۇپ، مۇشۇنىڭ ئۈزىلا بۇ ئەلدە ساۋاتلىقلارنىڭ خېلى كۆپ سانىنى ئىگىلىگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. گەرچە قانۇنىي ھۆججەتلەرنىڭ خېلى بىر قىسمى يۇقىرى تەبىقە ئادەملىرى تەرىپىدىن يېزىلغان بولسىمۇ، باشقا تەبىقىدىكى ساۋاتلىقلارمۇ ئاز بولمىغان. ئەلۋەتتە بەزى ھۆججەتلەر بەزى كىشىلەرنىڭ ئېيتىپ بېرىشى بىلەن يېزىلغان. ھازىرچە قولىمىزدا بار ھۆججەتلەردىن مەلۇم بولۇشچە، قانۇنىي جاۋابكارلار پەقەت ئەر ئادەملەرلا بولغان. بۇ ھال شۇ چاغلاردىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئاياللارنىڭ ھوقۇق جەھەتتە تۆۋەن ئورۇندا تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

قىزىلدىكى تام سۈرەتلىرىنىڭ بىرىدە مانى دىنى مەكتىپىدىكى ئوقۇغۇچىلار ئىپادىلەنگەن بولۇپ، بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەممىسىگلا ئوغۇللار ئىكەنلىكى ئېنىق. بۇ يەردە قىزلارنىڭ ئايرىم مەكتىپى بار ئىدى، دېيىشىمىزگە ئاساسىمىز يوق. ئېھتىمال بولغاندۇ. بۇنداق ئېھتىماللىقنى مەنبەلەردىكى ئۇيغۇر ئايال راھىبلار جۇڭگودا دىن تارقىتىش بىلەن شۇغۇللانغانىدى، دەيدىغان بەزى مەلۇماتلار ۋاستىلىق ئىسپاتلايدۇ①.

قىسقىسى، 9 — 13 - ئەسىرلەردە، غەربىي يۇرتتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى تەرەققىيات سەۋىيىسى زور دەرىجىدە

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»، 197 - جىلد، 1 - قىسىم، 4 - بەت.

يوكسه‌لگه‌نىدى. ئۇيغۇر مه‌ده‌نىيتى مۇشۇ رايوندا ياشايدىغان باشقا خه‌لقله‌رنىڭ مه‌ده‌نىيتى بىله‌ن قويۇق ئارىلىشىش نه‌تىجىسىده ته‌ره‌ققي قىلدى، بىر-بىرىگه ته‌سىر كۆرسه‌تتى. بۇنىڭدىن باشقا، غه‌ربىي يۇرتتىكى مه‌ده‌نىيه‌ت ته‌ره‌ققىياتىنىڭ جه‌رياني گرېتسىيه (يۇنان)، ئه‌ره‌ب، هىندىستان، ئوتتۇرا ئاسىيا، جۇڭگو، تىبه‌ت قاتارلىق ئه‌لله‌رنىڭ مه‌نىۋى بايلىقلىرىنىڭ مۇئه‌يىه‌ن بىر ته‌سىرى ئاستىدا راۋاجلاندى. بۇ مه‌نىۋى مه‌ده‌نىيه‌تنىڭ ته‌سىرى ئۇلۇغ يىپه‌ك يولىنى بويلاپ كه‌لگه‌ن دۇنياۋى چوڭ دىنلار بىله‌ن بىرگه كىردى. سىرىيه يېزىقى (سوغد يېزىقى؟ — مۇهه‌ررىردىن) ئاساسىدا ۋۇجۇتقا كه‌لگه‌ن ئۇيغۇر يېزىقىنى ۋه كېيىن ئۇيغۇرلار ته‌رىپىدىن ئۆزله‌شتۇرۇلگه‌ن ئه‌ره‌ب يېزىقىنى پۈتۈن مه‌ركىزىي ئاسىيادا ئۇيغۇرلار بىرىنچى بولۇپ قوللاندى. كېيىن بۇ يېزىق مۇشۇ رايوندىكى باشقا خه‌لقله‌ر يېزىقىنىڭ ئۆلى بولۇپ قالدى. ئۇيغۇرلاردىن يېتىشىپ چىققان مۇئه‌للىمله‌ر تاڭغۇت، قىتان ۋه موڭغۇل ئوقۇغۇچىلىرىنى ئوقۇتتى. ئۇيغۇرلاردىن چىققان راهىبلار ۋه موللىلار بۇددا ۋه مانى دىنىلىرىنى جۇڭگوغا، شۇنداقلا تاڭغۇت، قىتان ۋه موڭغۇللارغا تارقاتتى.

2 §. ئۇيغۇرلارنىڭ 13-ئه‌سىردىكى ئوتتۇرا ئه‌سىر مه‌ده‌نىيىتى

مه‌ركىزىي ئاسىيا ۋه جۇڭگونىڭ مه‌ده‌نىي هاياتىدا ئوتتۇرا ئه‌سىر ئۇيغۇرلىرى چوڭ رول ئوينىدى. شۇنىڭغىچه ئۆتكه‌ن به‌ش ئه‌سىر جه‌رياندا، ئۇلار ئۆز ته‌ره‌ققىياتىنىڭ بىرنه‌چچه باسقۇچلىرىنى — 8 - ئه‌سىردىن 9 - ئه‌سىرله‌رگىچه چوڭ كۆچمه‌ن دۆله‌ت باسقۇچىنى، ئۇنىڭدىن كېيىن، بىرقانچه

خانلىقلار دەۋرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى. بۇ خانلىقلارنىڭ بەزىلىرى مۇستەقىل ئىدى، بەزىلىرى تاڭغۇت دۆلىتى (11-ئەسىر) تەركىبىگە ۋە ئاخىردا چىڭگىزخان تەشكىل قىلغان موڭغۇل دۆلىتى (13-ئەسىر) تەركىبىگە كىردى. شۇ چاغقىچە ئۇيغۇرلاردا شەكىللەنگەن يېزىق سىستېمىسى (يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك، ئەسلىدە سۇغد يېزىقىدىن كېلىپ چىققان)نى موڭغۇللار قوبۇل قىلدى. ئۇ سەل ئۆزگەرتىلىپ، ئەمەلىيەتتە پۈتۈن موڭغۇل تىلى سىستېمىسىدىكى خەلقەرگە 700 يىل خىزمەت قىلدى. ئۇتتۇرا ئەسىردىكى ئۇيغۇرلار بىر تەرەپتىن موڭغۇللار، يەنە بىر تەرەپتىن ھىندى-ياۋروپالىقلار —ئىران تىللىق سوغدلار ئوتتۇرىسىدا مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات ساھەسىدە روشەن ۋاستىچىلىق رول ئوينىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تىبەت مەدەنىيىتى بىلەن بىر قاتاردا، بۇرىيات خەلقى (ھەممىدىن ئاۋۋال شەرقىي بۇرىيات) ۋە قالماقلارنىڭ مەنۇي مەدەنىيىتىگە ئاز دېگەندە 300 ~ 400 يىل مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتتى. بۇ تەسىر لاما ئىدېئولوگىيىسىگە ئاساسلىنىپ، ھەممىدىن بۇرۇن، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن خەلقەرنىڭ ئەدەبىياتى ۋە فولكلورىغا تەسىر كۆرسەتتى. بۇگۈنكى كۈندە بولسا، شۇ چاغدىكى تەسىر بىلەن قوبۇل قىلىنغان نۇرغۇنلىغان سۆز-ئاتالغۇلار دەسلەپكى دىنىي مەنىسىنى تامامەن يوقاتتى. ئومۇمەن ئېيتقاندا، بۇ خەلقەر ئوتتۇرىسىدىكى بېرىش-كېلىشلەر دەسلەپتىلا پۈتۈنلەي دېگۈدەك دىنىي خاراكتېردە بولغان ئەمەس. مەسىلەن، موڭغۇل خەلقى تىبەتلىكلەرنىڭ ۋاستىچىلىقى ئارقىلىق ھىندىلارنىڭ ئەدەبىياتى بىلەن تونۇشتى. ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئۇيغۇر تىلىدىن قېپقالغان ئىبارىلەر تا بۈگۈنگەقەدەر ھازىرقى موڭغۇل تىلىدا قوللىنىلماقتا. بۇددا ئەسەرلىرىنى ئەڭ

دەسلەپ تەرجىمە قىلغاندا، مەلۇم بولغان شېئىرلاردىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ تەكرارلىنىشىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭكىگە ئوخشايدۇ. بۇ ئوخشاشلىقمۇ تەرجىمە ئەسەرلەرنىڭ موڭغۇلچە تېكستلىرىدە موڭغۇل ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىگە قاتتىق تەسىر كۆرسەتتى. ئۇيغۇرچە تەرجىمە تەجرىبىلىرىنىڭ تەسىرى تىبەت تەرجىمە تەجرىبىلىرىنىڭ تەسىرىدىن كەم بولمىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ جەھەتتىكى تەجرىبىسى مەركىزىي ئاسىيادا بىر زامانلاردا مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن ھىندى-ياۋروپا مەدەنىيىتى ئەنئەنىسى بىلەن جۇڭگو مەدەنىيىتى ئەنئەنىسىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈردى①.

ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ھالاك بولغانلىقىدىن قەتئىنەزەر، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى غەربىي يۇرتنىڭ بەشبالىق، قوچۇ قاتارلىق ۋادىلىرىدا، شۇنىڭدەك جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى دۇنخۇاڭ، سۇجۇ (肃州)، لياڭجۇ (凉州 — مۇھەررىردىن) قاتارلىق رايونلىرىدا يەنىلا داۋاملىق تەرەققىي قىلىۋەردى. بەزى تەتقىقاتچىلار يەتتە سۇ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تېررىتورىيىلىرىدىمۇ ئەزەلدىنلا ئۇيغۇرلار ياشاپ كەلگەنىدى، دەيدۇ. لېكىن، بۇ نۇقتىئىنەزەر ھازىرچە يازما ھۆججەتلەر ياكى باشقا تارىخىي مەنبەلەر تەرىپىدىن ئىسپاتلانمىدى.

13-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى مانى دىنى بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن بۇددا دىنىنىڭ سوغدچە، خەنزۇچە، تىبەتچە تارماقلىرى، سۈرىيىدىكى نېستۇرىئانلارنىڭ خرىستىئان دىنى بىلەنمۇ تونۇش ئىدى، دەل شۇ چاغلاردا دەسلەپكى ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرىمۇ بارلىققا كەلگەنىدى.

ئۇيغۇر يېزىقى دۆلەت تەشكىلىنىڭ مۇھىم ئامىلى، شۇنداقلا نەچچە يۈز يىلدىن بۇيان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ۋە يۈكسەك تەرەققىي قىلغان تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ ئاچقۇچى بولغانىدى.

---

① د. قارانىڭ 1981-يىلدىكى ئەسىرى، 51-بەت.

مانا مۇشۇ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ سىرىنى بىرىنچى بولۇپ موڭغۇللارغا ئېچىپ بەرگەن كىشى ئۇيغۇر تاتاتۇڭا (阿塔塔统 نايمانلار خانى تاياڭ خان 〈كۈن خان〉 نىڭ ئۇستىسى ھەمدە تامغاچىسى ئىدى — مۇھەررىردىن) ئىدى. ئۇ شەرقىي قازاقستان ۋە غەربىي موڭغۇلىيە زېمىنىنى ئىگىلىگەن نايمان ئۇلۇسى خانىنىڭ يېنىدا دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ تۇرغان چوڭ ئەرباب ئىدى. چىڭگىزخان موڭغۇللىرى نايمانلارنى تارمار قىلغاندا، تاتاتۇڭا ئۇلارغا ئەسىرگە چۈشكەنىدى. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» دا تاتاتۇڭانىڭ تەرجىمھالى بېرىلگەن①. تاتاتۇڭا تاياڭ خان يېنىدىكى خىزمەتىنى ئاخىرلاشتۇرغاندىن كېيىن، چىڭگىزخانىنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ئادىمى بولۇپ قالدى. چىڭگىز — موڭغۇل دۆلىتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئۇيغۇر يېزىقىنى موڭغۇللارغا تارقاتتى: «... چىڭگىزخان تاتاتۇڭاغا موڭغۇل ئوغلان تېگىنلىرى (皇子们 شاھزادىلەر — مۇھەررىردىن) گە ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن موڭغۇلچە خاتىرىلەشنى ئۆگىتىشنى بۇيرۇدى». ئۇيغۇر يېزىقىنى موڭغۇللارنىڭ قوبۇل قىلغانلىق تارىخىنى ئىسپاتلاپ بېرىدىغان بىردىنبىر مەنبە مانا مۇشۇدۇر. ئۇيغۇر يېزىقىنى موڭغۇللارنىڭ قوبۇل قىلغانلىقىنى بايان قىلىپ بېرىدىغان خەنزۇچە باشقا مەنبەلەرمۇ مۇشۇ مەنبەنى ئاساس قىلىدۇ. موڭغۇل يىلنامىلىرىدا ساقلىنىپ قالغان بەزى مەلۇماتلارمۇ مەلۇم دەرىجىدە يۇقىرىقى مەنبەگە مۇناسىۋەتلىك. مەسىلەن، «ئالتان توپچى» دا يۇقىرىدا بىز تىلغا ئالغان ۋەقەگە ئوخشاش بىر ۋەقەلىكنى بايان قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدا ئاپتور يۈەن سۇلالىسى تارىخىدىكى بۇ خەنزۇچە تېكىستنى ئەينەن تەرجىمە قىلغان بولسىمۇ، تاتاتۇڭانىڭ تەرجىمھالىغا سەل ئۆزگەرتىش كىرگۈزگەن. «ئالتان توپچى» نىڭ ئاپتورى ۋەقەلىكتىكى

① «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 124-جىلد، 27398 (1446)-بەت.

ئاساسىي قەھرىمانىنى چىڭگىزخان ئەمەس، بەلكى ئاۋۋال ئۇيغۇر تاتاتۇڭادىن يېزىق ئۆگەنگەن ۋە ئۇنى ئۆزىگە ئۇستاز تۇتقان چىڭگىزخاننىڭ ئۇكىسى قاسار (合散儿 — مۇھەررىردىن) دەپ كۆرسەتكەن. شۇنىڭ بىلەن، موڭغۇللارنىڭ ئۇيغۇر يېزىقىنى قوبۇل قىلىشى موڭغۇل يىلناملىرىدىمۇ پەرقسىز خاتىرىلەنگەن. تۇجى: «ئوغلان تېگىن ۋە خانلارغا موڭغۇلچە سۆزلەرنى ئۇيغۇر ھەرپى بىلەن يېزىش»نى چىڭگىزخان بۇيرۇغانىدى، دەپ يازغان. «سېنشى» ناملىق ئەسەرنىڭ ئاپتورى موڭغۇل خانى تاتاتۇڭاغا «ئىمپېراتورنىڭ ئوغۇللىرى» غا «ئۇيغۇر ھەرپلىرى» بىلەن يېزىشنى ئۆگىتىشنى بۇيرۇغانىدى، دەپ كۆرسەتكەن. پ. پېلىئوت يۇەن سۇلالىسى تارىخىدىكى مەلۇماتلار بىلەن باشقىلارنىڭ يازغىنى ئوتتۇرىسىدىكى چىڭگىزخان ئوغۇللىرىغا ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن موڭغۇل تىلىنى خاتىرىلەشنى ئۆگىتىشنى بۇيرىغان (بىرىنچى مەنبەدىكى)؛ چىڭگىزخان ئۇيغۇرچە يېزىقنى ئۆگىنىشىنىلا بۇيرۇغان (ئىككىنچى مەنبە) دەيدىغان چوڭ - چوڭ پەرقلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن. ئا. رېمىيۇزا، يۇ. كلاپروت، ۋ. ئوگىللار ئىككىنچى مەنبەدىكى قاراشتا. كې شاۋمىنمۇ ئېھتىمال موڭغۇللار ئۇيغۇرچە يازغان، دەپ ھېسابلىغان بولسا كېرەك. تۇجى ئۇنىڭ ئەكسىچە، موڭغۇللار ئۆز تىلىنى ئۇيغۇر يېزىقىدا يازغان، دەيدۇ. شۇنىسى ئايانكى، «چىڭگىز تېشى» ۋە 1246 - يىلدىكى گۇيۇك (贵由 گۇيۇك خان، ئۆگەدەينىڭ چوڭ ئوغلى — مۇھەررىردىن) خانىنىڭ تامغىسىدىكى رىۋايەت ئۇيغۇر ھەرپى بىلەن موڭغۇل تىلىدا يېزىلغان. مۇشۇ ئاساسلارغا قارىغاندا، «يۇەن سۇلالىسى تارىخى» دا يېزىلغان ۋەقەلەر ئەمەلىي ئەھۋالغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ماتېرىياللارنى ئوتتۇرا ئەسىردىكى پارس ۋە ياۋروپا يازغۇچىلىرىنىڭ يازغانلىرىمۇ ئىسپاتلاپ تۇرىدۇ.

مەسلەن، جۇۋەينى تۆۋەندىكىچە يازىدۇ: «تاتارلار (鞑靼 موڭغۇللار — مۇھەررىردىن) نىڭ يېزىقى يوق ئىدى. چىڭگىزخان تاتار باللىرىنى ئۇيغۇرلاردىن ئۆگىنىپ، ساۋادىنى چىقىرىشنى ... ۋە چىڭگىزنىڭ قانۇنلىرى (札撒 ياساقلىرى — مۇھەررىردىن) نەمۇ شۇ يېزىقتا يېزىشنى بۇيرۇدى. مانا شۇ ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان قانۇنلار «ئۇلۇغ ياسا كىتابى» دەپ ئاتالدى①.

1253-يىلى، ئۇلۇغ خان مۆڭكەنىڭ سارىيىدا زىياپەتتە بولغان غەربىي ياۋروپا سىياھەتچىسى ۋىلگېلم موڭغۇللارنىڭ ئۇيغۇر يېزىقىنى قوبۇل قىلغانلىق پاكىتىنى بايانلاپ كېلىپ: «ئۇيغۇرلار موڭغۇللارنىڭ باش پۇتۇكچىلىرى ئىدى» دەپ يازغان. ئۇ يەنە فرانسۇزلارنىڭ كارولىغا «مۆڭكە خان ئۆزلىرىگە موڭغۇل تىلىدا ئۇيغۇرچە مەكتۇپ يوللىدى» دەپ دوكلات قىلغانلىقىنى يازغان②.

13-ئەسىرنىڭ بېشىدىن 1260-يىلغىچە، تاتاتۇڭا بىلەن بىرگە موڭغۇل شاھزادىلىرىگە ئۇستاز بولغان يەنە بىرقانچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسمى ساقلىنىپ قالغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە قاراياناق بۇيرۇق ئىسىملىك زات بۇرۇن قاراختايلارنىڭ خانىي گۈرخانىنىڭ باللىرىغا ئۇستاز بولغان. سۇلۇقەي دېگەن كىشى تاتاتۇڭانىڭ ئوغلى بولۇپ، كېيىن تاتاتۇڭانىڭ ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرغان③.

سۇلۇقەينىڭ ئوغلى ئابىشقا (ئابىشقە) ساۋاتلىق ئەمەلدار ئىدى. سارغىز (思吉撒 ئوتچىگىننىڭ بېتىكچىسى — مۇھەررىردىن)

---

①بايلېي (Bailey) «خوتەن - ساك تىلى لۇغىتى»، كېمبرىج - لوندون - نيۇ - يورك - مېلبورن، 1979-يىل.

② ۋىلگېلم د. رۇبرۇك: «شەرق ئەللىرىگە قىلىنغان سىياھەت» («پىلانو كارپىنى ۋە رۇبرۇكلارنىڭ «شەرق ئەللىرىگە قىلغان سىياھىتى») 105-، 111-بەتلەر، موسكۋا، 1911-يىل.

③ «يۇەن سۇلالىسى تارىخى»، 124-جىلد، 27392-بەت.

بولسا ، چىڭگىزخاننىڭ كىچىك ئوغلى ئوتچىگىنگە كاتتا قىلىپ بېرىلدى. ئوتچىگىننىڭ باللىرىنىڭ ئۇستازلىرىدىن ئۇيغۇرتاي ياكى ئارىن تۆمۈر ئۇيغۇر يېزىقى ۋە تىلىنىڭ كامالەتكە يەتكەن ئەربابى ۋە كۆكزىچى ئاتاقلىق ئالىم ئىدى. « چىڭگىزخاننىڭ كىچىك ئوغلى ئوتچىگىن چىڭگىزخاندىن ئارىن تۆمۈرنى ئۆزىگە ئۇستاز قىلىپ ئەۋەتىشنى ئىلتىماس قىلدى. بۇ ئۇستاز ئۇنىڭغا جەمئىيەتتە ئۆزىنى قانداق تۇتۇشنىڭ ئەدەپ-قائىدىسى، مەدەنىيەت ۋە ئادەمگەرچىلىكنى ئۆگەتتى »①. قوچۇلۇق خرىستىئان مۇرتى يىلىچۇ موڭغۇللارنىڭ شىمالىي جۇڭگودىكى نائىبى شىگى قوتۇغۇ (失乞忽都忽 چىڭگىزخاننىڭ بېقىۋالغان بالىسى — مۇھەررىردىن) نىڭ ئەڭ يېقىن يارەمچىسى بولغان، 1235 — 1236-يىللىرى، ئۇ شىمالىي جۇڭگودىكى ئاھالىلەرنى تىزىملاش خىزمىتىگە مەسئۇل بولغان. خرىستىئان مۇرتى ئۇيغۇر سىبان (شىبانمۇ دېيىلىدۇ، 1295-يىلى ئالەمدىن كەتكەن) چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى، ئۆگەدەي خاننىڭ ئوغلى شاھزادە قاشىغا ئۇستاز بولغان، كېيىن ئۇ قوبلاي خاننىڭ خىزمىتىدە بولۇپ، بېتىكچى دېگەن مەنسەپكە نائىل بولغان. سىبانىڭ تەرجىمھالىدا تۆۋەندىكىلەر يېزىلغان: « ئۇ ئەقىللىق ۋە ناھايىتى ئىقتىدارلىق ئىدى... خان پەرمانى بىلەن خەتلىن بىلىم يۇرتىدا چىنجى ئۇنۋانىغا ئېرىشتى. 89 يېشىدا ۋاپات بولدى »②.

قوبلاي خان ئۇلۇغ خاننىڭ تەختە ۋارىسى بولۇپ تۇرغان ياش چاغلىرىدا، تولۇچۇ (1260-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) ئۇنىڭغا (قوبلاي خانغا — مۇھەررىردىن) ئۇستاز بولغان. « ... تولۇچۇ ئىدىقۇتنىڭ يېقىن كىشىلىرى ئىچىدىكى موڭغۇللارغا

① « يۈەن سۇلالىسى تارىخى »، 135-جىلد، 27505-بەت؛ 134-جىلد، 27492-بەت.

② « يۈەن سۇلالىسى تارىخى »، 139-جىلد، 27493-بەت.

ئىتائە تەمە نلىكنى ئىپادىلىگۈچىلەرنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ ئۆزىگە بېرىلگەن موڭغۇللارغا ئۇيغۇرچە يېزىق ئۆگەتتى. قوبلاي تەختكە چىققان كۈنلەردە تولۇچۇ ئالەمدىن ئۆتتى. مەڭگۈ تېگىن (مۆڭكە خان — مۇھەررىردىن) تۆلۈچۈنىڭ ئوغلىنى چاقىرىپ، خانىشقا: «بۇ ئادەم ناھايىتى ئىقتىدارلىق، ئىشچان. ئۇنىڭ مېنىڭ يېنىمدا خىزمەت قىلىشى ئەقلگە مۇۋاپىق. مەن ئۇنىڭ دادىسى تۆلۈچۈنى ھېچقاچان يادىمدىن چىقىرىۋېتەلمەيمەن» دېگەن①. يورۇنچىخەي بەشبالىقلىق ئۇيغۇر بولۇپ، دوختۇرلۇق بىلەن نامى چىققان. «ئىمپېراتور (مۆڭكەخان) يورۇنچىخەينى چاقىرتىپ كېسەل، يارىدار ئەسكەرلەرگە بۇغدايدىن دورا ياساپ بېرىشنى بۇيرۇدى»②. مۇشۇ مەقسەت بىلەن خان ئۇنىڭغا نۇرغۇن ئالتۇن بەردى. كېيىن ئۇ شاھزادە مەڭگۈتاينىڭ قوماندانلىقىدا يۇننەنگە قىلىنغان ھەربىي يۈرۈشكە قاتناشتى. يورۇنچىخەينىڭ ئوغلى جىرغالاننىڭ دادىسىنىڭكىدىن ئېشىپ چۈشتى. جىرغالان يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىدىكى تېببىلار ئىچىدە باش تىۋىپ ئىدى. خان تېمۇر ئىدارە قىلىپ تۇرغان يىللاردا، جىرغالان يېنىدىكىلەرنىڭ پىتنىسى بىلەن ئۆلۈپ كەتتى. جىرغالاننىڭ تەرجىمھالى، ئېھتىمال مۇشۇ سەۋەبتىن يۈەن سۇلالىسى تارىخىغا كىرگۈزۈلمىگەن بولسا كېرەك. جىرغالاننىڭ يورۇنچىخەينىڭ ئوغلى ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى مەلۇمات «蒙兀儿史记» (Мэнуэр-Шишзи) دېگەن كىتابتا بېرىلگەن③.

مۇنگۇز (مېڭسۇس) «ئۆزىنىڭ ئەجدادلىرى بىلەن بەشبالىقتا ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ياشاپ كەلگەن بولۇپ، ياش

① كې شاۋمىن: «يۈەن سۇلالىسىنىڭ يېگى تارىخى» (قولىيازما)، 192 - جىلد، 8 - بەت.

② «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 135 - جىلد، 27510 - بەت.

③ تۇجىنىڭ ئەسىرى، 47-قىسىم، 10-بەت؛ 154-قىسىم، 26-بەت.

چېغىدىن باشلاپلا ئۆگىنىشكە راسا بېرىلگەنىدى. ئۇ 15 يېشىدىلا ئۇيغۇر ئىدىقۇت دۆلىتىدە بار كىتابلارنىڭ ھەممىسىنى ئوقۇپ تۈگەتكەنىدى. چىڭگىزخان مۆنگۈز توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئاڭلاپ ئۇنى يېنىغا چاقىرتقان. ئۇچرىشىشتىلا مۆنگۈز چىڭگىزخانغا ياراپ كەتكەن ۋە 〈 بۇ يىگىتنىڭ كۆزىدىن ئوت چاقنايدىكەن، كەلگۈسى خىزمىتىمىزدە تولىمۇ ئېھتىياجلىق بولىدۇ 〉 دېدى-دە، ئۇنى تولۇي خانىنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا تاپشۇرۇپ بەردى... ».

مۆنگۈز چىڭگىزخانىنىڭ ئوغلى تولۇينىڭ، كېيىن مۆڭكە ۋە قۇبلايلارنىڭ خىزمىتىدە بولدى. تايچار (〈 塔察 〉儿 چىڭگىزخانىنىڭ كەپتاۋۇلى — مۇھەررىدىن)، يەسۈنگە ۋە قاداغان قاتارلىق خانلارنىڭ ھەممىسلا « مۆنگۈزنىڭ گېپىدىن چىقمايتتى ». مۆنگۈز 1267-يىلى 65 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئوغلى تايىننىڭ نەۋرىسىنىڭ ئىسمى بېنياشىلى (پونياشرى) ئىدى. مۆنگۈزنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ئوغۇللىرى تويۇن، سۈنىچ، ماينۇ، چىتەي بۇقا، سۇدان، خونلارنىڭ ئىسىملىرى ئا. فون گابائىننىڭ نەشر قىلىنغان كونا ئۇيغۇرچە تېكست پارچىلىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ①. ئۇيغۇر قارا بۇقا « قەدىمكى ئۇيغۇرچە كىتاب ۋە تارىخىي ئەسەرلەرنى تەتقىق قىلغانىدى. ئۇ ئۆگەنگەنلىرىنى ئىنچىكىلەپ چۈشىنىش ۋە ئۇنى ئەستە ساقلاشتا ئالاھىدە قابىلىيەتكە ئىگە ئىدى »②. « چېگەشۇ (تاكاتسۇك) ئۆز دۆلىتىنىڭ يېزىقى (ئۇيغۇرچە يېزىق)قا ناھايىتى پىشىق ئىدى. باشقا تىللارنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغاندا تەرجىمىسىدىن ھېچقانداق كەمچىلىك كۆرۈلمەيتتى. شۇڭا، چىڭگىزخان ئۇنىڭدىن بەك مەمنۇن ئىدى. موڭغۇللارنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن ئۇ قېرىنداشلىرى قاتناشقان بىر قېتىملىق غەربىي يۈرۈشتىكى ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى توغرۇلۇق ئۇيغۇر يېزىقىدا بىر ھۆججەت تەييارلىغان »③.

---

① تۆجىنىڭ ئەسىرى، 142-قىسىم، 27403 — 27407-بەتلەر.

② « يۈەن سۇلالىسى تارىخى »، 193 - جىلد، 28057 - بەت.

③ « يۈەن سۇلالىسى تارىخى »، 135 - جىلد، 27505-بەت.

قوبلاي خان دەۋرى (1260 — 1294-يىللىرى) دىكى مەدەنىيەت ئەربابلىرى ئىچىدە ئۇيغۇرلاردىن تۆۋەندىكىلەر بەك داڭلىق: بۇددىست ئەنزاڭ (〈安藏 بەشبالىق — مۇھەررىر-دىن〉 1293-يىلى ۋاپات بولغان)، ئۇنىڭ ئوغلى ئوردۇ تېگىن. بۇلار جۇڭگونىڭ كلاسسىك كۆڭزى ئەدەبىياتىنى ۋە تىبەت تىلىدىكى بۇددا دىنىي كىتابلىرىنى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن موڭغۇل ۋە تۈرك تىلىغا تەرجىمە قىلغانىدى①. ئەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى ئۇيغۇرلارنىڭ جۇڭگودا موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان دەۋرلەردە بۇددا دىنىنىڭ تەرغىباتچىلىرى ۋە راھىبلىرى بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. قوبلاي «سالنامە»، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» ۋە باشقا كىتابلارنى تەرجىمە قىلىشقا بۇيرىغان. بۇ كىتابلارنى تەرجىمە قىلغانلار ئىچىدە ئەنزاڭ، ئاشىق تېمۇرلەر بار ئىدى. ئاشىق تېمۇر بولسا قوبلاي خاننىڭ نەۋرىسى شاھزادە كامالانىڭ ئوستازى، شۇنداقلا 1289-يىلىدىن باشلاپ يۇەن سۇلالىسى خەنلىن بىلىم يۇرتىنىڭ ئەزاسى بولغانىدى②. ئارغۇن سالنىڭ ئوغلى جۇجۇ چوڭ ئالىم ئىدى. بەشبالىقلىق ئۇيغۇر داجەنتۇ تىبەت تىلىدىكى بۇددا تېكستلىرىنى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن موڭغۇل تىلىغا ۋە خەنزۇ تىلىغمۇ تەرجىمە قىلاتتى. موڭغۇل شاھزادىسى ئاناندانىڭ ئوستازى ئىدى. قوبلاي خاننىڭ ۋارىسى تېمۇرخان دەۋرىدە خەنلىن بىلىم يۇرتىنىڭ ئەزاسى بولغان③. داجەنتۇ ۋە ئەنزاڭلار بۇددا تېكستلىرىنى تەرجىمە قىلغۇچى ئەڭ ئوستا تەرجىمان ۋە بۇددا نوملىرىنى شەرھلەش، ئىزاھلاشنىڭ ماھىرلىرى ئىدى.

جۇڭگو مەنبەلىرىدە بۇددىست ئۇيغۇرلاردىن تۆۋەندىكىلەرنىڭ

---

① تۆجىنىڭ ئەسىرى، 118 - قىسىم، 1 - بەت.

② تۆجىنىڭ ئەسىرى، 45 - قىسىم، 12 - بەت.

③ كې شاۋمىن: «يۇەن سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى»، (قوليازما).

تەرجىمە ئىشلىرىغا ئارىلاشقانلىقى تىلغا ئېلىنىدۇ: سىلىقالا، ۋېنشۇنۇننىڭ ئوغۇللىرى — كۆرىلار (خۇمىن)، يەسۈن (يەن شىيەن) ۋە چىجۇلار. چىجۇ كاتىپ بولۇپ ئىشلىگەن. لىيەن شىشەن كۆڭزى ئەدەبىياتىنى پىششىق ئۆزلەشتۈرگەن. قۇبلاي خان لىيەن شىشەنگە لىيەنمىڭزى دېگەن تەخەللۇسنى قويغان. «لىيەن شىشەن مىڭزىنىڭ كىتابلىرىنى ئوقۇۋاتقان چاغدا، قۇبلاي خان ئۇنى يېنىغا چاقىرتىپ، سوئال قويۇپ، شۇ ئوقۇغان نەرسىسىنى تەھلىل قىلىپ بېرىشكە بۇيرۇدى. لىيەن شىشەن دەرھال جاۋاب بېرىپ، قۇبلاي خاننى قانائەتلەندۈردى. قۇبلاي خان ئۇنىڭ كوڭزى تەلىماتلىرىنى بەك ياخشى بىلگەنلىكىدىن ناھايىتى خۇش بولۇپ، لىيەن شىشەنگە لىيەنمىڭزى دېگەن ئۇنۋانىنى بەردى»①.

ئەنزاڭ ۋە داجەنتۇلاردىن باشقا، چىتەي سالى، ۋېنشۇنۇ، قارۇناداس قاتارلىق ئۇيغۇر تەرجىمانلارمۇ ناھايىتى مەشھۇر ئىدى. قارۇناداس سانسكرىت ۋە تىبەت تىللىرىنى بىلەتتى، شۇڭا سانسكرىت ۋە تىبەت تېكستلىرىنى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى بىلەن موڭغۇل ۋە خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلاتتى. ۋېنشۇنۇ خەنزۇچە يېگى چاسا خەت ئىجاد قىلىشقا قاتناشقانىدى. بۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب، 1269-يىلدىن باشلاپ، موڭغۇل سارىيىدا ئۇيغۇرچە يېزىقنىڭ ئورنىغا خەنزۇچە يېزىق ئىشلىتىلىشكە باشلىغانلىقتىن، ئۇ بۇ ئىشقا ئارىلىشىپ قالغان②.

يۈەن سۇلالىسى تارىخىغا دائىر تېكستلەرگە قارىغاندا، قارۇناداس تىبەت، سانسكرىت تىللىرىدىن باشقا، ھىندىچىنى، سۇماترا ئارىلىدىكى بىرمۇنچە خەلقنىڭ تىللىرىنىمۇ بىلىدىكەن. قارۇناداس 1302-يىلى نەشر قىلىنغان بۇددا كىتابىنىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسىنىڭ تەرجىمانى ئىدى. قارۇناداس بىر ئالىم سۈپىتىدىلا

① «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 125 - جىلد، 27408 - بەت.

② تۇجىنىڭ ئەسىرى، 154 - قىسىم، 30 - بەت.

مەشھۇر بولۇپ قالماي، كاتتا بىر دىپلومات سۆپتىددىمۇ مەشھۇر ئىسدى. قۇبلاي خان قارۇناداسىنىڭ مەسلىھەت بېرىشىگە موھتاج ئىدى، نۇرغۇن ئىشلار ئۇنىڭ مەسلىھەتچە بولاتتى. كۆپ ئەللەرنىڭ يۇەن سۇلالىسىگە نىسبەتەن ۋاسسالىق مۇناسىۋەتتە ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلسىلا شۇنىڭغا قانائەت قىلاتتى. قارۇناداس شۇ چاغلاردا موڭغۇل ئوردىسىدا ھەممىدىن كۆچلۈك ھېسابلىنىدىغان ئۇيغۇر ساڭگەنىڭ تەرەپدارى ئىدى. ساڭگە يۇەن سۇلالىسىدە بىرىنچى ۋەزىر بولۇپ تۇرغان ئەخمەدنىڭ ئورنىغا ئولتۇرغانىدى. «جيۋەننىڭ 24- (1287-) يىلى، ساڭگە خانغا قارۇناداسىنى خەنلىن بىلىم يۇرتىنىڭ ئەزالىقىغا بەلگىلەشنى ئىلتىماس قىلغاندا، خان قارۇناداسىنى خىزمەتكە بەلگىلەشنى مەندىن سوراشنىڭ لازىمى يوق، مەن ئۇنى بۇرۇنلا خەنلىن بىلىم يۇرتىنىڭ ئەزالىقىغا بەلگىلەپ بولغان» دەپ جاۋاب بەرگەن①. قارۇناداسىنىڭ موڭغۇل ئوردىسىدىكى ئورنى 1291-يىلى ساڭگەنى خىزمىتىدىن ئېلىۋەتكەندىن كېيىنمۇ ئۆزگەرمىدى. 1294-يىلى، قۇبلاي خانىنىڭ ۋاريسى تېمۇر «تەختكە ئولتۇرغاندا، قارۇناداسىنىڭ ساداقەتلىك بىلەن ئىشلىگەن خىزمەتلىرىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇنىڭغا شەرەپلىك مەنسەپ بەردى ھەمدە ئۇنىڭ ياشىنىپ قالغانلىقىنمۇ بايقىدى...». قارۇناداس ئايۇر بارۋات ئىدارە قىلىپ تۇرغان يىللاردا ۋاپات بولدى، دېيىلگەن تەرجىمھال تېكىستلىرىگە قارىغاندا، ئۇ ئۆمرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىمۇ موڭغۇل خانلىرىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولۇپ كەلگەن دېيىلگەن. «Мэнуэр-Шицзи» نامىلىق كىتابتا ئۇيغۇر كەشمىرنىڭ تەرجىمھالى بېرىلگەن. ئۇنىڭدا: «كەشمىر بەشبالىقلىق ئۇيغۇردۇر. ئۇ 18 يېشىدا ئاكىسى يۇنۇس بىلەن بىرگە قۇبلاي خانىنىڭ خىزمىتىگە ئەۋەتىلدى. قۇبلاي خان يۇنۇسنى يېنىدا

① «يۇەن سۇلالىسى تارىخى»، 134-جىلد، 27501-بەت.

ئىشلەشكە ئەپقىلىپ، كەشمىرنى ئۆزىنىڭ ۋارىسىنىڭ خىزمىتىگە ئەۋەتىپ بەردى » دېيىلىدۇ①.

تەخت ۋارىسى كەشمىرگە: « ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىسىلا دۇنياغا ئوچۇق كۆز بىلەن قارايدىكەن (مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلار بارلىق نەرسە ۋە ھادىسىلەرگە رېئال قارايدىكەن ۋە ئۆزلىرىنىمۇ ئۇنتۇپ قالمايدىكەن) » دېگەن. كەشمىرنىڭ تەرجىمھالى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ تەرجىمھالىنىڭ ئارىسىغا قويۇلغان. كەشمىر كىلىپ چىققان تۆت ئەۋلاد ئالىملىنىڭ ھەممىسىلا تۇركچە ئىسىم قوللانغان. پەقەت كەشمىرنىڭ ئەۋلادلىرىلا بۇددىچە ئىسىم قوللانغان. كەشمىرنىڭ بوۋىسىنىڭ ئىسمى باشا توغرىل، ئاتىسىنىڭ ئىسمى ياسۇڭا، ئوغۇللىرىنىڭ ئىسملىرى بولسا دارماشىرى، سانسان، سۇسۇ؛ نەۋرىسىنىڭ ئىسمى ئاناندا شىرى، چەۋرىلىرىنىڭ ئىسملىرى ئايۇر بالا، ئالاماشىرى، ئىمالاشىرى، ئايۇرشىرى.

يۇەن سۇلالىسى تارىخىدا بېرىلگەن بۇددا دىنىي بىلىمگە كامىل ئۇيغۇرلارنىڭ تەرجىمھالىي ئىچىدە تۇرخەينىڭمۇ تەرجىمھالى بېرىلگەن. ئۇ كۆڭزى تەلىماتى تەرەپدارى ئىدى: « ئۇنىڭ ئاتىسى تۆرۈچى (تۆلچى) كىتاب ئوقۇشنى بەك ياخشى كۆرەتتى. تۇرخەيمۇ كىچىك چېغىدىن باشلاپلا ئۆگىنىشكە بەك بېرىلگەنىدى... ». ئۇنىڭ ئۆكسىنىڭ ئىسمىمۇ بۇددىچە بولۇپ، گۇەن يىن ئىدى②. خەنلىن بىلىم يۇرتىنىڭ ئەزالىرى بولغان قۇتۇر تۇرمىش③ ۋە ئىبرەن تېمۇر (ئالىن تېمۇر)④ لەر كۆڭزى

① تۇجىنىڭ ئەسىرى، 118 - جىلد، 6 - بەت؛ كې شاۋمىن: « يۇەن سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى » (قوليازما)، 192 - جىلد، 5 - بەت.

② « يۇەن سۇلالىسى تارىخى »، 137-جىلد؛ « يۇەن سۇلالىسى تارىخى »، لىيىيەن، 27-جىلد، 15-بەت؛ كې شاۋمىن: « يۇەن سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى » (قوليازما)، 192-جىلد، 6-بەت؛ تۇجىنىڭ ئەسىرى، 118-قىسىم، 6-بەت.

③ كې شاۋمىن: « يۇەن سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى » (قوليازما)، 192-جىلد، 9-بەت.

④ « يۇەن سۇلالىسى تارىخى »، 124-جىلد، 27399 (1447) - بەت.

تەلىماتىغا دائىر كىتابلارنى خەنزۇچىدىن موڭغۇل تىلىغا تەرجىمە قىلىش بىلەن داڭ چىقارغان ئۇيغۇرلار ئىدى. موڭغۇل شاھزادىلىرىنىڭ ئۇستازلىرى تىلغا ئېلىنغان خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە، مۆنگۈزنىڭ ئوغۇللىرى ئاشىق تېمۇر ۋە تېمۇر بۇقا①، ئەنزاگنىڭ تىيەنزەن شاۋجىن ئايغۇچى قاتارلىقلار كۆرسىتىلىدۇ②. تۇجىنىڭ بېرىشىچە: «ئەنزاگنىڭ شاگىرتلىرى ئىچىدە تىيەنزەن شاۋجىن ئايغۇچى ھەممىدىن مەشھۇر ئىدى». ئۇ تېمۇرخان (1295 — 1308-يىللىرى) ۋە خەيسان خان (1308 — 1312-يىللىرى) لارغا ئۇستاز بولغانىدى. بەزى ئۇيغۇرلار خەنزۇ ئەدەبىياتى ۋە كۆكزى تەلىماتى ساھەسى بويىچە داڭ قازانغان ئالىملار سۈپىتىدە تونۇلغانىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ مەشھۇرلىرى سۈنىچ قايا③ قاتارلىقلار ئىدى. تەن جىنجۇنىڭ ئاتىسى تەنجى 1273-يىلى يۈەن سۇلالىسىنىڭ تەختە ۋارىسى دەپ جاكارلانغان قۇبلاي خانىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى — شاھزادە جىڭگىم (جىڭمى) نىڭ بېتىكچىسى بولغانىدى④.

تەن جىنجۇ «دۆلەت خېتى بولغان چاسا خەت» نى ناھايىتى تىرىشىپ ئۆگەنگەن ۋە نۇرغۇن كىتابلارنى ئۇقۇغانىدى. «ھەممىلا ئۆلكىلەرنىڭ تىللىرىنى ياخشى بىلەتتى». ئۇ 53 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئوغلى تەنشۇ خەنلىن بىلىم يۇرتىنىڭ ئەزاسى بولدى. ئۇيغۇر لاچىنمۇ خەنلىن بىلىم يۇرتىنىڭ ئەزاسى ئىدى. ئۇنىڭ ئاكىسى خاسان «ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئەدەبىياتىغا ناھايىتى پىشىشق ئىدى»⑤. ئۇلارنىڭ

① تۇجىنىڭ ئەسىرى، 45-قىسىم، 12-بەت.
② تۇجىنىڭ ئەسىرى، 118 - قىسىم، 1 - بەت.
③ كې شياۋمىن: «يۈەن سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى» (قوليازما)، 192 - جىلد، 7 - بەت.
④ د. قارانىڭ 1981 - يىلدىكى ئەسىرى، 54 - بەت.
⑤ تۇجىنىڭ ئەسىرى، 45 - قىسىم، 9 - بەت.

تاغسى، ئۇيغۇر ئەسكرى بادام (باسان) قۇبلاي خاننىڭ باۋۇرچىسى (〈巴兀儿臣〉〈赤兀儿保〉ئەمەل نامى، يەنى خان ئاشپىزى — مۇھەررىردىن) ۋە خەنلىن بىلىم يۇرتىنىڭ ئەزاسى بولغانىدى. ئۇنىڭ دادىسى سۈنىچ توغرىل — ئۇلۇغ ئايغۇچى (بۇيۇك تەشۋىقاتچى — مۇھەررىردىن) خەنزۇ تىلىغا بەك ئۇستا بولۇپ، ئۇيغۇر دۆلىتىدە ۋەزىر بولغانىدى. ئۇنىڭ ئوغلى بادام بولسا، موڭغۇللارنىڭ جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىگە قويغان يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارى ئىدى.

موڭغۇل دەۋرىدىكى مەدەنىيەت ئەربابلىرى قاتارىغا خان سارىيىدىكى ئۇستاز گراسپا ئودسەرنىڭ قېشىدىكى ئۇيغۇر ئالىمى ساتمىترىنىڭ ئىسمىنى تىزىش كېرەك. بۇ ھىندىچە - ئۇيغۇرچە ئىسىم بولۇپ، ساتيامترا دەپمۇ يېزىلىدۇ. ئۇ 1275-يىلى تەشكىل قىلىنغان موڭغۇل بىلىم يۇرتىنىڭ تۇنجى باشلىقى ئىدى①. خەنلىن بىلىم يۇرتىنىڭ 47 نەپەر ئۇيغۇر ئەزاسى بولۇپ، بۇلارنىڭ 26سى شۇ چاغدىكى ئەڭ يۇقىرى ئىلمىي ئۇنۋان جىنشى (进士 تەشرىپدار — مۇھەررىردىن) ئۇنۋانىنى ئالغانىدى. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە، ئۇيغۇر ئالىملىرى بۇددا ئەسەرلىرىنى ناھايىتى زور كۈچ بىلەن تەرجىمە قىلدى. جۇڭگودا ئېلىپ بېرىلغان مۇشۇ خىلدىكى پائالىيەتلەر كېيىنكى دەۋر بۇددا دىنىي تەرغىباتچىلىرىنىڭ كەڭ پائالىيەت ئېلىپ بېرىشىغا زېمىن ھازىرلىدى. ئۇيغۇرلار ئاۋۋال موڭغۇللارنىڭ ئىسلىم-پەن ۋە مەدەنىيىتى، كېيىن بولسا، يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئىسلىم-پەن ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا زور تۆھپىلەر قوشتى. قۇبلاي خان 1271-يىلى رەسمىي پەرمان جاكارلاپ، خان جەمەتى ئەزالىرىنى تەربىيەلەپ، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت-مائارىپ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشتىن ئىبارەت شەرەپلىك ۋەزىپىنى ئاساسەن ئۇيغۇرلارغا تاپشۇرغانىدى.

---

① د. قارانىڭ 1981 - يىلدىكى ئەسىرى، 54 - بەت.

جۇڭگو، ئەرەب ۋە پارس تارىخىي مەنبەلىرىدىن موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ئىشخانلىرىدا، ئىشخانا ئالاقىلىرىدىكى يېزىق ئۇسلۇبىنىڭ بارلىققا كېلىشىدە ئۇيغۇرلارنىڭ رولىنىڭ مۆلچەرلىگۈسىز زور بولغانلىقىنى، يۇەن خانلىقىدا خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى كېڭىيىۋاتقان كېيىنكى دەۋرلەردىمۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ تەجرىبىسىنىڭ ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقاتمىغانلىقىنى، ئۇيغۇر يېزىقى ئىستىلىنىڭ بۇددا ئەدەبىياتى، جۈملىدىن موڭغۇل تىلىدىكى بۇددا نوملىرىنىڭ قايتىدىن گۇللىنىپ تەرەققىي قىلىشىدا ئۆزىنىڭ تەسىرىنى كۆچەيتىپ بېرىۋاتقانلىقىنى، بۇ ئىستىل ئۆزىنىڭ ئۆزۈندىن كېلىۋاتقان ئەنئەنىسى ۋە ئۆز ئىچىگە ئالغان ماتېرىياللىرىنىڭ ھەر خىل بولۇشى تۈپەيلىدىن، ئەدەبىي تىل (يېزىق تىلى) دا ساقلىنىپ قالغانلىقىنى، موڭغۇل دۆلىتىدە بولۇپ تۇرغان ئۇزگىرىشلەر سەۋەبىدىن، ئىشخانا تىلىنىڭ چوڭ ئۇزگىرىشلەرگە دۇچ كېلىپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ.

كېيىنكى موڭغۇل مەنبەلىرىدىمۇ، شۇنداقلا مانجۇلارنىڭ قۇرغان چىڭ سۇلالىسى 18-ئەسىرنىڭ بېشىدا، پادىشاھ كاڭشى ۋاقتىدا، بىرىنچى قېتىم نەشر قىلىنغان «يۈرەك دائىرىسىنى ئىزاھلاش» دېگەن ئەسەردىمۇ موڭغۇللار دەۋرىدىكى جۇڭگودا بۇددا ئەسەرلىرىنى تارقىتىشتا ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ نەقەدەر مۇھىم رول ئوينىغانلىقى بايان قىلىنىدۇ. بۇ ئەسەرگە قارىغاندا، تىبەت ئالىمى چوسكى ئۆدزېر يۇەن سۇلالىسى — موڭغۇل خانى خەيسانىڭ بۇددا ئەسەرلىرىنى تۆت چاسا خەت بىلەن موڭغۇل تىلىغا تەرجىمە قىلىش كېرەكلىكى توغرىسىدا بۇيرۇق تاپشۇرۇۋالغان.

تۆت چاسا خەت 1269-يىلى موڭغۇللارنىڭ ئىشخانلىرىدا قوللىنىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئورنىغا قوللىنىشقا باشلىغانىدى. ئەمما، ئۇ پاكىپالاما (1235 — 1280-يىللىرى) تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «تۆت چاسا خەت» بىلەن موڭغۇل

تىلغا تەرجىمە قىلىش مۇمكىن ئەمەس دېگەن. « يۇرەك دائىرىسىنى ئىزاھلاش » دېگەن ئەسەرنىڭ ئاپتورى بۇددا ئەسەرلىرى خەيسان خانغا قەدەر ئۇيغۇر يېزىقىدا ئوقۇلاتتى، « بۇلارنى موڭغۇل تىلىدا ئوقۇشقا مۇمكىن ئەمەس ئىدى » دەپ باھانا كۆرسەتكەن① . « يۇرەك دائىرىسىنى ئىزاھلاش » قا قارىغاندا، چوسكى ئودزىر بۇ ئىشنى موڭغۇل ئېلىپبەسىنى تۇزۇپ چىقىش يولى بىلەن تاماملىغانلىقى ئېھتىمال. موڭغۇل ئېلىپبەسىنى تۇزۇش ئىشىنى ساكيا پاندىتوي (1182 — 1251 - يىللىرى) باشلىغانىدى. « يۇرەك دائىرىسىنى ئىزاھلاش »نىڭ ئاپتورىنىڭ موڭغۇل يېزىقىنىڭ تەرەققىياتىدا (خەتنىڭ كېلىپ چىقىشىدا ئەمەس) لاما ئىبادەتخانىلىرىنىڭ رولىنى مۇبالىغىلەشتۇرۇشكە ئىنتىلگەنلىكىنى قويۇپ تۇرۇپ، كېيىنكى رىۋايەتنىڭ ئومۇمەن ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەسمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا بەزى چىنلىق ئامىللىرىنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەك. ئۇيغۇر بۇددىزمى ۋە ئۇيغۇر تىلى خەيسانغا قەدەر ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ جۇڭگودىكى موڭغۇل دۆلىتى (يۈەن سۇلالىسى)نىڭ مەنىۋى ھاياتىدا مۇھىم ئورۇن تۇتقان. ئۇنىڭ ئۇستىگە، 13 - ئەسىردىن باشلاپ، ئۇيغۇر بۇددىزمى تىبەت لاما دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. « يۇرەك دائىرىسىنى ئىزاھلاش » ئەسىرىنىڭ ئاپتورى قەدىمكى ھىندى « بەش كىتابى »نىڭ ئەڭ دەسلەپكى موڭغۇلچە نۇسخىسىنىڭ كەينىگە شىئىرىي شەكىلدە يېزىلغان ئاخىرقى سۆزنى مەلۇماتىنىڭ بىر مەنبەسى قىلىپ كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭچە بۇنى چوسكى ئودزىر تەرجىمە قىلغان بولۇپ، ئۇ بۇ شىئىردىن ئۇزۇندىلەر كەلتۈرىدۇ. بۇ ئۇزۇندىلەردە يېزىلىشچە، بۇددا تەلىماتى بۇرۇن كۆپرەك « ئۇيغۇرچە ئوقۇلغان » ئىكەن، چۈنكى « موڭغۇلچە ئوقۇپ تەشۋىق قىلىش ئەپلەشمىگەن » ئىكەن، كېيىن خەيسان

① د. قارانىڭ 1981 - يىلدىكى ئەسىرى، 5 - بەت.

تەرجمان چوسكى ئودزبرنى كۆرۈپ يۇقىرىقىلارنى ئېيتقان: بۇ ئادەم تەشۋىقاتچىلارنىڭ باشلىقى ۋە سادىق رەھبىرى ئىكەن، شۇنىڭدىن كېيىن ئەقل-ئىدراكىنىڭ كۈچى بىلەن بۇ تەلىماتنى موڭغۇل تىلىدا تەشۋىق قىلىشقا باشلىغان (كوزىنىڭ 1848-يىلقى ئەسىرى، 23 — 28-بەتلەر؛ قارانىڭ 1981-يىلىدىكى ئەسىرى، 52 — 63-بەتلەر).

«پانچا راكشى»نىڭ ئىككىنچى تەرجىمىسىنى 14-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان راھىب سىراپ ئەسەڭگى ئىشلىگەن. بۇ ئەسەرنىڭ ئومۇمىي بايان قىسمىدىكى بىرقانچە مىسراسى قەدىمكى (16 — 17-ئەسىرلەر) «ئالتۇن يارۇق» قول يازمىسىنىڭ ئاخىرقى بېتىدىكى خاتىمە سۆزىدىمۇ ئوچرايدۇ. خاتىمە سۆزىنىڭ نەسرىي قىسمىدا، بۇ ئەسەرنى سىراپ سەڭگى موڭغۇل تىلىغا تەرجىمە قىلىنغانلىقى ئېيتىلغان. بۇ كىتاب «تىبەتچە ۋە ئۇيغۇرچە ئەسەرلەر»دىن تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، بۇددىست ۋە بۇددىساتۋالارنىڭ تىبەتچە ئىسىملىرى موڭغۇل تىلىدا تازا جايىدا چىقمىغاچقا، بۇ ئىسىملار ئۇيغۇرلارنىڭ ئادەتتى بويىچە ھىندىچە شەكىلدە تەرجىمە قىلىنغان. ئۇنىڭدىن كېيىن، ھىندىچە، تىبەتچە تىللارغا پىششىق تەرجىمان پۇنياشىرىنىڭ يارىدىمى بىلەن ھىندىچە، تىبەتچە ۋە ئۇيغۇرچە قول يازمىلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ چىقىلغان. ئۇيغۇر، ھىندى ۋە تىبەت تىللىرىنى پىششىق بىلىدىغان بۇ ئادەمنىڭ زادى كىم ئىكەنلىكى باشقا موڭغۇل مەنبەلىرىدىن تېپىلمىدى. قۇبلاي خانىنىڭ ئوغلى يۈەن سۇلالىسى شاھزادىسى ئوچۇن چاكراشاسۇار ھەققىدە پاكىبا ئەسىرىنىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسىنىڭ ئاپتورى ئۇيغۇر تەرجىمانىمۇ دەل شۇ نامنى ئىشلەتكەنىدى. شۇ ئادەم قارما - باقشى ئەسىرىنى قائىدە-يوسۇنلارنىڭ تىبەتچە تېكىستىنى ئەھۋاللارغا قارىغاندا، 1336-يىلى تەرجىمە قىلغان بولسا كېرەك.

قانداقلا بولمىسۇن، ب. يې. ۋلادىمىرسوفنىڭ كۆرسىتىشچە،

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى موڭغۇلچە تېكستلەرنىڭ ئىبادەتخانا (بۇددا) ئىستىلى تۇركچە ۋە ھىندى-ياۋروپاچە ئاممىلار بىلەن تولغان بولسىمۇ، ئۇنىڭدا ئۇيغۇرچە ئاممىلار ئۇستۇن ئورۇندا تۇرغان①. بۇ ئۇيغۇرچە ئاممىلار ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تىلىنىڭ تەسىرىدە مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ، يەنى يېزىق تىلىنىڭ ئۆزىمۇ باشقا خەلقەرنىڭ يېزىق مەدەنىيىتى بىلەن ئۇچرىشىپ، ئەشۇ خەلقەرنىڭ تىل مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنى ساقلاپ قالغان.

ئوتتۇرا ئەسىر (13 — 14-ئەسىر) لەردىكى ئۇيغۇر يېزىق تىلىدىكى ئۆزگىرىشلەر، ئېھتىمال تۇركىي تىللار ۋە شېۋىلىرىنىڭ تەسىرىدىن بولغان بولسا كېرەك. ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تىلى ئوتتۇرا ئەسىردىكى باشقا تۇركىي خەلقەرنىڭ يېزىق تىلىنىڭ شەكلىنى، شۇنداقلا موڭغۇل تىلىغا كىرگەن خەنزۇچە ۋە تىبەتچە ئاممىلارنىڭمۇ يازما شەكلىنى بەلگىلىدى.

تىبەت تىلىدىن موڭغۇلچىغا تەرجىمە قىلىنغان بۇددا ئەسەرلىرىنىڭ تەرجىمىسىدىكى نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇرچە ئاممىلار تەرجىمە ئىشلىرىدا تەرجىمانلارنىڭ بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىلىرىدىن پايدىلانغانلىقىنى، تىبەتچە-ئۇيغۇرچە لۇغەتلەردىن پايدىلانغان بولۇشى مۇمكىنلىكىنى، ئەمما ھازىرچە ئۇيغۇرچە ئورنىگىنالدىن تەرجىمە قىلىنغان بىرەرمۇ موڭغۇلچە كىتابنىڭ بولمىغانلىقىنى كۆرسەتمەكتە.

موڭغۇل-ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرىنى كۆرسىتىدىغان مۇھىم يادىكارلىق «چوڭ يەتتە يۇلتۇز» («يەتتە بۇيۇك مۆجىزە»؟ — مۇھەررىردىن) ناملىق بۇددا نومى خەنزۇچىدىن موڭغۇلچىغا، كېيىن موڭغۇلچىدىن تىبەتچىگە ۋە ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان ئانچە چوڭ بولمىغان ئەسەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇ موڭغۇل-ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزئارا

① د. قارانىڭ 1981-يىلدىكى ئەسىرى، 54 — 55-بەتلەر.

مۇناسىۋەتتىنى ئىپادىلەيدىغان مۇھىم يادىكارلىق ھېسابلىنىدۇ. مانا مۇشۇ يەردە ئۇيغۇر تىلى موڭغۇلچە تېكست بىلەن تېبەتچە تەرجىمە ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچىلىق رول ئوينىغان. ئوتتۇرا ئەسىردىكى موڭغۇلچە تېكست ساقلىنىپ قالمىغان بولسىمۇ، ئەمما كتابنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى موڭغۇلچە، تېبەتچە خاتىمىسىنىڭ تەرجىمىسى ئوتتۇرا ئەسىردىكى موڭغۇلچە ناملارنى ساقلاپ قالغان. بۇ ئەسەرنىڭ نەسرىي قىسمى بۇ كتاب نەشر قىلىنغان (1328-يىلى) يىللار بىلەن باشلىنىدۇ. كېيىن بۇ ئەسەرنىڭ تارىخى قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ. كتاب «ئۇيغۇر راھىبى برادراشرى (ياكى پراجنياشرى) تەرىپىدىن (ئېھتىمال پاكبانىڭ 〈 تۆت چاسا خېتى 〉 بىلەن يېزىلغان بولسا كېرەك) تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، 2000 نۇسخا بېسىلغانىكەن. «ئېرەن تېمۇر بۇ كتابنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، 1000 نۇسخا باستۇرغان ھەمدە ئۇنى موڭغۇللار ۋە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا سەدىقە تەرىقىسىدە تارقاتقان. كتابنىڭ شەرىپىدىن پادىشاھنىڭ خاتۇنى بۇددا دىنىغا كىرگەن ۋە راھىبە بولغان، شۇنداقلا كىتابنى قوللىغۇچىلارنىڭ ھۆرمىتىنى ئۆزىگە جەلب قىلغان ھەمدە ئۆزى بىرىنچى بولۇپ موڭغۇل دىنىنى باشقۇرۇشنى قوبۇل ئالغان. كېيىن (1337-يىلى) بۇ كتاب تېبەتچىگە تەرجىمە قىلىنغان...». بۇ كتابنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى موڭغۇلچە نامىنىڭ خەنزۇچە بىلەن تېبەتچىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرىدىغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ پاكىت تېبەتچە تېكستنىڭ موڭغۇلچە نۇسخىغا ئاساسلانغانلىقىنى، كتابنىڭ ئاخىرىدىكى خاتىمىسىنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنىڭ موڭغۇلچىدىن كېيىن ۋە تېبەتچىنىڭ ئالدىدا تۇرىدىغانلىقىنىڭ ئۆزى يەنىلا ئۇيغۇر تىلىنىڭ موڭغۇلچە ئورنىگنال بىلەن تېبەتچە تەرجىمە ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچىلىق رول ئويناپىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ قېتىم ئادەتتىكىدىن ئەكسىچە يۆنىلىشتە بولغان①.

① د. قارانىڭ 1981-يىلدىكى ئەسىرى، 51 ـ 60 ـ بەتلەر.

« ئۇيالى - پارىپرىچچىخا » ناملىق نوم سانسكرىتچىدىن ئۇيغۇرچىغا يۇقىرىدا بىز ئىسمىنى تىلغا ئالغان پراجنياشىرى تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن. ر. ئارات ئېلان قىلغان شېئىرلارمۇ پراجنياشىرىگە مەنسۇپتۇر. بۇ تەرجىمان توغرۇلۇق خەنزۇچە مەنبەلەردە تۆۋەندىكىلەر بېرىلغان: بۇ ئادەم ئەسلى قۇمۇللۇق بولۇپ، برادىراشىرى دېگەن نام ئۇ راھىبلىققا قوبۇل قىلىنغان (1302-يىلى)دا ئۇنىڭغا بېرىلگەن ئىسمىدۇر. ئۇنىڭ دەسلەپكى ئىسمى خەنزۇچە جىلاۋائىدىلى دەپ يېزىلىدۇ. ئېھتىمال جىلاۋائىدىلى بولغان بولۇشىمۇ ياكى ئۇيغۇرچە چىلاۋامىترى (ياكى سانسكرىتچە كىجاۋالامىترا) بولغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. خۇاڭچىڭ يىللىرى (皇庆 1312 — 1313-يىللىرى) پراجنياشىرى سانسكرىتچە ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلغان. 1320-يىلى ئەتراپىدا، گۇاڭلۇدافۇ (نۇرغا چۆمگەن ئەمەلدار 〈光禄大夫 دانىش بەگ — مۇھەررىردىن〉) دېگەن ئۇنۋانغا ئېرىشكەن. ئۇ بىرقانچە خىل تىل بىلەتتى. سانسكرىت تىلىدىن باشقا، خەنزۇچە ۋە تىبەتچە كىتابلارنىمۇ ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغانىدى. يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەن خاتىمە سۆزىگە قارىغاندا، خەنزۇچىدىن موڭغۇلچىغىمۇ تەرجىمە قىلغان. 1322-يىلى، پراجنياشىرى شازىن ئايغۇچى (مەنسى دىن تارقاتقۇچى) دېگەن ئۇيغۇرچە ئۇنۋاننى قوبۇل قىلغان. 1331-يىلى يېڭى مۇكاپاتلارغا ئېرىشكەن ۋە تۇرلۇك شەرەپ ئۇنۋانلارغا سازاۋەر بولغان. 1332-يىلى، بۇ چوڭ باي ۋە مەشھۇر راھىب، ئالىم سۈيقەستكە ئاربلاشتى دېگەن سەۋەب بىلەن ئۆلتۈرۈلدى①. ئېرەن تېمۇر ئۇيغۇر ئالىم، تەرجىمان بولۇپ، دىنىي ۋە باشقا ئەسەرلەرنىمۇ تەرجىمە قىلغانىدى. ئۇ دۆلەت ئىشلىرى ۋە تارىخقا ئائىت خەنزۇ تىلىدىكى نۇرغۇن كىتابلارنى تەھرىرلىگەنىدى، موڭغۇل بىلىم يۇرتىنىڭ باشلىقى

① د. قارانىڭ 1981 - يىلدىكى ئەسىرى، 51 _ 60 - بەتلەر.

قۇتۇرتۇرمىش بىلەن بىللە، موڭغۇل تىلىدىن خەنزۇ تىلىغا تارىخىي قولىيازمىلارنى تەرجىمە قىلغان. يۇقىرىدا ئېيقىنىمىزدەك، بۇ ھەر ئىككى ئادەم چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادى بولغان ئەنشى ۋاڭى ئاناندا غا كاتىپ بولۇپ ئىشلىگەن①. مانا مۇشۇ تارىخىي مەلۇماتلار ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تەسىرى جۇڭگودا موڭغۇللارنىڭ يۈەن سۇلالىسى ھالاك بولغانغا قەدەر ئازايمىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۈزۈلگەن ئۇيغۇرچە-خەنزۇچە لۇغەتلەردە موڭغۇل ئامىللىرى ئاز ئەمەسلىكىمۇ كىشىنى قىزىقتۇرىدۇ.

ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئۇيغۇرلار باشقا موڭغۇل دۆلەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتى ئۈچۈنمۇ مۇئەييەن رول ئوينىدى. جۈملىدىن ئىران، يېقىن شەرق ۋە ئالتۇن ئوردىدىكى ئىلخانلار خانلىقىدا خۇلاگىتلارنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىغىمۇ تۆھپە قوشتى. ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىلخانلارنىڭ دۆلەت ئىشخانىلىرىدا دۆلەت تىلى قاتارىدا قوللىنىلغانلىقىغا ئىلخان ئارغۇننىڭ فرانسىيە كارولى فىلىپ IV گە يازغان خېتى ئىسپات بولالايدۇ. ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن موڭغۇل تىلىدا يېزىلغان بۇ ھۆججەت تا ھازىرغا قەدەر پارىژدىكى فرانسىيە مىللىي ئارخىپخانىسىدا ساقلانماقتا. جۇۋەينىنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، 13-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا، ئۇيغۇر يېزىقى ئىراندا دۆلەت ئىشخانىلىرىدا دۆلەت تىلى ئورنىدا ئىشلىتىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئىلىم-پەن، شىئېرىيەت ۋە سەنئەتلەردىمۇ ئىشلىتىلگەن. ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ شەرقىي ياۋروپا تېررىتورىيىسىدىكى موڭغۇللار تەشكىل قىلغان دۆلەتلەردىمۇ، قازاقىستان ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىكى موڭغۇللار تەشكىل قىلغان خانلىقلاردىمۇ ئىشلىتىلگەنلىكىنى ۋولگىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكى ئالتۇن ئوردا دەۋرىدە سېلىنغان شەھەرلەردىن تېپىلغان موڭغۇلچە-ئۇيغۇرچە قولىيازمىلارمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

---

① «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 124 - جىلد، 27399 - بەت.

س. گ. كليا شتورنى

غەربىي يۇرتتىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخى

قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيسى ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىنستىتۇتى تەرىپىدىن 1988-يىلى نەشر قىلىنغان

АКАДЕМИЯ НАУК КАЗАХСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ УЙГУРОВЕДЕНИЯ

С. Г. КЛЯШТОРНЫЙ

ИСТОРИЯ ТЮРКСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ВОСТОЧНОГО ТУРКЕСТАНА

غەربىي يۇرتتىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخى

1 §. ئومۇمىي ئەھۋال

غەربىي يۇرت 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە ياۋروپا ئىلىم-پەنى ئۈچۈن تەكشۈرۈلمىگەن، «ئېنىقلانمىغان» جاي بولۇپ كەلدى. بۇ يەردە رۇس، ئىنگلىز تەتقىقاتچىلىرى پەيدا بولغانغا قەدەر، جۇڭگولۇق سەييياھ جاڭ چيەن بۇ يەرنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە تۇنجى قېتىم مەلۇمات بەردى. شۇنىڭدىن بۇيانقى 2000 يىل ماباينىدە، غەربىي يۇرت توغرىسىدىكى مەلۇماتلار پەقەت جۇڭگونىڭ تارىخىي، جۇغراپىيەۋى ئەسەرلىرىدىلا ئېزىلىپ كەلدى. مانا شۇ بايانلارنىڭ تەرجىمىسى ياۋروپا ۋە رۇسىيە جۇڭگوشۇناسلىرى ئۈچۈن ئىچكى ئاسىيا توغرىسىدىكى بىلىملەرنىڭ ئاساسىي ئەمەلىي مەنبەسى بولۇپ كەلدى. ئالىملار دۇنيانىڭ جۇغراپىيىلىك، ئېتنوگرافىيىلىك خەرىتىسىنى سىزىشتا، مۇشۇ ماتېرىياللاردىن 17-ئەسىردىن 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمغىچە پايدىلاندى.

لېكىن غەربىي يۇرت ئۇلۇغ جۇغراپىيەۋى كەشپىياتلاردىن كۆپ بۇرۇنلا تارىخىي جەھەتتە ھېچكىمنىڭ خەۋىرى يوق، قالاق بىر جاي ئەمەس ئىدى. غەربىي يۇرت دۇنيا ۋە سودا-تىجارەت يوللىرىنىڭ تۇتۇنى ئىدى، بۇ جايلارغا نۇرغۇن مەملىكەتلەرنىڭ سودىگەرلىرى، قول ھۈنەرۋەنلىرى، ھەتتا دىھقانلىرىمۇ كېلىپ ئورۇنلاشتى. بۇ ئادەملەر ئىچىدە كەتكەنلەرمۇ بولدى. ئۇلارنىڭ خېلى بىر قىسمى بۇ يەرلەرگە ئورۇنلىشىپ، سودا يوللىرىدا ئۆزلىرىنىڭ بېكەت-جاملىرىنى قۇردى. ماركو

پولو یاۋروپالىقلاردىن بىرىنچى بولۇپ غەربىي يۇرتقا كېلىپ، بۇ يەردىكى بەزى شەھەرلەرنىڭ قىياپىتىنى تەسۋىرلەپ بەردى.

غەربىي يۇرتنىڭ ئۆزىدىمۇ ئىلىم-پەن ۋە ېزىنق ئەنئەنىلىرى بار ئىدى. مىلادىيە بىرىنچى 1000 يىللىقنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى قەدىمكى تۈركچە ۋە ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىقلاردا بۇ ئەل توغرىسىدا مەلۇماتلار پۈتۈلدى. بۇ يادىكارلىقلار غەربىي يۇرتنىڭ ئۆزىدە ياكى ئۇنىڭغا قوشنا بولغان يەرلەردە ېزىلدى. ئەمما، ئىلىم-پەن دۇنياسى بۇ يادىكارلىقلاردىكى مەلۇماتلاردىن 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا پايدىلىنىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، شەرقشۇناس ئالىملارنىڭ ئىشكاپ-ئۇستەللىرى قەدىمكى تىتىلىپ كەتكىلى تۇرغان ھۆججەتلەر، تېرە، ياغاچ ۋە ئۇستىخان پارچىلىرىغا ېزىلغان ياكى ئويۇلغان خەت-چەكلەر بىلەن تولۇشقا باشلىدى. بۇ خىل يادىكارلىقلار ئەسىرلەر بويى قۇم ئاستىدا كۆمۈلۈپ ياتقانىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە دىنىي، ئەدەبىي يادىكارلىقلار، مەمۇرىي خەت-چەكلەر، ئالدى-ساتتىدا ۋە شۇ زامانىنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرىغا ئائىت ھۆججەتلەر ھەمدە شەخسىي خەت-چەكلەرمۇ بار ئىدى. بۇ يادىكارلىقلار ھەر خىل ئادەملەر تەرىپىدىن ھەر خىل مەزمۇنلاردا، يەنى دىنىي، سودا-تىجارەت، قائىدە-يوسۇن، خەت ېزىش ئۇسۇللىرىنى كۆرسىتىپ ېرىش مەقسەتلىرىدە ېزىلغان. بۇ ھۆججەتلەر سانسكرىت، خەنزۇ، توخار، سوغد، پارفىيە، ئوتتۇرا پارس، تىبەت ۋە سۇرىيە تىل-ېزىقلىرىدا ېزىلغانىدى. دەسلەپتە ھىندىستان، ئىچكى جۇڭگو، ئىراقلاردا ېزىلىپ، تەكلىماكان چۆلىنىڭ قۇم دۆۋىلىرىگە ۋە تەكرىتاغنىڭ قۇرۇق يان باغرىلىرىغا كۆمۈلۈپ قالغان يادىكارلىقلار كۆتۈلمىگەن، ئويلىمىغان ئەھۋاللاردا تېپىلىپ قالدى. بۇ يادىكارلىقلار مۇبادا ئۆزلىرى ېزىلغان دۆلەتلەردە ساقلانغان بولسا، ئاللىبۇرۇن ۋەيران بولۇپ يوقالغان

بولاتتی. سېرىندىيىنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتى بۇ يەرنىڭ ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ پارلاق ۋە كۆپ خىللىقىنى روشەن ئىسپاتلاپ بېرىدۇ (ئۇلۇغ ئىنگلىز ساياھەتچىسى ئاۋرىل ستەين قەدىمكى غەربىي يۇرتنى سېرىندىيە دەپ ئاتىغانىدى).

مانا مۇشۇ مەدەنىيەت ئىچكى، جەنۇبىي ۋە ئالدى ئاسىيادىكى، شۇنداقلا يىراق شەرق ئەللىرىنىڭ ھەممە شىمالدىكى ئوتتۇراقلارنىڭ مەدەنىيىتىنى ئۆزىگە يۇغۇرۇپ، ئۆتمۈشتىكى ۋە بۈگۈنكى گۈزەل مەنۇى مەدەنىيەتنىڭ ئالاھىدە بىرلىكىنى ياراتتى. مۇشۇ كېيىنكى ئەسىر ئەڭ مۇشكۈل ئىزدىنىش يىللىرى بولدى. مۇشۇ يىللار داۋامىدا نۇرغۇنلىغان كونا مەسىلەر ھەل قىلىندى، بۇ ئىزدىنىشلەر بۇرۇنقىلاردىنمۇ كۆپ يېڭى مەسىلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. سېرىندىيىدىن قالغان مىراسلار يېڭى بىر ئەۋلاد تەتقىقاتچىلارنى كۈتمەكتە.

10 — 11-ئەسىرلەر ئارىلىقىدا، غەربىي يۇرتنىڭ ئەدەبىيات ۋە تارىخشۇناسلىق ئىلمى ئىسلام ئەنئەنىسى دائىرىسىدە بەرپا قىلىندى. بۇ ئەدەبىيات قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ دۆلەت ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرىدە يارىتىلدى. بۇ ئەدەبىياتنىڭ نەمۇنىلىرى مەھمۇد قەشقەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىبلارنىڭ ئۇلۇغ نامىلىرى بىلەن باشلىنىدۇ. ھەرقانداق باشقا ئەدەبىياتقا ئوخشاش، بۇ ئەدەبىياتمۇ چوڭقۇر تەپەككۇر ئىگىلرىنى، پارلاق قەلەم ئىگىلرىنى ياراتتى.

غەربىي يۇرت ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ھېچقاچان بىر خىل بولغان ئەمەس. بۇ رايوندا دېھقانچىلىق ئىگىلىكى بىلەن تاغ ۋادىلىرىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق دائىم بىللە مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. بۇ ئىككى خىل تىپتىكى ئىقتىسادىي تۈزۈم ئۆزئارا دائىم مۇناسىۋەتلىشىپ تۇردى، مانا مۇشۇ ئەھۋال شۇ خەلقنىڭ مەدەنىيىتىدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى كۆرسەتتى. بۇ ئىككى خىل ئىقتىسادىي، مەدەنىي تىپنىڭ ئۆزئارا بىرلىشىپ

سىڭشىشى غەربىي يۇرتنىڭ شىمالىدا روشەن ئىپادىلەندى. تارىم ئويمانلىقىدىكى باي شەھەر دۆلەتلىرى (国邦诸城— مۇھەررىردىن) ئۆزلىرى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تارىخىي جەريانىدا شەرقىي تەكرىتاغ، يەتتە سۇ، جۇڭغارىيە ۋە غەربىي موڭغۇلىيىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلار بىلەن ئەڭ يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلدى.

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى بىرىنچى 1000 يىللىقنىڭ باشلىرى— ئەڭ بالدۇرقى كۆچمەنلەر دەۋرى، دەپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ چاغلاردا مەركىزىي ئاسىيانىڭ كەڭ دائىرىسىدە، جۈملىدىن غەربىي يۇرتنىڭ تاغ-يايلاقلىرىدا ۋە گەنسۇ (خېشى) دا ياشاپ كەلگەن كۆچمەن قەبىلىلەر سكىف (ساكلار) تىپىدىكى كۆچمەنلەر مەدەنىيىتىنى يارىتتى. كۆچمەن قەبىلىلەر برونزا ۋە تۆمۈرلەرنى تاۋلاشنى، مېتالدىن ھەر خىل بۇيۇملارنى ياساشنى ئۆگەندى. ھارۋا ياساش، ئىشلىتىش، ماڭغۇزۇشنى ئوبدان بىلۈالدى. كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا ئۆيلىرى يۇمىلاق قىلىپ ياسالغان كىگىز ئۆيلەر بولۇپ، يۇقىرى تەرىپى ئۇچلۇق ئىدى. بىر يەردىن ئىككىنچى يەرگە كۆچكەندە، ئۆينى چۈۋۈپ باغلاپ كالا قاتقان ھارۋىلاردا يۆتكەيتتى. غەربىي يۇرتتىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلاردىكى ئۇسلۇبلار، يەنى قورال-سايمان، ئىگەر-توقۇم ۋە باشقا ئات جابدۇقلىرىدىكى ساكچە ئۇسلۇب، سەنئەتتىكى « بىرتقۇچ ھايۋان ئۇسلۇبى » نىڭ غەربىي يۇرتقا قوشنا يەتتەسۇ، ئالتاي، تۇۋا، موڭغۇلىيىلەردىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلاردىكى ئۇسلۇبلارغا تامامەن ئوخشاشلىقى ئىسپاتلاندى، شۇنىڭدەك قارا دېڭىز بويىدىن تېپىلغان ساك يادىكارلىقلىرىنىڭمۇ يۇقىرىقى ئۇسلۇبلارغا ئوخشاشلىقى ئىسپاتلاندى.

غەربىي يۇرتتا، مۇشۇ تېپتىكى مەدەنىيەتنىڭ كەڭ تارقالغانلىقىنى جۇڭگونىڭ ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلىرىمۇ

ئىسپاتلاپ بەردى. جۇڭگو ئارخېئولوگلىرى شەرقىي ساك قەبىلىلىرىدىن قالغان نۇرغۇنلىغان قەبرىستانلىقلارنى، مەھەللە خارابىلىرىنى تاپتى. مەسىلەن، تاشقورغان يېنىدىكى شانبابا قەبرىستانلىقى، كۈنەس دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقى (ئىلى ۋادىسى)دىن بىرقانچە ئونلىغان ساكلار قەبرىستانلىقى تېپىلدى. بۇ قەبرىستانلىقلاردىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 5-ئەسىردىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 4-ئەسىرگە مەنسۇپ تۇچ قوراللار (ئۈچ قىرلىق باشاقلار، ئۈچ پۇتلۇق قازانلار، يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن ئۈزۈكلەر)، سەل قوپالراق ئىشلەنگەن ساپال قاچىلار تېپىلدى. لوپنۇر كۆلى يېنىدىكى ساكلارغا مەنسۇپ ئىككى قەبرىدىن ئوبدان ساقلانغان جەسەتلەر چىقتى. باشقا سايمانلار بىلەن بىللە، ئادەتتە ساكلارنىڭ دەپ مۇقىملاشتۇرۇلغان ئۇچلۇق كىگىز قالپاقلار چىقتى. باركۆل رايونىدىكى بىر خارابىدىن تىپىك ساك ئۇسلۇبىدا ياسالغان تۇچ قازان، قاچا-قۇچا ۋە يارغۇنچاقلار چىقتى. بۇ نەرسىلەر شۇ چاغلاردا قانداقلا شەكىلدە بولمىسۇن، دېھقانچىلىقنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

مەركىزىي ئاسىيادىكى ساك مەدەنىيىتىنىڭ قىياپىتى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ئاساسىدا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى... ئەمما، ساك مەدەنىيىتىنىڭ قىياپىتى يازما ماتېرىياللاردىكىدەك تولۇقلىنىپ كۆرسىتىلمەيۋاتىدۇ①. مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 6 —

---

① خەنزۇ مەنبەلىرىدىن ئېلىنغان نەقىللەر ئەسلى مەنبەدىن ئەمەس، بەلكى رۇسچە تەرجىمىسىدىن ئېلىندى. مەسىلەن، ن. يا. بىچۇرىن: «قەدىمكى زاماندا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى»، 3-توم، 1950-يىل، موسكۋا-لېنىنگراد نەشرى؛ ۋ. س. تاسكىن: «ھۇنلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، 1968-يىل، 1973-يىل، موسكۋا نەشرى؛ ئا. گ. مالياۋكىن: «9 — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 1974-يىل، نوۋوسىبىرسك نەشرى («مەركىزىي ئاسىيانىڭ تارىخى، جۇغراپىيىسى»)، 1981-يىل نەشرى؛ بۇنىڭدىن باشقا ئا. ف. خۇلسېۋې، لىۋ ماۋسەي، ك. ماككېراس قاتارلىق غەرب ئالىملىرى تەرجىمە قىلغان مەنبەلەردىنمۇ پايدىلىنىلدى.

5-ئەسرلەردە، شۇ كۆچمەن خەلقلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ بىر خىل يېزىقلىرى بولغان بولسا كېرەك، دېگەن بىر ئىلمىي پەرەز ئوتتۇرىغا قويۇلۇۋاتىدۇ. قازاقىستانىنىڭ ئېسىك دېگەن جايىدىكى مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 6-ئەسىردىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 5-ئەسىرلەرگە ئائىت ساك قەبرىستانلىقىدىن كۆمۈشتىن ياسالغان بىر قاچا چىققان. بۇ كۆمۈش قاچىدا بىر خىل يېزىقنىڭ بارلىقى ئېنىقلانغان. لېكىن، بۇ يېزىقنى ھازىرغىچە ھېچكىم ئوقۇپ مەنىسىنى يېشەلمىدى. مۇلچەرلىنىۋاتقان ساك يېزىقىدىكى يادىكارلىقلارنى ئىزدەپ تېپىش ۋە بۇ يېزىقنى ئوقۇپ يېشىش ئالدىمىزدىكى ئىش. مەركىزىي ئاسىيانىڭ شۇ چاغدىكى ئەھۋالى توغرىسىدا ھازىرچە قولىمىزدا بار ماتېرىياللار پەقەت خەنزۇچە ماتېرىياللار بولۇپ، ئۇنىڭمۇ مەزمۇنى بەك چەكلىك.

§ 2. جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى قەبىلىلەر ۋە ھۆنلار

يىن دەۋرىدىكى، يەنى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 14-ئەسىردىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 11-ئەسىرلەردىكى مەنبەلەردە، ئەڭ قەدىمكى خەنزۇ قەبىلىرىنىڭ شىمالىدىكى قوشنىلىرى «چاڭلار»(羌 — مۇھەررىردىن) ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى تارىخىي ئەسەرلەردە «رۇڭلار»(戎 — مۇھەررىردىن) دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇنداق يېزىقلار ھايۋانلارنىڭ تارىغاق سۆڭەكلىرىگە ۋە تاشپاقا قاپلىرىغا يېزىلغان. تېكستلەردە يەنە «ئاتلىق چاڭلار» ۋە «يىلقىچى چاڭلار» دېگەن سۆز بىرىكمىسى يولۇقىدۇ. جۇڭگودىكى ھاكىمىيەتلەرنىڭ مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 8-ئەسىردىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 7-ئەسىرلەردىكى شىمالىي قوشنىلىرى «دى»(狄 — مۇھەررىردىن) لار دەپ كۆرسىتىلىدۇ. «دى» قەبىلىرىمۇ ساك قەبىلىرىگە مەنسۇپ ئىكەن. بۇ ئەھۋالنى ئوردوس رايونىدىن تېپىلغان ۋە «ئوردوس تۆچى» دەپ ئاتالغان ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار ئىسپاتلايدۇ.

مەزكۇر يادنكارلىقلار مەركىزىي ئاسىيادىكى ساك سەنئىتىنىڭ ئەڭ ئوبدان يادنكارلىقلىرىدۇر.

سىما چىيەن «تارىخىي خاتىرىلەر» («史记» — مۇھەررىردىن) دە شىمالدىكى ۋارۋارلار (خۇلار) توغرىسىدا نۇرغۇن ماتېرىياللارنى بەرگەن. سىما چىيەننىڭ مەلۇماتلىرى بەك قىسقا بولۇپ، ھېرودوتنىڭ قارا دېڭىز بويىدىكى ساكلار توغرىسىدا بەرگەن مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا بەك ئاددىي. سىما چىيەن مەركىزىي ئاسىيادا ياشاپ كەلگەن (ميلادىيەدىن بۇرۇنقى 7 — 6-ئەسىرلەردە) كۆچمەنلەرنى رۇكلار ۋە دىلار دەپ ئاتىغانىدى. بۇ قەبىلىلەر كېيىن «خۇ» لار دەپ ئاتىلىپ كەتتى. دەل شۇ دەۋرلەردە، ئىچكى موڭغۇلىيە ۋە جەنۇبىي مانجۇرىيە يايلاقلىرىدا ۋە چوڭ ھېنگان تاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىدە «تاغلىق رۇكلار» (山戎 — مۇھەررىردىن) ۋە «دۇڭخۇلار» (东胡 تۇڭغۇسلار — مۇھەررىردىن) ياشايتتى. شىمال تەرەپتىكى مەزكۇر قەبىلىلەر جۇڭگو تېررىتورىيىسىدىكى قەدىمكى دۆلەتلەرنىڭ، جۇملىدىن خەن سۇلالىسىنىڭ ھاياتىغا دائىم ئارىلىشىپ كەلدى. شۇ چاغدىكى پادىشاھلىقلارنىڭ بىر-بىرىگە قارشى تۇزگەن ئىتتىپاقلىرىغا ياكى ئۇ تەرەپتە، ياكى بۇ تەرەپتە تۇرۇپ قاتناشتى. سىما چىيەن شىمالدىكى قەبىلىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بەرگەن. ئۇنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، رۇكلار ۋە دۇڭخۇلارنىڭ سىياسىي بىرلەشمىلىرى (ئىتتىپاقى بولمىغان) ئىكەن. «بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى تاغ باغرىلىرىغا جايلاشقان، ھەر قايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا باشلىقلىرى بولغان. بەزىدە رۇكلارنىڭ بىرەر يۈزگە يېقىن ئۇرۇق-قەبىلىلىرى بىر يەرگە توپلانغان بولسىمۇ، ئۇلار بىر پۈتۈن ئىتتىپاق بولۇپ تەشكىللىنىپ كېتەلمەيتتى»①.

① ۋ. س. تاسكىن: «قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىگە دائىر ماتېرىياللار»، 21 - بەت، 1968 - يىل.

مەنبەلەرگە قارىغاندا، رۇك ۋە دۆڭخۇلاردا يېزا ئىگىلىكىمۇ بولغان، تېرىقچىلىق قىلغانىكەن، لېكىن ئاساسىي كەسپى كۆچمەن چارۋىچىلىق بولغان. «ئۇلار ئوت-چۆپ ۋە سۇلارنى قوغلىشىپ، بىر ئورۇندىن يەنە بىر ئورۇنغا كۆچۈپ يۈرۈيدۇ. مۇقىم تۇرىدىغان ئورنى يوق، كىگىز ئۆيلەردە تۇرىدۇ. ئۆينىڭ ئىشىكى شەرق تەرەپكە قارايدۇ. گۆش ۋە قىمىز بىلەن ئوزۇقلىنىدۇ. ھەر خىل يۇك توقۇلما رەختلەردىن كىيىدۇ... ئۆز ئىچىدىكى مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشقا قابىل، باتۇر، كۈچلۈك ئادەملەرنى ئۆزلىرىگە ئاقساقال قىلىپ سايلايدۇ. بۇ ئورۇن ئاتىدىن بالىغا مىراس قالمايدۇ. ھەر بىر كىچىك توپنىڭ ئۆز ئالدىغا كىچىك باشلىقلىرى بولىدۇ. 100دىن يۇقىرى، 1000دىن تۆۋەن ئائىلە بىر جامائەتنى تەشكىل قىلىدۇ. ئاقساقاللارمۇ، ئاددىي كۆچمەنلەرمۇ ھەممىسى بىردەك ئۆز چارۋىسىنى ئۆزى باقىدۇ. ھەر كىم ئۆز مال-مۈلۈكلىرىنىڭ كويىدا بولىدۇ. ھېچقانداق ئادەم باشقا بىرەر ئادەمنى خىزمەتكە سالمايدۇ... ھەرقانداق ئىشتا ئاياللارنىڭ پىكرىنى ئېلىپ، ئۇلارنىڭ دېگىنى بويىچە ئىشلەيدۇ. پەقەت ھەربىي ئىشلارنى ئەرلەر ھەل قىلىدۇ. ئۇرۇشنى بەك مۇھىم ئىش دەپ بىلىدۇ»①.

ئۇرۇق-قەبىلە تۈزۈمىدىكى جەمئىيەتنى يۇقىرىقىدىن ئوبدان تەسۋىرلەپ بېرىش قىيىن. بۇ جەمئىيەتتە سىنىپلارغا بۆلۈنۈش يوق، جۇڭگو تارىخچىسىنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، «رۇكلارنىڭ يۇقىرى تەبىقىدىكىلىرى تۆۋەن تەبىقىدىكىلەرگە نىسبەتەن سەممىي مۇناسىۋەتتە بولغان. تۆۋەن تەبىقىدىكىلەرمۇ ئۆزلىرى سايلىغان ئاقساقاللىرىغا سادىق، سەممىي خىزمەت قىلغان»②.

---

① ن. يا. بىچۇرىن: «قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى»، 1 - توم، 141 _ 142 - بەتلەر.

② ۋ. س. تاسكىن: «ھۇنلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، 11-، 37-، 43-، 46-بەتلەر.

ئولجا ئېلىش مەقستىدە ئېلىپ بارىدىغان ئۇرۇشلار رۇكىلار ھاياتىنىڭ مۇھىم بىر تەرىپى ئىدى. بىراق، رۇكىلارنىڭ ھۇجۇملىرى ھەرقانداق ئەھۋالدا بولسۇن، خەنزۇلارنىڭ يەرلىرىنى ئىگىلۋېلىش ئۈچۈن ئەمەس ئىدى. كۆچمەنلەرنىڭ ھۇجۇملىرى ئۆز ئاقساقاللىرىغا سوۋغا-سالام يوللاش، ئۇلارغا پايدىلىق سودا-تىجارەت قىلىش ياكى ھەربىي چارە-ئۇسۇللار بىلەن چەكلەنگەن. توقۇنۇش بولۇپ قالغان چاغلاردا، خەنزۇلار ئاتلىق قوشۇنلىرىنىڭ ئەۋزەللىكىنى كۆپ قېتىم ھېس قىلغان. بەزىدە ئۇلار كۆچمەنلەر بىلەن جابدۇق ۋە كىيىم-كېچەكلىرىنى ئالماشتۇرۇپمۇ تۇرغان.

سىما چىەننىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، مەركىزىي ئاسىيادا «يېغىلىق دەۋرى» (مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 221 — 403-يىللىرى) دە كەسكىن ئۆزگىرىشلەر بولغان. بۇرۇنقى رۇكىلارنىڭ ئورنىغا شىمالدا ۋە غەربتە كۆچمەن قەبىلىلەردىن ھۇنلار ۋە توخرىلار (توخارلار — مۇھەررىردىن) نىڭ قۇدرەتلىك بىرلەشمىلىرى پەيدا بولدى، «دۇكخۇلار» نى تىلغا ئالغاندا، ئۇلار «ناھايىتى گۈللەنگەنىدى» ۋە ئالىي ھۆكۈمرانى بار ئىدى، دېيىلدۇ. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 4-ئەسىرلەردىكى ماتېرىياللاردا، ھۇنلار جۇكگونىڭ دۇشمىنى قاتارىدا تىلغا ئېلىنىدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ ھۇنلار جاۋ بەگلىكى بىلەن ئوردۇس رايونىنى تالىشىپ قاتتىق ئۇرۇش قىلغان. ئۇرۇشلاردا بەزىدە ئۇ تەرەپ، بەزىدە بۇ تەرەپ غالىب كەلگەن. ھۇنلارنىڭ غەربىدە ياۋچىلار ئىتتىپاقى بار ئىدى. ئەھۋالغا قارىغاندا، ياۋچىلار شەرقىي ساك قەبىلىلىرىنىڭ بىر تارمىقى بولسا كېرەك. ياۋچىلار تەكرىتاغلىرىدىن مەركىزىي موكغۇلىيەگىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇسۇنلار بىلەن بىللە ياشىغان (كېيىنكىتورنىي ئۇسۇنلار بىلەن ياۋچىلار قېرىنداش خەلق ئىدى، دەپ قارايدۇ). گوبى ئالتىينىنىڭ چاغانغول جىلغىسىدىكى قارا قىيا تاشقا ئويۇلغان ياۋچى ئاقساقلىنىڭ

تامغىسى ياۋچى قەبللىرىنىڭ جەنۇبىي چېگرىسىنىڭ شۇ يەرلەرگىچە يەتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ①.

مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 3-ئەسىرنىڭ ئاخىرقى 10 يىلىدا، ھۇنلارنىڭ سەركەردىسى شەنيۈ (于单 تەكرىقۇت — مۇھەررىردىن) باشچىلىقىدىكى ھۇن قەبىلىرى ئىتتىپاقى ئەنئەنىۋى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى بۇزۇپ، دەسلەپتە ئاددىيلا بىر دۆلەتكە ئايلاندى. مەزكۇر دۆلەت مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 8-ئەسىردىن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 4-ئەسىرلەردە-كى رۇڭ قەبىلىرىنىڭ ئەسكەر ئاقسۆڭەكلىرى تەرىپىدىن قۇرۇلغان. ئەسكەر ئاقسۆڭەكلەر قوشنا قەبىلەر ئىتتىپاقى ھەمدە شۇ چاغدىكى خەنزۇ پادىشاھلىقلىرى بىلەن بولغان ھايات-ماماتلىق ئۇرۇشلاردا شەكىللەنگەنىدى. بۇ دۆلەتنى تەشكىل قىلغۇچىلار ۋە ئۇلارنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ مەقسىتى «ئوقيا تۇتىدىغان ھەممە خەلقلەر» (كۆچمەنلەر) ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق ئورنىتىش ۋە ئولتۇراق خەلقلەردىن ئۈستۈن تۇرۇش ئىدى②. بۇ خىل دۆلەت شۇ چاغدىكى شارائىتتا پەقەت مەركەزلەشكەن ھەربىي-مەمۇرىي پرىنسىپلار بويىچە تەشكىللەنگەن خانلىقلا بولۇشى مۇمكىن ئىدى، ئەمەلىيەتتىمۇ شۇنداق بولدى. ھۇن دۆلىتىنىڭ ئاساسىنى سالغۇچى مەتە تەكرىقۇت (于单冒顿 — مۇھەررىردىن) ئىدى. مەتە تەكرىقۇت خەن سۇلالىسىگە ھۇنلارنىڭ ئۆزى ئۆزىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلدۇردى، بىر مەزگىل ھەر يىلى ئۇلپانمۇ تۆلەتكۈزدى. مەتە تەكرىقۇت مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 203 — 202-يىللىرى سايان ئالتاي تاغلىرى ۋە يۇقىرى يەنسەيدە ياشىغۇچى قەبىلەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇردى. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 176 — 165-يىللىرى مەتە تەكرىقۇت ۋە ئۇنىڭ ئىزباسارى لاۋشەن

① ② ۋ. س. تاسكىن: «ھۇنلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، 1-، 37-، 43-، 46-بەتلەر.

تەكرىقوت (老上单于 ‹ ئاغا › رۇشات تەكرىقوت — مۇھەررىر-دىن) توخرى قەبىللىرى ئۇستىدىن غەلىبە قازىنىپ، ئۇلارنى ئوتتۇرا ئاسىيا تەرەپكە سۈردى. تارىم ۋادىسىدىكى باي شەھەرلەر ئۇستىدىن كونترول‌للىقنى ئورناتتى①.

3 §. مەركىزىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى تىللار

ياۋروپا-ئاسىيا يايلاقلىرى (ئوتتۇرا، مەركىزىي ئاسىيا)دا مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى بىرىنچى 1000 يىللىق ۋە مىلادىيە بىرىنچى 1000 يىللىقنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى ھۇن دۆلىتى تەشكىل قىلىنغۇچە بولغان قەدىمكى مىللەت ۋە تىللارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە ئىدى:

غەربىي يۇرتنىڭ شىمالىدىكى يايلاق بەلباغلىرىدا ۋە تاغلىق رايونلاردا ياشىغۇچى ئولتۇراق ئاھالە ۋە كۆچمەن قەبىلىلەر ئاساسەن ھىندى-ياۋروپا تىلى سىستېمىسىدا سۆزلەشكۈچىلەر ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ياۋروپا-ئاسىيا يايلاقلىرىغا، يەنى ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا تېررىتورىيىسىگە ھىندى-ياۋروپا تىلىدا سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەردىن باشقا، غەربىي سىبىرىيە، ئۇرال بويلىرىدىن ئېتىبتدائىي ئوگۇر قەبىللىرى، مەركىزىي ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىدىن بولسا، تارىختا « ئالتاي قەبىللىرى » دەپ نام ئالغان قەبىلىلەر ئۇزلۇكسىز تۈركۈم-تۈركۈملەپ كېلىپ تۇردى②.

① س. گ. كلياشتورنىي: « شەرقىي ھۇن دۆلتى » (« دۇنيا قەدىمكى زامان تارىخى »)، 3 - توم، 170 - ، 184 - بەتلەر.

② « ئالتاي قەبىلىرى » شەرتلىك ئاتالغۇ بولۇپ، بۇ قەبىلىلەر دەسلەپتە ئالتاي تېغىنىڭ خېلى شەرقىدىكى جايلاردا، يەنى بۈگۈنكى جەنۇبىي سىبىرىيە، يەنسەي دەريا‌سى بىلەن تىنچ ئوكيان ئارىلىقلىرى، موڭغۇلىيە، مانجۇرىيە ۋە جۇڭگونىڭ شىمالىدا شەكىللەنگەن ۋە ياشىغان قەبىلىلەر ئىدى.

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى ئىككىنچى 1000 يىللىق بىلەن بىرىنچى 1000 يىللىقنىڭ ئارىلىقىدا ، « ئالتاي قەبىلىلىرى » ئىچىدە پەيدىنپەي « پرا① تۈرك-موڭغۇل » ۋە « پرا توڭغۇز - مانجۇ » تىل ئومۇمىيلىقلىرى شەكىللەندى. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى بىرىنچى 1000 يىللىقنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ، بۇ « پرا تۈرك-موڭغۇل تىلى » ئىككىگە بۆلۈنۈشكە باشلىدى. نەتىجىدە « پروتو تۈرك تىلى » ۋە « پروتو موڭغۇل تىلى » شەكىللەندى.

قەدىمكى موڭغۇل تىلىدا سۆزلەشكۈچىلەر شىمالىي مانجۇرىيە ۋە موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىي شىمالىغا توپلاندى ، قەدىمكى تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەر ئىچكى ۋە مەركىزىي موڭغۇلىيە ھەمدە بايقال كۆلىدىن ئوردۇسقىچە بولغان كەڭ زېمىنغا تارقىلىپ جايلاشتى.

تېلېلارنىڭ بۆلۈنۈش جەريانى ناھايىتى مۇرەككەپ ۋە رايونلار ئارا ئۆزگىچىلىككە ئىگە ئىدى. كۆپلىگەن جايلاردا قەدىمكى تۈركىي قەبىلىلەر بىلەن قەدىمكى موڭغۇل قەبىلىلەرى ئارىلاش ياشىدى. مەركىزىي موڭغۇلىيە ۋە غەربىي موڭغۇلىيىدە مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى ئىككىنچى 1000 يىللىقنىڭ باشلىرىغىچە ئەڭ قەدىمكى ئىران تىلىدا سۆزلەشكۈچى ياۋچى قەبىلىلەرى كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلاتتى. قەدىمكى تۈركىي قەبىلىلەر بولسا ، ئۇلار بىلەن بىۋاستە قوشنا ياشىدى.

§ 4. تۈركىي تىللارنىڭ شەكىللىنىشى ۋە غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى تىللارنىڭ تۈركىيلىشىشى

ھۇنلار مەركىزىي ئاسىيادىكى ياۋچىلار ۋە باشقا سەك قەبىلىرىنى ئوتتۇرا ئاسىياغا سۈرۈپ ، چوڭ بىر « ئىمپېرىيە »

① پرا — ئەڭ قەدىمكى ، پروتو قەدىمكى دېگەن مەنىدە . — تەرجىماندىن

تەشكىللىگەنىدى. مانا شۇ ھۈنلارنىڭ ئەسلى تىلى ھازىرغىچە ئېنىقلانمىدى. ئەمما، ھۈن قەبىلىلىرى ئىتتىپاقى ئىچىدە ئىپتىدائىي تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەر كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلاتتى①. ئەڭ قەدىمكى تۈرك ۋە ئەڭ قەدىمكى موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ غەرب تەرەپكە سىلجىپ كىرىشى غەربىي يۇرتتىن بەك بالدۇر باشلانغان. ئىنسانشۇناسلار مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى بىرىنچى 1000 يىللىقتىكى ئارال دېڭىزى بېيىدىكى ئىران تىلدا سۆزلەشكۈچى ساك قەبىلىلىرى ئىچىدە موڭغۇل ئىرقىغا خاس بەلگىلەرنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىققان. دەل مۇشۇ «ئالتاي قەبىلىلىرى فىزىئولوگىيىلىك تۈزۈلۈش جەھەتتە موڭغۇل ئىرقىغا خاس قەبىلىلەر ئىدى. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، «ئالتاي» قەبىلىلىرى موڭغۇل ئىرقىغا مەنسۇپ قەبىلىلەر ئىدى. شۇ چاغلاردا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شىمال تەرەپلىرىدىكى ئوتلاقلار ئىران، ئوغۇر (ئۇرال بويىدىكى قەبىلىلەر) ۋە «ئالتاي» قەبىلىلىرىنىڭ تىللىرى ۋە مەدەنىيىتى دائىم ئۆچرىشىپ تۇرىدىغان ئورۇن ئىدى. لېكىن، مىلادىيەنىڭ باشلىرىدا ھۈن قەبىلىلىرىنىڭ غەربكە كۆچۈشى تۈپەيلىدىن، مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئوتلاق بەلباغلىرىدا چوڭ تۈركىي تىل ئومۇميلىقى شەكىللىنىشكە باشلىدى.

مىلادىيە 4 — 5-ئەسىرلەردە، ۋولگا بويى ۋە غەربىي قازاقستاندا «ئوغۇر» قەبىلىلىرى دەپ ئاتىلىدىغان خەلقلەر توپلىنىشقا باشلىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ چوڭراقى بۇلغار قەبىلىلىرى ئىدى. بۇلغارلار ئەڭ ئىپتىدائىي تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچىلەر ئىدى. يازما يادىكارلىقلاردا ساقلىنىپ قالغان بۇلغار تىلىنىڭ ئايرىم سۆزلىرى ۋە گراماتىكىلىق تۈزۈلۈشى

① شۇنىمۇ نەزەردە تۇتۇش كېرەككى، ھۈن ئىمپېرىيىسى تەركىبىگە كىرگەن كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسلا تىل جەھەتتە ئومۇميلىقتا ئىگە ئەمەس ئىدى.

ۋولگا ۋە دوناي بۇلغارلىرىنىڭ تىللىرىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرەتتى (دوناي بۇلغارلىرى سلاۋيانلىشىپ كەتكەنگە قەدەر). ئارال دېڭىزى ۋە ۋولگا بويىدىكى بۇلغارلارنىڭ تىللىرى بۇگۈنكى چۇۋاش تىلىنىڭ قەدىمكىسى ئىكەن. بۇ تىلنىڭ ئامىللىرى بۇگۈنكى ۋولگا بويىدىكى تاتارلار، گاگاۋۇزلار، قۇمۇقلار ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەر تىلىدا ساقلىنىپ كەلمەكتە.

مىلادىيە 2—5-ئەسىرلەر ئارىلىقىدا، شەرقىي قازاقستان ۋە جۇڭغارىيىدە ھۇنلار تەشكىللىگەن خېلىلا چوڭ بىر دۆلەت بار ئىدى. چەت ئەل تەتقىقاتچىلىرى مەزكۇر دۆلەتنى «يۆبەن» (悦般 ياپانلار — مۇھەررىردىن) دەپ ئاتايدۇ. بۇ دۆلەت ئاھالىسىنىڭ تىلى بۇگۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى بولغان گاۋچې (高车 گاۋجۇي، ئېگىز ھارۋىلىقلار — مۇھەررىر-دىن) قەبىلىسىنىڭ تىلىغا يېقىن بولغاچقا، ئۇلارنىڭ تىلى تۈركىي تىللار قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن.

غەربىي يۇرتقا قوشنا ياپىلاقلاردىكى تىللار 6-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، يەنى تۈرك قاغانلىقى تەشكىللىنىپ تۈركىي قەبىلىلەر مۇشۇ يەرلەرگە كۆچۈپ كېلىشكە باشلىغاندىن كېيىن جىددىي ئۆزگىرىشكە باشلىدى. 6—7-ئەسىرلەردە، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شىمالى ۋە ۋولگا دەرياسى بويىدا قەدىمكى تۈركىي تىلنىڭ بىرنەچچە گۇرۇپپىسى تەشكىللەندى. ئۇلار تۈۋەندىكىلەر: (1) بۇلغار - خەزار تىل گۇرۇپپىسى؛ (2) غەربىي تۈرك (ئوغۇز) تىل گۇرۇپپىسى؛ (3) قارلۇق تىل گۇرۇپپىسى.

ئەلۋەتتە، مۇشۇ يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن ئىتنىك گۇرۇپپىلار بەك ئارىلىشىپ كەتكەنىدى. مۇشۇ گۇرۇپپىلارغا كىرگەن قەبىلىلەر دائىم ئۆزگىرىپ تۇرغاچقا، بۇ تىللار ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىپ باشقا قەبىلە دىئالېكتلىرى بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەنىدى. شۇنداق ئارىلىشىشلار نەتىجىسىدە، غەربىي تۈرك ۋە قارلۇق

قەبلىرى ئىچىدە « ي » تاۋۇشىنى « ج » تاۋۇشىغا ئۆزگەرتىپ سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەر بارلىققا كەلدى①.

مىلادىيە بىرىنچى 1000 يىللىقنىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە ئىككىنچى يېرىمى ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىدىكى تاغ ۋە ئوتلاقلاردا ياشىغۇچى ئاھالىلەرنىڭ تۈركىيلىشىش دەۋرى بولدى. غەربىي يۇرت ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن تېررىتورىيىدە قەدىمكى تۈركىي تىل ۋە ئۇنىڭ دىئالېكتلىرىنىڭ تارقىلىشىغا شەرتسىز تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ بۇ يەرلەرگە كېلىشى ۋە مۇشۇ يەرلەردە ياشىغۇچى ھىندى-ياۋروپا تىلىدا سۆزلەشكۈچى يەرلىك خەلقلەرنىڭ تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەر تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىشى سەۋەب بولدى.

§ 5. ھۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتىدىكى پائالىيەتلىرى

ھۇن تەڭرىقۇتى مەتە مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 176-يىلى، پادىشاھ ۋېندىگە يازغان خېتىدە ياۋچىلارنى تارمار قىلغانلىقىنى ۋە غەرب تەرەپتىكى باشقا قەبىلىلەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇرغانلىقىنى يازىدۇ. خەتتە: « تەڭرىنىڭ مەدىتى بىلەن سەركەردىلەر بىلەن ئەسكەرلەرنىڭ ھالى بەك ئوبدان بولدى، ئات-ئۇلاغلار كۆچلۈك بولدى. مۇشۇ ئەھۋال مېنىڭ ياۋچىلارنى تارمار قىلىشىمغا ياردەم بەردى، ئۇلار يوقىتىلدى ۋە تەسلىم بولدى،

---

① ئەرمەن مەنبەلىرىدە، غەربىي تۈرك يابغۇ قاغانلىقىنىڭ 627 - يىلى ئارقا كاۋكازغا قىلغان ھۇجۇمى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلگەن. ئۇلار يابغۇنى « جابغۇ » دەپ يازغان. ئەرەب-پارس مەنبەلىرىدىمۇ 7 — 8 - ئەسىرلەردىكى يەتتەسۇ (ئالتاي) ۋە توخارىستان (بەدەخشان) قارلۇقلىرى قاغانى بەزىدە « يابغۇ »، بەزىدە « جابغۇ » دەپ ئاتىلىنغان. بۇ قارلۇق ۋە ئوغۇز قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا كىرگەن قەبىلىلەر دىئالېكتىنىڭ ئىنكاسىدۇر.

مەن يەنە كروران، ئۇسۇن (乌孙 — مۇھەررىردىن)، خۇجىيې (揭呼 ئوغۇز — مۇھەررىردىن) ۋە ئۇلارغا قوشنا باشقا 26 بەگلىكنى بويسۇندۇردۇم، بۇلارنىڭ ھەممىسى ھۇنلارغا تەۋە بولدى »① دەپ يېزىلغان. تەكرىقوت مەتە ئۇتۇقلىرىنى ئوچۇقتىن ئوچۇق كۆپتۈرۈپ سۆزلەيدۇ، ئەمەلىيەتتە ياۋچىلارمۇ، ئۇسۇنلارمۇ شۇ چاغداتەلتۆكۈس تارمار قىلىنمىغان ۋە بويسۇندۇرۇلمىغانىدى. ئۇلار پەقەت قاتتىق مەغلۇب قىلىندى. تەكرىقوت مەتەنىڭ خېتىدىكى بۇ خەۋەر ھۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتقا بېسىپ كىرگەنلىكى ۋە ئۇ يەردە ئۆز ھاكىمىيىتىنى ئورناتقانلىقى توغرىسىدىكى تۇنجى مەلۇماتتۇر.

كروران② بەگلىكى لوپنۇر كۆلى بېنىغا جايلاشقان بولۇپ، 100 يىلغا يېقىن ھۇنلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا تۇرغان. مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 77-يىلى، ئۇ يەردە خەن سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئورنىتىلغاندىن كېيىن، بۇ يەرنىڭ نامى شەنشەن (پىشامشان) دەپ ئۆزگەرتىلگەن. خۇجىيې ئۇسۇنلارنىڭ دەسلەپتە گەنسۇ ئۆلكىسىدە تۇرغان چاغدىكى قوشنىسىدۇر. ئۇلارنىڭ شۇ چاغلاردىكى جايلاشقان ئورنى غەربىي يۇرتنىڭ شەرقىي شىمالى، گۇەنجۇڭنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدە ئىدى. ئادەتتە تارىم ۋادىسىدا دەپ كۆرسىتىلگەن 26 بەگلىكنىڭ ئورنى ھازىرغىچە ئېنىق ئەمەس.

ھۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ۋە گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ غەربىدىكى سىياسىي تەسىرى 100 يىلغا قەدەر داۋاملاشتى. مانا مۇشۇ بىر ئەسىرلىك تارىخ ۋە ئىقتىساد ئەھۋالىنى ھازىرغىچە ھېچكىم تەتقىق قىلمىدى. ئەمما، شۇنىسى ئېنىقكى،

---

① ۋ. س. تاسكىن: « ھۇنلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار » 11 - ، 37 - ، 43 - ، 46 - بەتلەر.

② خوتەن-ساك تىلىدىكى قارۇشتىچە ھۆججەتلەردە « كروراينا » دەپ يېزىلغان.

هۇن تەڭرىقۇتنىڭ سىياسىي نوپۇزى غەربىي يۇرت① تا بەك چوڭ ئىدى. جۇڭگو مەنبەلىرىگە قارىغاندا، «هۇن ئەلچىلىرى ھەر قېتىم تەڭرىقۇت بەرگەن تەمتەكىنى ئېلىپ، بىر دۆلەتتىن يەنە بىر دۆلەتكە بارماقچى بولغاندا، ئۇلارنى يەرلىك دۆلەتنىڭ ئادەملىرى ھەمراھ بولۇپ، باردىغان جايلىرىغا ئاپىرىپ قويغان، يېمەك-ئىچمەكلەر بىلەن تەمىنلىگەن. ئەلچىلەرنى توسۇپ قويۇشقا ھېچكىم جۈرئەت قىلالمىغان، ھەرقانداق ئادەم ئۇلارغا چېقىلالمىغان»②.

هۇن تەڭرىقۇتلىرىنىڭ غەرب تەرەپتىكى قوشنىلىرىغا سالغان تەھدىتى شۇنچىلىك چوڭ ئىدىكى، تارىم ۋادىسىدىكى شەھەر دۆلەتلىرى ئەمەلىيەتتە خەن سۇلالىسى ھاكىمىيىتى ئىختىيارىغا ئۆتكەندىن كېيىنمۇ، ئۇ دۆلەتلەرنىڭ باشلىقلىرى هۇن تەڭرىقۇتلىرىنىڭ ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولغان. مەسىلەن، كروران بېگى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 90-يىللاردا دۇچ كەلگەن بىر ئىشنى جۇڭگو تارىخىي مەنبەلىرى تۆۋەندىكىچە يازغان: «كروران بېگى جۇڭگوغا تەۋە بولغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسى ئوردىسىغا ئۇلپان تۆلەپ تۇرماقچى بولغانىدى. ھۇنلار بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن كرورانغا ھۇجۇم قىلدى. كروران بېگى مۇشۇ ئىش تۈپەيلىدىن، ئۆزىنىڭ بىر ئوغلىنى ھۇنلارغا، بىر ئوغلىنى خەن ئوردىسىغا گۆرۈگە بەردى»③. خەن پادىشاھى ۋۇدى كروران بېگىگە ئۆزىنىڭ خاپىلىقىنى ئېيتقاندا، مەزكۇر بەگ

① بۇ يەردە خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىدىكى رايونلار، جۈملىدىن ھازىرقى شىنجاڭنى «غەربىي يۇرت» دەپ ئاتالغان.

② ئا. خۇلسېۋې: «مەركىزىي ئاسىيادىكى جۇڭگو»، 137-بەت.

③ ن. يا. بىچۇرىن: «قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى»، 2-توم، 174-بەت.

تۆۋەندىكى جاۋابنى بەرگەن: « ئىككى كۈچلۈك دۆلەت ئارىسىدا قالغان كىچىك بىر دۆلەت، ھەر ئىككى دۆلەتنىڭ ئوخشاش نازارىتى ئاستىدا تۇرمىسا، تىنچ-ئەمىنلىكتىن بەھرىمەن بولالمايدۇ. خەن پادىشاھى بۇ جاۋابنى ئادىل سۆز، دەپ قارىغان »①.

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1-ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا شەكىللەنگەن غەربىي يۇرتنى ئىككى ھاكىمىيەت تەڭ كونترول قىلىش ۋەزىيىتى ھۇن دۆلىتى پارچىلانغىچە، يەنى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 53-يىلىغىچە داۋام قىلدى. بۇ چاغدا خۇخەنيې تەڭرىقۇت (壶衍鞮单于 قوياندى تەڭرىقۇت — مۇھەررىردىن) جەنۇبىي ھۇنلارنى باشلاپ خەن سۇلالىسىگە ئىتائەت قىلغانىدى.

رىقابەتلىشىپ تۇرغان ئىككى تەرەپنىڭ غەلىبە قازانغانلىقى ياكى مەغلۇب بولغانلىقى ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئومۇمىي كۈچ سېلىشتۇرمىسىنى ئىنكاس قىلىپ بېرەتتى. ھۇنلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا باي-مۇنبەت تۇرپان ئويمانلىقىنى تالىشىش كۈرىشى بەك جىددىي بولدى. قوچۇ ئۈچۈن بولغان جەڭ مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 99—74-يىللىرى يۈز بەردى. ھاكىمىيەت بىرنەچچە قېتىم قولدىن قولغا ئۆتتى. ھۇنلار بۇ يەرگە ئالدىنقى قوشۇنلىرىنى ئورناتتى.

غەربىي يۇرتتىكى بوستانلىقلار ھۇنلار ئۈچۈن ناھايىتى ئەھمىيەتلىك بولغان بولۇشى مۇمكىن. غەربىي يۇرتتا مەتە تەڭرىقۇت ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ ھاكىمىيىتى ئورنىتىلغاندىن كېيىن، ھۇنلارنىڭ غەربىي چېگرىلىرىنىڭ سەركەردىسى باتىسقان (日逐王 مەغرىب قاغانى — مۇھەررىردىن) ھەربىي-مەمۇرىي مەھكىمە — « چاكارلار كاھىبىگى مەھكىمىسى » نى تەسىس

① ن. يا. بىچۇرىن: « قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى »، 2-توم، 174-بەت.

قىلدى. مەزكۇر مەھكىمىنىڭ ۋەزىپىسى غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش ئىدى. « چاكارلار كاھىيگى مەھكىمىسى » نىڭ دائىم تۇرىدىغان ئورنى قاراشەھەر ئىدى. مەھكىمىنىڭ ۋەزىپىسى غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەردىن ئالۋاڭ-سېلىق يىغىش، بايلىق توپلاش ئىدى① . تارىم ۋادىسىدىكى دۆلەتلەرنى ئۆلپان ئېلىش ئۇسۇلى بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 59-يىلغىچە داۋام قىلدى. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 59-يىلدا، باتسىقان خەن سۇلالىسىنىڭ قورۇقچىبېگىگە بويسۇندى. مانا شۇ چاغدىن باشلاپ، « چاكارلار كاھىيگى مەھكىمىسى » ئەمەلدىن قالدى. ھۇنلار بەك ئاجىزلاشتى ۋە غەربىي يۇرتنى تاشلاپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى② . شۇنداق قىلىپ، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، ھۇنلار غەربتىكى دېھقانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك مەركەزلىرىدىن ئايرىلىپ قالدى. ئۇلارنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى ئاجىزلىقى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى ئىچكى ئۆلكىلەردىن ئېلىشقا مەجبۇر بولۇشى تۈپەيلىدىن تېخىمۇ ئاجىزلاشتى. جۇڭگو كۆچمەنلەرگە ئېھتىياجلىق بۇ خىل مەھسۇلاتلارنىڭ بىردىنبىر مونوپول خوجايىنى بولدى. غەربىي يۇرتتىن ئايرىلىپ قېلىش، بولۇپمۇ غەربتىكى ھۇنلار ئۈچۈن ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى ئېلىپ كەلدى. مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 121-يىلى، خەن سۇلالىسى قوماندانى خۇ چۈبىڭ ھۇنلارنى چىلىيەنشەن (祁连山—مۇھەررىردىن) تاغلىق رايونىدىن قوغلاپ چىقاردى. مەزكۇر رايون ئەسلىدە ياۋچىلارنىڭ ئانا ماكانى ئىدى. بۇ يەرلەرنىڭ قولدىن كېتىشى بىلەن ھۇنلار ئېغىر ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىقىدىن توغرۇلۇق قوشاقلار تۇزگەن. قوشاقنىڭ مەزمۇنى « ئايرىلىپ

① ② ن. يا. بىچۇرىن: « قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى »، 2 - توم، 174 - بەت.

قالغاندا چىلەن تاغدىن، ئاۋۇماس بوپقالدى چارۋا-مالىمىز »① دېگەنلەردىن ئىبارەت.

مىلادىيەدىن 1-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە، خېشىدىكى ئاھالىلەرنىڭ كۆپىنچىسى ھۇن ۋە ياۋچىلار ئىدى. ئۇ يەرلەردىكى خېلى بىر قىسىم شەھەر ۋە يەر نامىلىرىنىڭ ھۇنلار تەرىپىدىن قويۇلغانلىقى سۆزلىنىدۇ. خەن دەۋرىدىكى گوچاڭ② شەھىرى ھۇنلار تەرىپىدىن بىنا قىلىنغانلىكەن. بۇ سۆزنىڭ كېلىپ چىقىشىنى تىلشۇناسلار ھۇن سۆزىدىن دەپ كۆرسىتىدۇ. « خەننامە » دە كۆرسىتىلىشىچە، گەنسۇدىكى جاڭيې (张掖 — مۇھەررىردىن) ناھىيىسى ھۇنلارنىڭ خۇنيې قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى كۈنىيگە تەۋە بولغانلىكەن. ئۇ يەردە يەنە قۇتقۇ ناملىق ھۇن قەبىلىسىمۇ ياشىغان. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، بۇ ئىككى ھۇن قەبىلىسى خەن سۇلالىسىنىڭ جيۇچۈەن (酒泉 — مۇھەررىردىن) دىكى ھەربىي مەمۇرىيىتى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان③.

شىمالىي ھۇنلار غەربىي يۇرتتىكى سىياسىي تەسىرىنى مىلادىيە 1-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قايتا ئەسلىگە كەلتۈردى. ھۇنلارنىڭ قانداقتۇر بىر قىسمى شەرقىي تەكرىتاغ رايونىغا كېلىپ جايلاشقان. ئۇلارنىڭ جايلاشقان يەرلىرى تۇرپان، ئۈرغوللارغا يېقىن ئىدى. خەن سۇلالىسى قوماندانى دۇشيەن

① ۋ. س. تاسكىن: « ھۇنلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار »، 147—148-بەتلەر.

② گوچاڭ — خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى « گوچاڭ » شەھىرى « جىننامە » دە « ھۇنچە سۆز » دەپ خاتىرىلەنگەن، 131-يىلدىكى سۇغدچە ھۆججەتتە « كاچان » دەپ، قەدىمكى تۈرك ئابدىلىرىدە « كەچىن » ياكى « كەچەن » دەپ، 10-ئەسىرگە ئائىت پارس جۇغراپىيە ئەسەرلىرىدە « كۇچان » دەپ يېزىلغان.

③ ئا. گ. مالياۋكىن: « مەركىزىي ئاسىيانىڭ تارىخى ۋە جۇغراپىيىسى »، 36-بەت.

مىلادىيە 90-يىللاردا ھۇنلارنى تارمار قىلدى. ھۇنلار بىلەن خەن سۇلالىسى مىلادىيە 73 — 94-يىللىرى، غەربىي يۇرتنى تالىشىپ جىددىي سوقۇشلارنى قىلغان. 91-يىلى خەن سۇلالىسى ھۇنلارنى قاتتىق مەغلۇب قىلدى. شۇنىڭ بىلەن، ھۇنلارنىڭ پۈتكۈل غەربىي يۇرتتا سىياسىي تەسىرىنى ۋاقتىلىق ئەسلىگە كەلتۈرۈشىنىڭ ئالدى ئېلىنىدى. ئەمما، خەن سۇلالىسى 2-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك ئاجىزلىشىش تۈپەيلىدىن، غەربىي يۇرتتىكى تەسىرى بىر مەزگىل ئاجىزلىشىپ، بۇ يەرلەرنى خېلى ئۇزۇن ۋاقىتقىچە قولدىن چىقىرىپ قويدى.

§ 6. ئاشنا قەبىلىسىنىڭ غەربىي يۇرتقا كېلىشى

ئاشنا قەبىلىسى（阿史那氏 — مۇھەررىردىن）كېيىنكى ھۇنلاردىن كېلىپ چىققانىدى. تۈركىي قەبىلىلەر غەربىي يۇرتقا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، غەربىي يۇرتنىڭ تارىخىي تەقدىرىگە چوڭ تەسىر كۆرسەتتى. مىلادىيە بىرىنچى 1000 يىللىقنىڭ ئاخىرلىرىدا، تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ بىرسى — ئۇيغۇرلار غەربىي يۇرتنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى بولۇپ قالدى. باشقا بىر ئېتنىك مۇھىتتا شەكىللەنگەن ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ئەنئەنىلەرنى ئۇيغۇرلار تولۇق قوبۇل قىلىپ، ئۇنى تېخىمۇ بېيىتتى.

«سۇيىنامە» دە تۈرك قەبىلىسىنىڭ «ئالتاي» دەۋرىگىچە بولغان ئەھۋالى خېلى تولۇق بايان قىلىنغان: «تۈركلەرنىڭ ئەجدادلىرى پىكلىياڭدىكى〈شالغۇت خۇ〉لار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۇرۇقىنىڭ نامى ئاشنا ئىدى. شىمالىي ۋېي پادىشاھى تەيۇۋدى 439-يىلى جۇيې سۇيىنى تارمار قىلغاندا، قەبىلە باشلىقى ئاشنا 500 ئائىلە بىلەن جۇرجانلارغا قېچىپ كەتتى. ئۇلار ئەۋلادمۇئەۋلاد ئالتايدا ياشاپ، تۆمۈر تاۋلاش بىلەن

شۇغۇللانغانىدى »①. « سۇينامە » دىكى بۇ مەلۇماتتا تۈرك (ئاشنا) قەبىللىرىنىڭ دەسلەپكى تارىخى كېيىنكى ھۇن دۆلتىنىڭ تارىخىغا باغلىنىدۇ. كېيىنكى ھۇنلار شىمالىي جۇڭگودا 308 — 410-يىللىرى مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنىدى.

خەن سۇلالىسى (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 206 - ، مىلادىيە 220-يىللىرى) ھالاك بولغاندىن كېيىن، جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىگە ھۇن②، سيانپي③، دى، چاڭ④ ۋە جيې⑤ قەبىلىلىرى تۈركۈم-تۈركۈملەپ كۆچۈپ كېلىشكە باشلىدى. 276 — 289-يىللىرى ئارىلىقىدا خېبېي، شەنشى، سەنشىلەرگە 400 مىڭدىن ئوشۇق ھۇن ۋە سيانپيلەر كۆچۈپ كەلدى. گۈەنجۇڭغا 500 مىڭدىن ئارتۇق دى ۋە چاڭلار كۆچۈپ كەلدى. كۆچۈپ كەلگەنلەر مۇشۇ رايون ئاھالىسىنىڭ يېرىمغا تەڭ ئىدى. كۆچۈپ كەلگۈچى قەبىلىلەر ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي ۋە قەبىلىۋى تەشكىللىرى، تۈرمۇش شەكلى، ئۆرپ-ئادەت ۋە تىللىرىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار خەنزۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە قاتتىق ئۇچرىدى. مەزكۇر قەبىلىلەر 4-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، جۇڭگودا يۈز بەرگەن سىياسىي كۈرەشلەرگە ئاكتىپ قاتناشتى ۋە مۇستەقىل بىر كۈچ سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقتى.

308-يىلى، شەنشى ئۆلكىسىدىكى ھۇن قەبىلىلىرىنىڭ تەڭرىقۇتى لىيۇ يۈەن ئۆزىنى پادىشاھ دەپ ئېلان قىلدى.

---

① لىيۇ ماۋسەي: « ... Die Chinesis chen »، « V . S 40 ».

② ھۇنلار ئاساسەن تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ئىدى.

③ سيانپيلار تۈركىي-موڭغۇل تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ئارىلاشمىسى ئىدى، بىراق موڭغۇل تىللىق قەبىلىلەر كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلاتتى.

④ تاڭغۇت - تىبەت قەبىلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

⑤ ئىران تىللىق ياۋچى قەبىلىرىنىڭ بىرى.

304-يىلغا قەدەر لیۇ يۈەن خەن بېگى ئۇنۇاندا ئىدى. 311-يىلى، لیۇ يۈەننىڭ ئوغلى لیۇ چۈن (جۇڭگونىڭ ئاتتىللاسى) جىن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى لوياڭ شەھىرىنى ئىشغال قىلدى.

شەھەر ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، ئېغىر ۋەقەلەر يۈز بەردى. شۇ چاغدا يۈز بەرگەن ئىشلارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن سوغد سودىگەر ناناي ۋاندا كا يازغان بىر خېتىدە جىن سۇلالىسى (〈晋朝——مۇھەررىردىن〉 280——316-يىللىرى) نىڭ يوقىتىلغانلىقى، پەقەت مەملىكەتنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى چاڭجياڭ دەريا سى بويىدا، سەركەردە سىما رۇينىڭ ھاكىمىيەتىنى ساقلاپ قالغانلىقى ۋە ئۇ يەردە شەرقىي جىن سۇلالىسى (317——420-يىللىرى) نى تىكلىگەنلىكىنى يېزىپ قالدۇرغان. لیۇ يۈەن قۇرغان ئالدىنقى جاۋ (316——329-يىللىرى) سۇلالىسى توخرى قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولغان جىيلەر تەرىپىدىن يوقىتىلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا كېيىنكى جاۋ سۇلالىسى (319——350-يىللىرى) قۇرۇلدى. شىمالىي جۇڭگو تېررىتورىيىسىدە ۋارۋارلار تەشكىل قىلغان بىرنەچچە دۆلەت بارلىققا كەلدى. ئۇلار خېلى ئۇزۇنغىچە ئۆزئارا تىركىشىش ھالىتىدە تۇرۇپ كەلدى. 314-يىلدىن 439-يىللارغىچە بولغان دەۋر جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى تارىخىدا «شىمالدىكى بەش قەبىلىنىڭ 16 ۋارۋارلار دۆلتى دەپ ئاتىلىدۇ»①.

4-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالىدا قەدىمكى موڭغۇل سىيانپىي قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولغان تابغاچ قەبىلىسى كۈچەيدى. تابغاچلارنىڭ رەھبىرى توغبات گۇي 386-يىلى شىمالىي ۋېي سۇلالىسى (〈北魏——مۇھەررىردىن〉 352——386-يىللىرى) نى تىكلەيدۇ. ۋېي سۇلالىسى پۈتكۈل شىمالىي جۇڭگونى (439-يىلى) ئىگىلەيدۇ. 5-ئەسىرنىڭ

① كرىۋكوف، ماليا ۋكىن: «ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى جۇڭگو»، 25-، 28-بەتلەر، 1979-يىل، موسكۋا نەشرى.

ئاخرلىرىغا كەلگەندە، پۇتكۈل ۋېي سۇلالىسى ۋە تابغاچلار خەنزۇلار تەرىپىدىن تامامەن دېگۈدەك ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ بولدى①. 431 — 439-يىللىرى ئارىلىقىدا، ۋېي پادىشاھى تەي ۋۇدى (〈太武帝〉 — مۇھەررىردىن) 434 — 452-يىللىرى) شەنشى (شىنئەن) ۋە پىڭلياڭدىكى شيا (407 — 431-يىللىرى) ۋە خېشىدىكى لياڭ (401 — 431-يىللىرى) دۆلەتلىرىنى بېسىۋالدۇ. بۇ ھەر ئىككى دۆلەت كېيىنكى ھۇنلار تەرىپىدىن تەشكىللەنگەنىدى. بۇ ئىككى دۆلەت «ۋېي» لار ئىگىلىگەن ئاخىرقى ھۇن دۆلەتلىرى ئىدى. «ئاشنا» جۇڭگونىڭ تارىخىي ئەسەرلىرىدە تۇنجى قېتىم مۇشۇ ئىككى پادىشاھلىققا باغلاپ تىلغا ئېلىنىدۇ.

ھۇنلارنىڭ پىڭلياڭ ۋە خېشىغا كېلىشى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2-ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا باشلانغانىدى. ھۇنلار بۇ يەرلەرنىڭ يەرلىك ئاھالىسى ياۋچى ۋە ئۇسۇنلارنى يەتتەسۇ ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا قىستاپ ئاپارغان بولسىمۇ، ئۇزلىرى مۇشۇ ئىگىلىگەن جايلىرىدا ئۇزۇن تۇرالمىدى. ياۋچى ۋە ئۇسۇن قەبىلىلىرى يەتتەسۇ، ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچكەندە، بۇ يەرلەردىن تەلتۆكۈس، تولۇق كەتكەن ئەمەس. 5-ئەسىرلەردىمۇ بۇ قەبىلەرنىڭ قالدۇقلىرىنىڭ بۇ يەرلەردە يۇرگەنلىكلىرى مەلۇم.

مىلادىيە 25 — 55 - يىللىرى، ھۇنلار تەرىپىدىن تارمار قىلىنغان دېگلىك، ئوغان (乌桓 — مۇھەررىردىن) ۋە سيانپىيلار (鲜卑 — مۇھەررىردىن) نىڭ نۇرغۇن ئۇرۇقلىرى سەددىچىننى پاناھلاپ خېشىغا قېچىپ كېلىۋالغانىدى. ھۇنلارنىڭ خېشىغا كۆپلەپ كېلىشى 265-يىلى باشلانىدى. شۇ يىلى ھۇنلارنىڭ داشۇي، سەينى ئۇرۇقلىرى خېنەنىدىن كەلگەنلەر ۋە يەنە باشقا ئۇرۇقلار (20 مىڭ ئائىلە) سەددىچىن چېگرىسىدا جۇڭگو

---

① قەدىمكى تۈرك - رۇنىك يېزىقىدىكى مەڭگۈتاشلاردا جۇڭگونىڭ ئەسلى ئاھالىسى «تابغاچ» دېيىلگەن.

تەۋەلىكىگە ئۆتكەنىدى. پادىشاھ ئۇلارنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، خېشىدىكى قەدىمىي شەھەر يېياڭغا ئورۇنلاشتۇردى. كېيىن بۇلار جىنلىقلار بىلەن ئارىلىشىپ كەتتى.

كۆپ ۋاقىت ئۆتمەي، پىنياڭ، شىخې، تەيۋەن، شىڭشىڭ، شەندۇڭ، لوپىڭ قاتارلىق ۋىلايەتلەرگە ھۇنلار تارقىلىپ جايلاشتى، ھۇنلار يوق بىرمۇ ۋىلايەت قالمىدى①.

جىن سۇلالىسى پارچىلانغاندىن كېيىن، خېشى ۋە قوچۇدا ئالدىنقى لياڭ سۇلالىسى قۇرۇلدى. 376-يىلى، شىمالىي جۇڭگو بىرقانچە يىل بولسىمۇ ئالدىنقى جىن سۇلالىسى تەرىپىدىن بىرلەشتۇرۇلدى. 385-يىلى، مۇشۇ سۇلالىنىڭ سەركەردىلىرى لیۇ گۇەن خېشىدا كېيىنكى لياڭ (385 — 403-يىللىرى) دۆلىتىنى قۇردى. كېيىنكى لياڭ ھاميلقىنى قوچۇ ۋە تارىم ۋادىسىدىكى باشقا يەرلەرگىمۇ كېڭەيتتى. 5-ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئوردۇس ھۇنلىرى خىلەن قەبىلىسىنىڭ باشچىلىقىدا شىمالىي شەنشى (شىئەن) ۋە پىڭلياڭنى بېسىۋالدى. مەزكۇر ھۇن قەبىلىلىرىنىڭ باشلىقى خىلەن بوبو بۇ يەردە شىيا پادىشاھلىقىنى قۇردى (407 — 431-يىللىرى).

مەزكۇر دۆلەتنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ھۆكۈمرانى سيانپىي قەبىلىلىرىنىڭ بىرسى بولغان تۇگۇخۇنلار (吐谷浑 تۇيغۇنلار — مۇھەررىردىن) بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئۆلدۈ. ۋېي پادىشاھى تەي ۋۇدى ھۇنلارنىڭ شەنشى ۋە پىڭلياڭدىكى يەرلىرىنى بېسىۋالدۇ. ھونلارنىڭ خىلەن قەبىلسى ۋە ئۇنىڭغا ئەگەشكەن باشقا قەبىلەرنىڭ بىر قىسمى تابغاچ قەبىلسىگە بويسۇنىدۇ، بىر قىسمى خېشىغا قاراپ يول ئالدۇ. ھۇن پادىشاھى جۇرچى (قۇتقۇ) مۇنسۇن 397 — 401-يىللىرى ئارىلىقىدا خېشى ۋە قوچۇ

---

① بېرنشتام: «ھۇنلار تارىخىنىڭ ئوچېركى» 220 - بەت، 1951 - يىل، موسكۋا نەشرى.

تەۋەسىدە شىمالىي لياڭ سۇلالىسىنى تىكلەيدۇ.

439-يىلى پادىشاھ تەيي ۋۇدى خېشىنى بېسىۋالىدۇ. جۇرچى (قۇتقۇ) مۇنسۇننىڭ ئىككى ئوغلى ۋۇخۇي (沮渠无讳 جۇرچى ئۇرغۇ — مۇھەررىردىن) ۋە ئەنجۇ (沮渠安周 جۇرچى ئارگۇ — مۇھەررىردىن) 4000 ئائىلىلىك ئادىمىنى باشلاپ، ئاۋۋال پىشامشانغا (لوپنۇر كۆلى يېنىغا)، كېيىن قوچۇغا كۆچۈپ كېلىدۇ. بۇ يەردە جۇرجانلار بىلەن تۇزۇلگەن ئىتتىپاقتا ئاساسەن 460-يىلغا قەدەر تۇرىدۇ. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دە كۆرسىتىلىشچە، جۇرجانلار بىلەن تۇزۇلگەن ئىتتىپاق بۇزۇلغاندا، جۇرجانلار قوچۇغا ھۇجۇم قىلىپ، جۇرچى ئەنجۇنى ئۆلتۈرگەن ۋە ئۇلارنىڭ قوۋمىنمۇ يوقاتقان①.

قەدىمكى تۈركلەر توغرىسىدىكى تارىخىي مەلۇماتلار تۈرك ئەپسانىلىرى ئارقىلىق تولۇقلىنىدۇ. تۈرك ئەپسانىلىرىنىڭ بىرنەچچە خىل ۋارىيانتى بولۇپ، بۇلارنىڭ بىرسى موگۇلىيەدىن تېپىلغان، سوغدى يېزىقىدا پۈتۈلگەن بۇگۇت مەڭگۈ تېشىغا سىزىلغان رەسىملەر بىلەن ئىسپاتلىنىدۇ. بۇ تاشقا بىر ئانا بۆرە رەسىمى ئويۇلغان بولۇپ، بۆرە قۇچىقىدا قول-پۇتلىرى چېپىپ تاشلانغان بىر بالا بار. رېۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا، تۈركلەرنىڭ ئەجدادى چوڭ بىر سازلىق يېنىدا ياشايدىكەن. كېيىن ئۇلارنى بۇ يەردە قوشنا قەبىلە ئەسكەرلىرى قىرىپ تاشلاپتۇ. پەقەت پۇت-قوللىرى چېپىپ تاشلانغان ئون ياشلىق بىر بالىلا قاپتۇ. بۇ بالىنى بۆرە كۆرۈپ قېلىپ بېقىپ چوڭ قىلىپتۇ. كېيىن بۆرە بۇ بالىدىن ھامىلدار بولۇپتۇ. بالىنىڭ ئامان قالغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان دۈشمەنلەر، بالىنىڭ كەينىگە چۈشۈپ ئۇنى ئۆلتۈرۈپتۇ. بۆرە قوچۇنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى بىر تاغقا قېچىپ

① ئۇ.زانكي: « Reikhes geschichte dez Chinesis chen » 298 _ 299 - بەتلەر، 1937 - يىل، بېرلىن نەشرى.

بېرىپتۇ ۋە ئۇ يەردىكى بىر غاردا ئون ئوغۇل تۇغۇپتۇ. بۇ ئون ئوغۇل كېيىن قوچۇلۇق قىزلارغا ئۆيلىنىپتۇ. بۇلاردىن ئاشىنا ئىسىملىك بىرسى يېڭى بىر قەبىلىنىڭ باشلىقى بولۇپتۇ ۋە بۇ قەبىلىگە ئۆزىنىڭ نامىنى بېرىپتۇ. كېيىنرەك ئاشىنا قەبىلىسىنىڭ باشلىقلىرى ئۆز قېرىنداشلىرىنى ئالتايغا كۆچۈرۈپ ئاپىرىدۇ. ئالتايدا يەرلىك قەبىلىلەرنى ئۈيۈشتۇرۇپ ئۇلارغا باش بولۇپ « تۈرك » نامىنى قوبۇل قىلدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئەپسانىلەردىكى تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى غەربىي يۇرت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ قالىدۇ.

ئاشىنا قەبىلىسىنىڭ پېئىلياڭ ۋە خېشىدىكى ھۇن قەبىلىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى مەلۇماتنى تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ھۇنلار بىلەن ئاشىنا قەبىلىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئەمەلىي ئەھۋالغا بەك ئۇيغۇنىدەك كۆرۈنىدۇ، يەنى تۆۋەندىكى پەرەز — ئاشىنا قەبىلىسى 265-يىلدىن كېيىن، ھۇنلار ۋە ھۇنلارغا بېقىندى قەبىلىلەر ئاممىۋى ھالدا سەددىچىننىڭ جەنۇبىغا ئوتكەن چاغلاردا، مەركىزىي ئاسىيا، جەنۇبىي سىبىرىيىدىن كۆچۈپ ئوتكەن، دېگەن پەرەزنى بەكمۇ مۇقىملاشتۇرىدۇ. ئاشىنا قەبىلىسى پېئىلياڭ ۋە خېشىدا تۇرغان چاغدا ئۆز تەركىبىگە يېڭى ئېتنىك گۇرۇپپىلارنى قوشۇۋالدى. ئۇلارغا يېڭىدىن قوشۇلغانلار ھۇنمۇ، خەنزۇمۇ ئەمەس ئەسلى يەرلىك ئاھالە « شالغۇت خۇلار » ئىدى. خېشىدىكى قوتقۇلار دۆلتى تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، ئاشىنا قەبىلىسى ۋۇخۇي ۋە ئەنجۇلار بىلەن قوچۇغا قېچىپ كەتكەن ۋە جۇرجانلارنىڭ ئاسارىتىگە چۈشۈپ قالغان. 460-يىلدىن سەل كېيىن، جۇرجانلار ئۇلارنى ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبىي قىرغاقلىرىغا كۆچۈشكە مەجبۇر قىلغان. رىۋايەتكە قارىغاندا، ئۇلار ئالتايغا كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن « تۈرك » دېگەن

نامنى قوبۇل قىلغان، ئۇلارنىڭ كونا نامى « ئاشنا » بولسا، ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى ئۇرۇقنىڭ سۈلالە نامى بولۇپ قالغان.

ئالتاي تېغى ئىتەكلىرىدە 460-يىلىدىن كېيىن شەكىللەنگەن بۇ قەبىلىلەرگە ئاشىيەن شاد، « ئۇلۇغ يابغۇ » تۈۋۈ (Tyy) ۋە بۇمىنلار (460 — 553-يىللىرى) رەھبەرلىك قىلدۇ. مەزكۇر قەبىلىلەر 551 — 553-يىللىرى جۇرجانلارغا قاقشاتقۇچ زەربە بېرىدۇ. بۇ ۋەقەنىڭ ئالدىدا تۈركلەر ئىچكى جۇڭگو بىلەن بۇئاستە سودا مۇناسىۋەتلىرى ئورنىتىدۇ. غەربىي ۋېي دۆلىتى بىلەن دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورنىتىدۇ. 545-يىلى، غەربىي ۋېي دۆلىتىنىڭ پادىشاھى تەيزۇ جيۇچۈەندە تۇرىدىغان سوغدى سودىگىرى ئانىنو پانتونى تۈرك قاغانلىقىغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىدۇ. ئىككىنچى يىلى بۇمىن غەربىي ۋېي ئوردىسىغا « يەرلىك مەھسۇلاتلار » نى سوۋغا قىلىپ ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا، بۇمىن جۇرجانلار تەرەپتە تۇرۇپ، تېلىي① قەبىلىلىرى ئىتتىپاقى بىلەن جۇرجانلار ئوتتۇرىسىدىكى سۈپقۇشقا ئارىلىشىدۇ. ئۇيغۇرلار تېلىي قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىغا مەنسۇپ ئىدى. تېلىي قەبىلىلىرى تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، بۇمىن تېلىي قەبىلىلىرىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرىدۇ. ئۇزۇنىڭ كۈچ-قۇۋۋىتىنى ئاشۇرىدۇ ۋە جۇرجان قاغانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئۈزىدۇ. جۇرجانلار بىلەن تېلىلارنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ بۇزۇلۇشىغا جۇرجان قاغانى ئاناغاينىڭ ئاشنا قەبىلىسىنىڭ قۇدىلىشىش توغرىسىدىكى تەكلىپىنى ھاقارەتلىك رەت قىلىشى سەۋەب بولدى. نەتىجىدە تۈركلەر بىلەن جۇرجانلار 551 — 555-يىللىرى ئارىلىقىدا قاتتىق ئۇرۇشىدۇ. جۇرجانلار تولۇق مەغلۇب بولىدۇ. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى قىرىپ تاشلىنىدۇ.

---

① تېلىي — يەنى « تۈركلەر » دېگەن سۆزنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى. چىن جۇڭمىيەننىڭ « تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى » (« 突厥集史 »)، 2 - قىسىم، 715 - بەت. — مۇھەررىردىن

شۇنىڭدىن كېيىن، شىمالىي موڭغۇلىيە زېمىنىدا مەركىزىي ئاسىيادىكى يېڭى ئىمپېرىيە ــ تۈرك قاغانلىقى (551 ــ 741 ـ يىللىرى) پەيدا بولىدۇ ①.

§ 7 . تۈرك قاغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ ئىگىلىگەن يەرلىرى

تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئاساسچىسى بۇمىن 〈即阿史那土门可汗〉 (ــ مۇھەررىردىن) بولۇپ، ئۇ 551 ـ يىلى ئۆزىنى قاغان دەپ ئېلان قىلدى، 552 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ۋارىسلىرى قارا قاغان 〈乙息可汗,又译逸可汗,阿逸可汗,名叫科罗〉 (ئەل ئىشگ قاغان ــ مۇھەررىردىن〉 552 ــ 553 ـ يىللار) ۋە مۇقان قاغان 〈木杆可汗,又译木汗可汗,名阿史那俟斤〉 (ــ مۇھەررىردىن〉 553 ــ 572 ـ يىللار) لار جۇرجانلارنى ئۇزۇل ـ كېسىل مەغلۇب قىلدى. دەل شۇ چاغلاردا، يەنى 6 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا «تۈرك» دېگەن ئاتالغۇ قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ۋە دۆلەت نامى سۈپىتىدە كەڭ تارقالدى. بىرىنچى قېتىم سوغدچە ۋە خەنزۇچە تېكستلاردا، ئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ژىزانتىيە، ئەرەب، سۇرىيە تىللىرىدا، شۇنىڭدەك سانسكرىت، ئىران ۋە تىبەت يېزىقلىرىدا كۆرۈلۈشكە باشلىدى. قاغانلىق تەشكىل قىلىنغىچە «تۈرك» ئاتالغۇسى پەقەت ئون قەبىلە ئىتتىپاقى (ئانا بۆرىدىن «تۇغۇلغان» ئون ئوغۇلنىڭ قەبىلىلىرى) نى، كېيىنرەك ئون ئىككى قەبىلە ئىتتىپاقىنى كۆرسىتەتتى. بۇ ئون ئىككى قەبىلە 460 ـ يىللىدىن كېيىن ئالتاي تاغلىرىدا شەكىللەنگەنىدى. «تۈرك» ئاتالغۇسى مانا مۇشۇ مەنىدە خېلى كېيىنكى ۋاقىتلارغىچە ساقلىنىپ كەلدى. قەدىمكى تۈرك ئابىدىلىرىدە شۇ مەنىدە ئىپادىلەنىدى.

---

① س. گ. كلياشتورنىي: «قەدىمكى تۈرك ـ رۇنىك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلار ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا دائىر مەنبەدۇر»، 101 ـ، 114 ـ بەتلەر.

شۇنىڭ بىلەن بىر قاتاردا « تۈرك » ئاتالغۇسى پۈتۈنلەي سىياسىي مەنىدە ئىشلىتىلىشكىمۇ باشلاندى. تۈركلەر تەشكىل قىلغان دۆلەتكە (تۈرك قاغانلىقىغا) تەۋە بولغان تۈرلۈك كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى تۈرك (تۈرك دۆلىتىنىڭ پۇقرالىرى دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلدى) دەپ ئاتالدى①. 9 — 10-ئەسىرلەر ئارلىقىدىكى ئەرەب تارىخچىلىرى ۋە جۇغراپىيە ئالىملىرى كېيىنكى مەنىدە قوللاندى. كېيىن بۇ سۆزنىڭ مەنىسى كېڭەيتىلىپ نۇرغۇن خەلق ۋە بىر تۈركۈم تىللار « تۈرك » ئاتالغۇسى بىلەن ئاتىلىشقا باشلىدى. بۇ يەردە ئايرىم بىر خەلق ياكى ئايرىم بىر دۆلەت نەزەردە تۇتۇلمىدى. ئەرەبلەرنىڭ ئىلمىي ئەسەرلىرىدە تۈركىي قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا قانداشلىق مۇناسىۋەت بار، تۈركىي تىللارنىڭ كېلىپ چىقىشىدىمۇ بىرلىك بار، دېگەن ئومۇمىي چۈشەنچە پەيدا بولدى②. تۈركىي تىللىق قەبىلىلەردە، گەرچە بۇلارنىڭ قەدىمكى تىللىرىدا يېقىنچىلىق بولسىمۇ، بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھېچبىرسىدە « تۈرك » دېگەن ئېتنىك ئاتاق بولغان ئەمەس، بۇ قەبىلىلەرنىڭ تارىخىي تەقدىرىدىمۇ ئورتاقلىق بولغان ئەمەس، قەدىمدە ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردە تەشكىل قىلغان دۆلەت ھاكىمىيەتلىرىدىمۇ بىرلىك بولغان ئەمەس③.

---

① ۋىزانتىيىلىكلەر (مەسىلەن، فىردەۋسىنىڭ « شاھنامە » سىدە) « تۈرك » نامىنى تۈرك قاغانلىقىغا مەنسۇپ پۇقرا مەنىسىدە قوللانغان.

② « تۈرك » نامى 1985-يىلدىكى رۇس يىلنامىلىرىدا تۇنجى قېتىم تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، كەڭ يايلاقلاردىكى بىر كۆچمەنلەر ئىتتىپاقىنىڭ نامى سۈپىتىدە قوللىنىلغان. بۇ سۆز بىلەن بىرگە پەچەنەك، پولوۋېتس دېگەن ئاتالغۇلارمۇ ئۇچرايدۇ.

③ « تۈرك » نامى 8-ئەسىرگە كەلگەندە ئېتنىك سىياسىي مەنىسىنى يوقىتىپ، پەقەت تىل، تارىخىي ۋە ئېتنوگرافىيىلىك ئايرىملىق مەنىسىدە قوللىنىلغان، يەنى كونكرېت بىر خەلقنى ئىپادىلەيدىغان ئاتالغۇ سۈپىتىدە ئالدى ئاسىيادىكى ئوغۇز قەبىلىلىرى ئارىسىدا قوللىنىلىشقا باشلىغان.

مۇقان قاغان مەركىزىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىدە تۈرك ئېلىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلەيدۇ. مانجۇرىيىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى موڭغۇل قەبىلىلىرىدىن بولغان قىتانلارنى ۋە تۈركىي تىللىق يەنسەي قىرغىزلىرىنىمۇ (تۇۋا ۋە خاكاس مىنوسىن ئويمانلىقىدا) ئۆزلىرىگە بويسۇندۇردى. تۈرك قاغانلىقى شۇ چاغلاردا شىمالىي جۇڭگودىكى «شىمالىي چى» ۋە «شىمالىي جۇ» دۆلەتلىرىنى ئۆزلىرىگە ئۇلپان تۆلەيدىغان دەرىجىگە چۈشۈرۈپ قويىدى. مانا مۇشۇ بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى مۇقان قاغانلىقى ئىز باسارى تاسپار قاغان (〈又译他钵可汗〉汗可钵 تابا قاغان — مۇھەررىردىن) دەۋرى (572 — 581-يىللىرى) دە تېخىمۇ كۈچەيدى. جۇڭگو تارىخچىلىرىنىڭ بايانچە، «تۈرك قاغانلىقى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى دۆلەتنى تارمار قىلىش نىيىتىدە ئىدى. شىمالىي جۇ دۆلىتى تۈركلەر بىلەن تىنچلىق ۋە قېرىنداشلىق ئىتتىپاقى تۈزۈشكە ئالدىراپ، ھەر يىلى 1 مىليون توپ يىپەك رەخت بېرىپ تۇردى... چى دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانى جەمەتىمۇ تۈرك قاغانلىقىنىڭ ھۇجۇمى ۋە بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشىدىن قورقۇپ، ئۆزىنىڭ كۈچى ۋە خەزىنىسىنى چېچىپ بولدى. توبو (تاسپار. C.K) بەك مەنمۇن بولۇپ، يېقىنلىرىغا «ئەگەر جەنۇبتىكى مۇشۇ ئىككى بالا (شىمالىي جۇ، شىمالىي چى) بىزگە ئىتائەت قىلىپ تۇرىدىغان بولسا، كەمبەغەللىككە چۈشۈپ قالمىزمۇ دەپ قورقۇشنىڭ ھاجىتى يوق»① دەپ سۆزلەيدىكەن.

تۈركلەر ئۆزلۈكسىز كېڭەيمىچىلىك قىلىپ، ئاخىر قۇدرەتلىك ئېفتالىتلار دۆلىتىگە قوشنا بولۇپ قالدى. تۈركلەر ئېفتالىتلارنىڭ شەرقتىكى يەرلىرىنى (خوتەن ۋە يەتتەسۇدىكى بېقىندى قاغانلىقلار) نى بېسىۋالغاندى. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن تۈرك ۋە ئېفتالىتلارنىڭ مۇناسىۋىتى جىددىيلىشىپ ئۆزئارا دۈشمەنلەشتى.

---

① ن. يا. بىچۇرىن: «قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى»، 1-توم، 223 -، 236 - بەتلەر.

شۇنداق بولسمۇ، بەش-ئالتە يىل داۋامىدا ئۆزئارا ئۇرۇش قىلمىدى. ئېفتالىتلار بۇ مەزگىللەردە ھىندىستاندا ئۇرۇش قىلىۋاتقاچقا، ئىراننىڭ تەھدىتىدىنمۇ قورقتى. مۇشۇنداق ئىشلار تۈپەيلىدىن، تۈرك قاغانلىقىغا ھۇجۇم قىلىشقا پېتىنالمىدى. تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانى ئۆز ئالدىغا جۇرجانلارنى قوغلاپ يۇرۇپ يوقتىتىشنى ۋەزىپە قىلىپ قويغانىدى. جۇرجانلار بۇ ۋاقىتتا ۋولگا دەرياسىدىن ئۆتۈپ كەتكەنىدى. 558-يىلى تۈركلەر ۋولگا بويلىرى ۋە ئۇرال ئىتەكلىرىنى ئىگىلەپ ئالدى. 7-ئەسىرنىڭ 60-يىللىرىغا كەلگەندە، ئېفتالىتلار دۆلىتىنى تارمار قىلدى.

تۈرك قاغانلىقىنىڭ غەربىدىكى زېمىنلارغا بۇمىن قاغانىنىڭ ئىنىسى ئىستەمى① ھۆكۈمران بولدى. ئۇنىڭ رەسمىي ئۇنۋانى يابغۇ قاغان ئىدى. يابغۇ دېگەن ئۇنۋان تۈرك ئاشنا سۇلالىسىنىڭ غەربىي تارمىقىنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇنۋانى بولۇپ قالدى. ئىستەمى 575-يىلى ۋاپات بولدى. ئىستەمى قاغان دەۋرىدە تۈركلەرنىڭ غەرب تەرەپتىكى كۈچ-قۇۋۋىتى ناھايىتى ئاشقانىدى. تۈركلەرنىڭ غەربكە يۇرۇش قىلغان بىر قىسمى غەربىي يۇرتنىڭ كۆپ قىسمىنى، يەتتە سۇ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىنى ئىگىلەپ، زېمىنىنى ئارال دېڭىزى ۋە سىر دەرياسىغىچە سوزدى. ئەھۋالغا قارىغاندا، شۇ چاغلاردا يابغۇ قاغانىنىڭ تەسىر دائىرىسى — ھوقۇقى خارەزمگىچە يەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

تۈركلەرنىڭ غەرب تەرەپكە يۇرۇش قىلىشى پەقەت يەر ئىگىلەشلا بولماستىن، بەلكى مەركىزىي ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشى بولدى. مۇشۇ تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر غەربىي يۇرتنىڭ شىمال تەرىپىدىكى تاغلىقلارغا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىدىكى كەڭ يەرلەرگە كېلىپ

① ئىستەمى ئەرەبچە مەنبەلەردە «سىنجىبۇ»، ۋىزانتىيىلىكلەرنىڭ مەنبەلىرىدە «دىزاۋۇل» ياكى «سىلزىبۇل» دەپ خاتىرىلەنگەن.

ئورۇنلاشتى. تىل جەھەتتە يېقىن بولغان يەرلىك كۆچمەن قەبىلىلەر ئۆلارغا قوشۇلۇپ كەتتى ۋە تۈركلەرنىڭ ھەربىي-مەمۇرىي سىستېمىسى تەركىبىدە بولۇپ قالدى. بىر قىسىم يەرلىك قەبىلىلەر بولسا جۇرجانلار بىلەن بىللە ياۋروپانىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى ئوتلاقلىقلارغا كۆچۈپ كەتتى. بۇ قەبىلىلەر ئاۋارلارنىڭ ئېتنىك نامىنى قوبۇل قىلدى ۋە ئۆلارنىڭ ئەسكىرىي زاپاس كۈچ بولۇپ قالدى.

تۈركلەرنىڭ ئۆزلىرى بويسۇندۇرغان شەھەر ۋە رايونلاردىكى مەۋجۇت ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي تۈزۈملەرنى ئۆزگەرتكەنلىكى توغرىسىدا ھېچقانداق ماتېرىيال يوق. ئايرىم تارىخىي مەلۇماتلاردىن شۇنى مۆلچەرلەشكە بولىدۇكى، تۈرك قاغانلىرى دەسلەپكى مەزگىللەردە ئۆزلىرى بېسىۋالغان يەرلەردىكى ئاھالىلەر تۈركلەرنىڭ خوجايىنلىق ئورنىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئۆلارغا ئۆلپان تۆلەپ بەرسىلا ئۇنىڭغا قانائەت قىلغان. كۆچمەن ئاھالىنى «ئون ئوق قەبىلە ئىتتىپاقى» (ئون ئوق بۇدۇن)① غا تەشكىللەپ ئۈيۈشتۈرغان. شۇ چاغلاردا، مانا مۇشۇنداق تەشكىلات شەرقىي تۈركلەردىكى مەۋجۇت ھەربىي-مەمۇرىي سىستېمىغىمۇ ئۇيغۇن كەلگەن. جۇڭگو مەنبەلىرىنىڭ بىرسىدە ئىستەمى يابغۇ قاغان «ئون ئوق قاغانى»② دەپ كۆرسىتىلگەن.

ئۆزلۈكسىز ئېلىپ بېرىلغان ئىستېلاچىلىق ئۇرۇشلار تۈرك جەمئىيىتىدە پەيدا بولغان جىددىي زىددىيەتلەرنى ۋاقتىلىق پەسەيتتى. ئەمما، تۈركلەر ئوكۇشسىزلىققا ئۇچرىغان ھامان، بۇ زىددىيەتلەر ئوتتۇرىغا چىقىپ تۇردى. پارچىلىنىش ھالىتىدە

---

① غەربىي تۈرك قاغانلىقىغا تەۋە خەلقنىڭ نامى بولۇپ، ئورخۇن ئابىدىلىرىدە «ئون ئوق بۇدۇن»، «ئون ئوق ئېلى» ياكى «ئون ئوق» دەپ ئاتالغان.

② ن. يا. بىچۇرىن: «قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى»، 1-توم، 223 - 236 - بەتلەر.

تۇرغان جۇڭگو 581 — 588-يىللىرى، سۇي سۇلالىسى ھاكىمىيىتى (581 — 618-يىللىرى) ئەترايغا ئۈيۈشتى. جۇڭگودا يۇرگۈزۈلگەن ئىسلاھاتلار، جۇڭگونىڭ ئەسكىرىي ۋە ئىقتىسادىي قۇۋۋىتىنى تېزلا ئاشۇردى. جۇڭگونىڭ كۈچىيىشكە باشلىغان ۋاقتى تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمران گۇرۇپپىسى ئىچىدە تالاش-تارتىشلار باشلانغان ۋاقىتقا توغرا كەلدى. بۇ ماجرا ھەممىدىن ئاۋۋال، ھاكىمىيەت ئۈستىدە تۈرغان ئاشنا قەبىلىسى ئىچىدە پەيدا بولدى. يەنە شۇ چاغلار (581 — 583-يىللىرى) دا تۈرك دالاسىدا ئاچارچىلىق (جۇت) يۈز بەردى. جۇڭگو تارىخچىلىرىنىڭ بايانلىرىغا قارىغاندا، «ئۇن ئورنىغا ئۈستىخانلار تالقان قىلىنىپ ئىشلىتىلگەنىكەن»①.

قاغانلىقنىڭ بەك كېڭىيىپ كېتىشى، تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بېسىۋالغان يەرلەرنى ئۆز مەيلىچە ئىدارە قىلىشى، ئۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئۆز زىممىسىگە ئالغان ئاددىي كۆچمەنلەرنىڭ كەسىبىغە للىشىشى ۋە مەملىكەت ئىچىدە يۈز بەرگەن ئاچارچىلىقلار ئىجتىمائىي، سىياسىي بوھران ۋە ئىچكى ئۇرۇشلارنى پەيدا قىلدى. نەتىجىدە، 582 — 603-يىللىرى ئارىلىقىدا، تۈرك قاغانلىقى شەرقىي (مەركىزىي ئاسىيا) ۋە غەربىي (ئوتتۇرا ئاسىيا) تۈرك قاغانلىقى دەپ رەسمىي ئىككىگە بۆلۈندى. شەرقىي تۈرك قاغانلىقى بىلەن غەربىي تۈرك قاغانلىقى ئوتتۇرىسىدا خەلقنى خانۇۋەيران قىلغان ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار داۋاملاشتى. غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەردىن قايىسىنىڭ ئاۋۋال تۈركلەرگە ئىتائەت قىلغانلىق تەرتىپى ئېنىق ئەمەس. 640 — 647-يىللىرى ئارىلىقىدا، غەربىي يۇرتتىكى شەھەر دۆلەتلىرى گەرچە ئۆزلىرىنىڭ غەرب، شەرق ۋە شىمالدىكى قوشنىلىرىنىڭ ئۆزلىرى ئۈستىدىكى ئالىي

---

① ن. يا. بىچۇرىن: «قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى»، 1-توم، 223 - ، 236 - بەتلەر.

هۆكۈمرانلىق هوقۇقىنى ئارىلاپ-ئارىلاپ ئېتىراپ قىلسمۇ، مەلۇم دەرىجىدە ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ كەلگەن.

460 — 550-يىللىرى ئارىلىقىدا، غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەرنىڭ كۆپچىلىكى يېپەك يولىدا رىقابەتلەشكۈچى دۆلەتلەرنىڭ جەڭ مەيدانى بولۇپ قالدى. بۇ يەردە رىقابەتلەشكۈچىلەر ئېفتالىت، جۇرجان ھەمدە جۇرجانلارغا بويسۇنماي كەلگەن تېلې قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئىدى. بۇ كۈرەش قوچۇدا تېخىمۇ كەسكىن بولدى. بۇ يەردە جۇرجان ۋە ئېفتالىتلار قويغان بەگلەر ئۇيغۇرلار قويغان بەگلەر بىلەن ئالماشتۇرۇپ تۇرۇلدى. ئۇيغۇرلار تېلې قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ غول قەبىلىلىرىنىڭ بىرسى ئىدى. خوتەن، قاراشەھەر ۋە قوچۇدىكى ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئېفتالىتلار دائىم ئارىلىشىپ كەلدى. ئۇلار مەزكۇر رايونلاردا ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزلەيدىغان ئادەملەرنى تىكلەشكە ئۇرۇنۇپ كەلدى. 560 — 570-يىللىرى، جۇرجانلار يوقىتىلىپ، ئېفتالىتلار تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، بۇ ئىككىسىنىڭ ئورنىنى تۈركلەر ئىگىلىدى. 6-ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، تۈركلەرنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئالىي ھۆكۈمرانلىق ئورنى بەك روشەن بولۇپ قالدى. «سۇيىنامە» دىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، شۇ چاغلاردا «غەربىي يۇرتتىكى بارلىق بەگلىكلەر تۈرك قاغانلىقىغا بويسۇنغانىكەن»①.

تۈرك قاغانلىقى ئوردىسىنىڭ شەرقىي تەرىتاغدا بولغانلىقى ئېھتىمالغا بەك يېقىن. 568-يىلى 8-ئايدا، تۈرك قاغانى مۇقان غەربىي يۇرتتىكى ئوردىسىدا ۋىزانتىيىدىن كەلگەن زىمارخ باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلغان. گرېكچە ھۆججەتلەردە، بۇ ئوردىنىڭ «ئاقتاغ» دا ئىكەنلىكى سۆزلىنىدۇ. بۇ يەردىكى

① شاۋان: (Chavannes) «غەربىي تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، 1903 - يىل، پېتېربۇرگ، فرانسۇزچە نەشرى، 13 — 14 - بەتلەر.

ئاقتاغ خەنزۇ مەنبەلىرىدە تىلغا ئېلىنغان تەڭرىتاغنىڭ شەرقىي ۋە كۇچارنىڭ شىمالىدىكى «ئاجىيېتىەن»(阿羯田 ئاقتاغ — مۇھەررىردىن) ياكى «بەيشەن»(白山 ئاقتاغ — مۇھەررىردىن) دەپ ئاتالغان تاغلارنى كۆرسىتىدۇ.

غەربىي يۇرتنىڭ شىمالىدىكىلەر غەربىي ياكى شەرقىي تۈركلەرگە قارىغاندا تېلې قەبىلىلىرىدىن، جۈملىدىن ئەڭ ئاۋۋال ئۇيغۇرلاردىن بەكمۇ قورقاتتى. قوچۇ ھۆكۈمدارى تۈركلەر بىلەن قويۇق سىياسىي مۇناسىۋەتتە بولغان ھەمدە ئۇلار ئوتتۇرىسىدا قۇدا-باجىلىق مۇناسىۋەتلەر بولغان①. يەنە شۇ قوچۇ ھۆكۈمدارى شىمالدىكى قوشنىسى ئۇيغۇرلارغا خېلى كۆپ مىقداردا ئۇلپان تۆلەپ كەلگەن. شۇنداق قىلىپ، يىپەك يولى بويلاپ كەلگەن كارۋانلاردىن باج سۇپىتىدە ئېلىنغان بايلىقلارنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۇيغۇرلار ئېلىپ تۇرغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ ئۇلپانلارنىڭ ئۆز ۋاقتىدا تۆلىنىشىگە ئۇيغۇرلارنىڭ قوچۇدا تۇرۇشلۇق ۋەكىلى نازارەت قىلىپ كەلگەن. 7-ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئۇيغۇرلار غەربىي يۇرتتىكى بارلىق شەھەرلەر بىلەن بىزلىكتە غەربىي تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتكەن.

غەربىي تۈرك قاغانلىقى موڭغۇلىيىدىكى شەرقىي تۈرك قاغانلىقىدىن زور دەرىجىدە پەرقلىنەتتى. شەرقىي تۈرك قاغانلىقىدا كۆچمەن ھايات ئۇسۇلۇكنى ئىگىلەيتتى. غەربىي تۈرك قاغانلىقىدا بولسا، ئاھالىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى ئولتۇراق تۇرمۇش كۆچۈرەتتى ۋە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. شەھەرلەردە قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە تىجارەت قىلاتتى، غەربىي تۈرك قاغانلىقىدىكى جەمئىيەت تۈزۈمى شەرقىي تۈركلەرگە قارىغاندا خېلى مۇرەككەپ ئىدى. غەربىي تۈركلەردە-

① 6-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى قوچۇ ھۆكۈمدارىنىڭ چوڭ خانىشى تۈرك قاغانىنىڭ قىزى ئىدى.

كى ھېئوداللىق مۇناسىۋەتلەر شەرقىي تۈرك قاغانلىقىغا قارىغاندا تەرەققىي قىلغانىدى. سوغد لار ۋە يەرلىك توخارلار غەربىي تۈرك قاغانلىقى دائىرىسىدە ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىكى شەھەر مەدەنىيىتى ۋە يېزا ئىگىلىك مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلغانىدى. سوغد لار يەتتەسۇ، جۇڭغار ۋە تارىم ۋادىسىغا خېلىلا بالدۇر كەلگەنىدى. غەربىي تۈركلەر ئۆز دۆلتىنى بەرپا قىلغان ۋاقىتلاردىن باشلاپلا، غەربىي يۇرتتىكى شەھەرلەرگە ئورۇنلىشىشقا قاتتىق ئىنتىلىپ كەلگەن. تۈركلەرنىڭ غەربىي يۇرتقا كېلىپ ئورۇنلىشىشقا بولغان ئىنتىلىشلىرى 7-ئەسىرنىڭ 30 — 40-يىللىرىدا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەسكەر جەھەتتە بېسىپ كىرىش تەھدىدى رېئاللىققا ئايلانغان چاغلاردا تېخىمۇ كۈچەيگەن. جۇڭگو مەنبەلىرىدە، قوچۇ ھۆكۈمدارىنىڭ 630-يىلى «تۈركلەر (غەربىي تۈركلەر) بىلەن مۇناسىۋەت قىلىشقا كىرىشكەن» لىكى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلىدۇ①. شۇنىڭدىن كېيىن، قوچۇدىكى جۇڭگو ئەلچىلىرى بېسىمغا ئۇچراشقا باشلىغان. ئۇنىڭدىن باشقا، تۈركلەرنىڭ يابغۇ قاغانى قوچۇ ھۆكۈمدارى بىلەن بىرلىشىپ قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلغان. چۈنكى، قۇمۇلنىڭ ھۆكۈمرانى خەنزۇلاردىن ئەندىشە قىلىپ، تۈركلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئۈزمەكچى بولغانىدى. يەنە قاراشەھەر ھۆكۈمرانى بىلەن غەربىي تۈرك قاغانىنىڭ «دوست بولغانلىقى» ۋە قاراشەھەرنىڭ قاغانلىق ئىچىدىكى ماجرالارغا ئارىلىشىپ كەلگەنلىكى كۆرسىتىلىدۇ. 640-يىلى، كۈچار تۈركلەرگە ئىتائەت قىلىدۇ. قەشقەر ھۆكۈمرانى تۈرك قاغانىنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىپ، تۈركلەر بىلەن بولغان ئىتتىپاقنى كۈچەيتىدۇ②.

7-ئەسىرنىڭ 40-يىللىرى، غەربىي يۇرتتا تاڭ سۇلالىسىنىڭ

---

① ② ن. يا. بىچۇرىن: «قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى»، 2-توم، 290-بەت.

ھەربىي ئاپپاراتلىرى قۇرۇلۇشقا باشلىغاندىن كېيىن، تۈركلەرنىڭ بۇ يەردىكى سىياسىي تەسىرى تەبىئىي ھالدا ئاجىزلىشىدۇ. ئەمما، «ئون ئوق دۆلتى»نىڭ ۋارىسى بولغان تۈركەش قاغانلىقى جەنۇب ۋە غەرب تەرەپتىن كەلگەن بېسىمغا يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك (690-يىلىدىن 740-يىلغىچە) بەرداشلىق بېرىپ كەلدى، ئەنشى ۋە بەشبالىق قورۇقچىبەگ مەھكىملىرىگە ئوخشاش قارشى تۇرۇپ كەلدى. 679 — 687-يىللىرى، شەرقىي تۈركلەر تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان كۈرەشلەردە غەلىبە قازىنىپ، موڭغۇلىيىدە شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. چۈنكى، شەرقىي تۈرك قاغانلىقى 630-يىلى تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن تارمار قىلىنغانىدى. شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ تۇنجى قاغانى قۇتلۇق ئېلتەرىش قاغان (〈又译骨笃禄 颉跌利施可汗〉 ئېلتەرىش ئاشىنا قۇتلۇق قاغان — مۇھەررىردىن) ئىدى. ئۇنىڭ يېقىن يارەمچىسى ۋە مەسلىھەتچىسى تۇنيۇقۇق ئىدى. تۇنيۇقۇق پائالىيەتلىرىنى تاشقا ئويۇپ بېزىپ قالدۇردى. شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ پايتەختى ئۆتۈكەن (乌德鞬山 قاڭغاي تېغىنىڭ بىر قىسمى — مۇھەررىردىن) دا بولۇپ، قاغانلىقىنىڭ ئېلتەرىش قاغان دەۋرىدىكى غەربىي چېگرىسى ئالتاي تاغلىرى ئىدى. 691-يىلى، ئېلتەرىش قاغان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوكسى قاپاغان قاغان (〈默啜可汗 موچۇر قاغانمۇ دېيىلىدۇ — مۇھەررىردىن〉 691 — 716-يىللىرى) ئولتۇردى. قاپاغان قاغان دەۋرىدە ئىككىنچى شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ھەربىي-سىياسىي قۇدرىتى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يەتتى. قاپاغان قاغان شىمالىي جۇڭگودا تاڭ سۇلالىسى قوشۇننىنى بىرنەچچە قېتىم مەغلۇب قىلدى. 696 — 697-يىللىرى قىتانلارنى مەغلۇب قىلدى، تۇۋانى بويسۇندۇردى. 709 — 710-يىللىرى، يەنسەي (ئاناساي) قىرغىزلىرىنى تارمار كەلتۈردى. مانا مۇشۇ ئۇتۇقلارنىڭ ھەممىسى

قاپاغان قاغاننى مەركىزىي ئاسىيانىڭ خوجايىنىغا ئايلاندۇردى. غەربىي تۈرك قاغانلىقىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر قاپاغان قاغانىنىڭ ئۇيەردىكى ئىشلارغا قول سېلىشىغا باھانا بولۇپ بەردى.

7-ئەسىرنىڭ 90-يىللىرى، تۈركەش قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ رەھبىرى ئۈچ ئىلىگ (乌质勒 غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئاخىرقى قاغانلىرىغا قارشى چىقتى. غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئاخىرقى قاغانلىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ياردىمى بىلەن تەختكە چىققان ۋە ئۇلارنىڭ گېپىنى قىلىدىغان ئادەملەر ئىدى. تۈركەش قەبىلە ئىتتىپاقى دۇلۇ بىرلەشمىسىگە ئەزا ئىدى.

699-يىلى، ئۈچ ئىلىگ يەتتە سۇدا ھاكىمىيەت تالىشىۋاتقان خۇسراۋ بۆرى شاد (〈阿史那斛瑟罗〉设利步罗斛瑟罗— مۇھەررىردىن) نى سۇرۇپ چىقاردى. خۇسراۋ بۆرى شاد تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەتمىنىنى چاپىدىغان ئادەم ئىدى. ئۈچ ئىلىگ چاچ (تاشكەنت) تىن قوچۇ ۋە بەشبالىققىچە بولغان غەربىي تۈرك قاغانلىقى زېمىنىدا ھاكىمىيىتىنى ئورناتتى. 702-يىلى، بەشبالىقتا تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. خۇسراۋ بۆرى شاد غەربىي تۈرك قەبىلىرىدىن 60—70 مىڭ ئادەمنى باشلاپ بەشبالىققا چېكىنگەنىدى. بەشبالىققا تاڭ سۇلالىسى قوشۇنىدىن باشقا، تاڭ سۇلالىسى تەۋەلىكىگە ئۆتكەن ئاشىنا ئۇرۇقىغا مەنسۇپ تۈرك رەھبەرلىرىنىڭ ھەممىسى توپلانغانىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى تۈركەشلەر ئۇچۇن چوڭ دۇشمەن ئىدى. 704-يىلى، ئاشىنا شىيەن (阿史那献— مۇھەررىردىن) ھاكىمىيەت تالاشقۇچىلارنىڭ بىرى بولغان بۆرى شاد بىلەن بىللە يەتتە سۇغا ھۇجۇم قىلىپ باردى، تۈركەشلەر بۇلارغا بىرنەچچە قېتىم قايتۇرما زەربە بەردى، شۇنىڭ بىلەن بىللە تۈركەشلەر غەربىي يۇرتقا كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم باشلاشقا ھازىرلىق قىلىشقا باشلىدى.

ئۈچ ئىلىگ سۇيئاب ۋە كۈكۈتتە (ئىلى دەرياسى بويىدا) قاغانلىق ئوردىسى تىكلەپ، مەملىكەتنى 20 ۋىلايەتكە بۆلدى.

بۇ ۋىلايەتلەرنىڭ ھەر بىرسى 7000 دىن ئەسكەر چىقاردى. ئۇچ ئىلىگنىڭ ۋارىسى ساقال (葛娑 ئۇچ ئىلىگنىڭ چوڭ ئوغلى — مۇھەررىردىن) ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، تۈركەشلەر قارىمىقىدىكى قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرى ئىسيان كۆتۈرۈشكە باشلىدى. ئىسيانچىلارنى تاقۇ قوشۇنلىرى قوللىدى. ساقال ئىسيانچىلار ۋە كۈچاردىكى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى ئەسكەرلىرىنى تارمار كەلتۈردى.

708-يىلى، كۈچارغا قىلىنغان ھۇجۇمغا ئۇچ ئىلىگ ھايات چىغىدىلا تەييارلىق كۆرۈلگەنىدى. كۈچارغا ھۇجۇم قىلىشتىكى مەقسەت، تاقۇ سۇلالىسىنى يەتتەسۇدىن ۋاز كەچتۈرۈش ئىدى. چۈنكى، تاقۇ سۇلالىسى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى پات-پاتلا يەتتەسۇنى قولغا كىرگۈزۈش مەقسىتىدە ئۇ يەرگە ھۇجۇم قىلاتتى. بىراق، تاقۇ سۇلالىسى قوشۇنلىرى قاقشاتقۇچ زەربە يېيدى. كۈچار قورۇقچىبېگى نيۇ شىجياقۇ سوقۇشتا ئۆلدى. ئۇنىڭدىن باشقا خېلى مەن-مەن دېگەن سەركەردىلەرمۇ جېنىدىن جۇدا بولدى. كۈچاردا تۈرۈشلۇق قالدۇق ئەسكەرلەر قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ ئىچىگە كىرىپ ساقلىنىپ قالدى. جەنۇبتىن بولىدىغان خەۋپ بىر مەزگىل يوقالدى. ئەمما، ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، ساقالنىڭ كىچىك ئوكىسى قوزغىلاڭ كۆتەردى ۋە ياردەم سوراپ قاپاغان قاغانغا مۇراجىئەت قىلدى.

711-يىلى، قاپاغان قاغانىنىڭ ئوغلى ئىنال (移涅可汗〈泥涅可汗〉 — مۇھەررىردىن) ۋە ئاپا تارخان (باش سەركەردە) تۇنيۇقۇقلار باشچىلىقىدىكى شەرقىي تۈرك ئەسكەرلىرى جۇڭغارىيەدىكى بولۇچۇ دەرياسى بويىدا ساقالنىڭ قوشۇنىنى تارمار قىلدى. سەركەردە چابش چور سۇلۇق (苏禄 — مۇھەررىردىن) قايتا توپلىنغان تۈركەش ئەسكەرلىرىنىڭ قالدۇقلىرى چېكىنىپ، سىر دەرياسىدىن ئۆتۈپ پامىر ئېتىكىگە كەلدى.

715-يىلى، چابش چور سۇلۇق يەتتەسۇغا قايتىپ كەلدى ۋە شەرقىي تۈركلەرنىڭ موڭغۇلىيىگە قايتىپ كەلگەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، تۈركەش دۆلتىنى قايتا تىكلىدى. سۇلۇق ئىككى سەپتە ئۇرۇش قىلىشقا مەجبۇر بولدى. غەربىي تەرەپتە ئۇزلۇكسىز ئۇتۇق قازىنىپ كېلىۋاتقان ئەرەبلەر تەھدىت سېلىپ تۇراتتى. ئەرەبلەر 714 — 715-يىللىرى، سىر دەرياسىدىن بىر نەچچە قېتىم ئۆتتى. شەرق تەرەپتە تاڭ سۇلالىسى ئوردىسى غەربىي يۇرتتىكى ئۇرۇشخۇمار غەربىي تۈرك قاغانلىرى ئۇرۇقىدىن چىققان سەركەردىلەرگە مەدەت بېرىپ تۇراتتى. سۇلۇق ھەممىدىن ئاۋۋال شەرق تەرەپتىن كېلىدىغان خەۋپىنى ئازايتىشقا كىرىشتى. 717-يىلى، سۇلۇق تاڭ دۆلتىنىڭ پايتەختى چاڭئەنگە دىپلوماتىيە خاراكتېرلىك سەپەرنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ باردى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئۆزىگە خەۋپلىك بولۇپ تۇرغان ئوچ نەپەر خانىنىڭ قىزلىرىغا ئۆيلەندى. ئۇنىڭ بىرىنچىسى، ئاشىنا ئۇرۇقىغا مەنسۇپ غەربىي تۈرك قاغانلىرىنىڭ ئەۋلادىنىڭ قىزى بولۇپ، ئۇ مۇشۇ ھەربىرەكەت ئارقىلىق ھاكىمىيىتىنى قانۇنلاشتۇردى؛ ئىككىنچىسى، 716-يىلى شەرقىي تۈرك قاغانلىقىدا قاپاغان قاغانىنىڭ ئورنىغا ئولتۇرغان بىلگە خانىنىڭ قىزى؛ ئۈچىنچىسى، تىبەت پادىشاھىنىڭ قىزى ئىدى. سۇلۇق ئوغلىغا بىلگە قاغانىنىڭ قىزىنى ئېلىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن، بۇ ئىككى قاغانلىقنىڭ مۇناسىۋىتىدە (شەرقىي تۈرك قاغانلىقى بىلەن تۈركەش قاغانلىقى ئوتتۇرىسىدا) دوستلۇق ئورنىتىلىپ ئۇزاققىچە بۇزۇلمىدى. ھەر ئىككى تەرەپ تاڭ سۇلالىسى قورۇقچىبەگ مەھكىمىلىرىنىڭ سۇلۇقنىڭ ئۆزى ئۆزىگە خوجا بولۇش ھوقۇقىنى چەكلەشكە بولغان ئۇرۇنۇشلىرىغا يول قويمىدى. 726- ۋە 727-يىللىرى، تۈركەشلەر قوشۇنى كۈچارنى ئىككى قېتىم قورشىۋالدى ۋە بۇ يەرنى پۈتۈنلەي ۋەيران قىلدى. ئىككىنچى قېتىملىق ئۇرۇشنى تىبەت قوشۇنلىرى بىلەن بىللە قىلدى.

سۇلۇق 739-يىلى ئەرەبلەر بىلەن بولغان جەڭدە ھالاك بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، تۈركەش قاغانلىقىنىڭ ئىچىدە 20 يىلغا سوزۇلغان ئىچكى ئۇرۇش يۈز بەردى. تۈركەشلەر «سېرىق» (黄姓 — مۇھەررىردىن) ۋە «قارا» (黑姓 — مۇھەررىردىن) دېگەن ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈنۈپ، ئۆزئارا ھاكىمىيەت تالاشتى. نەتىجىدە، تۈركەش قاغانلىقى پارچىلىنىپ ناھايىتى ئاجىزلاشتى. تۈركەشلەر ئىچىدىكى بۇ ماجىرا غەربىي يۇرتتىكى قورۇقچىبەگلەرنىڭ تۈركەشلەرنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىغا ئىمكان تۇغدۇرۇپ بەردى. يەتتە سۇدا ئاۋۋال تاڭ سۇلالىسىنى قوللايدىغان «ئون ئوق قاغانى» ئاشنا شىەن پەيدا بولدى. لېكىن، بۇ ئادەم 742-يىلى قولان دېگەن يەردە ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، يەنى 748-يىلى، تاڭ قوشۇنلىرى سۇيئاب شەھرىنى ئىشغال قىلدى. 749-يىلى، زىياد باشچىلىقىدىكى ئەرەب قوشۇنى قارلۇقلار بىلەن بىرلىشىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوماندانى گاۋشىەنجىنى تالاس بېنىدا مەغلۇب قىلىپ، تاڭ قوشۇنلىرىنى يەتتە سۇ زېمىنىدىن سۈرۈپ چىقاردى. قارلۇقلار 746-يىلدىن كېيىن، بۇ يەردە قۇدرەت تېپىپ، 766-يىلغا كەلگەندە، ئۆزئارا سوقۇشۇپ يۈرگەن تۈركەش قاغانلىرىنى يوقاتتى. شۇنىڭ بىلەن، قارلۇقلار يابغۇسى قارلۇق دۆلتىنى بەرپا قىلدى. مەزكۇر دۆلەت كېيىنكى دەۋرلەردە قاراخانىيلار دۆلتىنىڭ پەيدا بولۇشىغا زېمىن ھازىرلىدى①.

§ 8. ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇر قاغانلىقى

مەركىزىي ئاسىيادىكى ئەڭ قەدىمكى تۈركىي تىللىق

---

① س. گ. كلياشتورنىي: «6 — 8-ئەسىرلەردىكى غەربىي تۈرك قاغانلىقى ۋە تۈركەش قاغانلىرىنىڭ نەسەبنامىسى ۋە يىلنامىسى» («ئىنقىلابىي قىرغىزستان تارىخى مەقىدە»)، 1985-يىل، فرونزې، «ئىلىم» نەشرىياتى نەشرى، 164-بەت.

قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئۇيغۇرلاردۇر. ئادەتتە ئۇيغۇرلار كېيىنكى ھۇنلار تەشكىللىگەن ھاكىمىيەتلەر بىلەن قانداشلىق مۇناسىۋىتى بار، دەپ قارىلىدۇ. 3 ــ 4 ـ ئەسىرلەردە، ئۇيغۇرلار جۇڭگو تارىخىي مەنبەلىرىدە، گاۋجۇي (قاڭقىل 高车) دەپ ئاتىلىدىغان قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا كىرگەن. 5 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 6 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ رەھبىرى ئاۋۇزلۇ ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى تارىم ئويمانلىقىدا جۇرجانلار بىلەن ھاكىمىيەت تالىشىپ ئوڭۇشلۇق كۈرەشلەر ئېلىپ بارىدۇ.

5 ـ ئەسىردىكى جۇڭگو مەنبەلىرىدە يەنە بىر يېڭى قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ــ تېلې (تەگەرەك) لارنىڭ نامى تىلغا ئېلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار مۇشۇ تېلې قەبىلىلىرى ئىتتىپاقى تەركىبىگىمۇ كىرىدۇ. تېلې قەبىلىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى غەربكە، غەربىي جەنۇبىي ياۋروپا، شىمالىي كاۋكاز ئوتلاقلىرىغا كۆچۈپ كېتىدۇ. لېكىن، ئاساسىي قىسمى يەنىلا مەركىزىي ئاسىيادا قالىدۇ. تۈرك قاغانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تېلې قەبىلىلىرى تۈرك قاغانلىقى تەركىبىگە كىرىدۇ. 600 ـ يىلىدىن تاكى 630 ـ يىلى تۈرك قاغانلىقى ھالاك بولغانغا قەدەر، تېلىلار تۈرك قاغانلىقىغا قارشى ئۇزلۇكسىز قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ.

605 ـ يىلى، غەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانى چۇرىن (نىزۈك چۇلۇق قاغان 泥撅处罗可汗 ــ مۇھەررىردىن) تېلىلارنىڭ بىرنەچچە يۈز باشلىقىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلايدۇ. مۇشۇ ۋەقەدىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ بىر باشلىقى تېلې قەبىلىلىرىنىڭ خېلى بىر قىسمىنى شىمالىي موڭغۇلىيىگە كۆچۈرۈپ كېتىدۇ ۋە ئۇ يەردە تېلىلارنىڭ «توققۇز قەبىلە» دەپ ئاتالغان ئايرىم بىر گۇرۇپپىسىنى تەشكىل قىلىدۇ ①.

جۇڭگو مەنبەلىرىدە كۆرسىتىلىشىچە، توققۇز ئوغۇزلار

---

① بۈلار ئورخۇن ئابىدىلىرىدە «توققۇز ئوغۇز» نامى بىلەن، مۇسۇلمان مەنبەلىرىدە بولسا «توققۇز ئوز» نامى بىلەن مەشھۇر.

630-يىلدىن باشلاپ ئۆز ئالدىغا ئايرىم سىياسىي ۋە ھەربىي كۈچ سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. 7- ئەسىرنىڭ 40-يىللىرىدىن باشلاپ، توققۇز ئوغۇزلار ئىتتىپاقىدىكى رەھبەرلىك ئۈزۈل-كېسىل ئۇيغۇرلار قولىغا، يەنى ياغلاقار قەبىلىسى باشچىلىقىدىكى ئون ئۇيغۇرلار قولىغا ئۆتىدۇ.

توققۇز ئوغۇز ئۇيغۇرلىرىنىڭ باشلىقى ئىلتەبىر تۈمىد 647-يىللىرى ئەتراپىدا شىمالىي موڭغۇلىيىدىكى تۇغلا دەرياسى (土拉〈土喇〉河 تۇلامۇ دېيىلىدۇ — مۇھەررىردىن) بويىدا دۆلىتىنى تەشكىللەيدۇ. جۇڭگو سالناملىرىدا: «تۈمىد شۇنداق قىلىپ، ئۆز مەيلىچە ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىدى، ئەمەلدارلارنىڭ ۋەزىپىلىرىنى بېكىتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى تۈركلەرنىڭكىگە ئوخشاش بولدى» دەپ كۆرسىتىلىدۇ. تاڭ سۇلالىسى يېڭى تەشكىل قىلىنغان بۇ قاغانلىقنى ئېتىراپ قىلمىدى. 660 — 663-يىللىرى ئارىلىقىدا، تاڭ سۇلالىسى توققۇز ئوغۇزلار بىلەن ئۇرۇشقان بولسىمۇ غەلىبە قازىنالمىدى، ئاخىر بۇ ماجرا تىنچ ئۇسۇل بىلەن ھەل بولدى.

7-ئەسىرنىڭ 80-يىللىرى، توققۇز ئوغۇزلار شەرقىي تۈركلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، بىر قىسمى شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىنى خالىماي، ئىدزىنغول دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىغا كۆچۈپ كەتتى ھەمدە گەنجۇ ۋە لەنجۇلاردىكى تاڭ مەمۇرلىرىغا ئىتائەت قىلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ مانا مۇشۇ گۇرۇپپىسى 843-يىلدىن كېيىن، گەنجۇدا تەشكىل بولغان گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خېمىرتۇرۇچى بولۇپ قالىدۇ. توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بىر قىسمى 727-يىلى تاڭ سۇلالىسى يەرلىك ئەمەلدارلىرىنىڭ ئىغۋاسى بىلەن موڭغۇلىيىگە قايتىدىن كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ قاغانلىرى مانا مۇشۇ ئۇيغۇرلار ئىچىدىن چىققانىدى.

744 — 745-يىللىرى، ئۇيغۇر، باسمىل ۋە قارلۇق قەبىلىلىرى-

نىڭ بىرلەشمە قوشۇنى شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنى تارمار قىلىدۇ. 746 — 747-يىللىرى ئارىلىقىدا، ئۇيغۇرلار بۇرۇنقى ئىتتىپاقداشلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى مەغلۇب قىلىپ، باسمىللارنى ئۆزلىرىگە بويسۇندۇرىدۇ. قارلۇقلارنىڭ كۆچىلىكى يەتتەسۇ ۋە جۇڭغارىيىگە كۆچۈپ كېتىدۇ. كېيىن (766-يىللىرى) قارلۇقلار غەربىي تۈركلەر ئىچىدە باشلامچىلىق رول ئوينايدۇ. شۇنىڭ بىلەن، شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئورنىغا 747-يىلى ئۇيغۇر قاغانلىقى تەشكىل قىلىنىدۇ. ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان (747 — 759-يىللىرى 〈 骨力裴罗 قۇتلۇق بىلگە كۈل قاغان « شىنجاڭ تارىخى لۇغىتى »، 486-بەت — مۇھەررىرىدىن 〉) ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ تۇنجى قاغانى بولىدۇ. كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى تەڭرى ئەل تۇتمش ئالىپ ئىنگى بىلگە قاغان (757 — 779-يىللىرى 〈 汗可里登 ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئەل تۇتمش قۇچ كۈلۈگ بىلگە قاغان، « شىنجاڭ مىللەتلىرى لۇغىتى »، 138-بەت — مۇھەررىرىدىن 〉) تەختكە ئولتۇرىدۇ. كۆپلىگەن تارىخىي مەنبەلەردە مەزكۇر قاغان بۆگۈ قاغان دەپ يېزىلىدۇ①.

يۇقىرىقى ئىككى قاغانلىق دەۋرىدە يۇز بەرگەن ۋەقەلەر مەركىزىي ئاسىيا ۋەزىيىتىنى تۈپتىن ئۆزگەرتىۋەتتى. 755-يىلى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ بىر سەركەردىسى ئەن لۇشەن (安禄山 ئۆڭلۈك — مۇھەررىرىدىن) تاڭ پادىشاھى شۈەنزۇڭغا قارشى ئىسيان كۆتەردى. ئەن لۇشەن تۈرك-سوغدلارنىڭ بىر مەشھۇر ئۇرۇقىدىن كېلىپ چىققانىدى. ئەن لۇشەننىڭ قوشۇنى تاڭ پادىشاھلىقى تەركىبىدىكى تۈرك قەبىلىلىرىدىن تەشكىل قىلىنغان ئاتلىق قوشۇن ئىدى. ئەن لۇشەن قوشۇنى ھۆكۈمەت

① ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ تىكلىنىشىگە دائىر ۋەقەلەر رۇنىك يېزىقىدىكى ئىككى ئابىدىدە تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن. بۇ ئىككى ئابىدىنىڭ بىرى، تېرخىن ئابىدىسى؛ يەنە بىرى، نوغۇن شىنە ئۈسۈ ئابىدىسى بولۇپ، ھەر ئىككى ئابىدە 760 - يىللىرى ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان نامىغا ئورنىتىلغان.

ئەسكەرلىرىنى قەدەممۇ قەدەم مەغلۇب قىلدى. پادىشاھ شۇەنزۇڭ جەنۇب تەرەپكە قېچىپ كەتتى، لويانڭ ۋە چاڭئەندىن ئىبارەت ئىككى پايتەختنى قولدىن كەتتى. مانا مۇشۇنداق جىددىي پەيتتە، تاڭ ئوردىسى ئۇيغۇر قاغانلىقىغا مۇراجىئەت قىلىپ ياردەم سورايدۇ. ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان ياردەم قولىنى سوزۇپ، ئوغلى ئەل تۇتمىشنىڭ قوماندانلىقىدىكى ئاتلىق قوشۇننى ياردەمگە ئەۋەتىدۇ. ياردەمگە كەلگەن ئۇيغۇر قوشۇنلىرى ئەن لۇشەن قوشۇنلىرىنى قاتتىق مەغلۇب قىلدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئەل تۇتمىش ئۇيغۇر قاغانلىقىغا قايتىپ كېتىدۇ ۋە قىرغىزلارنى بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشىغا (758-يىلى) قاتنىشىدۇ. تاڭ ھۆكۈمىتى ئۇيغۇر قاغانلىقىغا ئاپىرىن ئېيتىپ، ئەل تۇتمىش ئەسكەرلىرىنى نۇرغۇن سوۋغا-سالاملار بىلەن ئۇزىتىپ قويىدۇ. لېكىن، تاڭ سۇلالىسى دائىرىسىدىكى ئىچكى ئۇرۇش ئۇزلۇكسىز داۋاملىشىدۇ. 757-يىلى، ئەن لۇشەن قەستكە ئۇچراپ ئۆلىدۇ. ئۇنىڭ ئوغۇنغا تەجرىبىلىك سەركەردە شى سىمىڭ (明思史 سۆيگۈن — مۇھەررىردىن) چىقىدۇ. 761-يىلى 4-ئايدىن باشلاپ، شى سىمىڭنىڭ ئوغۇنغا چوڭ ئوغلى شى چاۋيى (义朝史 — مۇھەررىردىن) چىقىدۇ. جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمى ھەربىي يۇرۇشلەر تۈپەيلىدىن پۈتۈنلەي خاراب بولىشىدۇ. ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپلا تۇرىدۇ. ئىسيان كۆتۈرگۈچىلەرمۇ ھەل قىلغۇچ غەلىبىنى قولغا كىرگۈزۈش ئىقتىدارىدىن ئايرىلىدۇ. مانا مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە، سىرتتىنڭ ھەرقانداق ئەسكىرىي ياردىمىنى قوبۇل قىلىش مەسىلىنى ھەل قىلىشتا زۆرۈر ئىدى.

تاڭ ئوردىسى ئۇيغۇر قاغانلىقىغا ئىككىنچى قېتىم مۇراجىئەت قىلدى. بۇ چاغدا، ئەل تۇتمىش بىلگە قاغان (بۆكۈ قاغان) تەختتە ئىدى. ئۇ 14 مىڭ ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ، سوقۇش بولۇۋاتقان رايونلارغا يېتىپ كەلدى. 762-يىلى،

ئسيان بېسقتۇرۇلدى. 763-يىلى، شى چاۋيى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى. « ئەن لۇشەن تەرجىمھالى » نىڭ ئاپتورى: « ئىككى سوغدلىق (ئەن لۇشەن، شى چاۋيى) پۈتۈن جۇڭگونى ۋەيران قىلدى. قوزغىلاڭ باشلىنىپ سەككىز يىل ئۆتكەندىن كېيىنلا، مەملىكەتتە تىنچلىق ئورنىدى »① دەپ يازىدۇ.

ئەن لۇشەن، شى چاۋيى قوزغىلىڭى تاڭ سۇلالىسى ھالاكىتىنىڭ باشلىنىشى بولدى. تاڭ ئوردىسى شۇ ۋاقىتلاردا يۈز بەرگەن ۋەيرانچىلىقتىن ئۆزىنى ئوڭشاپ ئەسلىگە كەلەلمىدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇر قاغانلىقى ئسيانچى قوشۇنىنى يوقىتىشتا ھەل قىلغۇچ رول ئويناندى.

ئۇيغۇر قاغانى تاڭ ئوردىسىنىڭ سوۋغا-سالاملىرى ۋە ئۇرۇش غەنىيمەتلىرى بىلەن بىللە، تۆت سوغدلىق مانى دىنى تارقاتقۇچىسىنمۇ ئورخۇن دەريا سى بويىدىكى پايتەختىگە بىللە ئېلىپ كەلدى. قاغان مانى دىنىنى لويا ڭ شەھىرىدە قوبۇل قىلغاندى. مانى دىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇيغۇر قاغانلىقىغا قارىغاندا ئۇزۇن ئۆمۈر كۆردى. ئۇيغۇر مانىخەيلىرى غەربىي يۇرت ۋادىسىدا ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيىتى-سەنئىتىنى يارىتتى ھەمدە ئۆزلىرىنىڭ تۈرك ۋە سوغد تىللىرىدىكى يېزىق ئەنئەنىسىنى بارلىققا كەلتۈردى. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مانى دىنىنى تارقاتقان ئادەم بۆكۈ قاغان دېگەن يازما خاتىرىلەر بار②.

ئۇيغۇرلار 763-يىلدىن تا 8-ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە، مەركىزىي ئاسىيا ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا ھەل قىلغۇچ

① ر. روتۇس (R. Rotous): « ئەن لۇشەننىڭ تەرجىمھالى »، 1962-يىل، پارىژ، 352-بەت.

② قوچۇدىن تېپىلغان تۈركچە مانى يادىكارلىقلىرىدا بۆكۈ قاغان (ئۇلۇغ قاغان) « ئۇيغۇرلارنىڭ دانىشمەن قاغانى »، « مانى دىنىنى چۈشەندۈرگۈچى » دېگەن نامىلار بىلەن تەرىپلەنگەن.

سياسىي كۈچ بولغانىدى. ئۇلارنىڭ شۇ چاغلاردىكى رىقابەتچىسى پەقەت تىبەتلىكلەرلا ئىدى.

679-يىلدىن كېيىن، لەنجۇ ۋە گەنجۇ رايونلىرىغا كۆچۈپ بارغان ئۇيغۇرلار غەربىي يۇرتتىكى يىپەك يولى بويىدىكى بوستانلىق شەھەرلەر بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتتى، بۇ مۇناسىۋەت بارغانسېرى قويۇقلاشتى ۋە ئۇزۇنغا سوزۇلدى. مانا مۇشۇ ئەھۋال كېيىنكى دەۋرلەردە، غەربىي يۇرتتىكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشىغا مەلۇم دەرىجىدە ئاساسلىق تۈرتكە بولدى. 744-يىلى ئۆتۈكەن تېغىدا ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلىگەن ئۇيغۇرلار ۋە گەنسۇ ئۆلكىسىگە كېلىپ ئورۇنلاشقان ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقلىرىمۇ يەنە شۇ ياغلاقار قەبىلىسىگە مەنسۇپ ئۇيغۇرلار ئىدى. تۈرپاندىكى تۈرك (توققۇز ئوغۇزلار)لەر 727-يىلى موڭغۇلىيىگە قايتا كۆچۈپ بېرىپ، 744-يىلدىكى ئۇيغۇر قاغانلىقىنى قۇرغان قاغانلارنىڭ نامىلىرىنى ئۇنتۇپ قالمىغانىدى①.

§ 9. ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ غەربىي يۇرتنى باشقۇرۇشى

بۆكۈ قاغان ھاكىمىيەت ئۈستىدە تۇرغان يىللاردا (757 — 779 - يىللىرى) شەرقىي تەڭرىتاغ رايونى ئېنىقلا ئۇيغۇرلارنىڭ دائىرىسىدە ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، بۇ يەردە خەنزۇلارنىڭ ياشىشىغا، ۋادىلاردىكى دۆلەتلەر ۋە كۆچمەنلەرنىڭمۇ ئۆزىنى ئۇزى ئىدارە قىلىشىغا يول قويۇلغانىدى.

① قوچۇدىن تېپىلغان تېكستلەرنىڭ بىرىدە «كۈل بىلگە ئىلگىنىڭ ئورنىغا ئولتۇرۇپ يۇرت سورىغان كىشى بۆكۈ قاغاندۇر» دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇ ئىككى مەلۇماتنىڭ پۈتۈنلەي ئوخشاش بولۇشى تاسادىپىي بولمىسا كېرەك. بۆكۈ قاغانىنىڭ ئوغلى ئەل ئۆگەسى تۇزلۇك بەگ بوۋىسى ئورناتقان قاغانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپلا قالماي، بەلكى غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى شەھەرلەر بىلەن ئورناتقان ئالاھىدە مۇناسىۋەتلەرگىمۇ ۋارىسلىق قىلغان.

سياسي جەھەتتىكى بۇ يېڭى ئۇسۇلنىڭ دەرىجىسىنى پەقەت قوچۇدىن تېپىلغان تۈركچە مانى ۋە بۇددىزم مەزمۇنىدىكى تېكستلەرلا كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ. قوچۇدىكى بۇددا ئىبادەتخانىسىدىن تېپىلغان ياغاچ تارشىلارغا يېزىلغان ئىككى تېكستنىڭ بىرسىدە كۆرسىتىلىشىچە، « بىزنىڭ تەڭرى بۆگۈ تەڭرىقان »، يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ بۆگۈ قاغانى يۈرت سوراشقا باشلىغانلىقىنىڭ ئىككىنچى يىلى، « قوچۇ شەھىرىنىڭ بېگى « قوچوبالىق بېگى (Qočo baliq bagi) » ئالىي ئۆگە دېگەن ئادەم بولغانىكەن. ئۇ ئادەم بۆگۈ قاغانىنى ئۆزىنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى دەپ ھېسابلىغان. مۇشۇ تېكست مەزمۇنىغا قارىغاندا، بۆگۈ قاغانىنىڭ تەختكە چىقىقانلىقىنىڭ ئىككىنچى يىلى 60-يىلىغا توغرا كېلىدۇ. بۆگۈ قاغانىنىڭ ئەمەل-ئامىلىرى تېخىمۇ تولۇق يېزىلغان ئىككىنچى بىر تېكستتە 767 — 768-يىللاردىمۇ ئالىي تۇتۇق ئۆگەنىڭ يەنىلا قوچۇنىڭ بېگى ئىكەنلىكى بايان قىلىنغان.

مانى دىنىي مەزمۇنىدىكى تۈركچە تېكست (TM 301 نومۇرلۇق) تە كۆرسىتىلىشىچە، قوچۇنىڭ سىرتىدىكى يەرلەرنى، يەنى يايلاقلارنى « ئەل تۇتمىش ئۇلۇغ بىلگە تەڭرى قاغان »، يەنى بۆگۈ قاغان ئىدارە قىلغان. بۆگۈ قاغانىنىڭ « ئەتىۋارلىق ئوغلى » ئەل ئۆگەسى تۈزلۈك بەگ « قوچۇ شەھىرىنىڭ بېگى » بولغانىكەن. ھازىر تۇيۇقتىكى بىر ئىبادەتخانا تېمىغا يېزىلغان بۇددىزم مەزمۇنىدىكى بېغىشلىما ئېلان قىلىندى. مەزكۇر تېكستنى يازغۇچى ۋە يازدۇرغۇچىلار ئۆز ھمايىچىلىرىنى « بىزنىڭ ئىلاھ بۆگۈ تەڭرىقاندۇر »، « قوچۇبالىق بەگى » تۈزلۈك بەگدۇر دەپ كۆرسىتىدۇ. مەزكۇر بېغىشلىما 767 — 770-يىللىرى يېزىلغان.

شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ بۆگۈ قاغانى تەختكە ئولتۇرغان يىلدىن باشلاپ، يەنى مانى دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن بۇرۇن، پايتەختى گەرچە ئورخۇن دەرياسى بويىدا بولسىمۇ، تۇرپان

ئويمانلىقىدىكى مانى ۋە بۇددا دىنىدىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھىمايىسچىسىگە ئايلانغان. ياغاچ تارشىدىكى بىر تېكستكە قارىغاندا، قاغانىنىڭ ھاكىمىيىتى «شەرقتە شاجۇ (沙州 دۇنخۇاڭ — مۇھەررىردىن) دىن باشلاپ، غەرب تەرەپتە نوچ بارىسغانغىچە يەتكەن». قارىغاندا، بۇ يەردىكى گەپ، بۆكۈ قاغانىنىڭ شاجۇ، تارىم ئويمانلىقى ۋە يەتتەسۇ (ئىسسىقكۆل ئەتراپىدىكى يەرلەر) نىڭ بىر قىسمىدىكى مانى، بۇددا دىنلىرىدىكى تۈركىي خەلقلەر ئۈستىدىكى ھامىيلىقى ئۈستىدە كېتىۋاتسا كېرەك. ئارىدىن ئۆزۈن ئۆتمەي، يەنى 767-يىلدىن كېيىن، بۆكۈ قاغانىنىڭ ئوغلى قوچۇغا بەگ بولدى.

كېيىنكى ۋەقەلەر ئۇيغۇرلارنىڭ تەسىرىنىڭ بۆكۈ قاغاندىن بۇرۇن، بولۇپمۇ بۆكۈ قاغان تەختكە چىققاندىن باشلاپ، كۈچار، قاراشەھەر، بەشبالىق ھەمدە شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىدىكى ئاساسىي تۈركىي قەبىلە باسمىلار ۋە قارلۇقلارنىڭ بىر قىسمىغمۇ يېتىپ بارغان بولۇشى مۇمكىن، دېگەن پەرەزنى ئىسپاتلىماقتا. تېرخىن ئابىدىسىدە ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان (747 — 759-يىللىرى 〈 汗可英武威远即，汗可勒葛 تەڭرىدە بولمىش ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان — مۇھەررىردىن 〉) نىڭ پۈقرالىرى ئىچىدە ياغما قەبىلىسىنىڭمۇ بارلىقى سۆزلىنىدۇ. ياغما قەبىلىسى قارلۇق قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك قەبىلە ئىدى.

8-ئەسىرنىڭ 80-يىللىرى، موڭغۇلىيىدىكى ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن شەرقىي تەڭرىتاغدىكى ئاھالىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ناچارلىشىپ كەتتى. بۇ ئەھۋال «كونا تاڭنامە» دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «بەشبالىق ۋە ئەنشى (كۈچار) دىكىلەر ئوردىغا ئەۋەتىلىدىغان نەرسىلەرنى ئۇيغۇر قاغانلىقى ئارقىلىق ئۆتىدىغان يوللار بىلەن ئەۋەتەتتى. شۇڭا، ئۇلار ئۇيغۇرلارغا بويسۇناتتى. ياۋايىلار ئاچكۆز ۋە زالىم، تەلىپىنىڭ

چېكى يوق ئىدى. بەشبالىق ۋارۋارلاردىن يىراق ئەمەس ئىدى. ئۇلار زورلۇق بىلەن خەلقنىڭ كىيىم-كېچەك، يېمەك-ئىچمەكلىرىنى ۋە باشقا قىممەتلىك بۇيۇملىرىنى تارتىۋالاتتى. خەلقنىڭ قولىدا جان ساقلىغۇدەك ھېچنەرسە قالمىدى. ئۇلاردىن باشقا، 6000 ئائىلىلىك شاتو بەشبالىق بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە ئىدى. ئۇلارمۇ ئۇيغۇرلارغا ئىتائەت قىلاتتى. ئۇيغۇرلار ئۇلارنى خالىغانچە بۇلاڭ-تالاڭ قىلاتتى. خەلق مانا مۇشۇ ئىشلارغا نارازى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيتتى »①.

شۇ چاغدىكى ۋەزىيەت ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، تۆۋەندىكىچە ئىدى: قارا بالغاسۇن يادىكارلىقلىرىغا قارىغاندا « (قارا خەلق) ھېيلىگەر، قارا نىيەت، يارامسىز دۇشمەنلەر بىلەن بىرلىشىپ، تۆلەشكە تېگىشلىك ئۇلپانلىرىنى يېتەرلىك دەرىجىدە تۆلىمەيدىغان بولدى ». يەنە شۇ چاغلاردا تۇبۇتلەر لوپنۇر بىلەن خوتەن ئارىلىقىدىكى يەرلەرنى ئىگىلىۋالدى، 787-يىلى دۇنخۇاڭنى بېسىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇيغۇرلار تۇبۇتلەر بىلەن يۇزمۇيۇز دوقۇرۇشۇپ قالدى.

ئۇيغۇرلار پايتەختىدە يۇز بەرگەن مانى دىنىدىكىلەرگە قارشى سىياسىي ئۆزگىرىش تارىم ۋادىسىدىكى شەھەرلەردە كۆپ نارازىلىق پەيدا قىلدى. 779-يىلى، بۆكۈ قاغان ئوردىسىدا يۇز بەرگەن ئىسيانىنىڭ قۇربانى بولدى. بۇ ئىسيانىنى تەسىرى چوڭ ئەمەلدار — قاغانىنىڭ شەرەم تۇغقىنى تۇن باغا تارخان (干达贺顿 — مۇھەررىردىن) باشلامچىلىق قىلىپ قوزغىدى②.

تۇن باغا تارخانىنى تاڭ ئوردىسىمۇ يۆلەپ كەلدى. ئوردىدىكى ئۆزگىرىشتە ئۆلتۈرۈلگەنلەر ئىچىدە بۆكۈ قاغاندىن

① ئا. گ. مالياۋكىن: « ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار »، 138-بەت.

② تېرخىن ئابدىسىدە « ئىچكى بۇيرۇقلارنىڭ باشلىقى ئىنانچۇ باغا تارخان » دەپ يېزىلغان (ۋاسىلىيېف: « قوشۇ سايىدام ۋە قارا بالغاسۇندىن تېپىلغان ئورخۇن ئابىدىلىرىدىكى خەنزۇچە تېكىستلەر »، 1897-يىل، پېتېربۇرگ نەشرى، 25-بەت).

باشقا، ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى، يېقىن مەسلىھەتچىلىرى ۋە نۇرغۇنلىغان سوغد لىقلار، قاغان ئەتراپىدىكى مانى تەلىماتىنى ئۆگەنگۈچى ۋە تەشۋىق قىلغۇچى ئادەملەرمۇ بار ئىدى. ۋەقەدىن كېيىن، مەزكۇر گۇرۇپپىنىڭ باشلىقى «ئالىپ قۇتلۇق بىلگە قاغان» (780 — 789-يىللىرى) دەپ ئېلان قىلىندى. شۇنداق قىلىپ، قاغانلىق تەختىگە ياغلاقارلارنىڭ يان تارمىقى چىقتى، يېڭى قاغاننىڭ ۋارىسلىرى كۇلۇگ بىلگە قاغان (789 — 790-يىللىرى 〈忠贞可汗〉 تەكتىدە بولمىش كۇلۇگ بىلگە قاغان— مۇھەررىردىن〉) ۋە قۇتلۇق بىلگە قاغان (790 — 795-يىللىرى 〈汗可伽毗录咄骨即，汗可诚奉— مۇھەررىردىن〉) لار بولدى. بۇلار دادىلىرىنىڭ سىياسەتلىرىنى داۋاملاشتۇردى. بۇكۇ قاغاننىڭ تارىم ۋادىسىدا پۈت دەسسەپ تۇرالىشىغا ئاساس بولغان ئىتتىپاق ۋە بېقىندىلىق مۇناسىۋەت توختامىنىڭ پرىنسىپلىرى بۇزۇلدى. يېڭى قاغانلار سودا-تىجارەتتىن كىرگەن پايدىلارغا قارىغاندا، تەكىرتاغ باغرىدىكى سوغد ۋە تۈرك ئاھالىلىرىدىن بۇۋاستە باج-سېلىق يىغىش يولى بىلەن ئۇلارنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشنى ئەۋزەل كۆردى. بۇ شەھەرلەردە مانى دىنىنىڭ ئورنى خېلىلا چوڭ ئىدى. سوغد ۋە تۈركلەرنىڭ مانى دىنى تەشكىلاتلىرى يەتتە سۇدىن ئىچكى جۇڭگوغىچە باردىغان يول ئۇستىدىكى سودا-تىجارەت ئىشلىرىنى ئاساسىي باشقۇرغۇچىلار ئىدى. بۇ تىجارەت يولىنىڭ ئوردۇبالىق ئارقىلىق ئۆتىدىغان قىسمى ئالىپ قۇتلۇق تەرىپىدىن توختىتىپ قويۇلغانىدى. بۇنداق قىلىشنىڭ نەتىجىسى تېزلا ئۆزىنى كۆرسەتتى. «كونا تاڭنامە» دە تۆۋەندىكى مەلۇماتلار بېرىلغان: «قارلۇقلار ۋە ئاق كېيىملىك تۈركلەر (يەنى مانى دىنىدىكىلەر) ئۇيغۇرلار بىلەن ئوبدان ئۆتۈپ كەلگەنىدى. لېكىن، ئۇلارمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تالان-تاراج قىلىشىغا نارازى ئىدى. تۇبۇتلەر قەمەتلىك سوۋغا-سالاملار بىلەن ئۇلارنى سېتىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن،

قارلۇقلار ۋە مانى دىنىدىكى تۈركلەر تۇبۇتلەرگە ئەگىشىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، تۇبۇتلەر قارلۇقلار ۋە ئاق كېيىملىك تۈركلەرگە باشلامچىلىق قىلىپ، ئالدىنقى يىلى (788 — 789-يىللىرى) بەشبالىققا ھۇجۇم قىلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ باش ۋەزىرى ئەل ئۆگەسى ياردەم بېرىش مەقسىتىدە ئەسكەر باشلاپ كەلدى. لېكىن، بىرنەچچە قېتىم مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. تۇبۇتلەر بەشبالىقنى قاتتىق قورشىۋالدى. بەشبالىق ئاھالىسى ئۇيغۇرلاردىن بىزار بولغانىدى. شۇڭا، شۇ يىلنىڭ ئۆزىدىلا (790-يىلى) پۈتۈن شەھەر تۇبۇتلەرگە تەسلىم بولدى. شاتۇ (دالا تۈركلىرى) قەبىلىلىرىمۇ تەسلىم بولدى »①.

ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقچىسى بولغان تاڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى بىلەن شىمال تەرەپكە چېكىندى. 791-يىلى، ئۇيغۇرلار يېڭىدىن 50 — 60 مىڭ ئەسكەر باشلاپ كېلىپ، ۋەزىيەتنى ئۆزلىرىگە پايدىلىق تەرەپكە بۇرىۋېتىپ بولغان بولسىمۇ، بۇنىڭدىن نەتىجە چىقمىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، تۇبۇتلەرنىڭ ئىتتىپاقچىسى بولغان قارلۇقلار موڭغۇلىيىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ستۇپا دەرياسى بويىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يايلاقلىرىنى ئىگىلىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇيغۇرلار غەرب تەرەپتىكى ئاخىرقى بازا تۈرپان ئويمانلىقىنى تاشلاپ چىقتى.

ئۇيغۇرلار بىلەن تۇبۇت ۋە قارلۇقلار ئوتتۇرىسىدا بولغان قاتتىق ئۇرۇش خېلى ئۇزاق داۋاملاشتى. ئەمما، ئۇرۇشنىڭ نەتىجىسى قانداق بولغانلىقى ئېنىق ئەمەس. ئۇيغۇرلار 791-يىلى كۈزدە، بەشبالىق يېنىدا غەلبە قازانغانلىقى توغرىسىدا تاڭ ئوردىسىغا مەلۇم قىلدى. ئەمما، بۇ ۋەقەنىڭ ئېنىقلىقى توغرىسىدا زىت مەلۇماتلارمۇ بار. 795-يىلى، شېتىز قەبىلىسى ئوردۇبالىقتا ھاكىمىيەت بېشىغا چىقتى. قاغان ئالپ قۇتلۇق (795 — 805-يىللىرى 〈 汗可信 〉 تەكرىدە ئۇلۇغ

① ئا. گ. مالياۋكىن: « ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار »، 138 — 139 -، 143 -، 149 - بەتلەر.

بولمش قوچ قوتلوق بىلگه قاغان — مۇھەررىردىن) ئۆزىدىن ئىلگىرىكى قاغانلارنىڭ سىياسىتىنى ئۆزگەرتتى. 795-يىلى «يورۇقلۇق دىنى» (مانى دىنى) تولۇق ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. مانى مۇخلىسلىرى قاغانلىق پايتەختىنى ئۆزلىرىنىڭ تۇرىدىغان ئورۇنلىرىغا ئايلاندۇردى. قارا بالغاسۇندىن تېپىلغان ئابىدىلەرگە قارىغاندا، ئۇيغۇر قاغانى يەنسەي قىرغىزلىرىنى مەغلۇب قىلغان، ئۆزلىرىنىڭ بەشبالىق ۋە كۇچارلاردىكى ھاكىمىيەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن، تۇبۇت ۋە قارلۇقلار تولۇق تارمار قىلىنغان، ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى فەرغانىگىچە يېتىپ بارغان.

ئۇيغۇر قاغانلىقى 840-يىلى قاتتىق ئىچكى جېدەل، قىرغىزلار-نىڭ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ زەربە بېرىشلىرى نەتىجىسىدە ھالاك بولدى. ئۇيغۇرلار (توققۇز ئوغۇزلار) نىڭ ئون بەش قەبىلىسى ياغلاقار پان تېگىن رەھبەرلىكىدە يەرلىرىنى يەنسەي قىرغىزلىرىغا تاشلاپ بېرىپ، شەرقىي تەكرىتاغ رايونىغا يېتىپ كەلدى. شەرقىي تەكرىتاغ رايونى ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ئەسلىدىكى چەت رايونلىرىنىڭ بىرى ئىدى (پان تېگىن بىر مەزگىلدىن كېيىن «مەڭلىك» ئۇنۋانىدا يۈرگەن). «مەڭلىك» قاغان ئالىي ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىش مەقسىتىدە كۇچار شەھىرىنى ئىشغال قىلدى. قارىغاندا، پان تېگىننىڭ ئومۇمىي رەھبەرلىكى ئۆزۈن ئۆتمەيلا قولدىن كەتكەن بولسا كېرەك. ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر كۇچلۇك گۇرۇپپىسى بەشبالىقتا كېلىپ ئورۇنلاشتى. بۆكۇچىن (仆固俊 — مۇھەررىردىن) مانا مۇشۇ گۇرۇپپا ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى ئىدى. بۆكۇچىن 866-يىلى «قوچۇنى بېسىۋالدى ۋە ئۇ يەردىكى بارلىق قەبىلىلەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇردى»①. بۆكۇچىن تۇبۇتلەرنى تارمار كەلتۈردى ۋە پۈتۈن شەرقىي تەكرىتاغنىڭ ئىگىسى بولۇپ

---

① ئا. گ. مالياۋكىن: «ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، 138 — 139 - ، 143 - ، 149 - بەتلەر.

قالدى. شۇنىڭ بىلەن، يېڭى قوچۇ ئۇيغۇر ئېلى تىكلەندى. بۇ ئەلنىڭ پايتەختى دەسلەپ كۆچاردا، كېيىن بەشبالىقتا، ئاخىردا قوچۇدا بولدى.

قوچۇ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرى توغرىسىدا تارىخىي مەنبەلەردە يېتەرلىك ماتېرىيال يوق. پەقەت قەدىمكى ئۇيغۇرچە تېكست — پارچىلارلا تارىخىي ۋە جۇغراپىيەۋى ئەھمىيەتكە ئىگە①.

غەربىي يۇرت ئۇيغۇرلىرىنىڭ توغرىسىدىكى ئەڭ بالدۇرقى مەلۇماتلار «ھۇدۇدۇلئالەم» ۋە گەردىزىنىڭ ئەسىرىدە ئۇچرايدۇ. بۇنىڭدىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلار (توغۇز غۇزلار) نىڭ شۇ چاغدىكى قوشنىلىرى شەرقتە چىن، جەنۇب ۋە غەربىي جەنۇب تەرەپتە تۇبۇت، قارلۇقلار، شىمالدا قىرغىز ۋە قالماقلار بولغانىكەن. «قاغانىنىڭ يازلىق ئوردىسى» پەنجىكەنت (بەشبالىق) دېيىلگەن، «ھۇدۇدۇلئالەم» دە كۆرسىتىلىشچە، توغۇز غۇز مەملىكىتىنىڭ زېمىنى باشقا تۈركىلەرنىڭ يەرلىرىگە قارىغاندا ھەممىدىن كەڭ، ئاھالىسى كۆپ بولۇپ، ئاساسەن كۆچمەنلەر ئىدى. كۆچمەنلەرنىڭ بايلىقى «قوي، كالا، يىلقىلار» دىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇۋچىلىق مەھسۇلاتلىرىمۇ خېلى رول ئوينىغان، مەنبەلەردە ئىككى شەھەر، چوڭ بەش يېزا كۆرسىتىلگەن.

گەردىزىنىڭ كۆرسىتىشچە، توققۇز غۇز قاغانىنىڭ باش ئوردىسى «ئارق» شەھىرى، يەنى قاراشەھەر بولغان. پەنجىكەنت (بەشبالىق) مەملىكەتنىڭ چوڭ شەھەرلىرىنىڭ

① «توققۇز ئوغۇز دۆلتى» گە دائىر بايانلار 8 — 9-ئەسىرلەرگە ئائىت بولۇپ، بۇ مەلۇماتلار گەردىزىنىڭ «زەينۇل ئەخبار» ناملىق ئەسىرى، ۋاڭ يەندېنىڭ «قوچۇغا ئەلچىلىك خاتىرىسى» ۋە پارسلارنىڭ جۇغراپىيەۋى ئەسىرى «ھۇدۇدۇلئالەم» (892-يىلى يېزىلغان) نىڭ «توققۇز ئوغۇز يەرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ شەھەرلىرى توغرىسىدا بايان» دېگەن بابىدا ئۇچرايدۇ.

يىرسى بولغان. بەشبالىق بېگى بىلەن قاغان ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن قانلىق ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە، ھاكىمىيەت بېشىغا قاغانلىقنىڭ بەشبالىق تارمىقى چىققان. ئومۇمەن، مەملىكەتنىڭ دېھقانچىلىق ئاساس قىلىنغان ئەل ئىكەنلىكى؛ ئۇزۇم ۋە ئۇزۇم ھارىقى ئىشلەپچىقىرىلىدىغانلىقى؛ شەھەر، كەنتلەرنىڭ كۆپلىكى تونۇشتۇرۇلىدۇ. ئەمما، توققۇز غۇزنىڭ ئۆزلىرى، تېخىمۇ ئېنىقراق ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ «ئاددىي خەلق» دەپ ئاتالغان قىسمى «چېدىرلاردا ياشىغۇچى چارۋىچىلار» دىن ئىبارەت ئىدى. جەڭىمانە ئېلىشقا توغرا كېلىپ قالغاندا، «يېڭى كىگىز بىلەن ئورالغان چېدىر» ئېلىناتتى. قاغان ئۆزى پاكاراق ياسالغان ۋە جۇڭگو تاۋار-دۇردۇنلىرى بىلەن قاپلانغان، كىگىزلەر سېلىنغان سارايدا تۇراتتى. ئەمما، قاغاننىڭ كېيىملىرى خەلق ئىشلىتىدىغان يىپەك ۋە پاختا رەختلەردىن تىكىلەتتى. يۇڭ رەخت ۋە كىگىزلەردىن تىكىلمەيتتى. موڭغۇلىيىدىن كەلگەن قەبىلىلەرنىڭ ئولتۇراق ھاياتقا ئۆتۈشى ئىلگىرى-كېيىن بولغان.

ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىنكى 10～20 يىل داۋامىدا، ئۇلارنىڭ دىنلىرىدا ئۆزگىرىش بولمىدى. قاغان، ئەمەلدارلار ۋە قاغان ئەتراپىدىكى نۇرغۇنلىغان ئادەملەر مانى دىنىغا ئىشىنەتتى. مەسىلەن، قوچۇ بېگىنىڭ سارىيى ئالدىدا «ھەر كۈنى مانى دىنى ئېتىقادچىلىرىدىن 300～400 ئادەم توپلىنىپ، مانى دىنى ئەسەرلىرىنى ئۇنلۇك ئوقۇيتتى». ئەينى ۋاقىتتا، شەھەر ۋە ۋىلايەت دائىرىسىدە خىرىستىئان، زوروئاستىر (ئاتەشپەرەسلىك) ۋە بۇددا دىنلىرىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارمۇ بار ئىدى. ئۇلار دىنىي پائالىيەتلەرنى ئېلىپ باراتتى. ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن قوچۇدا يۈرگۈزۈۋاتقان ئىدارە قىلىش سىستېمىسى تامامەن ئوخشاش ئىدى، بۇ يەردىكى «ئىدىقۇت» ئالىي ھۆكۈمران بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا ئالىي سوت ۋە ئەمرلەشكەرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەيتتى.

هەربىي يۇرۇشلەردە ئىدىقۇتنىڭ يېنىدا ئېغىر قوراللار بىلەن قوراللانغان بىر تۈمەن تۈرغاق بولاتتى①. ئىدىقۇتنىڭ ئوبرازى ئىلاھلاشتۇرۇلغان بولسا كېرەك. چۈنكى، ئىدىقۇت خەلقنە ئاز كۆرۈنەتتى، ئۇنىڭ ئەترايدا دائىم ئوبدان تاللانغان، چىرايلىق كىيىنگەن قورۇقچىلار بولاتتى، كىيىملىرى تاۋار-دۇردۇنلاردىن تىكىلگەن بولۇپ، بېلىدە ئالتۇن كەمەر، بېشىدا ئالتۇندىن ياسالغان مەخسۇس باش كىيىملىرى بولاتتى، خەلق ئىدىقۇت چىقاندا تىزلىنىپ ئولتۇراتتى ۋە ئىدىقۇت مىنگەن ئات ئالدىدىمۇ تىزلىرىنى پۈكەتتى. ھۆكۈمەتنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئورگىنى « توققۇز ۆەزىر » نىڭ كېڭىشى ئىدى. بۇ توغرۇلۇق ئەڭ قەدىمكى تارىخىي مەنبەلەردە سۆزلىنىدۇ. « تاڭنامە » دە ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ « ئالتە تاشقى ۆەزىرى ۆە ئۈچ ئىچكى ۆەزىرى » بولغانلىقى بايان قىلىنىدۇ. بۇ بەلگىلىمىنىڭ تېخىمۇ ئېنىقراق تەسۋىرىنى تېرخىن مەڭگۈ تېشىدىن كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ يادىكارلىققا قارىغاندا، قاغان ئەترايدا توققۇز « ئۇلۇغ بۇيرۇق » مەنسەپلىرى بولغان. بۇلار « ئىچكى » ۆە « تاشقى » ۆەزىرلەر دەپ بۆلۈنگەن. بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا « باشلىقلىرى » بولغان. بۇيرۇقلار (ۆەزىرلەر) ئەينى ۋاقىتتا، قاغان ئەسكەرلىرىنىڭ ئەمرلەشكەرلىرى ھېسابلانغان. ئەمەلىيەتتە، ھاكىمىيەت مۇشۇ « توققۇز ئۇلۇغ بۇيرۇق » نىڭ بىرسىنىڭ قولىغا تولۇق ئۆتۈپ قالغان ۋاقىتلارمۇ بولغان. 780-ۆە 795-يىللىرى، مۇشۇ بۇيرۇقلار قاغانىنى ئورنىدىن ئېلىپ تاشلىغان ۆە ئۆزلىرى ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىۋالغان. 8 — 9-ئەسىرلەردە، ياغلاقار قاغانلىرىنىڭ نوپۇزى ئۆسۈپ كەتكەن. قاغانىنىڭ ئورنىنى تارتىۋالغان ئادەم باشقا قەبىلىگە مەنسۇپ بولسىمۇ،

① تېرخىن مەڭگۈتېشىدا ئۇلار « تۈرغاق » دەپ ئاتالغان. س. گ. كلياشتورنىي: « تېرخىن مەڭگۈتېشى » (« سوۋېت تۈركولوگىيىسى » ژۇرنىلى، 1980-يىل، 3-سان)، 82 — 85-بەتلەر.

ئۇ هاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، شۇ كونا هۆكۈمران ئۇرۇقىنىڭ سۈلالە نامىنى ئۆزگە قويۇل قىلغان.

بەزىبىر ئۇيغۇرچە مانى ۋە بۇددا تېكستلىرىنىڭ پارچىلىرىدىن شۇنى ئېنىقلاشقا مۇمكىن بولىدۇكى، قوچۇنىڭ هۆكۈمرانلىرى ئۆزلىرىنى «قاغان» ياكى «خان» دەپ ئاتاشنى توختىتىپ قويغان (قارىغاندا، ئۇيغۇرلار بۇ يەرلەرنى ئىگىلەپ بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن شۇنداق قىلغان بولسا كېرەك). ئۇلارنىڭ ئەمەل ناملىرىنى تولۇق ئەسلىگە كەلتۈرگەندە تۆۋەندىكىچە بولغان: «ئارسلان بىلگە تەگرى ئىلىگ ئىدىقۇت». «ئارسلان» سۆزى كېيىنچىرەك قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ قاغان جەمەتى نامى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنغان دەپ قارىلىدۇ. ياغلاقار دېگەن نام پەقەت گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ قاغانى نامىدا ئۇچرايدۇ. بۇ نامۇ 1000-يىللار ئەتراپىدا ئەڭ ئاخىرقى قېتىم ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇم. قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ قاغانلىق ئۇنۋانى قىسقارتىلىپ «ئىدىقۇت» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن ۋە ئىدىقۇتنىڭ ئوبرازى تولۇق ئىلاهلاشتۇرۇلغان. قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى مۇستەقىللىقىنى يوقىتىپ، موڭغۇللارغا بېقىنغاندىن كېيىنمۇ ساقلىنىپ قالغان. قوچۇنىڭ «ئىدىقۇت» ئۇنۋانىنى قوللانغان ئاخىرقى هۆكۈمرانى تۇغلۇق تۆمۈر (1347 — 1365-يىللىرى).

«سۇڭ سۈلالىسى تارىخى» دىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 965-يىلى «ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى» هۆكۈمرانىنى «قاغان» دەپ ئاتىغانكەن. شۇ چاغدا سۇڭ سۈلالىسى ئوردىسىغا ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ باشلىقى بىر بۇددا راهىبى بولۇپ، ئوردىغا سوۋغا قاتارىدا بۇددانىڭ بىر چىشىنى تەقدىم قىلغان. مانا بۇ قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىدە مانى دىنىنىڭ ئورنىنى بۇددا دىنىنىڭ ئىگىلىگەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان مەلۇماتتۇر.

سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندې قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنى ناھايىتى بايىشات، تەرەققىي قىلغان بىر ئەل قاتاردا تەسۋىرلەيدۇ. ئۇنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىدىكى كەمبەغەللەرمۇ ھەر كۈنى گۆش يەيدىكەن، يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر ئۆزلىرىنىڭ يىلقا توپىنىڭ سانىنى بىلمەيدىكەن، ئىگىلىكتە سۈنئىي ئۇسۇل بىلەن سۇغۇرۇلىدىغان دېھقانچىلىق ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدىكەن، مېتال تاۋلاش ۋە باشقا قول ھۈنەرۋەنچىلىكلەر تەرەققىي قىلغانكەن. بۇ دۆلەتنىڭ زاپاس ئەسكىرىي كۈچلىرى توغرىسىدا مەلۇماتلار يوق. ئەمما، ئۇ يەردىكى ئاھالىنىڭ ئات مىنىش، ئوق ئوۋلاش ۋە ئوقيا ئېتىشقا ماھىرلىقى مەلۇم. دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇش بەكمۇ تەرتىپلىك بولۇپ، دۆلەت نامىدىن يۇرگۈزۈلگەن ئالاقە ۋە دۆلەت نامىغا كەلگەن خەت-چەك، ئالاقىلەر مەخسۇس ياسالغان دۆلەتلىك ئارخىپ ساريىدا ساقلىنىدىكەن. قاغانىنىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىسى ۋە قاغان پايتەختتە بولمىغان چاغلاردا، قاغان نامىدا ئىش باشقۇرغۇچى ئادەم قاغانىنىڭ تاغىسى بولۇپ، «باش ۋەزىر» (ئاغا ئۆگە) لىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىكەن. ماتېرىياللاردا يەنە بۇددا دىنىنىڭ ئورنىنىڭ ناھايىتى يۇقىرىلىقى، مانى دىنىنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتقانلىقى ۋە مانى دىنىنىڭ پەقەت پارس راھىبلىرىغلا خاس بولۇپ قالغانلىقى ناھايىتى ئېنىق كۆرسىتىلگەن①.

قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ دەسلەپكى تارىخى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار ۋاڭ يەندې كۆرسەتكەن ئەھۋاللار بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. ئەمما، قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىدۇ. كېيىنكى دەۋرلەردە تېخىمۇ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلىدۇ. 13-ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، بۇ تەرەققىيات تېخىمۇ روشەن گەۋدىلىنىدۇ.

① ئا. گ. مالياۋكىن: «ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، 88 - بەت.

ئۇيغۇرلار تارىم ئويمانلىقى ۋە جۇڭغارىيەدىكى شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلدى.

10 § . قارلۇق قاغانلىقى ۋە قاراخانىيلار دۆلىتى

غەربىي يۇرتنىڭ غەربى (قەشقەرىيە) ۋە ئۇ يەرلەرگە قوشنا يەتتەسۇدا ئەھۋال باشقىچە بولدى. قاراخانىيلار دۆلىتىدىن ئىبارەت بۇ ئىمپېرىيە مەركىزىي ئاسىيا داللىرىدىن تەڭرىتاغنىڭ تاغلىق يايلاقلىرىنى نىشانلاپ كەلگەن تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ بوستانلىقلارنى ئاساس قىلىپ بۆلۈنۈپ تۈرۈشلىرىغا خاتىمە بەردى. دەل مۇشۇ يەردە، 9-ئەسىردە دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىرگە مەنسۇپ ئىككى ئەڭ چوڭ ئەسەر « قۇتادغۇبىلىك » ۋە « تۈركىي تىللار دىۋانى » ئىجات قىلىندى. بۇلارنىڭ ئاپتورلىرى يۈسۈپ خاس ھاجىب ۋە مەھمۇد قەشقەرىلەرئىدى. « قۇتادغۇبىلىك »نىڭ قەھرىمانلىرى كۈن تۇغدى، ئاي تولدى، ئۆگدۈلمىش ۋە ئۇدغۇرمىشلەر 900 يىل سۆھبەتلىشىدۇ. ئۇلار ئۆزئارا ئۆگىنىدۇ، شۇ دەۋر كىشىلىرىنىڭ ئوي-پىكىرلىرىنى يۇقىرى باھالايدۇ، بەزىلىرىنى ئەيىبلەيدۇ. ئۇلار ئۆزلىرى ياشاۋاتقان دەۋرنى مەدھىيىلەيدۇ ۋە سۆكىدۇ. ئۇ ئادەملەر دۇنياسى بولسا تۈركىي خەلقلەر ئىلى ئىدى. بۇ ئەلنىڭ ھۆكۈمرانى ئۆزىنى باغدات خەلىپىسىنىڭ خىزمەتچىسى ۋە ئەتىۋارلىق ئادىمى دەپ ھېسابلايدۇ. قاغانلارنىڭ ئۇنۋانلىرىغا شۇ زامانلاردا مۇسۇلمان ئەللىرىنىڭ غەربىدە پەيدا بولغان « مەلىكۇل مەشرىق » (شەرق پادىشاھى)دېگەن سۆزلەرنى قوشۇپ قويىدۇ.

بۇگۈنكى كۈندە، شۇنى چۈشىنىش قىيىنكى، « ئىسلام » ۋە « تۈركلەر »، « ئىران » ۋە « تۈران » دېگەن ئۇقۇملارنى بىر-بىرىگە قارمۇقارشى قويۇپ تەرىبىيە ئالغان تۈرك ۋە

ئىران قەبىللىرىنىڭ نەزىرىدە بىرلەشتۇرۇش مۇمكىن ئەمەس، دەپ قارالغان نەرسىلەر بىرلەشكەن. تۇرمۇش-ھايات يەنىلا ئۆز يولىنى تاپقان. 9-ئەسىردە قۇلاقتا سەت ئاڭلىنىدىغان، پەقەت قىلىچ، قورال كۆچلىرى بىلەنلا قىلىشقا مۇمكىن دەپ قارالغان نەرسىلەر 11-ئەسىردە تەبىئىي ھالدا شۇنداق بولۇشنى كېرەك دەپ قارالغان ۋە قەلەم كۆچى بىلەن مۇستەھكەملەنگەن.

ئەڭەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى تۈركىي تىلدا بىزگە يېتىپ كەلگەن تۇنجى يادىكارلىقلار شېئىر بولماستىن، بەلكى قانۇنغا دائىر ھۆججەتلەرنىڭ بولۇشى تاسادىپىي ئىش ئەمەس. مەزكۇر ھۆججەتلەر يەركەندىن تېپىلغان بولۇپ، سودا-تىجارەت، يەر ھەم قوللار توغرىسىدىكى ماتېرىياللاردۇر. بۇ ھۆججەتلەرنىڭ يېزىلىش ئۇسلۇبى ئوردا شائىرلىرىنىڭ قەسىدىلىرىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. ئەڭەب يېزىقى بىلەن تۈركىي تىلدا يېزىلغان تۇنجى داستاننىڭ دەسلەپكى مىسرالىرى شېئىرىيەت نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ئادەتتىكى ئىشلار دەپ قارىلىدىغان ئىدارە قىلىشنىڭ مەزمۇنلىرى، قائىدە-يوسۇنلىرى، يۇرۇش-تۇرۇش ئۇلچەملىرى، سودا-سېتىق ۋە قول ھۆنەرۋەنچىلىككە دائىر ئۇقۇملار ئىدى. بۇ داستاننىڭ بەزى مەزمۇنلىرى ناھايىتى ئەمەلىي مەسىلىلەر بولۇپ، ئۇلار خۇددى قانۇنىي ھۆججەتلەرگە ئوخشاپ كېتىدۇ. مۇشۇلارنىڭ ھەممىسىدە بۇگۈنكى كۆچمەنلەرنىڭ ئۆز دەۋرىدە 2000 يىلدىن ئوشۇق ھۆكۈم سۈرگەن مۇرەككەپ شەھەر مەدەنىيىتىنى ئۆزلەشتۇرگەنلىكى، دۇنيانى تونۇغانلىقى ۋە بۇ يېڭى مۇرەككەپ دۇنيانىڭ ئەڭ مۇھىم تەرىپى بولغان ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمگە لايىقلىشىپ، ئۇنىڭغا چوڭقۇر چۆكۈپ، بۇلارنى تولۇقلىغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. «قۇتادغۇبىلىك»تە بىرقانچە ئەدەبىي ئەنئەنە ئارىلىشىپ كەلگەن، داستاندا بەزىدە قەدىمكى تۈرك مەڭگۈ تاشلىرىدىكىدەك پەللىگە

كۆتۈرۈلگەن جۇشقۇن مسرالار، پەندۇنەسىھەتكە دائىر مسرالار، بەزىدە قويۇق يايلاق پۇرىقىدىكى لىرىكىلىق مسرالار، يەنە بەزىدە سوپىلارنىڭ بىلىپ بولمايدىغان سىرلىق ئىچكى دۇنياسىنىڭ ئاممىللىرى كۆرۈلىدۇ. داستان مۇرەككەپ ۋە كۆپ قاتلاملىق بولۇپ، قاراخانىيلار دۆلىتىدىكى مىللىي ۋە سىياسىي رېئاللىق ئەكس ئەتكەن.

قاراخانىيلار دەۋرى ئۇتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا ئۇزۇنغىچە «قاراكۆغۇ دەۋرى» دەپ قارىلىپ كەلگەنىدى. بۇ ھەقتىكى تۇنجى تەسەۋۋۇر ۋ. ۋ. گىرىگورىيېفنىڭ ئەسەرلىرىدە ئېنىق ئۇتتۇرىغا قويۇلدى. بۇ سۇئالنىڭ «قاراخانىيلار» دېگەن نامىمۇ گىرىگورىيېف تەرىپىدىن قويۇلدى. ۋ. ۋ. بارتولد مۇسۇلمان ئاپتورلىرىنىڭ قاراخانىيلارغا ئائىت ھەممە ماتېرىياللىرىنى تەتقىق قىلىپ، قاراخانىيلارنىڭ سىياسىي تارىخىنىڭ دائىرىسىنى سىزدى ۋە بۇ دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىي ھەم مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ بەزى يۆنىلىشلىرىنى كۆرسەتتى.

«قۇتادغۇبلىك» 1069-يىلى قەشقەردە يېزىلدى. قەشقەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ بۆشۈكى ئىدى. تۈركىي قەبىلىلەر ئۆزلىرى بۇ شەھەرنى «ئوردۇكەنت» دەپ ئاتايتتى. بۇنىڭ مەنىسى «پايتەخت»، «ئوردا» دېمەكتۇر. «قۇتادغۇبلىك» بېغىشلانغان خانىنىڭ ئەرەبچە ئىسمى ئەبۇئەلى ئەل ھەسەندۇر. لەقمى ناسىر ئەل ھەق ۋەددىن مەلىكۇل مەشرىق بولۇپ، تۈركچە ئۇنۋانى تابغاچ بۇغرا قاراخاندۇر. مەزكۇر خانىنىڭ ئىسمى ۋە ئۇنۋانى تارىخىي ئەسەرلەردىن ئەمەس، بەلكى قانۇنىي ھۆججەتلەردىن مەلۇم بولدى.

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى تارىخچى، يۇسۇپ خاس ھاجىبنىڭ زامانداشى ئىمام ئەبۇل فۇتۇخ ئەل غەفىر ئەل ئالمائىنىڭ ئەسىرى «تارىخى قەشقەر» نىڭ ئايرىم پارچىلىرى جامال

قارشىنىڭ ئەسىرىدە ساقلىنىپ قالغان (13-ئەسىر). ھازىر بارتولد زامانىدا ھەل قىلىنمىغان مەسىلىلەر دەپ قارالغان سوئاللارنىڭ خېلىسىغا جاۋاب بەرگىلى بولىدۇ. مۇشۇنداق مەسىلىلەر قاتارىغا مەزكۇر سۇئالنىڭ كېلىپ چىقىشى، قۇرۇلغان يىلى، دەسلەپكى ۋاقىتلاردىكى خاراكتېرى، سىياسىي تۈزۈمى، ئاسان غەلىبە قازىنىشنىڭ سەۋەبلىرى ۋە تېزلا زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشنىڭ سەۋەبلىرىنى قويۇشقا بولىدۇ. قاراخانىيلارنىڭ ياكى شۇ دەۋر كىشىلىرىنىڭ قويغان ئىسىملىرى بويىچە «ئافراسياب ئىلى»، «مۇلكۇل قاغانىيە» نىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا يەتتە تۈرلۈك ئىلمىي پەرەز بار ئىدى. بارتولد بۇ پەرەز دائىرىسىنى ئۈچ قەبىلە (قارلۇق، چىگىل، ياغما) گە يىغىنچاقلاپ، مەزكۇر خانلىقنى شۇ قەبىلىلەرنىڭ بىرسى قۇرغان بولسا كېرەك، دەپ مۆلچەرلىگەن. ھازىر چىگىل، ياغما ۋە توخسى قەبىلىلىرىنىڭ قارلۇق قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا كىرگەنلىكى مۇقىملاشتۇرۇلماقتا، بۇ قەبىلىلەرنىڭ تارىخى بىر-بىرىگە چەمبەرچاس باغلىنىشلىق.

6 — 7-ئەسىرلەردە، تۈرك قاغانلىقىدىكى باشقا نۇرغۇن قەبىلىلەر بىلەن بىرگە، قارلۇقلارمۇ تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئۇرۇشلىرىغا قاتناشتى. قارلۇقلارنىڭ بىر قىسمى ئۇ چاغلاردا توخارىستاندا ئۆزلىرىنىڭ بىر قاغانلىقىنى قۇردى. تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمران ئۇرۇقى بولغان ئاشىناغا مەنسۇپ قاغانلارنىڭ بىرى قارلۇقلارغا باش بولدى ۋە توخارىستاندىكى ئېپتالىتلار دۆلتىنى ئاغدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئورنىنى ئالدى. ئەمما، قارلۇقلارنىڭ زور كۆپچىلىكى ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى ئانا يېرى جۇڭغارىيە ۋە ئالتايدا قالدى. مۇشۇ قارلۇقلار ئۇيغۇرلار بىلەن بىللە توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىغا كىردى.

681 — 682-يىللىرى، موڭغۇلىيىدە ئىككىنچى تۈرك قاغانلىقى مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، قارلۇقلار «ئۆتۈكەن تېغىنىڭ

خوجايىنلىرى » غا بويسۇندى (ئۆتۈكەن — مەركىزىي ئاسىيا دۆلەتلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئوردىسى)، 742-يىلى ئۇيغۇر، قارلۇق، باسمىللار بىرلىشىپ، ئاشنا سۇلالىسىنىڭ چوڭ تارمىقى ئىگىلەپ تۇرغان ھاكىمىيەتنى ئاغدۇردى ۋە باسمىللاردىن بىر كىشىنى قاغانلىققا كۆتۈردى. مەزكۇر قاغان ۋە قارلۇقلارنىڭ باشلىقى (يابغۇسى) ئاشنا ئۇرۇقىنىڭ يان تارمىقىغا مەنسۇپ ئىدى. ئاردىدا ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ھاكىمىيەت ئۇيغۇرلار (ياغلاقارلار) قولىغا ئۆتتى. بۇ ھاكىمىيەتتە قارلۇقلارنىڭ باشلىقلىرىغا « ئوڭ قانات (غەرب تەرەپ) يابغۇسى » دېگەن ئەمەل تەگدى. مۇسۇلمان ئاپتورلىرىدىن ئىبنى خورداد بىرىنچى قېتىم مەزكۇر ئەمەل نامىنى خاتىرىلەپ قالدۇرغان. قارلۇقلار « ي » تاۋۇشىنى « ج » دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ. ئىبنى خورداد بىخ قارلۇقلار تەلەپپۇزى بويىچە « ئەل جابغۇيە » دەپ يازغان.

قارلۇقلار يابغۇسىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئايرىم سىياسەت يۈرگۈزۈش نىيىتى بولغاچقا، ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا، ئۇيغۇر قاغانلىقىدىن ئايرىلىپ چىقتى. 8- ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدا، مەركىزىي ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىدا بىرنەچچە دۆلەت ئۆز ئارا ھۆكۈمرانلىق تالىشىپ سوقۇشلارنى قىلدى. تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇر قاغانلىقى بىر تەرەپتە تۇردى، قارشى تەرەپتە تۇبۇتلەر بولۇپ، قارلۇقلار تۇبۇتلەرگە يان باستى. ئەمما، قارلۇقلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ مەنپەئەتلىرىنى كۆزلىدى. 766-يىلى، بۇرۇن غەربىي تۈرك قاغانلىقى قارىمىقىدا بولغان يەتتە سۇدىكى تاراز ھەم سۇيئابتىن ئىبارەت ئىككى مەركىزىي شەھەر قارلۇقلارنىڭ قولىغا ئۆتتى.

766 — 775-يىللىرى ئاردىلىقىدا، قارلۇقلار قەشقەريەنى بېسىۋالدى. قەشقەريەنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى ياغمىلار ئىدى. 9- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، قارلۇقلار شەرقتە ئۇيغۇر قاغانلىقى

بىلەن رىقابەتلىشىشكە ئۇرۇندى، ئەمما بۇنىڭدىن ھېچقانداق نەتىجە چىقمىدى. بىراق، غەرب تەرەپتە قارلۇقلار ئۆز تەسىرىنى سىر دەريا سىي بويىدىكى شەھەر دۆلەتلىرىگىچە كېڭەيتتى ۋە فەرغانىنىڭ بىر قىسمىنى ئىگىلىۋالدى.

شۇنداق قىلىپ، قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ پەيدا بولۇشىغا زېمىن ھازىرلاندى. قارلۇقلارنىڭ زېمىنى ئاباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ خوراسانىدىكى نائىبىغا تەئەللۇق بولغان ماۋارائۇننەھر بىلەن چېگرىداش بولۇپ قالدى.

دەل مۇشۇ چاغلاردا، ئۇيغۇرلار جوڭغارىيىدە قارلۇقلارنى مەغلۇب قىلدى. قاغان بۇنىڭ بىلەن چەكلەنمەستىن، فەرغانە ۋە يەتتەسۇغا يۇرۇش قىلدى. نەتىجىدە، قارلۇقلار ئۆز دۆلىتىنى نامدا موڭغۇلىيىدىكى ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ غەربتىكى بىر بۆلىكى دەپ ھېسابلاشقا مەجبۇر بولدى. 840-يىلى، ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ھالاك بولۇشى شەرقىي ئاسىيادا يېڭى سىياسىي ۋەزىيەتنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئۆتۈكەن تېغى يايلاقلىرىدا تەشكىللەنگەن ئىمپېرىيىلەرنىڭ مەركىزى بولۇشتىن قالدى. ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ھالاك بولۇشىغا سەۋەب بولغان قىرغىزلار ئۆتۈكەن تېغىنى مەركەز قىلماي، ئۆز جايلىرىدا قالدى ۋە شەرقىي ئاسىيادا يېڭى سىياسىي ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈردى.

ئەل جاھىز، گەردىزى، تاھىر مەرۋازى ۋە ئەل مەسئۇدىلارنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلار كۈچ-قۇۋۋەتنى يوقاتقاندىن كېيىن، بارلىق تۈركىي قەبىلىلەر ئۇستىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىش قارلۇق يابغۇسىغا قالغان. ئەلۋەتتە، بۇ يەردىكى گەپ موڭغۇلىيىدىكى تۈركىي قەبىلىلەر ئۇستىدە ئەمەس، بەلكى ماۋارائۇننەھرگە قوشنا بولغان تۈركستاندىكى تۈركىي قەبىلىلەر ئۇستىدە كېتىۋاتىدۇ. شۇ ئاپتورلارنىڭ مۇشۇنداق مەلۇماتلارنى بايان قىلىشىدىكى ئوي-پىكىر ۋە يەكۈنلىرى ناھايىتى خاراكتېرلىكتۇر. ئەل مەسئۇدى «قارلۇقلار

ئارىسىدىن قاغانلارنىڭ قاغانى چىقتى ۋە ئۇ بارلىق تۈركىي قەبىلىلەر ئۈستىدىن ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى ئافراسىياب ۋە شانا (ئاشنا) ئىدى» دەپ يازىدۇ.

قارلۇق باشلىقلىرىنىڭ ئاشنا ئۇرۇقىدىن كېلىپ چىققانلىقى، ئۇلار ئىگىلىگەن ھاكىمىيەتكە قانۇنىي تون كەيگۈزدى. كونا ئۇنۋان «يابغۇ» نى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، «قاغان» ئۇنۋانىنى قوبۇل قىلدى. «ھۇدۇدۇلئالەم»نىڭ ئاپتورى 10-ئەسىردە «يابغۇ — قارلۇقلار پادىشاھىنىڭ بۇرۇنقى ئۇنۋانى ئىدى» دەپ يازغانىدى.

قاراخانىيلار توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ قەشقەر ۋارىيانتىدا، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ بىرىنچى ھۆكۈمرانى بىلگەكۆل قادىرخان دەپ سۆزلىنىدۇ. قادىرخان بىلەن سامانىيلارنىڭ بىر ئەمىرى ئۇرۇش قىلىۋاتاتتى. بۇ ئەمىرنىڭ ئىسمى نوھ ئىبنى ئەسەد ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. مەزكۇر ئەمىر 840-يىلى، يەتتەسۇ تۈركلىرىگە قارشى ھۇجۇم باشلاپ ئىسفىجابنى ئىشغال قىلدى. گەردىزنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، دەل شۇ يىلى قارلۇقلارنىڭ يابغۇسى «قاغان» ئۇنۋانىنى قوبۇل قىلغان. شۇنداق قىلىپ، 840-يىلى، قارلۇقلارنىڭ سابىق يابغۇسى بىلگەكۆل قادىرخان بىردىنبىر قاغان بولدى. بىلگەكۆل قادىرخان قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئاساسىنى سالغان دەسلەپكى پىشۋادۇر...

(تۇنجى قاراخانىيلار دۆلىتىدە، ھاكىمىيەت تۈتۈپ تۇرغان خاننىڭ قايسى قەبىلىدىن كېلىپ چىققانلىقى توغرىسىدا بىرلىككە كېلىنگەن پىكىر يوق. ژ. دېگىن، خ. م. فرېن بۇ خانلىق ئۇيغۇرلارغا مەنسۇپ دەپ قارايدۇ؛ ف. گرېنارد ۋە ئېد شاۋانلار قارلۇقلارغا مەنسۇپ دەيدۇ؛ ۋ. ۋ. گرىگورىيېف دەسلەپتە ئۇيغۇرلارغا، كېيىن قارلۇقلارغا مەنسۇپ دېدى؛ تۈركىيە ئالىملىرى ئالتاي تۈركلىرىگە مەنسۇپ دەيدۇ...①

① «قىرغىزىستان تارىخى»، 1-توم، 290-بەت.

8-ئەسىردە، قەشقەرنىڭ ئاساسلىق ئاھالىسى ياغما قەبىلىلىرى ئىدى. چىگىللارنىڭ بىر قىسمىمۇ قەشقەردە ياشىغان. ياغمىلار ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى پارس تىلىدا يېزىلغان «ھۇدۇدۇلئالەم» ۋە «زەينۇل ئەخبار» (خەۋەرلەر زىننىتى) دېگەن كىتابلاردىن تاپىمىز. بۇ ئىككى ئەسەردىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ياغمىلار تەركىبىگە نۇرغۇن قەبىلەر كىرگەن. بۇ قەبىلەر شەرقتە ئۇيغۇر يايلاقلىرىدىن باشلاپ، غەرب تەرەپتە قارلۇقلارنىڭ يايلاقلىرىغىچە بولغان ئارىلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، يەنى تارىم دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان تارماق دەريا ۋادىلىرىدا، شەرقىي تەكلىماكانغا كۆپ قىسىمدا ياشىغان. ياغمىلار غەربتە قەشقەر شەھىرى ۋە پۈتۈن قەشقەر ۋىلايىتىنى تىزگىنلەپ تۇرغان. 10- ئەسىردە، ياغمىلاردىكى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان ئۇرۇق توققۇز ئوغۇز (ئۇيغۇر) دىن كېلىپ چىققان.

803-يىلى، ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ قوشۇنلىرى قوچۇ، يەتتەسۇ، فەرغانە ۋە سىر دەرياسى قىرغىقىغىچە بېرىپ، ئۇ يەرلەردىكى قارلۇق قاغانلىقىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، قارلۇق قاغانلىقى ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ غەربىدىكى بىر قىسمى بولۇپ قالغان. بۇنىڭدىن ئاۋۋالراق ياغما، قارلۇق قەبىلىلىرى توققۇز ئوغۇز (ئۇيغۇر) قەبىلىلىرى ئىتتىپاقى تەركىبىدە ئىدى①

قاراخانىيلار دۆلىتىدە ھاكىمىيەت غەرب تەرەپ ۋە شەرق تەرەپ دەپ ئىككىگە بۆلۈنگەنىدى. غەرب تەرەپنىڭمۇ، شەرق تەرەپنىڭمۇ ئۆز ئالدىغا قاغانلىرى بار ئىدى. شەرقىي خانلىقنىڭ

---

① چوڭ تېرناق ئىچىدىكىلىرى تەرجىمان تەرىپىدىن قىستۇرۇلدى (« قىرغىز سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتى تارىخى »، 1 - توم، 290 - بەت ۋە « قازاقىستانىنىڭ 3000 يىللىق تارىخى »، 109-بەت، 1992-يىل نەشرى). — مۇھەررىردىن

مەرتىۋىسى چوڭ ھېسابلىناتتى. ئۇلارنىڭ پايتەختى ئاۋۋال بالاساغۇن (قۇز ئوردا)، كېيىن قەشقەر بولدى. ئۇلار ئارسلان قاراخان ئۇنۋانى بىلەن ئاتىلاتتى. غەربىي خانلىق مەرتىۋە جەھەتتىن بىر دەرىجە تۆۋەن ھېسابلىناتتى، ئۇلارنىڭ ئۇنۋانى بوغرا قاراخان ئىدى. ئوردىسى ئاۋۋال تارازدا، كېيىنرەك سەمەرقەنتتە بولدى. قاراخانىيلارنىڭ ئەمەلدارلىرىدا مۇشۇ ئىككى خىل ئۇنۋاندىن باشقا، يەنە بىر مۇرەككەپ مەرتىۋە بار ئىدى. مەرتىۋە - دەرىجىلەر خانلىقنىڭ ئىككى قىسمىدا ئىككى خىل ئىدى. ئارسلان ئىلىگ، بۇغرا ئىلىگ، ئارسلان تېگىن، بۇغرا تېگىن ۋە باشقىلار.

بىلگە كۆل قادىر خاننىڭ ئوغۇللىرى بازىر ئارسلان ۋە ئوغۇلچاق قادىرخانلار تۈركلەر ماۋارائۇننەھرنى ئىگىلەشتىن 100 يىل بۇرۇن، سامانىيلار خانى ئىسمائىل ئىبنى ئەخمەد بىلەن زاماندىش ۋە ئۆزئارا دۈشمەن ئىدى. مەسئۇدى ئىسمائىلنىڭ تۈركلەرگە قىلغان ھۇجۇملىرى ئۈستىدە توختالغاندا، تۈرك قاغانى ئۇنۋاننىڭ «تابغاچ» ئىكەنلىكى ۋە ئۇ قاغانلارنىڭ قارلۇق قەبىلىسىدىن ئىكەنلىكىنى بايان قىلىدۇ.

سامانىيلار ئېچىدە چەتكە قېقىلىپ قالغان ئەمەلدارلاردىن قاراخانىيلارغا كېلىپ پاناھ تارتىپ يۇرگەنلەرمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. ئوغۇلچاقنىڭ جىيەنى ساتۇقنىڭ (951 — 955-يىللىرى) ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى سامانىيلارنىڭ پائالىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ساتۇق بۇغراخان ئۇنۋانى بىلەن يۇرتىنى باشقۇردى. ساتۇقنىڭ مۇسۇلمانچە ئىسمى ئابدۇلكېرىم. تارىخىي مەنبەلەردە ساتۇق ئېلىپ بارغان ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئېچكى ئۇرۇشلار توغرىسىدا مەلۇماتلار ئاز. ساتۇق سامانىيلارنىڭ يار-يۆلەكى بىلەن چوڭ خانغا قارشى ئۇرۇشقان. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ساتۇقنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشى ھاكىمىيەتنى قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن قوللانغان سىياسىي چارە بولسا كېرەك.

ساتۇقنىڭ ھەربىي ئۇتۇقى ئۇزىنى قوللىغۇچى قەبىلىلەرنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشى بىلەن تاماملانغانىدى. تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشى بىرەر قېتىملىق ئۇرۇش ۋە بىرەر دىن تارقاتقۇچى شەخسنىڭ ۋەز-نەسىھىتى بىلەن ئەمەلگە ئاشقان ئىش بولماستىن، بەلكى ئىسلام ئىدىئولوگىيىسىنىڭ تەدرىجىي سىڭىپ كىرىش جەريانىدۇر. ئىسلام دىنىغا كىرىشنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي پايدىسى بولغاچقا، خەلق مەزكۇر دىنىنى قوبۇل قىلغان.

10-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، ساتۇقنىڭ ئوغلى مۇسا ئىسلامنى قوغداش شۇئارى ئاستىدا ئىككى يۈنىلىش بويىچە مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۇرۇشلار ئېلىپ بېرىلدى. بىرىنچى يۈنىلىش خوتەنگە، ئىككىنچى يۈنىلىش ماۋارائۇننەھرگە قارىتىلدى. مۇشۇ ئىككى يۈنىلىش بويىچە ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە، ئامۇ دەرياسىنى چېگرا قىلغان قاراخانىيلار دۆلتى بەرپا قىلىندى.

ئەمما، قاراخانىيلار دۆلتىنىڭ بىرلىكى ئۇزۇنغا سوزۇلمىدى.

11-ئەسىرنىڭ 30-يىللىرى، ماۋارائۇننەھرىدىكى قاراخانىيلار قەشقەرىدىكى قاراخانىيلاردىن ئايرىلىپ چىقتى. ئارىدىن 150 يىلدىن ئوشۇقراق ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، قاراخانىيلارنىڭ ئاخىرقى خانلىرى ھالاك بولۇپ تۈگىدى.

قاراخانىيلار دۆلتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىتلاردا، دۆلەتنىڭ ھەممە قىسىملىرىدا ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىي تەرەققىياتلار بارلىققا كەلدى، مەدەنىيەت تەرەققىي قىلدى. قەشقەرىيە ۋە ماۋارائۇننەھرىدىمۇ تۈركىي تىلدىكى ئەدەبىيات شەكىللەندى، داڕى (پارس) تىلىدىكى ئەدەبىياتمۇ راۋاجلاندى، بۇ ئىككى ئەدەبىياتنىڭ مۇناسىۋىتى قويۇق ئىدى.

بەزى تەتقىقاتچىلار تا ھازىرغا قەدەر قاراخانىيلار ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىگىلىگەندە چوڭ ۋەيرانچىلىقلار يۈز بەردى، دەپ يازىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۇنداق ئەمەس. دۇرۇس، ئىچكى ئۇرۇشلار مەزگىلىدە تېرمىز شەھىرى ئېلىنغاندا بۇزغۇنچىلىققا

ئۇچرىغان. ئەمما، ئاممىۋى خاراكتېرلىك ۋەيرانچىلىق، شەھەر-لەر پۈتۈنلەي ۋەيران بولۇش ئەھۋاللىرى كۆرۈلمىدى، ئېتىزلار ئوتلاقلارغا ئايلاندۇرۇلمىدى. دېھقانچىلىقنىڭ زاۋاللىققا يۈزلىنىشىگە كوشكا موتون (بۇخارا) دېگەن جايدا يەر باھاسىنىڭ چۈشكەنلىكى مىسال قىلىپ كۆرسىتىلگەن. بۇ خىل ئەھۋال ئارسلانخان زامانى (7-ئەسىر) دىكى يەرلىك سىياسىي توقۇنۇشلار تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققانىدى. بۇنداق ئەھۋال بۇخارادىن باشقا يەرلەردە بولغان ئەمەس. قاراخانىيلار سوغدىيانىدىكى يەر ئىگىلىرىنى قىرىپ تاشلىغانىدى، دېگەن پىكىرلەر تارقالغانىدى. بۇنداق ھادىسىنىڭ يۈز بەرگەنلىكىمۇ ئىسپاتلانمىدى. چۈنكى يەر ئىگىلىرى سىياسىي ھوقۇقىدىن مەھرۇم بولۇشى سەۋەبلىك، ئۇشتاق يەر ئىگىلىرىگە تەدرىجىي ئايلانغانىدىكى، قىرىپ يوقىتىلمىغان.

11 — 12-ئەسىرلەردە، شەھەرلەر چۈشكۈنلۈككە ئۇچرىدى، دېگەن پىكىرلەر تارقالغانىدى. ھازىر ئېنىقلانىدىكى، دەل شۇ چاغلاردا ماۋارائۇننەھر، يەتتەسۇ، غەربىي يۇرتتىكى شەھەرلەر ناھايىتى تەرەققىي قىلغانىدى. ھەممىدىن ئاۋۋال، تىجارەتچى، قول ھۈنەرۋەنلەر جايلاشقان كوچا-رابالار ئاۋاتلاشقان. ساپال، مىس، ئەينەك بۇيۇملىرىنىڭ كۆپلەپ ئىشلەپچىقىرىلغانلىقى قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

تولۇق باھالىق كۈمۈشنىڭ ئازايغانلىقى («كۈمۈش بۇھرانى») ئىقتىسادنىڭ زاۋاللىققا يۈزلەنگەنلىكىگە مىسال قىلىپ كۆرسىتىلگەن. ئەكسىچە، بۇ ھادىسىنىڭ ئۆزى كۈمۈشكە بولغان تەلەپنىڭ ئۆسكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭ ئۆزى تاۋار-پۇل مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىغا مۇناسىۋەتلىكتۇر.

قاراخانىيلار دۆلتى تىكلەنگەندىن كېيىن، مەدەنىيەتمۇ چۈشكۈنلەشمىدى، ئەكسىچە، گۈزەل-سەنئەت بۇيۇملىرىنىڭ

ئىشلەپچىقىرىلىشى ئۆستى. شەھەر قۇرۇلۇشلىرىنىڭ كېڭىيىشى بىلەن ئالاھىدە ئۇسلۇبقا ئىگە بىر يۇرۇش كۆركەم بىناكارلىق يادىكارلىقلىرى بارلىققا كەلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ماددىي مەدەنىيەتنىڭ گۈللەپ ياشنىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

1210-يىلى، شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسى نايمانلار بىلەن بولغان كۈرەشلەر نەتىجىسىدە ھالاك بولدى. 1212-يىلى، غەربىي قاراخانىيلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ۋەكىلى خارەزىم شاھى مۇھەممەد تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، قاراخانىيلارنىڭ فەرغانە تارمىقىمۇ يوقالدى.

قاراخانىيلار دەۋرىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا، يەتتەسۇ، قەشقەرىيەلەردە ئېتنىك تەركىب بېكىلاندى. ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تۈزۈملەر ئۆزگەردى. بېگى تېپتىكى مەنئوى مەدەنىيەت يارىتىلدى. موڭغۇل ئىستېلاسى مانا مۇشۇ تەرەققىياتلارنى ئۈزۈپ قويدى. مەھمۇد قەشقەرى «ئۇلارنىڭ سەھرا ۋە شەھەرلىرىنى باشتىن-ئاخىر كېزىپ چىقتىم» دەپ يازىدۇ. مەھمۇد قەشقەرى بۇۋىسى ئاساس سالغان بىر ئەلدە تۇغۇلغان ۋە «قەشقەرى» دېگەن تەخەللۇسنى، يەنى تۈركىي خەلق «ئوردۇكەنت» دەپ ئاتىغان شەھەر نامىنى قوللانغان. مەھمۇد قەشقەرى ئۆزى «قاغانىيە» دەپ ئاتىغان ئەلدە ئۆسكەن. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ يېزىشچە، ئۇ خەلق «ئەڭ ئېنىق ۋە ئەڭ تاتلىق تۈركىي تىللارنىڭ بىرسىدە سۆزلىشىدىكەن». ئۇ ئۆزى سىزغان خەرىتىدە قەشقەر، يەتتەسۇنى دۇنيانىڭ مەركىزى قىلىپ كۆرسىتىدۇ. ئۇ «دىۋان» غا 9000 دىن ئارتۇق تۈركىي سۆزنى يىغقان. مەھمۇد قەشقەرى سۆز-ئاتالغۇلارنى ئىزاھلىغاندا، شۇ تىلدا سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەرنىڭ ئورنى ۋە كىملەر بىلەن مۇناسىۋەت قىلىدىغانلىقلىرى، بۇ قەبىلىلەرنىڭ ناخشا-قوشاق ئېيتىش ۋە باشقا مەشغۇلاتلىرىنى سۆزلەيدۇ. بۇ مەلۇماتلاردىن ئۇ

قەبللەرنىڭ تارىخىنى تولۇق ئەسلىگە كەلتۈرگىلى بولمىسمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ تۇرمۇش، جەمئىيەت ۋە مەدەنىيىتىنى چۈشەنگىلى بولىدۇ. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋان» دا قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ پۈتۈن «ئىچكى ئەھۋالى» كۆرسىتىلگەن، بۇ تارىخچىلار، جەمئىيەتشۇناسلار ئۈچۈن ئەڭ قىممەتلىك بايلىقتۇر. گەپ بۇنىڭدىن تولۇق پايدىلىنىشتا. مەھمۇد قەشقەرى بەرگەن مەلۇماتلارنىڭ مۇھىملىقى توغرىسىدىكى بەزى مىساللار: «قەشقەرىيە شەھەرلىرىنىڭ ئاھالىسى قاغانىيە تۈركچىسىدە سۆزلىشىدۇ». 11-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، بۇ يەردىكى ئولتۇراق ئاھالىنىڭ ئاساسىي كۆپچىلىكى تۈركىي خەلقلەر ئىدى. شۇ چاغلاردىكى شەھرەتتىكى تۈركىي خەلقلەر دۇنياسىدا، ھەتتا شەھەر مەدەنىيىتىمۇ ئەمدىلا كۆچمەن چارۋىچىلىق ھاياتىدىن قول ئۈزگەن تۈركىي خەلقلەرگە مەنسۇپ بولغان. غەربىي يۇرت ۋە يەتتەسۇ شەھەرلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى باي مەدەنىيىتى ئارخېئولوگلار تەرىپىدىن ئېچىپ بېرىلدى. مەھمۇد قەشقەرى بولسا، ئۆز زامانىدىكى بۇ شەھەرلەر ئاھالىسىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى.

ئېتنىك تەركىبىنىڭ ئۆزگىرىشىگە دائىر يەنە بىر يەكۈن مۇنداق:

شەھەر ئاھالىسىنىڭ تۈركىي تىلنى ۋە شەھەر بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت قىلىپ تۇرىدىغان تۈركىي خەلقلەر تىللىرىنى مەھمۇد قەشقەرى «بۇزۇلغان» تىل دەپ ئاتايدۇ. بۇنىڭ ئارقىدىنلا ئۇ قەشقەرىيە ۋە يەتتەسۇدىكى شەھەر ئاھالىسى ئېچىدە تۈركىي خەلقلەر كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلسىمۇ، لېكىن سوغداق، كەنچەك، ئارغۇ، خوتەنلىكلەر ۋە تاڭغۇتلارنىڭ ئۇلار بىلەن ئارىلاش ياشايدىغانلىقىنى يازىدۇ. دېمەك، شەھەرلەردە مەدەنىيەت ۋە تارىخىي ئەنئەنىنىڭ سالمىقى بەك ئېغىر ئىدى. مەھمۇد قەشقەرى ئېچىنغان ھالدا، بۇرۇنقىدەك كۆچمەن ھايات

كۆچۈرۈپ، شەھەرلىكلەر بىلەن ئارىلاشمايدىغان تۈركلەرنىڭلا تازا، توغرا تۈركىي تىلدا سۆزلەيدىغانلىقىنى يازىدۇ.

مەھمۇد قەشقەرى قاراخانىيلار دۆلىتىدىكى سۇغدلارنى ئالاھىدە ئورۇنغا قويىدۇ ۋە ئۇلارنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى شەھەر مەدەنىيىتىنىڭ تۇنجى ۋەكىلى، دەپ قارايدۇ. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ كۆرسىتىشچە، غەربىي يۇرت ۋە يەتتەسۇدا سوغد تىلى خۇددى تۈركىي تىللاردەك كەڭ تارقالغانكەن. ئارخېئولوگلار شۇنى ئىسپاتلاپ چىقتىكى، مەھمۇد قەشقەرى زامانىسىدىن 700 ~ 800 يىل ئاۋۋال، غەربىي يۇرت ۋە يەتتەسۇغا سۇغدلار كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلىشىشقا باشلىغان. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋان» دا قاراخانىيلار دەۋرىدە سۇغد تىلى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقى كۆرسىتىلىدۇ. دەل شۇ چاغلاردا، سوغدلار ئۆز يۇرتى سەمەرقەنت ۋە بۇخارادا دارى (پارس) تىلىنىڭ بېسىمى بىلەن ئۆز تىللىرىدىن مەھرۇم بولغانىدى. سۇغدلارنىڭ مەدەنىيىتى ئەرەب خەلىپىلىكىدىكى ئۇمۇمىي مۇسۇلمان مەدەنىيىتى تەرىپىدىن ئاسىمىلياتسىيە قىلىنىپ بولغانىدى. كېيىنكى يىللاردا تېپىلغان يېڭى ھۆججەتلەر مەھمۇد قەشقەرىنىڭ يازغانلىرىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلىدى. بۇ يېڭى ھۆججەتلەر سۇغدلارنىڭ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى تۈرك ۋە ئۇيغۇرلارغا مەدەنىيەت جەھەتتە كۆرسەتكەن تەسىرى توغرىسىدىكى مەلۇماتىمىزنى كېڭەيتتى. قىرغىزستان دائىرىسىدىكى تېرەكلىك سايىدىن بايقالغان قىياتاشقا يېزىلغان ھۆججەتلەردىن قاراخانىيلار خانلىرى (ئۇلارنىڭ بىرى كۈل تېگىن ئەلى تارخان) نىڭ بۇ يەرگە زىيارەت ئۈچۈن كەلگەنلىكى ئېنىقلاندى (10-ئەسىر). مەزكۇر خەتلەر سوغد تىلىدا ئويۇلغان①.

① يۇسۇپ خاس ھاجىب: «قۇتادغۇبىلىك»، 1983-يىل، موسكۋا؛ س. يې. مالوفنىڭ «قەدىمكى تۈرك مەتگۈتاشلىرى» ناملىق كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن، موسكۋا، 306 -، 315 - بەتلەر.

ئىككىنچى ھۆججەت 10-ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 11-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى غەربىي يۇرتتىكى ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يارلىقى① بولۇپ، مەزكۇر يارلىقتا قولغا چۈشكەن ئىككى نەپەر سوغد ئەسىر ئۈستىدە گەپ بولىدۇ. بۇ ھۆججەت تۈرك قاغانلىرىنىڭ سوغد ئەسىرلەرنىڭ تەقدىرى توغرىسىدىكى پىكىر ئالماشتۇرۇش خېتى ئىكەن②.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئۆزىنىڭ ئانا تىلى قاراخانىيلار دۆلىتىدىكى قايسى قەبىلىنىڭ تىلى بولغان بولغىيتى، دېگەن مۇلاھىزىلەرمۇ بولغانىدى. بۇ مەسىلە قاراخانىيلار دۆلىتىدە ئېتنىك ئاممىلارنىڭ قايسىسى ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى، دېگەن مەسىلىگە بېرىپ تاقىلىدۇ. بارتولد بۇ مەسىلىنىڭ بۇنداق تار مەنىدا قويۇلۇشىنى خۇددى ئالدىن سەزگەندەكلا، 1926-يىلى تۆۋەندىكىلەرنى يازغانىدى: «قاراخانىيلار دۆلىتىدە قايسى تۈركىي قەبىلىنىڭ سان جەھەتتە ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدىغانلىقى ۋە بۇ دۆلەتنىڭ قايسى قەبىلىنىڭ قورغانلىقى نامەلۇم. مەنبەلەردە بۇ توغرۇلۇق ئېنىق مەلۇمات يوق، قارا خانىيلار ئۆزلىرى بىز تۈركىيلەرمىز، ئافراسياب سۇلالىسىدىنمىز، دەيدۇ.»③ دەپ يازغانىدى.

بارتولدنىڭ ئېيتقانلىرى قاراخانىيلار جەمئىيىتىدە قەبىلەرنىڭ دۆلەت قانۇنلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەن بىر مىللەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىنى كۆرسىتەمدۇ؟ مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا قەبىلەرنىڭ ئايرىم-ئايرىم ھالدا ھەرقايسى جايلارغا تارقىلىپ ياشايدىغانلىقى، مەلۇم بىر

① س. گ. كلياشتورنىي، ۋ. ئا. لېۋ شىن: «بۇگۈنتىن تېپىلغان سوغد مەكتۇبىشى» («شەرق ئەللىرى ۋە خەلقلىرى»)، 1971-يىل، 10-توم، 137-بەت.

② ل. يۇ. تۇگوشېۋانىڭ 1971 — 1972-يىللىق «تۈركولوگىيە توپلىمى»غا كىرگۈزۈلگەن «ئۇيغۇر قاغانىنىڭ يارلىقى» ناملىق ماقالىسى، 248 - بەت.

③ «بارتولد ئەسەرلىرى»، 5-توم، 93-بەت. 1968-يىل.

قەبىلىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇلاردا سىياسىي ۋە ئىدىئولوگىيە جەھەتتە بىرلىك بولمىسمۇ، لېكىن قەبىلىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە قەبىلىۋى بۆلۈنۈشنىڭ رېئال تارىخىي ئاساسى بارلىقى كۆرسىتىلگەن. مەسىلەن، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا كۆرسىتىلگەن ئىككى گۇرۇپپا چىگىلنىڭ بىرسىنى مەھمۇد قەشقەرى «كۆچمەن قەبىلە» دەپ يازىدۇ، يەنە بىر گۇرۇپپا چىگىلنى «تاراز يېنىدىكى بىر شەھەرنىڭ ئاھالىسى» دەپ يازىدۇ. «دىۋان» دا يېزىلىشچە، بۇ گۇرۇپپا چىگىللەر ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىلا بۇ يەرگە كېلىپ ئورۇنلاشقانلىكەن. ئۇلارنىڭ شەھىرىنى ئىسكەندەر زۇلقەرنەين سالدۇرۇپ بەرگەنىكەن. مانا بۇ ئىككى گۇرۇپپا چىگىل ئوتتۇرىسىدا ئېتنىك ئورتاقلىقتىن باشقا ھېچقانداق ئورتاقلىق يوق.

مەھمۇد قەشقەرى يەنە مۇنداق بىر ئايرىملىقنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ، يەنى ئۆزى «قاغانىيە تىلى» دەپ ئاتىغان تىلنى باشقا قەبىلىلەر، جۈملىدىن تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل، ياغما، قىرغىز تىللىرىغا قارشى قويىدۇ.

قەشقەرىيىنىڭ شەرقىدە قوچۇ ۋە بەشبالىقنى مەركەز قىلغان ئۇيغۇر ئىدىقۇتلىرىنىڭ بۇددىست دۆلتى مەۋجۇت ئىدى. مەھمۇد قەشقەرى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈلمە جەھەتلەردە شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىران ئاھالىسىگە يېقىن ئىكەنلىكى، يازما مەدەنىيىتىنىڭ بارلىقىنى تەكتلەيدۇ. مەھمۇد قەشقەرى ئۇيغۇرلار ئىشلىتىۋاتقان ئىككى خىل يېزىق ئۈستىدە توختىلىدۇ. بۇلارنىڭ بىرسى ھەممىگە مەلۇم بولغان 24 ھەرپتىن تۈزۈلگەن يېزىقتۇر. بۇنى مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي يېزىق» دەپ ئاتايدۇ. ئىككىنچى خىل يېزىق «رەسمىي ئالاقىدىلا ئىشلىتىلىدۇ، بۇ يېزىقنى مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار بىلىدۇ ۋە ئىشلىتىدۇ» دەپ يازىدۇ. شۇنىسى، بۇ يەردە سۆزلىنىۋاتقان يېزىق قەدىمكى

تۈركلەرنىڭ رۇنىك يېزىقىدۇر. بۇ يېزىقتا كىيىنرەك پۈتۈلگەن يادىكارلىقلار تۈرپان بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. ئۇيغۇرچە ئەڭ بالدۇرقى قانۇنىي ھۆججەتلەر رۇنىك يېزىقىدا يېزىلغان بولۇپ، تۈرپان ۋە دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان. دېمەك، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ يۇقىرىقى مەلۇماتلىرى تۈرپان ئۇيغۇرلىرىدا رۇنىك يېزىقىنىڭ مەۋجۇتلىقىنى ئىسپاتلايدۇ①. ۋ. بانگ بىزگە مەلۇم بولغان ئۇيغۇرچە قولىيازمىنىڭ رۇنىك يېزىقىدىكى خاتىمىسىنى 11 — 12-ئەسىرلەرگە تەئەللۇقى، دەپ قارايدۇ②.

مەھمۇد قەشقەرى قاراخانىيلارنىڭ خان جەمەتىگە مەنسۇپ ئادەمدۇر. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ دادىسى ھۈسەين ئىبنى مۇھەممەد بارس خانىنىڭ ئەمرى ئىدى. ئۇنىڭ بوۋىسى مۇھەممەد ئىبنى يۈسۈپ قادىرخان بولۇپ، ئۇ چوڭ خان ئىدى (1041 — 1052-يىللىرى). مەھمۇد قەشقەرى پۈتۈن ئۆمرىنى تۈركىي خەلقلەرنىڭ فولكلورىنى يىغىشقا بېغىشلىغان ۋە تۈركىي تىللار قامۇسىنى ئىزاھلاشقا بېغىشلىغانىدى. ئۇ بۇ لۇغىتنى ۋەتىنىدىن يىراق بولغان ئىسفاھاندا تاماملىدى. ئىسفاھان شۇ چاغلاردا سالجۇقىيلار دۆلىتىنىڭ پايتەختى ئىدى. ئەسەر 1083-يىلى تاماملانغان ۋە باغداد خەلىپىسگە تەقدىم قىلىنغان.

تۆۋەندىكى قوشاقنى مەھمۇد قەشقەرى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتى ۋە يار-بۇرادەرلىرىنى سېغىنىپ ئېيتقان بولسا كېرەك:

كەينىدىن يىغلاپ ئادىدىم،
باغرىم يارىسىنى تاتلىدىم.

---

① ۋ. ۋ. بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرى تارىخىغا دائىر 12 لېكسىيە»، 1968-يىل، موسكۋا، 93-بەت.

② فەخرىددىن مۇبارەكشاھ مەرۋەرۇدى مەھمۇد قەشقەرىدىن 100 يىل كېيىن يازغان كىتابىدىمۇ رۇنىك يېزىقىنى توققۇز ئوغۇز، يەنى ئۇيغۇر يېزىقى دەپ ئاتايدۇ. «سوۋېت تۈركولوگىيىسى» ژۇرنىلى، 1971-يىل، 4-سان، 81-بەت.

قاچقان بەختنى ئىزلىدىم،
(كۆزۈم) يامغۇردەك قان چاچار.

(« تۈركىي تىللار دىۋانى »، 1-توم، 359-بەت)

غەربىي يۇرت موڭغۇل ئىستىلاسى دەۋرىدە ئانچە زەربىگە ئۇچرىمىدى. موڭغۇل خانلىرىنىڭ ئۆزئارا ئىچكى ئۇرۇشلىرى دەۋرلىرىدىلا قوچۇ، خوتەن ۋە باشقا شەھەرلەر زاۋاللىققا يۈز تۇتتى. 13 — 14-ئەسىرلەردە، سىرىندىيە نىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى، يەنى يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان بۇددا مەدەنىيىتى تولۇق ئۆچتى. تارىم ئويمانلىقى چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ بىر ئۆلكىسى بولۇپ قالدى.

چاغاتاي ئۇلۇسى پارچىلىنىپ، مۇغۇلستان دۆلىتى ھالاك بولغاندىن كېيىن، چاغاتاي ئەمىرلىرىدىن بولغان سۇلتان سەئىدخان 1514-يىلى يەركەن شەھىرىنى مەركەز قىلغان يېڭى بىر دۆلەتنى تەشكىل قىلدى. بۇ دۆلەتنىڭ ئاساسىنى سالغۇچىلار ۋە بۇ دۆلەت ئاھالىسىنىڭ كۆپچىلىكى تۈركىي خەلقلەر ئىدى. 1516-يىلى، سۇلتان سەئىدخان بۇ دۆلەتنى ئىككىگە ئايرىپ يەركەن شەھىرىنى پايتەخت قىلدى. شەرق تەرەپ سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئاكىسى مەنسۇر خاننىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ، قوچۇنى مەركەز قىلدى. 16-ئەسىرنىڭ 70 — 90-يىللىرى ۋە 17-ئەسىرنىڭ 40 — 60-يىللىرى، تۇرپان رايونى يەركەن خانلىقىغا ئىتائەت قىلدى. يەركەن ۋە تۇرپانلار غەربىي يۇرتتا چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان خانلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى يىللىرىغىچە مۇستەقىل دۆلەت بولۇپ كەلدى ۋە ئۆز ئالدىغا سىياسەت يۈرگۈزدى.

يەركەندىكى موڭغۇل ئەمىرلىرى پارچىلىنىپ كەتكەن موغۇلستاننىڭ غەربىي ۋە مەركىزىي قىسىملىرىنى ئىگىلىۋېلىش

نسيتتدىن ۋاز كەچمىدى. بۇ يەرلەردە قازاق ۋە قىرغىز قەبىلىلىرى كۆچۈپ يۈرەتتى. سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئوغلى ۋە ۋارىسى ئابدۇرېشت خان شەيبانىيلار بىلەن تۇزۇلگەن ئىتتىپاققا ئاساسەن، قازاق ۋە قىرغىز قەبىلىلىرى بىلەن ئۇزۇنغىچە ئۇرۇشتى ۋە فەرغانىنى بېسۋېلىشقا ئۇرۇندى. سۇلتان سەئىدخان 1533-يىلى تىبەتكە قىلغان ھەربىي يۈرۈشتە قازا تاپتى. ئابدۇرېشت خان 1559-يىلى ۋاپات بولدى. قازاق، قىرغىز قەبىلىلىرىنىڭ ھۇجۇملىرىمۇ ئۇزۇنغا سوزۇلمىدى. خانلىق ئاقسۇدىكى نائىبى ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇللەتىپنى قىرغىز ۋە قازاقلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى قاتتىق مەغلۇب قىلدى. 1555 — 1556-يىللىرى ئابدۇرېشت خان ئىسسىقكۆل بويىدا قىرغىز ۋە قازاقلارنى ئۇزۇل-كېسىل تارمار قىلدى. ئابدۇرېشت خان قوچۇ ۋە چالىش (قاراشەھەر) لارنى باشقۇرۇپ تۇرغان مەنسۇر خان (1544-يىلى ۋاپات بولغان) ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەد (1570-يىلى ۋاپات بولغان) لەرنىڭ دۇشمەنلىك پوزىتسىيىسىدە تۇرغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىشلىرىغا يەنمۇ ئىلگىرىلەپ ئارىلىشىشنى لايىق كۆرمىدى. ئۇزۇنىڭ شەرقتىكى ئارقا تىرىكىنى ئۇزۇن بىر مەزگىل ھىمايىچىسىز تاشلاپ قويالمىدى. يەركەن خانلىقىنىڭ ئەسكىرىي كۈچلىرى ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى. ئابدۇرېشت خانلىق قوشۇنى تولۇق سەپەرۋەر قىلىنغاندىمۇ 40 — 50 مىڭ كىشىدىن ئاشمايتتى. ئابدۇرېشت خانلىق ئوغلى ۋە ۋارىسى ئابدۇكېرىم (1591-يىلى ۋاپات بولغان) دادىسىنىڭ سىياسىتىنى داۋاملاشتۇردى. ئۇ بۇرۇنقى موغۇلستان يەرلىرىنى ئىگىلۋېلىش نىيىتىنىڭ باشقا چىقمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتتى. ئۇ ۋاپات بولغان چاغدا، قىرغىزلار تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبدا چالىشتىن باشلاپ، چۇ، تالاس دەريالىرىنىڭ ئارىلىقىدىكى فەرغانە ۋە ئالاي سايلىرىغىچە بولغان جايلارنى بېسۋالدى. يەركەن خانلىقىغا قارشى رىقابەتلىشىۋاتقان كۈچلەر مۇسۇلمانلارنىڭ

يۇقىرى قاتلىمى ئىدى. مۇشۇ پارچىلىنىش ھەربىر تەلىرى ئابدۇكېرىم خاننى قارا تاغلىقلار گۇرۇھىنىڭ ئاساسچىسى ئىسھاق ۋەلىنى قوغلاپ چىقىرىشقا مەجبۇر قىلدى. شۇنداق بولسىمۇ، خوجىلارنىڭ سىياسىي تەسىرى مۇستەھكەملىشىۋەردى. يەركەن خانى بىلەن قوچۇ خانلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆچمەنلىكمۇ كۈچسىيىۋەردى. قازاقلار قوچۇلۇقلارغا يار-يۆلەكتە بولدى. قوچۇنىڭ تەسىرى ئابدۇرەھىم خان ۋاقتىدا كۈچەيدى. 17-ئەسىرنىڭ 30 — 60-يىللىرىغا كەلگەندە تېخىمۇ كۈچەيدى. قوچۇ خانى بۇنىڭلىق بىلەن قالماي، 1638-يىلى يەركەن خانلىقىنى بويسۇندۇرۇپ، ھەر ئىككى دۆلەتنى ئۆزى باشقۇردى. ئەمما، بۇ ئەھۋال ئۇزۇنغا سوزۇلمىدى.

16-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ، بۇ ئىككى دۆلەتكە جۇڭغار ئۇيراتلىرى (قالماقلار) ئارىلىشىشقا باشلىدى. جۇڭغار خانلىقىنىڭ سىياسىي ھېسسىي چالىش ۋە قوچۇدا تېخىمۇ كۈچلۈك بولدى. قوچۇ خانلىرىمۇ يەركەن خانلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا ئۇيراتلاردىن پايدىلاندى. يەركەن خانلىقى ئەسكەرلىرى تەركىبىگە ئۇيرات قوشۇنلىرىنىمۇ كىرگۈزدى. قالماقلارنىڭ غەربىي يۇرتىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا بولغان تەسىرى باتۇر قۇنتەيجى (1634 — 1653-يىللىرى) زامانىسىدا تېخىمۇ كۈچەيدى. باتۇر قۇنتەيجى جۇڭغارىيە خانلىقىنىڭ كۈچلۈك ھۆكۈمرانى ئىدى. 1665-يىلى، ئۇيراتلار بىرلا ۋاقىتتا كېرىيە، چالىش، ئاقسۇ ۋە قەشقەرلەرگە ھۇجۇم قىلدى. يەركەن ھۆكۈمرانى ئابدۇللا خان ھىندىستانغا قېچىشقا مەجبۇر بولدى. ئابدۇللا خاننىڭ رىقابەتچىلىرىگە ئۇيراتلار يار-يۆلەكتە بولۇپ تۇردى. ئابدۇللا خان قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇيرات ھۆكۈمرانلىرىدىن سەڭگە (سېڭگې) ۋە ئەلدان (ئېلدان) تەيجىلەر ئۆزئارا رىقابەتلىشىپ كېلىۋاتقان چاغاتاي ئەۋلادلىرىغا ياردەم قىلىپ تۇردى. يولۋاس خان سەڭگەنىڭ ياردىمى بىلەن

يەركەندە ھاكىمىيەت بېشىغا چىقتى. ئەمما، بۇنىڭ ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتى قىسقا بولدى. ئەلدان تەيجى يولۋاس خاننىڭ رىقابەتچىسى ئىسمائىل خاننى ئاقسۇدا خان دەپ ئېلان قىلدى. ئىسمائىل خان 1670-يىلى يەركەننى ئىگىلىۋالدى. ئۇيراتلارنىڭ غەربىي يۇرتنى تولۇق بويسۇندۇرغان ۋاقتى غالدان بوشۇقتۇ قۇنتەيجى ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ.

غالدان بوشۇقتۇ 1679—1685-يىللىرى ئارىلىقىدا، يەركەن خانلىقىغا تۆت قېتىم ھەربىي يۈرۈش قىلدى.

1681-يىلى تەختتىن چۈشۈرۈلگەن ئىسمائىل خان ئەسىرگە ئېلىنىپ يەركەنگە ئېلىپ كېتىلدۇ. چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان بۇ ئاخىرقى خان ئۇيىرات قۇنتەيجىلىرىنىڭ قولىدا قورچاق بولۇپ تۇردى. دەسلەپتە ئابدۇرېشىت تەختكە چىقىرىلغان بولسىمۇ، لېكىن يۇرتنى ئۇزۇن سوريالمىدى. ئۇنىڭ ئورنىغا مۇھەممەد ئىمىن قويۇلدى. مۇھەممەد ئىمىن ئاق تاغلىق ئاپاق خوجا (ھىدايەتتۇللا) بىلەن بولغان سوقۇشتا قازا تاپتى. قەشقەرلىكى ھاكىمىيەت ئاق تاغلىق ۋە قارا تاغلىق خوجىلار قولىغا ئۆزۈل-كېسىل ئۆتتى. 1696-يىلى، چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن بولغان ئەكە كېپىنكى خان مۇھەممەد مۇمىن (ئاقباش خان) ئاق تاغلىق خوجىلار ۋە قىرغىزلارغا قارشى سوقۇشتا يېڭىلىپ ئۆلدى. جۇڭغارلار ۋە خوجىلار ھاكىمىيىتى 1756 — 1760-يىللىرى ئارىلىقىدا مانجۇلارنىڭ ئىستىلاسى بىلەن ئاخىرلاشتى.

ئىلاۋە:

ئەسەرلىكى كىچىك ماۋزۇلار تەرجىمان تەرىپىدىن قويۇلدى. — مۇھەررىردىن

تېرخىن مەڭگۈ تېشى

(دەسلەقكى تەتقىقات)

1

1957-يىلى موڭغۇلىيە ئارخېئولوگى س. دورجسۇرۇن چاغاننور كۆلىگە يېقىن جايدىكى تېرخىن دەرياسى ۋادىسىدا (قاڭغاي تاغلىرىنىڭ غەربىي شىمال قىسمى) يەردىن چىقىپ تۇرغان تۆت قىرلىق تاش تۈۋرۈكنىڭ پارچىسىنى تاپقان. تۈۋرۈكنىڭ تۆت يېنىغا رۇنىك يېزىقلىرى يېزىلغان. مەن ماقالىنىڭ ئاپتورى ئارخېئولوگ س. دورجسۇرۇندىن ھازىرغا قەدەر مەلۇم بولمىغان قەدىمكى يېزىق يادىكارلىقلىرى ھەققىدە كۆپلىگەن قىممەتلىك مەلۇماتلارغا ئىگە بولدۇم. 1969-يىلى سېنتەبىردە، بىز ئاشۇ جاينى تەكشۈردۇق ۋە تۈۋرۈكنىڭ ئەتراپىنى كولىدۇق (كەڭلىكى 2×2 m، چوڭقۇرلىقى 0.8 m). قېزىش نەتىجىسىدە، تۈۋرۈك پارچىسىنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسى (ئۇزۇنلۇقى 0.75 m) يالىڭاچلاندى. بۇ تۈۋرۈك، تاشپاقا شەكلىدە يونۇپ ياسالغان ئۇل ئۇستىگە ئورنىتىلغان. بۇ تاشپاقىنىڭ ئارقا قىسمىغا رۇنىك يېزىقلىرى ۋە تامغىلار ئويۇلغان. تېپىلغان نەرسىلەر تەپسىلىي تەكشۈرۈلدى، فوتو رەسىمگە ئېلىندى ۋە كۆچۈرمە نۇسخىلىرى ياسالدى. 1970-يىلى، ئارخېئولوگلاردىن ن. سەريوجاپ بىلەن ۋ. ۋولكوف تاشتىن ياسالغان تاشپاقىنىڭ يېنىدىن كولانغان جايدا يەنە ئىككى تۈۋرۈك پارچىسىنى تاپقان. ئەپسۇسكى، تۈۋرۈكنىڭ تۈگەنچى قىسمى تېپىلمىدى. شۇڭا، بۇ تۈۋرۈكنى

ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر پۈتۈن ئارخېئولوگىيىلىك گەۋدىنى ئېنىقلاشقا ئىمكان بولمىدى. بۇ ئۇچ تۆۋرۈك پارچىسى ۋە تۆۋرۈك ئۈلى ئۈلان-باتۇرغا يۆتكەپ كېتىلدى. ھازىر بۇلار موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تارىخ ئىنستىتۇتىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

مەزكۇر يادىكارلىقنىڭ لېكسىسى ھەققىدىكى ئايرىم مەلۇماتلار بۇنىڭدىن بۇرۇن ئېلان قىلىنغانىدى. ئۈلان-باتۇردا موڭغۇل فىلولوگ (语文学家 — مۇھەررىردىن) لىرىدىن م. شىنەخۇ ۋە ب. بازىلغانلار بۇ يادىكارلىقنى تەتقىق قىلىشقا كىرىشتى. 1974 ~ 1975-يىللىرى، ئۇلار بىلەن بىرلىكتە يادىكارلىقنى تەكشۈرۈشنى داۋاملاشتۇردى. ئارىدىن كۆپ ئۆتمەي، م. شىنەخۇنىڭ ئەسىرى ئېلان قىلىندى. بۇ ئەسەردە يادىكارلىقنىڭ ئوقۇلۇشى ۋە تەرجىمىسى بېرىلدى. بۇ ئەسەرنىڭ كىرىش قىسمىنى يازغان سەريوجاپنىڭ كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك: « يولداش م. شىنەخۇ يازغان ئەسەرنىڭ ئەھمىيىتى شۇكى، بۇنىڭدا قەدىمكى تۈركىي تىل بىلەن كلاسسىك موڭغۇل تىلىنىڭ سېلىشتۇرما تەتقىقات ئۇسۇلى تۇنجى قېتىم قوللىنىلغان. »

بىرلىكتە ئىشلەش جەريانىدا، شىنەخۇ بىلەن مەن بۇزۇلغان رۇنىك بەلگىلىرىنىڭ ئەسلىدىكى شەكىللىرى بىلەن سىزىپ چىققان ئېنىقلىمىلىرىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ كۆردۇق. بۇ ئېنىقلىمىلار كۆپ جەھەتتە ئوخشاش بولۇپ چىقتى. بىراق، يادىكارلىقنى ئوقۇش ۋە تەرجىمە قىلىشتا ئىككى شەخسنىڭ چىقىش نۇقتىسىدىكى تۇپكى قارىمۇقارشىلىقلار مەلۇم بولدى. مەن م. شىنەخۇنىڭ تۈركىي تىل يادىكارلىقنى موڭغۇل تىلىنىڭ لېكسىكسى ۋە گراماتىكىسىغا ماسلاشتۇرۇپ شەرھلەش پىكرىگە قوشۇلمىدىم. بۇنداق پىكىر ئىقتىلابى ئىككى خىل تەتقىقات نەتىجىسىنى سېلىشتۇرۇشنىڭ ئەھمىيىتىنى يوققا چىقاردى. شۇڭا، مەن م. شىنەخۇ ئوتتۇرىغا قويغان تەرجىمە ۋە ئىزاھنى بۇ

ماقالىده مۇھاكىمە قىلىش مۇۋاپىق ئەمەس، دەپ ھېسابلىدىم.

تېكىستنىڭ تۆۋەندىكى شەرھىنى مەن ئاساسەن 1975-يىلى ئىشلىگەنىدىم، شۇ يىلى مەزكۇر يادىكارلىق ئۇستىدە يەنە بىر قېتىم تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ ۋە موغۇن شىنە ئۇسۇدىكى يادىكارلىقنى تەكشۈرۈپ (1974 — 1975-يىللىرىدىكى قېدىرىش ئىشلىرى)، بۇ تېكىستقا بەزى تۈزىتىشلەرنى كىرگۈزدۇم.

ئېلان قىلىنغىنى يادىكارلىقنىڭ نامى ھەققىدە بىرنەچچە ئېغىز سۆز:

مەن دەسلەپتە بۇ يادىكارلىقنىڭ نامىنى تېپىلغان سۈمۈنىڭ (مەمۇرىي رايون) نامى بىلەن «تارىيات يادىكارلىقى» دەپ ئاتىغانىدىم. شىنەخۇنىڭ ئەسىرىدىمۇ مۇشۇ نام قوللىنىلغان. بىراق، موڭغۇلىيىدە بۇ نام بىلەن ئاتىلىدىغان ئىسىملاردىن بىرنەچچىسى بار. شۇنىڭ ئۈچۈن، سوۋېت-موڭغۇل تارىخ-مەدەنىيەت ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ خىزمەتلىرى ھەققىدە يېزىلغان ھېسابات ماقالىلىرىدە بۇ يادىكارلىق يېقىن ئەتراپتىكى يىرىك جۇغراپىيە ئوبيېكتى — تېرخىن غول دەريا سىستېمىسىنىڭ نامى بىلەن ئاتالدى. مەزكۇر يادىكارلىقنى ئېلان قىلىشتا بىز مۇشۇ نامنى قوبۇل قىلدۇق.

2

بۇ يادىكارلىق تېرخىن غول دەريا سىستېمىسىنىڭ تېرخىن چاغاننور كۆلىگە قۇيۇلىدىغان جايىنىڭ غەربىي قىسمىدىن 12 كىلومېتر، تېرخىن غولىنىڭ شىمالىدىن 1 كىلومېتر ۋە تارباغاتاينىڭ (غەربىي شىمالىي قاڭغاي) تىك قاپتالىنىڭ جەنۇبىدىن 2 كىلومېتر كېلىدىغان جايدىن تېپىلدى. بۇ يادىكارلىق دۆگىلەك شەكىلدىكى تۆپىلىكنىڭ (دېڭىزىدىن 47 مېتر، ئېگىزلىكى 1.4 مېتر) شەرقىي جەنۇبىي قىسمىدىكى بىر كىچىك دۆڭنىڭ ئۈستىدە بولۇپ، پۈتۈنلەي دېگۈدەك كۆمۈلۈپ قالغان، بۇ تۆپىلىك

ئېهتىمال سۇنئىي ياسالغان بىر ئېگىزلىك بولسا كېرەك. ن. سەريوجاپ بىلەن ۋ. ۋولكوفنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن باشلاپ كولىغان خەندىكىدە (بۇ خەندەك تۆپىلىكنىڭ بىر چېتىدىن باشلىنىپ، بىز كولىغان يەرگە تۇتاشقان، ئۇنىڭ ئۇزۇنلىقى 7 مېتىر، كەڭلىكى 3 مېتىر، چوڭقۇرلۇقى 0.5~0.6 مېتىر) توپىدىن باشقا يەر جىنسلىرى كۆرۈلمىدى. بۇ تۆپىلىكنىڭ ئەتراپىدىكى كىچىك دۆڭلەر (دىئامېترى 1~3 مېتىر) ئەھۋالدىن قارىغاندا، مۇشۇ يادىكارلىققا مۇناسىۋەتلىك بولغان ۋە ئۇنىڭ بىلەن قوشۇلۇپ بىر پۈتۈن گەۋدىنى تەشكىل قىلغان قۇرۇلمىنىڭ بولغانلىقىدىن دېرەك بەرسە كېرەك. لېكىن، بۇ قۇرۇلما موغۇن شىنە ئۇسۇلىدىكى شۇ دەۋردە ياسالغان قەبرە ئىنشائاتىغا زادى ئوخشمايدۇ.

يادىكارلىقنىڭ ئۆزى تاشپاقا شەكلىدە ياسالغان تاش ئۈل ۋە تۇۋرۇكتىن ئىبارەت بولۇپ، تاشپاقىنىڭ ئۇستىگە تۇۋرۇكنىڭ ئۇچى (تۇرمىسى) نى كىرگۈزۈش ئۈچۈن بىر ئويۇق ئويۇلغان، تۇۋرۇك قەدىمكى زامانىدىلا تۆت پارچىغا بۆلۈنگەن. بۇ تۆت پارچىنىڭ ئاخىرقىسى، يەنى ئۇستۇنكىسى تېخى تېپىلمىدى. تۇۋرۇك تېپىلغان چاغدا، ئۇنىڭ ئاستىنقى قىسمى ئۈلىنىڭ ئويۇقىغا بىر ئۇچى كىرگۈزۈلگەن ھالدا تىك تۇراتتى. بۇ تۇۋرۇك ئاچ كۈل رەڭ گرانىتتىن ياسالغان بولۇپ، يۇقىرىغا تارىيىپ بارغان تۆت قىرلىق مۇنارغا ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى (ئۇستۇنكى قىسمىنى ھېساب قىلمىغاندا) 2.85 مېتىر، كەڭ تەرىپىنىڭ ئەڭ تۆۋەنكى قىرىنىڭ كەڭلىكى 0.37 مېتىر، ئەڭ ئۇستۇنكى قىرىنىڭ كەڭلىكى 0.27 مېتىر، تار تەرىپىنىڭ ئاستىنقى قىرى 0.25 مېتىر، ئۇستۇنكىسى 0.2 مېتىر كېلىدۇ. گرانىتتىن ياسالغان تاشپاقا ئۈلىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1.17 مېتىر، كەڭلىكى 0.85 مېتىر، ئېگىزلىكى 0.38 مېتىر كېلىدۇ. يادىكارلىق تېپىلغان چاغدا، تاشپاقىنىڭ بېشى بىرئاز جەنۇبقا قىيپاشراق

شەرق تەرەپكە قاراپ تۇراتتى. تاشپاقا قېپىنىڭ ئارقا قىسمىدا 18 دانە رۇنىك يېزىق بەلگىسى، ئۇنىڭ ئاستىدا، يەنى تاشپاقىنىڭ قورساق قىسمىدا تامغا شەكىللىرى بار ئىدى.

تۇۋرۇكنىڭ يۇزىدە بويىغا سىزىلغان قۇر سىزىقلىرى بار. تۇۋرۇكنىڭ ئۈستۈنكى قىسمىدا، خەت يېزىلمىغان جايىنى تۇۋرۇك بېشىدىن ئايرىپ تۇرىدىغان توغرا سىزىقنىڭ ئۇزۇندىلىرى ساقلىنىپ قالغان. تۇۋرۇكنىڭ ئويۇقتا كىرىپ تۇرىدىغان ئۇچىنى (0.2 مېتر) قوشۇپ ھېسابلىغاندا، خەت يېزىلغان جايىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2.15 مېتىردىن ئاشمايدۇ. ئۇنىڭغا رۇنىك يېزىقىدىكى 30 قۇرلۇق تېكىست يېزىلغان بولۇپ، كەڭ يانلىرىدا توققۇز قۇردىن، تار يانلىرىدا ئالتە قۇردىن ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ھەممە قۇرلار بىر-بىرىگە پاراللېل بولۇپ، ھەر بىر قۇر خەت مەيدانىنىڭ ئۇزۇنلۇقىغا تولۇق سوزۇلغان. پەقەت ئەڭ چەتتىكى قۇرلار تۇۋرۇكنىڭ تراپېتسىيە شەكلىدە بولغانلىقى تۈپەيلىدىن، باشقا قۇرلارغا قارىغاندا خېلى قىسقا. چەتتىكى قۇرلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ھەر بىر قۇردىكى ھەرپلىك بەلگىلەرنىڭ سانى ئەسلىدە 133~135 بىرلىكنى تەشكىل قىلاتتى. بىراق، تېكىستنىڭ ھازىرقى ھالىتىدە، پەقەت ئايرىم قۇرلارنىلا تولۇق ئوقۇشقا بولىدۇ، بولۇپمۇ تۇۋرۇكنىڭ شەرقىي يېنىدىكى بەلگىلەر ياخشى ساقلانمىغان. قۇرلارنىڭ ئارىلىقى 40 مىللىمېتر؛ بەلگىلەرنىڭ ئېگىزلىكى ئوخشاش ئەمەس. قۇرلارنىڭ باش قىسمىدا 33~35 مىللىمېتىرغىچە، باشقا جايلىرىدا 31~32 مىللىمېتر، بەزىلىرى 28 مىللىمېتر.

يېزىق شەكلىگە قارىغاندا، تېرخىن يادىكارلىقىنى ئۇيغۇر رۇنىك يېزىقىنىڭ موغۇن شىنە ئۇسۇ ۋە سۇرىپي يېزىقلىرى ۋەكىللىكىدىكى ئەڭ قەدىمكى تەرەققىيات باسقۇچىغا تەئەللۇق دېيىشكە بولىدۇ.

بۇ يادىكارلىقنىڭ ئىملاسىغا ئاساسلانغاندا، « eki, el »

دېگەندەك سۆزلەرنىڭ بېشىدىكى ھەرپىنى « ئې » دەپ ئوقۇشقا ۋە « mis, bes, tas » دېگەن سۆزلەرنىڭ ئاخىرىسىدا كېلىدىغىنىنى « ش » دەپ ئوقۇشقا توغرا كېلىدۇ. شۇنداقتىمۇ بىرمۇنچە سۆزلەرنىڭ ئاخىرىسىدىكى « s » ئالماشقان.

تېرخىن يادىكارلىقنىڭ گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى قەدىمكى تۈرك-رۇنىك يېزىقى تىلىنىڭ بەلگىلىك ئالاھىدىلىكلىرىگە ماس كېلىدۇ. بۇ يادىكارلىق تېكستىنىڭ موغۇن شىنە ئۇسۇ يېزىقىغا يېقىن بولۇشى، گ. رامستېدىت، خ. ئورکۇن ۋە س. مالوفلارنىڭ ئاخىرقى يادىكارلىقى (سېلىنگا تېشى) نى ئېلان قىلىشتا بۇ يادىكارلىقنىڭ تىل ئالاھىدىلىكلىرى ھەققىدە بەرگەن ئىزاھاتلىرىنى تېرخىن يادىكارلىقىغىمۇ تەئەللۇق، دەپ قارىشقا ئىمكان بېرىدۇ. يادىكارلىقنىڭ ئىستىلىستىكىسى، بولۇپمۇ تېكستتىكى شېئىرىي، ناتىقلىق ۋە رەسمىيەت قائىدىلىرى بۇنىڭدىن بۇرۇن تەكشۈرۈلگەن ھادىسىلەرگە تېپولوگىيە جەھەتتىن تامامەن ئوخشايدۇ.

3

بۇ يادىكارلىقنىڭ قايسى دەۋرگە تەئەللۇق ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاش قېيىن ئەمەس. يېزىقنىڭ ئاساسلىق قىسمى ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان (747 — 759-يىللىرى 〈 مويۇنچۇر 磨延啜名, 汗可勒葛 قۇتلۇق بىلگە كۈل قاغانىنىڭ ئوغلى — مۇھەررىردىن 〉) نامىدىن يېزىلغان. بۇ قاغانىنىڭ ئىسمى جۇڭگو مەنبەلىرىدە ئادەتتە مويەنچۇ (بايانچۇر؟) دەپ ئاتىلىدۇ. تېرخىن ئابىدىسىنىڭ ئاپتورى — ئەل ئەتمىش بىلگە قاغانىنىڭ ئوغلى قۇتلۇق تارخان سەنگۈن بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمىنىڭ قىسقارتىلمىسى بىلگە تارخان (12-قۇر). ئۇ قاغانىنىڭ ۋارىسى بولۇپ، جۇڭگو مەنبەلىرىدە يىدىجەن مويۇي (ئىدىكەن بۆگۈ؟)، تەگىرى قاغان، تەگىرى ئەل تۇتمىش ئالپ كۈلۈگ ئىنى بىلگە

قاغان دەپ ئاتالغان. سۆرىي ئابدىسىنىڭ بىر تېكست ئۇزۇندىسىدە ئىگى ياغلاقار (759 — 779-يىللىرى) دەپ ئاتالغان. يادىكارلىقنىڭ ئىككى قىسمىدا (بۇ قىسىملار تەرجىمىدە ئابزاس قىلىپ ئايرىلدى) بىلگە تارخان ئۆز نامىدىن سۆز بايان قىلىدۇ (6 — 15-قۇلار، 28-قۇرنىڭ بىر قىسمى، 30-قۇرنىڭ بىر قىسمى).

تېرخىن يادىكارلىقى قەبرە پۈتۈكى ئەمەس، شۇنداقلا قەبرە ئىنشائاتىنىڭ بىر قىسمىمۇ ئەمەس. تېكستنىڭ مەزمۇنى ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەسلەپكى يىللاردىكى ئىشلاردىن ئىبارەت بولۇپ، موغۇن شىنە ئۇسۇ يېزىقىنىڭ (759 — 760-يىللىرى) ئالدىنقى دەۋرىگە ياتىدۇ. موغۇن شىنە ئۇسۇ ئابدىسىدە گەرچە ئەل ئەتمىش بىلگە قاغانىنىڭ ۋاپاتى ۋە دەپنە قىلىنىشى ھەققىدە سۆزلەنمىگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ شەرىپىگە بىنا قىلىنغان قەبرە ئىنشائاتىنىڭ بىر قىسمىدىن ئىبارەت. تېرخىن يادىكارلىقى تېكستتە كۆرسىتىلگەن ئەڭ كېيىنكى يىل (2-قۇر) — «ئىلان يىلى»، يەنى 753-يىل. ئېھتىمال، تۆۋرۈك شۇ يىلدىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي ياسالغان بولسا كېرەك.

يادىكارلىقنىڭ مەزمۇنى قاغانىنىڭ ئىش ئىزلىرىنى بايان قىلىش بىلەن چەكلەنمەيدۇ. ئۇنىڭ مۇقەددىمە ۋە خاتىمە قىسىملىرى ئەل ئەتمىشنى تونۇشتۇرۇشتىن ئىبارەت بولۇپ (1 — 5 - ۋە 30-قۇرلار)، تۆۋەندىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) قاغان ۋە ئۇنىڭ خاتۇنى (قاتۇن) نىڭ تولۇق قاغانلىق نامى (ئۇنۋانى)؛ (2) قاغان ئوردىسىنىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە خەت ئويۇلغان تاش تۆۋرۈكلەرنىڭ ئورنىتىلىشى ھەققىدىكى بايان؛ (3) تەڭرىنىڭ ئەل ئەتمىشكە كۆرسەتكەن ھامىيلىقى بىلەن دۆلەتنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ياساقنىڭ بەلگىلىنىشى ھەققىدىكى بايان؛ (4) قاغانىنىڭ كۈچ-قۇدرىتىنىڭ تەرىپى؛ (5) قاغانلىققا تەۋە زېمىنلارنىڭ تەسۋىرى؛ (6) ئەل

چېگرىسىنى، يەنى پۈتۈن مەملىكەت چېگرىسىنى بەلگىلەشكە دائىر ئىشلارنىڭ خاتىرىسى.

تېكستنىڭ ئىككىنچى قىسمى قاغانىنىڭ ئىش ئىزلىرىغا بىلگە تارىخان تەرىپىدىن ئوقۇلغان مەدھىيىدىن ئىبارەت بولۇپ (6 — 15-، 28 — 29-قۇرلار)، تۆۋەندىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) قاغانىنىڭ تەختكە چىققان ۋاقتى، قاغانلىقنى ئۆتكۈزۈۋېلىش مۇراسىمى ۋە بۇنىڭ قانۇنىي ئاساسى (28 — 29-قۇلار)؛ (2) ئەل ئىچىدىكى ھۆكۈمەت تۈزۈلمىسىنىڭ شەرھىسى ۋە مەنسەپكە ئېرىشكەن شەخسلەرنىڭ تىزىملىكى؛ (3) قاغانلىق تەختى ئۆتكۈزۈۋېلىنغاندىن كېيىن، ئىسيانكار قەبىلىلەرنىڭ بويسۇندۇرۇلغانلىقى ھەققىدىكى بايان (14-قۇردا تېكستنىڭ ئاپتورى بىلگە تارخاننىڭ بۇ جەھەتتىكى كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ئەسكەرتىلگەن)؛ (4) قاغانىنىڭ خاتىرە تۈۋرۈكىنى ئورنىتىش مۇراسىمى ھەققىدىكى بايان.

يادىكارلىقنىڭ ئۈچىنچى قىسمى تارىخىي ۋەقەلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان نامىدىن بايان قىلىنغان. ئەپسۇسكى، تۈۋرۈكنىڭ دەل مۇشۇ قىسمى (شەرقىي ۋە جەنۇبىي يانلىرى) تەبىئەت تەسىرىدىن ھەممىدىن كۆپرەك ئۇپرىغان. شۇڭا، بۇ تەرەپتىكى تېكستنىڭ بەزى جايلىرى بەك پۈچىلىپ كەتكەچكە، ئۇنىڭ مەزمۇنىنى تولۇق ئېنىقلاشقا مۇمكىن بولمىدى، مۇنۇلارنى ئوقۇشقا بولىدۇ: (1) دەسلەپكى تۈرك قاغانلىرىنىڭ يۈكسىلىشى ۋە ۋاپاتى توغرىسىدا سۆزلەنگەن؛ (2) ئوغۇزلار ئىچىدىكى توپلاڭلار توغرىسىدا سۆزلەنگەن؛ (3) ئەل ئەتمىشنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى ئىدارە قىلغان دەسلەپكى ئۇيغۇر قاغانلىقى توغرىسىدا سۆزلەنگەن؛ (4) ئەل ئەتمىشنىڭ ئاتىسى ۋە ئۆزى تۈركلەرگە قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلار، تۈرك ئېلىنىڭ مەغلۇبىيىتى ۋە ھالاكىتى ھەققىدىكى بايان.

تېرخىن يېزىقىنىڭ ئاخىرقى قىسمىنىڭ كۆپ جايلىرى (تۈركلەر بىلەن بولغان ئۇرۇش) موغۇن شىنە ئۇسۇ ئابىدىسىنىڭ

مۇناسىۋەتلىك قىسىملىرىغا سۆزمۇ سۆز ئوخشايدۇ، جۈملىدىن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ پەيدا بولۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بەزى پارچىلارمۇ شۇنىڭغا ئوخشايدۇ. بىز 1974 — 1975-يىللىرىدىكى قېدىرىش ئىشلىرى جەريانىدا موغۇن شىنە ئۇسۇ يادىكارلىقىنى قايتىدىن تەكشۈرۈپ، ھەر ئىككى يېزىقنى سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندىن كېيىن، سېلىنگا تېشىنىڭ گ. رامىستېدىت تەرىپىدىن ئېنىقلانغان تېكىستنى توغرىلاش ۋە ئۇنىڭغا يېڭىدىن مەنە بېرىشكە ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. ئالايلى، موغۇن شىنە ئۇسۇ يېزىقىنىڭ شەرقىي يېنىدىكى خەتلەرنى، يەنى قاغان ئوردىلىرىدىن ئىككىسىنىڭ قۇرۇلغانلىقى بايان قىلىنغان قىسمىنىڭ خەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولدى:

(7)... ančıp bars yilqa čik tapa yorıdım ikinči ay tərt yəgirmikə kamdə (8) toqıdım ol yıl (ətükən kədın učinta)təz bašınta qasar qordan ərgin anta ititdim čıt anta toqıtdım yay anta yayladım yaqa anta yaqaladım bəlgümin bitigimin anta yaratıtdim ančıp ol yıl küzün ilgərü yorıdım tatarıγay ıtdım tabıšγan yıl (9) bəšinči ayqa təgi(20-خەت ئۆچكەن) (ulu yıl)qa (ətükən ortu) sınta (s)üŋüz baš(qan)ta ıduq baš kədin(tə) yabaš toquš bəltirintə anta yayladım ərgin anta yaratıtdım čıt anta toqıtıdım biŋ yıllıq tümən künlik bitigimin bəlgümin anta yası tašqa (10) yarıtıdım tolqu (tašqa toqıtdım).

(7)... شۇنىڭ بىلەن يولۋاس يىلى چىكلارغا قارشى يۈرۈش قىلدىم. ئىككىنچى ئاينىڭ ئون تۆتىنچى كۈنى كەم (دەريا سى) بويىدا (8) زەربە بەردىم. شۇ يىلى (ئۆتۈكەن)-نىڭ غەربىي ئۇچىدا تەز (دەريا سى)نىڭ باش ئېقىندا قاسار قوردان ئوردىسىنى سالغۇزدۇم. شۇ يەرگە سېپىل سوقتۇردۇم. يازدا شۇ يەردە ياپلىدىم. چېگرالىرىمنى بەلگىلىدىم. بەلگەمنى،

پۈتۈكلىرىمنى شۇ يەرگە يازغۇزدۇم. شۇنىڭ بىلەن شۇ يىلى كۈزدە شەرققە يۈرۈش قىلدىم، تاتارلارنى سوراققا تارتتىم. توشقان يىلى (9) بەشىنچى ئايدا... (ئەجدىھا يىلى) (ئۆتۈكەننىڭ ئوتتۇر)ىسىدا سۈڭۈز باشقان مۇقەددەس چوققىسىنىڭ غەربىدە ياباش بىلەن تۇقۇش (دەريالىرىنىڭ) قوشۇلغان يېرىدە يايلىدىم. شۇ يەرگە ئوردا سالغۇزدۇم، ئۇ يەرگە سېپىل سوقتۇردۇم. مىڭ يىللىق، تۈمەن كۈنلۈك پۈتۈكۈمنى، بەلگەمنى شۇ يەردە سىلىق تاشقا (10) چەكتۈردۈم. يوغان (تاشقا ئويدۇردۇم))

ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن تېكستتە ئوردىلارنىڭ قۇرۇلۇشى ھەققىدە قوشۇمچە مەلۇماتلار بېرىلگەن. بۇنىڭدا غەربىي ئوردا بولمىش قاسار قۇرداننىڭ نامى ساقلانغان. قاسار (ھەزەر) قەبىلىسى ئۇيغۇر قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ تەركىبىدە ئىدى. قۇردان دېگىنى خوتەننىڭ تۈركچە نامى بولۇپ، بۇ نام ئۇيغۇر قاغانىنىڭ تۇۋادىكى ئوردىسىغا قويۇلغان بولۇپ چىقتى. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي يۇرت بىلەن ئۇزاقتىن بۇيان ئالاقىسى بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

تېرخىن يېزىقى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، باشقا يەر ناملىرىنى (تەز، سۈڭۈز، باشقان) ئېنىقلاشقا، شۇنداقلا «ياقا ئانتا ياقالادىم» (چېگرا ئورناتتىم) دېگەن ئىبارىنىڭ تولۇق مەنىسىنى چىقىرىشقا مۇمكىنچىلىك بولىدۇ. بۇ ئىبارىنى گ. رامىستېدىت تەرجىمە قىلىشقا بولمايدۇ، دەپ ھېسابلىغان. س. ئې. مالوف بۇنى «مەن ئالىي ئىلاھلارغا ئىبادەت قىلدىم؟» دەپ ئىزاھلىغان. دېمەك، ج. كلاۋسون ئوتتۇرىغا قويغان تەرجىمىنىڭ توغرا بولغانلىقى ئىسپاتلاندى. بۇ ئىككى يادىكارلىقنىڭ ئۈستىدىكى سېلىشتۇرما تەتقىقات ئىشى تېخى ئەمدى باشلىنىدۇ. بۇنداق تەتقىقاتنىڭ نەتىجىسى، ئۇيغۇر دەۋرىگە تەئەللۇق بولغان بۇ ئىككى ئاساسلىق رۇنىك تېكستىنىڭ مەنىسىنى قايتىدىن تەكشۈرۈپ چىقىشقا ئىمكان بېرىدۇ.

4

ترانسکرپسیسی

غەربىي يۇزى

(1) təŋrıdə bolmıš əl ətmıš bılgə qaɣan əl bılgə qatun qaɣan ataɣ qatun ataɣ atanıp ətükan kədin učınta təz bašınat ərgin (... 14...) anta yaratıtdım bars yılqa yılan yılqa əki yıl

(2) yayladım ulu yılqa ətükən ortusınta süŋüz bašqan ıduq baš kədinintə yayladım ərgin bunta yart(ıt)dım čıt bunta toqıtdım bıŋ yıl (l)ıq tümen künlik bitigimin bəlgümin bunta

(3) yası tašqa yarat(ıt)dım tolqu tašqa toqıtıdım üzə kək təŋri yarlıqaduq üčün asra yaɣız yər igit(t)ük üčün əlimim tərümin ətinti ərə kün toɣsuqdaqı bodun kisrə ay toɣsuqdaqı bodun

(4) tərt buluŋdaqı bodun küč bərür yaɣım bəlük yoq bol(tı)(... 8—9 ...) səkiz ara ılɣım tarıɣlaɣ ım səkiz sələnə orqun toɣla səbəntürdü qarɣa burɣu ol yər əkin subımın qonar kəčürbən

(5) yaylaɣım ətükən quzı kədin uči təz bašı ərdüni qonar kəčürbən (... 3—4 ...) čalɣım ətüken yəri onɣı atla(ndı) sü iy yıɣ bodun(... 6—7 ...) (tədim?) bərigərü učı altun yıš kədin učı kəgmən ilgə rü učı yələt

(6) təŋridə bolmıš əl ətmiš bilgə qanım ičrəki

bodunı alıtmıš ič buyuruq bašı ınanču baγa tarqan uluγ buyuruq toquz bolmıš bilgə tay səŋün tutuq bəš yüz bašı külüg oŋı əz ınanču bəš yüz bašı uluγ əz ınanču

(7) urunŋ yüz bašı uluγ urunŋ tərlis bəglər oγlı bıŋ bašı tərlis külüg ərən tarduš bəglər oγlı bıŋ bašı tarduš külüg ərən tarduš ıšbarıš bəš bıŋ ər bašı alp ıšbara səŋün yaγlaqar

(8) (... 50 ...) toquz yüz ər bašı toyqan uluγ tarqan buquγ bıŋa

(9) (... 30 ...) boduni bıŋa qaγas atačuq bodunı bıŋa

شمالي يوزى

(10) təŋrim qanım təkim təglig tutdı bəš (... 25 ...) qutluγ čigši qanču alp bilgə čigši (...12...) qan aruq oγuz bodun alti yüz səŋüt bir tümən bodun qazγantı

(11) təŋri qanım atlıγı toquz tatar yəti yigirmi az buyuruq toŋrada səŋut bıŋa uyγur bodunı təgitimin bu bitidükdə qanım a turγaq bašı qaγas atačuq bəgzik ər čigši bıla baγa tarqan üč yüz turγaq turdi

(12) təŋrim qanım oγlı bilgə tarqan qutluγ bilgə yabγu ... atlıγ isig yər atlıγı ... bayarqu bodunı az ašpa tay səŋün bodunı toŋrada baš qaybaš üč qarluq bunča bodun yabγu bodunı

(13) təŋrim qanım oγlı (... 30 ...) bodunqa (... 5—6 ...) oduryan(... 3—4...)čabiš səŋün bodunı toquz bayarqu qayra basmiš toquz tatar bunča

bodun čad bodunı

(14) (... 15 ...) anta təgdı bunı yaratıɣma bilgə qutluɣ tarqan səŋün bunča bodunıɣ atın yolın yaɣma lum čiši əki yorıtdı qutluɣ bilgə səŋün urušu qutluɣ tarqan səŋün ol əki yor

(15) yarlıqadı bayarqu tarduš biligə tarqan qutluɣ yaɣma tabɣač soɣdaq bašı biligə səŋün ozıl ɵŋ ərkin

شەرقىي يۇزى

(16) (... 75 ...) yolıɣ qaɣan) ... 10 ...) bumın qaɣan üč qaɣan olurmıš əki yüz yıl olurmıš

(17) (... 27 ...) (bodu)nı qıza barmıš uč (mıš) ... əki atlıɣın tükə barmıš qadır qasar bədi bərsil aytaz (?yts) oɣuz

(18) (... 80 ...) əčüm apam səkiz on yil olurmıš ətükən ali təgirəs əlı əkin ara orqun ɵgüzdə

(19) (... 82 ...) yıl olurınta ... yıl barmıš atamın üzə kək təŋri asra yaɣız yər yana

(20) (... 80 ...)ntar atıntım səkiz otuz yašıma yılan yılqa türk əlın anta bulɣadım amta artatdım

(21) (... 75 ...) atlıɣın yumšadı bıŋa yorı dı ozmıš təgin oduɣanta yorıyor tədi anı alɣıl tədi

(22) (... 50 ...) <irtim qara qum ašmıš kəyü rdə> kəmür taɣda yar ügüzdə üč tuɣluɣ türk bodunqa anta yətinč ay tərt yəyirmikə

(23) (... 75 ...) anta toqıtırtım ... anta yoq boltı türk bodunıɣ anta ičgərtim anta yana

(24) (... 10 ...) ozmıš təgin qan boltı qony yılqa yorıdım

جه نۇبىي يۇزى

(25) əkinti <süŋüsdim əki ay altı yaŋıqa toqı šdım> (... 70 ...) bičin yılqa yorıdım (... 25 ...) süŋüšdim anta sančdim qanın anta

(26) tutdım <qatunın anta altım>(... 50 ...) anta kisrə bašı kəlti (... 11 — 12 ...) taqıʏu yılqa yorıdım yılladım bəšinč ay üč yəgirmikə aqlašdı

(27) süŋüšdim anta sančdım ... bəg (... 25 ...) tım ičgirip igdər bəl (... 10 ...) bən antak isrə it yılqa üč qarluq yablaq saqınıp təzə bardı qurıya on oq(q)a

(28) kirti anta (... 25 ...) üč qarluq laʏzın yılqa toquz tatar (... 10 — 12 ...) toquz buyuruq ... səŋüt qara bodun turyan qaŋım qanqa ətünti əčü apa atı

(29) bar tədi təgirəs əli ... bərt(t)i (... 6 — 8 ...) anta yabʏu atadı anta kisrə küsgü yılqa əsinligdə küč qara bodun ... ətmıš əsinsizdə küč qara sub ərmiš qara bodun turyan qaʏan

(30) atadı təŋridə bolmıš əl ətmıš bilgə qaʏan atadı əl bilgə qatun atadı qaʏan atanıp qatun atanıp ətükən ortusınta süŋüz bašqan ıduq baš kədinin ərgin bunta əti(t)dim

تاشپاقىنىڭ ئۈل ئۈستىگە يېزىلغان ئىمزا

bunı yaratıʏma bəkə tutam

يه شمسى

(1) مەن تەگردىن بولغان ئەل ئەتمىش، بىلگە قاغان (بىلە ن) تەگردىن بولغان ئەل بىلگە قاتۇن، قاغان ۋە قاتۇن ئاتاقلىرىنى قوبۇل قىلىپ، شۇ چاغدا ئۆتۈكەننىڭ غەربىي چېتىدە، تەز دەريا سىنىڭ بېشىدا ئوردا (... 14 ...) قۇرغۇزدۇم. شۇ يەردە، يولۋاس ۋە ئىلان يىلى ئىككى يىلنى (2) ئۆتكۈزدۇم. ئەجدىها يىلى ئۆتۈكەن ئوتتۇرىسىدىكى سۇگۈز-باشقان مۇقەددەس چوققىسىنىڭ غەرب تەرىپىدە ياپلىدىم. شۇ يەردە ئوردا قۇرغۇزدۇم، سېپىل سوقتۇردۇم. مىڭ يىللىق، تۇمەن كۈنلۈك پۈتۈكۈمنى، تامغامنى شۇ يەردە (3) سىلىق تاشقا ئويدۇردۇم، يوغان تاشقا ئورناتقۇزدۇم. يۇقىرىدا كۆك تەگرىنىڭ بۇيرۇشى، تۆۋەندە قوگۇر يەرنىڭ بېقىشى بىلەن ئىلىمنى قۇردۇم، تۈزۈملىرىمنى تىكلىدىم. ئالدىمدا كۈن چىقىشتىكى خەلقلەر، ئارقامدا ئاي چىقىشتىكى خەلقلەر، (4) دۇنيانىڭ تۆت بۇلۇڭىدىكى خەلقلەر (ئۆزلىرىنىڭ) كۆچلىرىنى ماڭا بېرۇر. دۇشمىنىم ئۆز بۇلۇڭىدىن ئايرىلدى (...6 — 8...) سەككىز (دەريا) ئارىلىقىدا چارۋام ۋە تېرىلغۇ يەرلىرىم. سەلەنگە، ئورقۇن، تۇغلا سەككىز (دەريا) مېنى سۆيۈندۈردى. مەن قارغا ۋە بۇرغۇ دەريا سى بويلىرىدىكى ئاشۇ يەرلەردە تۇرىمەن، ئىككى دەريالىرىمنىڭ ئارىلىقىدا كۆچمەن. (5) يايلىقىم ئۆتۈكەننىڭ غەربىي ئۆچىدا، تەز دەريا سىنىڭ بېشىنىڭ شەرقىدە. مەن شۇ يەردە تۇرارمەن، كۆچەرمەن (... 3 — 4 ...) مېنىڭ خاھىشىم بويىچە، ئونغى ئۆتۈكەندىن ئاتلاندى. « قوشۇن تارت، خەلقىنى يىغ (... 6 — 7 ...)، يىغ (دېدىم؟) جەنۇبىي چېگرىنى، ئالتۇن تاغلىرىدىكى غەربىي چېگرىنى، كۆگمەندىكى شىمالىي چېگرىنى قوغدا! » (6) تەگردىن

بولغان ئەل ئەتمش بىلگە خانىم (دۆلەت) ئىچىدە تۇرۇشلۇق (بارلىق) قەبىلىلەرنى بويسۇندۇرۇشنى بۇيرۇدى. ئىچكى بۇيرۇقلار بېشى ئىنانچۇ باغا تارقان، ئۇلۇغ بۇيرۇقلار جەمئىي توققۇز: بىلگە تاي سەنگۈن تۇتۇق، بەش يۈزباشى؛ كۆلۈگ ئوكى ئۆز ئىنانچۇ، بەش يۈزباشى؛ ئۇلۇغ ئۆز ئىنانچۇ (7) ئۇرۇكۇ، يۈزباشى؛ ئۇلۇغ ئۇرۇكۇ؛ تۆلىس بەگلەر ئوغۇللىرىنىڭ مىڭباشى تولىسلىق كۆلۈگ ئەرەن؛ تاردۇش بەگلىرىنىڭ ئوغلى مىڭباشى، تاردۇشلۇق كۆلۈگ ئەرەن؛ تاردۇش ئىشبارىش مىڭ ئەسكەرباشى؛ ئالپ ئىشبارا سەنگۈن ياغلاقار (8) (... 50 ...) توققۇزيۈز ئەسكەرباشى تويقانىنىڭ ئۇلۇغ تارقانى (ئوردىنىڭ باشلىقى) بۇقۇغنىڭ مىڭ كىشىلىك قوشۇنى

(10) تەڭرىم خانىم نۇرغۇنلىغان يولدىن ئازغانلار (قارغۇلار)نى تۇتتى. بەش (مىڭباشى) (... 25 ...) قۇتلۇغ چىگشى، قانچۇ ئالپ بىلگە چىگشى (... 12 ...) قاغان ماغدىرسىزلانغان ئوغۇز خەلقىنى، ئۇنىڭ ئالتە يۈز سەنگۈنلىرى، بىر تۇمەن قوشۇننى (سۆزمۇ سۆز تەرجىمىسى «خەلقنى») قولغا چۈشۈردى. (11) بۇ پۈتۈك يېزىلىۋاتقاندا، ئەي خانىم! تەڭرى خانىمنىڭ ئاتلىقلىرى (ياكى ئەمەلدارلىرى) توققۇز تاتار، ئازلارنىڭ ئون يەتتە بۇيرۇقى، سەنگۈنلەر، توڭرا (قەبىلىسىنىڭ) مىڭ كىشىلىك قوشۇنى، ئۇيغۇر خەلقى تەڭىلىرىم بىلەن بىللە، تۇرغاق (قۇرۇقچى — مۇھەررىردىن) باشلىقلىرى، باتۇر ئاتاچۇق ۋە بەگلىك ئەر چىگشى بەگ تارقانلار بىلەن ۋە ئۇچ يۈز تۇرغاق بىلەن بىللە قاتناشتى. (12) تەڭرىم خانىمنىڭ ئوغلى بىلگە تارقان ۋە قۇتلۇق بىلگە يابغۇ... تۆرىلىرى، قۇملۇق يەرنىڭ (ياكى ئىسسىق يەرنىڭ) باشلىقلىرى (داھىيلىرى) ... بايارقۇ خەلقى، ئاز ئاشپا تاي سەنگۈنى ۋە خەلقى، توڭرا (قەبىلىسىدىن) باش قايباش، ئۇچ قارلۇق شۇنچە جىق كىشىلەر قاتناشتى. يابغۇغا قاراشلىق خەلق

(13) تەكرىم خانىمنىڭ ئوغۇللىرى (... 30 ...) خەلقە (... 5 — 6 ...) ئۈدۈرغاندا (... 3 — 4 ...) چاپىش سەنگۈننىڭ (خەلقى) ۋە توققۇز بايارقۇ (خەلقىنى) يەنە بويسۇندۇردى. توققۇز تاتار — شۇنچە كۆپ خەلقلەر، چادغا (شادغا) قاراشلىق خەلق (14) (... 15 ...) ئۇ شۇ چاغدا ھۇجۇم قىلدى. بۇنى ياراتقان بىلگە قۇتلۇغ تارقان سەنگۈن، مۇنچە كۆپ خەلقنى شەرەپ بىلەن (يەكدى)! ياغما ۋە (ئا)لۇم - چىشى (لۇم ۋە چىشى؟ ياكى ياغما خەلقدىن ئالۇمچى؟) گە (قارشى) ئىككى كىشىنى ئەۋەتتى. قۇتلۇغ بىلگە سەنگۈن ۋە ئۇرۇشۇ قۇتلۇغ تارقان سەنگۈن ئىككىسگە «بېرىڭلار» (15) دەپ يارلىق قىلدى. تاردۇشلۇق بىلگە تارقان ۋە قۇتلۇغ (ھەر ئىككىسى) بايارقۇ خەلقدىن. ياغمىنىڭ باشلىقلىرى، تابغاچلار ۋە سوغداقلاردىن بىلگە سەنگۈن، ئوزىل ئۆڭ ئەركىن.

(16) (... 10 ...) يولىغ قاغان (... 10 ...) بۇمىن قاغان (بۇ) ئۈچ قاغان تەختتە ئولتۇردى، ئىككى يۇز يىل تەختتە ئولتۇردى (17) (... 27 ...) ئۇلارنىڭ خەلقى غەزەبكە كېلىپ ھالاك بولدى... ئىككى ئەمەلدارنىڭ سەۋەبىدىن ئاجىزلاندى ۋە ھالاك بولدى. قادىر قاسار ۋە بەدى بەرسىل داڭلىق (؟) ئوغۇز (18) (... 80 ...) مىنىڭ ئەجدادلىرىم تەختتە 80 يىل ئولتۇرغان. ئۆتۈكەن ئىلى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئەللەر ئىككى (دەريا: سىلىنگا، تۇغلا؟) ئارىسىدا، ئورقۇن دەريا سىدا (19) (... 82 ...) يىل تەختتە ئولتۇرغان... يىل ئۆتتى. ئاتامنى يۇقىرىدا كۆك تەكرى، تۆۋەندە قوڭۇر يەر يەنە (20) (... 80 ...) مىنى بەلگىلىدى. مەن 28 يېشىمدا ئىلان يىلىدا تۈرك ئىلىنى پاراكەندە قىلدىم. ئۇلارنى ۋەيران قىلدىم (21) (... 75 ...) ئاتلىق

قوشۇنۇمنى ئەۋەتتىم. مىڭ كىشىلىك قوشۇن ماڭدى « ئوزمىش تەگىن ئودۇرغاندىن كېلىۋاتىدۇ! » دېدى، « ئۇنى تۇت! » دېدى (22) (... 50 ..) « ئۇلارنى قوغلىدىم. قارا قۇمدىن ئۆتتۇم ۋە كۆيۈرگە كەلگەندە » كۆمۈر تېغى ۋە يار دەريا‌سى يېنىدا يەتتىنچى ئاينىڭ ئون تۆتىنچى كۈنى ئوچ تۇغلۇق تۇرك خەلقىگە (ھۇجۇم قىلدىم) (23) (... 75 ...) شۇ يەردە ئورنىتىشقا بۇيرۇدۇم. خان... شۇ يەردە ئۆلدى. شۇ يەردە تۇرك خەلقىنى بويسۇندۇرۇدۇم. شۇ يەردە يەنە (24) (... 10 ...) ئوزمىش تەگىن خان بولدى. قوپ يىلى يۇرۇش قىلدىم.

(25) ئىككىنچى قېتىم (ئۇلار بىلەن ئېلىشتىم، ئىككىنچى ئاينىڭ ئالتىنچى كۈنى ئۇلار بىلەن جەڭ قىلدىم.) (... 70 ...) مايمۇن يىلدا يۇرۇش قىلدىم (... 25 ...) ئۇلار بىلەن جەڭ قىلدىم، ئۇ يەردە يەڭدىم. شۇ يەردە ئۇلارنىڭ خانىنى (26) تۇتتۇم. (قاتۇننى شۇ يەردە ئالدىم) (... 50 ...) شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلارنىڭ باشلىقلىرى كەلدى (... 11 — 12 ...) توخۇ يىلى يۇرۇش قىلدىم ۋە شۇ يەردە تۇردۇم. بەشىنچى ئاينىڭ ئون ئوچىنچى كۈنى ئۇلار يېغىلدى. (27) ئۇلار بىلەن جەڭ قىلدىم ۋە ئۇ يەردە غەلبە قىلدىم بەگ (... 25 ...) يېڭىلگەندىن كېيىن ئىگدەرلەر پارچىلا (ندى) (... 10 ...) شۇنىڭدىن كېيىن ئىت يىلى ئوچ قارلۇقلار ئاسىيلىق قىلىشنى ئويلاپ قاچتى. غەربتكى ئون ئوق (خەلقىنىڭ مەملىكىتىگە) (28) كىردى. شۇ چاغدا (... 25 ...) توڭگۇز يىلى ئوچ قارلۇقلار، توققوز تاتارلار (... 10 — 12 ...) توققوز بۇيرۇق... سەنگۇنلەر ۋە ئاتام تۇرىانىنىڭ بارلىق خەلقى ھۆرمەت بىلەن ئۇنى قاغان بولۇشقا تەكلىپ قىلدى. « ئەجدادلارنىڭ نامى (مۇشۇنداق) ئىدى! » (29) دېيىشتى. ئەتراپىدىكى (بارلىق) ئەللەرنى ئۇ مەغلۇب قىلدى (...

6 — 8 ...) شۇ چاغدا (ئۇنى) يابغۇ دەپ ئاتاشتى، شۇنىڭدىن كېيىن چاشقان يىلدا « ئەسەنلىككە ئىگە بولغانلىقى كۈچى پۈتۈن خەلقنى تەرتىپكە سالىدۇ، ئەسەنلىكى يوقلىقى كۈچى بۈلاق سۈيىدەك بولۇپ قالىدۇ » (دەپ) پۈتۈن خەلق ئۇنى تۇريان قاغان (30) ئاتىدى. تەڭرىدىن بولغان ئەل ئەتمش بىلگە قاغان (خوتۇننى) ئەل بىلگە قاتۇن دەپ ئاتىدى. (ئۆزۈمنى) قاغان، (خوتۇنۇمنى) قاتۇن دەپ ئاتاپ، ئوردامنى ئۆتۈكەنلىك ئوتتۇرىسىدىكى سۈكۈز باشقان مۇقەددەس چوققىسىنىڭ غەربىگە قۇردۇم.

بۇ مەڭگۇ تاشنى يارىتقۇچى بۆكە تۇتام

(بۇ ماقالىنى رۇسچىدىن ئىلچان شەھىدى، پەرھات جىلانۇق تەرجىمە قىلغان)

غەربىي يۇرت ۋە ئۇيغۇر قاغانلىرى

تېرخىن مەڭگۈ تېشى 14-قۇرىنىڭ شەرھى

تېرخىن مەڭگۈ تېشى — ياغلاقار سۇلالىسىگە مەنسۇپ ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ دەسلەپكىسىدۇر. مەزكۇر مەڭگۈ تاش موڭغۇلىيەدىكى ئۇيغۇر قاغانلىقىنى ئەمەلىيەتتە قۇرۇپ چىققان ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان (747 — 759 - يىللىرى) ئەلنى سوراپ تۇرغان يىللاردا 753 — 756-يىللىرى تىكلەنگەن. مەڭگۈ تاش يېزىقلىرىنىڭ مەزمۇنى قاغانلىق تەشكىل قىلىنغان دەسلەپكى يىللارغا تەئەللۇق بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكىلەرنىڭ قاغانلىقنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن قوللانغان ھەربىي ۋە سىياسىي چارىلىرى بايان قىلىنغان. بۇ يېڭى قۇرۇلغان قاغانلىق چېگرىسىنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاش، تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۇسۇللىرى كۆرسىتىلگەن. قاغانلىقنىڭ پايتەختى ئورخۇن دەرياسى بويىدىكى ئوردۇبالىق شەھىرى ئىدى. تېرخىن مەڭگۈ تېشىنىڭ 14-قۇرىدىكى چارىلەرمۇ شۇ خىلدىكى ھەربىي-سىياسىي ھەرىكەتلەر قاتارىغا كىرىدۇ.

(14) ... buny jaratyʏma bilgə qutluʏ tarqan səŋün bunča bodunyʏatyn jolyn jaʏma lum čyšy (Bap.: čiši) əki jorytdy qutluʏ bilgə səŋün urušu qutluʏ tarqan səŋün ol eki jor (15) jarlyady.

يه شمسى

بۇ مه‌ڭگۈ تاشنى تىكلىگه‌ن ئادەم بىلگه قۇتلۇغ تارقان سه‌نگۈندۇر. (ئۇ) نۇرغۇن خه‌لقله‌رنى شانۇشه‌ۋكه‌ت بىله‌ن (بويسۇندۇردى). ئىككى ئادەمنى ياغما ۋه لۇم چىشله‌رنى (بويسۇندۇروش ئۈچۈن) ئه‌ۋه‌تتى. قۇتلۇغ بىلگه سه‌نگۈن ۋه ئۇرۇشۇ قۇتلۇغ تارقان سه‌نگۈن ئىككىسىگه: «ئۇرۇشقا ئاتلىنڭ‌لار» دەپ يارلىق چۈشۈردى.

ئۇنىڭدىن كېيىنكى (15- قۇر) دا مۇشۇ هه‌ربىي يۇرۇشتىن كېيىن، ئۇيغۇر قاغانىغا بويسۇنغان ئه‌للەر سه‌ركه‌ردىلىرىنىڭ نام-شه‌ره‌پلىرى تىلغا ئېلىنىدۇ. بايىرقۇ، ياغما، تابغاچ، سوغد لارنىڭ باشلىقلىرى كۆرسىتىلىدۇ. تېرخىن مه‌ڭگۈ تېشىنىڭ ئاپتورى بىلگه قۇتلۇغ تارقان سه‌نگۈننى هه‌ربىي يۇرۇشنىڭ بۇئاستە تەشه‌ببۇسچىسى دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇ ئادەم ئه‌ل ئه‌تمش بىلگه قاغانىنىڭ ئوغلى ۋه تەخت ۋارىسىدۇر، كه‌لگۈسى بۆكۈ قاغان (759—779-يىللىرى) نىڭ نه‌ق ئۆزىدۇر.

بۇ ئىككى ئۇيغۇر سه‌ركه‌ردىسىنىڭ 733 — 756-يىللىرى ئېلىپ بارغان هه‌ربىي يۇرۇشلىرىنىڭ تەرەپ-يۆنىلىشلىرىنى ۋه ئاخىرىدا بېرىپ يەتكه‌ن يه‌رلىرىنى بىلۈۋلىشىمىز - ئېنىقلۇۋلىشىمىز ئۈچۈن، «ياغما» ۋه «لۇم چىشى» (lum čyšy) ئاتالغۇلىرىنى توغرا ئىزاهلاپ چۈشىنۈۋلىشىمىز لازىم. بۇلار بىر-بىرىگه مۇناسىۋەتلىك.

تۈركچه ئېتنونىم «ياغما» بۇرۇن پارس تىلىدا يېزىلغان «هۇدۇدۇلئالەم» (10-ئه‌سىردە يېزىلغان كىتاب) ۋه «زەينۇل ئه‌خبار» (گه‌ردىزى 11-ئه‌سىردە يازغان كىتاب) لاردا كۆرۈلگه‌نىدى. ئه‌مدىلىكته رۇنىك يېزىقىدا بىرىنچى قېتىم كۆرۈلۈۋاتىدۇ. «هۇدۇدۇلئالەم» دە كۆرسىتىلىشچه، «ياغما»

لار ئۆز تەرىكىبىگە نۇرغۇن قەبىلىلەرنى قوبۇل قىلىپ بىرلەشـ
تۈرگەنىكەن. شەرقتە توققۇز ئوغۇز (يەنى ئۇيغۇر) لار بىلەن
غەربتە قارلۇقلار ئارىلىقىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆز
ئىچىگە ئالغان؛ جەنۇبتا شەرقىي تەكرىتاغنىڭ كۇچار، قارا
شەھەرلەرنىڭ شىمالىغا، «كۇچار دەريا سى» نىڭ تارماقلىرىدىكى
تېررىتورىيىلەرگە ئورۇنلاشقان. ياغمىلار غەربتە قەشقەر ۋە پۇتۇن
قەشقەر ۋىلايىتىنى باشقۇرۇپ تۇرغان. 10-ئەسىردە ياغمىلارنىڭ
ھاكىمىيەت ئۇستىدە تۇرغان ئۇرۇقى توققۇز ئوغۇز (ئۇيغۇر)
لارنىڭ ھاكىمىيەت ئۇستىدە تۇرغان ئۇرۇقى (ياغلاقلار —
ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن) نىڭ بىر تارمىقى بولغان.
ياغمىلارنىڭ بەزى ئۇرۇقلىرى شۇ چاغلاردا بىر تېررىتورىيىدە
توققۇز ئوغۇزلار بىلەن ئارىلاش ياشىغان (گەردىزىنىڭ
«زەينۇل ئەخبار» ئەسىرى (11-، 95 — 96-، 277 —
281-بەتلەرگە قارالسۇن). گەردىزىنىڭ مۇشۇ ئەھۋاللارغا
تارىخىي مەنبە بولۇپ بەرگەن ئەسىرى ۋەقەلەرنى
8-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئاپىرىپ يازىدۇ (6-، 257 —
267-بەتلەر). گەردىزى ياغمىلار «باي ئادەملەر»،
«نۇرغۇنلىغان يىلقىلىرى بار» دەپ كۆرسىتىدۇ، ياغمىلارنىڭ
باشقۇرۇپ تۇرغان يەرلىرىنى «بىر ئايدا ئاران ئايلىنىپ
چىققىلى بولىدۇ» دەپ بايان قىلىدۇ (1-، 45 — 46-بەتلەر).
بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ ھەر ئىككىلىسى («ھۇدۇدۇلئالەم»،
«زەينۇل ئەخبار») دە ياغمىلارنىڭ قارلۇقلار ۋە كىماقلار بىلەن
داۋاملىق توقۇنۇشۇپ تۇرىدىغانلىقلىرى سۆزلىنىدۇ، بۇ خەلقلەرنىڭ
ھەممىسنىڭ غەربىي تۈرك قاغانلىرىغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقى
بايان قىلىنىدۇ. مانا مۇشۇ ئەھۋالنىڭ ئۆزى ھەر ئىككى
ئاپتور — غەربىي تۈرك قاغانلىقى 766-يىلى مەۋجۇت بولۇشتىن
قالغان دېگەن مەلۇمات بىلەن تارىخىي مەنبەلەرنى
تەمىنلىگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇ ئىككى

ئۇيغۇر سەركەردىسىنىڭ ياغمىلارنىڭ يېرىگە ھەربىي يۈرۈش قىلغان ۋاقتى، تارىخىي مەنبەلەردە، ياغمىلار جايلاشقان يەرلەر شەرقىي تەگرىتاغنىڭ كەڭ تېررىتورىيىسى ئىكەنلىكى، يەنى غەربىي يۇرتنىڭ شىمالى ۋە غەربىي شىمالى ئىكەنلىكى قەيت قىلىنىپ تۇرغان چاغلارغا توغرا كېلىدۇ. ھەربىي يۈرۈشنىڭ نىشانىغا ئېلىنغان تەرەپ - يۆنىلىشىنى بىر قېتىمدىلا بويسۇندۇرۇلغان ۋە ناملىرى بىر-بىرلەپ سانىلىپ، تېرخىن مەگگۇ تېشىنىڭ 15-قۇرىدا تەگلا كۆرسىتىلگەن «خەلقلەر» تولۇق دەلىل بولۇپ ئىسپاتلاپ تۇرىدۇ. بۇ خەلقلەر بايىرقۇ، ياغما، تابغاچ، سوغدلاردۇر. بۇ خەلقلەر شەرقىي تەگرىتاغنىڭ تاغلىق ۋە تۈزلەڭ ياپلاقلىرىغا، تاغ باغرىدىكى شەھەرلەرگە، تارىم ئويمانلىقىنىڭ يېزا-كەنتلىرىگە جايلىشىپ مەئىشەت قىلىۋاتقان ئاساسىي ئاھالىسىگە تەۋە خەلقلەردۇر (9-، 553-، 558-بەتلەر).

مەگگۇ تاشتىن نەقىل كەلتۈرۈلۈپ ئېلان قىلىنغان ماقالىلەردە لۇم چىشى «lum čyšy» نىڭ مەنىسى بىزگە ئېنىق بولمىدى. بۇ سۆز بىرىكمىسىنىڭ ئىككىنچى تەركىبىي قىسمى خەنزۇچە «Цыши» (节使 — مۇھەررىردىن) «ۋىلايەتنى ئىدارە قىلغۇچى ھاكىم» دېگەن مەنىسىنىڭ تۈركچە تىرانسكرىپسىيىسى ئىكەن (86 — 87-؛ 7-، 78-بەتلەر)، جۈگگونىڭ مىللىي رايونلىرىغا قۇرۇلغان «كىچىك ۋىلايەتلەر» نىڭ ھاكىملىرىغا بېرىلگەن مەنسەپ ئىكەن، يەنى جۈگگوغا بېقىندى قەبىلە ۋە يەرلەرنىڭ داھىيلىرىغا، ھاكىملىرىغا بېرىلگەن مەنسەپنىڭ نامى ئىكەن. غەربىي يۇرت ھەربىي ھەرىكەتلەر ئېلىپ بېرىلغان رايون بولغاچقا، ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇكى، «lum čyšy» مۇشۇ رايوندىكى جۈگگوغا تەۋە داھىي، ھاكىملارنى كۆرسىتىدۇ.

جۈگگونىڭ غەربىي يۇرت توغرىسىدىكى ئەسەرلىرى (5-، 110 — 114-بەتلەر) دە كۆرسىتىلىشىچە، جۈگگوغا تەۋە قارا

شەھەر رايونى ھاكىمىيىتىنىڭ ئۇرۇق نامى (ئاتىدىن بالىغا قالىدىغان ئىسمى) لۇن ئىكەن. تۈركچە تېكىستتىكى توخارچە « lum » سۆزىنى ئىدىگلىق بىلەن تىرانسكرىپسىيە قىلغاندا « um » نى « un » غا ئايلاندۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىش ئادەتتىكىدەكلا بىر ئىش، شۇڭا « lum » سۆزى « lun » قىلىپ يېزىلغان (ياخونتوفنىڭ ئىزاھى).

قارا شەھەر (سانسكرىت-توخارچە Агни — ئاگنى، خەنزۇچە يەنجى 焉耆 — مۇھەررىردىن) مىلادىيە بىرىنچى 1000 يىللىقتا تارىم ۋادىسىدىكى ئەڭ مۇھىم بوستانلىق دۆلەتلىرىنىڭ بىرسى ئىدى. كۇچار، قوچۇلار بىر قاتاردا تۇرۇپ، ئۇلۇغ يىپەك يولىنىڭ پارالىلى ۋە مىردىئان تارماقلىرى (شەرق، غەرب، شىمال ۋە جەنۇب تەرەپلىرى)نى تىزگىنلەپ تۇرغان؛ شەرقىي تەكرىتاغنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى سۇغا باي يايلاقلىرىنى باشقۇرۇپ تۇرغان. يەرلىك «توخارلار»نىڭ لۇم (lum) سۆلالىسى جۇڭگو مەنبەلىرىدە 4 - ئەسىردە تىلغا ئېلىنىدۇ. 630 — 640-يىللىرى، گاۇچاڭ (高昌 قوچۇ ئېلى — مۇھەررىردىن) بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا ھەمدە ئۆز ئىچىدىكى ماجىرالار تۈپەيلىدىن ئاجىزلىشىپ كەتكەن لۇم (lum) سۆلالىسى 645-يىلى خۇاڭدى (پادىشاھ — مۇھەررىردىن) تەيزۇڭنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ باستۇرۇپ كىرىشى بىلەن تاڭ سۆلالىسىگە ئىتائەتمەنلىك بىلدۈرۈپ، ۋاسساللىق (بېقىندىلىق) مۇناسىۋىتى ئورنىتىدۇ. تاڭ سۆلالىسى ئوردىسى 661-يىلدىكى پەرمانىنى شەنيۇەن (674 — 693) يىللىرى قارا شەھەرنى تىبەتلىكلەر ئىگىلەپ تۇرغان چاغلار (670 — 693-يىللىرى) دا قايتا تەكتىلەپ، ئۇ پەرمانىنىڭ ھېلىمۇ كۆچكە ئىگە ئىكەنلىكىنى جاكارلىدى. بۇ پەرمان بويىچە قارا شەھەردە دۇدۇفۇ (都督府 تۇتۇق مەھكىمىسى — مۇھەررىردىن) قۇرۇلدى، ئەمما قارا شەھەر تېررىتورىيىسى دائىرىسىدە ئايرىم ۋىلايەت (州 — مۇھەررىردىن)

لەر قورۇلمىدى. بۇنىڭ ئۆزى قارا شەھەر ھۆكۈمرانىنىڭ بۇرۇنقى مەنسىپى جېيشى ئاۋۋالقىدەكلا ساقلىنىپ قېلىۋەردى، دېگەنلىك بولىدۇ. يېڭى ۋە كونا «تاڭنامە»لەردە،تېيەنباۋ (742 — 755) يىللىرىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، يەنجى (قارا شەھەر — مۇھەررىردىن) ھۆكۈمرانى تاڭ سۇلالىسىگە ئۆزىنىڭ ئىتائەتمەنلىكىنى بىلدۈرۈپ كەتكەن ①.

ئۆكلۈك-سۆيگۈن قوزغىلىڭى (安史之乱 — مۇھەررىردىن) تاڭ سۇلالىسىگە بىرمۇنچە ئوڭۇشسىزلىقلارنى كەلتۈردى. تاڭ سۇلالىسىنى خېلى يىللارغىچە ئاجىزلاشتۇرۇپ قويدى. تىبەتلىكلەر قايتىدىن گەنسۇ ئۆلكىسىگە ھۇجۇم قىلدى. تاڭ سۇلالىسى بولسا گەنسۇ (خېشى كارىدورى) دىكى ئەسكەرلىرىنى 756 — 758-يىللىرى ئەپچىقىپ كەتتى. غەربىي يۈرتتىكى — ئەنشى (西安 كۇچار — مۇھەررىردىن)، بېيتىڭ (北庭 بەشبالىق — مۇھەررىردىن) دا تاڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى قېلىۋەردى ۋە تىبەتلىكلەرگە قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى.

ئۇيغۇرلار مانا مۇشۇنداق مۇرەككەپ ۋەزىيەتتە پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، شەرقىي تەڭرىتاغ رايونلىدىكى تۇركىي قەبىلىلەرنى ئۆزلىرىگە بويسۇندۇرۇدى. قارا شەھەرنى ئۆزلىرىنىڭ نازارىتى ئاستىغا ئالدى. كۇچار ۋە بەشبالىقتا ئورۇنلاشتۇرۇلغان تاڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ تىبەتلىكلەرگە قارشى كۈرەشلىرىنى قوللاپ، ئۇلارغا يارەدەم قوللىرىنى سوزدى. ئۇلۇغ يىپەك يولىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى بارلىق تارماق يوللارنى ئىگىلەپ، ئۇيەرلەردىكى (تارىم ئويمانلىقىدىكى — ت.) بوستانلىقلارغا جايلاشقان ئەڭ باي دۆلەتلەرنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئۆز نازارىتىنى ئورناتتى. ئىككى ئۇيغۇر سەركەردىسىنىڭ غەرب تەرەپكە قىلغان مۇشۇ ھەربىي يۈرۈشى تېرخىن مەڭگۈ تېشىنىڭ

① ن. يا. بىچۇرىن: «قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى»، 2-توم.

تارىخىي تېكستلىرىدە بۇ ئاستە ئەينەن ئەكس ئەتتۇرۇلگەن مۇشۇ ۋاقىتقا قەدەر بۇ ئەھۋال ھېچكىمگە مەلۇم ئەمەس ئىدى.

ئۇيغۇرلار 756-يىلدىن باشلاپ، تا 8-ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە، مەركىزىي ئاسىيانىڭ ھەرقانداق ئىشلىرىدا ھەل قىلغۇچ سىياسىي كۈچ بولۇپ تۇردى. بۇ كەڭ رايوندا ئۇيغۇرلار بىلەن تەڭ تۇرۇپ رىقابەتلىشىدىغان كۈچ پەقەت تىبەتلىكلەرلا ئىدى. ئۇيغۇرلار بىلەن تىبەتلىكلەر جۇڭغاردا ۋە تارىم ئويمانلىقىدا سىياسىي ۋە ھەربىي جەھەتلەردە ئۈستۈنلۈك تالىشىپ جىددىي كۈرەش ئېلىپ باردى. تىبەتلىكلەر خېشى رايونىنى ۋە لوپنۇر بىلەن خوتەن ئارىلىقىدىكى يەرلەرنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، 788-يىلى دۇنخۇاڭنى بېسىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن، شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىدا ئۇيغۇرلار بىلەن تىبەتلىكلەر يۈزمۈيۈز دوقۇرۇشۇپ قالدى. تىبەتلىكلەرگە باشتا قارلۇقلار ياردەم قىلدى. شۇ سەۋەبتىن، ئۇيغۇرلار دەسلەپتە ئوڭۇشسىزلىقلارغا ئۇچرىدى. 788 — 791-يىللىرى ئارىلىقىدا، كۇچار ۋە بەشبالىق قاتارلىق تاغ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى مەغلۇبىيەتكە يولۇقتى. ئەمما، ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، تىبەتلىكلەر جەنۇبقا چېكىنىدۇرۇلدى. 797-يىلغا كەلگەندە، ئۇيغۇرلار بەشبالىقنى بىمالال تەنھا سوراپ تۇردى①.

مانى دىنىغا بېغىشلانغان مەدھىيە-شېئىرلار توپلىمى «ماخا ناماگ» ئۇيغۇر قاغانى باۋيى (保义可汗 ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش قۇچ بىلگە قاغان — مۇھەررىردىن) يۇرت سوراپ تۇرغان يىللىرى (806 — 821-يىللىرى) دا ئوتتۇرا پارس تىلىدا يېزىلغان ئەسەردۇر. بۇ ئەسەرنىڭ مەخسۇس بىر بېتىدە باۋيى قاغانىنىڭ غەربىي يۇرتىنى سوراپ تۇرغان

① س. گ. كلياشتورنىي: «تېرخىن مەگگۇ تېشى» («سوۋېت تۈركولوگىيىسى» ژۇرنىلى)، 1980-يىل، 3-سان.

مانی دینی تەرەپداری توغقانلری ساناپ کۆرسەتىلگەن. شۇ ئادەملەرنىڭ بىرسى ياغلاقار ئىنەل بولۇپ، تۇرپان ۋادىسىنىڭ پايتەختى قوچۇ شەھىرى (چىنانجىكەت) نى ئىدارە قىلىپ تۇرغان، باشقا ئىككى توغقىنى قارا شەھەرنى باشقۇرۇپ تۇرغانىكەن (12-، 199-بەتلەر).

دېمەك، ئوردۇبالىق قاغانلىرى (يەنى ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ قاغانلىرى) جۇڭغار ۋە تارىم ئويمانلىقىنى 845—847-يىللىرىغا قەدەر سىياسىي جەھەتتە باشقۇرۇپ ئىدارە قىلىپ تۇرغان. مۇنداقچە ئېيتقاندا، بۇ يەرلەرگە پان تېگىن 15 قەبىلىنى باشلاپ كېلىشتىن كۆپ بۇرۇنلا، جۇڭغار ۋە تارىم ئويمانلىقى ئۇيغۇر قاغانلىرى باشقۇرۇشىدا بولغان. ئۇيغۇرلار 8-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپلا دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ سودا يوللىرىنىڭ بىرسى بولغان، جۇڭگودىن ئوتتۇرا شەرق ۋە يېقىن شەرققىچە سوزۇلغان يىپەك يولىنىڭ ئەڭ مۇھىم قىسمىنى نازارەت قىلىپ تىزگىنلەپ تۇرغان.

« ئۇيغۇرلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى »نى يېزىشتا پايدىلانغان ئەسەرلەر

رۇس تىلىدا يېزىلغان تارىخىي ئەسەرلەر

1. ۋ. ئى. ئاباييېف: « ئەستىن تىلى ۋە فولكلورى »، موسكۋا-لېنىنگراد، I توم، 1949-يىل.

2. ۋ. ئى. ئاباييېف: « قەدىمكى ھىندى-ئىران خەلقلىرىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى يۇرتى ۋە ئۇلارنىڭ قەدىمكى كۆچۈشلىرىگە دائىر مەسىلىلەر » (« قەدىمكى شەرق ۋە ئانتىك دۇنيا »)، موسكۋا، 1972-يىل.

3. ئا. ئابېتېكوف: « تېگىرمەن سايىلىقىدىكى برونزا دەۋرىگە ئائىت قەبرىستانلىقلاردىكى دەپنە يوسۇنلىرى » (« س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ قىسقىچە ئىلمىي مەلۇماتلىرى »)، موسكۋا، 1963-يىل، 9-سان.

4. ئو. ف. ئاكىموشكىن: « شاھ مەھمۇد ئىبنى مىرزا فازىل چوراس »، موسكۋا، 1976-يىل.

5. ئا. ك. ئاكىشېف: « يەتتەسۇ ساكلىرىنىڭ سەنئىتى ۋە ئىدېئولوگىيىسى » (ئىسسىقتىكى قورغانلاردىكى ماتېرىياللار ئاساسىدا يېزىلغان)، موسكۋا، 1980-يىل.

6. ك. ئا. ئاكىشېف: « ئىسسىقتىكى قورغانلار. قازاقىستانداكى ساكلارنىڭ سەنئىتى »، موسكۋا، 1978-يىل.

7. ك. ئا. ئاكىشېف، گ. ئا. كۇشايېف: « ئىلى دەريا سى

ۋادىسىدىكى ساك ۋە ئۇسۇنلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى »، ئالمۇتا، 1963-يىل.
8. ئا. ئا. ئالىزادە: « 13 — 14-ئەسىرلەردىكى ئەزەربەيجاندىكى ئىنجۇ قائىدىسىگە دائىر مەسىلە »، 1943-يىل، باكۇ، №8.
9. گ. م. ئەلباقىيېۋا: « ئۇيغۇرلارنىڭ ئون ئىككى مۇقامى. راك مۇقامى، چەبىيات مۇقامى » ئالمۇتا، 1988-يىل، 1-نەشرى.
10. ئەلبرۇنى، ئەبۇ رەيھان مۇھەممەد ئىبنى ئەخمەد: « قىممەتلىك تاشلار (مىنېرالوگىيە)نى بىلىش توغرىسىدىكى بىلىملەر توپلىمى »، ئا. م. بېلىنىتسكىي تەرجىمىسى، موسكۋا، 1963-يىل.
11. ئې. ۋ. ئانتونوۋا: « ئاناتۇس مەدەنىيىتىدىكى قاچا-قۇچىلاردىكى نەقىشلەر ۋە كىچىك ھەيكەللەردىكى بەلگىلەر » (« قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇنىڭ قوشنىلىرى ») موسكۋا، 1981-يىل.
12. ئې. ۋ. ئانتونوۋا: « شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئارخېئولوگىيىسى توغرىسىدا بىرنەچچە ئېغىز سۆز » (« غەربىي يۈرت ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ») (توپلام)، موسكۋا، 1984-يىل.
13. ئې. ۋ. ئانتونوۋا: « ن. م. ۋىنوگرادوۋانىڭ 1974-يىلى ياز ۋە كۈز پەسىللىرىدە رېگار رايونىدا ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشلىرى توغرىسىدا » (« تاجىكىستاندىكى ئارخېئولوگىيىلىك خىزمەتلەر ») ، دۇشەنبە، 1979-يىل، 14-سان.
14. م. ئى. ئارتامونوف: « ساكلارنىڭ خەزىنىلىرى »، موسكۋا، 1973-يىل.
15. ئا. ئا. ئاسقاروف: « ساپاللىتۆپە »، تاشكەنت، 1973-يىل.

16. ئا. ئا. ئاسقاروف: « زامانبابا مەدەنىيىتىنىڭ يىللىرىنى قايتا ئۆزگەرتىش توغرىسىدا. قەدىمكى خارەزمنىڭ مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتى »، موسكۋا، 1981-يىل.
17. ئا. ئا. ئاسقاروف: « كۈچۈكتۆپە مەھەللىسى »، تاشكەنت، 1979-يىل.
18. « س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ لېنىنگراد شۆبىسىدىكى شەرقشۇناسلىق ئارخىپى »، 133 — 134. по 1، д. 28. ф
19. ۋ. ۋ. بارتولد: « يەتتەسۇ تارىخىنىڭ ئوچېركى » فرونزې، 1943-يىل.
20. « ۋ. ۋ. بارتولد ئەسەرلىرى »، 9-توم، 1963-يىل.
21. ن. ئا. باسقاقوف: « تۈركىي تىللار تەتقىقاتىغا كىرىش سۆز »، موسكۋا، 1969-يىل.
22. ۋ. ۋ. بېك، ئى. ۋ. مۇشكېتوف: « قاشتېشى ۋە ئۇنىڭ جايلاشقان ئورنى » (« گېئولوگىيە ژۇرنىلى »)، 1982-يىل، 6-سان.
23. ئا. ن. بېرنشتام: « قەدىمكى قىرغىزىستان مەدەنىيىتى »، فرونزې، 1942-يىل.
24. ئا. ن. بېرنشتام: « شىمالىي قىرغىزىستاننىڭ ئارخېئولوگىيىلىك ئوچېركى »، فرونزې، 1941-يىل.
25. ئا. ن. بېرنشتام: « غەربىي يۇرت تارىخى مەسىلىلىرى » (« قەدىمكى تارىخ خەۋەرچىسى »)، 1947-يىل، 2-سان.
26. ئا. ن. بېرنشتام: « شىمالىي قىرغىزىستاننىڭ تارىخىي-مەدەنىي ئۆتمۈشى » (چوڭ چۇ دەرياسى قانىلى ماتېرىياللىرى ئاساسىدا يېزىلغان)، فرونزې، 1943-يىل.
27. ئا. ن. بېرنشتام: « ھۇنلار تارىخىنىڭ ئوچېركى »، لېنىنگراد، 1951-يىل.

28. ئا. ن. بېرنشتام: « تەڭرىتاغ، پامىر، ئالتايلارنىڭ تارىخى ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ئوچېركى » موسكۋا، 1952-يىل، №26.
29. ن. يا. بىچۇرىن (ئىئاكىنف): « قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى »، موسكۋا-لېنىنگراد، 1950 — 1953-يىللىرى، I، III توم.
30. ن. يا. بىچۇرىن (ئىئاكىنف): « جۇڭغارىيە ۋە غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى ۋە بۈگۈنكى ئەھۋالى »، سانكت پېتېربۇرگ، 1849-يىل.
31. ئا. م. بېلىنىتسكىي: « قەدىمكى پەنجىكەنت شەھىرى خارابىسىنىڭ قېزىلما نەتىجىلىرى » (« س س س ر نىڭ ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقاتى ۋە ماتېرىياللىرى »)، 1958-يىل، 36-سان.
32. گ. ف. بلاگوۋا: « ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى تۈركىي تىلدىكى شېئىرىيەت تېكستلىرىنىڭ مورفولوگىيىسىنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئۇسۇللىرى توغرىسىدا » (« تىل بىلىملىرى مەسىلىسى »)، 1977-يىل، 3-سان.
33. ۋ. ئا. بوگوسلوۋسكىي: « تىبەت خەلقىنىڭ تارىخى (سىنپىي جەمئىيەتنىڭ شەكىللىنىشى توغرىسىدا) »، موسكۋا، 1962-يىل.
34. ئو. گ. بولشاكوف: « سەمەرقەنتتىكى 1146-/541 قەبرە تېشى » (« شەرق پېزىقلىرىنى تەتقىق قىلىش ئىلمى » ‹ ئېپىگرافىكىسى ›)، 1961-يىل.
35. ئو. گ. بولشاكوف: « ئىبراھىم تالىغاچ خانىنىڭ سەمەرقەنتتىكى ئىككى ۋەخپىسى » (« شەرق ئەللىرى ۋە خەلقلىرى »)، موسكۋا، 1971-يىل، 10-سان.
36. گ. م. بونگارد - لېۋىن: « ھىندىستاندىكى ئېتنىك جەريانلار »، 1981-يىل.

37. « سوۋېت چوڭ ئىنسكلوپېدىيىسى »، 2- نەشرى.
38. ب. ئى. ۋاينبېرگ، ئې. ئا. نوۋگورودوۋا: « موڭغۇلىيىدىكى تامغا ۋە بەلگىلەر توغرىسىدا پاراڭلار » (« ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتى »)، موسكۋا، 1976-يىل.
39. ئا. ئا. ۋەلىخانوف: « قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ سىنىپىي خاراكتېرى توغرىسىدا » (« س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ قىرغىزىستان شۆبىسى ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى »)، فرونزې، 1943-يىل، 1-توم، 1-نەشرى.
40. ئا. ۋ. ۋارېنوف: « (يېپەك يولى) بىرونزا دەۋرىدىمۇ مەۋجۇتمۇ » (« س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ بۈرىيات ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ ماقالىلەر توپلىمى »)، نوۋوسىبىرسك، 1983-يىل.
41. ل. س. ۋاسىلىيېۋ: « جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا تاشقى تەسىرلەرنىڭ رولى ھەققىدە »، موسكۋا، 1976-يىل.
42. ل. س. ۋاسىلىيېۋ: « جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ كېلىپ چىقىش مەسىلىلىرى » (« ئاسىيا ۋە ئافرىقا خەلقلىرى »)، موسكۋا، 1976-يىل.
43. ئا. ۋ. ۋىناگرادوف: « ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىككى دەريا ئارىسىدىكى قەدىمكى ئوۋچىلار ۋە بېلىقچىلار »، موسكۋا، 1981-يىل.
44. ن. م. ۋىنوگرادوۋا، ل. ت. دياكونوۋا، ت. ت. سامويلوۋا، ل. ت. مېلنىكوۋا: « تاجىكستاننىڭ جەنۇبىدىكى بىرونزا دەۋرىگە ئائىت دېھقانچىلىق مەھەللىلىرىنى تەكشۈرۈش نەتىجىلىرى »، موسكۋا، 1979-يىل.
45. ۋ. ۋ. ۋولكوف: « موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى موزېيىدىكى بىرونزىدىن ئىشلەنگەن باشاقلار » (« موڭغۇلىيە

ئارخېئولوگىيىلىك ماقالىلەر توپلىمى »)، ئۈلان-باتور، 1962-يىل.
46. ۋ. ۋ. ۋولكوف: « شىمالىي موڭغۇلىيىدىكى برونزا ۋە ئىپتىدائىي تۆمۈر دەۋرى »، 1967-يىل.
47. م. ۋ. ۋوروبيېف: « جۇرجىتلارنىڭ جىن دۆلتى (ئالتۇن خانلىقى) ۋە مەركىزىي ئاسىيا » (جىن دۆلتى مەنبەلىرى ئاساسىدا يېزىلغان) (« شەرق ئەللىرى ۋە خەلقلىرى »)، 1971-يىل، 11-سان.
48. م. ۋ. ۋوروبيېف: « جۇرجىتلار ۋە جىن دۆلتى »، موسكۋا، 1975-يىل.
49. س. ل. تىخۇنسكىي، ب. ئا. لىتۋىنسكىي: « قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەرنىڭ دەسلىپىدىكى غەربىي يۇرت: تارىخىي ئوچېركلار »، موسكۋا، 1988-يىل.
50. « تىل بىلىملىرى خەۋەرچىسى »، 1977-يىل، 3-سان.
51. ت. ۋ. گامكرېلىدزې، ۋ. ۋ. ئىۋانوف: « ھىندى-ياۋروپا تىلى ۋە ھىندى-ياۋروپالىقلار: قەدىمكى تىلنى ۋە قەدىمكى مەدەنىيەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە تارىخىي ھەمدە تىپالوگىيىلىك تەھلىل »، تىبلىس، 1984-يىل، 1~2-قىسىم.
52. ب. گ. غافۇروف: « تاجىكلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى، قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى تارىخى »، موسكۋا، 1972-يىل.
53. ب. گ. غافۇروف: « تاجىك خەلقى تارىخى »، موسكۋا، 1949-يىل، 1-توم.
54. ل. گ. گېرتسېنبېرگ: « خوتەن - ساك تىلى »، موسكۋا، 1965-يىل.
55. ل. گ. گېرتسېنبېرگ: « كۇشان ۋە ساك تىلى » (« كۇشانلار دەۋرىدىكى مەركىزىي ئاسىيا) »، موسكۋا، 1974-يىل، 1-توم.
56. ۋ. ۋ. گولمستېن: « ئارچىلىق مازاردىن چىققان

〈 تاغ تكلىرى 〉 (ماددىي مەدەنىيەت تارىخىنىڭ مەسىلە-
رى) »، موسكۋا، 1933-يىل، 5-، 6-سانلار.
57. ئە. ئا. گرانتوۋسكىي: « سكىفلاردىكى ھىندى-
ياۋروپالىق ئۇرۇق-قەبىلىلەر » (25-قېتىملىق خەلقئارا
شەرقشۇناسلىقلار يىغىنى)، « س س س ر ۋەكىللىرىنىڭ
دوكلاتلىرى »)، موسكۋا، 1960-يىل.
58. ئە. ئا. گرانتوۋسكىي: « ئالدىنقى ئاسىيادىكى
ئىران قەبىلىلىرىنىڭ دەسلەپكى تارىخى »، موسكۋا،
1970-يىل.
59. ئا. د. گراچ: « ئاسىيانىڭ مەركىزىدىكى قەدىمكى
كۆچمەنلەر »، موسكۋا، 1980-يىل.
60. ۋ. ۋ. گرىگورىيېۋ: « شەرقىي ياكى چىنى تۈركىس-
تان »، سانكت پېتېربۇرگ، 1873-يىل.
61. يۇ. س. گرىشىن: « ئونۇن دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا
ئېقىمىدىكى قەدىمكى يادىكارلىقلار » (« موڭغۇلىيىنىڭ
ئارخېئولوگىيىلىك توپلىمى »)، موسكۋا، 1962-يىل 8-،
38-رەسىملەر.
62. گ. يې. گرۇم-گرژىمايلو: « غەربىي جۇڭگوغا
قىلىنغان سايا ھەتنىڭ بايانى »، سانكت پېتېربۇرگ، 1896-يىل،
1-توم؛ 1899-يىل، 2-توم.
63. ل. ن. گۇمىلىيېۋ: « دىڭلىڭ مەسىلىرى »
(« سوۋېت ئىتتىپاقى جۇغرا پىيە ئىلمى جەمئىيىتىنىڭ ئاخبارا-
تى »)، موسكۋا، 1959-يىل.
64. يې. ئا. داۋىدوۋېچ: « قەدىمكى پۇللار توغرىسىدا »
(« قاراخانىيلار، چىڭگىز ئەۋلادلىرى ۋە شەيبانىخانلارنىڭ
پۇللىرى) » (« س س ر تاجىك پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ
مەلۇماتلىرى »، ئىجتىمائىي پەنلەر قىسمى، 1968-يىل،
3-سان، 70-، 84-بەتلەر.

65. يې. ئا. داۋىدوۋىچ: « 12-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى قاراخانىيلار شەجەرىسى ۋە ئۇلارنىڭ خرونولوگىيە مەسىلىلىرى » (« قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا »)، موسكۋا، 1977-يىل.

66. ك. دوسسون: « موڭغۇللار تارىخى »، ئىركوتسك، 1937-يىل، 1-توم.

67. ن. ۋ. دياكونوۋا: « ساكلارنىڭ سېرىندىيىدىن تېپىلغان تامغىلىرى » (« قەدىمكى تارىخ خەۋەرچىسى »)، موسكۋا، 1967-يىل، 2-سان.

68. « قەدىمكى تۈركىي تىللار لۇغىتى »، لېنىنگراد، 1960-يىل.

69. م. ئى. ئېرزىن: « ‹ تۇلۇما › ۋە ‹ تورما › سۆزلىرىنىڭ تارىخىي كېلىپ چىقىشىنى ئىزاھلاش »، (« سوۋېت تۈركولوگىيىسى ») ئالمۇتا، 1974-يىل، 4-سان.

70. م. ئى. ئېرزىن: « سوۋېت ئۇيغۇر مەتبۇئاتىنىڭ تارىخى »، ئالمۇتا، 1980-يىل.

71. م. ئى. ئېرزىن: « ئۇيغۇرلارنىڭ كىتاب بېسىش تارىخى » (« ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىنىڭ مەسىلىلىرى »)، ئالمۇتا، 1987-يىل.

72. يۇ. ئا. زادنېپروۋسكىي: « فەرغانىدىكى قەدىمكى دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى » (« س س س ر نىڭ ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللىرى ۋە تەتقىقاتى »)، موسكۋا-لېنىنگراد، 1962-يىل.

73. ئى. ت. زوگراف: « موڭغۇل ۋە خەنزۇ تىللىرىنىڭ ئۆزئارا سىڭىشىشى » (« جۇڭگونىڭ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئوردا ئىشخانىسىدىكى موڭغۇل تىلى »)، موسكۋا، 1984-يىل.

74. يۇ. ئا. زۇيېف: « جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ياۋچىلار ۋە كۇشانلار » (« كۇشانلار دەۋرىدىكى مەركىزىي ئاسىيا »)، موسكۋا، 1974-يىل، 1-توم.

75. ن. ئى. ئىلمىنسكىي: « تۈرك-تاتار تىلى كۆرسەتكۈچى بايان » (« قازان ئۇنۋېرسىتېتىنىڭ ئىلمىي ماقالىلىرى ») ، 1861-يىل، 3-كىتاب.

76. ۋ. ۋ. ئىۋانوف: « كۆشان سۇلالىسىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئىسپاتلايدىغان تىل مەلۇماتلىرى ۋە توخار مەسىلىسى » (« ئاسىيا ۋە ئافرىقا خەلقلىرى ») ، 1967-يىل، 3-سان.

77. د. ئا. ئىسىيېف: « گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ مەمۇرىي سىستېمىسى توغرىسىدا » (9 — 11-ئەسىرلەر) ، (« كافارۇفنىڭ شەرقشۇناسلىق ئىلمىدىكى تۆھپىلىرى ») (توپلام) ، موسكۋا، 1979-يىل، 1-قىسىم.

78. د. ئا. ئىسىيېف: « قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ 866-يىلى تەشكىل قىلىنغانلىقى توغرىسىدىكى جۆرگۈ مەنبەلىرى » (« 11-نۆۋەتلىك ‹ جۆرگۈ جەمئىيىتى ۋە دۆلىتى › ئىلمى يىغىنى ماتېرىياللىرى ») ، موسكۋا، 1980-يىل، 2-قىسىم.

79. د. ئا. ئىسىيېف: « ئۇيغۇرلارنىڭ 866 — 867-يىللىرى قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنى بەرپا قىلىشى » (« سوۋېت ئۇيغۇرشۇناسلىقىدىكى مۇھىم مەسىلەلەر » « 1979-يىلى 5-ئايدا ئېچىلغان قازاقستان جۇمھۇرىيەتلىك 1-نۆۋەتلىك ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىلمى يىغىنىنىڭ ماتېرىياللىرى ») ، ئالمۇتا، 1983-يىل.

80. « ئۆزبېكستان خەلقلىرى تارىخى » ، تاشكەنت، 1967-يىل، 1-توم.

81. « قىرغىزستان تارىخى » فرونزې، 1968-يىل، 1-توم.

82. « تۈۋا تارىخى » ، موسكۋا. 1964-يىل.

83. « قازاق س س ر تارىخى » ئالمۇتا، 1979-يىل، 2-توم.

84. « قىرغىز س س ر تارىخى » ، فرونزې، 1984-يىل، 1-توم.

85. « موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى تارىخى »، موسكۋا، 1982-يىل.
86. « موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى تارىخى »، موسكۋا، 1983-يىل.
87. م. ن. كەبروف: « سوۋېت قازاقستان ئۇيغۇرلىرى تارىخىنىڭ ئوچېركى »، ئالمۇتا، 1975-يىل.
88. « قابۇسنامە »، موسكۋا، 1958-يىل.
89. ئا. كازېمبېك: « ئۇيغۇرلار توغرىسىدا تەتقىقات » (« ماۋارېپ مىنىستىرلىكى ژۇرنىلى »)، 1841-يىل، 31-قىسىم.
90. د. قارا: « موڭغۇل كۆچمەنلىرى توغرىسىدىكى كىتابلار »، موسكۋا، 1972-يىل.
91. ئو. قارايېف: « قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ تارىخى »، فرونزې، 1983-يىل.
92. پ. كارپىنى: « موڭغۇللار تارىخى » (پلانو كارپىنى ۋە رۇبرۇكنىڭ « شەرق ئەللىرىگە قىلغان ساياھىتى »)، موسكۋا، 1957-يىل.
93. پ. كافاروف، گ. س. پوپوف: « خەنزۇچە-رۇسچە لۇغەت » (ئىككى توم)، بېيجىڭ، 1888-يىل.
94. ت. ئى. كاشىنا: « ياڭشاۋ مەدەنىيىتىدىكى ساپالچىلىق »، نوۋوسىبىرسك، 1975-يىل.
95. كافارۇف (پاللادىي): « غەربكە قىلىنغان ساياھەت بايانى »، سانكت پېتېربۇرگ، 1896-يىل، 4-توم.
96. ئا. ك. كىبروف: « 13 — 14-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرچە قانۇنىي ھۆججەتلەر » (ئاساسەن ئۇيغۇرستاننىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تۈزۈمى)، فرونزې، 1950-يىل.
97. س. ۋ. كىسېلىيېۋ: « موڭغۇلىيىنىڭ قەدىمكى شەھەرلىرى » (« سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى »)، 1950-يىل، 2-سان، 45-بەتلەر.

98. س. ۋ. كسىلىيف: « جۇڭگونىڭ يېڭى تاش ۋە برونزا دەۋرى » (« سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى ») ، موسكۋا ، 1960 - يىل ، 4 - سان.
99. ج. كلاۋسون: « ئۇيغۇر دېگەن نام توغرىسىدا » (« ئۇيغۇر تىلىغا دائىر ماقالىلەر توپلىمى ») ، ئالمۇتا ، 1965 - يىل.
100. ۋ. ئى. كلوچكو: « كروف يېزىسىدىكى قۇيمىچىلىقنىڭ شەكىللىرى ، تەبىئىي پەنلەرنىڭ ئۇسۇلىنى قوللىنىش » ، كېيۇ ، 1980 - يىل.
101. ۋ. ئى. كلوچكو: « سكىفلارنىڭ باشاقلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا » (« ئوكرائىنادىكى ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلارنىڭ يىللىرىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى ») ، كېيۇ ، 1982 - يىل.
102. س. گ. كلياشتورنىي: « قەدىمكى تۈرك - رۇنىك يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنىڭ بىر مەنبەسىدۇر » ، موسكۋا ، 1964 - يىل.
103. س. گ. كلياشتورنىي ، ئا. ل. كولىسنىكوف: « 19 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى رۇس سايياھەتچىلىرىنىڭ نەزىرىدىكى غەربىي يۇرت » ، ئالمۇتا ، 1988 - يىل.
104. پ. ن. كوژېمياكو: « قىرغىزىستانىدىكى برونزا دەۋرىگە ئائىت قەبرىلەر » (« قىرغىزىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئاخباراتى ») ، موسكۋا ، 1960 - يىل ، 3 - نەشرى ، 2 - توم.
105. پ. م. كوزىن: « يىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھارۋىلار توغرىسىدا » (« شەرقىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ دەسلەپكى ئېتنىك تارىخى ») ، موسكۋا ، 1977 - يىل.
106. س. ئا. كوزىن: « موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ ئېپوسى » ، موسكۋا - لېنىنگراد ، 1948 - يىل.

107. پ. ب. كونوۋالوف: « ئارقا بايقالدىكى ھۇنلار »، ئۇلان-ئۇدې، 1976-يىل.
108. ۋ. ل. كوتوۋىچ: « 1872-يىلى ئورخۇن دەريا‌سى ۋادىسىغا قىلىنغان سەپەر » (« رۇس ئارخېئولوگىيە جەمئىيىتى شەرق بۆلۈمىنىڭ ماقالىلەر توپلىمى »)، 1914-يىل.
109. « شىنجاڭدىكى قاراخوجىدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنىڭ قېزىلىش تارىخىنىڭ ئوچېركى » (شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ ژۇرنىلى، « مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى » « 文物 »)، 1981-يىل 1-سان.
110. ۋ. كراۋزې: « توخار تىللىرى »، موسكۋا، 1959-يىل.
111. ئو. ئا. كرېۋتسوۋا - گراكوۋا: « ئالېكسېيېف يېزىسى ۋە ئۇ يەردىكى قەبرىلەر » (« دۆلەتلىك تارىخ مۇزېيىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار توپلىمى »)، موسكۋا، 1948-يىل، 17-نەشرى.
112. م. ۋ. كرىۋكوف: « خۇاڭخې ۋە ياڭزى دەريا‌سى ۋادىلىرىدىكى رەڭلىك ساپال مەدەنىيىتى » (« شەرقىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ دەسلەپكى ئېتنىك تارىخى »)، موسكۋا، 1977-يىل.
113. م. ۋ. كرىۋكوف: « قەدىمكى خەنزۇلار ۋە ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىش مەسىلىلىرى »، موسكۋا، 1978-يىل.
114. م. ۋ. كرىۋكوف، ئا. س. پېرېلوموف، م. ۋ. سوفرونوف، ن. ن. چېباكسارووف: « مەركەزلەشكەن ئىمپېرىيىلەر دەۋرىدىكى قەدىمكى خەنزۇلار »، موسكۋا، 1983-يىل.
115. م. ۋ. كرىۋكوف، م. ۋ. سوفرونوف، ن. ن. چېباكسارووف: « قەدىمكى خەنزۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشى »، موسكۋا، 1978-يىل.

116. يې. يې. كۇزمنا: « ئېنېئولىت ۋە برونزا دەۋرىلىرىدە-كى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مېتال بۇيۇملىرى » (« س س س ر نىڭ ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقاتى ۋە ماتېرىياللىرى ») ، 1966-يىل، 5-سان.

117. م. قۇتلۇقوف: « موڭغۇللارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھۆكۈمرانلىقى » (« ئاسىيا ۋە ياۋروپادىكى تاتارلار ـ موڭغۇل-لار ») ، موسكۋا ، 1970-يىل.

118. س. كۇچېرا: « شىنجاڭنىڭ ئېپتىدائىي تارىخى. يېڭى تاش قورال دەۋرى ۋە مېتال دەۋرىنىڭ باشلىنىشى » (« غەربىي يۇرت ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا. مەدەنىيەت مۇناسىۋەتلە-رى ») ، موسكۋا ، 1984-يىل.

119. ل. ر. قىزلاسوف: « تۇۋادىكى ئوتتۇرا ئەسىر شەھەرلىرى » (« سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى ») ، 1959-يىل، 3-سان، 71 ـ 73-بەتلەر.

120. ل. ر. قىزلاسوف: « تۇۋانىڭ ئوتتۇرا ئەسىرلەر تارىخى » ، موسكۋا ، 1969-يىل.

121. ل. ر. قىزلاسوف: « تۇۋانىڭ ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى » ، موسكۋا ، 1969-يىل.

122. يې. ئى. كىچانوف: « تاڭغۇت دۆلىتى تارىخىنىڭ ئوچېركى » ، موسكۋا ، 1968-يىل.

123. ۋ. ئا. لۇشتىس: « كۇشانلارنىڭ يېزىقى ۋە تىلى » (« كۇشانلار دەۋرىدىكى مەركىزىي ئاسىيا ») ، موسكۋا ، 1974-يىل، 1-توم.

124. ۋ. ئا. لۇشتىس، ئا. ل. خرۇموف: « سوغد تىلى » (« ئىران تىلشۇناسلىقىنىڭ ئاساسلىرى » ، (« ئوتتۇرا ئاسىيا تىللىرى ») ، موسكۋا ، 1981-يىل.

125. لى شۇخۇا: « ئۆلۈك شەھەرنىڭ سىرلىرى » (« دوستلۇق » گېزىتى) ، 15-سانى.

126. ب. ئا. لىتۋىنسكىي: «قايراق قۇمنىڭ قەدىمكى يادىكارلىقلىرى»، دۇشەنبە، 1962-يىل.
127. ب. ئا. لىتۋىنسكىي: «برونزا دەۋرى. تاجىك خەلقىنىڭ تارىخى»، 1963-يىل، 1-توم.
128. ب. ئا. لىتۋىنسكىي: «غەربىي فەرغانىدىكى قورغانلار»، موسكۋا، 1972-يىل.
129. ب. ئا. لىتۋىنسكىي: «سكىفشۇناسلىقنىڭ تالاش مەسىللىرى توغرىسىدا سۆھبەت» («ئاسىيا ۋە ئافرىقا خەلقلىرى» ژۇرنىلى)، 1980-يىل، 6-سان.
130. ب. ئا. لىتۋىنسكىي: «مىلادىيە دىن ئاۋۋالقى 2000-يىلغا قەدەر بولغان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئېتنىك تارىخىنىڭ مەسىللىرى (ئارىيا ئىرقى مەسىلىسىگە ئوتتۇرا ئاسىياچە قاراش)» («مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ قەدىمكى ئېتنىك مەسىللىرى»)، موسكۋا، 1981-يىل.
131. ب. ئا. لىتۋىنسكىي: «غەربىي يۇرت ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخىي تەقدىرى (ئېتنىك مەدەنىيەتنىڭ ئومۇميلىقى مەسىللىرى)» («شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تارىخىي-مەدەنىي باغلىنىشلار») موسكۋا، 1984-يىل.
132. ب. ئا. لىتۋىنسكىي: «قەدىمكى پامىر مەدەنىيىتىنىڭ تارقىلىش دائىرىسى»، («پامىرشۇناشلىق»)، دۇشەنبە. 1985-يىل، 2-نەشرى.
133. يې. ئى. لۇبو - لېسنىچېنكو: «ئۇلۇغ يېپەك يولى» («تارىخ مەسىللىرى» ژۇرنىلى)، 1985-يىل، 9-سان
134. ب. لوك: «بىلىك ۋە ئوردا» («چەت ئەللىكى ئۇيغۇرشۇناسلىق مەسىللىرى تەتقىقاتى»)، 1983-يىل، ئالمۇتا، 26-نەشرى.
135. س. يې. مالوف: «س. ف. ئولدېنبۇرگ ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ ئۇيغۇرچە قولىيازما ھۆججەتلىرى» («س س

س ر په نله ر ئاکادېمیسی شه رقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ ئىلمىي ماقالىلىرى »)، لېنىنگراد، 1932-يىل، 1-نه شرى.
136. س. يې. مالوف: « موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان قه دىمكى تۈركىي يېزىق يادىكارلىقلىرى »، موسكۋا-لېنىنگراد، 1951-يىل.
137. ئا. گ. مالياۋكىن: « ئۇيغۇر قاغانلىقى هالاك بولغاندىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ تارقىلىپ جايلىشىشى مه سىلسى »، نوۋوسىبىرسك، 1972-يىل.
138. ئا. گ. مالياۋكىن: « 9 — 12-ئه سىرله ردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى »، نوۋوسىبىرسك، 1974-يىل.
139. ئا. گ. مالياۋكىن: « 840 — 848-يىللاردىكى ئۇيغۇرلار ۋه جۇڭگو » (« ئوتتۇرا ئه سىردىكى سىبرىيه، مه ركىزى ئاسىيا ۋه شه رقىي ئاسىيا »)، نوۋوسىبىرسك، 1975-يىل.
140. ئا. گ. مالياۋكىن: « 9 — 12-ئه سىرله ردىكى ئۇيغۇر دۆله تلىرى »، نوۋوسىبىرسك، 1983-يىل.
141. « ماركس-ئېنگېلس ئه سه رلىرى »، 28-توم.
142. ئا. ماركوف: « دۆله تلىك مۇزېيدا ساقلىنىۋاتقان مۇسۇلمانلار ته ڭگىلرىنىڭ كاتولوگى »، سانكت پېتېربۇرگ، 1896-يىل.
143. ئا. س. مارتىنوف: « 17 — 18-ئه سىرله ردىكى تىبه تنىڭ ئه نئه نىۋى جۇڭگو سىستېمىسىدىكى سىياسىي ئۇقۇمىدىكى ئورنى »، موسكۋا، 1978-يىل.
144. ۋ. م. ماسسون: « ب. ئا. كۇفتى جه نۇبىي تۈركمه نستاندا قېزىۋالغان رەسىملىك ساپاللار » (« جه نۇبىي تۈركمه نستان ئارخېئولوگىيىلىك ئېكسپېدىتسىيىنىڭ ئه مگه كلىرى »، ئاشئاباد، 1956-يىل، 8-توم.
145. ۋ. م. ماسسون: « مارگىيالدىكى قه دىمكى دېهقانچىلىق

مەدەنىيتى » (« ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ۋە تەتقىقاتلار ») ، موسكۋا - لېنىنگراد ، 1959 - يىل ، 73 - بەتلەر .
146 . ۋ . م . ماسسون : « گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر خىزمىتىدىكى تارىخىي ئارخېئولوگىيە » ، 1970 - يىل ، 2 - سان .
147 . ۋ . م . ماسسون : « ئالتۇن دېپكتىن تېپىلغان قەدىمكى ھىندىلار تېپىدىكى تامغىلار » (« قەدىمكى تارىخ خەۋەرچىسى ») ، 1977 - يىل ، 4 - سان .
148 . ئا . ئى . مېلىۋكوۋا : « سكىفلارنىڭ قورال - جابدۇقلىرى » ، موسكۋا ، 1964 - يىل .
149 . ئى . ۋ . مۇشكېتوف : « 1874 — 1880 - يىللاردىكى سايا ھەتلەر جەريانىدا تېپىلغان ماتېرىياللار بويىچە يېزىلغان تۈركىستانىنىڭ گېئولوگىيىلىك ۋە جۇغراپىيىلىك بايانى » ، پېتېربۇرگ ، 1915 - يىل ، 1 - توم ، 1 - قىسىم .
150 . گ . ۋ . مېلىخوف : « جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالىدا موڭغۇل فېئوداللىرى ھاكىمىيىتىنىڭ تىكلىنىشى » ، « ئاسىيا ۋە ياۋروپادىكى تاتارلار — موڭغۇللار » ، موسكۋا ، 1970 - يىل .
151 . « 7 — 15 - ئەسىرلەردىكى تۈركمەن ۋە تۈركمەنستان تارىخىغا دائىر ئەرەبچە - پارسچە مەنبەلەردىكى تارىخىي ماتېرىياللار » ، موسكۋا - لېنىنگراد ، 1939 - يىل ، 1 - توم .
152 . « 16 — 19 - ئەسىرلەردىكى ئىران ، بۇخارا ۋە خىۋادىكى تارىخىي مەنبەلەر » ، موسكۋا - لېنىنگراد ، 1938 - يىل ، 2 - توم .
153 . ئا . م . مۇگىنوف : « ئاسىيا خەلقلىرى ئىنىستىتۇتىدىكى ئۇيغۇرچە قولىيازمىلارنىڭ بايانى » ، موسكۋا ، 1962 - يىل .
154 . « قىرغىزىستانىدىكى قىرغىزلار تارىخىنىڭ ماتېرىياللىرى » ، موسكۋا ، 1973 - يىل ، 1 - نەشرى .
155 . ئە ، ن . نەجىب : « 14 - ئەسىردىكى تۈركىي ئاتالغۇلارنىڭ تارىخىي سېلىشتۇرما لۇغىتى » ، موسكۋا ، 1979 - يىل .

156. ئا. ئى. نارىمبايېف: « 19-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلغار ئىجتىمائىي پەلسەپىۋى چۈشەنچىلىرى »، فرونزې، 1988-يىل.
157. ۋ. م. ناسىلوف: « قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى »، موسكۋا، 1963-يىل.
158. ئە. ئا. نوۋگورودوۋا: « مەركىزىي ئاسىيا ۋە قارا سۇق مەسلىسى »، موسكۋا، 1970-يىل.
159. س. ف. ئولدېنبۇرگ: « 1909 — 1910-يىللاردىكى تۈركىستان رۇس ئېكسپېدىتسىيىسى »، سانكت پېتېربۇرگ، 1910-يىل.
160. س. ف. ئولدېنبۇرگ: « رۇسلارنىڭ غەربىي يۇرتتا ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلىرى » (« قازان مۇزېيى ئاخباراتى »)، 1921-يىل، 1-، 2-سان.
161. ئى. م. ئورانسكىي: « ئىران تىللىرىنى تارىخ جەھەتتىن بايان قىلىش »، موسكۋا، 1979-يىل.
162. پاللادىي (كافاروف)، گ. س. پوپوف: « خەنزۇچە-رۇسچە لۇغەت » (ئىككى توم)، پېيجىڭ، 1888-يىل.
163. يې. ئا. پاخوموف: « 12 — 13-ئەسىرلەردىكى ئەزەربەيجاندىكى تەڭگە پۇللار مۇئامىلىسى »، موسكۋا، 1957-يىل، 26-نەشرى.
164. ن. پ. پېترۇشېۋسكىي: « 13 — 14-ئەسىرلەردىكى ئىراندىكى دېھقانچىلىق ۋە يەر مۇناسىۋەتلىرى »، موسكۋا-لېنىنگراد، 1960-يىل.
165. ن. پ. پېترۇشېۋسكىي: « تاتارلار-موڭغۇللار ئاسىيا ۋە ياۋروپادا »، موسكۋا، 1970-يىل.
166. ك. ئا. پىشۇلىنا: « 16-ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 16-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى شەرقىي جەنۇبىي قازاقستان »، ئالمۇتا، 1977-يىل.

167. ن. ۋ. پىگۇلېۋسكايا: «ۋىزانتىيە-ھىندىستانغا بارىدىغان يوللاردا»، موسكۋا-لېنىنگراد، 1951-يىل.
168. د. پوزدنېيېۋ: «ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ ئوچېركى» (جۇڭگو مەنبەلىرى ئاساسىدا يېزىلغان)، پېتېربۇرگ، 1899-يىل.
169. ل. ن. پوتاپوف: «6—8-ئەسىرلەردىكى جەنۇبىي سىبىرىيە خەلقلىرى» («سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى توغرىسىدا ماتېرىياللار»)، ئۇلان-ئۇدې، 1964-يىل.
170. ف. پويارکوف، ۋ. لادىگىن: «سالالار (ئېتنوگرافىيىلىك بايان)»، 1893-يىل، 1-نومۇر، 16-كىتاب.
171. گ. ئا. پۇگاچېنكوۋا، ل. ئى. رېمپېل: «ئۆزبېكستان بىناكارلىقىنىڭ مەشھۇر يادىكارلىقلىرى»، تاشكەنت، 1958-يىل.
172. ئى. ۋ. پيانكوف: «پامىردىكى ساكلار توغرىسىدا»، («پامىرشۇناسلىق») دۇشەنبە، 1985-يىل، 2-نەشرى.
173. يې. ب. پرۇگېر، گ. يا. دربىسۇيانسكايا: «نۇرا تېغىدىكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى كانچىلىق» («ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخى ۋە ئارخېئولوگىيىسى»)، ئاشخابات، 1978-يىل.
174. ۋ. ۋ. رادلوف: «ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ ئۇنۇتۇلمىس ئەسىرلىرى»، پېتېربۇرگ، 1891-يىل.
175. ۋ. ۋ. رادلوف: «ئۇيغۇرلار مەسىلىسى توغرىسىدا»، پېتېربۇرگ، 1893-يىل.
176. ۋ. ۋ. رادلوف: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ يادىكارلىقلىرى»، سانكت پېتېربۇرگ، 1918-يىل.
177. ۋ. ئا. رانوف: «شەرقىي پامىردىكى تاش دەۋرى يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈرۈشنىڭ نەتىجىلىرى» (1956—1958-يىللىرى)، موسكۋا-لېنىنگراد، 1964-يىل، 124-نەشرى.
178. ۋ. ئا. رانوف: «تاجىكستاندىكى تاش دەۋر»، دۇشەنبە، 1965-يىل.

179. ۋ. ئا. رانوف: « گېسسار مەدەنىيىتىنىڭ تارقىلىشى، خرونولوگىيىسى، ئىقتىسادى »، « تاجىكستاننىڭ ئېپتىدائىي دەۋردىكى مەدەنىيىتى »، دۇشەنبە، 1982-يىل.
180. راشىددىن: « يىلنامىلار توپلىمى »، موسكۋا-لېنىنگراد، 1952-يىل. 1-، 2-توم، 3-توم، 1960-يىل.
181. يۇ. ن. رېرىخ: « توخار مەسلىسى »، 1936-يىل، №. 6
182. يۇ. ن. رېرىخ: « تىبەتتىكى توخارلار توغرىسىدا خاتىرە »، موسكۋا، 1964-يىل.
183. گ. رۇبرۇك: « شەرق ئەللىرىگە قىلىنغان سايا-ھەت » (پلانو كارپىنى بىلەن رۇبرۇكنىڭ « شەرق ئەللىرىگە قىلغان سايا ھەتى »)، موسكۋا، 1957-يىل.
184. س. ئى. رۇدېنكو: « سكىف دەۋرىدىكى تاغلىق ئالتاي ئاھالىسىنىڭ مەدەنىيىتى »، موسكۋا-لېنىنگراد، 1953-يىل.
185. س. ئى. رۇدېنكو: « مەركىزىي ئالتاي ئاھالىسىنىڭ سكىف دەۋرىدىكى مەدەنىيىتى »، موسكۋا-لېنىنگراد، 1962-يىل.
186. د. گ. ساۋېنوف: « تاغلىق ئالتايىنىڭ دەسلەپكى كۆچمەنلىرى مەدەنىيىتىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچى » (« ئارخېئولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ قىسقا مەلۇماتلىرى »)، موسكۋا، 1978-يىل، 154-نەشرى.
187. ۋ. ئى. سارىئانىدى: « شىمالىي ئافغانىستانىدىكى تەللىتۆپەدە ئېلىپ بېرىلغان قېزىشلار »، موسكۋا، 1972-يىل.
188. ۋ. ئى. سارىئانىدى: « ئافغانىستاننىڭ قەدىمكى دېھقانلىرى »، موسكۋا، 1977-يىل.
189. ت. ن. سېلىگوۋا: « ئوتتۇرا ئەسىردىكى تاراز (تالاس) »، ئالمۇتا، 1972-يىل.
190. ۋ. م. سىنتسىن: « مەركىزىي ئاسىيا »، موسكۋا، 1959-يىل.
191. ك. ف. سمىرنوف، يې. يې. كۇزمىنا: « يېڭى

ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ئاساسىدا ھىندى-ئىرانلىقلارنىڭ كېلىپ چىقىشى »، موسكۋا، 1977-يىل.
192. م. خ. سادىقوف: « باشقىرىيەنىڭ جەنۇبىدىكى تۈركىي تىللىق كۆچمەنلەر » (« باشقىرىيەنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلىرى ») ، ئۇفا، 1950-يىل.
193. گ. پ. سوسنوۋسكىي: « چىكايا دەريا سىي ۋادىسىدىكى ھۇنلار دەۋرىدىكى مەھەللەر » (« ماددىي-مەدەنىيەت تارىخى ئىنستىتۇتىنىڭ قىسقىچە مەلۇماتلىرى ») ، موسكۋا، 1947-يىل، 14-نەشرى.
194. « ئوتتۇرا ئاسىيا تىللىرى »، موسكۋا، 1981-يىل.
195. « تاش قوراللار ۋە برونزا دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا »، موسكۋا-لېنىنگراد، 1966-يىل.
196. ئى. م. ستېبلىن-كامېنسكىي » باكتىريە تىلى » (« ئىران تىلشۇناسلىقىنىڭ ئاساسلىرى. ئوتتۇرا ئاسىيا تىللىرى ») ، موسكۋا، 1981-يىل.
197. سترابون: « جۇغراپىيە »، لېنىنگراد، 1964-يىل.
198. ئى. ۋ. ستېبلىۋا: « مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ‹ تۈركىي تىللار دىۋانى › دىكى شىئىرىيەت تېكستلىرىدىكى بايانلارنى تۈرلەرگە ئايرىش مەسىلىسى ».
199. ئى. ۋ. ستېبلىۋا: « 11-ئەسىردىكى تۈركىي تىللاردىكى شىئىرىيەت شەكىللىرىنىڭ تەرەققىياتى »، موسكۋا، 1971-يىل.
200. گ پ. سۇپرۇنېنكو: « تاڭ سۇلالىسى بىلەن يەنسەي قىرغىزلىرىنىڭ مۇناسىۋەت تارىخى » (« ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى سىبىرىيە، مەركىزىي ۋە شەرقىي ئاسىيا ») ، نوۋوسىبىرسك 1975-يىل.
201. يۇ. د. تالكو-گرېتسېۋىچ: « ئارقا بايقالدىكى ئەڭ قەدىمكى ئادەملەر توغرىسىدىكى ماتېرىياللار »، ئىركۇتسك،

1902-يىل، 3-توم، 1-نەشرى.
202. ۋ. س. تاسكىن: «ھۇنلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» (جۇڭگو مەنبەلىرى ئاساسىدا يېزىلغان)، موسكۋا، 1968-يىل.
203. ئە. ر. تېنىشېۋ: «قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر-لەردىكى تۈركىي تىلدىكى يازما يادىكارلىقلارنىڭ تىلى» («تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى»)، 1979-يىل.
204. د. ئى. تىخونوف: «10 — 14-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى»، موسكۋا-لېنىنگراد، 1966-يىل.
205. د. ن. ئوشاكوف تەھرىرلىكىدىكى «رۇس تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، 1939-يىل، 3-توم.
206. س. پ. تولستوف: «قەدىمكى خارەزم»، موسكۋا، 1948-يىل.
207. ئى. ئى. ئۇمنياكوف: «ئاكادېمىك بارتولدنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا دائىر ئەمگەكلىرىنىڭ ئەھمىيىتى»، تاشكەنت، 1958-يىل.
208. ن. ل. چىلىنوۋا: «قارا سۇق دەۋرى يادىكارلىقلىرى-نىڭ خرونولوگىيىسى» («س س س ر ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقاتى ۋە ماتېرىياللىرى»)، موسكۋا-لېنىنگراد، 1972-يىل، 182-نەشرى.
209. د. چۇئۇلۇن: «13 — 14-ئەسىرلەردىكى موڭغۇل-لار»، موسكۋا، 1984-يىل.
210. ئا. م. شېرباك: «10 — 13-ئەسىرلەردە غەربىي يۇرتتىن تېپىلغان تۈركىي تېكستلەر تىلىنىڭ گرامماتىك ئوچېركى»، موسكۋا-لېنىنگراد، 1961-يىل.
211. «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا تارىخىنىڭ ئېتنىك مەسىلىلىرى» (ملادىيەدىن ئاۋۋالقى ئىككىنچى 1000 يىللار)،

موسكۋا ، 1981-يىل.
212. ۋ. پ. يۇدىن: « موغۇلىستان ۋە موغۇلىيىدىكى موغۇللارنىڭ ئۇرۇق-قەبىلە تەركىبى ۋە ئۇلارنىڭ قازاقلار ھەمدە باشقا قوشنا خەلقلەر بىلەن بولغان ئېتنىك مۇناسىۋەتلىرى توغرىسىدا » (« قازاق س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئاخباراتى »)، 1965-يىل.
213. ئا. يۇ. ياكۇبوۋسكىي: « ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى دەۋرلەرگە بۆلۈش مەسىلىسى » (4 — 15-ئەسىرلەر)، (« ماددىي مەدەنىيەت تارىخى ئىنستىتۇتىنىڭ قىسقىچە ماتېرىياللىرى »)، موسكۋا، 1949-يىل، 28-نەشرى.

شەرق ئەللىرى تىللىرىدا يېزىلغان تارىخىي ئەسەرلەر

214. ر. ر. ئارات: « قەدىمكى تۈركىي تىللاردىكى شېئىرلار »، ئەنقەرە، 1965-يىل.
215. ئەبۇلفازى باھادۇرخان: « شەجەرەئى تۈرك (« 突厥世系 »)، قازان، 1824-يىل.
216. ۋاڭ شيەنجيەن: « 〈كېيىنكى خەننامە〉 (« 后汉书 »)گە بېرىلگەن ئىزاھلار »، شاڭخەي، 1959-يىل، 1 _ 5-توملار.
217. « ۋېي سۇلالىسى تارىخى » (« 魏书 »)، 1 — 5-جىلدلار، بېيجىڭ، 1983-يىل.
218. لى جىچيەن: « ئەۋلىيا چۇچۇجىنىڭ غەربكە قىلغان زىيارىتى » (« 长春真人西游记 ») (يۈنيەن توپلىمى)، 24-توم.
219. لى يۈچۈن: « شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى ماددىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ تەتقىقات ماتېرىياللىرى ۋە ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلىرىنىڭ قىسقىچە بايانى »

(« مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى » « 文物 » ژۇرنىلى)، 1962-يىل، 7 - 8-سانلار.
220. لىۋ زىشياۋ: « ئۇيغۇر تارىخى »، (« 维吾尔族历史 »)، بېيجىڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1987-يىل.
221. لىۋ زىشياۋ: « ئۇيغۇر تارىخى » (« 维吾尔族历史 »)، بېيجىڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1985-يىل.
222. « لياڭنامە » (« 辽书 »)، شاڭخەي، بېيجىڭ، 1958-يىل.
223. « لياۋ سۇلالىسى تارىخى » (« 辽史 »)، شاڭخەي، بېيجىڭ، 1958-يىل.
224. مەھمۇد قەشقەرى: « تۈركى تىللار دىۋانى »، (ئۈچ تۇم)، تاشكەنت، 1960-يىل، 1-تۇم؛ 1966-يىل، 2-تۇم، 1963-يىل، 3-تۇم.
225. « ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى »(« 维吾尔族简史 »)، بېيجىڭ، 1958-يىل.
226. كې شاۋمىن: « يۈەن سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى » (« 新元史 »)، (قولىيازما).
227. ت. ساكۈتى: « موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرىستان » (« سىگاكۇ زاۋسى » ژۇرنىلى)، 1943-يىل، 8-سان.
228. « شىنجاڭ ئالغۇيدىكى ياغاچتىن ياسالغان قەبرىلەرنى قېزىشنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش » (« مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى » « 文物 » ژۇرنىلى)، 1981-يىل، 1-سان.
229. « شىنجاڭ مورىدىكى سىداۋگۇ خارابىسى » (« ئارخېئولوگىيە » « 考古 » ژۇرنىلى)، 1982-يىل، 2-سان.
230. « غەربىي لياۋ تارىخى » (« 西辽史 »)، شاڭخەي، 1955-يىل.

231. « سۇينامە » (« 隋书 ») 1 ـ 10-جىلدلار، بېيجىڭ، 1958-يىل.
232. سىما چيەن: « تارىخىي خاتىرىلەر » (« 史记 ») 1 ـ 10 - جىلدلار، بېيجىڭ، 1977-يىل.
233. ئە. ر. تېنىشېۋ، فېڭ جياشېڭ: « بېڭتۇڭنى (قۇل) ساتقانلىق توغرىسىدا ئۇيغۇرچە ئۇچ پارچە ھۆججەت »، بېيجىڭ، 1958-يىل.
234. « بەش سۇلالە تارىخى » (« 五代史 »)، بېيجىڭ، 1958-يىل.
235. « شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىدىن تېپىلغان نېئولىت دەۋرىگە ئائىت بىرنەچچە خارابىلىق » (« ئارخېئولوگىيە » « 考古 » ژۇرنىلى)، 1964-يىل، 7-سان.
236. فېڭ جياشېڭ، چېڭ سۇلۇ، مو گۇاڭزۇن: « ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى »، بېيجىڭ، 1958-يىل.
237. خۇاڭ ۋېنبېي: « لوپنۇردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر خاتىرىسى »، بېيجىڭ، 1948-يىل.
238. خۇاڭ ۋېنبېي: « تۇرپاندا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر »، شاڭخەي، 1954-يىل.
239. خۇاڭ ۋېنبېي: « يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئالمالىق شەھىرىنىڭ ئورنىنى تەكشۈرۈشلەر » (« ئارخېئولوگىيە » « 考古 » ژۇرنىلى)، 1963-يىل، 10-سان.
240. خۇاڭ ۋېنبېي: « ئىلىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر » (« ئارخېئولوگىيە » « 考古 » ژۇرنىلى)، 1960-يىل، 2-سان.
241. جاڭ شىڭلاڭ: « جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ قاتناش ئالاقىلىرىگە دائىر ماتېرىياللار توپلىمى »، بېيجىڭ، 1930-يىل.
242. جاڭ چېنجى: « يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى ئەھۋالى » (« مىللەتلەر تەتقىقاتى » « 民族研究 »)، 1983-يىل، 5-سان.
243. جاۋ چۈنلىن: « يۈەن سۇلالىسى تارىخىنىڭ يېڭىدىن تۈزۈلگەن ئاممىباب تارىخى ئوچېركى »، شاڭخەي، 1987-يىل.
244. جۇ لىڭمىن، لى دىگرېن: « خۇنەن ئۇيغۇرلىرى »، شىنجاڭ، 1984-يىل، 3-سان.
245. « قەدىمكى ئەقىل-پاراسەتلەر خەزىنىسى قامۇسى » (سېفۇ يۈەنگۈي)، بېيجىڭ، 1960-يىل.
246. « يۈەن سۇلالىسى تارىخى » (« 元史 »)، شاڭخەي، بېيجىڭ، 1958-يىل.
247. يۈسۈپ خاس ھاجىب: « قۇتادغۇبلىك » (ئۆزبېك تىلىدا نەشرىگە تەييارلىغۇچى قېيۇم كەرىموف)، تاشكەنت، 1971-يىل.

غەرب ئەللىرى تىللىرىدا يېزىلغان تارىخىي ئەسەرلەر

1. ن. بەيلىي (Bailey H.) « خوتەن-ساك تىلى لۇغىتى »، كېمبرىج - لوندون - نيۇ-يورك - مىلبۇرن، 1979-يىل.
2. ئې. بېرگمان: (Bergman F.) « سۇېن ھېندىنىڭ لۇلەن (كوراڭ)دىن تاپقان تارشا پۈتۈكلىرى ۋە كىچىك تېپىلمىلار »، 1935-يىل.
3. ف. بېرگمان: (Bergman F.) « شىنجاڭنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقاتى — لوپنۇر ئارخېئولوگىيىسى »، ستوكھولم، 1939-يىل.

4. ج. ئېسسېدى: (Ecsedy J.) « به شبالقتىكى ئۇيغۇرلار ۋه تۇبۇتله‌ر (790 — 791-يىللىرى) » (« ۋېنگرىيه شه‌رقشۇ-ناسلىق ته‌تقىقاتى ») ، 1964-يىل، 17-سان.

5. ت. كاۋتېر (Cavter Th.) : « جۇڭگو مه‌تبۇئات تېخنىكىسىنىڭ ئىختىرا قىلىنىشى ۋه ئۇنىڭ غه‌ربكه تارقىلىشى » ، نيۇ-يورك، 1931-يىل.

6. ئا. فون گابائىن (Gabain von A.) : « قارا قوچۇ ئۇيغۇر ئېلى (850 — 1250-يىللىرى) » (سابىق شه‌رقىي گېرمانىيه په‌نله‌ر ئاكادېمىيەسىنىڭ ته‌كلىپىگه بىنائه‌ن، سابىق شه‌رقشۇناسلىق كومىتېتىغا بېرلىن ئىتتىپاق گېرمانىيه په‌نله‌ر ئاكادېمىيەسىنىڭ خىزمه‌ت يىغىندا به‌رگه‌ن دوكلات) ، بېرلىن، 1961-يىل.

7. ل. هامبىس (Hambis L.) : Apropos des sceaux–amulettes « nestoriens » Acta Asiatica T. 3. fasc 4. p. Tokyo. 1956.

8. « هۇدۇدۇلئالەم » (« دۇنيانىڭ پاسىللىرى ») ، (« پېرسىيه جۇغراپىيىسى ») (هىجرىيه 372-، مىلادىيه 182-يىللىرى) 1970-يىل، لوندون نه‌شرى.

9. ج. خامىلتون (Hamilton J.) « به‌ش ده‌ۋر مه‌زگىلىدىكى خه‌نزۇچه هۆججه‌تله‌رده بايان قىلىنغان ئۇيغۇرلار » ، پارىژ، 1955-يىل.

10. ئا. خۇلسېۋې، م. لېۋې (Hulsewe A., Loewe. M.) : « جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئاسىياسى. ده‌سله‌پكى جه‌مئىيه‌تله‌ر، مىلادىيه‌دىن ئىلگىرىكى 125-يىلدىن مىلادىيه 23-يىللارغىچه » ، لوندون، 1979-يىل.

11. ف. كول (Kohl Ph.) : « مانارگا مه‌ده‌نىيىتى

توغرىسىدا ئومۇمىي قاراش » (« ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ برونزا مەدەنىيىتى، يېقىنقى زامان سوۋېت تېپىلمىلىرى ») ، نيۇ-يورك، 1981-يىل.

12. س. ماككېررىاس (Mackerras C.) : « 744—840-يىللار-دىكى ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى » (تاڭ سۇلالىسى تارىخى ماتېرىياللىرى ئاساسىدا يېزىلغان) ، كامبېررا ، 1968-يىل.

13. ت. ج. مىرسكىي (Mirsky T.) : « ئاۋرېل ستەين ئەپەندىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك ئېكسپېدىتسىيىسى » ، چىكاگو-لوندون، 1977-يىل.

14. ئودا يۇتېن (Oda Juten) : « ئۇيغۇرىستان » (« ئاسىيا تەتقىقاتى » ژۇرنىلى) ، 1978-يىل، توكيو، t 34.

15. ج. رونكا (Ronca J.) : « پتولېمېي ۋە ئۇنىڭ « جۇغراپىيە » نامىلىق ئەسىرى » ، 1975-يىل.

16. ئو ئا. راتچنېۋسكىي (Ratchnevsky U. A.) : « Code des Yuan » ، پارىژ، 1937-يىل.

17. ف. ساررې، ف. خېرزفېلد (Sarre F., Herzfeld E.) : vonlranische Telsrelips. Aufnahmen und Untersuchingen Denkmalern and altund mittclepersischen Zeit. B. 1910

18. ف. خ. سكرېن، ئې. د. روس (Skrine F. H. Rose E. D.) : « ئاسىيانىڭ مەركىزىي رايونى، روسىيىنىڭ تۈركىستانى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى تارىخى » ، لوندون، 1889-يىل.

19. ئا. ستەين (Stein A.) : « قەدىمكى خوتەن » ، 1 ـ 2-توم، ئوكسفورد، 1907-يىل.

20. ئا. ستەين (Stein A.) : « ئاسىيانىڭ كىندىكى :

65. G. J. VO1. N5 ، « جۇغراپىيىلىك ۋە تارىخىي رولى » ، 1925 - يىل .
21 . ئا . ستەين (Stein A.) : « سېرىندىيە ، ئوتتۇرا ئاسىيا ، گەنسۇ ۋە شەرقىي ئىرانلاردىكى ئېكسپېدىتسىيىدىن تەپسىلىي دوكلات » ، ئوكسفورد . 1 - 4 - توم ، 1928 - يىل .
22 . پ . پېللىئوت (Pelliot P.) : « Sceaux-amuletts de bronze aves eroix et colembes, Provenant de la Boucle de Fleuve guan RAA. T.7, 1931-1932.
23 . ئې . ئا . پوللىيبلانك (Pulleyblank E.) : « خەنزۇلار ۋە ھىندى-ياۋروپالىقلار » ، 1966 - يىل .
24. Малявкин А.Г. Историческая география Центральной Азии. Новосибирск, 1981.
25. Chavannes Ed. Documents sur les Tou - kiue (Turks) occidentaux. st. -pbg. 1903.
26. Czeglédy K. Gardizi on the History of Central Asia (745-780) A.P.) - AOH. 1973, t. 27, fasc. 3.
27. Ecsedy H. Old Turkic Titles of Chinese Origin. -OAH. 1965, t. 18.
28. Ecsedy H. Uigurs and Tibetans in Pei-t'ing (790-791). -AOH. 1964, t. 17.
29. Henning V.B. Argi and the "Tokharians". -BSOS. 1948, vol. 9, pt. 3.
30. Klyashtorny S. G. The Terkhin Inscription. - AOH. 1983, t. 36, fasc. 1-3.
31. Minorsky V. Hudūd al - 'Alam. A Persian Geography 373 A.H. - 982 A. D. L., 1937.
32. Moriyasu T. Qui des Ouigours ou Tibetains ont Gagne en 789-792 a Beš-baluq? -JA. 1981, t. 259.

بۇ كىتاب قازاقستان پەن نەشرىياتىنىڭ 1991 ـ يىل 1 ـ نەشرى ، 1991 ـ يىل 1 ـ باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى .

本书根据哈萨克斯坦科学出版社1991年第1版1991年第1次印刷本翻译出版。

مەسئۇل مۇھەررىرى : ئەركىن شېرىپ
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى : ماۋ يۈلوڭ

مەركىزىي ئاسىيا تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار
ئۇيغۇرلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى

قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىنستىتۇتى تۈزگەن
تەرجىمە قىلغۇچى : ئۇيغۇر سايرانى
تەكشۈرگۈچى : ھەببۇللا خوجا لەمجىنى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 №)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى : 850×1168 مىللىمېتىر 32/1
باسما تاۋىقى : 18.875 قىستۇرما ۋاراقى : 3
2000 ـ يىل 3 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2000 ـ يىل 3 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى : 1 — 5,000
ISBN7—228—05621—3/K • 766
باھاسى : 26.00 يۈەن